

JEVREJSKI ISTORIJSKI MUZEJ

ZBORNIK 9

**STUDIJE, ARHIVSKA I MEMOARSKA GRADA O JEVREJIMA
JUGOSLAVIJE**

ATILA PEJIN - RITUALNO UBISTVO. PRILOG ISTORIJI INTERETNIČKIH ODNOŠA U BAČKOM POTISJU • **TEODOR KOVAČ** - BANATSKI NEMCI I JEVREJI • **NIKOLA RAČIĆ** - PRILOG ISTORIJI VRŠAČKIH JEVREJA • **ANA MARIJA GRINFELDER** - MAĐARSKI - JUGOSLAVENTSKI (?) ŽIDOVICI NA PRISILNOM RADU NA "JUGOSTOČNOM BEDEMU", („SUEDOSTWALL“) • **ŽENI LEBL** - 'KINDERTRANSPORT' IZ NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE FEBRUARA 1943. GODINE • **IVAN R. MARKOVIĆ** - ZGRADA SRPSKO-JEVREJSKE CRKVENE OPŠTINE AŠKENASKOG OBREDA U BEOGRADU • **CVI LOKER** - JEDAN STVARALAČKI ŽIVOT DR ING AVRAHAM AVIŠUR / VERBER • **JASNA STOJANOVIĆ** - DRAGOCEN DOPRINOS SEFARDA POZNAVANJU SERVANTESA U SRBIJI I JUGOSLAVIJI • **MILAN RADANOVIĆ** - DIDA DE MAJO (1906-1964) BIOGRAFIJA • **MIRJAM RAJNER** - ADOLF VAJLER - POKUŠAJ REKONSTRUKCIJE BIOGRAFIJE JEDNOG JEVREJSKOG UMETNIKA • **DUŠAN MIHALEK** - NOVOSAĐANIN U VRTLOGU ISTORIJE (POVODOM 90. ROĐENDANA CVI LOKERA) • **DANKA VIŠEKRUNA** - POGREBNI OBIČAJI MOSTARSKIH JEVREJA • **DUŠAN I. SINDIK** - IN MEMORIAM. AKADEMIK SLAVKO GAVRILOVIĆ 1924-2008

BEOGRAD

2009

JEVREJSKI ISTORIJSKI MUZEJ - BEOGRAD

ZBORNIK 9

JEWISH HISTORICAL MUSEUM - BELGRADE

JEWISH STUDIES 9

STUDIES, ARCHIVAL AND MEMORIAL MATERIALS

Publication was supported by the Ministry of
Religions of the Republic of Serbia

Federation of Jewish Communities in Serbia
71A, Kralj Petar street
www.jimbeograd.org

Belgrade, 2009

JEVREJSKI ISTORIJSKI MUZEJ – BEOGRAD

ZBORNIK 9

STUDIJE, ARHIVSKA I MEMOARSKA GRAĐA

Objavljivanje ovog broja Zbornika pomoglo je
Ministarstvo vera Republike Srbije

Savez jevrejskih opština Srbije, Kralja Petra 71A
www.jimbeograd.org

Beograd, 2009

REDAKCIJA – EDITORIAL BOARD

Goran Babić, Milan Koljanin, Milica Mihailović, Vojislava Radovanović,
Dušan I. Sindik, Nada Šuica,

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK – EDITOR IN CHIEF

Dušan I. Sindik

SEKRETAR REDAKCIJE – SECRETARY OF THE EDITORIAL BOARD

Vojislava Radovanović

LEKTOR – PROOF READER

Dušica Trifunović

PREVOD REZIMEA NA ENGLESKI JEZIK – ENGLISH TRANSLATION

Žaneta Miljanić

KOMPJUTERSKA OBRADA I PRELOM – TECHNICAL EDITOR

Željko Hrček, Beograd

TIRAŽ – PRINT RUN

500 primeraka

ŠTAMPA – PRINTED BY

LION, Beograd

ISSN 0353-0612

SADRŽAJ - CONTENTS

Atila Pejin

- Ritualno ubistvo. Prilog istoriji interetničkih odnosa u bačkom Potisu 7
Ritual murder. Contribution to Inter-Ethnic Relations in Bačko Potisje 20

Theodor Kovac

- Banatski Nemci i Jevreji 23
Germans and Jews in Banat 87

Nikola Račić

- Prilog istoriji vršačkih Jevreja 89
A Contribution to the History of Jews in Vršac 126

Ana Marija Grinfeldter

- Madarski - jugoslavenski (?) Židovi na prisilnom radu na "jugoistočnom bedemu" („Suedostwall“) 127
Hungarian - Yugoslav (?) Jews - Forced Laborers at the „Suedostwall“ 182

Zeni Lebl

- 'Kindertransport' iz Nezvisne države Hrvatske februara 1943. godine 185
The "Kindertransport" from the Independent State of Croatia in February 1943 352

Ivan R. Marković

- Zgrada srpsko-jevrejske crkvene opštine aškenaskog obreda u Beogradu 353
Building of the Serbian - Jewish Religious Community of Ashkenazi Rite in Belgrade 373

Cvi Loker

- Jedan stvaralački život dr. ing Avraham Avišur / Verber 375
A Creative Life - Avram Avičur / Werber, Ph.D., eng. 380

Jasna Stojanović

- Dragocen doprinos sefarda poznavanju Servantesa u Srbiji i Jugoslaviji 381
Valuable Contribution by Sephardic Jews to Appreciating Cervantes In Serbia and Yugoslavia 402

Milan Rada nović	
Dida de Majo (1906-1964) biografija	403
<i>Dida De Majo (1906-1964) Biography.....</i>	523
Mirjam Rajner	
Adolf Vajler – pokušaj rekonstrukcije biografije jednog jevrejskog umetnika	525
<i>Adolf Vajler. An Attempt to Reconstruct a Jewish Artist's Biography.....</i>	561
Dušan Mihalek	
Novosađanin u vrtlogu istorije (povodom 90. rođendana Cvi Lokera)	563
<i>A Citizen of Novi Sad in the Turmoil of History – ninety years of Cvi Loker</i>	588
Danka Višekruna	
Pogrebni običaji mostarskih jevreja	589
<i>Burial Rituals of Jews in Mostar.....</i>	593
Dušan I. Sindik	
In memoriam. Akademik Slavko Gavrilović 1924-2008	595

Atila Pejin

RITUALNO UBISTVO. PRILOG ISTORIJI INTERETNIČKIH ODNOSA U BAČKOM POTISJU

Apstrakt: Rad obrađuje istoriju međuetničkih i međureligijskih odnosa u Bačkom Potisu (deo Vojvodine), tj. odnos stanovnika hrišćanske i jevrejske veroispovesti sa posebnim naglaskom na nedokazane teorije o ritualnim ubistvima hrišćana od strane Jevreja.

Ključne reči: Jevreji, hrišćani, ritualna ubistva, Bačka, Senta, Mađari, Slovaci, Srbi.

Tokom viševekovnog života u dijaspori Jevreji su bili veoma često suočeni sa raznim predrasudama, koje su prema njima gajili ne-Jevreji. Jedna takva, prilično ukorenjena, bila je i optužba za ritualno ubistvo, koja je ne jednom poslužila kao povod za pokretanje pogroma protiv Jevreja. Ona ima istorijat više od dva milenijuma; pominje je i Josef Flavije u svom polemičnom delu *Kontra Apionem*.¹

Ideja da Jevreji u nekim ritualima (najčešće u vezi sa spravljanjem pashalnih *macot*) koriste krv hrišćana susreće se tokom srednjeg veka po celoj Evropi, počev od sredine 12. veka (Engleska, Francuska, Španija, nemacki gradovi, Poljska) i tek doba prosvećenosti donosi poboljšanje u tom pogledu; u svesti neprosvećenog, prostog naroda, međutim, i dalje se uporno u to veruje, pa neki pismeni izvori, kao i usmena kazivanja dokazuju da se ponegde ovo verovanje održalo i u prvim decenijama 20. veka. Tome se ne treba čuditi. Pojavom političkog antisemitizma, odnosno procvata ove

¹Flavius, Josephus: *Apión ellen, avagy a zsidó nép ösi voltáról*. [Protiv Apiona, ili o drevnom poreklu jevrejskog naroda] Budapest, 1984. 62–64. p.

ideologije u drugoj polovini 19. veka i optužba za ritualno ubistvo odlično je poslužila kao anahronistično, ali izvanredno oružje u demagoškom arsenalu ponekih političara da pokrenu stanovništvo nekog sela ili varoši protiv jevrejskih sugrađana. Pored toga, to je viševekovni sukob dva religiozna shvatanja i upravo u pashalnim prazničnim običajima, odnosno litugiji kako Jevreja, tako i hrišćana, dolazi do oštrog razmimoilaženja (poslednja – *seder* – večera i euharistija, pa Isusovo „žrtvovanje“).

U Mađarskoj – sve do 15. veka – Jevreji su živeli mnogo bolje i imali povoljniji tretman od Jevreja u drugim hrišćanskim zemljama Evrope. Posle smrti kralja Matije Korvina situacija se menja, pa u to vreme javlja se i prva optužba za ritualno ubistvo, i to već iste godine kada je Korvin umro (1494, Nađsombat: Na osnovu mučenjem iznudenih priznanja spaljeno je dvanaest muškaraca i dve žene). Posle Mohačke bitke (1526), u delovima države koji su ostali slobodni, jevrejski podanici su ostali nezaštićeni od samovolje grofova iz Požuna, Sentderđa i Bazina, koji su, da bi se oslobodili od dužničkih obaveza, optužili Jevreje u Bazinu za ritualno ubistvo (1529, Bazin: Spaljeno je trideset Jevreja, među njima i žena i dece). Posle oslobođenja nekadašnjih ugarskih teritorija od turske vlasti, dugo vreme je mađarsko društvo zaokupljeno konsolidovanjem države i ponovnim naseljavanjem opustelih krajeva i uprkos tome, što postoji otpor prema doseljavanju Jevreja u mnogim gradovima i naseljima, nigde ne nalazimo dokumentovane tragove o optužbi za ritualno ubistvo.

Nije nam namera da u našoj studiji previše govorimo o istorijatu verovanja u ritualno ubistvo, međutim, moramo da se osvrnemo i na problematiku dovođenja u vezu ove optužbe sa tzv. graditeljskim žrtvama, tj. verovanjem da Jevreji prilikom izgradnje sinagoge koriste krv ili telo hrišćana da bi zgrada čvršće stajala. To je za nas posebno interesantno, jer imamo za primere Sentu i Bačko Petrovo Selo gde nalazimo upravo takva poređenja.

Verovanje u graditeljske žrtve (koje se, naravno, u većini slučajeva ne vezuje za Jevreje) nalazimo u celom svetu, a njegovi tragovi su veoma izraženi u Srednjoj Evropi i na Balkanu, naročito u formi narodnih balada o zazidanoj nevesti. Veoma slične balade s motivom graditeljske žrtve nalazimo kod Mađara (*Žena zidara Kelemen*), Južnih Slovena (*Zidanje Skadra*), kod Rumuna (*Majstor Manole*), pa kod Grka (*Most na Arti*).²

²Vidi *Magyar Néprajzi Lexikon. III. K-He.* [Mađarski etnografski leksikon] Budapest, 1980. 300–301. p. i Janićijević, Jovan: *U znaku Moloha. Antropološki ogled o Žrt-*

Što se Jevreja tiče, znamo da i u staroj Palestini postoje tragovi **graditeljske žrtve**, a u *Knjizi Jošue* (6:26) čitamo prokletstvo Jošue da će onaj ko počne da gradi novi Jerihon, osnovati grad na svom prvencu i postaviti vrata na svom mezimcu, što se i obistinilo kod kralja Ahava (*Prva Knjiga o carevima*, 16:34).³

Vreme je da konačno ukažemo na to da se takva optužba protiv Jevreja javljala s vremena na vreme i u našim krajevima, a naročito u nekim varošima bačkog Potisja, koje su sve do 1918. godine bile u sklopu mađarske, odnosno Austro-Ugarske države.

Jevreji u bačkom Potisju. — Posle oslobođenja južnih krajeva srednjovekovne Ugarske države od turske vlasti formira se vojna granica između Austrijske i Osmanske imperije, a posle daljeg potiskivanja Turaka prema jugu i jugoistoku, 1751. godine od nekih opština bivše Potiskopomoriške vojne granice je formiran privilegovani krunski dištrikt. Neke od ovih opština dobili su i status varoši (Kanjiža, Senta, Bećej) s pravom držanja godišnjih vašara i sedmičnih pijaca. Privilegije Dištrikta omogućile su stanovništvu povlašćeniji položaj u odnosu na neke od delova Ugarske; bili su oslobođeni većine feudalnih nameta i poreza, imali su i pravo na slobodan ribolov u vodama Dištrikta; u početku naseljavanja svako je mogao je da uzme onoliko zemlje koliko je mogao da obradi.

Tokom druge polovine 18. veka dolazi do ponovnog naseljavanja opustelih krajeva, koji su ranije bili pod turskom upravom. Ovo naseljavanje je delimično stihijski, a delimično planski, vođeno interesima bečkog dvora, ugarske komore i ugarskog plemstva, kako bi se ti krajevi što pre ponovo uključili u ekonomsko-društvene tokove Habsburškog carstva.

Doseljenici su prvenstveno bili iz prenaseljenih županija Ugarske, ali i iz ostalih delova Carstva. U bačko Potisje dolaze uglavnom Mađari, zatim Slovaci koji će se vremenom asimilovati u Mađare. Uprkos tome što su dištriktnim privilegijama u prvo vreme povlašteni samo bivši graničari-Srbi, njih sve ovo nije zadržalo; njihovo masovno iseljavanje u Banat, Slavoniju, Srem i u Rusiju (kako bi zadržali vojnički status) samo je ubrzalo proces, započet sporadično još 1745. godine – nastanjivanje drugih etničkih skupina. Sama ugarska komora je iskoristila svoju nadležnost, pa je još više stimulisala ovaj proces i tako je mađarski etnički elemenat već do početka 70-ih godina 18. veka u mnogim opštinama Dištrikta postao većinski.

vovanju. Beograd, 1995. 28–31. p., odnosno *Balladdáskönyv. Válogatás a világirodalom balladdá ból*. [Knjiga balada] Budapest, 1967. 18, 38–40, 63–72, 87–94. p.

³Janićijević, 121–122. p.

U vezi s tom pojavom ubrzo se javila potreba da se privilegije prošire i na njih, pa su 1774. godine izdate nove, modifikovane privilegije, po kojima su novoprdošli stanovnici katoličke vere kako po dužnostima, tako i po pravima izjednačeni sa pravoslavnim stanovništvom Dištrikta. Jevreji su, dakle, isključeni iz privilegovanog sloja stanovništva, bili su tek „tolerisani“ stanovnici (na to ime su upravo i plaćali tzv. taksu tolerancije), ali im se obično izlazilo u susret, kada su zatražili dozvolu da se nastane u opštinama Dištrikta; opštinske vlasti su se opredelile za selektivno prihvatanje Jevreja, tj. favorizovale su one, koji su im bili potrebni, a to su bili prvenstveno trgovci, zatim majstori deficitarnih zanata. Može se reći da su u opštinama Dištrikta i Jevreji „disali slobodnije“, a naročito u poređenju s Jevrejima iz nekih drugih krajeva zemlje, pa sedamdesetih godina 18. veka u ovim opštinama sve su prisutniji i Jevreji. Prvac njihovog kretanja uglavnom se poklapa sa onima, koji su se nastanili po celoj Bačkoj županiji, dolazili su, dakle, iz raznih krajeva Mađarske, iz Burgenlanda, iz Češke i Moravske i iz Poljske.

Posebnu grupu su činili *Hasidi*, koji su u Mađarsku pristizali uglavnom iz Galicije, prvo posle podele Poljske, ali i tokom prve polovine 19. veka, zahvaljujući mogućnostima sve slobodnijeg kretanja, ali i zbog širenja hasidskog pokreta u samoj Mađarskoj. Njih nisu dočekali s dobrodošlicom ni Mađari, ni konzervativni Jevreji-pristalice rabinističkih shvatanja, a kamoli od neologa; ovi poslednji su se naročito okomili na njih, jer su u njima videli potencijalnu opasnost po njihov već izboreni status. Svojim izgledom (tipičnom nošnjom, velikom bradom i zulufima), zatim govornim jezikom (nemački ili jidiš) *Hasidi* su odmah privukli pažnju okoline. Nisu se ni trudili da prikriju svoj identitet; naprotiv, oni su bili ti koji su se najviše odvojili od šire, nejevrejske zajednice i činili specifičnu, zatvorenu zajednicu. Za razliku od njih, „obični“ ortodoksi bili su otvoreniji, mada su se i oni isticali svojim izgledom (brada, šešir), dok su neolozi, naprotiv, tražili razne načine da se što više stope s okolinom. Izdvajanje iz sredine i svesno izbegavanje akulturacije s većinskim narodom (u ovom slučaju s Mađarima) svakako će doprineti tome da se optužbe za ritualno ubistvo uglavnom javljaju u onim sredinama gde postoji ortodoksna zajednica. Drugo, krajnja segregacija ortodoksa ili *Hasida* bila je nezamisliva u malim varošima, gde svako zna sve o svakome ili barem nastoji da sazna o ostalima što više, jednostavno, zbog mentaliteta ovih sredina.

U vezi problematike, koju razmatramo, upravo se primećuje interesantna pojava da su se u manjim mestima, a naročito u bačkom delu Po-

tisja, u većem broju naselili i sve do holokausta živeli ortodoksnii Jevreji. Pitamo se zašto je to tako?

Odgovor je dosta komplikovan. Prvo, moramo obratiti pažnju na migraciona kretanja Jevreja počev od 18. pa do prvih decenija 20. veka. Mnogi, naime, dolaze iz siromašnijih delova Mađarske, gde je preovladavala upravo ortodoksija; s malim kapitalom, pa iz tog razloga tražili su manja naselja, gde bi se lakše i bez veće konkurenциje snalazili. Drugo, primećujemo priličan otpor prema njihovom naseljavanju u većim mestima, a naročito u slobodnim kraljevskim gradovima (Novi Sad, Sombor, Subotica) upravo zbog eventualne konkurenциje nejevrejskim zanatljima i trgovacima.⁴ Treće: ne sme se zanemariti ni saobraćajni faktor; sve do sredine 19. veka u celoj Bačkoj kopneni putevi su bili u veoma lošem stanju, i zato, ne samo za prevoz robe, već i za putovanje, najviše je pogodovao rečni saobraćaj. Reka Tisa je u tom pogledu, verovatno, imala pozitivnu ulogu, ako uzmemo u obzir da su se duž gornjeg dela Potisja nizala sela i varoši gde je u to vreme bila najveća koncentracija ortodoksnih Jevreja. Verovatno putem Tise stižu u Sentu, u Adu, u Mol i u Petrovo Selo i prvi *hasidi*, i to baš sredinom veka. Na kraju, postoji i psihološki faktor: potiske varoši i opštine su relativno male i mirne sredine i stoga tu nema ozbiljnijih izazova za mlađe članove zajednice, koji bi se odmetnuli od strogih ortodoksnih shvatanja. Ovu tvrdnju potkrepljuje suprotan primer subotičkih i novosadskih Jevreja, kod kojih će prevagu odneti neološko shvatanje jevrejskog identiteta.

Na kraju, ne smemo zanemariti ni to da se radi upravo o onim potiskim mestima, koja su pre 1867. godine bila u sklopu nekadašnjeg privilegovanog Potiskog krunskog dištrikta, specifične administrativno-territorialne celine, čiji su stanovnici, kako smo to već ranije opisali, uživali određene povlastice i živeli mnogo slobodnije, nego što bi u nekim drugim delovima Mađarske, gde se pre revolucije 1848/49. godine većinom još uvek živelo pod ostacima stega starog feudalnog društva.

⁴O Jevrejima u slobodnim kraljevskim gradovima vidi: Beljanski, Milenko: *Somborski Jevreji. Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja*, 1979. br. 4. 1-55. p.; Erdőghelvi Menyhért: *Újvidék története. [Istoriya Novog Sada]* Újvidék, 1984.; Guttmann Simon: *A szomborigi zsidók története. A Chevra Kadisa száz éves fennállása alkalmából.* [Istoriya somborskikh Jevreja. Povodom 100. godišnjice Hevra kadiše] Szombor, 1928.; Ivánvi István: *Szabadka szabad királyi város története. II. [Istoriya slobodnog kraljevskog grada Subotice]* Szabadka, 1892; Jelić. Dušan: *Kratak pregled istorije subotičkih Jevreja i njihovog doprinos razvoju grada. Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja*, 1987. br. 5. 1-184. p. Šosberger, Pavle: *Novosadski Jevreji. Iz istorije jevrejske zajednice u Novom Sadu.* Novi Sad, 1988.

Nažalost, iz druge polovine 18. veka popisi stanovništva ništa ne govore o broju Jevreja u tim potiskim opštinama; donose relativno precizne brojke samo o katolicima i pravoslavnima. Za period od 1807. do 1810. međutim, već imamo i takve podatke. Od oko 45 000 stanovnika 332 su Jevreji, što je 0,75 % ukupnog stanovništva Dištrikta. Dok su Bečeј, Bačko Gradište, Mol i Sentomaš (danас Srbobran) ispod tog proseka (u Turiji uopšte nema Jevreja, barem po popisu), u ostalim opštinama su iznad, a procentualno najviše Jevreja ima u Kanjiži (1,25 %), u Martonošu (1,22%), zatim u Petrovom Selu (0,95 %), u Senti (0,87 %) i u Adi (0,73 %). Ove opštine će u celom 19. veku biti popularne za Jevreje, s tim što će se odnosi u tom pogledu donekle popraviti u Bečeju i naročito u Molu.

Po podacima šematizma kaločkog nadbiskupa iz 1820. i 1822. godine najveći porast je zabeležen u Senti, na 1,5 % (13 165 stanovnika, 182 Jevreja). Po državnom popisu stanovništva iz 1828. godine beležimo 72 461 stanovnika u Dištriktu, od kojih su njih 978 Jevreji (1,35 %); u opštinama i pojedinačno primećujemo porast njihovog broja, osim u Senti, gde beležimo blagi pad. Mada ni ovaj državni popis nije baš pouzdan u svakom pogledu, ipak je prva najsigurnija polazna tačka, što se tiče daljeg kretanja broja Jevreja u Potiskom krunskom dištriktu.⁵

U sledećim decenijama 19. veka primećuje se dalji kontinuirani porast broja Jevreja, koji će potrajati do kraja veka, što je, međutim, povezano i sa sveopštim povećanjem broja stanovnika u ovim mestima, pa procentualni rast nije velik; najveći će biti u Senti, gde će dostići 5 % celokupnog stanovništva.

Odnosi između Jevreja i ne-Jevreja (i) u tom periodu uveliko zavise od društveno-ekonomskih prilika u dotičnim opštinama. Imamo primer Sente kao tipičan, gde se mađarski i srpski deo stanovništva bavi skoro isključivo stočarstvom, zahvaljujući velikim pašnjacima u ataru varoši, a usled tzv. Napoleonovskih ratova krajem 18. i početkom 19. veka sve više potražnje ima i za žitaricama, pa i zemljoradnja postaje jedno od glavnih zanimanja. Osim toga, mnogi se bave ribarenjem. Ima i zanatlija, mada u znatno manjem broju, ali dok u slobodnim kraljevskim gradovima, pa i u

⁵Za statističke podatke vidi Gyetvai Péter: *A Tiszai korona-kerület telepítéstörténete. I. A tiszai korona-kerület története és újkori magyar népességének eredete*. [Istorijska naseljavanja Potiskog krunskog dištrikta] Kalocsa, 1992; Hegediš, Antal – Čobanović, Katarina: *Demografska i agrarna statistika Vojvodine 1767–1867*. Novi Sad, 1991; Kepecs János (szerk.): *A zsidó népesség száma településekben (1840–1941)*. [Broj jevrejskog stanovništva po naseljima] Budapest, 1993.

Subotici, Somboru i Novom Sadu cehovi gube značaj, u manjim agrarnim varošima kakva je Senta, upravo u prvim decenijama 19. veka doživljavaju procvat. To su uglavnom združeni cehovi, u koje se udružuju zanatlije nekoliko struka, jer ih nema dovoljno da formiraju odvojene cehove; u tom pogledu izuzetak u Senti čini npr. tkački ceh. Jevreji, koji su se nastanili u Senti, kategorički su isključeni iz postojećih cehova (to vidimo na primeru statuta pomenutog, tkačkog ceha), a zanatlija jevrejskog porekla nije bilo u tako velikom broju ni u jednoj opštini Dištrikta da bi osnovali sopstveni ceh. To ne znači da se Jevreji pridošlice nisu bavili nekim zanatima; ali to su zanati koji ili nisu bili popularni kod ne-Jevreja, ili su se u međuvremenu javili kao nova potreba, usled „debljanja“ u početku veoma uskog sloja malograđanstva u ovim potiskim opštinama i varošima.

Uprkos tome što je agrarna proizvodnja u postepenom porastu, dugo vreme nema planskog otkupa viška agrarnih proizvoda, jer u ovim opštinama nema zainteresovanih, niti inventivnih, koji bi imali viziju o tome. U Senti, recimo, u prvim godinama 19. veka, kada je već evidentan priličan višak u proizvodnji pšenice, pristane poneki brod, utovare pšenicu, a kapetan broda treba da isplati žito tek u povratku, pošto ga bude prodao. To, naravno, nikom od meštana nije odgovaralo, bilo je i rizično i stoga su opštinari u Senti, pa i u drugim opštinama Dištrikta, blagonačlono dozvoljavali nastanjivanje onim Jevrejima koji su bili spremni da preprodaju poljoprivredne proizvode, prvo stočne (koža, vuna), pa biljne (duvan, pšenica). Ako su imali i nešto imovine, tim bolje. Za razliku od slobodnih gradova, u opštinama Dištrikta oni nisu nikome u tom pogledu pravili konkureniju i ako pregledamo sudske sporove u Senti, beležimo samo neznatan broj pritužbi na račun Jevreja-trgovaca, a znatno više je predmeta u kojima se, naprotiv, Jevreji žale protiv meštana ne-Jevreja. Veći otpor javlja se jedino u vezi s delovanjem torbara na salašima, a neki, pak, sa antisemitskim sklonostima iskoristili su ovo kao povod za napad protiv svih ostalih Jevreja. Pa ako su se i okomili na torbare, ipak su oni bili ti koji su pošteli salašare (a njih je u senčanskom ataru bivalo sve više) od napora da za svaku sitnicu odu u grad, a osim toga, torbari i trgovci-vlasnici malih dućana bili su među prvima koji su siromašniji deo stanovništva opskrbili jeftinjom industrijskom robom. Druga, veoma važna grana trgovine je trgovina drvima; isečena stabla sa Karpata stizala su vezana u splavove (na njima su dovozili i so, tako važan proizvod ne samo za ljudsku ishranu, nego i za uzgoj stoke). Porastom stanovništva potiskih opština, pa i društveno-ekonomskim raslojavanjem unutar tog stanovništva, javlja se sve veća potreba za gradnjom, pa radi toga i za dr-

vima. Do 1867. godine u Senti, pored trgovine žitom, neki trgovci jevrejskog porekla stiču monopol i u trgovini drvima.

Po dištriktnim privilegijama, opština je dalo pravo na slobodno korišćenje ribarskih voda, zatim pravo na hvatanje pijavice, pravo na točenje pića, pravo na klanje stoke, zatim pravo korišćenja nekih objekata (većinom gostionica i krčmi), a ta prava su opštine dalje izdavale pod zakup. Evidentno je da od prvih decenija 19. veka zakupci ovih prava većinom su Jevreji, barem u Senti, jer su najmobilniji elemenat u ekonomiji varoši: nisu vezani ni za zemlju, niti za uske okvire cehova.

Ako malo pogledamo i period posle rasformiranja Dištrikta, zapožamo prve začetke industrijske proizvodnje u Senti (pilane, mlinovi), primećujemo da su upravo neki bivši trgovci ili zakupci-Jevreji bili oni koji ulažu u nove poslove; štaviše, moramo istaći da su bili spremni da se prilikom proširenog delovanja udruže i sa ne-Jevrejima.

Novi društveni i ekonomski odnosi nepovoljno utiču na jedan deo stanovništva. To su prvenstveno zanatlije, koji nisu mogli da se utrkuju sa niskim cenama industrijskih proizvoda; vlasnici malih poseda; ribari koji više nisu mogli da žive isključivo od ribolova. Deobom opštinskih pašnjaka dobijali su najviše oni koji su već ionako imali poveće posede (po principu „zemlja zemlji“). Krajem 19. veka u Senti se javlja znatan sloj agrarnog proleštarijata, koji 1897. godine već štrajkuje zbog niskih nadnica. Senta je tipičan varoš agrarnog karaktera, pa je njeno društvo polugrađansko-poluseljačko. U tom okruženju, tokom 19. veka nekoliko puta beležimo sporadične pojave oblika antisemitizma, ali su to najčešće bledi pokušaji da se nađe žrtveno jagnje, koje će se okriviti za sve nedaće, nastale usled društveno-ekonomskih promena. Ovi pokušaji su slabašni, jer je irealno graditi osećaj ugroženosti, koja tobože preti od zajednice, koja čini tek 4,5 % stanovništva, ali su potencijalno opasni, jer je priličan broj stanovništva nepismen ili polupismen, pa se lako može zavarati stereotipom o Jevrejima koji postoji od davnina.

Posle Prvog svetskog rata – trijanonska trauma, niz nerešenih ili nepovoljno rešenih pitanja (agrarno, nacionalno) u mladoj jugoslovenskoj državi, vesti o zbivanjima u susednoj Mađarskoj, zatim velika svetska ekonomska kriza dali su novi povod da se i za ove nedaće okrive Jevreji.

Uzimajući u obzir sve prethodno navedene istorijske činjenice, postaje razumljivo, zašto se verovanje u ritualno ubistvo javlja skoro uvek kod Mađara u potiskim opština, dok će ga neki Srbi tek preuzeti od njih, takoreći „iz druge ruke“.

Senta – pojava optužbe za ritualno ubistvo i graditeljska žrtva.

— Slično drugim potiskim opštinama, sporadični slučajevi antisemitskih ispada u prvoj polovini 19. veka i u Senti su uglavnom ekonomskog karaktera, tj. upereni su protiv naseljavanja Jevreja u gradu (ali bez trajnog uspeha) i zasnivaju se na klasičnim „racionalnim“ antijevrejskim stereotipima (da su strano telo u državi, da iskorišćavaju hrišćane a izbegavaju plaćanje poreza), nema, međutim, dokumentovanog traga o egzistiranju nekih srednjovekovnih, iracionalnih verovanja, odnosno predrasuda vezanih za Jevreje.

Prepostavljamo da se verovanje u ritualno ubistvo oživljava povodom izgradnje velike sinagoge 1873. godine, mada verovanje da je u temelje velike sinagoge sahranjen hrišćanin ne može da se veže ni za jedan period konkretno, ali u međuratnom periodu ono je već sigurno prisutno u svesti nekih Senčana. U stvari, mi nemamo nikakve direktne dokaze da li se radi o oživljavanju oduvek postojećeg, ali u podsvest potisnutog verovanja, ili se ono pojavilo tek kasnije i projektovalo se u prošlost.⁶ Sigurno je, međutim, da je takvo verovanje bilo prisutno – barem u nekim krugovima – i u Senti nekoliko godina posle izgradnje velike sinagoge, ali u vezi s tisačarskim procesom. Ovaj sudski proces ionako na neki način predstavlja prekretnicu u interetničkim odnosima, jer ponovo daje legalitet najtežem obliku devijantnog mišljenja koje je oduvek manje-više postojalo u narodu.

Veoma absurdno deluje pojava takvog anahronističnog verovanja upravo posle sklapanja austro-ugarske nagodbe, kada se osećaju po celom mađarskom društvu povoljne liberalne promene i u ekonomskom i u društvenom sistemu. Međutim, u Mađarskoj se pojavio istovremeno i politički antisemitizam, teorija po kojoj su Jevreji stekli veliki ekonomski i društveni uticaj, što se ne sme dalje tolerisati. Osnovana je i Antisemitska stranka u Mađarskoj (u jednom ciklusu imaće čak i nekoliko mandata u parlamentu), čiji je najuticajniji i najglasniji vođa bio Đeze Istoči (Istóczy Győző).⁷ Mada

⁶Po pričanju Eržebet Ujhazi (Újhazi Erzsebet, 1919. Senta) takvo uverenje je sigurno postojalo u međuratnom periodu. Po Jožefu Nad Hortiju (Nagy Horthi József, 1934. Senta) mnogi su bili uvereni da prilikom izgradnje sinagoge malter se izmeša sa krvlju hrišćanskog deteta, a u svaki ugao uzida se po jedno telo deteta, takođe hrišćanskog.

⁷Istoči je barem dva puta boravio i u Senti; prvo početkom osamdesetih godina 19. veka, povodom političke kampanje (v. *Zentai Hiradó*, 26. april 1885., odn. Istoriski arhiv Sente F: 381 – Kronika Andora Dudaša), a drugi put 1902. godine. O cilju druge posete ne znamo ništa. Znamo da se u to vreme već nije bavio politikom, već prevodenjem antičkih autora na mađarski. Tako je, npr. – verovali ili ne – preveo sa latinskog Flavijev *Judejski rat*, a knjigu je izdala Jevrejska opština u Budimpešti (!).

je ova vrsta antisemitizma bazirana na političkim optužbama, rado će koristiti i rasnu teoriju, pa i sav arsenal srednjovekovnih antijevrejskih optužbi, između ostalih i u vezi s ritualnim ubistvom, naročito u zaostalijim seljačkim sredinama. U takvom okruženju dolazi do održavanja *Tisaeslarskog procesa* (1882-83).⁸ Radilo se o slučaju jedne nestale služavke, Estere Šoljmoši (Solymosi Eszter), čije je telo nađeno u Tisi. Sve se odigralo oko Pashe i odmah se proširila glasina o ritualnom ubistvu. Optuženi Jevreji su oslobođeni optužbe, i to prvenstveno zahvaljujući advokatu i poznatomu publicisti Karolju Etvešu (Eötvös Károly). Bila je to pobeda pravnog sistema i novih liberalnih shvatanja, ali ujedno i opomena da su još uvek prisutne srednjovekovne aveti, koje crpe snagu iz prastarih predrasuda; tokom procesa, naime, došlo je do nemira i sporadičnih pogroma. Proces je imao odjeka svuda u zemlji (i u svetu) i oziveo je antijevrejske predrasude, dotad potisnute u podsvest i pojačao stereotipe.

Činjenica je da povodom tisaeslarskog procesa ne beležimo nijedan ozbiljniji eksces – sličan onima u nekim drugim krajevima u Mađarskoj – protiv Jevreja u Senti; ali svakako ne može biti slučajno da su baš 80-ih godina 19.veka porazbijali sve prozore Šalamonu Šimonu, dućanđiji u Gornjem Bregu, ili polupali vrata Šandoru Švarcu, razbili prozore na nekoliko kuća u blizini sinagoge...⁹

Naravno i u Senti su se pojavili članci u lokalnoj štampi o Tisaeslaru. U sledećem ćemo doslovno citirati jedan od njih, jer ćemo, čitajući ga, doći do zaključka da je pisac dotičnih redova ili se i sam kolebao oko toga da li ti događaji mogu biti istiniti, ili je, pak, svesno manipulisao čitaoce ili je tako pisao zbog senzacije, ili – što bi bило još gore – da bi podsticao stvaranje antijevrejske atmosfere.

U našem gradu se u zadnje vreme masovno javljaju strani ortodoksnii Jevreji-prosjaci koji se već toliko nameću našim sugrađanima Mojsijeve vere da je naš policijski kapetan našao za shodno da ih drži pod policijskom prismotrom. Naši slobodoumni sugrađani-Jevreji mogu zbog toga da budu zahvalni tim pre, što je jedan od ovih skitnica, Šimon Grinberger [Grünberger Simon], šahter po zanimanju, stigao kod nas ovih dana iz

⁸Tisaeslarski proces ima relativno bogatu literaturu. Jedna od boljih knjiga je npr. Elek Judit - Sükösd Mihály: *Tutajosok. A tiszai ellenőr per dokumentumai*. [Splavari. Dokumenti Tisaeslarskog procesa] Budapest, 1990.

⁹Zentai Ellenőr, 25. avgust 1889, odnosno Összetartás, 11. decembar 1903., kao i Istoriski arhiv Senta F: 381. Spisi.

županije Sabolč, iz blizine opštine Tisaeslar, što našim rodoljubivim i liberalnim sugrađanima-Jevrejima baš i ne može da bude priyatno.

Da bi našim čitaocima, koji možda nisu pratili tužne i skandalozne vesti u domaćim novinama, pružili neke informacije, opisali bismo ukratko taj slučaj. U Tisaeslaru se već nekoliko nedelja uveliko širi vest da su tamošnji Jevreji uoči pashalnih praznika uhvatili i zatvorili četrnaestogodišnju hrišćanku, Esteru Šoljmoši, zatim joj uzeli krv iz religioznog fanatizma, odrubili joj glavu, zatim njen leš sklonili. Istraga je pokrenuta na osnovu prijave njene majke, zatim svedočenja šahterovog šesnaestogodišnjeg sina i verujemo da će tajna ovog zločina biti raskrinkana. Bilo kako bilo, ne bi trebalo da odobravamo uzbudenost Eslarčana, jer iako će se možda i ispostaviti da je sumnja bila osnovana, ne može se zločin jednog ili dvojice fanatičnih pojedinaca-ludaka pripisati celoj konfesiji. Mi poznajemo rodoljublje i slobodoumlje naših građana Mojsijeve vere i znamo da nisu skloni verskom fanatizmu i uvereni smo da se i oni stide ovog žalosnog slučaja i iskreno priželjkuju rešavanje ovog slučaja u što skorije vreme. Neka se kazne pravi krivci, ali cela zajednica ne sme se okriviti, niti ispaštati zbog toga.¹⁰

Ovaj članak je poučan iz više razloga. Prvo, svedoči o sklonosti autora da poveruje kako možda zaista postoje neki fanatični Jevreji koji su spremni da izvrše takvo delo. Drugo, ukazuje na sve veću prisutnost siromašnih Jevreja, verovatno *Hasida*. Treće, da se senčanski Jevreji-starašedeoci, a prvenstveno „slobodoumni“ neolozi sve više se ograju od pomenutih pridošlica.

Sve ovo potkrepljuje i jedan drugi članak, objavljen tri godine kasnije, koji se žestoko protivi naseljavanju došljaka, poljskih Jevreja u gradu, jer, kako piše, „imamo ih mi dovoljno iz semitskog soja, neka; ali ako vlasti ne sprečavaju njihovo dalje naseljavanje, to je ravno zločinu protiv sopstvenog naroda i rase pa ćemo jednog dana doživeti i to da nam neko od ovih Poljaka sa zulufima sedne u stolicu gradonačelnika.“¹¹

Sve ovo možemo shvatiti kao lokalne refleksije. Ubrzo se, međutim, kreiraju i senčanski „slučajevi“.

Ovih dana mlada služavka jednog meštana-gazde, koju su poslali u trgovinu, nestala je u ranim jutarnjim časovima, i nije je bilo ceo dan. Pošto je morala da prođe pored jevrejske crkve i pošto je navodno i najstarija žena u ulici čula jaukanje u blizini jevrejske crkve, naš gazda G. bio

¹⁰Zentai Híradó, 4. jun 1882.

¹¹Zentai Híradó, 19. jul 1885.

je čvrsto uveren da su njegovoj služavki Jevreji uzeli krv, a bio je sve sigurniji, jer se devojka nije ni drugi, ni treći dan vratila. Morao je, međutim, da se razočara u tome, jer mu je žena primetila, kako neke haljine nedostaju iz starog ormana, odmah im je sinulo kako se ne radi o nekoj novoj Esteri Soljmoši, a žena je odmah otrčala u policiju da prijavi slučaj.¹²

Kao što vidimo, ovaj „slučaj“ nije pravi i sam autor članka ga opisuje sa šaljivom ironijom. Verovatno je tome doprinela i činjenica da je tisaelsarski proces imao srećan epilog, koji je dobio priličan publicitet u svim listovima. Na sledećim izborima je i Ištocijeva Antisemitska stranka doživela neuspeh, ali antisemitizam nije isčezao, već se preselio na stranice dnevne i nedeljne štampe, a za vreme političkih kampanja često je poslužio kao oružje u ustama političara-demagoga.

Kako je od 80-ih godina sve više zaoštala borba između senčanskih pristalica Nezavisnjačke i Liberalne stranke, sve više je bilo antisemitskih ispada i u lokalnoj štampi. Time su prednjačili prvenstveno Nezavisnjaci, pošto je većina senčanskih birača-Jevreja podržavala kandidate Liberalne stranke prilikom parlamentarnih izbora. Najveće „bisere“ ove kve propagande nalazimo na stranicama lista *Osszetartás*, čiji je osnivač bio Mikloš Barta (Bartha Miklós), nezavisnjak, poslanik grada Sente u državnom saboru, tipičan političar svog vremena, demagog sa agresivnom i kad-kad prljavom šovinističkom i antisemitskom retorikom.¹³ U listu je često uvodni članak pisao i senčanski paroh Melhior Erdujhelji (Erdujhelyi Menyhert). On je u to vreme već oprobان i vešt publicista, sigurno mu nije bilo nepoznato način svesnog manipulisanja putem štampe, pa je pokušao da kreira tisaelsarski slučaj u Senti.¹⁴

Već dva dana jedno pitanje zaokuplja stanovništvo našeg grada: šta se desilo? da li se mala Mariška Halaši udarila; ili su je posekli? Jedno je sigurno: povredila se, ima dve posekotine na licu (...) Raspoloženje stanovništva je krajnje napeto. Sumnjaju na Jevrejina. Misle da ju je posekao neki Jevrejin-šneklaš, kako bi dobio krv za ritualne ciljeve. Uzrujanost je sveopšta u celom gradu. (...) Po pričanju upitanih: Pal Halaši, Gergelj Lepar i još dva osnovca 25-og ovog meseca oko podne igrali su se kod velikog parnog

¹²Zentai Híradó, 7. decembar 1884.

¹³Mikloš Barta je bio autor čuvene knjige s naslovom *Kazár földön* [U zemlji Hazar]. Kolozsvár, 1901, u kojoj, između ostalog, opisuje na ružan i odbojan način Jevreje (njih pogrdno zove Hazarima) Prikarpatske Ukrajine, direktno ih okrivljujući za sve nedaeće ostalih stanovnika, prvenstveno misleći na rusinske seljake.

¹⁴Između ostalog, bio je autor popularne monografije o Novom Sadu (*Ujvidék története*. Ujvidék, 1894), objavljene na madarskom, srpskom i nemačkom jeziku.

mlina, pred trgovinom Lipota Špicera. U kapiji Špicerove kuće, 4-5 koraka daleko od dečaka stajala je četverogodišnja Mariška Halaši i petogodišnja Anuška Halaši. Mirno su se igrale. Anuška je pored sebe imala krčag.

Igrajući se pored jarka dečaci su videli šneklaša-Jevrejina kako je prošao pored njih, verovatno izlazeći iz Špicerovog dućana. (...) Najednom čuo se devojački vrisak. Pogledaju, pa vide da se mala Mariška uplašeno drži za ruku; vrat, haljina, ruka – sve krvavo. I Anuška je vrištajući trčala napred, u ruci sa krčagom, koji je iz straha bacila pred kućom Savičevih. Krčag se slomio, ali Mariška je onda već bila krvava. Šneklaš-Jevrejin je velikim koracima žurio prema mlinu. Gergelj Lepar je video kako je usput bacio neki papirić u podrum Savičeve kuće. (...) Mali Palika je uhvatio sestricu za ruku, pošao je za Anuškom da nađu svoju majku (...) koja poluluda uzme u zagrljaj svoju čerkicu Marišku. – Ko te je posekao? – pitala ju je. – Jevrejin – uzvratila je devojčica. (...) Istrčala je na kraj uličice, pokazali su joj šneklaša- Jevrejina, koji je velikim i brzim koracima žurio nekud. (...) U međuvremenu izašli su neki ljudi iz mлина i okružili su Jevrejina. (...) Narod je htio da ga tuče, ali su pozvani policajci uspeli da ga neozleđenog privedu u gradsku kuću.¹⁵

Naravno, policijska istraga je pokazala da je Jevrejin, izvesni Berek Bigelajzen iz Ečke, potpuno nevin; jedina krivica mu je bila to što je tamo prolazio, prodajući razglednice, a deca su se uplašila od njega, potrčala, Mariška je pala i u padu razbila krčag, pa se tako posekla. Međutim, u smirivanju stanovništva veliku ulogu je odigrao drugi list, liberalni *Zentai Közlöny*, koji je odmah napao Erdujhelja zbog absurdne i smešne optužbe. Paroh je bio primoran da prizna kako on lično ne veruje u ritualno ubistvo i, pravdajući se, celu histeriju je pripisao neobrazovanoj masi. *Zentai Közlöny* u svojoj replici piše, kako za sve ovo nije kriv narod; on samo sledi svog učitelja, paroha i radi samo ono što od njega uči.¹⁶

Erdujhelji je i dalje pisao u sličnom stilu, ali optužba za ritualno ubistvo nije se više ponovila u štampi. U Senti su preovladali razumniji krugovi, ali verovanje je i dalje živelo. Kada se 1925. godine gradila zgrada Talmud Tora škole, još jednom je podgrejana optužba povodom nestanka troje dece, koja su opet, na sreću, živa i zdrava nađena.¹⁷

¹⁵ *Összetartás*, 27. maj 1903.

¹⁶ *Zentai Közlöny*, 31. maj 1903.

¹⁷ *Szombat*, 8. avgust 1925. Po kazivanju Mordehaja Mozes (Mózes Mordecháj, 1918. Gerla) među mnogim Mađarima u Senti i dalje je vladalo uverenje u ritualno ubistvo, o čemu su najviše pričali oko praznika Pashe.

Slučaj br. 2 – Bačko Petrovo Selo. — Mnogo teži i ozbiljniji je bio slučaj u Bačkom Petrovom Selu, takođe bivšoj graničarskoj (i dištriktnoj) opštini. Ovo mesto ni u kom pogledu nije bilo tako značajno kao Senta. Tu su živeli skoro isključivo ortodoksni Jevreji, i to 50 porodica, ostali deo stanovništva činili su većinom Mađari i nešto Srba. Interesantno da je i optužba u Bačkom Petrovom Selu na neki način povezana sa Sentom.

Zahvaljujući podužem pisanju lista *Židov* o ovom slučaju, možemo saznati i izneti više detalja.¹⁸ Glavna junakinja ove priče zvala se Margita Takač (Takács Margit); ona je već dve godine služila kod Maksa Polaka (Pollák Miksa), na zadovoljstvo svog poslodavca. Dana 27. avgusta 1928. godine, pred veče otišla je susednom trgovcu Adleru da kupi utege za vagu. Nije se, međutim, vratila. Roditelji su došli da je traže, a potragu su nastavili i sutradan, bez uspeha. Odmah se pronela vest da su Jevreji ubili služavku da bi njenu krv koristili u ritualne svrhe kod izgradnje senčanske sinagoge sefardskog obreda. Pojava optužbe nije bila slučajna; godine 1903. u Petrovom Selu nestala je takođe jedna služavka, koju su, međutim, našli u Bečeju, ali pre toga posumnjalo se na Jevreje. Konačno su 6. septembra i Margitu Takač pronašli u Bečeju i vratili je u Petrovo Selo. Pošto u početku nije htela nijednu reč da progovori, skovana je nova verzija: nisu je ubili, nego su joj kroz nos vadili krv (i ranije joj se više puta dogodilo da joj prokrvari nos), zbog toga je i zanemela i izgleda tako slabašno. Uzalud je opštinski beležnik dao oglasiti na bubenj da je sa devojkom sve u redu i da se zabranjuje širenje lažnih vesti, meštani su bili sve uzrujaniji. Na molbu preplašenih Jevreja (neki od njih su već dobili i preteća pisma) beležnik je u subotu 8. septembra naredio da policajci patroliraju ulicama. Oko 8 časova navečer pojavila se grupa od 50 ljudi (većinom pripadnici Katoličkog momačkog udruženja) pred Polakovom kućom, bacali su kamenje na prozore, štapovima polupali sve daske na prozorima i demolirali sve što su stigli. U međuvremenu Polakova porodica je uspela da pobegne, a Polak je sve prijavio žandarmeriji. Žandari, koji su došli da intervenišu nisu, međutim, nikog našli tamo, jer su oni već uveliko lupali prozore nekim drugim Jevrejima. Nastavka nije bilo, a pristiglo je i pojačanje od 60 žandara, za svaki slučaj. Posle toga, vođena je ozbiljna istraga, i pošto je i devojka progovorila, ispostavilo se da je jednostavno pobegla od kuće. Uhapšeno je i 18 mladića, glavnih kolovođa pogroma, po čijim iskazima se saznalo, da su oni ozbiljno nameravali da

¹⁸ *Židov*, brojevi od 5. i 12. oktobra 1928.

opljačkaju i ubiju Polakove, celu porodicu, „jer smo se jako ljutili na Jevreje”, kako je rekao jedan od njih.

Posle ovakvog, ipak srećnog završetka sledila je intervencija i protest vrhovnog rabina Alkalaja, kao i predsednika Saveza, Popsa, kod predsednika vlade Korošca. Slučaj je okončan, ali narod u Bačkom Petrovom Selu je i dalje verovao da su mladoj služavki Jevreji uzeli krv.

U ovoj kratkoj studiji opisali smo neke slučajeve iznošenja optužbi za ritualno ubistvo protiv Jevreja u bačkom Potisju. Razumeli smo da se radi o kontinuiranom verovanju, prvenstveno kod jednog dela mađarskog stanovništva katoličke vere. Možemo konstatovati da se u tim konkretnim slučajevima optužba uvek vezuje za graditeljsku žrtvu, mada je u narodu bila prisutna i druga verzija o spravljanju pashalnih *macot*. Druge primere nismo otkrili, ali na osnovu onoga što znamo o celokupnom stanovništvu ovog regiona, slobodno možemo izjaviti da je ovo verovanje postojalo i u drugim potiskim mestima, pa i u celoj Bačkoj.

Ne sme se, naravno, predimenzionirati značaj ovog verovanja, ali svakako čini važan prilog istoriji interetničkih odnosa u ovim krajevima, gde su počev od 18. veka izmešano živeli Madari, Srbi i Jevreji i gde je došlo do povremenih sukobljavanja: ponekad zbog političkih konfrontacija, ponekad zbog međusobnog nepoznavanja i intolerancije.

Da se radilo o duboko ukorenjenom verovanju, svedoči i to da se posle 1945. godine ova vrsta optužbi nesrećno i uspešno povampirila u nekim mestima u Mađarskoj i Čehoslovačkoj. U Senti prilikom rušenja Velike sinagoge 1957. godine, proširila se vest da je pronađen ljudski skelet.¹⁹ Nismo mogli da nađemo nikakav dokumenat o tome, koji bi povrdio istinitost priče. Ako je i nađen skelet, znamo da bilo gde ako počnemo da kopamo u Senti, nađemo na neki arheološki artefakt, pa i na ljudske ostatke. Delovi grada su oduvek bili kraće ili duže naseljeni, verovatno od neolita, pa je novovekovna Senta izgrađena na grobljima raznih naroda, iz raznih vremenskih razdoblja. Ne znamo ni to da li su to neke senčanske glave povezale sa verovanjem u ritualno ubistvo i graditeljsku žrtvu, ali živo sećanje na pomenuti nalaz možda ukazuje na dalje egzistiranje jedne prastare predrasude.

¹⁹Kazivanje Jožefa Nad Hortija.

Atila Pejin

**RITUAL MURDER
A CONTRIBUTION TO INTER-ETHNIC RELATIONS
IN BAČKO POTISJE**

SUMMARY

This paper presents a phenomenon of a belief regarding the Jews, which persisted for centuries, specifically ritual murder. The historical and geographical framework is what once used to be the privileged Potisje crown district, a region completely destroyed due to the Ottoman Empire and the wars between the Austrian and the Ottoman Empire, and settled again during the XVIII century. Research indicates that the villages within this District, thanks to the privileges that it enjoyed, had an interesting social-economic development and this is the context in which we should perceive the occurrence of certain prejudices regarding the Jews, including the one related to ritual murders.

Specific cases that occurred in Senta and in Bačko Petrovo Selo are described, probably characteristic of the whole region, with the only difference that in these settlements it was predominantly Orthodox Jews. Although these instances had a "happy ending" they still illustrate how a prejudice, dating in distant past, may re-occur or be abused by irresponsible politicians and demagogists, or how it can result in putting a mark on a whole population group, in this case the Jews, who will be blamed for all the social and political difficulties and wrong political choices.

Teodor Kovač

BANATSKI NEMCI I JEVREJI

Apstrakt: Posle Aprilskog rata okupacijom Banata život tamošnjih Jevreja drastično se izmenio zbog odnosa banatskih folksdojčera prema njima. Prošlo je svega 4 meseca okupacije kada su svi Jevreji Banata uz punu podršku folksdojčera internirani, deportovani u Beograd i muškarci do sredine oktobra te godine a žene do maja 1942. ubijeni. Time je Banat faktički postao prvi administrativni entitet u Evropi bez Jevreja.

Ključne reči: Banatski Nemci, Jevreji, interniranje, deportovanje, ubijanje, pljačka, koncentracioni logori Topovske šupe i Sajmište.

U spomen žrtvama rasnog bezumlja. *Ove stranice nisu istorijska studija. Ne samo zbog toga što potpisani nije istoričar nego i zbog toga što su ovde izloženi podaci pretežno već objavljeni, u širokom vremenskom rasponu, u raznim knjigama, časopisima, zbornicima, laičkoj štampi i time, kraće ili duže vreme, bili već na uvidu naučnicima i drugim zainteresovanim. Ako se potpisani ipak odlučio da napiše ove stranice, učinio je to, pre svega, zato da se što više činjenica o toj materiji skupi i objavi na jednom mestu. Da li je u tome uspeo, proceniće čitaoci.*

O tragičnoj sudbini Jevreja u holokaustu postoji već, skoro bi se moglo reći, nepregledna literatura¹. Međutim, o Jevrejima u Banatu to-

¹Browning Christopher R., *Final solution*. Yad Vashem studies 14, Jerusalem 1983. – *Encyclopedia Britanica*, s.v. Holocaust. – Goldhagen Daniel Jona, *Hitlerovi dobrovoljni dželati. Obični Nemci i holokaust*. Radio B92, Beograd 1998. – Gutman Israel, *Encyclopedia of the Holocaust I-IV*. Collier MacMillan, London 1990. – Mair S. Charles, *The unmasterable pest-History: Holocaust and German national identity*. Cambridge, Massachusetts 1988. – Momson Hans, *The realisation of the unthinkable I*, Princeton, New York 1991.

kom II svetskog rata pisano je začudujuće malo² čak i u obimnim studijama o stradanju Jevreja u Srbiji³. Začudujuće zbog toga što je Banat bio prvi administrativni entitet pod nacističkom vlašću u celoj Evropi koji je postao „Judenrein“, „očišćen od Jevreja“, na radost i ponos tamošnjih Nemaca, Folksdojčera (ili Švaba, kako su sebe nazivali i koje su ime koristile razne njihove institucije i organizacije od privrede do sporta, ali ime „Švaba“ u srpskom jeziku ima donekle pežorativni prizvuk). Prošlo je jedva četiri meseca od kada su nemačke trupe ušle na teritoriju Banata a na toj teritoriji nije bilo više nijednog Jevrejina, osim još nekih mesec dana u logoru (Novi Bečeј) kao i 43 Jevrejke udate za hrišćane (a i neke od njih su u prvom talasu deportacije odvedene i tek potom puštene).

U literaturi se navodi da je Estonija bila prva administrativna celina pod nacističkom vlašću „očišćena od Jevreja“. SS-Obersturmbannfuhrer (odgovara činu potpukovnika u redovnoj vojsci), Martin Sandberger, komandant Sonderkommando Ia der Einsatzgruppe A (Posebne komande Ia Postavljene grupe A), opunomoćen za plansko istrebljenje Jevreja, obavestio je 12. oktobra 1941. svoje pretpostavljene da na teritoriji Estonije nema više jevrejskih muškaraca starijih od 16 godina, osim lekara i onih koji su potrebni nemačkoj upravi, a početkom 1942. obelodanjeno je da je Estonija „Judenrein“, što je i spomenuto na zloglasnoj Vanze (Wannsee) - konferenciji 20. januara 1942,⁴ na kojoj je odlučeno da se počne plansko, sistematsko sprovodenje Hitlerovog naređenja o istrebljenju Jevreja.

Ni u jednoj okupiranoj zemlji proces odlučivanja o uništenju Jevreja nije išao tako brzo kao u Srbiji. A u Banatu je išao još brže⁵. Tu Jevreja nije više bilo posle 14. avgusta 1941. Ovaj fatalni „primat“ nije od posebnog značaja za istoriju holokausta, ali banatski Jevreji bili bi svaka-

²Ivković Božidar, *Uništenje Jevreja i pljačka njihove imovine u Banatu 1941-1944*, p.o. iz: Tokovi revolucije I 1967, 337-402. - Stanojlović Aleksandar, *Tragedija banatskih Jevreja za vreme Drugog svetskog rata*. Jevrejski alamanah 1959-1960, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd 1960, 129-136.

³Manoschek Walter, *Serbien ist Judenfrei*. Oldenburg, München 1993. - Romano Jaša, *Jevreji Jugoslavije 1941-1945. - žrtve genocida i učesnici Narodnooslobodilačkog rata*, Jevrejski istorijski muzej Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd 1980. - *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*. Savez jevrejskih opština FNR Jugoslavije, Beograd 1952. - Browning Christopher R., *The final solution in Serbia -The Semlin lager - A case study*. Yad Vashem studies 15. Jerusalem 1983, 55-90. - Hilberg, Raul, *Die Vernichtung der europäischen Juden*, 1-3, Fischer, Frankfurt/M 1990.

⁴„Beschprechungsprotokoll“ Wannsee konferencije. (Fotokopija kod autora ovog rada).

⁵Manoschek, ibid.

Gefordert: Heilbronn

10 Ausfertigungen
16. Ausfertigung

146 - 1516

Besprechungsprotokoll.

I. An der am 20.1.1942 in Berlin, Am Großen Wannsee Nr. 56/58, stattgefundenen Besprechung über die Endlösung der Judenfrage nahmen teil:

Gauleiter Dr. Meyer und Reichsbaudirektor Dr. Leibbrandt	Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete
Staatssekretär Dr. Stuckart	Reichsministerium des Innern
Staatssekretär Neumann	Beauftragter für den Vierjahresplan
Staatssekretär Dr. Freisler	Reichsjustizministerium
Staatssekretär Dr. Böhler	Amt des General- gouverneurs
Unterstaatssekretär Luther	Auswärtiges Amt
SS-Oberführer Klopfer	Partei-Kanzlei
Ministerialdirektor Kritzinger	Reichskanzlei

146 - 1516

Protokol Vanze Konferencije

ko presrećni da im nije pripala ta „slava”. Da su duže ostali u životu imali bi, verovatno, više mogućnosti da bar neko od njih živ dočeka kraj rata. Nažalost, taj „primat” ostaje činjenica i utoliko je čudnije da se o tome u istoriografiji holokausta nije vodilo računa.

Banat, formalno, bio je deo okupirane Srbije i u administrativnom pogledu potpadao pod vlast, prvo komesarske uprave Milana Aćimovića, osnovane 1. maja, ubrzo posle kapitulacije Jugoslavije, a potom marionetske vlade Milana Nedića, formirane 28. avgusta iste godine. Međutim, u

Banatu, neograničena vlast bila je u rukama tamošnjih Nemaca, pomenu-tih Folksdojčera, a marionetska vlast iz Beograda, često ni formalno, nije mogla uticati na zbivanja u samom Banatu.

Naseljavanje Nemaca u Banat

Požarevačkim mirom 1718, posle pobede nad Turcima, Banat je potpao pod austrijsku vlast. U to vreme to je zapuštena regija. Na primer, podrazumevajući i onaj deo koji danas pripada Rumuniji, pola miliona katastarskih jutara u Banatu bilo je najčešće pod vodom; plavno područje Tise bilo je široko 60-70 kilometara tako da se saobraćaj uglavnom od-vijao čamcima⁶. Zbog ratova, velikih močvara, nedostatka zdrave pijaće vode i nezdrave klime, krajem XVIII veka gustina naseljenosti nije veća od 2,3 stanovnika po kvadratnom kilometru. Banat je pod turskom vla-davinom bio više od vek i po i za to vreme opustošen, ono malo postojećih kanala je zapušteno, a stanovništvo koje je uprkos teškim uslovima života preostalo, činilo je srpski i rumunski život. Nemaca nije bilo⁷.

Ovaj deo austrijske granice prema Turskoj bio je retko naseljen i otuda potencijalno lak teren za upad neprijateljske vojske tako da je Bečki dvor nastojao da kolonizacijom poveća broj stanovnika. Osim toga, ta regija trebalo je da posluži i kao polazna osnova za dalja osvajanja na jugoistoku Evrope. Imalo se u vidu i to da ove teritorije posle isušivanja močvara treba da postanu žitnica države⁸.

Godišnji priraštaj stanovništva, ne prirodni već pre svega onaj nastao kolonizacijom, stalno se povećavao. Posebno od druge polovine XVIII veka, kolonisti su dovođeni u više „talasa”, najviše između 1763. i 1772. Do tog vremena Banat bio je „grobnica naroda”⁹, „grobnica Nemaca”¹⁰, zbog teških uslova života i brojnih bolesti, tako da su mnogi pomrli ili se vratili u krajeve odakle su došli. Dvor, počevši od 1712.¹¹ kolonizira stanovniš-

⁶Boarov Dimitrije, *Vidi se s meseca*. Nedeljnik „Vreme”, 22. avgusta 2002, 29-30.

⁷Jankulov Borislav, *Pregled kolonizacije u Vojvodini u XVIII i XIX veku*. Matica srpska, posebna izdanja, Novi Sad 1963, 32-36.

⁸Nikolić Goran, *Društveno obeležje nemačke nacionalne manjine u Vojvodini u periodu 1918-1929*, magistarski rad. Univerzitet u Novom Sadu, Pravni fakultet, Novi Sad 1992, 21-39.

⁹Hegediš Antal, *Agrarni odnosi u Torontalskoj županiji 1779-1848*, doktorska disertacija. Filozofski fakultet u Novom Sadu, Novi Sad 1981, 43.

¹⁰Nikolić, *Društveno obeležje*, 47.

¹¹Jankulov, *Pregled kolonizacije*, 8.

tvo, u početku uglavnom u jugoistočni deo Banata, iz pasivnih, ratom i drugim nevoljama osiromašenih pokrajina, pretežno iz Tirola, Kranjske, Češke, Šlezije, s područja gornjeg toka Dunava i srednje Rajne, kao i iz Elzasa (Alzasa) i Lotaringije (Lorena), ali kolonizaciju vrše i pojedina vlastela¹². Naseljeni mahom su pripadali osiromašenim, pustolovnim, deklasiranim, suvišnim elementima, izbačenim iz svojih ognjišta za vreme francusko-nemačkih ratova, otuda nije trebalo ni kneževe primoravati da ih otpuste¹³. Zbog toga lako pokretljivi, nije ih bilo teško nagovoriti da se presele, spremni da sreću okušaju u novoj sredini, tim pre što su ih emisari Dvora pozivali „da krenu put blagorodnog jugoistoka”. Obećavano im je niz privilegija, oslobođanje od kmetstva, pomoć države, olakšice poreza, plodna zemlja itd.¹⁴, uz forsiranje naseljavanja nemačkog življa, mada su naseljavani i Francuzi, Italijani, Španci a bilo je i drugih naroda. Tokom XVIII veka osnovana su 52 naselja a srpska i rumunska naselja uvećana¹⁵. Kolonizirani Nemci bavili su se pretežno zemljoradnjom i zanatstvom, kasnije i stočarstvom i dok su se u početku učili od starosedalaca tim poslovima, svojom vrednoćom, zalaganjem i štedljivošću kasnije su u odnosu na obradu zemlje i zanatstvo stigli na viši stepen od zatečenog stanovništva¹⁶. Naseljeni Španci, pretežno iz Baskije i okoline Barcelone, dovedeni su poglavito radi toga da podignu vinogradarstvo, voćarstvo, baštovanstvo, ali zbog bolesti, pomora i nesposobnosti da se aklimatizuju, malo ih je ostalo a i oni koji su ostali uglavnom su se preselili u gradove (jedan deo Zrenjanina još dugo se zvao „mala Barcelona“)¹⁷.

O nacionalnom sastavu ove županije u XVIII veku nema mnogo brojčanih podataka. U Tamiškoj županiji, koja obuhvata znatan deo jugoslovenskog Banata, zabeleženo je da je 60 godina posle prelaska Banata pod austrijsku vlast, 1780. godine, bilo 181.639 Rumuna, 78.780 Srba i 43.201 Nemac zajedno s Italijanima i Francuzima.¹⁸ U periodu od 1720.

¹²Ibid., 9.

¹³Nikolić, *Društveno obeležje* 48.

¹⁴Nikolić, *Društveno obeležje* 48.

¹⁵Jankulov, *Pregled kolonizacije*, 25.

¹⁶Kačavenda Petar, *Nemci u Jugoslaviji 1918-1945*. Institut za savremenu istoriju, Beograd 1991, 9-10.

¹⁷Jankulov, *Pregled kolonizacije* 8-9.

¹⁸Hegediš, *Agrarni odnosi*, 42-64. – Hegediš Antal – Čobanović Katarina, *Demografska i agrarna statistika Vojvodine 1767-1867*. Filozofski fakultet u Novom Sadu, Institut za istoriju i Poljoprivredni fakultet u Novom Sadu, Institut za ekonomiku poljoprivrede i sociologiju sela, monografije, knjiga 34, Novi Sad 1991. – Bukurov Branislav, *Poreklo stanovništva Vojvodine*. Matica srpska, Novi sad 1957, 5.

do 1782. stanovništvo Banata povećano je čak za 18 puta. Samo za vreme četrdesetogodišnje vladavine Marije Terezije u Banat je naseljeno 40.000 do 60.000 Nemaca tako da su činili četvrtinu stanovništva.¹⁹

Nemci su Banat intenzivno naseljavali i u XIX veku.²⁰ Zagrebački Kaptol, dobivši još 1781. u zamenu za izgubljene posede u banatskoj Graniči, mesto Modoš (današnji Jaša Tomić), tada srpsko mesto, tu sprovodi kolonizaciju Nemaca, delom iz okolnih nemačkih mesta, ali se Nemci naseljavaju i u mesta gde žive Madari.²¹ Nemci se dovode i iz Bačke²². Usled takve kolonizacije u Torontalskoj županiji, koja takođe obuhvata veliki deo jugoslovenskog Banata, priraštaj stanovništva je bio takav da je po tome bio na 3. mestu među 11 županija u raznim krajevima države. U toj županiji 1830. popisano je da Nemci čine 24,77%, a 1846. popisano ih je 88.030 što iznosi 25,2% stanovništva.²³ Već 1850. u ovoj županiji broj stanovnika povećan je na 543.152, što je, za manje od jednog veka priraštaj veći za 257%²⁴ a po broju stanovnika Nemci su na drugom mestu i 1857. čine 27,3% stanovništva Banata.²⁵

Valja navesti da sve te naseobine imaju ne samo strateški i privredni karakter nego i tendenciju da se kompaktni srpski, rumunski i drugi živalj što više politički i ekonomski oslabi. Doseљavanje je uz nemiravalo starosedeoce Srbe i Rumune zbog privilegovanog položaja Nemaca, naročito zbog ukonačavanja vojske, plaćanja poreza, zbog čega su se plašili da će im natovariti veće namete a bojali su se i pokatoličenja jer su posle 1763. naseļavani samo Nemci rimokatolici, tako da su mnogi pobegli u Srbiju, Vlašku, pa i dublje u Tursku. Naročito su Rumuni bili ogorčeni s obzirom na to što su Nemci u znatnom broju naseljavali u kompaktne rumunske sredine.²⁶ Godine 1910. u Banatu ima 125.302 Nemaca, odnosno 21,88% ukupnog stanovništva.²⁷ O ovoj kolonizaciji postoji odgovarajuća literatura.²⁸

¹⁹Hegediš, *Agrarni odnosi* 42-69. – Nikolić, *Društveno obeležje* 28. – Jankulov, *Pregled kolonizacije* 32-36.

²⁰Jankulov, *Pregled kolonizacije* 83.

²¹Ibid. 81.

²²Ibid. 10.

²³Ibid. 31. – Hegediš, *Agrarni odnosi* 52.

²⁴Jankulov, *Pregled kolonizacije* 42-53.

²⁵Bukurov, *Poreklo* 5. – Jankulov, *Pregled kolonizacije* 31.- Stajić Vasa, *Velikokikinski dištrikt*, Matica srpska 1950.

²⁶Jankulov, *Pregled kolonizacije* 10.

²⁷Ibid. 10, 42-53.

²⁸Janjetović Zoran, *Between Hitler and Tito – Disappearance of the ethnic-German from the Vojvodina*. Beograd 2000, 20-21.

Naseljavanje Jevreja u Banat

Nema podataka kada su se Jevreji prvi put naselili u Banat. Može biti da ih je u Banatu bilo već u vreme kada je ta teritorija bila u sklopu Rimske imperije jer prisustvo Jevreja u drugim krajevima bivše Jugoslavije (Makedonija – Stobi, Dalmacija – Solin, Crna Gora – Duklja) u prvim vekovima nove ere daje osnova za pretpostavku da je i na tlu Vojvodine bilo Jevreja, tzv. Romaniota, pretežno snabdevača rimskeih legija.²⁹ Kako se povlačila Rimska imperija, tako su se povlačili i Jevreji u one krajeve Imperije gde je Jevreja bilo u većem broju ali su se, kasnije, utopili u jvrejsku zajednicu izbegnu u Osmansko carstvo iz Španije (u prilog tome govore prezimena kao što je, na primer, Romano) ili su se, oni koji su ostali, utopili u okolne narode. Jevreji iz Španije posredstvom Jevreja u Panoniji slali su i primali poruke od hazarskih kanova. Međutim, kojim su krajevima Panonije prenošene te poruke, ne zna se.³⁰

Za vreme vizantijske vladavine (IV–IX vek) iako smatrani strancima, pripadali su tolerisanoj religiji. Bilo ih je u Beogradu 950. godine, a spominju se i u hrisovulji kralja Dušana.³¹ Kasnije, tokom srednjeg veka sudbina malobrojnih Jevreja na ovim prostorima usko je vezana za sudbinu hrišćanske Mađarske i sudbinu pograničnih srpskih feuda.³² I među grupama Avara i drugih azijskih plemena koja su upadala na tu teritoriju i privremeno se tu nastanila ili je bilo Jevreja ili su ta plemena poprimila izvesne jevrejske simbole; na tu mogućnost ukazuju nalazi u Čelarevu.³³ U XI veku u Ugarskoj se donose protivjevrejski propisi i tokom vekova, u zavisnosti od ličnosti vladara i njegovih potreba, ti se propisi ublažuju ili pooštjavaju, tako da su u to doba bili manje-više samo trpljene osobe. Za vreme turske vladavine (XVI–XVII vek) Jevreji se kreću širom tog car-

²⁹Dubnov Simon, *Kratka istorija jevrejskog naroda*. Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd, 1962, 115-116. – Levinger Josif, *Jevreji Vojvodine u XIX i pošetkom XX stoljeća*, u: *History of the Jews of the Vojvodina region of Yugoslavia* (urednik Cvi Loker), Hitahdut olej Jugoslavija. Tel Aviv 1994, 20-22. Nedomački V., *Doseljavanja*, u: *Židovi na tlu Jugoslavije*. Muzejski prostor, Zagreb 1988, 14-15.

³⁰Dubnov, *Kratka istorija* 125-130.

³¹Romano, *Jevreji Jugoslavije* 5-6. – šosberger Pavle, *Jevreji u Vojvodini*. Prometej, Novi Sad 1988, 7.

³²Levinger, *Jevreji Vojvodine* 21.

³³Ibid. – *Menore iz čelareva* (urednik Bunardžić Radovan). Izložba u organizaciji Jevrejskog istorijskog muzeja u Beogradu i Muzeja grada Novog Sada., Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd 1980, 1-13. – Petrović Radmilo, *Menore iz čelareva*. Miroslav, Beograd 1997.

stva i žive, za ono doba, slobodno i ima ih i na teritoriji Vojvodine.³⁴ Zbog tolerantnog odnosa turskih vlasti prema njima, stupaju u službu Turaka i često su njihovi saradnici u privredi, posebno u spoljnoj i unutrašnjoj trgovini.

Pobedom nad Turcima Jevreji se povlače s turskom vojskom. Eugen Savojski, francuski princ, odbačen od Luja XIV stupa u službu Habzburgovaca, zatekao je svega 12 jevrejskih porodica u Temišvaru, delom poreklom iz Španije, koji su stigli ovamo tokom turske vladavine posle progona s Iberskog (Pirinejskog) poluostrva.³⁵ Nova austrijska vlast, na čelu s Eugenom Savojskim, podnosi ih, ali ih ne trpi nigde na granici s Turskom, već ih tera u unutrašnjost, a i tu im otežava opstanak, ograničavajući im boravak, pod strogom kontrolom, samo na gradove.³⁶ U to vreme njihov ideo u naseljavanju bio je minimalan iako se propisi koji su im ograničavali pravo boravka i rada nisu uvek strogo primenjivali usled potrebe da se ovi opustošeni krajevi što pre nasele. Čitav niz zanimanja bio im je uskraćen. Nisu smeli posedovati zemlju, niti obavljati brojne zanate (na primer sapundžijski, pečatorezački, zlatarski itd.). Kroz sela mogli su prolaziti ali su svratišta dobijali samo izuzetno, i to samo oni koje je administracija smatrala pouzdanim, tako da su se takvi, podmićivanjem, mogli privremeno nastaniti i u selima,³⁷ a među ovima bilo je i „faktora”, tj. ekonoma vlastelinstava, kao i onih koji su imali zakupe krčmi ili su trgovali kožom, kasnije i duvanom;³⁸ opšte uzevši, odnos plemića, naročito grofova i kneževa, prema Jevrejima bio je uglavnom povoljan.

Jevreji su bili izrazito mobilni, često su putovali iz sela u selo, baveći se torbarenjem (tzv. hauzireri) jer su ih konkurenti, hrišćanski trgovci, sprečavali da dođu do stalnih tezgi na gradskim tržnicama. Pravo da trguju na nedeljnim, velikim, pijacama bilo im je uskraćeno u nekim mestima, na primer, u Velikom Bečkereku (kasnije Petrovgrad, danas Zrenjanin) sve do 1825, a u Velikoj Kikindi (danас Kikindi) sve do 1844.³⁹ Ovi Jevreji-torbari bili su redovna pojava širom Istočne Evrope, samo u manjim

³⁴Dubnov, *Kraka istorija* 115-116. – Frejdenberg Maren, *Jevreji u Vojvodini u XVIII veku*. – Levinger, *Jevreji Vojvodine* 16.

³⁵Kačavenda, *Nemci u Jugoslaviji* 8. – Nedomački V., Goldštajn S., *Jevrejske opštine u jugoslavenskim zemljama*, u: *Židovi na tlu Jugoslavije*, Muzejski prostor Zagreb 1988, 113-114. – Dubnov, *Kratka istorija* 162-168.

³⁶Jankulov, *Pregled kolonizacije* 65, 66. – Hegediš, *Agrarni odnosi* 85-93.

³⁷Hegediš, *Agrarni odnosi* 85-93. – Jankulov, *Pregled kolonizacije* 67.

³⁸Hegediš, *Agrarni odnosi* 53.

³⁹Isto.

razmerama nego na teritoriji današnje Vojvodine.⁴⁰ Gradska svratišta u koja su smeli navraćati, bila su značajna spona sela i grada, osim toga, tu su mogli dobiti hranu pripremanu po verskim propisima. Većina njih bila je velika sirotinja, primera radi, godišnji prihod takve porodice bio je 7-8 puta manji od godišnjeg prihoda gradskog službenika.⁴¹

Komorska uprava Bečkog dvora nad Banatom imala je izrazito negativan stav prema Jevrejima i nastojala je da im u što većoj meri ograniči broj. Tako, tridesetih godina XVIII veka u celom Banatu (uključivši i deo koji je danas u Rumuniji) bilo je 84 jevrejske porodice.⁴² Ograničenja su bila rigorozna, na pr. Karlo VI 1726. dozvolio je brak samo prvorodenom sinu jevrejske porodice. Marija Terezija iste godine kada je stupila na presto, 1740, uvela je specijalni porez za sve Jevreje, tzv. porez tolerancije (taj danak Jevreji su, prema jidišu, nazvali „malkegeld” = kraljičin novac)⁴³ koji je tokom godina stalno povećavan; ukinut je tek 1846.⁴⁴ Postojala su i druga ograničenja: obaveza nošenja posebnog znaka, propis po kojem se muški član porodice mora iseliti čim stekne kakvu bilo egzistenciju, što mora da uradi i Čerka ako se uda van mesta boravka, ili, udovica može ostati samo uz oženjenog sina itd.⁴⁵ Esnafima je bilo zabranjeno da primaju Jevreje. Tek dolaskom na presto Josifa II položaj im se popravlja jer je taj monarh proglašivši svoj „Patent tolerancije” Jevreje ocenio kao pogodne saradnike na ekonomskom planu. Ukinuto je obavezno nošenje „jevrejskog znaka”⁴⁶, dozvoljeno im je da obraduju zemlju, bave se raznim zanatima, slobodno se naseljavaju uz davanje određenih dažbina i uz obavezu da uzmu nemačka prezimena, da u verskim školama uče nemački, da obavezno služe vojsku.⁴⁷ U Segedinu, a to je samo koji kilometar od Banata, jedan Jevrejin je 1714. zakupio dućan od jednog Grka.⁴⁸

Stalno naseljavanje počelo je u većoj meri tek od sredine XVIII veka. Zabeleženo je da ih ima u Velikom Bečkereku 1747, Vršcu 1766,

⁴⁰Frejdenberg, *Jevreji u Vojvodini*.

⁴¹Hegediš, *Agrarni odnosi* 81-89.

⁴²Jankulov, *Pregled kolonizacije* 68.

⁴³Nedomački – Goldštajn, *Jevrejske općine*, 127-129.

⁴⁴Hegediš Antal, *Banatski Jevreji u doba Josifa II*. Jevrejski almanah 1971-1996.

Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 2000, 85-93.

⁴⁵Jankulov, *Pregled kolonizacije* 68.

⁴⁶Nedomački – Goldštajn, *Jevrejske općine* 113-114. – Hegediš Antal, *Banatski Jevreji u doba Josifa II*, 85-93.

⁴⁷Frejdenberg, *Jevreji u Vojvodini* 17-19. – Levinger, *Jevreji Vojvodine* 20-22. – Hegediš, *Agrarni odnosi* 52.

⁴⁸Šosberger, *Jevreji u Vojvodini* 15.

Velikoj Kikindi 1784 (prva trajno naseljena porodica zabeležena je 1790), Beloj Crkvi 1790, Josipovu (Josefsdorf, Jozseffalva, Josipovo, posle Obilićevo, sada sraslo s Novim Kneževcem) 1792, Krsturu 1793. godine.⁴⁹ Na osnovu popisa Torontalske županije 1792. u toj županiji tada je stanovalo 35 jevrejskih porodica, a 1801. godine 56.⁵⁰ Jevreji su se grupisali pretežno u većim mestima, delimično, zbog toga jer im vera nalaže da pri bogosluženjima mora biti prisutno najmanje deset odrašlih muškaraca a, delimično, jer su se tako osećali manje ugroženi od hira sredine.⁵¹

Pored nekih znakova bolje tolerancije, opstanak im je ipak često bio ugrožen nekom optužbom meštana, kao na primer, kada je 1796. u selu Jabuci, kraj Pančeva, nestala jedna devojčica, izgnani su iz grada a kada je devojčica pronađena, dozvoljen im je povratak.

Jevreja nigde nema mnogo, njihov broj se samo postepeno povećava. Godine 1846. ima ih 2.450 (0,7%)⁵² U celom Srpskom vojvodstvu i Tamiškom Banatu 1850. zabeleženo je da ih ima jedva 1%, najviše ih je u Velikom Bečkereku, 369 lica od ukupno 14.349 stanovnika (2,6%), ali 7 godina kasnije u tom gradu ih ima samo pola procenta ukupnog stanovništva.⁵³

Postepenom liberalizacijom društva tokom XIX veka, popravlja se i položaj Jevreja. Ograničenja naseljavanja, faktički i formalno, ublažuju se postepeno i u Banatu s poboljšanjem njihovog položaja u drugim delovima austrijske države. Najviše su se doseljavali iz češko-moravskih krajeva, iz Slovačke, Gradišća (Burgenlanda, u današnjoj Austriji), u manjoj meri i iz Galicije ili zajedno s kolonistima iz Nemačke, a poneki i iz drugih krajeva države, donoseći sa sobom navike i versku kulturu kraja odakle dolaze, kad se osnivaju i prve jevrejske opštine.⁵⁴

U burnim vremenima 1848-49. većina Jevreja priklonila se mađarskim ustanicima jer su im ustaničke vođe obećale punu ravnopravnost,

⁴⁹Ibid. 15-16. – Rajkov Milivoj, *Naseljavanje Jevreja u Kikindi i u okolini u prvoj polovini XIX veka*. Jevrejski almanah 1971-1996, 44-51. – Kovač Teodor, *Jedna od mnogih jevrejskih zajednica kojih više nema. Jevrejska zajednica u Novom Kneževcu*. Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, (dalje: Zbornik JIM) 7, Beograd 1997, 153-154.

⁵⁰Hegediš, *Agrarni odnosi* 154-155.

⁵¹Ibid. 55-93. Kovač Teodor, *Jedna od mnogih jevrejskih zajednica*.

⁵²Šosberger, *Jevreji u Vojvodini* 7-16.

⁵³Rajkov, *Naseljavanje Jevreja u Kikindii* 44-51. – Jankulov, *Pregled kolonizacije* 31.

⁵⁴Kovač, *Jedna od mnogih zajednica* 153.

tako da su posle poraza ustanika bili izloženi osvetničkim ispadima lokalnih četa. Zbog bombardovanja Beograda 200 porodica prebeglo je u Pančevo od kojih je 40 premešteno u Vršac; manji deo tih porodica kasnije se vratio u Beograd.⁵⁵

U celoj Mađarskoj mnogi Jevreji postižu znatan uspeh i stiču odgovorne funkcije u okviru mađarskog nacionalizma i njegovih manifestacija što je izazvalo negativnu reakciju nekih prvaka tog nacionalnog pokreta. Usled toga, krajem XIX veka pokret je poprimio antijevrejsko obeležje što je još pojačano tržišnom konkurenjom jevrejskih privrednika, trgovaca pre svega. U tom svojstvu Jaša Tomić pokazao se protagonistom antisemitski obojenog srpskog nacionalizma ali krajem XIX veka digao je glavu mađarski, još opasniji antisemitski nacionalizam koji nije splašnjavao do kraja Prvog svetskog rata, kada je zapadni deo Banata ušao u sastav nove države, Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.⁵⁶

Jevreja na teritoriji Banata nije nikada bilo mnogo, nikada nisu činili više od nekoliko procenata stanovništva, ali tu ih je bilo vekovima. U svakom slučaju tu su bili znatno duže nego Nemci.

Nemci u Banatu između dva svetska rata

U pogledu društveno-istorijskog razvijanja, nacionalne svesti, mentaliteta, Nemci u Jugoslaviji nisu činili homogenu celinu. U Banatu, kao i u celoj Vojvodini, pripadali su tzv. podunavskim Švabima. U Austro-Ugarskoj bilo ih je oko dva miliona i naseljavali su područje današnje Vojvodine, južne delove Mađarske i rumunskog Banata. Geografski, nisu bili vezani s nemačkom maticom. S obzirom na to što su došli iz različitih, međusobno nepovezanih, pa i suprotstavljenih, nemačkih pokrajina i kneževina i nastanjeni nekompaktno na velikom prostoru, tako da područja gušće naseljena nemačkim življem ne obuhvataju više od nekoliko opština, izmešani s drugim narodima, prepusteni sebi i baveći se pretežno zemljoradnjom, s malobrojnim građanstvom koje je više upiralo oči prema Beču nego prema svojim zemljacima, zasnivaju poseban, individualistički način života pri čemu osećanje zajedništva retko prelazi granicu samog sela i bez razvijenog osećanja međusobne nacionalne povezanosti. Otuda

⁵⁵Jankulov, *Pregled kolonizacije* 58.

⁵⁶Levinger, *Jevreji Vojvodine* 20-22.

se osećanje nacionalne samosvesti podunavskih Nemaca razvijalo sporije nego ostalih naroda s kojima su živeli zajedno.⁵⁷

Revolucionarna 1848., koju u Podunavlju karakterišu pokreti za nacionalnu afirmaciju, dovela je i do prve nacionalne demonstracije podunavskih Nemaca. Računajući posle sloma madarske revolucije s mogućom preraspodelom u pogledu administrativno-teritorijalnih razgraničenja, predstavnici 13 banatskih opština, 2. oktobra 1849. u Bogaradu (danас u Rumuniji) uputili su molbu caru Franji Josifu za formiranje „Šapske grofovije” pod neposrednom upravom Dvora, koja, kao što je poznato, nije prihvaćena.⁵⁸ Posle „Nagodbe” austrijskog Dvora s madarskim prvacima 1867., ovdašnji Nemci zbog žestoke madarizacije, koja je u odnosu na njih primila karakter denacionalizacije i asimilacije, pune tri decenije kasnije, 1897. pokrenuli su dnevni list na nemačkom jeziku „Deutsches Tagblatt für Ungarn” (= Nemački dnevnik za Madarsku), još kasnije, 30. decembra 1905. osnovali svoju prvu partiju „Ungarlandisch-Deutsche Volkspartei” (Nemačka narodna partija madarskih zemalja). Suština programa ove Partije sadrži zahteve da se u granicama Zakona o narodnostima obezbedi upotreba nemačkog jezika u školama svih nivoa, javnom životu i crkvi, zahteva se opšte pravo glasa, proporcionalna zastupljenost u predstavničkim telima, stvaranje izbornih područja prema jezičkoj pripadnosti, privredna autonomija u županijama i opština, sloboda štampe, zbora itd. Vladajući krugovi Madarske taj program okarakterisali su kao izdaju domovine tako da ova Partija, koju je vodio dr Ludwig (Ludvig) Kremmling, advokat iz Vršca, s ograničenim uticajem na uzak krug intelektualaca, nije uspela do kraja Prvog svetskog rata da postane masovna partija ovdašnjih Nemaca.⁵⁹

Suočeni s pokretima za nacionalno oslobođenje svojih suseda krajem Prvog svetskog rata, koji su težili formiranju svojih samostalnih država, za razliku od njih rešenje svog položaja videli su u preuređenju države. To je i suština zahteva nemačkih opština u Temišvaru 20. oktobra 1918. Posle dolaska srpske vojske i odluka Velike narodne skupštine u Novom

⁵⁷Mirnić Josip, *Nemci u Bačkoj u Drugom svetskom ratu*. Institut za izučavanje Vojvodine, Novi Sad 1974, 25-36.- Biber Dušan, *Nacizam in Nemci v Jugoslaviji 1933-1941*, Cankarjeva založba, Ljubljana 1966, 14-15. - Bešlin Dušan, *Vesnik tragedije – Nemačka štampa u Vojvodini 1933-1941*. Platoneum i Knjižarnica Zorana Stojanovića, Novi Sad - Sremski Karlovci 2001, 14-15.

⁵⁸Biber, *Nacizam in Nemci* 11,13. - Bešlin, *Vesnik tragedije* 50-64.

⁵⁹Mirnić, *Nemci u Bačkoj* 11-13. - Bešlin, *Vesnik tragedije* 14-15. - Biber, *Nacizam in Nemci* 15-23.- Kačavenda, *Nemci u Jugoslaviji* 13-17.

Sadu 25. novembra 1918., na kojoj je zagarantovana puna ravnopravnost Nemaca, predstavnici banatskih (i bačkih) Nemaca na svojoj skupštini 8. decembra te godine u Temišvaru, objavili su tzv. Schwäbisches Manifest (Šapski manifest) i otišli malo dalje, zastupajući stanovište o nedeljivosti Bačke i Banata (odbacivši time odluke Novosadske i odgovarajuće Rumunske skupštine), prepustivši na osnovu Vilsonovih četvrnaest tačaka pitanje svoje konačne državne pripadnosti plebiscitarnom izjašnjavanju naroda (pa i Banatske republike),⁶⁰ uključivši i formiranje nemačkog narodnog zastupništva da se za takvo rešenje zainteresuju velike sile putem samostalne delegacije na mirovnim pregovorima. Suština ovih zahteva kretala se još samo na nivou želje za prekonstituisanjem Ugarske u federaciju švajcarskog tipa.⁶¹

Prema popisu stanovništva 1931., poslednjem koje je obavljen u Jugoslaviji pre Drugog svetskog rata, u njoj je živelo od 536.000 do 710.000 Nemaca, već prema izvoru podataka, iako je (i prema statističkim podacima iz Nemačke) verovatno bliža realnosti manja brojka. Valja navesti da je tom prilikom popisivanje obavljeno prema maternjem jeziku a ne narodnosti popisanog. U Banatu tada je popisano 120.450 lica s nemačkim maternjim jezikom (od toga bilo je 1.874 Jevreja), među 585.549 stanovnika, a to je činilo petinu stanovništva Banata.⁶² Prema popisu koji su u Banatu sproveli Nemci 30. juna 1941, registrovano je 128.919 Nemaca (popis koji su 30. septembra te godine sproveli Mađari, u Banatu je registrovano 108.732 Mađara).⁶³

Neželenim uključivanjem u novoosnovanu zajednicu jugoslovenskih naroda, vojvodanski Nemci u pogledu izgrađivanja svojih nacionalnih organizacija našli su se u relativno povoljnoj situaciji. Dok su Mađari u Vojvodini održavali najtešnje veze sa svojim matičnim narodom, to kod Nemaca, odvojenih geografski od svoje matične države, nije bilo tako. U cilju suzbijanja irentističkih aspiracija Mađarske u uslovima još neregulisanog međunarodnog položja, jugoslovenskoj vlasti bilo je od interesa da podrži započeti proces nacionalne afirmacije ovdašnjih Nemaca da ne bi prihvatali mađarske irentističke aspiracije. Tako, još pre zaključenja

⁶⁰Kačavenda, *Nemci u Jugoslaviji* 13-17.

⁶¹Biber, *Nacizam in Nemci* 29-41. – Mirnić, *Nemci u Bačkoj* 27-29.

⁶² Mirnić, *Nemci u Bačkoj* 27-29. – Biber, *Nacizam in Nemci* 29-41.– Janjetović, *Between Hitler and Tito* 32.

⁶³Maričić Slobodan, *Susedi, dželati, žrtve – Folksdojčeri u Jugoslaviji*, Beograd, 1995, 13.

Trijanonskog mirovnog ugovora s Madarskom, već 17. maja 1920. odbrena su pravila organizacije nazvane „Schwabisch-Deutscher Kulturbund“ (Švapsko-nemački kulturni savez), skraćeno, Kulturbund. Jedva posle mesec dana, 20. juna, u Novom Sadu održana je osnivačka skupština u prisustvu 2.000 delegata. Od samog početka svog delovanja Kulturbund ima karakter široke organizacije narodne zajednice Nemaca.⁶⁴

Kulturbund bio je deklarisan kao nepolitička organizacija koja se zalaže za duhovne, etičke, moralne, društvene i kulturne potrebe nemačke manjine, i njeno prosvećivanje putem negovanja jezika, predavanja, širenja knjiga, osnivanja biblioteka i drugih vaspitnih ustanova itd. U stvarnosti, delokrug rada Kulturbunda bio je znatno širi. U njegovom sastavu delovao je čitav niz kulturnih, privrednih, sportskih, humanitarnih asocijacija, koje su vodile brigu o školstvu, štampi i dr. Time je ovoj organizaciji omogućen uticaj i uvid u sve oblasti društvenog života nemačke narodne grupe u Jugoslaviji. Uprkos često isticanom geslu „Staatstreue – Volkstreue“ (Vernost državi – vernost narodu), Kulturbund je sumnjičen kao prethodnica pangermanskog ekspanzionizma i, kao takav, izložen povremenom pritisku vlasti.⁶⁵ S motivacijom da je prekoračio okvire svoje nadležnosti, Vlada je na zahtev ministra prosvete Svetozara Pribićevića 11. aprila 1924. zabranila njegov rad⁶⁶; zabrana je ukinuta posle nepune tri godine, 12. januara 1927.⁶⁷

Versajskim mirovnim ugovorom predviđeno je da Nemci, kao i druge nacionalne manjine u graničnim pojasevima države, imaju prava da do 22. januara 1922. optiraju u susednu Madarsku i, takođe susednu, Austriju. Zbog neregulisanosti svog pravnog položaja, Nemci do tog vremena nisu mogli učestvovati u političkom životu zemlje tako da na prvim parlamentarnim izborima, 20. novembra 1920., nisu imali ni pasivno ni aktivno pravo glasa. Međutim, čim je vreme optiranja prošlo pristupili su stvaranju svoje političke partije, „Partei der Deutschen im Königreich der Serben, Kroaten und Slowenen“ (Partija Nemaca u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca). Osnivačka skupština održana je 17. decembra 1922. u Žombolji (danas u Rumuniji) i za predsednika izabran je već pomenući dr Kremmling, bivši lider Nemačke partije u ranijoj Austro-Ugarskoj, što je simbolizovalo kontinuitet nacionalne borbe. Na parlamentarnim

⁶⁴Biber, *Nacizam in Nemci* 15-23. – Mirnić, *Nemci u Bačkoj* 25.

⁶⁵Janjetović, *Between Hitler and Tito* 32. – Kačavenda, *Nemci u Jugoslaviji* 86. – Biber, *Nacizam in Nemci* 32, 40.

⁶⁶Mirnić, *Nemci u Bačkoj* 75-82.

⁶⁷Bešlin, *Vesnik tragedije* 15-16.

izborima 28. marta 1923. ta Partija dobila je 8 mandata, 2 u Banatu. Šestojanuarskom diktaturom zabranjena je aktivnost stranaka i udruženja s nacionalnim karakterom, pa i Nemačkoj partiji i Kulturbundu. Kulturbundu ponovo je dozvoljena delatnost 10. avgusta 1930. Stranka nije više obnovljena a na tome se nije ni nastojalo, na čelu obe organizacije bili su isti ljudi s istim ciljevima. Uprava Kulturbunda nastupala je kao vođstvo nemačke manjine što je i bila s obzirom na uticaj među sunarodnicima. Jugoslovenske vlasti takvo stanje faktički su i priznавале, mada je svojim novim statutom, odobrenim 14. aprila 1931., važećim do sloma Jugoslavije, Kulturbund zvanično bio i dalje nepolitička organizacija.⁶⁸

Ubrzo po dolasku nacista na vlast u Nemačkoj, 30. januara 1933, nacistička ideologija ostavlja dubok trag na aktivnost Kulturbunda, mada se takav uticaj osećao već i ranije ali postajao je sve veći, onako kako je rasla moć nacista na politički i društveni život u samoj Nemačkoj. Dolaskom mladih intelektualaca sa studija na nemačkim univerzitetima, život u Kulturbundu proticao je velikim delom u znaku političkih trvanja između konzervativnijih rukovodilaca Kulturbunda i ovih mladih, nacistički orijentisanih, intelektualaca koji su 1934., nelegalno, počeli da formiraju sopstvenu organizaciju pod nazivom „Kameradschaft der Erneuerungsbewegung“ (= Družba pokreta za obnovu). Ova družba, po svom karakteru bolje reći pokret, kratko nazvana Obnovitelji, za cilj je imala da se nemačka narodna grupa u Jugoslaviji izgradi u nacionalsocijalističku narodnu zajednicu koja će u ukupnim planovima Trećeg Rajha imati ulogu predstraže na ovom prostoru.⁶⁹ Na njihovom čelu bio je dr Jakob Awender (Avender), lekar iz Pančeva. Bili su nezadovoljni prema, po njima, previše opreznoj politici rukovodstva Kulturbunda. Osnovni pravac delovanja Obnovitelja bio je usmeren ka postojećim, pre svega, omladinskim organizacijama da tamo afirmišu nacističke ideje i njih su širili bez mnogo prikrivanja svojih pravih namera u svom pančevačkom nedeljniku „Volksruf“ (Zov naroda).⁷⁰ Zbog javnog istupanja protiv rukovodstva Kulturbunda, na skupštini 3. decembra 1934, Obnovitelji su isključeni iz ove organizacije. Jugoslovenske vlasti opredelile su se, javno, za legalno rukovodstvo koje je svoj odnos prema državi formulisalo parolom „Rad, red i mir“. Zahvaljujući aktivnosti Obnovitelja, Banat je postao politički

⁶⁸Mirnić, *Nemci u Bačkoj* 25-36. – Biber, *Nacizam in Nemci* 14-15. – Bešlin, *Vesnik tragedije* 101.

⁶⁹Mirnić, *Nemci u Bačkoj* 37.

⁷⁰Bešlin, *Vesnik tragedije* 50-64.

i duhovni centar Nemaca u Jugoslaviji iako je sedište Kulturbunda bilo i dalje u Novom Sadu.⁷¹

U svojoj delatnosti Kulturbund se oslanjao na pomoć i podršku iz Nemačke, tako da se, konačno, u taj sukob uključio i Treći Rajh. Tamo je postojalo više organizacija koje su vodile brigu o Nemcima van matice. Među najznačajnijim bio je „Deutsches Ausland Institut – DAI“ (Nemački inostrani institut), u Štutgartu. Arhiva ove ustanove bila je pravi majdan za nemačku obaveštajnu službu jer su se tu slivali podaci o Nemcima van Nemačke, o njihovoј privredi, kulturi, natalitetu, štampi, pojedinim ličnostima itd. DAI svake godine davao je više stotina stipendija za školovanje Nemaca iz evropskih država.⁷²

Nemačka država usmeravala je delatnost ovih institucija tako da su se promene nastale dolaskom nacista na vlast bitno odrazile i na njihov položaj. U okviru nacističke partije 1936. formirana je „Volksdeutsche Mittelstelle – VoMi“ (Centrala za Folksdojčere), za čijeg rukovodioca je postavljen SS-Gruppenführer (SS-Grupenfirer odgovara činu general-majora u redovnoj vojsci) Verner Lorenc (Werner Lorenz), veleposrednik iz Danciga. Ova ustanova postepeno je potiskivala ostale ustanove slične namene da bi joj Hitlerovom odlukom 2. jula 1937. bilo povereno usmeravanje rada nemačkih manjinskih organizacija uz vrlo velika ovlašćenja, čime su ostale institucije, praktično, gubile svoj uticaj. Time su manjinske organizacije Nemaca u Evropi pretvorene u izvršioce politike Trećeg Rajha. Oktobra 1937. za komesara Rajha odgovornog za učvršćivanje narodnosti postavljen je Himler i VoMi mu je neposredno podređen.

Razvitak političke situacije u Evropi pogodovao je akciji Obnovitelja. Prema izveštajima koje je podnosio nemački poslanik u Beogradu, Viktor fon Heren (von Heeren), naročito posle pripajanja Austrije, među Obnoviteljima pre svega, postojeća privrženost nacističkoj Nemačkoj ne samo da je dovela do još većeg oduševljenja nego i do fanatičnih nadanja u pogledu sopstvene sudbine. Dr Avender dobio je uputstvo da Nemce u Vojvodini organizuje po uzoru na sudetske Nemce. Pod takvim uticajem Obnovitelja ponašanje ovdasnjih Nemaca, pogotovo omladine, bilo je izazovno: stalno negde marširaju, pozdravljaju podizanjem ruku i uzvicima „Hajl Hitler“, održavaju vojne vežbe, pevaju pesmu Horsta Vesela (gde se kaže da će im biti dobro tek onda kada s noža bude prskala jevrejska krv) i izražavaju nadu da će Hitler za kratko vreme zauzeti, pored ostalog, i

⁷¹Mirnić, *Nemci u Bačkoj*, 38-39. – Bešlin, *Vesnik tragedije*, 149-163.

⁷²Mirnić, *Nemci u Bačkoj* 38-39. – Biber, *Nacizam in Nemci* 251-267.

Vojvodinu. U jednom njihovom propagandnom letku stoji: „Pravo je ono što je korisno za nacionalsocijalističku partiju”, na drugom: „I ti moraš biti nemački nacionalsocijalista”, a na jednom plakatu piše: „Oni koji se smatraju nacionalsocijalistima a pri tome smatraju rasu ili narodnu misao za sporednu ili čak ih ne prihvataju, nisu nacionalsocijalisti već falsifikatori nacionalsocijalizma” itd.⁷³ Da bi se izbegli sukobi s jugoslovenskom Vladom zbog takvih stavova i takvog ponašanja, VoMi je preko poslanika fon Herena stavio na znanje rukovodstvu i Kulturbunda i Obnovitelja da bi Rajh pozdravio njihovo ujedinjenje.⁷⁴

Tokom oktobra 1938. počeli su pregovori o ujedinjenju i postignuta je saglasnost da poslove oko ujedinjenja, uz pomoć i posredovanje VoMi, vodi Odbor petorice, sastavljen od svih struja u narodnoj grupi.⁷⁵ Na sastanku Saveznog odbora Kulturbunda 20. novembra 1938. prihvaćen je predlog o uspostavljanju organizacionog jedinstva. Do svečanog čina ujedinjenja došlo je na brižljivo pripremanoj 14. glavnoj godišnjoj skupštini 18. decembra 1938. u Novom Sadu. S obzirom na brojna nerešena pitanja, na Skupštini nije birano novo rukovodstvo ali je organizaciona struktura Kulturbunda prilagođena tako da se sačuva ravnoteža snaga. Osim toga, uvedena je nova krupna organizaciona jedinica, „gau” (pored „gau” – „županija”, za Sloveniju, formiraju se još tri, za Slavoniju, za Bačku i Baranju i za Banat). Na vanrednoj skupštini, 6. avgusta 1939. u Novom Sadu, na predlog VoMi odlučeno je da se za predsednika Kulturbunda umesto dr Avendera, istaknutog Obnovitelja, postavi do tada malo poznati dr Sep (Sepp Josef) Janko, advokatski pripravnik iz Velikog Bečkereka, rođen 9. novembra 1905. u Ernesthazi (danas Banatski Despotovac) (uspelo mu je da s jeseni 1944. stigne u Korušku; posle rata pobegao je iz tamošnjeg logora Volsfberg izbegavši ekstradiciju jugoslovenskim vlastima i stigao u Argentinu gde je pre nekoliko godina umro). Dobio je čin SS-Obestrum-führer (oberšтурmfirer, odgovara činu poručnika u redovnoj vojsci). Bez sopstvenog autoriteta, on je Kulturbund vodio pod neposrednim uticajem Rajha što praktično znači da je Kulturbund doveden u položaj transmisiognog organa politike Nemačke među jugoslovenskim Nemcima.

U takvim okolnostim a pod uticajem krupnih spoljnopolitičkih uspeha Nemačke⁷⁶ i oduševljenja tim uspesima, 1939. započeta je velika akcija

⁷³Mirnić, *Nemci u Bačkoj* 56.

⁷⁴Ibid. 44-45.

⁷⁵Ibid. 44-45.

⁷⁶Ibid. 46-47. – Popov Čedomir, *Od Versaja do Danciga*, Sl. list SRJ, Beograd 1995, 290-346.

vrbovanja u Kulturbund pod parolama kao što je „Ko nije član Kulturbunda, ne može biti dobar Nemac“ i sl. Političko raspoloženje bilo je takvo da je od sredine 1940. do novembra te godine iz tehničkih razloga, zbog velikog priliva novih članova, prijem u članstvo moralno biti obustavljen da bi ubrzo posle, kada je učlanjivanje nastavljeno, postignut rekordan broj članova. Istovremeno, u organizaciji zaveden je firer-princip, na funkciji predsednika ostavljen je pomenuti dr Janko Sep, već kao voda nemačke narodne grupe u Jugoslaviji. Na ovaj položaj Hitler ga je imenovao 1940.⁷⁷ Centralni organ na nemačkom jeziku u Jugoslaviji, novosadski „Deutsches Volksblatt“ (Nemački narodni list) u svom broju od 8. februara 1941. piše da je u Bačkoj u Kulturbund učlanjeno 98,8% Nemaca, a kasnije se ope riše sa 96% ali u mnogim mestima učlanjenje je bilo 100%⁷⁸; smatralo se da je učlanjenjem jednog člana porodice učlanjena cela porodica. Autoru ovih stanica nije poznat procenat učlanjenosti Nemca u Banatu ali nema osnova sumnji da tu bude drugačija situacija nego u ostalim mestima.

Kultrubund je uoči rata uspeo da svojom organizacionom sveobuhvatnošću okupi u svoje redove ili da veže za sebe sve dotadašnje samostalne staleške, privredne, prosvetne, socijalne i humanitarne ustanove, institucije i društva na bazi nacionalsocijalističke ideologije: sva dotadašnja samostalna društva i udruženja kao što su čitalačka, kulturna, profesionalna, pevačka, sportska, lovačka, crkveni horovi, građanske kasine, školstvo, čitaonice itd. Prenoseći svoju imovinu, prekonstituisana su u određene organizacione jedinice Kulturbunda. Rukovodstvo je posebnu pažnju posvetilo organizacionom vezivanju omladine i njenom vaspitanju u nacističkom duhu.⁷⁹ Posle određene provere, omladinci su primani u, ilegalne, „Hitler-Jugend“ organizacije gde su, pored ostalog, imali i neku vrstu vojne obuke: skiciranje terena i skrivanje po njemu, obaveštajnu službu, patroliranje, izviđanje, nauka o oružju, gađanje itd.⁸⁰

Jednu jasnu antinacističku aktivnost među Nemcima u Jugoslaviji pokazao je katolički sveštenik iz Apatina, Adam Berencz /Berenc/, uverđeni antinacista prožet duhom austro-mađarskog revizionizma što je i obelodanjen za vreme Drugog svetskog rata.⁸¹ Svojim nedeljnikom „Die

⁷⁷Mitrović R., *Sudbina Jevreja u krajevima gde su Folksdojčeri preuzeli vlast aprila 1941.* Zbornik JIM 2 (1973) 265-271.

⁷⁸Mirnić, *Nemci u Bačkoj* 53-56.

⁷⁹Ibid. 58.

⁸⁰Ibid. 60-65.

⁸¹Bešlin, *Vesnik tragedije* 150.

Donau" (Dunav) suprotstavljao se nacističkoj ideologiji i karakterističnoj netrpeljivosti nacista prema svojim ideološkim protivnicima. U svom listu vodio je borbu protiv nacista naglašavajući da dobar Nemac može biti i onaj koji nije nacionalsocijalista i stoga se posebno okonio na Obnovitelje. Iako je u Banatu 88,9% Nemaca bilo katoličke veroispovesti Berencov uticaj, posebno tokom okupacije, bio je beznačajan.⁸²

Jevreji u Banatu između dva svetska rata

Prema zvaničnom popisu stanovništva 1921. u novoj državi popisano je 64.753 Jevreja. Međutim, prema popisu koji je sproveo Savez rabina 1924. broj Jevreja iznosio je 73.266. Ova razlika od skoro 8.500 lica verovatno je posledica toga što prilikom zvaničnog popisa nisu se svi Jevreji, iz ovih ili onih razloga, izjasnili kao takvi i stoga se pretpostavlja da su podaci Saveza rabina verodostojniji, a to se može zaključiti i na osnovu broja Jevreja u Jugoslaviji pred Drugi svetski rat.⁸³ Registrovano je oko 120 opština.

Na osnovu popisa stanovništva 1931. u Banatu je živelo 4.113 Jevreja u 66 naselja, pretežno u gradovima i u većim mestima, najviše u Petrovgradu, 1.269, Vršcu 570, Velikoj Kikindi 436, Debeljači 220, Novom Bečeju 136, Beloj Crkvi 130, u ostalim mestima Banata nigde nije bilo više od stotinu Jevreja. U proseku, nešto manje od 1% ukupnog stanovništva. Pretežno su se bavili trgovinom, zanatstvom, ugostiteljstvom, slobodnim profesijama (advokati, lekari itd.).⁸⁴ Uprkos tome što su bili malobrojni, dali su vredan doprinos privredi, kulturi i, uopšte razvoju svog kraja; na primeru Zrenjanina to se može lepo videti.⁸⁵ Izrazito bogatih bilo je svega nekoliko porodica u celom Banatu.

Prvu inicijativu da se osnuje neka asocijacija jevrejskih zajednica na tlu bivše Jugoslavije, pokrenuo je u Hrvatskoj još krajem XIX veka tadašnji predsednik Jevrejske opštine u Osijeku, dr Hugo Spitzer (Špicer). Ta namera tada nije realizovana zbog odugovlačenja i rezervisanosti Za-

⁸²Ibid. 149, 153.

⁸³Romano, *Jevreji Jugoslavije 7. – Jevrejski narodni kalendar 1935. do 1940/1941.*

⁸⁴Ibid.

⁸⁵Čolić Dragoljub, *Učešće Jevreja u razvoju privrede Banata*. Zbornik JIM 4 (1979) 111-190; isti, *Jevreji u grafičkoj industriji Zrenjanina 193-198*; isti, *Jevreji u kulturi i prosveti Zrenjanina*, Jevrejski almanah 1971-1996, 75-84.

grebačke opštine, najveće u Hrvatskoj, iz bojazni da bi time izgubila deo autonomije koju je imala.

Svoju ideju dr Špicer obnovio je ubrzo po nastanku nove države tako da je već 1919. godine u Beogradu održan osnivački Kongres Saveza jevrejskih veroispovednih opština Jugoslavije, a dve godine kasnije, u Zagrebu, održan je i prvi redovni Kongres, za predsednika izabran je dr Špicer. Politiku Saveza dr Špicer rezimirao je ovako: „...U našem Savezu mora biti mesta za sve Jevreje u našoj zemlji, za ortodokse i neologe, za nacionaliste i anacionaliste“.⁸⁶ Time je dao širok okvir rada jer je Savez zamišljen da ne bude ni verska ni ideološko-politička organizacija već institucija koja zastupa zajedničke interese svih Jevreja u novoj državi. Sve jevrejske opštine u Banatu bile su članice Saveza.⁸⁷ Van Saveza ipak je ostala jedna, manja, grupa pobožnih, ortodoksnih, Jevreja koja je osnovala svoj Savez ali su oba Saveza sarađivala, bez većih teškoća, u rešavanju zajedničkih problema.

Već u prvoj godini svog postojanja Savez je kod vlasti morao podići glas protiv naredbe o izgonu više stotina jevrejskih porodica iz države zbog toga što su strani državlјani iako su mnoge od tih porodica živele na tlu nove države već više generacija. Bilo ih je i u Vojvodinu, pa i u Banatu. Intervencija je samo delimično uspela jer se deo tih porodica ipak morao iseliti. „Puna nam je ravnopravnost zakonom zagarantovana ali nije ostvarena“, rekao je predsednik.

Za nepune 22 godine svog postojanja Savez je mnogo uradio. Pored redovnog pomaganja opština da organizuju verski život, sam ili u nazujoj saradnji sa opštinama i organizacijama koje su se bavile karitativnom delatnošću, uspešno je organizovao socijalno zbrinjavanje za one kojima je takva pomoć bila potrebna, pomagao je razvoj školstva, podsticao je kulturnu i izdavačku delatnost, unapređivao zdravstvo, doprinosio je razvoju sportskih organizacija, izdržavao menze za one studente i dake koji su bili slabijeg materijalnog stanja, finansirao besplatna letovanja na moru i u brdima za decu iz siromašnih porodica, održavao kurseve hebrejskog jezika. Osnovao je Teološki seminar u Sarajevu, jedinu ustanovu u Jugoslaviji koja je spremala verske kadrove za sve jevrejske opštine u državi. Pružao je pomoć domovima staraca (Novi Sad, Zagreb) i internatima za

⁸⁶ Nedomački – Goldštajn, *Jevrejske općine* 143-145.

⁸⁷ Azarija (Helfgot) Zvi, *The Jews of Yugoslavia. I. The Jews in Banat* (na hebrejskom) 1995. – Loker Cvi (urednik), *Pinkas hakehilot Jugoslavija* (na hebrejskom), Yad Vashem, Jerusalēm 1989.

decu bez roditelja ili onim roditeljima koji sami nisu mogli deci da obezbede školovanje ili izučavanje zanata Novi Sad). Jevrejska bolnica u Subotici, jedina takvog karaktera u Jugoslaviji, bila je takođe briga Saveza.

Već od 1924. počeo je stvarati zbirke „rukopisa i otisaka”, „slika i uspomena”, „starina i relikvija”, za budući muzej.⁸⁸ Savez, kao i opštine, izdržavale su se od finansijskog doprinosa svojih članova.

Sve veći antisemitizam, sa svojom svojevrsnom kulminacijom u Drajfusovoj aferi, doprineo je razvoju cionističke misli. Ideja povratka Jevreja u svoju staru domovinu, ideja koja nije nikada isčezla tokom skoro dvomilenijumske dijaspore, krajem XIX veka organizaciono je uobličena stvaranjem cionističke organizacije. Ona je od zemalja buduće Jugoslavije prvo uhvatila korena u Hrvatskoj i Slavoniji, a kada je proglašena Jugoslavija, odnosno Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, postepeno se širila i u druge krajeve, u čemu su značajnu ulogu imali i povratnici iz ruskog ropsstva posle Prvog svetskog rata, odbacivši asimilaciju kao rešenje jevrejskog pitanja. Uticaj tog pokreta sve je više dobijao dominantnu ulogu među Jevrejima Jugoslavije između dva svetska rata, posebno među omladinom.⁸⁹ To se odnosi i na Jevreje Vojvodine, pa i Banata. Pod tim uticajem do 1940. u tadašnju mandatarnu Palestinu iselilo se oko 800 Jevreja iz Jugoslavije,⁹⁰ među kojima bilo je i onih iz Banata.

Pojava nacizma i jačanje antisemitizma nametnula je jevrejskoj zajednici u Jugoslaviji novu obavezu, zbrinjavanje jevrejskih izbeglica, prvo iz Nemačke, a potom iz Austrije i Čehoslovačke. Od dolaska nacista na vlast u Nemačkoj 1933. do 1940. kroz Jugoslaviju prošlo je oko 55.000 izbeglica. Svima je pružen smeštaj i data najnužija pomoć dok nisu mogli otploviti dalje u, tadašnju mandatnu, Palestinu, Zapadnu Evropu ili u prekomorske zemlje. Glavnu ulogu u njihovom zbrinjavanju imala je Jevrejska opština u Zagrebu, uz izdašnu pomoć svih jevrejskih opština u Jugoslaviji. Oko 1.000 izbeglica nije dobilo na vreme vizu, tu su dočekali okupaciju i doživeli sudbinu ostalih Jevreja.

⁸⁸ Nedomački – Goldštajn, *Jevrejske općine* 143-145.

⁸⁹ Mihajlović Milica, *Jevrejska omladinska društva u Jugoslaviji 1919-1926*, 11-26. – Preger dr Andreja, *Jevrejska omladinska društva u Jugoslaviji od 1926-1941*, 17-25. – Kovač dr Teodor, *Nešto o Hašomer Hacairu i njegovom „gnezdu” u Novom Sadu* 27-34. – Radovanopović Vojislava, *Betar – revizionistički omladinski pokret* 35-42. Sve u: *Jevrejska omladinska društva na tlu Jugoslavije 1919-1941*. Katalog izložbe, JIM, Beograd 1995.

⁹⁰ Levinger, *Jevreji Vojvodine* 20-22. – Nedomački – Goldštajn, *Jevrejske općine* 113-114. – Cvi Loker, *Počeci cionizma u Vojvodini* 2, u: *History of the Jews of Vojvodina region of Yugoslavia*, Hitahdut olej Jugoslavia, Tel Aviv 1994, 20-22.

Nemci i Jevreji u Banatu od Aprilskog rata do uništenja jevrejske zajednice Banata

Od martovskog prevrata do izbijanja rata u malo kojoj jevrejskoj kući je noć bila prospavana mirno a dan da nije protekao u bezbrojnim razgovorima. U Hrvatskoj i Vojvodini pre svega. I u Banatu naravno. Znalo se da stanje nastalo posle 27. marta ne može dugo potrajati, samo nije se verovalo da će do nesreće doći tako brzo. Osnovno pitanje bilo je – šta uraditi? Nije poznato da je među Jevrejima bilo neodazivanja mobilizacionom pozivu a oni koji su imali ratni raspored a nisu dobili poziv, sami su se javljali vojsci.

A šta da rade ostali? Da li ostati ili otići, a ako se ode, ko da ode, da li deca, omladina, ili, obrnuto, prvo stariji? I šta da urade oni koji bi ostali i šta će biti s onima koji bi ostali? I kuda da se ide, od čega će se živeti tamo gde će se boraviti? Mnogo pitanja a odgovora nema. Iz štampe, radija, a najviše iz onog što se čulo od izbeglica, znalo se manje-više šta znači biti pod vlašću nacističke Nemačke. I dok su ove dileme trajale, za većinu do tada najveće u životu, malo ih je napustilo Banat i otišlo u Srbiju, Dalmaciju, u neki drugi deo države ili, ako im je uspelo, u inostranstvo.

Jevreji u Banatu nadali su se da će i u Banat ući mađarska vojska. Znalo se da život Jevreja u Mađarskoj nije lak, da su na snazi zakoni po kojima su postali građani drugog reda, ali im život, a mnogima ni osnovna egzistencija, tada još nije bila ugrožena. Zbog toga su željno očekivali da i Banat, kao i Bačku, ne zaposedne nemačka nego mađarska vojska. Ta nada nije bila neosnovana. Tokom priprema za napad na Jugoslaviju, Hitler je i Banat obećao Hortiju: prema zvaničnom izveštaju koji je Deme Stojai (Dome Sztojay, poreklom Stojaković, iz Vršca), mađarski poslanik u Berlinu, podneo Hortiju, Hitler je 27. marta u podne pozvao k sebi Stojaiju, saopštio mu u vidu poverljive poruke regentu Hortiju svoju odluku u odnosu na Jugoslaviju, s napomenom da je kucnuo čas za ostvarenje mađarskih revizionističkih težnji „do granice koju odredi sām Horti” i pri tome „poimence spomenuo Bačku i Banat”. Sličan stav Hitler je imao i pre pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu jer je, prema Stojaiju, prilikom boravka Bogdana Filova, predsednika bugarske vlade, početkom marta 1941. u Berlinu, Hitler u razgovoru s njima dvojicom rekao: „...ako se Jugoslavija mrdne neću se stideti da je napadnem s takvom nadmoći da će se pod tim teretom odmah srušiti i to bi bio kraj Jugoslavije i konačno bih je podelio – a mi (mi, podrazumeva se Nemačka, Mađarska i Bugarska) i inače imamo izvesne zahteve prema Jugoslaviji...” i na to smo Filov i ja

odobravajući klimnuli.⁹¹ Međutim, u audijenciji Stojaija kod Hitlera 19. aprila 1941, Hitler je poslaniku skrenuo pažnju da se momentalna predaja Banata Mađarskoj ne može sprovesti zbog protivljenja rumunskog predsednika vlade, generala Iona Antoneskua, a generalov položaj je težak i sada bi ta predaja izazvala haos, tako da će nemačke trupe ostati još koji mesec u Banatu pa će onda doći do predaje Mađarskoj.⁹² Nedelju dana pre toga, 12. aprila, u „Vorläufige Richtlinien für die Aufteilung Jugoslawiens“ (=Privremene smernice za podelu Jugoslavije), naređeno je da Banat ostane pod nemačkom okupacijom, da se u njemu zavede vojna uprava.⁹³ To, naravno, Jevrejima u Banatu nije bilo poznato.

Nada da će u Banat ući mađarska vojska podsticana je i od mađarskih vlasti u Bačkoj i, na primer, sasvim otvoreno se govorilo da su u pitanju samo dani da se to i dogodi. Autor ovih stranica 2-3 dana po ulasku mađarske vojske u Novi Sad, čuo je na ulici razgovor dva železničara tek stigla iz Mađarske, kako jedan od njih kaže da ima raspored za železničku stanicu u Velikoj Kikindi i da odmah s mađarskom vojskom, čim ona krene, pode s njom u Kikindu i javi se na dužnost na tamošnjoj železničkoj stanici. Ta nada, bar u severnom delu Banata, potkrepljena je još i time što je 12. aprila jedna brigada 2. mađarske armije, iz vojnog kontingenta predviđenog za okupaciju Bačke, prešla jugoslovensko-mađarsku granicu s leve strane Tise i prošla njenom obalom do ulaska Tise u Dunav i onda, očigledno po naređenju, prešla u Bačku,⁹⁴ a bila su i dva mostobrana, preko puta Sente i Titela,⁹⁵ neke mađarske jedinice došle su do atara Kikinde i Mokrina.⁹⁶ U Novom Kneževcu, a i drugde (u Padeju, na primer) bio je podignut slavoluk u znak dobrodošlice mađarskoj vojsci. Zanimljiv je apel stanovnika Novog Kneževca, na mađarskom i srpskom jeziku, napisan 15. aprila 1941. i putem mađarskih vlasti upućen neposredno Hortiju, moleći

⁹¹Veg Šandor, *Sistem nemačke okupacije u Banatu*. Zbornik za društvene nauke Matice srpske 35 (1963) 63-104. – Isti, *Pripreme za ustank i partizanski odredi u Banatu 1941. Vojvodina 1941*. I Radovi i diskusija istoričara u Subotici 9. i 10. decembra 1966, Pokrajinski odbor Društva istoričara SR Srbije za Vojvodinu, Novi Sad 1967, 7-10. – Vökl Ekkehard, *Der Westbanat 1941-1944*. Trofenik, München 1991, 131.

⁹²Kasa Aleksandar, *Madari u Vojvodini 1941-1946*. Filozofski fakultet Novi Sad, Odsek za istoriju, monografije, knj. 38, Novi Sad 1996, 114-128.

⁹³Veg, *Pripreme za ustank* 7-10.

⁹⁴Isto. – Vökl, *Der Westbanat* 131. – Kasa, *Madari u Vojvodini* 114.- 122. Zelenika Milan, *O operacijama u Jugoslaviji 1941*. Vojnoistorijski glasnik, 4 (1951) 128-227.

⁹⁵Vökl, *Der Westbanat* 131.

⁹⁶Ibid. 18, 19. (v. kopiju pisma na prethodnoj strani). – Dokument u Muzeju Vojvodine, Novi Sad, pod br. 19873/219.

ga da mađarska vojska smesta ude u to mesto; apel je potpisalo stotinak stanovnika, Mađara i Srba; nemačkog stanovništva u tom mestu nije bilo, a posebno je zanimljivo da su taj apel ravnopravno potpisali i Jevreji (među njima i onaj, jedini, Jevrejin iz delegacije koja je u ime stanovnika mesta dočekala i pozdravila kao oslobođioce srpsku vojsku prilikom dolaska 1918. godine).⁹⁷

Slične molbe uputili su dan kasnije i stanovnici sela Majdan i Rabe, gde sem Mađara drugih nacionalnosti i nema, kao i stanovnici Banatskog Arandelova gde žive i Srbi koji su ravnopravno s mađarskim stanovnicima sela potpisali taj apel.⁹⁸ Upravo činjenica da u Novom Kneževcu, tom sedištu sreza, najsevernijeg u Banatu, kao i u pomenuta tri mesta koja se graniče s Mađarskom, gde je jedva bio po koji Nemac (1931. u celom srezu evidentirano je 3,6% Nemaca), ta molba ne izgleda nerazumljiva jer je postojala nada da će makar u taj srez, odnosno njegov najseverniji deo, ući mađarska vojska i bar taj deo Banata pripasti Mađarskoj: u Popisu Nemaca za evakuaciju iz Banata, sastavljen 2. septembra 1944, u celom srezu evidentirano je 1.207 Nemaca, od toga njih 1.046 živelo je u tri južna sela sreza koja se već graniče s krajevima gde Nemaca ima više, dok u ostalih desetak severnijih naselja sreza bio je svega 161 Nemac.⁹⁹ Još je 13. aprila 1941, kada je, praktično, već zauzeta bila cela Bačka, mađarsko vojno rukovodstvo tražilo je da mađarska vojska zauzme teritoriju severno od pruge Kikinda – Novi Bečeji ili, bar, nešto severniju teritoriju do rečice Zlatice. Merodavni u nemačkom Ministarstvu spoljnih poslova još su 3. i 28. maja uveravali mađarske diplomate da će Banat pripasti Mađarskoj.¹⁰⁰ Ove lažne nade, nažalost, doprinele su da je tako malo Jevreja prešlo iz Banata u Bačku, što je prvih dana rata još bilo moguće i time izgubili mogućnost da izbegnu onu sudbinu koja ih je čekala.

Nemačka vojska ušla je u Banat, kako koji deo, između 9. i 12. aprila: 9. aprila, severno od Vršca u reonu Vatina i Malog Žama, a u opšti napad prešla je posle dva dana, zauzevši još istog dana, 11. aprila, Vršac i Petrovgrad, idući dan i najsevernije krajeve Banata i Pančevo, ne nailazeći na značajniji otpor (osim, unekoliko, u Alibunaru) jer su jedinice 6. jugoslovenske armije do tada, uglavnom, napustile tu teritoriju. Nemačke jedinice činile su motorizovane SS-jedinica „Das Reich“ (Das Rajh) i motorizovani pukovi „Gross-Deutschland“, „Göring“ (Gering), koji su sačinjava-

⁹⁷Dokument u Muzeju Vojvodine, Novi Sad, mikrofilm 1206/57.

⁹⁸Arhiv Vojnoistorijskog institua, Beograd, 6/2 K. 27-A.

⁹⁹Kačavenda, *Nemci u Jugoslaviji* 29-34.

Ujhelyi János	Pálfi István,	Szűcs Gyula	24
Botos Mihály	Nagy Lajos	Balogh Imre	
ifj. Pálfi György	Gábor László	Nagy István	
Hornits Károly	Gábor László	Balázs István	
Farkas László	Gábor László	Csárdás József	
Elkai László	Kerecsend János		
Kiss János	Bánya György		
Kovács János	Csányi Jenő	Kunpesz János	
Kovács György	Csányi Jenő	Farkas János	
Zala János	Márton László János	Ugrics Csaba	
Juhász Márton	Honti János	Honti János	
Pálfi Ferenc	Honti János	Balázs László	
Császai János	Honti János	Honti János	
Honti János	Honti János	Honti János	
Déteri János	Csáky József	Horváth János	
Rapp Ferenc	Turcsányi János	Németh László	
Balázs Sándor	Pálffy András	Halász László	
Jugibolyi	Cintula Endre	Herczeg László	
Gyulai Sándor	Hunka László	Herczeg László	
Komlósi János	Honti János	József Miksa	
Konya Lajos	Honti Lajos	Honti Lajos	
Bánkosi István	Fülöp István	Honti Lajos	
Nagy János	Honti István	Honti Lajos	
Kovács János	Honti István	Honti Lajos	
Gergely János	Honti Pál	Honti László	
Romhányi Ferenc	Honti Pál	Károlyi Károly	
Vas János	Honti László	Károlyi Károly	
Szalay Zsóma	Honti László János	Károlyi Károly	
Győr István	Kerekes György	Székely Mihály	
Farkas Ferenc	Kerekes György	Székely Mihály	
Ódile János	Kerekes György	Székely Mihály	
Déteri István	Finnay István	Székely Mihály	
Szöcs Mihály	Finnay István	Székely Mihály	
Pálfi György	Gombáth György	Lászlók Mihály	

Potpisani građani upućeni Hortiju

vali 41. korpus 12. nemačke armije.¹⁰⁰ S nemačkom vojskom vraćali su se i nemački vojni obveznici koji su pred jugoslovenskom mobilizacijom, uoči rata, prebegli u Rumuniju i Mađarsku. Bilo ih je nekih 6.000.¹⁰¹

U to vreme u Banatu živelo je između 4.200 i 3.215 Jevreja, zavisno od izvora tih podataka. Beogradska Jevrejska opština računala je da ih ima 3.600¹⁰². Valja napomenuti da se iz tih izvora ne vidi jasno odakle potiču te razlike. Verovatno prva brojka odgovara broju koliko ih je bilo pre rata a razlika otuda što su neki pali u nemačko ratno zarobljeništvo, neki izbegli u druge krajeve, krili se u okupiranoj Srbiji i sl.

S obzirom na to da je je pomenutim *Smernicama* određeno da Banat ostane pod nemačkom okupacijom i vojnom upravom, 5. juna u sporazumu s Aćimovićem dogovoren je da Banat ima status autonomne pokrajine, jer „Banat je nešto posebno i s posebnom profilom“.¹⁰³ Doduše, Uredbom od 14. juna uključen je u Dunavsku banovinu, sa sedištem u Smederevu, ali dobija podbana sa sedištem u Velikom Bečkereku.¹⁰⁴ Doduše, Uredbom od 14. juna uključen je u Dunavsku banovinu, sa sedištem u Smederevu, ali dobija podbana sa sedištem u Velikom Bečkereku.¹⁰⁵ Ovom Uredbom ceo Banat, što znači i grad Pančevo do tada pod upravom grada Beograda, čini posebno područje i zaokruženu administrativnu celinu. Funkcija podbana („Vizebanus“) pripada Nemcu koga postavlja Ministar unutrašnjih poslova „u sporazumu s vođom nemačke narodne grupe u Banatu“. Time je na ovoj teritoriji automatski počeli da važe svi jugoslovenski zakoni, sem onih koji su okupatorskim i kvislinškim propisima ukinuti i na ostaloj teritoriji vojnog zapovednika Srbije. Time je istovremeno omogućeno banatskim Nemcima da na ovoj teritoriji sada legalno uzmu, tj. zadrže svu građansku vlast, odnosno njene rukovodeće pozicije, što su faktički već imali odmah po dolasku nemačke vojske. Te vlasti, kao i pojedinci, pružale su veliku pomoć nemačkim službama, voj-

¹⁰⁰Ibid.

¹⁰¹Ibid. – Mirnić, *Nemci u Bačkoj* 35. – Biber, *Nacizam in Nemci* 261. – Paickert G. C., *The Danube Swabians*. Martines Nijhoff, The Haag 1967 274-280.

¹⁰²Ivković, *Uništenje Jevreja* 373-402. – Veg, *Pripreme za ustank 7-10. – Zločini fašističkih okupatora*.

¹⁰³Ivković, *Uništenje Jevreja* 373-402. – Kačavenda, *Nemci u Jugoslaviji* 29-34. – Vokl, *Der Westbanat* 131. - Koljanin mr Milan, *Nemački logor na Beogradskom Sajmištu 1941-1944*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1992, 17-26

¹⁰⁴Glišić dr Venceslav, *Teror i zločini nacističke Nemačke u Srbiji 1941-1944*. Rad, Beograd 1970, 23

¹⁰⁵Anketna komisija u Pančevu. Izveštaj od 17. maja 1945

nim i drugim, u svojstvu tumača i stručnjaka za lokalna pitanja, od prvog dana ulaska nemačke vojske u Banat jer ta vojska ovde nije nikoga poznavala niti je znala prilike pod kojim se ovde živi.¹⁰⁶ I u nemačkoj istoriografiji je zabeleženo da su za haos i rasulo jugoslovenske vojske u Aprilskom ratu u velikoj meri zaslužni ovdašnji Nemci.¹⁰⁷

Koliko su banatski Nemci marili za, formalno, prepostavljene u beogradskim ministarstvima ukazuju „....uputstva za rad uprave, za rad škola, za postavljanje činovnika, izdajemo, sporazumno s okupacionim vlastima, jedino i samo mi. Naloge sa svih ostalih mesta ne treba izvršavati...”, stoji u Listu naredaba (Verordnungsblatt der Volksgruppenführung), Službenom listu vodstva narodne grupe.¹⁰⁸ Podban, iako je na funkciji na kojoj se nalazio obavezan bio da komunicira s kvislinškim vlastima u Beogradu koje su mu bile prepostavljene, redovno je direktno komunicirao s Upravnim štabom vojnog zapovednika Srbije jer su Komesarska odnosno Nedićeva vlada i resorna ministarstva bila bez stvarnog uticaja. Sve važnije funkcije i položaje u upravnom aparatu, u privredi i službi bezbednosti dobili su Nemci, osim u mestima i opština gde je živelo brojnije mađarsko stanovništvo gde su neke funkcije dobili i pripadnici mađarske narodnosti ali zamenici su im bili Nemci. U celom Banatu presudni uticaj pripao je tamošnjim Nemcima. Samim tim, voda nemačke narodne grupe (Volksgruppenführer) u Banatu, u saglasnosti s okupacionim vlastima, usmeravao je celokupni rad upravnog aparata, dok je u Beogradu i ostalim krajevima Srbije gde je bilo Nemaca, bio samo njihov politički vođa.¹⁰⁹

Do koje mere su smatrali da je „kucnuo čas” odluke o sudbini krajeva gde oni žive, nakon što su se uverili da Bačka ostaje u okviru Mađarske, a Srem u okviru Pavelićeve Hrvatske, što znači da se ne može stvoriti država – ili, bar „gau” – ovdašnjih, a pogotovo ne može svih podunavskih Nemaca, odlučili su da stvore „Slobodnu državu Banat” (“Freistaat Banat”). Autor ovog rada video je još 1941. u Petrovgradu razapet ogroman transparent između Gradske kuće i najviše zgrade na suprotnom delu tog, najvećeg, trga u gradu, gde je ispisano bilo „Dieses Land war, ist und bleibt ewig deutsch” (= Ova zemlja bila je, sada je i ostaje zauvek nemačka). U tom pravcu vršene su i pripreme a svečano proglašenje bilo je predviđeno

¹⁰⁶ Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941-1945*.

¹⁰⁷ Kačavenda, *Nemci u Jugoslaviji* 17-25.

¹⁰⁸ Ibid. – Veg, *Pripreme za ustank* 7-10.

¹⁰⁹ Kačavenda, *Nemci u Jugoslaviji* 17-25.

već za 1. maj. Međutim, za protagoniste ove ideje, neočekivano, iz Berlina stigao je telegram koji je potpisao Rajnhard Hajdrih (Reinhard Heydrich), šef sigurnosne službe nemačkog Rajha, u kome je kategorički zahtevano da se od ove namere odustane: „Pokušaj sprečiti u začetku. Ukoliko je neophodno, učesnike uhapsiti”.¹¹⁰ Uprkos tome, ovdašnji Nemci nisu oduštali od ideje da se, kada se za to stvore uslovi, osnuje država „podunavskih Švaba” koja bi se zvala „Država princa Eugena” (Princ Eugen Staat) ili, bar, da se stvori jedan „Gau Rajha” (“Reichsgau”) koji će obuhvatiti, pored ostalog, i bačke Nemce i da će Nemci iz Banata, „osloboditi” Nemce u Bačkoj. To shvatanje vidi se i iz telegrama koji je, po ulasku madarske vojske u Bačku, pomenuti dr Janko, putem špijunske radio stanice poslao u Berlin, gde ironično kaže „da bi radije hiljadu godina bili pod Hotentottima nego izloženi blagodetima krune Svetog Stefana”.¹¹¹ Ovakav stav Nemača nije, naravno, ostao u Bačkoj nezapažen, na primer, u madarskom dnevniku „Reggeli ujság” (=Jutarnje novine), koji je izlazio i pre rata u Novom Sadu, 1. maja iz pera Blažik (Blazsik) Feranca objavljen je članak „Beszéljünk nyíltan és öszintén az ünnepreントokrol” (=Govorimo otvoreno i iskreno o onima koji kvare praznik) gde se sasvim otvoreno napada taj stav Nemača s obe strane Tise.

Iako je Banat u vojnem i građansko-administrativnom pogledu bio pod vojnim zapovednikom Srbije, kasnije, Komesarske uprave odn. Nediceve Vlade, iako su iste uredbe i naredbe važile i za Srbiju i za Banat, iako su progoni Jevreja u Srbiji i Banatu vršeni ne samo po istom sistemu kao i drugde gde su vladali nacisti (registracija – obeležavanje – interniranje – deportacija – uništenje), sprovodili ih isti organi, beogradski Gestapo, iako je i u Banatu neposredno po svom ulasku okupator pljačkao jevrejske radnje i stanove, izvršio registraciju Jevreja, terao ih na teške fizičke radove, zlostavljujući ih pri tome, okolnost da je u Banatu živila brojna nemačka manjina, učinila je sudbinu banatskih Jevreja već na samom početku okupacije još težom od sudbine Jevreja u Srbiji.¹¹² Tome je nemačka štampa, ne samo ona koja je stizala iz Nemačke, doprinela u veoma velikoj meri šireći besomučni antisemitizam još pre Aprilskog rata.

Blizu dve godine pre nego što je do tog rata došlo, 19. maja 1939, Volksruf piše „... došlo je vreme velikog zalaganja i još jednom se upućuje poziv neodlučnima ... da se uvrste tamo gde nastupaju narodni borci

¹¹⁰Ibid. 22-24. - Mirnić, *Nemci u Bačkoj* 98.

¹¹¹Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji.

¹¹²Anketna komisija u Pančevu. Izveštaj br. 92, od 30. novembra 1944.

velikim maršem u nemačku budućnost naše narodne grupe..... 25. oktobra 1940. u istom listu stoji, pored ostalog, „...Naš rad, naše zalaganje i naša zemlja u službi su nemačke stvari. Tako treba da bude i dalje“ ili „... Mi vidimo otuda da je upravo prostor oko srednjeg Dunava već vekovima nemačka interesna sfera... i ne može se zahtevati da jedan narod od sto miliona bude stisnut na prostoru kojim raspolažu i primitivni narodi s manjim brojem, pogotovo, ako se uzme u obzir da je nemački narod po pitanju stvaranja kulure na prvom mestu...“, i dalje, „... nemačka stvaralačka snaga ovu zemlju (misleći na ovaj deo države) je istrgla iz ruku Istoka i Balkana i dala joj nemačko lice“ ili „... mi danas jasno vidimo svoju misiju: mi smo granični čuvari nemačkog životnog prostora na jugoistoku“. čak je i već pomenuti „Deutsches Volksblatt“, najtiražniji i najugledniji nemački dnevnik u Jugoslaviji između dva svetska rata i moderator nemačkog javnog mnenja u državi, koji se, formalno držao nekakvog građanskog kodeksa u svojim napisima, objavljivao antisemitske članke, izbegavajući pri tome da piše konkretno o Jevrejima u Jugoslaviji.

Nedvosmisleno u nacističkom duhu pisane članke, „Volksruf“ još pre rata donosi u svakom broju a kada državni organi intervenišu zbog takvog pisanja ili zbog izuzetno grubog rušenja ugleda države i mešanja u njene nadležnosti, dolazi do intervencija s najviših nemačkih mesta. Kao primer može se navesti da je uoči rata zbog anacionalnog držanja i širenja nacističkih ideja, jedan od vodećih ljudi Kulturbunda u Pančevu, advokatski pripravnik Lorand Menesdorfer, lišen čina rezervnog potporučnika, a kada je intervenisao nemački poslanik u Beogradu, fon Heren, već je posle mesec dana Menesdorferu vraćen oduzeti čin.¹¹³

Dok su za vreme Jugoslavije nemački listovi (izuzetak je list apatin-skog sveštenika Berenca) antisemitske članke donosili manje-više prikriveno, posle okupacije nestao je svaki obzir. Odmah po okupaciji, novi list „Banater Beobachter“ (Banatski osmatrač), organ Nemačke narodne grupe u Banatu, kako piše na naslovnoj strani, tako reći iz broja u broj piše huškački protiv Jevreja bez ikakvog obzira. Primera ima bezbroj. Tako, u broju od 1. jula donosi nepotpisani uvodnik i *Jevreji 27. mart u Beogradu*, 12. jula, članak pun kleveta o sovjetskom diplomati Maksimu Litvinovu ističući njegovo jevrejsko poreklo. 25. jula objavio je članak, opet bez potpisa, da je prema uputstvima Ruzvelta Jevrejin Teodor Kaufman, predsednik Američke fondacije za mir, pripremio plan za istrebljenje vaskolikog nemačkog naroda, na primer, pripadnici Vermahta će se sterilisati a Nemačka izdeliti

¹¹³Bešlin, *Vesnik tragedije* 57.

na pokrajine i priključiti okolnim zemljama, uz napomenu da to nije ništa drugo nego sinteza talmudske mržnje s Ruzveltovom spoljnom politikom (verovatno se mislilo na ideju američkog finansijskog stručnjaka Morgentaua da se posle rata Nemačka izdeli na pokrajine i oduzme joj krupna industrija ali sterilizacija i pripajanje pokrajina okolnim državama tu nije ni pomenuto). 28. juna u uvodnoj kolumni piše da Evropa hoće da živi i stoga mora uništiti boljševizam i njegovog plutokratskog saveznika iz kojih stoji jevrejstvo. 6. avgusta objavljen je članak gde se navodi da Jevreji i njihovi drugovi imaju puna usta demokratije i drugih fraza tako da su svi zaključci koji iz toga proizlaze prazni i nisu ništa drugo nego sredstvo za obmanu. O jevrejskim ludorijama boljševističkog filma piše 9. avgusta. Zanimljivo da je u broju od 15. avgusta doneo, kratku, vest da se 14 (!) avgusta svi Jevreji moraju javiti u jevrejski logor. Uvodnik od 7. septembra ističe da ovdašnji Nemci moraju da vode ne banatsku nego opštenemačku politiku. U broju od 20. septembra piše da je saradnja englesko-američke plutokratije s boljševizmom samo posledica delovanja međunarodnog jevrejstva čiji je cilj da posle rata svetsko jevrejstvo eksplatiše sve narode sveta, itd. Pod istim inicijalima kao i u prethodno navedenom broju (W.S, verovatno su to inicijali kojim se potpisuje Sepp Wildner), zemaljski propagandni voda, u članku *Svetsko jevrejstvo i rat*, stoji da je cela Amerika „pojevrejčena“ (verjudet). Posle veoma opširnog izvoda iz Hitlerovog govora, 12. novembra isti list ističe da su Jevreji krivi za postojeći svetski požar. Ovakvih navođenja tog lista ima veoma mnogo.

„Volksruf“ se ni pre rata nije trudio da krije svoju neograničenu prizrenost nacističkoj ideologiji, što se, naravno, odnosi i na pisanje o Jevrejima. Na primer, zamerno je što se „Deutsches Volksblatt“ ne libi da donosi reklame jevrejskih firmi ili što u jednom privatnom internatu u vlasništvu Jevreja, gde ima i jevrejskih vaspitača, uče i nemačka deca.¹¹⁴ U svom broju od 7. februara 1941, uvodno, na čitave dve strane donosi široke izvode iz Hitlerovog govora koji on redovno drži 30. januara, povodom godišnjice dolaska na vlast i ne propušta da tom prilikom navede Hitlerove antisemitske ispade. čak i u broju, na neki način svečanom, gde pozdravlja dolazak na vlast Petra II, 30. marta, donosi veliki članak predsednika Instituta za istoriju Rajha, „Jevreji i rat“ pun antisemitskih kleveta.

¹¹⁴ *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji.*

– Romano, *Jevreji Jugoslavije* 207. – Stanojlović, *Tragedija banatskih Jevreja* 129-136. – Mitrović R., *Odgovornost Folksdojčera za holokaust u Jugoslaviji*. Jevrejski pregled 1980, sv. 5-6, 7-11. – Ivković, *Uništenje Jevreja* 376.

Posle okupacije, nestaju, tu i tamo, raniji nagoveštaji formalnih i jezičkih ograda u odnosu na Jevreje. Već u prvom broju pod okupacijom, 20. aprila, list dobija parolu: „čast, krv, tle”, moto koji je svojstven nacističkoj ideologiji. U broju od 25. aprila donosi telegram gde nemački funkcioneri u Banatu traže da se „nemački Banat proglaši za županiju Rajha (“Reichsgau”). Izjavu Alfreda Rozenberga (Rosenberg), jednog od vodećih ideologa rasističke teorije o nadmoćnosti nemačke rase, datu još marta meseca, donosi u broju od 10. maja: „Za Nemačku jevrejsko pitanje je rečeno tek onda kada i poslednji Jevrejin napusti prostor velike Nemačke”.

Uredbu koja se odnosi na Jevreje i Cigane donosi u broju 7. juna, a 29. juna članak „Srbija i jevrejstvo”, 19. jula takođe piše o Litvinovu u istom smislu kao što je pisao i gore pomenuti banatski list na nemačkom. članci „Nema polovičnih rešenja po pitanju Jevreja” i „Jevrejsko ludilo u Sovjetskoj Uniji – istrebljenje ruskih seljaka” objavljeni su u istom broju, 26. jula, a „Obmana s naseljavanjem Jevreja” u broju od 9. avgusta. U članku „Jevreji u svetu nauke”, 23. avgusta, naširoko se raspravlja o „talmudskom duhu”. Uvodnik 30. avgusta posvećen je „Jevrejsko-boljševističkim prljavštinama”, a u članku „Puritanizam i jevrejstvo”, u istom broju, raspreda se o englesko-jevrejskim vezama. Senzacionalistički je naslovlan članak 6. septembra „Staljin jevrejskog porekla?”, navodno deda mu je bio Jevrejin a nije isključeno da je bio ženjen Jevrejkom, a u istom broju u drugom jednom članku stoji da je u Varšavskom getu uvedena jevrejska policija jer su Jevreji prevaranti i krijumčari. Nastavak članka o puritanizmu i jevrejstvu objavljen je u broju od 13. septembra, a 27. tog meseca piše o berzanskim mešetarijama plutokratskog jevrejstva uz spominjanje Ročilda, naravno, u pežorativnom smislu, dok u članku „Svetsko jevrejstvo i rat” piše da Jevreji stopostotno upravljaju filmom, pozorištem itd. Članak „Jevrejski rat” objavljen je 4. oktobra i, po autorima, razume se samo po sebi da je za rat koji besni odgovorno jevrejstvo u svetu. „Nemačka mora umreti – cilj svetskog jevrejstva”, posebno u SAD, navodi se u članku od 11. oktobra. Nedelju dana kasnije, 18. oktobra, pored drugih antisemitskih članaka, piše da je težnja za emancipacijom jevrejstva velika zabluda. članci „Jevreji nisu Nemci” i „Socijalna boležljivost jevrejstva i socijalizam”, objavljeni su 25. oktobra, a 31. oktobra, opet dva članka, „Sedam jevrejskih ispovesti” i „Velika jevrejska mržnja”. Sasvim u duhu nacionalsocijalističke rasne teorije, u svim člancima Jevreji, „jevrejstvo”, celog sveta čine jednu homogenu celinu, sasvim svejedno gde žive i šta rade.

Nabrajati takve naslove, pune mržnje prema Jevrejima, moglo bi se još veoma mnogo. Ni u ovde navedenem periodu nisu pomenuti svi huškački članci protiv Jevreja. Za ilustraciju postoješeg stanja, verovatno, dovoljno je i ovo što je navedeno.

Ubijanja i zlostavljanja

Ova višegodišnja huškačka kampanja protiv Jevreja, spektakularni uspesi nacističke Nemačke na diplomatskom a, posebno, na vojnem planu, mogućnost da se, faktički, prigrabi sva vlast i, što je veoma bitno, pravo na pljačku jevrejske imovine bez ikakve odgovornosti i za simboličnu naknadu, neosporno, doprinelo je u najvećoj meri da Jevreji u Banatu budu isporučeni na nemilost tamošnjeg nemačkog stanovništva. činjenica da je u Banatu živila, srazmerno, brojna nemačka manjina, učinila je da sudbina banatskih Jevreja već prvih sati – ne dana već sati – bude do nekle različita od sudbine onih u Srbiji. Fanatizovane, nacistički nastrojene mase tih Nemaca, nezнатне izuzetke zvali su „belim čivutima”, čim im se dolaskom nemačke vojske stvorila mogućnost, zverski su se bacile na jevrejski živalj. Posebno nemački omladinci i oni srednjih godina prosti su besneli i tražili da vide mučenje, krv, da pljačkaju, da nepoštедno proganjaju sve što je jevrejsko. To masovno učešće banatskih Nemaca u progonima Jevreja činilo je da su protivjevrejske mere u Banatu imale ostriji i svirepiji karakter, da je njima bio obuhvaćen mnogo veći broj žrtava i da su vremenski obavljene u mnogo kraćem roku nego u Srbiji. Nekoliko dana po ulasku nemačke vojske u Banat, nekih 25% Jevreja bilo je po zatvorima.¹¹⁵

Komandanti pojedinih mesta bili su nosioci celokupne vlasti i na ključne pozicije postavljali su, gde je za to bilo mogućnosti, domaće Nemece, na primer, u Pančevu, Vršcu, Petrovgradu, Velikoj Kikindi itd. O ovim promenama stanovništvo Banata bilo je obavešteno posebnim plakatima i proglasima. Tako, mesni komandant u Petrovgradu objavio je već 15. aprila „Poziv”, plakat na nemačkom, mađarskom i srpskom jeziku, saopštenjem stanovništvu o ustrojstvu nove vlasti i izdate su neke naredbe, pored ostalog da sve jevrejske radnje imaju ostati zatvorene i obeležene natpisom „Jevrejska radnja”.¹¹⁶

¹¹⁵Ibid.

¹¹⁶Ibid. 380.

Na dan 20. aprila 1941. u Beogradu je formirano vojno-upravno telo za Srbiju, ustanova Vojnog zapovednika u Srbiji, kome je bio potčinjen i Banat. Svu vlast sprovodio je preko dva štaba, Komandnog i Upravnog koji je vršio nadzor na civilnom upravom. Kasnije, formiran je štab generalnog opunomoćenika za privredu u Srbiji. Tada počinje prenošenje uprave s komandanata operativnih jedinica na poseban vojno-upravni aparat. Za Banat, s požarevačkim okrugom, bila je nadležna Zemaljska komanda (Feldkommandatur 610) kojoj je pripadalo nekoliko Okružnih komandi (Kreiskommandatur) i Mesnih komandi (Ortskommandatur), a za Banat bila je nadležna „Kreiskommandatur I/823“ sa sedištem u Petrovgradu. To je početak stvaranja jedinstvene vlasti u Banatu koncentrisane u rukama tamošnjih Nemaca: s obzirom na to da su svi organi vlasti i ustanove bile neposredno podređene pomenutoj Okružnoj komandi, ona je stavljena pred složene zadatke i da bi mogla da ih obavi, na predlog vodstva banatskih Nemaca, imenovala je opunomoćenike za civilnu upravu za ceo Banat. Pored toga, odgovarajuće okupatorske službe bezbednosti i policije u Beogradu, nadležne za akciju uništenja Jevreja, imale su ispostavu i u Banatu i one su takođe angažovale domaće Nemce.¹¹⁷

“List uredaba Vojnog zapovednika Srbije” od 16. maja 1941. donosi uredbu po kojoj se dozvola za obavljanje uredničkog poziva mogla izdati samo licu koje nije Jevrejin (ili Ciganin) niti je oženjen Jevrejkom. Isto takva Uredba odnosila se i na rad u oblasti pozorišta i filma. Dve nedelje kasnije (31. maja) objavljena je Naredba ko se smatra Jevrejinom a propisi o tome sasvim odgovaraju tzv. Nirnberškim zakonima iz 1935. Istom Naredbom je naređeno da se popisu i registruju svi Jevreji i ustroji tzv. Jevrejska kartoteka. U Beogradu formirana je i posebna Jevrejska policija, u sklopu Gestapoa, kojom je rukovodio SS-Untersturmführer (Untersturmfirer odgovara činu potporučnika u redovnoj vojsci) Fric Štrake (Fritz Stracke). Prema odredbama iste Naredbe morali su, kao znak raspoznavanja, oko leve ruke da nose žutu traku sa šestokrakom Davidovom zvezdom s natpisom „Jude“ (Jevrejin). Nisu mogli biti javni službenici, bila je striktno zabranjena praksa advokatima, lekarima, zubnim lekarna-ma (osim kada je reč o lečenju Jevreja), veterinarima, apotekarima. Uveden je prinudni rad za Jevreje oba pola od 14 do 60 godina (za žene od 14 do 40 ili, po drugom podatku, od 16 do 45 godina) i to „za popravku ratom nastalih šteta“. Zabranjen im je pristup u javne lokale, bioskope, pozorišta, kafane, osim onih koji su posebno obeleženi da tu mogu doći i

¹¹⁷Ibid. 379.

Jevreji. Policijski čas za Jevreje bio je od 20 do 6 časova. Naredeno im je da do 15. juna prijave svu svoju pokretnu i nepokretnu imovinu nadležnoj Okružnoj komandi. Praktično, hranu su mogli da kupuju samo nekoliko sati na dan, hodati su smeli samo kolovozom a ne trotoarom. Svi zaposleni Jevreji (i Jevrejke) u javnoj i privatnoj službi odmah su otpušteni bez otkaznog roka i ikakve naknade.¹¹⁸

Ova Naredba za Jevreje u Banatu nije donela ništa novo jer su već od prvog dana okupacije na osnovu naredbi raznih organa vlasti, vojnih i građanskih, stavljeni u još teži položaj nego što je objavljena Naredba predviđala, tom Naredbom samo je kodificirano faktično stanje.¹¹⁹

Zabeležiti sva ubijanja, pogotovo zlostavljanja, nije bilo moguće. Zlostavljanja Nemci nisu smatrali vrednim beleženja tako da o tome nisu ni ostavljali pisane tragove, a o ubijanjima samo se onda pisalo kada su ta ubijanja vršena za odmazdu i tada plakatirana da bi se stanovništvo zastrašilo. A lica koja bi o zlostavljanjima i neobjavljenim ubijanjima nešto i znala, ukoliko su živa dočekala kraj okupacije, mogla su tek onda da svedoče, međutim, to je bilo posle više od tri i po godine i za to vreme se što-šta već zaboravilo. Računa se da je prvih nedelja okupacije u Banatu bilo dvadesetak ubistava Jevreja.

Kako su ta ubijanja i zlostavljanja vršena, biće prikazano na primeru Pančeva, Petrovgrada i Velike Kikinde i manjih mesta u okolini tih gradova jer je, manje-više, tako bilo u svim ostalim mestima u Banatu, a intenzitet i karakter tih pojava zavisio je od toga da li u tom mestu ima a ako ima koliko ima Nemaca i od njihove maštovitosti da smišljaju načine zlostavljanja i mučenja.

Pančeve i južni Banat

U Pančevu je 22. aprila streljan Aleksandar Haker a Jakob Cadik obešen, u Kovačici ubijen Jene Vajs, učitelj, u Alibunaru dr Hinko Has. Glavnu reč pri određivanju lica za streljanje imao je dr Hans Leitner (Lajtner), advokat, istaknuti član Kulturbunda koji se pre rata stalno kretao u srpskom društvu i tu bio poznat pod imenom „čika Joca”.¹²⁰ Mrtve su dolazili da vide domaći Nemci, među njima bilo je i trudnica i žena s decom, na

¹¹⁸Kačavenda, *Nemci u Jugoslaviji* 36-37.

¹¹⁹Anketna komisija u Pančevu. Izveštaj br. 92, od 30. novembra 1944.

¹²⁰Ibid.

samom groblju priređivali su prave orgije, mrtvima čupali kosu, stavljali im cigarete u usta, cilindar na glavu.¹²¹

U Vršcu glavnu reč u zlostavljanjima imali su istaknuti članovi Kul-turbunda Kurt Kirchner (Kirchner) i Eder Gerhard. Okrutni su bili i prema Srbima, šikanirali su ih na razne načine, a u Beloj Crkvi jedno vreme je i Srbima bilo zabranjeno da hodaju trotoarom i tamošnji Nemci gledali su na njih kao da su neka niža bića.¹²²

Jevrejima nije bilo bezopasno ići ulicom, jer su ih već i mala deca, indoktrinirana antisemitizmom, pljuvala i psovala. Tako, dr. Lilu Stejić, napali su vičući „ti prljava jevrejska krmačo“. Ako su Jevreji slučajno pogrešili i išli trotoarom a ne kolovozom, bili su premlaćeni od dotadašnjih svojih nemačkih sugrađana, kao što se to dogodilo u Vršcu i Beloj Crkvi. Raniji prijateljski odnosi nisu bili nikakva smetnja domaćim Nemcima ne samo da izbegavaju svaki susret s Jevrejima nego i da podnose prijave protiv njih. I najmanji razlog bio je dovoljan da tako postupe, na primer, kada su neznatno duže ostali u kupovini nego što su smeli da se kreću po gradu, to je bio povod za prijave. Svaki čas se dešavalo da je nemačko stanovništvo upadalo u stanove Jevreja radi pljačke ne samo u Pančevu nego i u drugim mestima južnog Banata, u Vršcu, Beloj Crkvi, Alibunaru.

Naročitu mržnju pokazivali su prilikom odvođenja Jevreja na prinudni rad kada se svuda orilo: „Dobro je, dobro, samo na rad s tim gadovima“.

Jevrejska groblja su demolirana, nadgrobni spomenici rušeni, nadgrobne ploče lomljene, groblje u Pančevu pretvoreno u nužnik. Za etabliranje javne kuće u Pančevu namenjene vojsci, naređeno im je da lično kroz grad, usred bela dana, prenesu u roku od nekoliko sati sve što je potrebno za tu „ustanovu“, tako da su Jevreji prenosili labore, vedra, irrigatore, otomane, jastuke, ogledala itd, i za sve to vreme ismejavani od tamošnjih Nemaca.¹²³

Za razliku od postupaka u Beogradu i u unutrašnjosti Srbije neposredno po ulasku Nemaca gde su Jevreje hapsili pojedinačno i u relativno malom broju, hapšenja u Banatu, odmah su bila veća, u Pančevu je pr-

¹²¹Anketna komisija u Pančevu. Izveštaj od 17. maja 1945.

¹²²Plakat o pljački (u Pančevu). Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Jugoslaviji, br. 7422. – Srđanović – Barać dr Olga, Pančevački Jevreji i fašistička okupacija sa posebnim osvrtom na sudbinu pančevačkih Jevreja i zdravstvenih radnika. Jevrejskih almanah 1965-1967.

¹²³Stanojlović, Tragedija banatskih Jevreja 130. – Zločini fašističkih okupatora 12-13.

vih dana uhapšeno dvadesetak lica. Hapsili su pre svega imućne, videne osobe. Posle šikaniranja i ponižavanja, puštali ih i onda ponovo hapsili. Rabina su naterali da prilikom čišćenja i pranja automobila peva molitve na hebrejskom a dok je pevao bio je tučen. Posle su naročito hapsili lica protiv kojih je postojala kakva dostava od članova Kulturbunda. Hapšenja su bila svakodnevna. Uhapšeni su zatvarani u hivšu fabriku svile, otuda se zatvor zvao „Svilara“. Preko dana ponižavanja i zlostavljanja vršena su prinudnim radom. Pri tome redovna pojava bila su psovanja, pljuvanja, grdnje. Nisu bili izuzeci ni šamaranja, batinjanja. Terali su, naročito intelektualce, trgovce, rabine, da golim rukama čiste nužnike i zagadene prostorije (autor ovih stranica u jednom drugom mestu Banata morao je na isti takav način da čisti nužnike), da peru prozore, sobe, hodnike svojim rubljem i odelom, pa čak i bradom. Uprezali su ih u kola i fijakere umesto konja i terali ih bičem da prevoze drva i druge stvari pojedinim Nemcima ili nemačkim ustanovama u gradu ili ih tako terali u dvorištu zatvora. Gonili ih da potpuno tupim testerama režu drva, zatim ih prebijali zbog „lenjosti“ i sl. Rabinima je bilo zabranjeno da drže bogosluženja, sinagoge su pretvorene u zatvore ili magacine. Uveče stražari su u zatvoru često priređivali razne „priredbe“ na koje su imali slobodan pristup i članovi Kulturbunda, njihove žene i deca.¹²⁴ Glavne tačke „programa“ izvodili su zatvoreni Jevreji. Priredbe su počinjale obično raznim antisemitskim pesmama, u kojima im se preti progonom, batinama, klanjem, a veliča nemački narod i njegovo junaštvo. Posle pesama redale su se druge „zabavne“ tačke. Stariji Jevreji morali su da idu po sobi četvoronoške, da se prevrću preko glave, da jedan drugog jašu i sl. Jedna od omiljenih tačaka bio je „duet“, „Dajč-Đarfaš“, po imenima izvodača, dvojice istaknutih Jevreja iz Pančeva: izvodila se na taj način što su se ova dvojica morala četvoronoške brzim pokretima kretati po podu dvorane, a Đarfaš je povremeno u puzećem stavu morao da se provlači ispod trbuha svog partnera što je bilo teško i naporno pa je često dolazilo do obostranog padanja i prevrtanja. U tom bi slučaju prisutni „režiser“, Franc Keler (Franz Keller), zloglasni Žoli, komandovao „odmor“, što je značilo da je Đarfaš morao sesti na trbuh svog partnera. „Priredbe“ su se završavale „igrankom“ u kojoj su pored Jevreja učestvovali i nemački stražari. Josifu Dajču, pančevačkom brodovlasniku, ali i drugim Jevrejima, naređeno je da se skinu goli i nasred dvorane, u prisustvu vojnika i domaćih Nemaca, plešu valcer, polku, fokstrot

¹²⁴Kačavenda, *Nemci u Jugoslaviji* 22-24. – Manoschek, „Serbien ist Judenfrei“ 22-23. – Stanojlović, *Tragedija banatskih Jevreja* 132-134.

i drugo, i to sa stražarima koji su im za vreme plesanja teškim cokulama punim eksera namerno gazili gole noge tako da su bile oblivene krvlju.¹²⁵ Ta tačka izazivala je veliko veselje prisutnih jer se žrtva za vreme igranja zbog jakih bolova savijala, grčila i na sav glas jaukala. Dr Ernest \arvaš, advokat iz Pančeva, morao je izmučen i izmrcvaren na sav glas da peva nepristojne pesme.¹²⁶

Po svim zatvorima bile su uobičajene „šale” s izvođenjem zatvorenika na streljanje ili vešanje: usred noći upadali bi u zatvor, sa spiska je prozvano nekoliko zatvorenika, ove bi izveli u dvorište zatvora, vezivali, postavljali uza zid, škljocali zatvaračima, izdavali komande kao da vrše sve pripreme za streljanje, zatim sve prekidali, premeštali zatvorenike uz drugi zid, ponovo postrojavali vojnike itd, da bi na kraju uz ismevanje vratili zatvorenika u ćeliju. (U drugom jednom mestu tako su postupili i s automom ovih stranica, međutim, toliko iscrpljen od svakodnevnog rada i šikaniranja, probuđen nije ni bio svestan šta s njim događa i tek kada je vraćen u ćeliju osvestio se i shvatio kakvu su nečovečnu igru igrali s njim).

Sva nemačka deca u Pančevu i okolini bila su učlanjena u „Hitler-Jugend” a, žene u „Frauenverein” (Žensko društvo) u čijem su okviru obavljale pomoćne dužnosti koje su poverene ženama (rad u bolnici, prihvatanje nemačkih trupa u prolazu, nadzor nad zarobljenicama itd.).¹²⁷

U svim jevrejskim radnjama, firmama, fabrikama, postavljeni su komesari, skoro isključivo domaći Nemci. Koristeći se mogućnostima koje su im stajale na raspolaganju, za kratko vreme obogatili su se pljačkom stvari, robe i novca nađenim u prisvojenim objektima. Na primer, u Pančevu, u Flajsigovoj elektrotehničkoj radnji postavljen je za komesara tamošnji Nemac Lenc, a u Dajčovoj košarskoj radnji takođe Nemac, Bruno Rudolf, obojica bivši nameštenici u tim radnjama; posle nekoliko meseci otvorili su za sebe nove radnje popunjene robom opljačkanom iz Flajsigove odnosno Dajčove radnje. Tako je bilo i s radnjom Oskara Fišgrunda gde su u radnji i na njegovom imanju postavljeni za komesara Franc Vild (Franz Wild), knjigovođa te radnje, Nemac iz Pančeva, a na imanjima Ludvig (Ludwig) Jaraus i Mihael Rajzer (Michael Reiser), Nemci iz obližnjeg Kraljevićeva.¹²⁸

¹²⁵Anketna komisija u Pančevu. Izveštaj od 17. maja 1945. Kačavenda, *Nemci u Jugoslaviji* 22-24. – Manoschek, *Serbien ist Judenfrei* 22-23. – Stanojlović, *Tragedija banatskih Jevreja* 132-134.

¹²⁶Janjetović Zoran, *Folksdojčerke*. Nedeljnik „Vreme“ 29. avgust 2001, 61-63.

¹²⁷Anketna komisija u Pančevu. Izveštaj od 17. maja 1945.

¹²⁸Ibidem.

Stalno zlostavljeni, držani u neizvesnosti, ohrabrivani ili, naprotiv, plašeni raznim glasinama o budućnosti koja ih ošekuje, živeli su od danas do sutra sve vreme dok nisu deportovani. U južnobanatskim srezovima Pančevo, Vršac, Bela Crkva, Kovin, Kovačica, Alibunar, uspelo je da preživi svega 9% Jevreja.¹²⁹

Petrovgrad i srednji Banat

U Petrovgradu, najvećem gradu Banata, živilo je i najviše Jevreja u toj regiji, oko jedne trećine svih banatskih Jevreja.

S progonima i pljačkom jevrejske imovine, domaći Nemci otpočeli su još pre ulaska nemačke vojske. To potvrđuje i izveštaj mesne komande od 25. aprila 1941. kojim se razni predmeti od zlata, srebra, nakit, dolari i dr. prosleđuju SS-diviziji „Das Rajh”; u izveštaju se konstatiše da je ove predmete domaća nemačka pomoćna policija zaplenila od Jevreja još pre ulaska nemačkih trupa.¹³⁰

Posle podne između 3 i 4 sata 14. aprila 1941. ušao je u grad automobilom SS-obersturmbanführer (SS-oberšturmbanfirer, odgovara činu poručnika u redovnoj vojsci), Jirgen Wagner (Jürgen Wagner), sa 2-3 SS-ovca, a nekoliko minuta kasnije i jedna grupa naoružanih biciklista u crnim uniformama, organizovanih odmah posle odlaska jugoslovenske vojske i policije iz grada. To su bili omladinci iz grada i okolnih nemačkih sela.¹³¹

Valja navesti da su takve, crne, uniforme nosili pripadnici organizacije „Deutsche Mannschaft” (Nemačko ljudstvo) koja je vršila policijsku službu u Banatu i kasnije, većina tog ljudstva uključena je u SS-diviziju „Princ Eugen” (U SS jedinicama služili su velikim delom Nemci van Nemačke). To ljudstvo, ilegalno, počelo je da se stvara u svim mestima u Vojvodini gde je bilo Nemaca u većem broju još 1939. godine, pa i ranije, u vidu sportskih i sličnih društava.¹³² Nemci iz Banata još pre nego što je 1942. oformljena „Princ Eugen” divizija, sastavljena skoro isključivo od banatskih Nemaca, zajedno s nemačkom vojskom učestvovali su, bilo ih je preko 1.000, u „akcijama čišćenja” 1941. u zapadnoj Srbiji, na planini

¹²⁹Mitrović, *Sudbina Jevreja* 265-271.

¹³⁰Mitrović, *Odgovornost Folksdojčera* 7-11. – Ivković, *Uništenje Jevreja* 383.

¹³¹Kačavenda, *Nemci u Jugoslaviji* 9-10. – Mirnić, *Nemci u Bačkoj* 25-36.

¹³²Manoschek, *Serbien ist Judenfrei*.

Ceru i u Šapcu.¹³³ U okviru nemačkih oružanih snaga bili su i na Istočnom frontu gde su, po izjavama preživelih pripadnika jedinica prinudnih radnika iz Bačke, prema jevrejskim radnicima bili tako brutalni da su im takvo postupanje zamerali i nemački oficiri.

Nije prošlo ni tri sata od kada je Wagner ušao u grad, a pripadnici „manšafta” počeli su s odvođenjem odraslih jevrejskih muškaraca u logor, tj. u podrum Centralne osnovne škole i u zgradu bivše županije, i to uglavnom imućnijih, od kojih se naslućivao bogat čar. Odvođenje je trajalo celu noć. Odvedeno je petsto osoba, od toga dvadesetak žena. I ovi zatvoreniци, kao i u drugim mestima, morali su, narednih dana, da peru automobile i kamione, ulice i nužnike a kada su stražari primetili da koriste krpe i četke koje su našli u hodniku, u nužniku, naredili su da taj posao obavljaju golim rukama.

Hapšenja su vršena i u drugim mestima srednjeg Banata, na primer, u Novoj Crnji. Hapšena je i odojčad. Prilikom kontaktiranja s vlastima bili su izloženi svakovrsnom zlostavljanju, ponižavanju, šikaniranju, bez obzira na pol i starost.

Posle interniranja Nemci su ih uveravali da će ih pustiti na slobodu ako u roku od dva-tri dana polože svotu od 20 miliona dinara, u gotovu, nakitu ili u drugim vrednostima. Zbog toga im se dozvolilo da u pratinji vojnika ili pripadnika „manšafta” mogu u gradu ili van grada da prikupljavaju svotu koja se od njih traži. Kada su u traženom roku skupili novac u gotovom, u nakitu i drugim vrednostima, pozajmivši od prijatelja i poznanika zamašne svote, nadali su se da će biti pušteni svojim kućama jer je procenu nakita i dragocenosti vršio isti zlatar koji je vršio procene i sudu. Međutim, Nemci su osporavali procenjenu vrednost i smanjili je za 50-60%. Na taj način nedostajalo je nekoliko miliona dinara pa internirane nisu otpustili. Dobijenu svotu, razume se, vlast je zadržala.¹³⁴

Na dan 24. aprila obešen je Viktor Elek, direktor Fabrike šećera a da nikakva ozbiljna tužba protiv njega nije ni postojala. Obesili su ga Peter Luc i Bela Sekereš.¹³⁵ Obešen je, možda, zbog toga što je smatrana najimućnijim Jevrejinom u gradu, iako su i tamošnji Nemci dobro znali da je Elek bio jedan od najvećih dobrotvora ne samo jevrejskoj zajednici nego i mnogih kulturnih društava. Milionskim sumama pomagao je gradsku upravu mada je Fabrika bila oslobođena gradskog priteza. Tom prilikom

¹³³ Stanojlović, *Tragedija banatskih Jevreja* 129-136.

¹³⁴ Mitrović, *Odgovornost Folksdojčera* 7-11.

¹³⁵ Ivković, *Uništenje Jevreja* 373-402.

streljan je Cveja (Svetozar) Cukić, Srbin iz susednog Aradca, jer je godinu-dve ranije prilikom fudbalske utakmice u nedalekom Elemiru, nehotično prouzrokovao smrtonosnu povredu Hansu Bonu, članu fudbalskog kluba „Švebiše“. I Elek i Cukić prilikom sprovodenja na gubilište odavali su značke iznemoglosti od dugog mučenja. (Autor je s ocem pokojnog Cukića bio zatvoren; „čika Cukić“, kako su ga zvali zatvorenici, bio je zatvorski „brica“, a zatvoren je bio samo zbog toga što je bio otac pomenutog Cveje). Zbog „dela sabotaže“ streljan je, zajedno s drugima, Samuel Frank, iz Kikinde. Na istom mestu, zvanom Bagljaš, 31. jula, među 90 streljanih, bila su braća Šlezinger, Tibor i Ladislav (pogrešno je navedeno da se Ladislav zvao Đura), iz Novog Kneževca a navodno iz tog mesta bio je i streljani Herman Bergl.¹³⁶

Početkom maja svi Jevreji internirani su u kasarnu na kraju bivše ulice Kraljice Marije (pre se zvala Melenačka ulica). I tu su se nalazili, kao i do tada, pod stražom SS-ovaca i pripadnika „manšafta“. Jedan od glavnih zadataka tamošnjih Nemaca bio je i taj da se od Jevreja dok su u logoru oduzme imovina. Jedne noći pozvani su da se svojevoljno odreknu svojih kuća i drugih nekretnina. Onima koji su se kolebali da to učine stavljen je do znanja da će biti izloženi teškim represalijama. Pretnje mučenja na razne svirepe načine bile su svakodnevne, redovno noću, ali je do stvarnog fizičkog mučenja došlo samo u dva-tri slučaja, i to kao osveta pojedinaca zbog sukoba ranijih godina. Tako, neki vodnik po želji jednog nemačkog omladinca tukao je bičem po polnim organima Mikloša Franka, maturanta srednje škole, dok nije pao u nesvest i tek na intervenciju jednog gestapovca Frank je pošteđen daljeg mučenja. Žiga Piliš masiran je vrelom pegлом samo zbog toga što svojevremeno jednom Nemcu nije pozajmio kofer. Hotelijer Hari Kon pokušao je da pobegne, uspeo je da se krije jedno vreme, a kada je uhvaćen, jedan SS-ovski podoficir peglao mu je vrelom pegлом gola leđa, vršio je „plastičnu operaciju“ da mu ispravi grbu, a zamerio im se i zbog toga što se 27. marta u svojoj kafani priključio Srbima koji su se veselili. Arminu Armu, prodavcu građevinskog drveta, naređeno je da u dvorištu logora podigne 2-3 vešala. I to je bio akt zastrašivanja jer su u logor pustili vest da će sva jevrejska deca mlađa od 15 godina biti vešana. Internirani su stalno bili izloženi teškim psihičkim i fizičkim mučenjima i teškim radovima, noću često buđeni snažnim reflektorskim lampama i ispitivani. Njihov rad niti je bio potreban niti od koristi, vršio

¹³⁶ Stanojlović, *Tragedija banatskih Jevreja* 129-136.

se samo zato da se internirci ponize. Naročito su se svetili ovdašnji Nemci svojim bivšim šefovima.

Internircima je bilo dozvoljeno da se sami hrane, od svojih sredstava, a dozvoljeno im je da se oformi kantina, čiji je poslovođa bio je internirac Mano Klajn. Zapovednik logora, Hans Gosman (Gosmann), nesvršeni učitelj iz obližnjeg Kleka, više puta je noću naređivao da se kantina otvori i onda su on i stražari uzimali šta su hteli ne plaćajući ništa. Mlađi Jevreji bili su primorani da kopaju rake za one koje je okupator streljao. Među onima koji su upotrebljavani kao zaprega bilo je i ljudi starijih od 70 godina. Dokle je išao bes ovih Nemaca može se videti i po tome što su nekoliko dana posle prvih odvođenja Jevreja u logor, do temelja srušili Sinagogu, jednu od najlepših građevina u gradu.¹³⁷

Dok su bili u logoru dugo nisu imali slamarice, pokrivače, a te godine proleće je bilo dosta hladno. Kada su zatvoreni, izvršena je premetaćina u stanovima odvedenih i mnogo nameštaja i pokućstva odneto je i smešteno u magacine Fabrike čarapa i Fabrike tepiha. Te stvari su prodavane, prvenstveno Nemcima, po bagatelnim cenama. Jevrejima je dozvoljeno da u logor unesu nameštaj, krevete, otomane, ormane jer su im govorili da će tu ostati, možda, do kraja rata (što sam i sâm čuo kada sam, kasnije, bio u tom logoru). Nemci su računali da će taj nameštaj i onako tu ostati.

Velika Kikinda i severni Banat

Postupak prema Jevrejima i u Velikoj Kikindi, bio je, u suštini, isti kao i u drugim mestima Banata, u zavisnosti od toga da li je i koliko je u tim mestima bilo domaćih Nemaca. Kikindskog rabina, dr Vilima štajnera, upregnuli su u seljačka kola natovarena ciglama, na pleća su mu stavili okovani am a u usta žvale i tako ga terali da vuče kola oko kasarne. Mučitelji su se grohotom smejali toj „igri“ a rabina je oblikao znoj dok nije pao od iznemoglosti. Onda su se bacili na njega, udarajući ga sve dok se nije onesvestio. Svesti je došao tek uveče, a kada se svega setio, iščekujući da će se narednih dana ponoviti ono što se s njim desilo, izvršio je samoubistvo. Nije bio jedini.¹³⁸

¹³⁷Tabački Ljubomir, *Kikinda u narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji*. Serija Hronika, knj. 37, Novi Sad 1982, 266. – *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji* 13.

¹³⁸Tabački, *Kikinda u narodnooslobodilačkom ratu* 266.

Za prvo streljanje, 23. aprila, odredena je grupa Jevreja i jedan Srbin, Dragomir Gašić, oženjen Jevrejkom, da iskopaju poveću raku. Nemci nisu bili zadovoljni brzinom kojom rade pa je njihov komandant batinom udarao kopače da rade brže.

I u Velikoj Kikindi su razrezali namet Jevrejima odmah po ulasku nemačke vojske. Naređeno im je da uplate 2.500.000 dinara „na ime otkupu ličnog rada”, od toga uplaćeno je preko 1.500.000 u gotovom i blizu milion i po dinara u uložnim knjižicama, što im je pomoglo da se vrate svojim kućama. Pljačkali su šta su hteli. Na primer, jedan nemački vojni lekar opljačkao je ordinaciju dr Ladislava Semzea i apoteku Karla Gotfrida, ceo inventar i lekove; naredio je da se sve to natovari na kamion i odneo.¹³⁹

U Mokrinu, velikom selu nedaleko Kikinde, Peter Unterviner (Unterwiener), šef tamošnje policije, pokupio je Jevreje i Rome u zgradu Kulturbunda, čim su stigli naredio im je da poležu potrbuške i onda su on i njegovi saradnici počeli da ih tuku kundacima, koljem, bičevima i svakojakim štapovima, bilo je štapova od bagrema punih trnja, svaki je udarac izazivao užasne bolove. Kada su Jevreji pali onesvešćeni od batina, Romi su u dvorištu moralni da ih postave pored stolova i da sa stolova skaču na njih. Onesvešćenog Jenea Brunera Romi su držali uspravnog dok su prisutni revolverom pucali pored njega da bi videli da je li još živ, govoreći „pravi se”. Kada nije ni tada pokazivao znake života, bacili vedro vode na njega, no, ni na ovo nije dolazio svesti. Onda su uzeli jednu gvozdenu šiljatu šipku i njom ga boli u otvorena usta čak u grlo pri čemu se on strahovito bacao jer su ga na taj način kroz otvorena usta klali. Posle toga, Romima je naređeno da ga odnesu na groblje i da ga tamo zakopaju a dok su kopali raku, naišao je policajac Petrus Klem (Klemm), žrtvi povadio zlatne zube i s prsta skinuo zlatni prsten s brilijantom. Kad su ga u raku zakopali, krenuvši put sela, naišli su batinaši iz zgrade Kulturbunda, naredili da se žrtvi otkopa glava, onda su ispalili tri metka u glavu i naredili da se ponovo zakopa.¹⁴⁰

Surovosti različitog stepena bilo je u svim mestima gde je bilo Jevreja.

Da su ta, u ovim krajevima već vekovima, nezamisliva zlostavljanja i ponižavanja bila uglavnom samo u mestima gde su domaći Nemci imali svu vlast u rukama, pokazuje primjer jednog mesta u severnom Banatu gde, kako je navedeno, domaćih Nemaca nije bilo: jednom jevrejskom

¹³⁹ Stanojlović, *Tragedija banatskih Jevreja* 129.

¹⁴⁰ Ibid. 131.

omladincu mesna vlast dozvolila je da pređe u Bačku radi lečenja, tamo se zadržao nekoliko nedelja i, na svoju nesreću, potom se vratio svojoj kući.

A onda, za Jevreje iznenada, došla je internacija i deportacija.

Hapšenja i deportacija

Svi Jevreji Banata koji još nisu bili u logorima ili zatvorima, uhapšeni su između 14. i 15. avgusta. Negde su hapšenja počela posle podne, negde noću. Hapsili su nemački vojnici, policajci i pripadnici „Manšafta”, one koje su hapsili noću digli su iz postelje, svima su dali samo toliko vremena da se spreme i ponesu najpotrebnije, onoliko koliko mogu sami nositi.¹⁴¹

Južni Banat

Jevreji iz južnog Banata, iz Pančeva i okoline, po hapšenju sprovedeni su u zgradu Predstojništva policije. Prilikom hapšenja bili su podvrgnuti strogom i detaljnog pregledu, oduzet im je sav nakit, stvari od vrednosti i novac onima koji su imali više od 3.000 dinara (toliko su, uglavnom, dozvoljavali da uhapšeni zadrže i u drugim krajevima Banata). Pregled i oduzimanje vršili su pančevački policajci na čelu s Hansom Petersom-Petrovićem, referentom za jevrejska pitanja u gradu. Istog dana špeditorskim kolima sprovedeni su do Dunava a zatim skelom do Beograda. Tamo su otpušteni da se sami snađu, grad nisu smeli da napuštaju. U ostalim mestima južnog Banata, u Vršcu, Beloj Crkvi, Alibunaru, Debeljači, hapšenja su vršena na isti način kao i u drugim mestima, osim u Alibunaru gde je policija prethodno javila Jevrejima da budu spremni za put u Pančeve. Belocrkvanske Jevreje uhapsili su između 22 i 23 sata i smestili ih u zatvor Okružnog suda gde su im oduzimane „suvišne” stvari a sutradan kamionima sprovedeni su u pančevačku tzv. Malu kasarnu. U isto vreme u tu kasarnu dovedeni su Jevreji i iz drugih mesta i iste noći transportovani Dunavom za Beograd gde je jedan, manji, deo raspoređen po jevrejskim stanovima a drugi, veći, po sinagogama, gde se spavalo na golom betonu. Hranili su se po kuhinjama koje je za njih organizovala beogradska Jevrejska opština. Muškarci, stariji od 14 godina, posle nedelju dana uhapšeni su i odvedeni u logor Topovske šupe.

¹⁴¹Ibid. 129-136. – *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji.*

Srednji Banat

Uhapšeni iz srezova Crnja i Jaša Tomić sprovedeni su u Petrovgrad i zatvoreni zajedno s tamošnjim Jevrejima u postojeći logor gde su bili do 18. avgusta.

Tog dana, 18. avgusta, transportovani su za Beograd u dve grupe.

Prva grupa, u njoj su, većinom, bila starija lica, krenula je oko 8, a druga oko 12 časova. Transportovani su prenatrpanim šlepovima tako da je u njima bilo nesnosno, naročito za stare i bolesne, a, osim toga, šlepovi su bili tako pregrejani da su mnoge osobe gubile svest, neke i umrle. Za vreme sprovodenja od logora do Begeja jaka straža pratila je povorku, posred svakog SS-ovca nalazio se po jedan dobro dresiran vučjak. Onaj kome je pao prtljag nije mogao da stane, da digne što mu je palo, jer bi ga napao pas. Neki su iznemogli pa su usput bacali svoj prtljag. Ni u takvom slučaju nije bilo dozvoljeno drugom, jačem iz kolone, da pomogne svom sapatniku. Kolovoz je bio pun logoraša a prozori i trotoari puni sveta. Nemci su davali oduška svom zadovoljstvu a prijatelji i poznanici, očiju punih suza, oprštali su se od svojih sugrađana. Najdirljivije bilo je kada su deca koja su ostala za drugi transport ispraćala svoje majke, dozivala ih i plakala. Za vreme putovanja, dr Arpad Kartal, advokat, čovek svojih 50 godina, skočio je sa šlepa u Begej i udavio se.¹⁴²

Nešto pre sumraka drugi transport stigao je u Titel. Tu ga je od daljeg putovanja zadržao mađarski oficir jer je sumnjaо da će dotrajali šlep moći da izdrži ovakav teret do Beograda, pogotovo noću kada je spasavanje na Dunavu skoro nemoguće. Posle dva sata dojurio je SS-untersturmführer Ernst Celer (Zöller), rukovodilac Službe bezbednosti za Banat, iz Petrovgrada, svakako na osnovu telefonskog izveštaja nekog od pratilaca šlepa, i naredio da šlep, kakav je takav je, mora da nastavi put za Beograd. Mađarski oficir se pokorio toj naredbi.¹⁴³

Severni Banat

Dana 14. avgusta uhapšeni su Jevreji iz velikokikindskog, novobčejskog i novokneževačkog sreza. Kao i drugde, policija je i u Velikoj Kikindi primila telegrafsko naređenje koje je izdao Franc Rajt (Franz Reith),

¹⁴² Stanojlović, *Tragedija banatskih Jevreja* 129-136.

¹⁴³ Ivković, *Uništenje Jevreja 373-402.- Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*.

pravnik, bački Nemac, načelnik Upravnog odeljenja Nadleštva podbana za Banat (sudskom presudom u Zrenjaninu 1947. osuđen na smrt strelljanjem i presuda je izvršena) da se odmah uhapse svi Jevreji i drže pod najstrožijom stražom, pri tome naročito voditi računa da ne sklone novac i dragocenosti, s njima uhapsiti i Jevrejke udate za hrišćane i sve njih s najnužnijim stvarima otpremiti u Novi Bečeј. U Velikoj Kikindi pred transport zatvorili su ih u Sinagogu gde su ih SS-ovci i pripadnici „Manšafta“ tukli da bi rekli gde su sakrili novac i dragocenosti a ako su bili nezadovoljni odgovorom prebijali su ih i onesvećene izvodili u dvorište da bi došli k sebi, onda vraćali i ponovo prebijali, neke i više puta. Oduzimali su novac i sve dragocenosti a često i rublje, odela itd.¹⁴⁴

Hapšenja u druga dva sreza sprovedili su sreski načelnici, u Novom Bečeju, Kornelijus Lalijer (Cornelius Lallier), a u Novom Kneževcu, Hans Kraus. Istu noć po hapšenju sprovedeni su u Novi Bečeј i tamo smešteni u jedan magacin koji je služio kao logor za Jevreje sva tri sreza. Komandant logora bio je Jozef Klapka (Josef Klapcka), činovnik iz Vranjeva (danas deo Novog Bečeja). Logor su mogli napustiti samo izuzetno, i to samo uz stražu a svaki kontakt sa spoljnjim svetom bio je zabranjen. Svakodnevno je kontrolisano brojno stanje, iz pronađene dokumentacije vidi se da je, na primer, u logoru 2. septembra bilo 696 lica. Sve molbe zatvorenika, bez obzira što su im rođaci pribavili dokumenta iz Mađarske da se mogu tamo useliti, odbijene su i svaki takav pokušaj bio je bezvredan što se vidi iz akta Odseka javne bezbednosti za Banat gde стоји „Pribavljanje dokumenata i podnošenje molbi valja sprečiti пошто je svaka predstavka besciljna“.¹⁴⁵

Jevreji iz severnog, za razliku od onih iz srednjeg i južnog Banata, odvedeni su u Beograd tek posle, čak šest nedelja kasnije, u više grupa, oko 20. septembra. Da li je uzrok tome bio nedostatak mesta u logoru za muškarce, jer žene u septembru još nisu bile u logoru, ili nešto drugo, nije poznato, bar ja nisam za ovo nigde našao objašnjenje.

Usled kasnijeg dovođenja u Beograd, sigurno je jednom broju tih žena uskraćena mogućnost za spas. U to vreme, kada su samo muškarci bili u logoru (ili već ubijeni), žene su bile u Beogradu, s onim svim ograničenjima i zabranama koje su važile i za Jevreje Beograda, ali su se ipak mogle kretati po gradu. Tih nedelja i meseci naveliko je cvetalo krijumčarenje žena u Bačku, u Novi Sad pre svega. Krijumčarili su lađari, železničari, nemački vojnici i svi drugi koji su to mogli. Naravno, za to je trebalo

¹⁴⁴ Stanojlović, *Tragedija banatskih Jevreja* 129-136.

¹⁴⁵ Ibid. 131.

platiti pozamašnu sumu novca. One koje su imale rođake u Bačkoj ili negde drugde u Mađarskoj, rođake koji su mogli da plate ili su same imale novac obezbeđen u Beogradu ili su imale mogućnosti da novac pribave na neki drugi način, mogle su da koriste taj put spasa i dosta njih to je i iskoristilo. Žene iz severnog Banata izgubile su tih skoro šest nedelja. Uspostaviti vezu s pouzdanim krijumčarima nije bilo lako, ponekad je traženje trajalo nedeljama dok takva osoba nije pronađena ili dok nije uspela da prokrijumčari neku ženu. A toliko nedelja u to vreme moglo je biti pitanje života ili smrti. I bilo je.

Iz logora u Novom Bečeju sprovedeni su u Beograd. Jedna grupa stigla je u Beograd posle policijskog časa i u tom pretrpanom šlepu morala je sačekati jutro. Njih je 170 bilo je potpuno zatvoreno, bez dovoljno vazduha i u potpunom mraku. Muškarci su odvedeni u logor Topovske šupe, a žene su smeštene u gradu, kao i one žene koje su iz Banata došle ranije. Jevrejski muškraci iz Beograda uhapšeni su tek nedelju dana kasnije.

Jedan svedok, Moric Abinun, opisuje dolazak banatskih Jevreja ovako: „Radio sam na Savi kada su došle dereglijе u kojima su bili ukrcani ti Jevreji. Nalazili su se u bednom stanju, strahovito iscrpljeni od umora, od boravka u prepunjениm zagušljivim prostorijama broda. Na mnogima su se još videli tragovi zlostavljanja. Pri izlasku iz dereglijе, Nemci su ponovo vršili pretres prtljaga i lični pretres. Našao sam medu zatvorenima neke svoje poznanike, drugove s univerziteta, koji su mi pričali da je ovo već četvrti ili peti pretres od hapšenja. Povorka je ostavljala težak utisak. Žene, deca, starci, bolesnici jedva su se vukli. Mlađi ljudi iz transporta pomagali su koliko su mogli. Mnoge bolesnike su nosili ili ih gurali malim kolicima pa je tako cela povorka išla beogradskim ulicama do Saveza”.¹⁴⁶

Posle odvođenja iz severnog Banata, u Banatu više nije bilo Jevreja, osim onih koji su se negde krili ili živeli s lažnim dokumentima. Na primer, Jovana Sekelja, tada maturanta, krio je jedan nemački oficir na tavanu roditeljske kuće nekoliko meseci dok nije uspeo da prebegne u Bačku, Maksima Fajna, baštovana, izbeglicu iz Rusije u Prvom svetskom ratu, oženjenog Nemicom, žena je krila u podrumu sve vreme rata.¹⁴⁷ Jevrekama udatim za hrišćane, kako je već navedeno, u Banatu bilo ih je 43, tek je kasnije odobren povratak, samo ta odobrenja izdavana su sporo, za neke odobrenje je izdato tek januara 1942. Bolesnike iz Duševne bolnice

¹⁴⁶Ibid.

¹⁴⁷Kovač, *Jedna od mnogih jevrejskih zajednica kojih više nema*. 153-154

u Kovinu, njih 11, odveli su iz Bolnice 2. oktobra i isti dan streljali u Deliblatskoj peščari.

Posle više vekova Banat, na radost tamošnjih, domaćih, Nemaca postao je „očišćen od Jevreja“ (“Judenrein”).¹⁴⁸ Nakon deportacije, sudbina banatskih Jevreja postala je ista kao i sudbina Jevreja u Beogradu.

Pa ipak, i pored deportacije avgusta i septembra, Jevreja je u Banatu bilo, osim onih u ilegalnosti i pomenuvih žena, još sedam meseci. Bilo ih je malo, nisu bili na slobodi, ali bilo ih je. O njima, koliko mi je poznato postoji samo jedan izveštaj¹⁴⁹, i u iscrpnoj dobro dokumentovanoj studiji o banatskim Jevrejima.¹⁵⁰

Jevreji su bili u zatvoru zgrade suda u Petrovgradu. Moglo je biti tridesetak žena i dece i dvadesetak muškaraca pre nego što su početkom 1942. ubijeni ili predati mađarskim vlastima. To su bili oni koji su se do hapšenja krili u Beogradu ili u unutrašnjosti Srbije a potom uhapšeni prilikom pokušaja begstva kroz Banat ili su se krili u samom Banatu ili su ih banatski Nemci jednostavno kidnapovali iz Bačke ili su ih mađarske vlasti predale Nemačkim vlastima u Banatu.

Život u zatvoru bio je težak ali nije bio nesnošljiv. Bilo je fizičkih maltretiranja, mada time nikom život nije bio neposredno ugrožen. Hrana je bila zatvorska, čuvari su bili, delom, predratni zatvorski čuvari a, delom, Nemci. Posebno se isticao u zlostavljanju novopostali Nemac, László Jalgoci, Mađar poreklom, nije čestito ni znao nemački. Muškarci su s jeseni radili na seći drva kraj Begeja ili na transportnim ili drugim sličnim poslovima, a žene bile u zatvoru i radile lakše poslove ili nisu ni radile. Kada se posao, negde u drugoj polovini decembra, sveo na sređivanje pokretnina u bivšim jevrejskim stanovima u gradu, gde je još takvih pokretnina bilo a, kasnije, u logoru, gde su Jevreji iz grada i srednjeg Banata bili pre deportacije, na posao su izlazile i žene. Tada je položaj zatvorenika postao lakši. Rad nije bio naporan jer su do tada sve teže (i vrednije) komade nameštaja Nemci, tamošnji kao i oni iz Nemaške, najvećim delom već odneli, a osim toga stražari su blažim nastupom prema zatvorenicima hteli na neki način sebi da obezbede njihovu naklonost da bi im zatvore-

¹⁴⁸Kovač Teodor, *Prilog poznavanju uništenja jevrejske zajednice u Banatu za vreme Drugog svetskog rata*. Jevrejski almanah 1963-1964, Beograd 1965, 137-144. – Špiller dr Juraj, zapisničko saslušanje. Dokument (fotokopija) Muzej Vojvodine, Novi Sad, br. 1894/48.

¹⁴⁹Ivković, *Uništenje Jevreja* 373-402.

¹⁵⁰Romano, *Jevreji Jugoslavije* 206-208.

nici odabirali najkvalitetnije od onog što zatraže. Bilo je još dosta stvari za sređivanje. U prostorijama ranijeg logora, nekadašnje kasarne, bili su bez stalnog neposrednog nadzora a jedan stražar čak je sam ponudio da će zviždati kad god bude obilazio deo gde su zatvorenici radili, kako bi znali da on dolazi pa onda ne moraju da žure s poslom. S obzirom na to, da su se među ranije interniranim Jevrejima pronosile glasine, da će u tom logoru boraviti dugo ("možda do kraja rata"), što je već ranije navedeno, u kasaru su doneli kvalitetnije predmete pokućstva i dosta namirnica koje nisu mogli da ponesu prilikom deportacije. Oskudica se osećala jedino u obući, sva iole upotrebljiva bila je već razneta. Takav se, manje-više, jednoličan rad odvijao iz dana u dan, šak i na pravoslavni Božić 1942, kada je u Banatu streljano 150, a u samom gradu 30 partizana i njihovih simpatizera. To je, verovatno, do tada bilo jedino streljanje u Srbiji i u Banatu kada među streljanim nije bilo Jevreja a „potreban“ broj dopunjeno Romima.

Prvih dana februara jedno veče izenada došli su u čeliju gde su bili muškarci, pomenuti Rajt i dr Georg/Juraj špiler (Georg Spiller;¹⁵¹ sudskom presudom 1948. u Zrenjaninu osuden na smrt streljanjem i objavljeno je da je presuda izvršena ali, navodno, posle toga viden je da hoda ulicom), komandant javne bezbednosti Banata tj. šef policije za Banat i pitali da li zatvorenici imaju neke pritužbe, zatvorenike oslovljavali sa „vi“ i, uopšte, ponašali se korektno i posle desetak minuta otišli.

Među zatvorenicima bio je i apotekar (hemičar?) Aleksandar Hercfeld, nemački vojni invalid iz Prvog svetskog rata, oženjen udovicom u tom ratu poginulog nemačkog oficira koja mu je dovela čerku iz tog svog braka a i njemu rodila čerku. Prvi muž njegove žene bio je klasni drug jednog od vodećih oficira okupatorske vlasti u Beogradu i ona je isposlovala od njega da joj se muž izuzme od svih diskriminatorskih mera protiv Jevreja ali kada je taj oficir premešten iz Beograda, ranije pomenuti Celer ga je zatvorio. U zatvoru je ipak imao povlašćeni položaj, nije išao na posao, žena ga je mogla svakodnevno posećivati, imao je svoju krevetnicu, donosila mu je hranu, veš, mogla je s njim nasamo da razgovara. Negde u drugoj polovini januara saopštio je zatvorenicima da mu je žena ispričala kako će tih dana zatvorenike pozvati na saslušanje (do tada ih нико nije saslušao) radi izjašnjavanja da li su oni zaista iz Bačke kako su svi uporno tvrdili u nastojanju da se prikažu kao madarski građani i kao takvi stignu na madarsku teritoriju i time izbegnu naslućenu smrt. Rekao je da na saslušanju svim silama treba

¹⁵¹Ivković, *Uništenje Jevreja* 388-390. – Živković Nikola, *Grada o pljački jevrejske imovine u Srbiji za vreme Drugog svetskog rata*. Zbornik JIM 2 (1975) 277-284.

nastojati da se Nemci ubede kako su od vajkada živeli u Mađarskoj i samo su pukom slučajnošću dospeli u Banat. Posle par dana, upravnik zatvora, Bauer (navodno predratni kazandžija) zaista ih je ukratko saslušao, a posle su stražari govorili da se sprema prebacivanje Jevreja u Bačku.

Po Hercfeldovom pričanju, a to mu je i žena rekla, do takve odluke došlo je zbog toga što je jedan od rukovodilaca službe bezbednosti u Banatu tražio odobrenje od svojih pretpostavljenih da doček Nove 1942. godine proslavi u Beogradu i uprkos tome što mu je molba odbijena, otišao je u Beograd. Na Novu godinu krenuo je led Dunavom, prestala je da saobraća skela između Beograda i Pančeva a kako se zbog srušenih mostova u Banat mogao vratiti samo preko Zemuna, Novog Sada, Segedina, što je trajalo 2-3 dana, da bi se opravdao zašto je odsustvovao, za to vreme tražili su ga iz Beograda, naveo je kao razlog da je išao u Mađarsku da pregovara s tamošnjim vlastima da im on preda „njihove“ Jevreje a oni će predati one koji su iz Banata pred deportacijom prebegli u Mađarsku. Da bi dokazao „istinost“ svojih tvrdnji, on je „dogovor“ ispoštovao i nije kriv što taj, izmišljeni, „fer plej“ druga strana ne poštuje. Zbog toga, zatvorenici nisu bili iznenadjeni što je 10. februara 1942. osam zatvorenika vraćeno s posla, 5 muškaraca i 3 žene, isto veče sprovedeni vozom u Novi Bečeј, tamo predati mesnoj komandi „Manšafta“. Tu noć, naredni dan i idući noć proveli su u tamošnjem zatvoru i 12. februara preko zaledene Tise prevedeni na bačku stranu gde su ih već čekali mađarski žandarmi. To je prva grupa, druge će doći uskoro govorili su stražari, ali ta prva bila je i jedina koja je vraćena u Mađarsku. Za odmazdu, 14. marta te godine, zbog atentata na pripadnika policije u Pančevu, Alojza Krala, u Pančevu je streljano 50 osoba, među njima i zatvorenici iz zatvora u Petrovgradu – Jene Bošković, Tibor Haker, Andro i Maks Rajcer, Zoltan šternhajm i Herman Vajnert.¹⁵² Šta je bilo s ostalim muškarcima, sa ženama i decom, ne zna se, početkom marta njih su nekud odveli, nije teško pogoditi zbog čega. Nije poznato kako su ubijeni i da li su negde sahranjeni.

Jesu li informacije Hercfeldove supruge bile tačne? Da li je izbor lica predatih mađarskim vlastima vršen nekim žrebom ili na osnovu samo nemačkim vlastima poznatog kriterijuma? Da li je puka slučajnost ili sastavni deo neke politike što je prilikom masovnog streljanja na pravoslavni Božić 1942, za razliku od dotadašnje nemačke prakse, broj ubijenih dopunjen Romima umesto Jevrejima koji su Nemcima, bukvalno, bili pri ruci? (Streljanja u Petrovgradu vršena su pod prozorom celije gde

¹⁵²Vökl, *Der Westbanat* 131.

su jevrejski muškarci noćivali). U novobečejskom logoru bilo je onih koji su dobili dokumenta madarskih vlasti da se mogu useliti u Madarsku i uprkos tome to im nije dozvoljeno. Njih osmoro koji nisu raspolagali nikakvim dokumentima su vraćeni. Kada i gde se još dogodilo da, nekoliko dana pre nego što će ih vratiti u Madarsku, u celiju dodu dva najistaknutija policijaca Banata da pitaju imaju li zatvorenici kakve pritužbe? Ova pitanja i druga s tim u vezi, ostaće, verovatno, za uvek bez odgovora i neće se nikada saznati zbog čega su nacisti u vreme posle Vanze-konferencije ispustili iz ruku osmoro Jevreja za koje se više нико nije nigde zalagao.

Posle toga, sem već pomenute 43 žene i, sem pomenutog, možda još ponekog u ilegalnosti, Jevreja u Banatu do Oslobođenja doista nije više bilo ni u zatvorima, ni na slobodi.

Poslednji čin – Uništenje jevrejske zajednice

Nema jasnog odgovora zbog čega su Jevreji Banata deportovani u vreme kada se to nije dogodilo još ni u jednoj administrativnoj celini u Evropi, čak ni u Srbiji. Partizanska aktivnost avgusta u Banatu, što bi mogao biti argument za taj postupak, bila je tek u začetku i među onima koji su s puškom u ruci ustali protiv okupacije jedva da ih je i moglo biti jer je ubrzo po ulasku nemačke vojske veliki broj Jevreja, preko jedne četvrtine, već bilo uhapšeno. U prvom partizanskom odredu u Banatu jedini Jevrejin bio je student medicine Franjo Hercog, iz Petrovgrada, međutim, taj odred već je posle nekoliko nedelja rasformiran a Hercog je uspeo da se prebaci u Bačku. Navedeno je već da je Samuel Frank streljan ("zbog sabotaže"). U Narodnooslobodilački pokret uključilo se ukupno 9 Jevreja iz Banata¹⁵³, što je manje od tri promila banatskih Jevreja. Očigledno, njihovo učešće u otporu protiv okupatora nije mogao biti razlog deportaciji jer Jevreji nisu bili niti su mogli biti faktor koji ugrožava ili bi mogao da ugrozi okupatorsku vlast.

Nije razjašnjeno kada je vojni zapovednik Srbije doneo odluku da hapšenje i deportacija svih Jevreja Banata bude upravo 14. avgusta (ili dan- dva kasnije) a ne pre ili posle toga dana, još pre nego što je ta odluka donesena za ostale krajeve Srbije i za Beograd. Teško da se to može objasniti samo nedostatkom prostora za smeštaj deportovanih. Ima elemenata koji ukazuju da je u donošenju odluke za što bržom deportacijom,

¹⁵³ Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji, 15-19. – Biber, Nacizam in Nemci 81-93. – Manoschek, „Serbien ist Judenfrei“ 29.

zahtev banatskih Nemaca imao bitnu ulogu.¹⁵⁴ Zanimljiv je podatak da je, navodno, negde oko 10. avgusta iz nemačkog poslanstva u Bukureštu došao telegram nemačkim vlastima u Beogradu da se u Rumuniji govori o tome kako će mađarska vojska ući u Banat 15. avgusta.¹⁵⁵ Odluka da se hapšenja obave pre tog datuma verovatno nije u vezi s tim telegramom ali je zanimljivo da se još tada govorilo o pripajanju Banata Mađarskoj.

Pitanje „rešenja“ jevrejskog pitanja, što, u stvari, znači uklanjanje Jevreja s teritorije okupirane Srbije i Banata, bio je predmet spora oko kojeg su policija, Gestapo, Ministarstvo spoljnih poslova u Berlinu i njihovi predstavnici u Beogradu, imali različito mišljenje i, prema tome, predlagali različita rešenja. Dugo se nisu mogli složiti gde smestiti deportovane ili kako ih likvidirati. Edmund Vezenmayer (Veesenmayer) i dr Feliks Bencler (Felix Benzler), opunomoćenici nemačkog Ministarstva spoljnih poslova pri Komandi vojnog zapovednika u Srbiji, tražili su interniranje Jevreja s okupirane teritorije Srbije što je moguće pre i predlagali da se interniraju na ostrvo u delti Dunava. Ministarstvo nije odobrilo taj predlog nego je Martin Luter (Luther), podsekretar u Ministarstvu, u ime svog Ministarstva, predložio da se Jevreji stave u radne logore i iskoriste za javne radove. Odgovorni za rešenje tog pitanja u Beogradu smatrali su da u postojećim uslovima razbuktavanja ustaničkog pokreta u Srbiji, nije moguće Jevreje staviti u radne logore i podneli su nov predlog a to je da se deportuju na neku teritoriju pod nemačkom okupacijom (“na Istok”) ili u Rusiju. Na ovaj predlog odgovorio je Franc Rademaher (Franz Rademacher), šef jevrejskog referata (D/III), savetnik tog Ministarstva, ukazujući na činjenicu da se u Rusiji vode ratne operacije, tako da taj predlog ne dolazi u obzir, a ostala teritorija pod direktnom okupacijom Rajha već je prezasićena Jevrejima.

Zbog odbijanja svih dotadašnjih predloga o deportaciji Jevreja iz Srbije, Bencler krajem septembra direktno se obraća Ribentropu skrenuvši mu pažnju da je rešenje jevrejskog pitanja u Srbiji, po njemu, najvažniji (!) politički zadatak. Na Ribentropovu intervenciju, 18. oktobra došlo je do savetovanja u Beogradu na kome su prisustvovali Rademaher i dvojica službenika iz Glavnog ureda Službe bezbednosti Rajha s vodećim predstavnicima okupatorske vlasti i na tom sastanku zaključeno je da se Jevreji muškarci streljaju krajem te nedelje i na taj način problem će biti

¹⁵⁴Manoschek, „Serbien ist Judenfrei“ 99-100, 189. – Goldhagen, *Hitlerovi dobrovoljni dželati* 252-273. -Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji 33-42, 46-53.

¹⁵⁵Ivković, *Uništenje Jevreja* 388-390.

rešen, a žene, deca, starci i Romi smeste u tzv. Cigansku četvrt Beograda. Predlog da se Jevreji i Romi transportuju u Sremsku Mitrovicu gde bi se za njih formirali logori, odbačen je jer su mesta predvidena za logore u to vreme poplavljena tako da taj predlog ne može da dode u obzir i stoga se mora odbaciti. Do konačnog rešenja dolazi kada je Pavelićeva vlada početkom decembra izrazila spremnost da primi Jevreje iz Srbije u privremenim koncentracionim logorima na Sajmištu u Zemunu.¹⁵⁶

Još pre dogovora o streljanju svih jevrejskih muškaraca, izgovarajući se da vrše odmazdu nad komunistima zbog svojih vojnika palih u borbi s partizanima, Nemci su pristupili masovnom ubijanju Jevreja u Topovskim šupama, među kojima su bili i banatski Jevreji. Harald Turner, SS- grupenfirer, (Gruppenführer odgovara činu general-majora u redovnoj vojsci) i državni savetnik, šef Vojne uprave u Srbiji, uputio je 28. oktobra zahtev okružnim i sreskim komandama, o postupku prema Jevrejima: „... Načelno se utvrđuje da Jevreji i Cigani predstavljaju element nereda i kao takvi ugrožavaju javni mir i poredak. Jevrejski intelekt izazvao je ovaj rat i on mora biti uništen... Utvrđeno je da je jevrejski element u znatnoj meri uzeo učešće u vođenju bandi... Stoga se, načelno, u svakom slučaju (odmazde) svi Jevreji i Cigani imaju staviti trupama na raspolaganje kao taoci. Pored toga postoji namera da se žene i deca Jevreja i Cigana prvo zatvore u sabirni logor i da se zatim deportacijom uklone iz srpskog prostora...“¹⁵⁷ Bender, pored ostalog, zalaže se za nastavak sprovodenja dosadašnje politike s „obrazloženjem“ da „...Otkako su Jevreji odstranjeni iz Banata, ovde u Srbiji odmah je prestalo širenje štetnih glasina...“ a Jevrejima u Banatu jedva je dozvoljeno bilo da se kreću unutar mesta stanovanja, telefoni oduzeti pa i da su hteli jedva da su mogli da kontaktiraju s drugim Jevrejima i da „šire štetne glasine“. Međutim, streljanja su počela još dok nisu svi banatski Jevreji stigli u Beograd. Tako, 2. septembra odvedena je jedna grupa od 60 lica, dan kasnije streljana je grupa od 85, 4. septembra od 25, 5-og od 50, a 29-og (tada su svi muškarci iz banatskih logora već bili sprovedeni u logor Topovske šupe) od 83 lica. Zanimljivo je svedočenje Kalmana Alta: „... Prva partija odvedenih bili su, većinom, stariji ljudi. Rekli su im da ih vode na rad u Austriju. Nisu im dozvolili da ponesu ništa od stvari, imali su na sebi

¹⁵⁶ Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji 17.

¹⁵⁷ Todorović Milan i Feldešdi Ladislav, *Stratište kod Pančeva*. Pančev 1985. – Roman, Jevreji Jugoslavije 1941-1945, 201. – Goldštajn Slavko, „Konačno rješenje“ jevrejskog pitanja u jugoslovenskim zemljama, 181-191. – Nedomački, Doseđavanja 14-15. – Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji 50.

samo košulju, pantalone i cipele, rekli su im da će sve potrebne stvari dobiti u logoru u koji će ih odvesti, da će im se dati naročita uniforma. Obećali su da će raditi kod seljaka i da će ih oni hraniti i to dobro hraniti. Bilo je slučajeva da su se pojedinci dobровљно javili da bi sin bio s ocem, brat s bratom...¹⁵⁸ Do 18. oktobra, kada je izvršeno poslednje masovno streljanje interniraca iz logora Topovske šupe, od ranije interniranih nije ostalo više od stotinu lica.¹⁵⁹ Streljanja su vršena na putu Pančeve-Jabuka, u Jajincima, Deliblatskoj peščari, Kumodražu i kod Bežanije.¹⁶⁰ Cinizam formalizma kojim su se služili prilikom tih streljanja, pokazuje izjava poručnika W. (naveden je samo inicijal): „.... Kada su određeni za streljanje dovedeni do jame gde su posle streljanja ubaćeni, prema uputstvu koje sam dobio, saopštio sam im da su po naređenju firera Adolfa Hitlera zbog partizanske aktivnosti osuđeni na smrt. Tom prilikom koristio sam nemački jezik. Da li su zatvorenici to razumeli, izmiče mom saznanju...“¹⁶¹

Streljanja su vršili vojnici redovne vojske, Vermahta. Vredi navesti, da je u literaturi već na više mesta citiran izveštaj koji je podneo poručnik Valter (Walter): „....Streljanje isprva nije ostavilo utisak na moje vojнике. Ali drugog dana već se moglo primetiti da pojedinci nemaju nerava da vrše streljanja duže vreme. Moj lični utisak je taj da se za vreme streljanja ne javlja nikakav duševni otpor ali se ovaj javlja kasnije kada čovek uveče na miru o tome razmišlja“. Zanimljiv je iskaz dat u intervjuu, navođenjem samo inicijala intervjuisanog iz jedinice čiji su pojedinci vršili streljanje: on kaže da, doduše, nije učetsvovao (!) u streljanju nego je stražario oko mesta gde su streljanja vršena, na pitanje šta je uradio kada je video da se radi o mnogim starijim civilima koji, očigledno, nisu ni mogli da učestvuju u borbi protiv nemačke vojske, odgovorio je, ležerno, da se protiv toga nije bunio jer je ovde, u Srbiji, bilo sigurnije nego ići u Rusiju pa i po cenu stradanja nevinih ljudi, a onima koji prilikom streljanja nisu odmah ubijeni, da se ne bi mučili (!), metkom u glavu skraćene su muke. Jedan major, govoreći 1962. o tim streljanjima rekao je: „.... Nisam shvatio izvršavanje naređenja“ – misli se na streljanja – „nečim nečovečnim ili nepravednim. Vaspitan sam da naređenja izvršavam i prema tadašnjem shvatanju nisam imao prava da odbijem naređenja“, što nije tačno. Poznati su (ne pojedinačni!) slučajevi da su naređenja takvog karaktera odbijena bez po-

¹⁵⁸Manoschek, „Serbien ist Judenfrei 100.

¹⁵⁹Ibid. 11, 23.

¹⁶⁰Ibid. 194.

¹⁶¹Ibid.

sledica po te osobe a poznata priča o „vojniku Šulcu” koga su zajedno sa zarobljenim partizanima streljali Nemci jer je odbio da učestvuje u strelljanju, nije istinita. Taj Šulc umro je dan kasnije od povreda zadobijenih u borbi s partizanima.¹⁶² Kakvo je bilo shvatanje onih koji su odlučivali o životu i smrti Jevreja, da se navede samo jedno svedočenje koje je dao Vilhelm Fuks (Wilhelm Fuchs), SS-Oberststurbannführer (odgovara činu potpukovnika u redovnoj vojsци), šef Posedne grupe u Srbiji: „... često sam davao da se streljaju Jevreji da bih sačuvao Srbe...”.¹⁶³

Tokom jesenjih meseci logor Topovske šupe bio je ispraznjen, malobrojni preostali muškarci odvedeni su u druge logore, najviše u logor na Sajmištu.¹⁶⁴

Početkom decembra 1941. Jevrejima u Beogradu (drugde ih na teritoriji Srbije i Banata nije više ni bilo) naređeno je javnim pozivima da svi, bez razlike, 8. decembra dođu u Jevrejsku policiju, da ponesu sa sobom najpotrebnije stvari i hranu za nekoliko dana, stan zaključaju, a ključeve od stana i podruma, na kojima mora biti privezan karton s imenom i tačnom adresom, predaju Policiji. Ujedno su upozorenici da ništa ne smeju sakriti ili otuđiti a za prekršaj ove naredbe propisana je smrtna kazna. U stvari, ova naredba odnosila se samo na žene i decu do 14 godina, muškaraca i starije dece više jedva da je i bilo. Između 8. i 12. decembra sve žene i deca s njima, zatvoreni su u logor Sajmište (po zvaničnim nemačkim dokumentima, zvan „Judenlager Semlin” = Jevrejski logor Zemun”). Tih dana u logor je smešteno više od 6.000 Jevrejki iz Srbije i Banata.¹⁶⁵

Kao i drugim koncentracionim logorima, ovim logorom takođe je upravljaо Gestapo. Komandant bio je SS-Untersturmführer (odgovara činu potporučnika u redovnoj vojsci) Herbert Andorfer. Stražari su bili pripadnici SS-jedinica i pripadnici „Feldgendarmerie”, poljske, vojne, žandarme-

¹⁶²Ivanović Lazar i Vukomanović Mladen, *Dani smrti na Sajmištu. Hronike iz Narodno-oslobodilačke borbe*, serija II, Savez udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata: SR Srbije, Novi Sad 1969, 6-30. – Ivković, *Uništenje Jevreja* 388-390.

¹⁶³Koljanin Milan, *Nemački logor na beogradskom Sajmištu 1941-1944*. Institut za savremenu istoriju. Beograd 1992, 17-26. – 207. Ivanović i Vukomanović, *Dani smrti na Sajmištu*. 6-30.

¹⁶⁴Dokument u Muzeju Vojvodine, Novi Sad, pod br. 19873/219. – Ivanović i Vukomanović, *Dani smrti na Sajmištu* 6-30. – Ivković, *Uništenje Jevreja* 383-390. – Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji 2, 23-29. – Koljanin, *Nemački logor na beogradskom Sajmištu* 45-98, 107-147.

¹⁶⁵Goldštajn, „Konačno rješenje“ jevrejskog pitanja u jugoslavenskim zemljama, 181-191. – Romano, *Jevreji Jugoslavije* 201.

rije. I u ovom kao i u drugim koncentracionim logorima, unutrašnja uprava bila je u rukama zatvorenika. Najveći broj žena, s decom, iz Banata bio je u paviljonu broj 3. Mada je taj paviljon bio jedan od najvećih, bio je strahovito pretrpan, za ležaj dolazilo je pola metra po osobi. Zbog bombardovanja u Aprilskom ratu, zgrada je bila oštećena, duvalo je sa svih strana i bilo je strahovito hladno jer to je bila jedna od najhladnijih zima XX veka i retko je ko bio bez promrzlina. Negde sredinom marta, iz Berlina poslat je veliki kamion-dušegupka i do 9. maja u tom kamionu sve zatvorenice bile su ugušene i pokopane u zajedničkim jamama na strelištu u Jajincima. Te jame okupator je 1943-44. naredio da se otkopaju a ostaci žrtava spale da ne bi ostali tragovi o izvršenom zločinu. Iz logora Sajmište otpušteno je desetak žena udatih za hrišćane ili stranih državljanke; drugih spasenih iz tog logora nije bilo.¹⁶⁶

Jevreja iz Banata posle toga više nije bilo u životu. Ubijeno je 92,8% banatskih Jevreja, a ostali su spaseni, jer su u vreme interniranja i deportacije bili van Banata. Ni u jednoj oblasti Jugoslavije procenat stradalih Jevreja nije bio tako veliki kao u Banatu (osim u Crnoj Gori ali tamo je pre rata bilo svega 30 Jevreja).¹⁶⁷

Sudbina Jevreja u Banatu predstavlja svakako fenomen svoje vrste. Dok su uništenje Jevreja u drugim krajevima Jugoslavije gde nije bilo domaćih Nemaca, kao i drugde u Evropi, sprovodili specijalni odredi Gestapoa, službi bezbednosti ili redovnih oružanih snaga, u Banatu su ih znatnim delom pohapsili, mučili, opljačkali i uputili na gubilišta njihovi sugrađani, poznanici, susedi. Ovdašnji Nemci su s ponosom isticali da je Banat prva oblast u Evropi koja je „oslobođena“ Jevreja.¹⁶⁸

Pljačka jevrejske imovine

Da je pljačka jevrejske imovine postala, doslovno, svakodnevna praksa u svim mestima Banata gde su živeli Nemci, već je navedeno na više mesta u ovom tekstu. Navedeno je takođe da su pljačkali i domaći Nemci i pripadnici vojnih i civilnih vlasti. Za banatske Nemce zaista se ne

¹⁶⁶Mitrović, *Odgovornost Folksdojčera* 7-11. – Kovač, *Prilog poznavanju uništenja jevrejske zajednice* 137.

¹⁶⁷Völkli, *Der Westbanat*, 87. – Ivković, *Neki metodi ekonomске politike i privredne pljačke okupatora u Banatu 1941-1944*, Zbornik za društvene nauke Matice srpske, knj.35, Novi Sad 1963, 175-200.

¹⁶⁸Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji.

može reći da su pljačkali zato što su bili siromašni. Prema raspoloživim podacima raspolagali su sa 31% zemljišta, 29,8% trgovine, 38,9% zanatstva i 49% industrije itd.¹⁶⁹

U Beogradu je bilo 837 jevrejskih radnji. Već prvih dana po ulasku nemačke vojske ovdašnji Nemci su te radnje opljačkali nakon što su to već učinili vojnici koje su oni tamo vodili znajući imovno stanje vlasnika. Na isti način su pljačkali i jevrejske stanove. Mnoge su potpuno i ispraznili. Jedan očevidec izjavio je: „...Posle odlaska vojske ulazili su - misli se na stanove, radnje – ovdašnji Nemci i njihove žene i deca, preturali po razbacanim stvarima i kao lešinari grabili ono što je ostalo, kolima su odvlačili opljačkane stvari do obale, a odande ih prebacivali motornim lađicama i čamcima preko... Izgledalo je kao da se ceo Beograd seli negde preko Dunava i Save”.

Početkom okupacije vođstvo domaćih Nemaca nije imalo uvida u pravo stanje jevrejske imovine. Da bi tu pljačku sproveli sistematski i sveobuhvatno, izdavane su razne uredbe. Tako, bilo je zabranjeno raspolagati štednim ulozima predatim pre 18. aprila 1941., svim depozitima, kao i otvaranje trezora bez prisustva organa nemačke devizne zaštite u Srbiji, ali ova mera za one koji nisu bili Jevreji ubrzo je ukinuta. Plakatiranim naredbom br. 8 od 7. juna, svi Jevreji imali su u roku od deset dana da prijave svu svoju pokretnu i nepokretnu imovinu, iako je ona velikim delom već bila opljačkana ili otuđena na drugi neki način¹⁷⁰, važno je bilo da je pljačka dobila pravnu formu. Uredbom od 22. jula 1941. izvršena je dopuna ranije uredbe. Ovom dopunom imovina se ne stavlja samo pod sekvestar nego se konfiskuje a komesar, pored upravljanja, dobija pravo i otuđenja te imovine, uz prethodno odobrenje koje daje generalni opuno-moćenik za privredu u Srbiji, Franc Nojhauzen (Franz Neuhausen).

Prvi komesari za jevrejske firme postavljeni su ubzo nakon ulaska nemačkih trupa u Banat, približno, u isto vreme kada i u Srbiji, samo što se u Banatu postupalo drastičnije i brutalnije jer su tu komesari bili domaći Nemci, osim u mestima gde tih Nemaca nije bilo ili ih nije bilo dovoljno (Debeljača, Novi Kneževac), kada su za komesare postavljeni Mađari, Rumuni, u izuzetnim slučajevima, Srbi. Apsolutna većina kupaca bili su Nemci. Komesar, formalno, postavljala je Zemaljska komanda (Feldkommandatur) 610, a od kraja 1941. Okružna komanda (Kreiskommandatur) I/823, koji

¹⁶⁹Plakat u Muzeju Vojvodine, reg. br. 19548.

¹⁷⁰Isto. – *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji* 46-51.

su izdavali i zvanične dekrete o postavljanju; izuzetno, ovo je činilo i Okružno načelstvo za Banat u Petrovgradu. Postavljenim komesarima ostalo je uglavnom samo da naplate zakupnine, ranija potraživanja vlasnika i slično. Time su podmirivali režiju i svoje nesrazmerno visoke plate i honorare.¹⁷¹

Pokućstvo i ostale pokretnosti preostale posle „stihajskih“ pljački, prvo su pljačkali sami policajci i njihove porodice. Nakon što su stanovi, zaključani prilikom interniranja, otvoreni, izvršen je popis i procena stvari. Tek tada je počela prodaja putem organa koji su dobili zadatak da likvidiraju jevrejsku pokretnu imovinu. U lokal gde su ti predmeti bili izloženi prvo je dozvoljeno da uđu Nemci, koji su kupovali šta su hteli, pa je tek posle njih ulazilo ostalo stanovnišvo. Ponegde je umesto takvog načina prodaje dolazilo do javne licitacije ali tek onda kada su rodbina i prijatelji organa koji je vršio prodaju prethodno otkupili predmete po procenjenoj vrednosti, a ona je uvek bila znatno niža nego što je predmet vredeo. Za predmete veće vrednosti, kao što su nakiti, skupoceni satovi itd., postupak je bio drugačiji. Ti predmeti slati su Pančevačkoj pučkoj banci, u Pančevu, a ova ih je s potvrdom o proceni dostavljala Bankarskom društvu AD u Beograd. Jedan deo odnesen je u Nemačku, a drugi, manje vrednosti, prodavali su pod pokroviteljstvom generalnog opunomoćenika za privredu u Srbiji pripadnicima oružanih snaga Rajha i svaki od njih, u predviđene dane, mogao je da kupi do određene sume šta je htEO. Tako, vojnik je mogao da kupi vrednosti za 1 rajhsmarku, podoficir za 2-3 itd., a maksimum je bio 200 rajhsmaraka za visoke funkcionere. Pre rata jedna rajhsmarka nikada nije vredela više od 30-40 dinara ili manje. Bivši činovnik nekadašnje Pančevačke pučke banke, Klijević Jovan, naveo je u svojoj posleratnoj izjavi, da je kupio džepni sat od jednog vojnika za 3.000 dinara i tom prilikom vojnik mu se pohvalio da je taj sat kupio za 1 rajhsmarku a hvalio se da ih još ima za prodaju i pokazao te satove s ugraviranim jevrejskim imenima.¹⁷²

Postupak likvidacije jevrejske imovine u Banatu razlikovao se od tog postupka u Srbiji. U Banatu počinje još tokom leta, odmah posle hapšenja i deportacije dok je u Srbiji počeo tek u zimu; osim toga, u Srbiji nepokretna imovina „poklonjena“ je Nedićevoj vladi, a u Banatu bila je vlasništvo „Rajha“. ¹⁷³

¹⁷¹Ivković, *Uništenje Jevreja* 393. – *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji* 51.– Völkl, *Der Westbanat* 157-180.

¹⁷²*Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji* 46-51.

¹⁷³Dokument u Muzeju Vojvodine, reg. br. 29/63.

Prema uputstvima vojne uprave, formirana su posebna nadleštva („Judenamt” = jevrejski ured, „Wirtschaftsamt” = Privredni ured) putem kojih je rasprodavana jevrejska imovina i obavljeni svi oni poslovi koji su bili u vezi s tim otuđenjem. Prema raspoloživim podacima u Pančevu i pančevačkom srežu prodata je 91 stambena zgrada s dvorištem, ukupno, preko 11 jutara, vrtova, ukupno, preko 3 jutra, više parcela vinograda, ukupno, preko 4 jutra, više parcela oranica, ukupno, preko 233 jutra, 3 stovarišta ogreva sa zgradama, Sinagoga i groblje, sve to u vrednosti od 36.500.000 dinara. Od 62 individualna kupca, 54 bili su banatski Nemci. Među kupcima je 21 firma i akcionarsko društvo iz Banata i 34 iz Nemačke.

U Vršcu i okolini prodato je 47 kuća s baštama, 4 vinograda, ukupno, skoro 2 hvata, oranica 1 jutro i šuma od 348 jutara i oranica od 403 hvata, sve u ukupnoj vrednosti od preko 9 miliona dinara. Kupci su, pored ostalih, firma „Trojhand a.d.”, iz Petrovgrada, Vršačka novčana zadruga, sve u vlasništvu domaćih Nemaca.

U Beloj Crkvi prodato je 14 kuća. Individualni kupci bili su Nemci, kao i nemačka akcionarska društva, „Oleum, banatsko a.d. za gajenje uljanih biljaka”, iz Pančeva i dr.

Organizacija Mađara („DMKSz”) u Debeljači, u dopisu 4. juna 1942. obraća se svojoj upravi u Petrovgradu i moli da se isposluje prodaja jevrejskih nekretnina i njihovim članovima.¹⁷⁴

U srežu Kovačica, kao i u drugim manjim mestima bilo je malo Jevreja, prodato je 6 kuća, 6 bašti, 1 bogomolja i četiri oranice, ukupno 9 jutara; oranica od 20 jutara ostala je neprodata i izdavana je u zakup.

U Kovinu prodato je 7 stambenih zgrada, 2 pašnjaka, 4 oranice, 1 bašta, 2 vrta, 1 vinograd, u ukupnom iznosu od, skoro, milion i po dinara, a kupci su bili „Donau Cereal a.d”, iz Beograda, takođe u nemačkim rukama i pomenuti „Trojhnad a.d.”.

U Alibunaru, prema nepotpunim podacima, prodato je 5 kuća, 2 oranice, 1 bašta, ukupne vrednosti 371.000 dinara.

U Petrovgradu i srežu petrovogradskom prodato je 175 stambenih i privrednih zgrada, 2 dvorišna placa, 2 oranice i 1 fabrika, u ukupnoj vrednosti od 67.000.000 dinara. Kupci su bili, pored privatnih lica nemačke narodnosti, već pomenuti „Trojhand a.d”, „Agraria”, „Agrarprodukt”, iz Petrovgrada i dr.

U Novom Bečeju i srežu novobečejskom prodato je 38 kuća, 13 vrtova, 2 pašnjaka, 2 magacina za smeštaj poljoprivrednih proizvoda, 2

¹⁷⁴Völk, *Der Westbanat* 157-180.

vinograda, 2 placa i 1 mlin, sve u ukupnoj vrednosti od preko 6 miliona dinara. Kupci su bili pored Nemaca i Mađari, ali i firma „Herba“ iz Velike Kikinde, već pomenuti „Agrarprodukt“ i dr.

U gradu i srežu Velika Kikinda prodato je 80 kuća, 2 mlina, Sinagoga, oko 50 oranica, od kojih 5 imaju površinu od preko 100 jutara, sve u ukupnoj vrednosti od preko 26.750.000 dinara. Najveći kupac bio je već više puta pomenuti „Trojhand“, sam je kupio 42 zgrade. Posed Lajoša Šulhofa, od 569 jutara zemlje, kupilo je Francusko društvo borskih rudnika, u nemačkom vlasništvu, a kao radnu snagu okupator je koristio zatvorenike iz petrovgradskog zatvora. Imanje je prodato za nepuna 4.500.000 dinara; predsednik Upravnog odbora bio je, već ranije pomenuti, Franc Nojhauzen. U Novom Kneževcu i srežu novokneževačkom prodato je 50 kuća, 1 Sinagoga, oko 30 placeva, pet magacina za smeštaj poljoprivrednih proizvoda, pašnjaka od 750 jutara, jedan vrt, više vinograda, sve ukupno prodato za skoro 3.400.000 dinara. Pored Nemaca u kupovini su učestovala i lica mađarske narodnosti, Rimokatolička crkva u Novom Kneževcu i Đali, Vatrogasno društvo iz Čoke, „Trojhand“, „Agrarprodukt“, „Cerealexport“ iz Petrovgrada i dr.

U Čoki se nalazilo uzorno poljoprivredno dobro u vlasništvu, davno pokrštene, jevrejske porodice Lederer. Služilo je kao ogledno dobro i studentima Poljoprivrednog fakulteta u Zemunu. Imalo je površinu od preko 2.500 jutara obradive zemlje, pašnjaka 750 jutara, vinograda 331 jutro itd. Posedovalo je i 2 fabrike špiritusa, 2 klanice s fabrikom suhomesnatih proizvoda i konzervi. Celo imanje prodato je koncernu „Herman Gering“ (Hermann Göring) za 20 miliona dinara (samo obradiva zemlja vredela je višestruko više). U proleće 1943., Uprava koncentracionog logora u Petrovgradu tu je osnovala radni logor, koji je tu bio sve dok partizani avgusta 1944. nisu oslobodili zatvorenike. U celom Banatu, osim pomenutog Ledererovog imanja, ostala su još samo dva jevrejska velika dobra, jedno u Padeju i jedno u Crnji.¹⁷⁵

Ni najviši funkcionери domaćih Nemaca nisu hteli da ostanu kratkih rukava. Ranije pomenuti dr Jakob Avender, tokom okupacije kao predsednik Nemačkog zadružnog saveza za Banat, uzeo je 1.970 akcija. Takođe i već pomenuti dr Janko, za vreme okupacije vođa nemačke narodne grupe u Banatu i Srbiji, uzeo je 1.830 akcija u jevrejskom posedu itd. Najveći broj tih akcija kasnije je od njih i drugih koji su ih uzeli, otkupila firma „Verfikon“, iz Berlina.

¹⁷⁵Ivković, *Uništenje Jevreja* 393. – Völkli, *Der Westbanat 157-180 – Ivković, Neki metodi ekonomске politike* 175-200.

Ukupna vrednost prodate jevrejske imovine u Banatu iznosila je između 200 i 355 miliona dinara,¹⁷⁶ u zavisnosti od izvora podataka.

Pored likvidacije jevrejske imovine, odmah se pristupilo i uništanju jevrejskih kulturnih i verskih objekata i dobara. Spaljene su i raznete biblioteke kulturnih i verskih organizacija. Potpuno su opljačkane sinagoge u svim većim mestima a neke su odmah po ulasku nemačkih trupa domaći Nemci porušili do temelja ili pretvorili u magacin, kao, na primer, u Pančevu gde su smeštene opljačkane jevrejske stvari. Sinagoge u Novom Bečeju i Velikoj Kikindi bile su privremeni logori za internirane Jevreje, a u Vršcu u početku je služila kao zatvor. Posle deportacije Sinagoga u Velikoj Kikindi pretvorena je u praonicu rublja. Tokom okupacije bezmalo sve preostale sinagoge prodate su privatnim licima koja su ih koristili za poslovne i stambene potrebe ili su ih rušili i koristili materijal za zidanje drugih zgrada. Mnoga groblja su porušena, a, pogotovo u manjim mestima, potpuno uništena, zemljište preorano i obradivano.¹⁷⁷

Ovako detaljno nabranjanje prodate jevrejske imovine učinjeno je iz dva razloga: prvo, da bi se videlo da, sem retkih izuzetaka, banatski Jevreji nisu bili bogati jer, ako se i uzme u obzir da im je nekretnina prodavana za više puta umanjenu cenu od realne vrednosti, ni onda te nekretnine nisu imale neku izuzetnu vrednost i, drugo, uz sve isticanje prava na vlast u Banatu, banatski Nemci nikako nisu propuštali da se obogate na račun Jevreja.

I šta sada?

Unazad desetak godina, a posebno od oktobarskih dana 2000. godine, sve češće se u medijima, štampanim i elektronским, javljaju pojedinci, najčešće u ime neke organizacije Nemaca poreklom iz Vojvodine, tražeći, skoro bi se moglo reći, zahtevajući, da se, konačno, počne objektivno razmatrati njihova istorija, postupak prema njima od jeseni 1944. i kasnije, posebno do 1948. Kao ilustracija takvog stava neka posluži informacija, poslednja na koju sam naišao u vreme pisanja ovog teksta. Objavljena u dnevniku „Danas“ 6. oktobra 2002, gde je predsednik Nemačkog udruženja Saveza podunavskih Nemaca izjavio da „podunavski Nemci ne žele materijalno obeštećenje“ i ocenio da bi takvo obeštećenje verovatno (!) do-

¹⁷⁶ Živković Nikola, *Građa o pljački jevrejske imovine* 277-284.- Kačavenda, *Nemci u Jugoslaviji* 39-40. šosberger Pavle, *Sinagoge u Vojvodini*, Prometej, Novi Sad 1998, 78-96.

¹⁷⁷ Nikolić Nikola, *Sami krivi za svoju sudbinu*, „Dnevnik“ 7-21. avgusta 1994.

nelo „nepravdu sadašnjim korisnicima imovine“ koja je nekada pripadala Nemcima. Iz njegove izjave i sličnih izjava proizlazi da bi bili „zadovoljni“ postavljanjem spomen obeležja na mestima gde su grobovi stradalih Nemaca, na nekadašnjim nemačkim grobljima i sl. Na rimokatolički praznik „Svi sveti“, 1. novembra 2002., u više mesta Vojvodine, pored ostalog i u Banatu, na grobljima i mestima gde su zemni ostaci stradalih Nemaca, održane su komemoracije, polagani venci itd. što je svakako postupak do stojan poštovanja u odnosu na nevina lica. Da li je neko tom prilikom spomenuo da među stradalima ima i onih koji nisu nimalo nevini, naprotiv? Zar i njima odati istu poštu? Nije poznato, ne samo tom prilikom, da se iko od Nemaca, u svoje ime ili u ime svojih organizacija, setio da vrati makar nešto od opljačkane imovine blizu 4.000 banatskih Jevreja. Za razliku od Jevreja u Bačkoj, Baranji, Sremu, tu pljačku u Banatu vršili su Nemci u mestima gde su živeli i oni i Jevreji, dok drugi, sem poneki saradnik okupatora, male šanse su imali da priđu toj imovini. Banatski Jevreji nisu obeštećeni za tu pljačku. I onda s kojim moralnim pravom predsednik tog Udruženja spominje velikodušnost prema „sadašnjim korisnicima imovine“ koja je nekada pripadala Nemcima? Jesu li svi predmeti opljačkani u jevrejskim kućama ostali u kućama koje su ostavili i nisu li ništa, ni dragocenosti, nakit, novac, baš ništa, poneli kada su ih napustili?¹⁷⁸

Insistirajući na većoj objektivnosti, pomenuta udruženja i njihovi rukovodioci morali bi i sami da pokažu veću objektivnost. Slučajno sam 1986. (ili 1987) u zgradi starog Univerziteta u Beču, valjda da bi se smestajem u toj uglednoj instituciji dala veću verodostojnost, naišao na izložbu o Nemcima u Vršcu gde je s mnogo slika, fotografija, dokumenata i raznog arhivskog materijala prikazan život Nemaca od naseljavanja do nestanka nemačke zajednice u tom gradu. Jednim jedinim tekstom navedeno je, (navedeno po sećanju): „...a neprijatne poslove“ – govori se o periodu Drugog svetskog rata – „obavljala je naša omladina...“. I to je sve, ni reči više. Makar neko objašnjenje da su ti „neprijatni poslovi“ značili zlostavljanje, mučenje, ubijanje, pljačku, da su bitno doprineli deportaciji Jevreja i bili tako ponosni da je „Banat Judenrein“. Takav stav organizatora izložbe, logično je pretpostaviti da nije u suprotnosti s politikom njihovog Udruženja, daleko je od objektivnosti i ne daje im moralno pravo da se realizuju njihove želje i zahtevi u odnosu na „stari kraj“. Vili Brant (Willy Brandt) kleknuo je pred spomenik žrtvama Varšavskog geta u znak simbolične molbe za oproštaj nemačkom narodu zbog onog šta je taj narod

¹⁷⁸ Völk, *Der Westbanat* 181-186.

činio i što je u ime tog naroda činjeno. Kada će se naći neki banatski Vili Brant? Jevreji Jugoslavije bi to znali da cene. I, verujem, ne samo Jevreji.

Nije sporno da se do nedavno o sudbini Nemaca od 1944. do negde 1948, pisalo subjektivno, pretežno u crno-beloj boji. Na obe strane, i u jugoslovenskoj i u nemačkoj istoriografiji, publicistici. Nije nedostatak mogućnosti uvida u arhive tome jedini razlog. Bolna sećanja na bezbroj mrtvih bila su već sama po sebi dovoljan razlog da se toj materiji prilazi subjektivno. Verovatno нико данас не spori da je bilo nevinih žrtava i na nemačkoj strani. Uostalom, nisu u to vreme nevino stradali samo Nemci. Nije sporno ni da je svaka žrtva, svaki nevin pojedinac, još jedna žrtva previše. Bez obzira na kojoj strani je stradala. Na nesreću, zlo se obično naplaćuje na nevinima.

Koliko je nevinih žrtava bilo na nemačkoj strani, teško je reči. Navodno, u jugoslovenskim logorima stradalo je ukupno 48.477 Nemaca, među njima su i oni iz Banata.¹⁷⁹ Prema jednom podatku, iz Banata se uoči Oslobođenja iselilo oko 75.000 Nemaca, a ako se ima u vidu koliko ih je otišlo u SS-jedinice, u redove Vermahta, u druge vojne ili poluvojne jedinice, na rad u Nemačku, onda ipak nisu, kako navode nemački autori, u pitanju mnoge desetine hiljada stradali u Jugoslaviji.¹⁸⁰ Objektivno dokumentovani podaci o tome još nisu saopšteni, postoji tendencija da se s brojem žrtava manipuliše, da se licitira s njima. Nije svrha ni namera ovih stranica da raspravlja o sudbini Nemaca posle Oslobođenja. Nemci su i u drugim zemljama gde su živeli, posle proterivanja nemačke vojske plaćali danak za ponašanje velike većine svojih sunarodnika. Tako je bilo i u Čehoslovačkoj, Poljskoj itd. Poslednjih meseci dosta su se spominjali „Benešovi dekreti”.¹⁸¹ Nije sudbina Nemaca ovde bila izuzetak. Drugo je pitanje koliko su nesreće koje su ih pogodile bile srazmerne njihovom ponašanju tokom rata. Pogotovo što ni stručnjaci za ovu materiju, pravnici, istoričari, politikolozi i drugi, nisu raščistili pojам krivca u to vreme. I danas se još javljalju oni koji tvrde da su Jevreji krivi za svoju sudbinu, jer su listom bili protiv ondašnje Nemačke a ona se branila od tih napada onako kako je mogla, bio je rat, branila se tako kako je u tim ratnim dana smatrala potrebnim i mogućim, a pri tome prečutkuju od ranije dobro poznati Hitlerov stav prema Jevrejima, stavljajući rasnu (pseudo)teoriju

¹⁷⁹Nikolić, Sami krivi za svoju sudbinu, „Dnevnik” 7-21. avgusta 1994. – Völkl, *Der Westbanat 181-186*.

¹⁸⁰Die Beneš Dekrete. – Eine Diskussion. Das Jüdische Echo. Wien 2002, 113-132.

¹⁸¹Nikolić, Sami krivi za svoju sudbinu, „Dnevnik” 7-21. avgusta 1994. – Völkl, *Der Westbanat 181-186*.

mal'te ne na pijedestal božanstva. Da li je zaslužio da bude ubijen kao krivac, kao ratni zločinac, na primer, onaj poljočuvar koji je s puškom u ruci u Vojvodini čuvaо letinu da je partizani ne spale i koji je, što je mogao brže, javio policiji da je uočio partizane u okolini? Da li je pripadnost, članstvo, u Kulturbundu, razlog da neko bude zatvoren u logor, tamo umre ili da bude odveden u, tadašnji, Sovjetski Savez na prinudni rad? Da li je osnovano bilo sve Nemce, s malim izuzecima, internirati i držati ih pod uslovima koji su u tim logorima vladali? Tada, u to ratno vreme, shvatanja i kriterijumi o krivici bili su strožiji nego što su danas.

Moglo bi se postaviti još mnogo takvih pitanja, takvih dilema. Pri tome se ne sme izgubiti iz vida da je tih godina u celoj Jugoslaviji vladala oskudica u hrani, lekovima, ogrevu, odeći, obući, u mnogo čemu. Lično sam dve cele zime proveo je u sobi sa po pola kubika drva, bez uglja, hranio se kupusom, pasuljem, geršlom, kao i drugi studenti, za svoj prvi parcipela, do tada sam imao samo jedne probušenog đona donesene iz rata, dobio sam dozvolu da kupim tek godinu i po posle Oslobođenja itd. Ne treba gubiti iz vida ni činjenicu da su u logorima znatnim delom bile osobe u poodmaklim godinama i logično je pretpostaviti da bi znatan broj tih osoba tokom vremena provedenog u logoru verovatno preminuo i da je ostao u svojoj kući.

Na ovim stranicama sasvim je retko korišćena literatura objavljena u Nemačkoj. Tome nije razlog nedostupnost te literature nego njena pristrasnost. Osim toga, teško da bi se iz nje dobili podaci od značaja za ovaj rad koji nisu već poznati na osnovu radova objavljenih u Jugoslaviji i ovde više puta navedeni.

Nije sporno da su, s malim izuzetkom, svi ovdašnji Nemci bili učlanjeni u Kulturbund, kao što je nesporna činjenica da je ta organizacija (već joj je ime ukazivalo da bi to trebalo da bude pre svega kulturna organizacija) u poslednjih desetak godina svog postojanja postajala sve drugo samo ne kulturna institucija degradirajući pri tome svoje članstvo u izvršioce politike Trećeg Rajha. To rukovodstvo prihvatile je izgradnju tajne mreže špijunskih centara, organizovalo vrbovanje i slanje nemačke omladine u nemačke vojne formacije i pristupilo formiranju sopstvenih naoružanih formacija, ukratko, postala je ekspozitura nemačke vlade. Njeni planovi bili su peta kolona u državi čiji su državlјani bili, hiljade mladih Nemaca, jugoslovenskih državlјana služilo je vojsku u SS-jedinicama još dok je Jugoslavija postojala. U jedinicima nemačke vojske koja je napala Jugoslaviju služili su i nemački vojnici državlјani Jugoslavije. čak je jedna

četa Hitlerove telesne garde bila, delom, sastavljena od njih još juna 1940. Te godine u Vršcu je opremljena jedna špijunska radio-stanica, „Nora”, a takvih stanica bilo je i u drugim mestima Jugoslavije.¹⁸² Zar članstvo u takvoj organizaciji kao što je Kuturbund, već sama činjenica da je neko, makar samo formalno, član takve organizacije, nije dovoljan razlog da se okvalificuje kao neprijatelj države čiji je državljanin? Ako to nije petokolonaštvo, onda odista treba se upitati da li pojам petokolonaštva uopšte postoji. Zar nisu oni sami sebe, dobrovoljno ili pod moralnom prinudom svejedno, doveli u položaj u kome su se našli? Članstvom u takvoj organizaciji sami su se isključili iz jugoslovenskog državljanstva. Činjenica je da su već samim svojim učlanjenjem doprineli da Kulturbund stekne onu snagu, moć, onu ulogu i funkciju koju je imao. Hitler je nameravao posle rata podunavske Nemce da vrati u Nemačku (“da izgube u toku protekla dva veka stečena rasna svojstva tuđa Nemcima kako bi postali ponovo rasno čisti Nemci”).¹⁸³ To je takođe bio razlog da je rukovodstvo Kulturbunda postalo zagovornik nemačkog prodiranja na Jugoistok, tog klasičnog „Drang nach Osten”¹⁸⁴: nije im se vraćalo u „krajeve svojih predaka” jer tamo ne bi imali ono što su tu stekli, pogotovo stekli tokom okupacije. Potrebu da ostanu u ovim krajevima obrazlagali su i propovedali da se njihova istorijska uloga sastoji u tome da se osposebe za granične čuvare nemačkih životnih interesa na ovom prostoru.¹⁸⁵ Bili su „Germanissimi Germanorum” od svih podunavskih Nemaca.¹⁸⁶

Oni malobrojni, zaista malobrojni, koji su odbili da se učlane, da li iz verskih ili drugih razloga svejedno, imali su godinama da izdrže itekakav žestok bojkot svojih sunarodnika. Posle rata sretao sam nemačke porodice iz Vojvodine, pa i Banata, koje нико nije uz nemiravao posle Oslobođenja, jer tokom rata nisu sarađivali s Kulturbundom ili se na drugi neki način solidarisali s nemačkom ili drugom nekom okupatorском vlašću. Nisu sarađivali ni s partizanima. Bili su pasivni. O onim, malobrojnim, Nemcima koji su aktivno učestvovali u partizanskim jedinicama ili u pozadini pomagali taj pokret, pisano je u jugoslovenskoj istoriografiji i, još češće, publicistici (doduše, među takve Nemce ubrajali su i Jevreje s

¹⁸²Nikolić, *Sami krivi za svoju sudbinu*.

¹⁸³Milin Ljubomir, *Hitlerova naredba: Svi u Rajh.* „NIN”, 26. VII do 23. VIII 1967.

¹⁸⁴Ristović Milan, *Nemački novi poredak i jugoistočna Evropa 1940/1941 – 1944/1945*, Beograd 1991, 115-148.

¹⁸⁵Völk, *Der Westbanat 181-186. – Die Beneš Dekrete 113-132.* – Milin, *Hitlerova naredba: Svi u Rajh.* „NIN”, 26. jula do 23. avgusta 1967.

¹⁸⁶Völk, *Der Westbanat 181-186*

prezimenima koja su bila nalik nemačkim prezimenima). Da li su vojvođanski Nemci kolektivno odgovorni za zločine učinjene i u njihovo ime? Lično se ne smatram kompetentnim da razmatram pitanje kolektivne krivice. O tome je dosta pisano. Zašto bi bio kriv za zločine sin jednog Nemca kome je otac bio u Kulturbundu ili mu je otac, čak, bio među onima koji su ubijali nedužne? U to vreme, možda, nije ni bio rođen. Slažem se s onima koji tvrde da nema kolektivne krivice ali ima moralne odgovornosti. U jerusalimskoj memorijalnoj instituciji Jad Vašem, na tablama s uklesanim imenima onih kojih su spasavali Jevreje za vreme rata ima i imena Nemaca. I to ne malo. Mene lično s još 220-230 Jevreja spasao je, igrajući se svojom glavom, jedan pomađareni Nemac. I njegovo ime je na pomenutim tablama. S punim pravom. I šta sada? Ljudi koji su pomireni sa životom takvim kakav je u stvarnosti, obično kažu posle nekog burnog, neprijatnog, bolnog, perioda u životu, „a život teče dalje”. U pravu su. Samo, zahvaljujući u ne maloj meri Nemcima u Banatu život banatskih Jevreja ne teče dalje. Neće više nikada ni teći. Nažalost.

Teodor Kovač

GERMANS AND JEWS IN BANAT

SUMMARY

This paper was written relying on data from different monographies, encyclopedias, studies, periodicals and, to a lesser degree, relying on research by the author. The purpose of the paper was to integrate these different data in one paper.

The settlement of Germans in the region of Banat started around the mid XVIII century when, after the Požarevac Treaty, this region came under the rule of the Vienna Court. The Court soon realized that in this region, due to the low population density of the border to the Ottoman Empire, the Monarchy was weak. It later became obvious that this region could be the crops growing region which could feed the whole state and this was one reason more to enhance settlement in Banat, predominantly by Germans, mostly from southern parts of Germany. Banat at that time was a swampy region and the rivers flooded great territories, and after through irrigation it was made suitable for settlement, the Germans became an important part of its population. Over the subsequent decades, Germans greatly contributed to the economic development of Banat and they became economically stronger.

The relations between Germans and Jews were correct ones, without any major mixing, until the Nazis came to power in Germany.

The Jews probably lived in this region already during the time when Banat was within the Roman Empire. This can be concluded from the sites in the vicinity, in

Solin (near Split), Duklja (near Podgorica), Stobi (near Skopje). A lot of material was found in Čelarevo (Bačka) with Jewish symbols, probably from the time of migrations of people. During the Middle Ages, the links between the Jews from Spain and Khazars went through this region.

When the Austrian army, after having expelled the Turks, entered Temisoara, it found there a major Jewish community. Since the arrival of Turks in Banat during the XVI century, there were always Jews in Banat, until the time of their extinction in 1941. Gradually, the number of Jews increased, so that after the April war the number of domiciled Jews in Banat was about 7,200.

In any case, the Jews lived in Banat much earlier than Germans.

With the disintegration of the dual monarchy after the WWII and after Banat entered a new state, the relations between Germans and Jews remained the same as before.

The situation changed significantly with the rise of Nazis to power in Germany. The umbrella organization of Germans in the newly established state was the Kulturbund, which soon became the extended arm of the Nazi state, during which German youth went to Germany to „study” and to „get qualifications”, thus avoiding their military duty in the country in which they lived, and joined the SS. In Vršac, there was a spy radio-station „Nora”.

When Banat was occupied in April 1941, all power was taken by the local German population, and literally, as of the first day of the entry of the German army, the local German population began to humiliate, arrest, torture and rob the Jewish population. The treatment of Jews, in places populated mostly by Germans, was often horrible. Although formally under the authorities of Belgrade, the Banat Germans considered themselves practically independent of the civilian authorities of Belgrade. Banat had a greater degree of independence than, for instance, the „Independent State of Croatia”. They were very proud by the fact that on 14 August all Jews from Banat were in internment camps and gradually, during the following five weeks, all were deported, with the exception of 43 Jewish women married to Christians. After the deportation there were no more Jews in Banat, except for a small group of prisoners in Zrenjanin, and the paper provides details of this.

The Banat Germans were very proud that practically on their own they carried out the internment and deportation and thus, to their joy and pride, made Banat practically the first entity in Europe that was „cleansed of Jews” (Judenrein). Thus Banat became the first entity in Europe with no more Jews, with the exception of the mentioned women.

Banat was not only the part of former Yugoslavia with the greatest number of victims in this respect, but also, regrettably, the first one in occupied Europe.

The property looted from the Jews at the time of their leaving Banat was divided among the local German population, who never even attempted to assist, for instance, in reconstruction of destroyed synagogues, cemeteries or other Jewish property.

In the publications published by Banat Germans and their heirs abroad, there is no mention of apology for what they had done to their Jewish neighbors before their internment and deportation. The past sixty plus years were obviously not enough for them to admit how they had treated the Jews. The fact that there were also innocent victims among them is no excuse for their actions.

Nikola Račić

PRILOG ISTORIJI VRŠAČKIH JEVREJA

Apstrakt: Ovde je opisana u kratkim crtama, istorija jevrejske zajednice u južno-banatskom gradu Vršcu u vreme od 1716-1941. god., kada je najveći deo te populacije uništen. Poseban naglasak stavljen je na verski deo proštosti, tj. na dolazak prvih rabina i njihovu delatnost.

Ključne reči: Jevreji, rabini, Vršac, Banat, Tagore.

Podaci o proštosti Jevreja na prostoru Panonije datiraju još iz rimskog vremena, o čemu svedoče arheološki nalazi. Međutim, period do turske vladavine u Banatu, kao i za vreme turske vlasti (1552-1716), ostaje nedovoljno proučen zbog nedostatka pisanih dokumenata iz tog vremena. U Pančevu je zabeleženo postojanje jevrejske zajednice 1496. godine¹, a u Temišvaru je postojala velika sefardska zajednica koja je dočekala austrijsko zauzimanje grada 1716. godine, bitno umanjena zbog iseljenja većeg broja temišvarskih Jevreja ka unutrašnjosti Balkanskog poluostrva. Između 1552. i 1716. godine, doselio se veliki broj španskih Jevreja u Temišvar, gde su ih turske vlasti dobro prihvatile. Najstariji sačuvan nadgrobni spomenik na jevrejskom groblju u Temišvaru je iz 1636. godine².

Vršac je za vreme turske vladavine administrativno pripadao Temišvarskom vilajetu, a vršački Jevreji spadali su u nadležnost jevrejske zajednice u Temišvaru. Prema jednom dokumentu o prikupljanju poreza iz 1636. godine, koji se čuva u državnom trezoru turskog arhiva u Istanbulu, pominje se u Vršcu Juda ben Moses, Jevrejin, koji je tada živeo u Vršcu i plaćao porez obavezan za sve nemuslimane u Otomanskom car-

¹Pavle Šosberger, *Istorija Jevreja u Vojvodini*, N.Sad 1998.

²Jakob Singer, *Adat a Banati Zsidok Torten*, Budapest 1905.

stvu³. Turski putopisac Evlija Čelebija ovako opisuje Vršac tog vremena: „...grad je vojvodstvo u vilajetu temišvarskom ... Današnji mu je grad (Kula) podignut na jednom visokom brdu i diže se nebu pod oblake. To je jedna krasna i jaka tvrđava, bademastog oblika, sazidana od kamena ... Na strani koja gleda na Kulu, u donjoj palanci ima 300, koje velikih koje malih kuća, prostranih i bogatih, pokrivenih daskama. Ima tri islamske bogomolje... Ima jednu medresu, jednu tekiju, dve osnovne škole, jedno javno kupatilo, dva hana, 110 dućana i tri česme koje gase žed... Sve ulice su prilično peskovite, te s toga ima malo kaldrme. Sa istočne strane sve do starovremanske tvrdave, brda su pokrivena vinogradima. Zahvaljujući prijatnoj klimi stanovništvo je zdravo. Rumeno grožde im je ukusno. Voda im je međutim prilično krečna, to jest pomalo slano-gorka. Stanovnici su pritom bogati trgovci i vole strance. Ovde vlada vrlo velika jestinoća i obilje. Ima neobično mnogo dece”⁴.

Dakle, prvi Jevreji stanovnici Vršca bili su sefardskog porekla. Aškenaski Jevreji počeli su da se doseljavaju u Vršac nakon sklapanja Požarevačkog mira, 1717. godine, kada je Banat ponovo postao sastavni deo Austrije. Na osnovu spiska sahranjenih na jevrejskom groblju u Vršcu⁵ saznajemo da su tu živele sefardske porodice: Aguilar, Asiel, Baruh, Bencion, Daniel, Ezra, Kalderon, Konfino, Merkado, Ponti, Rafael, Šomlo.

Krajem 17. veka princ Eugen Savojski potisnuo je Turke sa ovih prostora (1686g), ali Karlovačkim mirom 1699. godine, Vršac je ponovo vraćen u posed Turske. Godine 1716. austrijska vojska osvaja Temišvar a 1717. godine i Vršac. Vršac postaje sresko mesto u sastavu Tamiškog Banata čije je sedište u Temišvaru⁶. Austrijska vojska je u Temišvaru zatekla 144 člana nekada brojne i velike jevrejske zajednice⁷. Veliki broj temišvarske Jevreja iselio se u unutrašnjost Balkana povlačeći se zajedno sa turskom vojskom⁸. Austrijske vlasti smatrале су да су sefardski Jevreji više naklonjeni Turskoj (zvali су ih „turski Jevreji”), što je u nekoliko slu-

³P. Šosberger, navedeno delo.

⁴Mala istorija Vršca, *Gradska biblioteka Vršac* 2000.

⁵Spisak je sačinjen 1961. godine kada je odlukom gradskih vlasti jevrejsko groblje u Vršcu (osnovano 1798) porušeno, posmrtni ostaci preneti su u zajedničku grobnicu a manji broj spomenika (nekoliko desetina) preneto je na gradsko groblje u Vršcu, JIM Beograd.

⁶Feliks Mileker, *Vršac u starini*, Vršac 1996.

⁷S. Jordan, Die keiserliche wirtschaftspolitik im Banat in 18. Jahrhundert, Beč 1967.

⁸H. Wolf, *Zur Geschichte der Juden im Banat 1716-1876*, Temišvar 1940.

čajeva rezultiralo i optužbama za špijuniranje u korist Turske.⁹ Međutim, sklapanjem Požarevačkog mira 21. jula 1718. i okončanjem Austro-Turskog rata (1716-1718), život u Banatu počeo je da se vraća u mirnodopske uslove. Stanovništvo Banata bilo je opustošeno ratom i raznim bolestima koje su tada harale, što je učinilo da je svaka privredna aktivnost na ovom području zamrla. Želeći da podstakne naseljavanje Banata, austrijska carica Marija Terezija inicira proces kolonizacije Banata nemačkim življem iz Švabije, Lorena i Alzasa. Počevši od 1717. godine, u Banat se doseljavaju i aškenaski Jevreji, uglavnom u Temišvar koji je tada bio administrativni, privredni i vojni centar Banata¹⁰. Iako je doseljavanje Jevreja ograničavano, ipak se uvećala jevrejska zajednica u Temišvaru, i 1728. godine izabran je Wolf Mencer za „jevrejskog starešinu”, koji je pored Temišvara bio nadležan i za sve banatske Jevreje¹¹.

Vršac je bio sresko mesto u sastavu Tamiškog Banata. Smešten na rubu Panonske nizije, u podnožju Vršačkih planina, oduvek je bio pogodno stanište za život o čemu svedoče brojne arheološke iskopine. Velike šume, jezera, močvare i plodna zemlja pružale su raznovrsne pogodne uslove za nastanjivanje i život ljudi. Pored toga, istaknuti položaj Vršačkih planina nad celom ravnicom privlačio je mnoge narode da ovde nađu sebi boravište.

Na čelu vršačkih Jevreja u to vreme nalazio se izvesni Šuc (Schutz) sve do 1727. godine, kada su ga naredbom od 20. juna 1727. godine vlasti u Temišvaru smenile pod optužbom da izaziva razdor u tamošnjoj sredini a njegovu dužnost preuzeo je Wolf Mencer¹².

⁹H. Wolf, navedeno delo.

¹⁰S. Jordan, navedeno delo.

¹¹F. Mileker, *Geschichte der Juden im Banat 1716-1941*, Vršac 1941, rukopis u Gradskom muzeju Vršac.

¹²Arhiv u Temišvaru, fond Banatske zemaljske administracije, Werschetzer Verwalteramt 1717-1754; vidi i: Dr. Lajoš Baroti, *Addattar Delmagyarorszag XVIII szazadi történetehez*, Temišvar 1893. Feliks Mileker u svojoj monografiji „Povesnica slobodnog kraljevskog grada Vršca”, Vršac 1886, navodi podatak da je prvi Jevrej evidentiran u Vršcu bio Bernhard Mojses (1766. godine), i taj podatak se često navodi u našoj istoriografiji. Međutim, očigledno je Mileker napravio propust ne uzevši u obzir navedenu službenu prepisku vođenu između vršačkih vlasti i administracije u Temišvaru u periodu 1717-1754g (Werschetzer Verwalteramt 1717-1754) koju je zajedno sa ostalom arhiviranim dokumentacijom administracije u Temišvaru sabrao i objavio dr Lajoš Baroti pod naslovom „Addattar Delmagyarorszag XVIII szazadi történetehez”. Pored toga, Milekeru nije bila dostupna ni građa turskih arhiva, tako da u svojim radovima ne pominje prisustvo Jevreja u Vršcu za vreme turske vlasti.

Iako je Jevrejima bilo ograničavano slobodno naseljavanje u provinciji, pojavljuju se povremeno u naseljenim mestima kao trgovci, posredujući u razmeni proizvoda i novca. Tako je zabeleženo da su beogradski Jevreji, Isak i Josif Mojses (Moyses; Moises) 1727. godine putovali i trgovali (uz dozvolu vlasti) po naseljima Tamiškog Banata uključujući i Vršac koji je u to vreme započinjao svoj municipalni i privredni život¹³.

U crkvenim knjigama katoličkog župnog ureda u Vršcu postoji podatak da je 1733. godine, Ana Boškovic, Jevrejka iz Vršca, čerka Sare i Abrahama, prešla u katoličku veru¹⁴. Tih godina zabeleženo je nekoliko slučajeva pokrštavanja u Banatu, što je bio rezultat agresivne propagande katoličke crkve.

Od Jevreja koji su tada živeli u Vršcu pominje se 1734. godine u pomenu tim dopisima vršačke uprave upućenim temišvarskoj administraciji i Isak Lebl, po zanimanju trgovac

Jevreji su morali da plaćaju porez za toleranciju, kao i porez za obavljanje zanata ili trgovine, a naplata je vršena pod pretnjom prinudnog iseljenja iz Banata¹⁵. Pošto im je tada bilo onemogućeno posedovanje obradive zemlje i bavljenje poljoprivredom, bavili su se uglavnom trgovinom i zanatstvom, a na tom polju trebalo je izdržati konkureniju povlašćenih trgovačkih udruženja i netrpeljivog hrišćanskog građanskog staleža¹⁶.

U toku Austro-Turskog rata 1737-1739, Vršac je bio opustošen a stanovništvo je bilo prinuđeno da napusti grad. Pored svega, i epidemija kuge je uzela mnogo žrtava tokom 1739-1740. godine¹⁷.

Među Jevrejima nastanjenim u Vršcu i okolini bilo je i zanatlija bakrorezaca, o kojima su vršačke vlasti 3. avgusta 1741. godine dostavile izveštaj temišvarskoj administraciji¹⁸. Prema ovom izveštaju, bakroresci Jevreji bili su obavezni da plate porez za obavljanje zanata u iznosu od 50 forinti¹⁹. Značajnog udela u prometu bakra imali su u to vreme pojedini

¹³S. Jordan, navedeno delo.

¹⁴F. Mileker, *Povesnica slobodnog kraljevskog grada Vršca*, Vršac 1886.

¹⁵Rudolf Šteger, *Bela Crkva u 18. i 19. veku*, Novi Sad 1982.

¹⁶S. Jordan, navedeno delo

¹⁷F. Mileker, navedeno delo.

¹⁸Dr. Lajoš Baroti, *Adattar Delmagyaráország XVIII századi történetehez*, Temišvar 1893.

¹⁹Isto

temišvarske Jevreje kojima je administracija u Temišvaru dozvolila otkup bakra²⁰.

Jevrejska zajednica u Vršcu bila je izložena različitim čudima državnih vlasti, koje su nastojale da ograniče priliv jevrejske populacije. Tako u dopisu od 20. marta 1742. godine, vršačka uprava pominje naredbu prema kojoj se svi Jevreji iz vršačkog okruga moraju proterati u Temišvar, sa izuzetkom jednog trgovca kojem bi bilo dozvoljeno da ostane u Vršcu²¹. Ne zna se međutim, u kojoj meri je ova naredba bila sprovedena, pošto su već u maju 1746. godine, vršačke gradske vlasti dostavile jedan dokument administraciji u Temišvaru u kome se navodi „finansijska jačina“ porodice Jevrejina Bernharda Mojsesa (Moyses, Moises), kao i ostalih Jevreja nastanjenih u Vršcu²². Nije poznato kada se tačno Bernhard Moyses nastanio u Vršcu, ali je sigurno da je to bilo negde oko 1740. godine ili ranije. Naime, Bernhard Moyses je 5. januara 1749. godine platio tolerancijsku taksu u iznosu od 95 fl za period od 1740. do 1746. godine. Pomenuta suma bila je uplaćena kod carske glavne banke²³. Uz dozvolu nadležnih vlasti u Temišvaru, kupio je kuću koja se nalazila u nemačkom delu Vršca. Po zanimanju je bio trgovac raznovrsnom robom a sa njim je u istoj kući živeo njegov brat Markus, zanatlija rukavičar, sa svojom porodicom. Kuća Bernharda Moysesa bila je mesto okupljanja Jevreja Vršca i okoline²⁴. U vreme za koje se pretpostavlja da se Bernhard Moyses doselio u Vršac, u Temišvaru je na dužnosti rabina (sefardskog obreda) od 1739. godine bio Jakob Moyses, poreklom iz Beograda²⁵. Izvesnog udela u životu Jevreja u Banatu imala je i srodnna verska zajednica u Beogradu. Njen aktivnost je zamrla u toku Austro-Turskog rata 1716-1718, kada je najveći deo njenih članova stradao ili se povukao sa Turcima ka unutrašnjosti Balkanskog poluostrva. Ova zajednica nastala je posle pada Beograda pod tursku vlast 1521. godine. Tada se u naselje sklonilo više jevrejskih izbeglica iz Španije, preselivši se iz dotadašnjih utočišta: Carigrada, Soluna, Sofije, Sarajeva i drugih gradova. Turci su ih prihvatali kao trgovce i zanatlije, računajući na njihovo posredovanje prilikom snabdevanja njihovih posada u Ugarskoj. Jevreji su u Beogradu osnovali jednu od svojih

²⁰Isto

²¹Dr. Lajoš Baroti, navedeno delo.

²²Isto

²³Isto

²⁴F. Mileker, *Povesnica slobodnog kraljevskog grada Vršca*, Vršac 1886.

²⁵J. Singer, navedeno delo.

značajnijih zajednica na Balkanu. Otuda verovatno i poreklo i povezanost članova porodice Mojses²⁶.

Iz službene prepiske vidi se da je državni aparat preferirao da održava kontakt sa jednom osobom koja se nalazila na čelu zajednice. Vršac je u verskom pogledu pripadao Temišvarskom rabinatu a zajednica je imala niže svešteno lice - šahtera, koji je obavljao versku službu i predavao deci veronauku²⁷.

Postoje svedočanstva da su pojedini Jevreji imali izvesnog značaja kao finansijski savetnici i savetodavci na carskom dvoru ili kod ministara zaduženih za ekonomiju i diplomaciju. U 17. i 18. veku takve privilegije imala je mala grupa pojedinaca od čijih je aktivnosti zajednica kao celina imala samo povremeno nekakve koristi. Promene će doneti prava određena zakonom o emancipaciji koja su se odnosila na sve slojeve a ne samo na jednu privilegovanu kategoriju. Međutim, sve do sticanja ovih prava koja će obuhvatiti sve članove zajednice, uticaj i značaj njenih istaknutih pojedinaca biće od velike važnosti za opstanak u teškim vremenima. Kada je reč o Vršcu i Temišvaru, odnosno Tamiškom Banatu tokom 18. veka, teških vremena je zasigurno bilo.

U vreme spomenutog naređenja o proterivanju vršačkih Jevreja izdato je i naređenje da se proteraju svi Jevreji iz Temišvara pod optužbom da su Turski špijkeni. Naređenje nije bilo sprovedeno samo zahvaljujući uticaju koji je kod austrijske carice imao baron Mozes Lopez Pereira d'Aguilar (1700?-1759), sefardski Jevrej poreklom iz Španije; Marija Terezija je čak dozvolila da se u grad doseli još pet sefardskih porodica. Baron Aguilar je jevrejskoj zajednici u Temišvaru pored znatnih novčanih priloga poklonio i dve srebrne krune za svitke Tore na kojima je ugravirano njegovo ime²⁸. Interesantno je ovde spomenuti da je u Vršcu živela jedna porodica sa prezimenom Aguilar. Poslednji potomak vršačke porodice Aguilar, Dr Isidor Aguilar, advokat, umro je 17. juna 1941. godine u okupiranom Vršcu, teško oboleo od raka, u danima kada su njegovi sunarodnici bili lišeni osnovnih ljudskih prava i terani na prisilni rad²⁹.

²⁶Isto

²⁷F. Mileker, *Geschichte der Juden im Banat 1716-1941*, Vršac 1941, rukopis u Gradskom muzeju Vršac.

²⁸M. Löwy, *Skizzen zur Geschichte der Juden in Temesvár*, Szeged 1890.

²⁹Spisak sahranjениh na jevrejskom groblju u Vršcu, 1961, JIM; Ivan Singer, *My Father's Blessing*, Sydney 2002.

(P)

Dei vrtu misteriu i oacterbeni & profecto haberet
 zu condicione i mungus totum capitalis op jndiff.
 sumus qđ wulf uch Dei Alano Bank an' Credit bankalnus
 Interesse bit fijen Janij 1768 dypert Minutz nemot
 zyflas i d' viljow willow. und ullini sumit oloviwo
 sum fulli h'ron) Mayer Amigo & Söhne Dinget i Markt
 sum' Guilliam Dreyer mungus obmungus qđ qđm
 Mungus bilan (Mrolypotecina mungus Cariac Gijon Cyma
 ilace Amigo & Söhne ell' mungus zwes mungus
 Gijon i mungus bilan i mungus in Speise ghetraut
 in Verschelz ging rückwärts h'ngt' ghetraut h'ngt' ghetraut
 Arhivs qđ ghetraut, und Mungus bilan
 Dreyer Künig. Universalment mungus obmungus
 Nutz b'niwon und ghetraut qđ ghetraut
 qđm' Mayer Amigo & Söhne wirslich mungus bilan
 Mungus bilan i mungus bilan mungus bilan
 mungus bilan mungus bilan i mungus bilan
 Kocovar Dei 1768 August 768

(P) Lammfus Moyses
 Marcus Moyses

Wimur invidit urij mungus Dei Obrovius d'nt' mungus
 Pr'ud' mungus recognition & i'ndicte qđ mungus Dei Obrovius
 Hayzund Guillom k'ros Dei Pr'ud' mungus Universalment Dreyer
 Mungusbilan i mungus Guillom i mungus Dreyer mungus
 mungus Dei Guillom i mungus Dei Guillom i mungus Dei Guillom
 i mungus Dei Guillom i mungus Dei Guillom et Marcus Moyses

Ugovor izmedju braće Moyses i firme „Amigo Majer i sinovi“ (str. br. 2)
 sklopljen 1768g u Vršcu

Još jedna istaknuta ličnost tog vremena bio je Amigo Meir (Majer), sefardski Jevrej iz Temišvara. Njegov nadimak bio je „Re chico”, odnosno „mali kralj”, koji je dobio zbog svog velikog bogatstva. Imao je mnogo veza u Carigradu i bio je prislan prijatelj barona Agulara. Kada je Agular preko svojih privatnih izvora saznao da se spremaju proterivanje Jevreja iz Češke, obratio se pismom Amigo Meiru za pomoć, moleći ga da ode u Carograd i iskoristi svoj uticaj kako bi pomogao svojim sunarodnicima kojima je pretila opasnost izgona. Amigo Meir je otišao u Carograd i uspeo da ubedi sultana da pošalje specijalnog izaslanika koji će carici Tereziji predati sultanovo pismo. Zahvaljujući ovoj intervenciji Marija Terezija je ukinula dekret o proterivanju Jevreja³⁰

Bernhard Mojses koji je u to vreme bio najimućniji i najuticajniji među vršačkim Jevrejima održavao je poslovne i prijateljske veze sa Amigo Meirom. O ovome svedoči ugovor sklopljen 1768. godine u Vršcu između Bernharda i Markusa Mojsesa i firme „Amigo Meir i sinovi”³¹. Prema ovom ugovoru Bernhard Mojses i njegov brat Markus se obavezuju na izmirenje dugovanja u iznosu od 16000 forinti., što je za ono vreme bila prilično velika suma.

Bila su to teška vremena za Jevreje koji su tada živeli u Vršcu. Opsnlost od izgona bila je stalno prisutna, premda je zahvaljujući ličnom uticaju ovih pojedinaca otklonjena za neko vreme. Izmišljene optužbe za „ritualna ubistva” stalno su prosleđivane vlastima, da bi stvar konačno kulminirala u decembru 1753. godine. Naime, 18. decembra 1753., vršačke vlasti obavestile su administraciju u Temišvaru, da je vršački šahter zajedno sa još jednim Jevrejinom izvršio „ritualno ubistvo” jednog šestogodišnjeg dečaka katoličke veroispovesti, te da su obojica Jevreja uhapšeni i stavljeni u zatvor³². Može se pretpostaviti kakvu je reakciju kod ostalog stanovništva u Vršcu izazvalo saznanje o ovom ritualnom ubistvu koje je navodno počinio jevrejski sveštenik. Sigurno da je bilo potrebno opet pokretati lične veze i moliti kod vlasti u Beču da se ceo slučaj ispita i utvr-

³⁰Franco, *Essai sur l'Histoire des Israélites de l'Empire Ottoman*, str. 121; A. von Zemlinsky, *Gesch. der Türkisch-Israelitischen Gemeinde zu Wien*.

³¹Gradski muzej Vršac, reg. br. 2929; Pored činjenice da je prava retkost pronaći arhivski materijal iz tog vremena (veliki deo arhivske grade vršačkog magistrata koji se čuvao u Arhivu Bele Crkve uništen je u toku II sv. rata) važnost ovog dokumenta ogleda se i u tome što nam ukazuje na povezanost koja je postojala između istaknutih Jevreja Vršca i Temišvara kao i na obim njihovih poslovnih aktivnosti.

³²F. Mileker, *Geschichte der Juden im Banat 1716-1941*, Vršac 1941, rukopis u Gradskom muzeju Vršac.

di prava istina. Deset dana nakon hapšenja šahtera i njegovog navodnog saučesnika, administracija u Temišvaru dopisom od 28. decembra 1753., obaveštava vršačku upravu da udovolji svim naložima koje će doneti administrativni savetnik Kostka u vezi sa ovim slučajem³³. Istraga je dvorskog naredbom od 15. marta 1754. godine obnovljena, i pokazalo se da ništa od pomenutih optužbi nije bilo istinito. Dvorskim reskriptom od 9. aprila 1754., naloženo je administraciji u Temišvaru da se ova dvojica Jevreja puste na slobodu³⁴.

Ove izmišljene optužbe, zasnovane na praznoverju, imale su za cilj stvaranje neraspoloženja prema Jevrejima i sprečavanje njihovog naseљavanja. Ipak, posle svih ovih nedaća vršačka jevrejska zajednica uspela je da opstane što se vidi iz jednog izveštaja temišvarske administracije u kome se konstatuje „finansijska jačina“ Bernharda Mojsesa i „njegovih sunarodnika“. Takođe, navodi se i da vršački Jevreji imaju sinagogu u kojoj održavaju bogosluženja³⁵.

Za vršačke Jevreje, kao i za sve Jevreje u Banatu, bio je nadležan jevrejski starešina u Temišvaru, koji je sakupljao dažbine prema državi i upućivao u državnu blagajnu, a preko njega su prolazile i sve molbe upućivane državnim vlastima. U verskom pogledu bili su u nadležnosti rabina u Temišvaru sve do 1873. godine kada je osnovan rabinat u Vršcu³⁶.

Banatski Jevreji su se u XVIII veku uglavnom bavili trgovinom i zanatstvom, sve dok im Josif II nije dozvolio da uzimaju u zakup krčme i mesare i da se bave zemljoradnjom. Trgovinu kod Jevreja posebno je regulisao „Banater Juden Ordnung“ izdat 1776. godine. Prema ovim odredbama prodajom namirnica nisu mogli da se bave. Van gradova torbarenje je bilo zabranjeno, dok poseta državnim i nedeljnim vašarima nije bila zabranjena. Trgovci u pojedinim naseljima nastojali su svim silama da se Jevrejima zabrani posećivanje državnih i nedeljnih vašara, da se spriči da se u njihovoj sredini nastane jevrejski trgovci, budući da su u njima videli opasne konkurente³⁷.

³³Arhiv u Temišvaru, fond Banatske zemaljske administracije, Werschetzer Verwalteramt 1717-1754.

³⁴F. Mileker, navedeno delo.

³⁵Arhiv u Temišvaru, fond banatske zemaljske administracije, izveštaj za godinu 1766; F. Mileker, *Geschichte der Juden im Banat 1716-1941*, Vršac 1941, rukopis u Gradskom muzeju Vršac

³⁶F. Mileker, navedeno delo; Dr Zvi Asaria, *Istorija Jevreja u Jugoslaviji*, 1993, (hebrejski).

³⁷Dr Antal Hegediš, *Banatski Jevreji u doba Josifa II*, Arhivski pregled, 1986, sv. 1-2

Prva generacija banatskih Jevreja koji su živeli u manjim mestima bila je prilično siromašna, jer su na ukorenjivanje naseljavanja i obezbeđivanje svakodnevnog parčeta hleba trošili svu snagu. Županija ih je sve do prve decenije XIX veka nazivala „misera conditio” – označavajući time njihovo jadno stanje. Plodove snalažljivosti i vrednoće prve generacije, slično drugim nacionalnostima Banata, mogla je da uživa tek druga i treća generacija banatskih Jevreja³⁸.

Na porast broja Jevreja u Vršcu, kao i u čitavom Banatu, uticalo je priključenje Tamiškog Banata teritoriji Ugarske 1779. godine, kada su na teritoriji Banata uspostavljene 3 županije: Tamiška, Torontalska i Krašovska. Ovim priključenjem, Jevreji koji su živeli u Banatu potpali su pod iste zakone kao i Jevreji u Ugarskoj, a prestala su i ograničenja koja su sprečavala seobu Jevreja između teritorije Ugarske i Banata.

Tokom vladavine Josifa II (1780-1790), unoše se olakšice za Jevreje sledećim liberalnim zakonima: Edikt o toleranciji (1782), Edikt o školovanju, trgovanju i upotrebi jevrejskog jezika (1782), dozvola bavljenja zemljoradnjom (1787), zabrana pokrštavanja jevrejske dece (1787), Naredba da Jevreji mogu služiti vojsku (1788). Josifa II pri donošenju ovih zakona i odredbi nije rukovodio puki altruiзам prema Jevrejima već je svrha toga bila da se aktiviraju privredne sposobnosti Jevreja u korist države³⁹.

Činjenica je pak, da su ove promene doprinele boljem položaju i vršačkih Jevreja pa tako vidimo da 1781. godine u Vršcu pored ranije doseljenih žive i novopristigle porodice⁴⁰:

Filip David, zanatlija, sa suprugom, tri sina i dve čerke

Ignac Pulicer, trgovac raznovrsnom robom, sa suprugom i čerkom
Isak Hersli, krznar

Iz protokola rođenih (1782-1940)⁴¹, saznajemo da u Vršcu žive i sledeće jevrejske porodice:

Salamon Dajč sa suprugom i sinom, 1782. g.

Josef Špeht sa suprugom i sinom, 1783. g.

³⁸Isto

³⁹Isto

⁴⁰Gradski Muzej u Vršcu, *Conscriptio Judaica in Regio Camerali oppido Versecz pro Anno 1781/1782.*

⁴¹Protokol rođenih Jevrejske Opštine Vršac (1782-1940), Arhiv u Beloj Crkvi.

Josef Vajs (Böhm) sa suprugom i sinom, 1785. g.

Adolf Rafael sa suprugom i sinom, 1792. g.

Prema podacima iz Protokola rođenih vidimo da su u selima vršačke opštine živele sledeće porodice (navedeno je ime i prezime oca, ime majke i ponegde devojačko prezime, godina rođenja deteta i prebivalište):

Herman Fišer, supruga Lili i sin Isak (1796. g.), Središte

Mihael Fišer, supruga Debora (rođena Reiczer) i čerka Fani (1796.), Središte

Josif Singer, supruga Resi, i sin Markus (1800. g.), Jabuka

Salamon Princ, supruga Fani i sin Abraham (1810), Veliki Žam

Jakob Kon, supruga Katarina i sin Josif (1813), Kuštilj

Lazar Šosberger, supruga Katija i sin Josif (1820), Vojvodinci

Herman Rošlic, supruga Etel (rođena Lager) i čerka Lili (1821), Stefanifeld

Leopold Purius, supruga Tereza i čerka Jozefina (1821), Klopodija

Josif Dajč, supruga Fani i čerka Leni (1821), Potporanj

Isaia Ofner, supruga Marija, čerka Neti (1822), Markovac

Josif (Franc) Kon, supruga Emilia, čerka Fani (1823), Kuštilj

Jakob Šiler, supruga Lili, čerka Katija (1824), Bogaroš

Abraham Šenhajm, supruga Froni, sin Jakob (1824), Veliki Gaj

Jakob Šlezinger, supruga Regi (rođena Šenhajm), čerka Tereza (1827), Gudurica

Isak Dajč, supruga Sali, čerka Roza (1828), Pardan

U Vršac su dolazili i drugi Jevreji, naročito radi nedeljnih vašara i torbarske trgovine. Kupovali su kožu, duvan, vunu, a prodavali su raznovrsnu robu⁴².

U periodu od 10. do 19. septembra 1788. godine, hiljade stanovnika Vršca napustilo je grad i krenulo prema Temišvaru i Aradskoj županiji zbog ponovne najezde turske vojske u ove krajeve. Za razliku od Kovina, Nove Palanke, Bele Crkve i Pančeva, koji su nestali u plamenu, Vršac je uspeo da se tokom ovog poslednjeg turorskog upada spase pustošenja zahvaljujući malobrojnoj grupi branilaca koji su se poslužili lukačtvom,

⁴²F. Mileker, navedeno delo.

tako da je grad netaknut dočekao povlačenje turske vojske 19. oktobra iste godine⁴³.

Godine 1790. Vilhelm Šenhajm je poklonio plac za izgradnju nove sinagoge. Vršac je 1792. godine imao 8402 stanovnika, od kojih 5212 pravoslavne vere, 3140 katolika, 5 evangelista i 45 Jevreja. Tada se i zvanično konstituisala Jevrejska Opština u Vršcu⁴⁴. „Hevra Kadiša“ (aramejski: Sveti društvo), jevrejsko religozno-dobrotvorno društvo, koje se brinulo za zdravstvenu pomoć, obilazak bolesnika, vodilo brigu o siromašnima, te o sahranjivanju umrlih i održavanju groblja, zvanično se konstituisalo 1773. godine⁴⁵. Ovo društvo je intenzivno radilo u Vršcu sve do nemačke okupacije 1941.

Groblje je izgrađeno 1798. godine, a do tada su Jevreji svoje mrtve sahranjivali na jevrejskom groblju u Beloj Crkvi. Postoje sačuvane fotografije starog jevrejskog groblja, gde se vidi da je to bilo jedno dosta veliko i lepo uređeno groblje ograđeno zidom⁴⁶. Danas je na tom mestu ostala u životu samo grobljanska kuća u kojoj je nekada stanovao čuvar groblja. Do pre nekoliko godina na njenoj fasadi mogla se videti Davidova zvezda, pre nego što je pretvorena u prodavnicu.

Pojedine verske službe obavljao je šahter. On je ujedno bio učitelj jevrejskoj deci i predavao veronauku, dok je glavna nadležnost za verski život vršačkih Jevreja pripadala temišvarskom rabinu⁴⁷. U Temišvaru su u to vreme postojala dva udruženja za izučavanje Tore, a Hevra Kadiša bila je zvanično osnovana 1748., u čijem okviru je radila i jevrejska bolница. Postojale su i dve sinagoge, jedna aškenaska i jedna sefardska⁴⁸.

Kada je reč o vršačkoj sinagogi koja se pominje u izveštaju iz 1766. godine, nije poznato kada je tačno izgrađena a pretpostavlja se da se radi o zgradi koja se nalazila blizu nekadašnje Jevrejske ulice, u delu grada koji se nazivao „jevreski kraj“. Ta zgrada postoji i danas, nalazi se u dvorištu jedne dvospratne kuće, mada u prilično ruiniranom stanju, a doskora se na fasadi mogla prepoznati Davidova zvezda (slika desno)⁴⁹.

⁴³F. Mileker, *Povesnica slobodnog kraljevskog grada Vršca*, Vršac 1886.

⁴⁴Isto

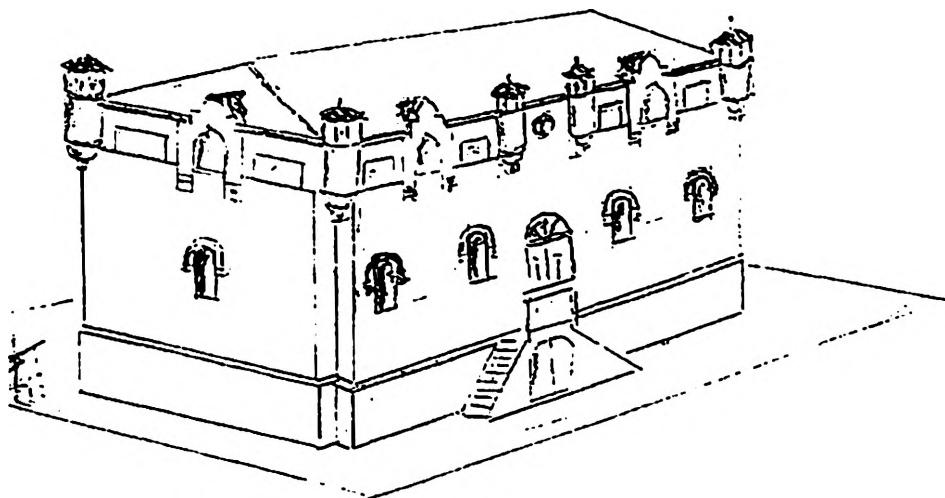
⁴⁵Isto

⁴⁶Jevrejski Istorijski Muzej u Beogradu.

⁴⁷F. Mileker, *Geschichte der Juden im Banat 1716-1941*, Vršac 1941, rukopis u Gradskom muzeju Vršac.

⁴⁸M. Löwy, *Skizzen zur Geschichte der Juden in Temesvár*, Szeged 1890..

⁴⁹Vidi i: P. Šosberger, *Sinagoge u Vojvodini*, N. Sad 1998.

Na znatan porast jevrejske populacije u Vršcu uticalo je i to što je grad 1804. godine dobio Povelju sa tržišnim pravom (i grb grada), kao i sticanje statusa slobodnog kraljevskog grada 1817. godine. U Vršcu je 1798. zvanično bilo registrovano 9 jevrejskih porodica, 1802. popisano je 52 Jevreja, kroz dve decenije oko 300, 1869g 576, a 1900-te 878. Ova brojka se uz male oscilacije zadržala sve do 1941⁵⁰.

Vršački Jevreji imali su još u prvoj polovini 18. veka šahtera (niže svešteno lice). Pored pojedinih verskih dužnosti, on je predavao deci veronauku. U jednoj molbi iz 1807. godine, Leopold Hajm, tadašnji predsednik Jevrejske opštine u Vršcu, tražio je od gradskih vlasti da se šahter umanji porez i obezbede finansijska sredstva potrebna za održavanje nastave⁵¹. Zabeleženo je da je jevrejska škola postojala već 1806. godine i da se nalazila u nemačkom delu grada⁵². Od 1820. godine, škola se nalazi u zgradici Jevrejske opštine koja je te godine izgrađena. Škola je imala jednog učitelja sve do 1855. godine, kada u njoj rade dva učitelja a iste godine stavljena je pod upravu katoličke škole. Od 1. novembra 1853. godine, po odluci gradskih vlasti, Jevrejska opština za rad škole dobija pomoć iz gradskog budžeta u iznosu od 200 forinti, što je 14,7% ukupnih troškova koji su godišnje iznosili 1360 forinti. Kasnije je ova pomoć, od

⁵⁰F. Mileker, *Povesnica slobodnog kraljevskog grada Vršca*, Vršac 1886; F. Mileker, *Geschichte der Juden im Banat 1716-1941*, Vršac 1941, rukopis u Gradskom muzeju Vršac.

⁵¹Isto

⁵²Mr. Slavko Brankov, *Monografija osnovne škole 'Vuk Karadžić'*, Vršac 1995.

1857. godine, uvećana za 3 hvata drva za ogrev. Nastava se održavala na hebrejskom i nemačkom jeziku. U školskoj 1858/59 godini škola je brojala 81 đaka, od kojih 43 dečaka i 38 devojčica⁵³. Međutim, jevrejska deca pohađala su i druge škole u gradu, pa tako u izveštaju niže realne gimnazije za šk. 1858/59. stoji da je od 155 upisanih đaka, sedmoro je jevrejske nacionalnosti⁵⁴. Ova škola radila je sve do 1918. godine⁵⁵.

Događaji tokom Revolucije 1848/49. imali su ozbiljne posledice po jevrejsko stanovništvo u Vršcu. Kada je carska vojska 7. januara 1849. godine osvojila Vršac, mnoge jevrejske kuće bile su opljačkane a neke i spaljene. Tako su na primer, imućni trgovci Špeht i Hajm, izgubili svoje imanje. Hajmova kuća bila je zapaljena i izgorela do temelja, a ostala mu je samo štala, rakidžinica i svilara⁵⁶.

U martu 1848. dogodilo se više manjih incidenata u Temišvaru, uglavnom su to bili antisemitski ispadi demonstranata. Međutim, čak i u tim danima kada je vladala velika napetost, predstavnici katoličke, protestantske, pravoslavne i jevrejske veroispovesti, održali su zajedničku molitvu za mir na glavnom trgu u Temišvaru⁵⁷.

U to vreme, i u narednim godinama, prisutan je proces madarizacije. Kao i u drugim krajevima na teritoriji ugarskog dela dvojne monarhije, tako je i kod dela jevrejskog stanovništva u Banatu ova pojava bila zastupljena. Razvoj privrede i potreba za industrijalcima, trgovcima, bankarima i preduzetnicima, uticala je na porast jevrejske populacije u decenijama prve polovine 19. veka. Premda se nalazio na periferiji carevine, Banat je takođe bio uključen u ove procese⁵⁸. Napredovanje jevrejske zajednice u Vršcu bilo je naročito vidno tokom treće decenije 19. veka⁵⁹. Godine 1820. izgrađena je nova sinagoga i zgrada Jevrejske opštine u centru grada⁶⁰. Sinagoga se nalazila u centru grada, u dvorištu zgrade Jevrejske opštine, u današnjoj ulici Dvorskoj br. 8. Nije se videla sa ulice jer po tadašnjem zakonu to nije bilo dozvoljeno. Te dve građevine danas više ne postoje, srušene su krajem 60-tih godina 20. veka. Ostao je sačuvan

⁵³F. Mileker, *Povesnica slobodnog kraljevskog grada Vršca*, Vršac 1886.

⁵⁴Isto

⁵⁵Werschetzer Haus Kalender, Vršac, 1865-1943.

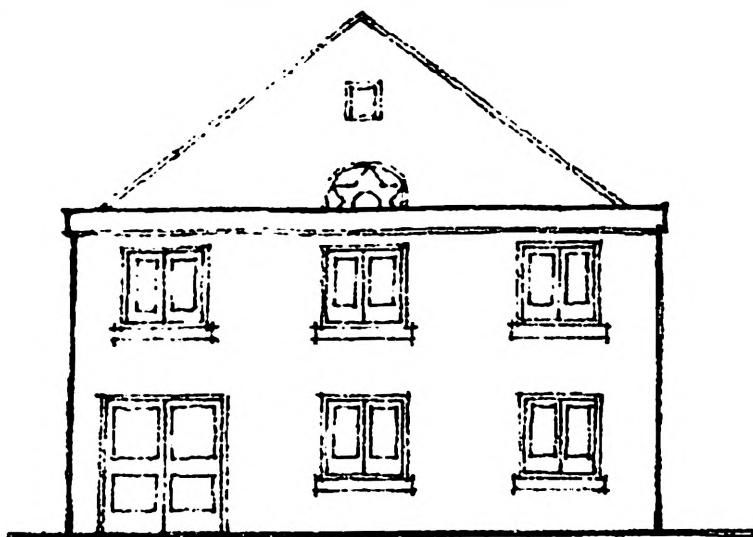
⁵⁶F. Mileker, *Povesnica slobodnog kraljevskog grada Vršca*, Vršac 1886.

⁵⁷J.N. Preyer, *Monografia orasului liber craiesc Timisoaram*, Temišvar 1996.

⁵⁸Hana Arendt, *The Origins of Totalitarianism*, 1973.

⁵⁹F. Mileker, navedeno delo.

⁶⁰Borovsky Samu, *Temesvarmegye es Temesvar*, Budimpešta 1912; F. Mileker, *Povesnica slobodnog kraljevskog grada Vršca*, Vršac 1886.

samo plan zgrade Jevrejske opštine koji datira iz 1850. godine⁶¹. Zgrada je imala prizemlje i prvi sprat. U prizemlju je stanovao domar, postojale su pomoćne prostorije, kuhinja, vešernica, velika skupštinska sala, dve učionice, kancelarija veroučitelja, biblioteka, a na spratu se nalazilo stan rabina i njegova kancelarija. U dvorištu je bio bunar za kišnicu i česma.

Sinagoga je bila dovoljno prostrana, bilo je po dvadesetak klupa okrenutih prema oltaru (Aron Hakodeš) u svakoj od tri kolone; imala je poseban odeljak za hor i prostor za žene, a u pročelju su se nalazile orgulje i Aron Hakodeš⁶² (crtež desno: rekonstrukcija spoljašnjeg izgleda vršačke sinagoge). Spolja je to bila jednostavna zgrada. U sinagogu se ulazilo iz dvorišta. U oltaru na sredini, nalazili su se svitci Tore, sa desne strane bilo je mesto za rabina a sa leve za kantora. Prostor za čitanje Tore bio je odeđen metalnom ogradom. Sinagoga je 1886. godine proširena, podignut je prostor za hor za 20 osoba i kupljene su orgulje sa pet registara. Ovaj trošak od otprilike 8000 forinti podmirila je Hevra Kadiša. U zimu 1885. godine osnovano je „Jevrejsko crkveno pevačko društvo“⁶³. Orguljaš je bio Emanuel Pihert, sa kojim je 1885. godine opština sklopila ugovor⁶⁴.

⁶¹Gradski Muzej Vršac, popisni br. 1086.

⁶²Eksterijer i enterijer sinagoge sinagoge rekonstruisani su na osnovu sećanja dvoje savremenika, g. Ivana Singera i gđe Eve Fišer; Ivan Singer, *My Father's Blessing*, Sydney 2002; Nacrt Aron Hakodeša, Gradski Muzej Vršac, kutija 4, reg. br. 1109.

⁶³F. Mileker, *Povesnica slobodnog kraljevskog grada Vršca*, Vršac 1886.

⁶⁴JIM

Kada su popodne 11. aprila 1941. godine Nemci zauzeli Vršac, grupa folksdojčera, članovi lokalnog Kulturbunda, provalili su u sinagogu i demolirali je. Pokupili su Toru, svete knjige i ostalo što je potrebno za bogosluženje, odneli sve to u nemački kazino i spalili u dvorištu⁶⁵. Nemci su jedno vreme tokom okupacije koristili sinagogu kao zatvor. Sudbina orgulja ostala je do danas nepoznata.

U vreme službovanja rabina Morica Hiršfelda vršačka jevrejska opština bila je dobro organizovana u svim granama, a u Vršcu je radio i kantor po imenu Frajzinger. Godine 1864. nalazimo jednu belešku o napadima na rabina Hiršfelda. Stanovište zajednice bilo je sledeće: „Naša opština pripada nadležnosti rabinata Dr Hiršfelda i neće uticati ni pomoći sve primedbe protiv vernog pastira. Njegove propovedi i aktivnost njegova u opštini izazivaju poštovanje i naklonost. Takode treba naglasiti da propovedi njegove i sveštenika Frajzingera slušaju i nejevreji“⁶⁶. Ova neslaganja bila su posledica unutrašnjih razmirica koje su zajednicu podelile na dve frakcije, reformsku i ortodoksnu⁶⁷. Rabin Moric Hiršfeld, nadrabin temišvarski, izabran je za rabina 1863. godine. Bio je sledbenik čuvenog rabina Horina Arona (1766-1844), glavnog rabina u Aradu, sledbenika praškog rabina Ezekiela Landau-a. Horin je bio značajna figura u istoriji Jevreja srednjeistočne Evrope. Zahvaljujući njegovim naporima, jevrejski reformski pokret je u Banatu zaživeo u isto vreme kad i u centralnoj Evropi. U to vreme nastalo je sporenje između pristalica jevrejske izolacije i onih koji su podržavali ideje Mozes-a Mendelsona – integraciju Jevreja u njihovo okruženje. Ideje Mozes-a Mendelsona su preko njegovih knjiga ostvarile značajan uticaj u Banatu. Tome je doprinela i činjenica da je Banat bio verovatno jedan od malobrojnih uspešnih kulturnih i političkih poduhvata Habsburške monarhije, ako posmatramo eksperiment koji je započeo 1716. i bio sprovođen sve do 1850⁶⁸.

Godine 1867, nakon političke reorganizacije monarhije, parlament u Pešti je izglasao Zakon o emancipaciji za Jevreje u Ugarskoj (uključujući naravno i Banat). Tim zakonom Jevreji su dobili punu građansku ravноправnost (emancipacija), ali verska ravnopravnost, tj. zakonsko izjedna-

⁶⁵Ove događaje zabeležio je Feliks Mileker na poslednjoj stranici svog rukopisa pod naslovom „*Geschichte der Juden im Banat 1716-1941*“. Rukopis se čuva u Gradskom Muzeju Vršac.

⁶⁶Dr Zvi Asaria, navedeno delo.

⁶⁷M. Löwy, navedeno delo.

⁶⁸Victor Neumann, *Istoria evreilor din Banat*, Bukurešt 1999.

čavanje „izraelitske“ religije sa ostalim hrišćanskim religijama uspostavljena je tek 1895. godine donošenjem tzv. 'zakona o Recepцији'.

Značaj emancipacije odrazio se i na položaj jevrejske zajednice u Vršcu. Vršački Jevreji svečano su obeležili donošenje ovog zakona organizovanjem velike proslave koja se 30. januara 1868. godine održala u vršačkoj sinagogi. Svečanu službu održao je nadrabin Dr Moric Hiršfeld a prisutni su bili i svi ugledni građani Vršca kao i predstavnici ostalih veroispovesti. Okupljenih građana Vršca bilo je u tolikom broju da nisu svi mogli stati u sinagogu već ih je dosta ostalo da stoje napolju.

O ovom događaju i atmosferi proslave izveštava se u članku pod naslovom „Svetkovina“, objavljenom 3. februara 1868. u „Vršačkoj Kuli“, nedeljnom listu na srpskom jeziku koji u Vršcu izlazi od 1867.: „Prošlog utornika svetkovali su naši sugrađani Jevreji svoje emancipovanje. Zastave na njihovom veroispovednom zdanju kazivahu zarana da je danas dan svetkovine, a pucanje prangija oglašavahu nadaleko, vanrednost i značajnost ove svetkovine. Bogosluženje je započelo u 10h, a završilo se u 11.30h pre podne. Sinagoga beše dupke puna naroda. Predstavnici vlasti, vojske, i sve što u Vršcu bejaše, bilo je pri bogosluženju zastupljeno. Srbalja i Srpskinja bilo je dosta prisutno. Svi oni koji nemogahu u crkvu ući stajahu napolje dok se celo bogosluženje svršilo nije. Tamišgradski rabiner gdin Hiršfeld držao je značajnu prediku. Uveče je bilo zabave i banketa, i na tome se ova svetkovina svrši. Red je najbolji za celo vreme vladao“. U članku piše da je pored državne zastave na zdanju sinagoge bila istaknuta i srpska zastava.

U naredna dva broja „Vršačke Kule“ (br. 4 i br. 5, februar 1868), objavljena su na naslovnoj strani dva opširna članka o istoriji Jevreja u Ugarskoj. Na kraju teksta napisano je sledeće: „Godina 1868. ostaće za Jevreje u Ugarskoj nezaboravljena, ona im je građansku i čovečansku slobodu donela, koja im je vekovima nepravedno oduzeta bila“.

Takođe, u članku kojim se najavljuje predstojeća proslava emancipacije („Vršačka Kula“, br.2, januar 1868) piše: „...Robski okovi koji su stoljećima zbog predrasude i tmine srednjeg veka, ljudi i sugrađane naše, u jarmu držali, raspali se; njih je duh slobode uništio i narodu jevrejskom građanska i ljudska prava izvojevao. Danas je Jevrej slobodan građanin otadžbine, danas i on uživa sva ljudska i građanska prava iz kojih nepravedno vekovima isključen beše. Mi pozdravljamo ovom prilikom naše sugrađane Jevreje, i očitujemo, da s njima radost njihovog oslobođenja od sveg srca delimo i želimo, da nas jednaka ljubav u slozi i bratinstvu ka boljoj budućnosti otadžbine a i naše opštine vodi, te da tako snažni i srećni budemo!“.

Pored dokumentarne vrednosti, ovi novinski napisи odslikavaju tadašnju atmosferu tolerancije koja je vladala među vršačkim stanovništvom.

U Vršcu je u to vreme živelo 600 Jevreja, a ukupna populacija grada brojala je 20000 stanovnika⁶⁹.

Nakon izglasavanja zakona o emancipaciji u mađarskom parlamentu decembra 1867., bilo је potrebno razmotriti pitanja vezana za organizaciju jevrejskih opština i školstvo, te je sazvan sveopšti Kongres u Budimpešti gde su doneseni zaključci koji su regulisali ova pitanja. Kongres je trajao od 17. decembra 1868. do 23. februara 1869. Predsedavajući Kongresa bio je Dr med. Ignac Hiršler, predsednik jevrejske zajednice u Pešti, a potpredsednici su bili Leopold Popper i Moric Wahrmann, poslanik u mađarskom parlamentu⁷⁰.

Značaj emancipacije ogledao se i u uključivanju Jevreja u razvoj moderne trgovine, industrije i bankarstva. Ovde ћemo spomenuti prvog vršačkog Jevreja koji je učestvovao u osnivanju bankarstva u Vršcu. Kada je 2. februara 1868. godine konstituisana prva bankarska institucija u Vršcu, pod nazivom „Sparkasse in Werschetz A.G.” ('Vršačka štedionica d.d.'), u upravnom odboru nalazio se i Vilhelm Adler, jedan od osnivača ove banke. Vilhelm Adler (1824-1893) bio je vlasnik prve fabrike za proizvodnju sirća i alkoholnih pića u Vršcu. Fabrika je osnovana 1849. godine i veoma je dobro poslovala, a njeni proizvodi osvajali su značajna međunarodna priznanja, između ostalih i „Zlatnu medalju”, osvojenu 1888. godine u Briselu i 1891. godine u Temišvaru. U tadašnjoj štampi ova fabrika se pojavljivala i pod nazivom „Prva banatska fabrika sirća”, odnosno „Prva južnougarska fabrika sirća i esencije”. Vilhelm Adler je dugi niz godina držao i odmaralište Planinarski dom na vršačkom brdu. Njegovo ime vezano je i za početke razvoja mlinarstva u Vršcu, odnosno Banatu. Mehanički mlin, poznat i kao „Adlerov mlin”, preuređen je 1861. godine u parni mlin, a nalazio se na današnjoj zelenoj pijaci i bio spojen sa javnim kupatilom (takođe u Adlerovom vlasništvu) u Temišvarskoj ulici (danas ul. Stefana Neimanje). Bio je to najstariji mlin te vrste u Banatu a proizvodio je nadaleko čuveno brašno. Adler je obavljao dužnost predsednika Jevrejske opštine u Vršcu i bio jedan od 42 virilista koji su izabrani 1871. godine (virilisti su bili građani sa najvećim poreskim obavezama koji su time sticali značajna prava na izvestan uticaj u kreiranju politike organizovanja ekonomskog i

⁶⁹F. Mileker, *Povesnica slobodnog kraljevskog grada Vršca*, Vršac 1886.

⁷⁰M. Lőwy, *Skizzen zur Geschichte der Juden in Temesvár*, Szeged 1890; Jewish Encyclopedia.

ostalog života u opštini). U njegovom vlasništvu bili su i hotel „Adler”, koji se nalazio na današnjoj zelenoj pijaci, apoteka u Lugošu (osnovana 1789), vinogradi i stovarište veletgovine. Učestvovao je u osnivanju Vinarskog društva (osnovano 1869), Društva za mlinarstvo na parni pogon (osnovano 1869), zatim Vršačkog udruženja ljubitelja parka (osnovano 1883), a nalazio se i u članstvu različitih gradskih komisija i odbora, udruženja. Pomagao je znatnim prilozima siromašne, razna humanitarna društva i sl. (o ovome svedoče brojni članci u lokalnoj štampi)⁷¹.

Iste te 1868. godine, trgovci i zanatlije pokreću inicijativu za osnivanje nove bankarske institucije pod nazivom „Vršačka trgovačka i obrtna banka d.d.“. Ova banka je obavljala iste poslove kao i „Vršačka štedionica“. Od Jevreja su ovde bili zaposleni Josif Rozenberg koji je kao knjigovođa radio u banci od njenog osnivanja, zatim Josif Špeht koji je 1872. godine izabran na dužnost revizora, i Moric Fišer, takođe revizor (od 1872).

Na konstitutivnoj skupštini „Vršačke kreditne banke d.d.“ (Werschetzer Kredit-bank A.G.), osnovane 24. aprila 1871., u Upravni odbor izabran je David Springer, koji se jedno vreme tokom druge polovine 19. veka nalazio na čelu Jevrejske opštine u Vršcu. U Upravni odbor ove banke birani su ugledni privrednici grada⁷².

Pored ovih istaknutih i imućnih pojedinaca koji su činili samo izuzetno mali deo celokupnog jevrejskog stanovništva u gradu, sticanje građanskih sloboda za ostale članove zajednice odrazilo se i porastom bavljenja slobodnim profesijama; vidimo da se među Jevrejima pojavljuju i zanimanja kao što su lekar, advokat, veterinar, inženjer, računovođa, železničar, profesor, slikar itd⁷³.

U takvim prilikama koje su doprinele ekonomskom i kulturnom napretku zajednice, stvorili su se uslovi da se i u verskom pogledu vršački Jevreji samostalno organizuju. Tako je 1873. godine osnovan Vršački rabinat koji je obuhvatao grad Vršac, vršački srez i Belu Crkvu. Za prvog rabina opština je izabrala Dr Adolfa Sidona⁷⁴.

Dr Adolf Sidon je rođen 5. januara 1843. godine u Nadašu (Mađarska). Svoja prva znanja stekao je u svom rodnom gradu u ježivi svoga oca, rabina Simona Sidona (1815-1891), a potom u ježivi Jude Asod-a u Serdehelju. Godine 1860. otišao je na školovanje u Breslau, gde je nakon

⁷¹ „Vršačka kula“, br. 13/1867g, br. 2-13/1868g; „Budućnost“, br. 38, 42-43/1895g, br. 4-11/1896, br. 3/1897g, br. 1, 24/1898g.

⁷² Isto

⁷³ Isto

⁷⁴ F. Mileker, *Povesnica slobodnog kraljevskog grada Vršca*, Vršac 1886.

osmogodišnjih studija stekao zvanje rabina i titulu 'doktor filozofije'. Njegov otac, rabni Simon Sidon (autor nekoliko knjiga sa tematikom iz judaizma), premda je bio rabin konzervativne orijentacije (učio je u ješivi Mozes Sofera), bio je tolerantan prema savremenim idejama i odlučio je da svog sina pošalje na školovanje u rabinski seminar Breslau, iako je zbog te odluke naišao na znatna protivljenja u svojoj sredini.

Dr Adolf Sidon bio je učesnik jevrejskog Kongresa 1868-69. Godine 1870. izabran je za rabina u Simandu, u okrugu Arad, a 1873. godine na poziv vršačke jevrejske zajednice postaje prvi rabin vršačkog rabinata. Njegova titula bila je „*rav amahoz*“ (oblasni rabin) i bio je nadležan za vršački srez i Belu Crkvu. Rabin Sidon bio je član ispitne komisije rabinskog seminara u Budimpešti. Pisao je mnoge članke u jevrejskim publikacijama, bilo na mađarskom, bilo na drugim jezicima⁷⁵. U godinama njegovog službovanja u Vršcu, a naročito od 1895. godine, kada je donet zakon o Recepцији (zakonsko izjednačavanje jevrejske vere sa ostalim hrišćanskim verama), položaj Jevreja se znatno poboljšao. Bio je veoma omiljen kako kod Jevreja tako i kod nejevreja i svoju službu obavljao je sve do poslednjeg dana svog života. Preminuo je 19. novembra 1918. godine, u svojoj 76-oj godini života⁷⁶.

Vršački rabinat postojao je do nemačke okupacije aprila 1941. U Vršcu su službovali učeni i ugledni rabini (Dr Adolf Sidon, Dr. Vilhelm Štajner, Dr Leopold Fišer) koji su iza sebe ostavili dela iz oblasti judaistike ali i književnosti, filozofije i drugih oblasti; nažalost, gotovo da nije ostalo savremenika koji bi o tome mogli svedočiti novim generacijama. Holokast je pored ljudskih života odneo u zaborav i mnoge pisane dokumente o tom vremenu.

RABIN LEOPOLD FIŠER

Ima pojedinaca koji u svojoj sredini s pravom uživaju veliki ugled. U jevrejskoj istoriji, religiji, književnosti, ima dosta takvih primera. Uloga rabina⁷⁷, učitelja u veri, bila je oduvek od velike važnosti za verski život

⁷⁵Pismo vrhovnog rabina Češke, g. Karola Sidona, upućeno autoru 11. juna 1998. Rabin Adolf Sidon bio je rođeni brat pradede sadašnjeg vrhovnog rabina Češke Karola Sidona; vidi i: Dr. Zvi Asaria, navedeno delo.

⁷⁶Knjige rođenih, venčanih i umrlih Jevrejske opštine Vršac, Arhiv Bela Crkva; Spisak sahranjениh na jevrejskom groblju u Vršcu, JIM Beograd.

⁷⁷Rabin, hebrejski: *rav*, *rabaj*; jidiš: *rebe*; mađarski: *rabbi*; nemački: *rabiner* – na ivritu znači učitelj. To je svešteno lice koje stoji na čelu verskog života Jevrejske opštine u jednom mestu.

zajednice. Sve jevrejske zajednice, i gde nije bilo organizovanih jevrejskih opština (*kehila*), trudile su se da obezbede jednog ili više verskih službenika, koji bi obavljali potrebne funkcije predviđene verskim propisima. U manjim zajednicama bila su to niža sveštena lica⁷⁸, a u većim i finansijski jačim zajednicama na čelo verskog života birani su rabinii sa visokim školskim obrazovanjem, često sa doktoratom nauka.

Karakteristično je da su se srazmerno male opštine trudile da na mesto rabina izaberu lice sa izuzetnim znanjem, školovanjem i reputacijom. Često su sposobnost i znanje ovih učenih verskih službenika premašivali potrebe njihovih vernika. Na primer, u Bačkoj Palanci, neko vreme rabin je bio Dr Benjamin Fišer, naučnik svetskog glasa, koji je kasnije bio ortodoksnii glavni rabin Mađarske i rabin u Londonu⁷⁹.

Pisane dužnosti sačinjavaju samo manju meru koja ispunjava službu jednog rabina. Njegov rad, njegova delatnost unutar zajednice podrazumeva i stalni dijalog sa vernicima, pružanje saveta i objašnjenja u pogledu novih životnih odnosa i situacija u skladu sa verskim propisima i odredbama, i ne samo to.

Činjenica je da je emancipacija uticala da Jevreji više ne ograničavaju svoj duhovni život samo na Talmud, već preuzimaju i sve druge tekovine moderne Evrope. Od emancipacije Jevrejstvo je prestalo da bude istovremeno životni sadržaj i životno opredeljenje, jer je prestalo da bude identično sa religijom. Religija je kod emancipovanih neologa postala pitanje savesti i pitanje opredeljenja prema Bogu. Sinagoga se kod neologa pretvorila u bogomolju sličnu onoj kod hrišćana-reformata. Rabin, duhovni vođa, i rukovodstvo opštine (*kehila*), deluju samostalno, ali vrlo često zajednički saraduju, jer, na oba ova stuba oslanja se jevrejska zajednica. Rabin bazira svoj program rada u skladu sa svojim zvanjem, ličnim kvalitetima i potrebama dotične zajednice. Veronauka, vaspitanje omladine u skladu sa načelima vere, takođe je jedna od važnih delatnosti rabina.

Kada se bavimo prošlošću određene jevrejske zajednice, tada posmatramo sve one društvene, ekonomski, kulturne, istorijske i ostale faktore koji su uticali na njen razvoj i konačan izgled. U tom kontekstu, ne treba zaobići ulogu i uticaj duhovnog vođe, rabina. Odgovor na pitanje ko su bili rabinii u dotičnoj jevrejskoj zajednici, kakvi su bili njihovi lični kvali-

⁷⁸Niža sveštena lica npr. kantor (hebrejski: *hazan*), *šelijah cibur* (službenik hrama), u manjim jevrejskim opštinama gde nema rabina često su jedina sveštena lica.

⁷⁹Pavle Šosberger, *Jevreji u Vojvodini*, Novi Sad 1998.

teti i delatnost njihova, kakav je bio medusobni odnos rabina i njegove zajednice, bitna je stvar za razumevanje istorije i osobenosti neke zajednice.

U galeriji znamenitih rabina ovekovečio se i rabin **Dr Leopold Fišer**. Činjenica da je većinu svog radnog veka proveo u malom banatskom gradu gde je jevrejska populacija činila tek oko 3% ukupne populacije, ne umanjuje značaj njegovog pregalaštva na polju jevrejske religije, kulture i istorije.

Kao što je već spomenuto, često su se i male opštine trudile da na mesto rabina izaberu lice sa izuzetnim znanjem, školovanjem i reputacijom. Vršac je u vreme dolaska rabina Fišera imao oko 27 000 stanovnika; po redosledu brojnosti u gradu su živeli: Srbi, Nemci, Madari, Rumuni, Jevreji (Jevrejska Opština brojala je 600 članova, a izvestan broj nije bio u članstvu JO. Sve ukupno, procenjuje se da je tada u opštini Vršac živilo između 800 i 900 Jevreja). Pored nabrojanih nacionalnosti, tu su živeli još i Romi, Grci, Cincari, Bugari ... – bila je to etnički mešovita sredina bogatog kulturnog i istorijskog nasleda⁸⁰.

Grad je imao dosta razvijenu malu industriju, snažnu trgovinu, bankarstvo i vinogradarstvo, dobre saobraćajne veze sa svim pravcima, veliki broj kulturnih i prosvetnih ustanova, razna udruženja, brojne listeve na srpskom, nemačkom i madarskom jeziku, nekoliko štamparija i biostkopa. Vršac, jedan od najstarijih gradova u Vojvodini, smešten na rubu Panonske nizije, u podnožju Vršačkih planina, privlačio je mnoge narode da ovde nađu sebi boravište. Prvi pisani podatak o prisustvu Jevreja u Vršcu je jedan turski izveštaj o prikupljanju poreza iz 1636. godine⁸¹. Najstariji sačuvani dokument u kome se prvi put pominje organizovana jevrejska zajednica u Vršcu, datira iz 1727. godine⁸². U to vreme u toku je i kolonizacija Banata nemačkim življem, koju je inicirala austrijska carica Marija Terezija.

Rabin Fišer je u Vršcu zatekao malu, ali dobro organizovanu jevrejsku zajednicu, koja je iza sebe imala više od 200 godina postojanja. Sinagoga je postojala već 1766. godine⁸³, a nova je sagradena 1820⁸⁴, u dvorištu spratne zgrade Jevrejske opštine koja se nalazila u centru grada.

⁸⁰F. Mileker, *Banatske istorije*, Vršac, 2003.

⁸¹Pavle Šosberger, *Jevreji u Vojvodini*, Novi Sad 1998.

⁸²Dr. Lajoš Baroti, *Adattar Delmágyarorszag XVIII századi történetehez*, Temišvar 1893.

⁸³F. Mileker, *Banatske istorije*, Vršac, 2003.

⁸⁴Borovsky Samu, *Temesvarmegye es Temesvar*, Budimpešta 1912; F. Mileker, *Po- vesnica slobodnog kraljevskog grada Vršca*, Vršac 1886.

Hevra Kadiša zvanično je konstituisana 1773. Vršački Jevreji sahranjivali su svoje mrtve na jevrejskom groblju u Beloj Crkvi sve do 1798. godine, kada je uz dozvolu vlasti osnovano jevrejsko groblje u Vršcu⁸⁵. Zabeleženo je da je jevrejska škola postojala već 1806. godine i da se nalazila u nemačkom delu grada⁸⁶. 1807. godine, Leopold Hajm, tadašnji predsednik Jevrejske opštine u Vršcu, traži od gradskih vlasti da se šakteru koji je vršio i dužnost veroučitelja umanji porez i obezbede finansijska sredstva potrebna za održavanje nastave. Od 1820. godine, škola se nalazi u zgradiji Jevrejske opštine koja je te godine izgrađena. Do 1855. godine, u školi je predavao jedan učitelj, a od te godine rade dva učitelja. Po odluci gradskih vlasti, škola je od 1. novembra 1853. godine, počela da dobija finansijsku pomoć iz gradskog budžeta. Nastava se održavala na hebrejskom i nemačkom jeziku. U školskoj 1858/59 godini, nastavu je pohađalo 81 đak, od kojih 43 dečaka i 38 devojčica⁸⁷. Međutim, jevrejska deca pohađala su i druge škole u gradu. Ova škola radila je sve do 1918. godine⁸⁸.

Stan rabina i njegova kancelarija nalazili su se u zgradiji Jevrejske opštine, na prvom spratu. U prizemlju je stanovao domar. Postojala je velika skupštinska sala kehile, dve učionice, kancelarija veroučitelja, biblioteka, zatim, pomoćne prostorije, kuhinja i vešernica. U dvorištu se nalazila sinagoga, bunar za kišnicu i česma⁸⁹.

Sinagoga je bila dovoljno prostrana, imala je po dvadesetak klupa u svakoj od tri kolone, okrenutih prema oltaru (Aron Hakodeš). Postojao je poseban odeljak za hor i prostor za žene, a u pročelju su se nalazile orgulje i Aron Hakodeš. U sinagogu se ulazilo iz dvorišta. Desno od Aron Hakodeša bilo je mesto za rabina, a s leve strane za kantora. Prostor za čitanje Tore bio je odeljen metalnom ogradom⁹⁰. Godine 1886, sredstvima Hevra Kadiše, proširena je sinagoga, podignut je prostor za hor za 20 osoba i kupljene su orgulje sa pet registara. U zimu 1885. osnovano je „Jevrejsko crkveno pevačko društvo” a ugovorom je angažovan i orguljaš⁹¹.

⁸⁵ F. Mileker, *Povesnica slobodnog kraljevskog grada Vršca*, Vršac 1886.

⁸⁶ Mr. Slavko Brankov, *Monografija osnovne škole 'Vuk Karadžić'*, Vršac 1995.

⁸⁷ F. Mileker, *Povesnica slobodnog kraljevskog grada Vršca*, Vršac 1886.

⁸⁸ Werschetzer Haus Kalender, Vršac, 1865-1943.

⁸⁹ Plan zgrade JO Vršac iz 1850g, Gradski Muzej Vršac, popisni broj 1086. Zgrada JO više ne postoji, kao ni sinagoga. Obe zgrade srušene su 60-tih godina XX veka.

⁹⁰ Eksterijer i enterijer sinagoge rekonstruisani su na osnovu sećanja dvoje savremenika: Ivana Singera i Eve Fišer; Ivan Singer, *My Father's Blessing*, Sydney 2002; Nacrt Aron Hakodeša, Gradski Muzej Vršac, kutija 4, reg. br. 1109.

⁹¹ F. Mileker, *Povesnica slobodnog kraljevskog grada Vršca*, Vršac 1886.

Napredovanje jevrejske zajednice u Vršcu bilo je naročito vidno tokom treće decenije 19. veka. Velika iskušenja koja su trajala tokom 18. veka, progoni, optužbe za ritualna ubistva, pokrštavanja i sl., zamenilo je novo doba u životu banatskih Jevreja. Vršački Jevreji, sve do osnivanja rabinata u Vršcu g. 1873, bili su u nadležnosti temišvarskog rabinata⁹². Temišvarski rabini bili su ugledni i učeni duhovni predvodnici aškenaske i sefardske zajednice. Prvi Jevreji koji su živeli u Vršcu bili su sefardski Jevreji. Aškenaski Jevreji počeli su da se doseljavaju u Vršac nakon 1717. godine, kada je Banat oslobođen od turske vlasti i priključen Austrijskoj monarhiji. Od turskog doba, pa sve do 1941. godine, živeo je ovde jedan manji broj sefardskih porodica. Oni nisu imali posebnu sinagogu niti rabinu, već su svoj verski život organizovali zajedno sa Aškenazima⁹³.

Kada je 1873. godine osnovan rabinat u Vršcu, za prvog rabina (nje-gova titula bila je „oblasni rabin“) izabran je Dr Adolf Sidon (1843 – 1918). Bio je doktor filozofije, školovao se za rabina u rabinskom seminaru Breslau. Bio je član ispitne komisije rabinskog seminara u Budimpešti. Pisao je mnoge članke u jevrejskim publikacijama na madarskom jeziku i na drugim jezicima. Učestvovao je na sveopštem jevrejskom Kongresu⁹⁴ u Budimpešti 1868-69. godine. U godinama njegovog službovanja u Vršcu, donesen je Zakon o Recepцији (zakonsko izjednačavanje jevrejske vere sa ostalim hrišćanskim verama). Bio je veoma omiljen kod Jevreja, ali i kod nejевреја, i svoju službu je predano obavljao sve do poslednjeg dana svog života. Preminuo je 19. novembra 1918. godine u svojoj 76-oj godini života⁹⁵.

Nakon smrti rabina Sidona, versku službu obavljali su kantori Markus Spivak i Menihert Klajn, a povremeno je dolazio i temišvarski rabin Dr Drehsler⁹⁶.

⁹²F. Mileker, *Povesnica slobodnog kraljevskog grada Vršca*, Vršac 1886.

⁹³F. Mileker, *Povesnica slobodnog kraljevskog grada Vršca*, Vršac 1886.; M. Löwy, *Skizzen zur Geschichte der Juden in Temesvár*, Szeged 1890.; Spisak sahranjenih na jevrejskom groblju u Vršcu, 1961, JIM.

⁹⁴Kada je izglasан zakon o emancipaciji u madarskom parlamentu decembra 1867., bilo je potrebno razmotriti pitanja vezana za organizaciju jevrejskih opština i školstvo, te je sazvan sveopšti jevrejski Kongres u Budimpešti gde su doneseni zaključci koji su regulisali ova pitanja. Kongres je trajao od 17. decembra 1868. do 23. februara 1869. Predsedavajući Kongresa bio je Dr. med. Ignac Hiršler, predsednik jev. zajednice u Pešti, a podpredsednici su bili Leopold Popper i Moric Wahrmann, poslanik u madarskom parlamentu. (*Jewish Encyclopedia*)

⁹⁵Dr Cvi Asaria, *Toledot Jehude Jugoslavia*, Ahavat Rehim, Izrael, 1995.

⁹⁶Werschetzer Haus Kalender, Vršac, 1865-1943.; Matične knjige rođenih, venčanih, umrlih JO Vršac, Arhiv Bela Crkva.

Jevrejska Opština izabrala je 1920. godine, Dr Vilhelma Štajnera, za rabina. On je službovao od 1920 do 1924. godine, kada odlazi da bude rabin u Kikindi. Nastradao je odmah po okupaciji Jugoslavije⁹⁷. Pisao je za jevrejske publikacije razne članke, između ostalog i za „Jevrejski Almanah“ koji je izlazio u Vršcu. Tu su objavljena dva njegova članka: „Postanak hebrejskog novinarstva“, J. Almanah 1928/29 g, i „Hrišćanski poznavaoци Talmuda“, J. Almanah za godinu 1929/30⁹⁸.

Prva cionistička organizacija u Vršcu pod nazivom „Jevrejsko narodno cionističko društvo u Vršcu“, osnovana je krajem maja 1919. godine. Ubrzo nakon toga, 10. jula iste godine, konstituisana je i „omladinska sekcija“ cionističkog udruženja⁹⁹.

Vršačka jevrejska zajednica pripadala je neološkom pravcu. U vreme rabina Hiršfelda, godine 1864., javile su se unutrašnje razmirice koje su zajednicu podelile na dve frakcije: reformsku i ortodoksnu. Rabin Moric Hiršfeld, nadrabin temišvarski, izabran za rabina 1863. godine, bio je sledbenik čuvenog rabina Horina Arona (1766–1844), glavnog rabina u Aradu, sledbenika praškog rabina Ezekiela Landau-a. Horin je bio značajna figura u istoriji Jevreja srednjeistočne Evrope. Zahvaljujući njegovim naporima, jevrejski reformski pokret je u Banatu zaživeo u isto vreme kad i u centralnoj Evropi¹⁰⁰. Bilo je to vreme spora između pristalica jevrejske izolacije i onih koji su podržavali ideje Mozesu Mendelsona – integraciju Jevreja u njihovo okuženje. Ideje Mozesu Mendelsona, preko njegovih knjiga, ostvarile su značajan uticaj u višenacionalnom Banatu. Tako je i u Vršcu opredeljenje većine članova zajednice prevagnulo je u korist reformske struje. Oni su stali u odbranu rabina Hiršfelda izjavivši: „Naša opština pripada nadležnosti rabina Dr Hiršfelda i neće uticati ni pomoći sve primedbe protiv vernog pastira. Njegove propovedi i aktivnosti u opštini izazivaju poštovanje i naklonost. Takođe treba naglasiti da propovedi njegove i sveštenika Frajzingeru slušaju i nejevreji“¹⁰¹.

Istorija banatskih Jevreja puna je teških iskušenja koja su pretila da ugroze njihov opstanak na ovim prostorima: ratovi, revolucije, osvanjanja, optužbe za ritualna ubistva, proterivanja i zabrane naseljavanja,

⁹⁷Werschetzer Haus Kalender, Vršac, 1865-1943.; P. Šosberger, *Jevreji u Vojvodini*, Novi Sad 1998.

⁹⁸Jevrejski Almanah, Godište III (1929/30), Vršac

⁹⁹Arhiv Eventov, Br. B 306, Izrael

¹⁰⁰M. Löwy, *Skizzen zur Geschichte der Juden in Temesvár*, Szeged 1890.; Victor Neumann, *Istoria evreilor din Banat*, Bukurešt 1999.

¹⁰¹Dr Cvi Asaria, *Toledot Jehude Jugoslavia*, Ahavat Rehim, Izrael, 1995.

pokrštavanje, asimilacija. Period između dva svetska rata otpočeo je stvaranjem nove državne zajednice, Kraljevine Srba Hrvata i Slovenaca. Jedan deo Banata (uključujući Vršac) pripao je toj novoj državi, ostala dva dela našla su se u sastavu Rumunije i Mađarske. Neka sela koja su pre toga bila u nadležnosti vršačke jevrejske opštine, pripala su Rumuniji.

Prvi rabin novoosnovanog vršačkog rabinata, Dr Adolf Sidon, preminuo je 1918. godine. Drugi po redu rabin, Dr Vilhelm Štajner, zadržao se nekoliko godina na toj dužnosti, a zatim odlazi u Kikindu. Godine 1924. iz Daruvara u Vršac dolazi Dr Leopold Fišer i preuzima dužnost nadrabi-

na¹⁰².

Leopold Fišer rođen je 21. novembra 1886. godine u Mošonu (Mađarska). Rabinsku diplomu stekao je u ortodoksnom rabinskem seminaru 'Bet Hamidraš' u Hildshajmaru. Nakon toga, studirao je na Univerzitetu u Berlinu i 1912. doktorirao stekavši titulu 'doktor filozofije'. U to vreme, godine 1912, napisao je i objavio svoju prvu knjigu „Uber Die Urkunden im Talmud“ („O izvorima Talmuda“). Odmah nakon sticanja rabinske diplome i doktorata filozofije, odbranio je i doktorat iz oblasti kulture i istorije starih naroda na Univerzitetu u Würzburgu (Nemačka). Govorio je 9 jezika: nemački, engleski, francuski, srpski, jidiš, hebrejski, grčki, latinski, mađarski¹⁰³.

30. oktobra 1913. sklopio je brak sa Kornelijom Grosman, čerkom poznatog rabina Dr Julijusa Grosmana iz Čehoslovačke, koji je bio pranuk čuvenog rabina Löw-a iz Praga¹⁰⁴. Rabin Jehuda Löw ben Bezalel (1525-1609), poznat pod imenom „Maharal iz Praga“, smatra se po predanju, tvorcem legendarnog bića, Golema¹⁰⁵.

¹⁰²Werschetzer Haus Kalender, Vršac, 1865-1943.; Matične knjige rođenih, venčanih, umrlih JO Vršac, Arhiv Bela Crkva; Sećanja Eve Fišer, čerke rabina Leopolda Fišera – razgovor sa autorom ovog teksta.

¹⁰³Lična arhiva Dr Erika Fišera, sina rabina Leopolda Fišera; Sećanja Eve Fišer – razgovor sa autorom ovog teksta.

¹⁰⁴Isto

¹⁰⁵Golem: U srednjem veku rodila se ideja (pod uticajem Kabale) da je moguće udahnuti život u ljudsku figuru načinjenu od zemlje ili drveta. Ovo 'biće' nazvano je „Golem“. Prema legendi, rabin Löw je 1579. godine zamolio Boga da mu u snu kaže način kako će pomoći svom narodu od progona i stradanja usled stalnih optužbi za ritualna ubistva. Tada mu se, kaže legenda, u snu kazalo da napravi čovečiji lik od gline – Golem. Za pravljenje Golema bila su potrebna četiri elementa: zemlja, voda, vatra i vazduh. Golem je prema legendi bio biće koje je mehanički izvršavalo naloge, nije imao moć govora i čovečije nagone ali je imao razum. Priča o Golemu objavljena je u „Jevrejskom Almanahu“, godište 1929/30.

Za vreme prvog svetskog rata Leopold Fišer izabran je za rabina u Daruvaru (Hrvatska). U Vršcu, malom gradu u Banatu, na dužnosti nadrabina, provešće najveći deo svog radnog veka sve do penzionisanja.

U godini njegovog stupanja na rabinsku dužnost, on u Vršcu pokreće, zajedno sa ostalim članovima predsedništva Saveza Rabina Kraljevine S. H. S., izlaženje „Jevrejskog Almanaha“. Almanah, čiji je glavni urednik rabin Fišer, izlazi jednom godišnje na srpsko-hrvatskom jeziku, kvalitetno uraden u štampariji udovice Kirchner u Vršcu, u tvrdom povezu, obima preko 300 stranica, formata 15x23 cm. To je prvo glasilo Saveza Rabina Kraljevine S. H. S¹⁰⁶.

Sa ovim Almanahom, prvim književno-naučnim delom, Savez Rabina po prvi put izlazi pred celokupnu jevrejsku čitalačku publiku u Kraljevini S. H. S.

U predgovoru prvom broju Almanaha, koji je iz štampe izašao septembra 1925. godine, rabin Dr Isak Alkalaj, predsednik Saveza Rabina, iznosi ideju iz koje se rodila ova publikacija. On ističe da rabinski poziv nije samo biti običan pastir svoga stada, propovednik vere otaca koji se stara da mu zajednica živi po verskim propisima. Njegov poziv je više od toga. Rabin je predstavnik vere i zato što je naučno obraduje i tumači, on je saradnik i nosilac verske književnosti i jevrejske nauke uopšte. Almanah ima za cilj da okupi oko sebe „sve naše duhovne snage i da, po vremenu, postane naša duhovna i kulturna smotra, koja će donositi i zabeležiti sve pojave važne po Jevrejstvu na svim poljima verskog, socijalnog, isto-

ATELIER WAWERTHEIM
• BERLIN •
FOTOGRAPHIE 10-112.

¹⁰⁶Jevrejski Almanah, Godište I-V, 1925/26-1929/30, Vršac.

rijskog, književnog i političkog života" – napisao je 2. septembra 1925. godine u predgovoru prvog broja rabin Isak Alkalaj.

Sadržaj Almanaha bio je poznat ne samo u zemlji već i širom Evrope. Ukupno je izašlo pet godišta (1925/26–1929/30). Raspon tema koje su tu bile obrađivane obuhvatao je religiju, istoriju, književnost, politiku, nauku, a u rubrici „Statistika Jevrejstva u Kraljevini S. H. S.“, objavlјivan je statistički pregled za celu državu: spisak jevrejskih opština, brojno stanje, rukovodstvo, verske i druge organizacije, publikacije, broj učenika po školama, broj lekara, advokata, broj državnih činovnika i zastupnika u gradskim upravama, te podaci o datumu izgradnje sinagoge i groblja za svaku opštinu. Podaci su bili sakupljeni na osnovu upitnika koji je Savez Rabina svake godine dostavljao svim opštinama u državi.

Brojni su bili saradnici Almanaha; među njima je najviše bilo rabi- na, zatim rukovodilaca cionističkih i jevrejskih organizacija. Svi saradnici Almanaha bili su sa teritorije Kraljevine S. H. S.

U vreme kada se rabin Fišer bavio uređivanjem „Jevrejskog Almanaha“, nije bilo aktuelne jevrejske knjige a da je on nije propratio svojim komentarom. U Almanahu je redovno objavljivana rubrika „Književni pregled“ gde je rabin Fišer davao prikaze knjiga – u svakom broju on je obrađivao oko 120 do 160 knjiga. U predgovoru za „Književni pregled“ (J. Almanah za 1925/26 godinu) rabin Fišer naveo je da je u ovoj rubrici data recenzija dela jevrejskih, kao i nejevrejskih autora koja su izašla zadnjih godina i koja se bave religijom, istorijom, filozofijom ili se uopšteno govoreći bave jevrejskom tematikom. Pored toga tu su i književna dela jevrejskog sadržaja ili jevrejskih autora. Cilj je bio da se čitaocu da uvid u jevrejsku literaturu objavljenu tih godina, da se dela kritički vrednuju i prema tome preporuče čitaocu.

Lična biblioteka rabina Fišera brojala je 5000 knjiga!¹⁰⁷ On je ceo svoj vek proveo proučavajući jevrejsku kulturu, naročito Talmud i jevrejsku književnost. Često se dešavalo da od jutra do mraka provodi vreme u svojoj radnoj sobi pišući i čitajući¹⁰⁸.

Godine 1930. objavio je u dva toma drugu knjigu pod naslovom: „Über Die Urkunden im Talmud“. Ova knjiga i danas predstavlja važan izvor u arheološkim i talmudskim studijama. Njegov poslednji rad bio je posvećen Majmonidesu, ali, nažalost, taj rukopis nije stigao u štampu.

¹⁰⁷Dr Cvi Asaria, *Toledot Jehude Jugoslavia*, Ahavat Rehim, Izrael, 1995.

¹⁰⁸Sećanja Eve Fišer

Nestao je u Holokaustu¹⁰⁹. U „Jevrejskom Almanahu” objavio je nekoliko prevoda kratkih priča na srpsko-hrvatski jezik i tekstove:

„O važnosti pronalazaka iz vremena starog Orijenta za jevrejsku znanost”, J. Almanah, Godište I, 1925/26. godina, str. 184-197.

„Molitva Kadiš”, J. Almanah, Godište II, 1926/27, str. 93-106

„Jevrejska Dijaspora”, J. Almanah, Godište III, str. 83-104, Godište IV, str. 107-117, Godište V, str. 74-87.

„Istorijski Jevreji u Somboru”, J. Almanah, Godište IV, 1928/29, str. 76-77.

U vreme dok je on obavljao dužnost rabina, jevrejska zajednica u Vršcu bila je veoma dobro organizovana; imala je dva kantora, šamaša, gabaja, cionističku organizaciju, Hevra Kadišu, nekoliko ženskih udruženja („Naomi”, „Gospojinska sekcija”, „Žensko dobrotvorno društvo”), redovan tečaj hebrejskog jezika itd¹¹⁰.

Među mnogim vernicima vladalo je uverenje da je rabin Fišer sveti čovek¹¹¹. Bio je cenjen i uvažavan i kod ostalih građana Vršca drugih veroispovesti. Dugi niz godina bio je član upravnog odbora Gradskega Muzeja i Gradske Biblioteke u Vršcu¹¹². Predavao je veronauku u osnovnim i srednjim školama u Vršcu¹¹³ i posvećivao naročitu pažnju odgoju omladine¹¹⁴.

Rabin Fišer bio je veliki pristalica ideje Cionizma, ali je u isto vreme shvatao da proces naseljavanja Palestine nije nimalo jednostavan i da na tom putu postoje brojne prepreke. U „Književnom pregledu” dao je prikaz velikog broja knjiga koje govore o procesu naseljavanja Palestine i problemima sa kojima se susreću jevrejski doseljenici. U svom tekstu „Jevrejska dijaspora” (Jevrejski Almanah, III – V godište) govori o jevrejskim doseljenicima u Palestini: „Uz aškenaske Jevreje, koji su najbrojniji i potiču većinom iz Poljske, Rusije, Litavske, Rumunije i Amerike, dolaze i sefardski Jevreji iz Balkanskih zemalja, Buhare, Maroka, Jemena, Urfe i Afganistana, i najzad brdski Jevreji sa Kavkaza, prava mešavina kulturnih oblika, nošnje i jezika, ali ipak gonjeni istom čežnjom u istu zemlju sa željom, da se u toj zemlji pretope u jedan narod i da se stvori novo Jevrejstvo

¹⁰⁹Dr Cvi Asaria, navedeno delo.

¹¹⁰Jevrejski Almanah, Godište I-V, 1925/26-1929/30, Vršac.

¹¹¹Ivan Singer, prepiska sa autorom ovog teksta 2000-2001g.

¹¹²Werschetzer Haus Kalender, 1924-1941.

¹¹³Isto

¹¹⁴Ivan Singer, *My Father's Blessing - My Salvation*, Sidnej 2004.

u punom jevrejskom životu na zemljištu, osveštanom svima jevrejskim tradicijama”¹¹⁵.

Vrsni erudit kakav je bio rabin Leopold Fišer nije mogao ostati nezapažen ni van granica naše zemlje. Često je bio pozivan da drži predike u drugim gradovima, kako u zemlji tako u inostranstvu, te više puta odlazio u Beč na poziv tamošnje jevrejske zajednice¹¹⁶.

Vodio je prepisku sa mnogim svetski poznatim piscima i naučnicima, među kojima su bili Šalom Alejhem, Šalom Aš, Rabindranat Tagore¹¹⁷. Ovde posebno izdvajamo njegovo interesovanje za Tagoru, indijskog književnika i filozofa¹¹⁸.

Evropa i zapadni svet uopšte, za Tagoru je čuo tek kada je on 1913. godine dobio Nobelovu nagradu za književnost. U to vreme rabin Fišer živeo je u Berlinu i ta vest učinila je da on počne da se zanima za Tagoru¹¹⁹. Kada je otpočela njihova prepiska ne može se sa sigurnošću utvrditi. Međutim, kakav će utisak ostaviti rabin Fišer na Tagoru, najbolje ilustruje njegova želja da dođe u Vršac i poseti rabina Fišera¹²⁰.

Prvi susret sa Tagorom imao je prilikom Tagorinog trodnevnog boravka u Beogradu 14-16. novembra 1926. godine. U pismu svome prijatelju Leonu Valu rabin Fišer opisuje svoje utiske i atmosferu velikog oduševljenja koje je vladalo u Beogradu povodom tog događaja: „Koliko je Tagorino delo veliko, toliko čoveka pleni i njegova pojava koja podseća na likove naših mudraca iz starih vremena”. „Pošto je voz kasno u nedelju uveče stigao na stanicu, dočekala ga je masa okupljenog sveta, među kojima su bile i najuglednije ličnosti Beograda. Tagori je poželeo dobrodošlicu Dr Popović, rektor Beogradskog Univerziteta, a zatim i druge zvanične ličnosti. Sa njim su došle i njegove dve kćerke, zet i unuk. Sutradan, nakon što se odmorio od puta, bio sam u prilici da razgovaram sa njim. Moji utisci teško se daju opisati rečima. Predveče sam prisustvovao njegovom

¹¹⁵ Jevrejski Almanah, Godište I-V, 1925/26-1929/30, Vršac.

¹¹⁶ Sećanja Eve Fišer, razgovor sa autorom ovog teksta 2004g.

¹¹⁷ Dr Cvi Asaria, navedeno delo; Sećanja Eve Fišer.

¹¹⁸ Rabindranat Tagore, rođen 7. maja 1861 u Kalkuti – preminuo 7. avgusta 1941. u Kalkuti. Nobelovu nagradu za književnost dobio je 1913. godine. Pesnik, pripovedač, pisac pozorišnih komada, eseista, kompozitor, slikar; bio je veoma zaslužan za upoznavanje Zapadnog sveta sa bogatom indijskom kulturom i obrnuto. On je zasigurno jedna od naistaknutijih ličnosti novije indijske istorije. Bio je veliki borac za nezavisnost Indije.

¹¹⁹ Lična arhiva Dr Erika Fišera.

¹²⁰ Sećanja Eve Fišer; Lična arhiva Dr Erika Fišera.

predavanju u velikoj sali Univerziteta na temu 'civilizacijske tekovine modernog doba' "¹²¹".

Rabindranat Tagora je bio prvi indijski književnik koga je naša sredina 1926. godine imala priliku i lično da doživi. Godinu dana pre toga (1925), Isidora Sekulić je pripremila esej „Poezija Rabindranata Tagore”, dok je David S. Pijade već 1921. godine bio preveo neke pesme iz Tagorine zbirke „Gitanjali”. To je nesumnjivo ostavilo traga kod naše čitalačke publice i pojedinih književnika. Tagore je zbog svojih univerzalnih vrednosti bio priznat i na Istoku i na Zapadu. Stvarao je u Indiji, ali i svuda po svetu gde je putovao, novu kulturnu atmosferu, otvoreniju, demokratskiju, internacionalniju. Bio je književnik, mislilac, reformator, muzičar, slikar, pedagog i u međunarodnim razmerama ugledna i uticajna ličnost.

Osnovao je 1921. Sveindijski Univerzitet u Bengalu, gde je predavao i zajedno sa svojim profesorima i studentima radio na približavanju kultura Istoka i Zapada.

U tom periodu rabin Fišer se zanimalo za Indiju i prikupljao podatke o jevrejskom stanovništvu koje tamo živi, a rezultate svog rada objavio je 1928. godine u III broju Almanaha. U uvodnom delu tog teksta on naglašava da se o tamošnjim Jevrejima kod nas veoma malo zna ili u najboljem slučaju postoje samo neki magloviti nejasni pojmovi. „... U Indiji postoji brojno jevrejsko stanovništvo, naročito u britanskoj, ili prednjoj Indiji. Ali Jevreji obitavaju razasuti po različitim oblastima te goleme zemlje, tako da Jevreji jedne pokrajine ne znaju za egzistenciju braće što stanuju u drugim pokrajinama. A nema ni jedne zemlje, o čijim bi Jevrejima postojala tako raznovrsna mišljenja, baš kao o Jevrejima Indije. Prema razlici u tipovima postoje u Indiji tri skupine Jevreja i to: beli Jevreji, crni Jevreji i Beni Izrael. Naravno da u toj zemlji stanuje i mnogo evropskih, perzijskih, arapskih i još drugih Jevreja. Ove tri grupe indijskih Jevreja stanuju svaka zasebno u različitim oblastima zemlje, ali unatoč tome postoji u prikazivanju tih tipova najveća zbrka”. On dalje u tekstu podrobno opisuje istoriju indijskih Jevreja, njihove osobine i trenutni položaj¹²².

U to vreme rabin Fišer je dosta podrobnih podataka o jevrejskoj zajednici u Indiji dobio od izvesnog Dr A. Goldštajna koji je 1927. godine boravio u Indiji kao predstavnik organizacije Keren Hajesod (Investicioni fond za Palestinu). U pomenutom tekstu on spominje boravak Dr Gold-

¹²¹Lična arhiva Dr Erika Fišera.

¹²²Jevrejski Almanah, Godište II, 1927/28, Vršac.

štajna u Indiji, navodeći da se u Kalkuti zadržao 23 dana, a u Bombaju 18 dana¹²³.

Početkom tridesetih godina dvadesetog veka, antisemitizam je u novom ruhu stupio na političku scenu Evrope, ovog puta osvojivši političku vlast u Nemačkoj. Budući da je rabin Fišer održavao kontakt sa svojim priateljima iz studentskih dana u Berlinu, do njega su stizale vesti o tamošnjim zbivanjima. Nakon dolaska Hitlera na mesto kancelara Nemačke (30. januar 1933) i nakon paljevine Rajhstaga (27. februar 1933) ozakonjeno je u Nemačkoj hapšenje i pritvor bez naloga suda i bez suđenja. Ljudi su hapšeni i prebijani po ulicama. Strani novinari i diplomate u Berlinu i sami su u pojedinim slučajevima bili očevici ovih događaja. Jevreji su se prvi našli na meti nacista. Napadani su svud širom Nemačke; vlasnici prodavnica, rabi, čelnici jevrejskih zajednica, obični ljudi. Građanstvo je javno pozivano da bojkotuje jevrejske prodavnice koje su nacisti obeležavali Davidovom zvezdom i natpisom „Jude”. Nemački Jevreji bili su ošamućeni onim što ih je zadesilo. Početkom aprila 1933. nemačka vlada izdala je naredbu o otpuštanju svih službenika iz državne službe koji nisu 'arijevskog porekla'. Nekoliko dan kasnije pojavili su se plakati na berlinskom Univerzitetu u kojima je pisalo da su „Jevreji naši najveći neprijatelji”. Ubrzo je usledilo isterivanje Jevreja sa nemačkih univerziteta; Tagorin prijatelj, Albert Ajnštajn, napušta Nemačku. Njegov letnjikovac u blizini Berlina, ubrzo nakon njegovog odlaska iz Nemačke, demolirala je grupa nacista¹²⁴.

Tagorino reagovanje na ove događaje prenosi rabin Fišer u pismu svom prijatelju Leonu Valu: „... ovakve brutalnosti svaki civilizovan čovek mora da osudi”¹²⁵.

Dr Mavro Frankfurter, vinkovački rabin, studirao je u Berlinu zajedno sa rabinom Fišerom i bio njegov dobar prijatelj¹²⁶. David Frankfurter, sin rabina Frankfurtera, izvršio je 4. februara 1936. godine atentat na Vilhelma Gustlofa, Hitlerovog izaslanika u Švajcarskoj. Ovaj 25-godišnjak, student medicine, nakon atentata, odmah je otišao u policiju da se preda i objasni zašto je to učinio¹²⁷. Rabin Fišer o ovome piše Leonu Valu i Tagori: „Ovaj nesrećni mladić odlučio se na ovakav čin, koji je bez sumnje za

¹²³Jevrejski Almanah, Godište II, 1927/28, Vršac.

¹²⁴Martin Gilbert, *The Holocaust – A History of the Jews of Europe during the second World War*, New York, 1985.

¹²⁵Lična arhiva Dr Erika Fišera, sina rabina Leopolda Fišera.

¹²⁶Dr Cvi Asaria, navedeno delo.

¹²⁷Martin Gilbert, *The Holocaust – A History of the Jews of Europe during the second World War*, New York, 1985.

osudu, da bi čitavom svetu ukazao na patnje koje naš narod proživljava u Nemačkoj. Bol u srcu njegovog oca i moga prijatelja nema utehe”¹²⁸.

Naklonost koju je rabin Fišer imao prema Tagori, indijskoj kulturi, njenoj dugotrajnoj i bogatoj civilizaciji, rađa kod njega simpatije prema ideji o tešnjem povezivanju indijskog i jevrejskog naroda. U Nemačkoj je egzistencija jevrejskog naroda bila ozbiljno ugrožena a antisemitizam je uzimao maha i u drugim evropskim državama. Mnogi nevoljnici bili su tih godina primorani da napuste Nemačku i potraže utočište тамо где ће моći mirno da žive bez straha za svoj život. Nije bilo čudno da je rabin Fišer video Indiju kao jedno od mogućih utočišta za jevrejske izbeglice. Ovome je doprinelo i Tagorino lično zalaganje о čemu rabin Fišer piše u pismu Leonu Valu napominjući da će se Tagore zauzeti да се jedan број jevrejskih izbeglica naseli u Bengalu и оснује своје zajednice које ће, како сам Tagore kaže, „vrlinom svojih radnih sposobnosti“ doprineti и razvoju тамошње sredine¹²⁹. Rabin Fišer u nastavku piše: „U Indiji se ono veliko и узвиšено propoveda на начин каквим су са не мање snage и poetske lepotе prorokovalи наши jevrejski proroci“, и затим citira Tagoru: „Mi, просјаци Azije pokazaћемо човечанству да чист човек, без оруžја, snagом своје ljubavi и свога duha победује. Mi ћемо uspostaviti presto duha“¹³⁰.

Razloge koji su uticali da rabin Fišer sa oduševljenjem prihvati ovaku jednu ideju i svesrdno je podrži nije teško prepoznati. Dok je Nemačka sve više potpadala pod uticaj nacizma i militarizma, Indija je bila pod velikim uticajem Mahatme Gandija i sledila je njegov put nenasilne borbe за svoju nezavisnost. Putevi kojima su se kretale ове две države bili su potpuno suprotni i različiti. Suprotnost između politike koja se vodila u Nemačkoj i one u Indiji, nije mogla biti veća: Gandhi je u Indiji nastojao да се мрним путем избори за слободу и правду, да prevaziđe tradicionalni kastinski sistem koji je међу ljudima postavljao barijere, dok су се у Nemačkoj uspostavljale nove, političke, rasne i nacionalне barijere.

Postavljalo se pitanje, где jevrejske izbeglice mogu da odu? Vrata S.A.D.-a, bila su otvorena само у малој meri у којој је то dopuštala regulativa о имigracionim kvotama, а слично је било и у другим državama.

Čak je i Gandhi, privržen ideji mirnog otpora, videvši зло које се dešava u Nemačkoj, izjavio да ако постоји оправданje за rat, onda би то био rat protiv Nemačke zbog njenog nehumanog postupanja prema svojim

¹²⁸Lična arhiva Dr Erika Fišera.

¹²⁹Isto

¹³⁰Lična arhiva Dr Erika Fišera.

državljanima jevrejskog porekla¹³¹. Međutim, on nije mogao da zamisli svu surovost koja će uslediti. Zbog toga je bio potpuno nerealan njegov savet nemačkim Jevrejima da se okrenu mirnom otporu kakav je on praktikovao protiv rasizma u Južnoj Africi i u borbi za nezavisnost Indije. Britanska kolonijalna vlast u Indiji i Hitlerov režim u Nemačkoj, u političkom i moralnom smislu, bili su dva različita sveta¹³².

Među istaknutim Jevrejima u Kraljevini S. H. S. (odnosno Kraljevini Jugoslaviji) bilo je oduševljenih pristalica buđenja nacionalne svesti u Indiji, i simpatija prema njenoj kulturi i bogatom duhovnom nasleđu. Možda to oduševljenje najbolje ilustruje tekst objavljen u Jevrejskom Almanahu za godinu 1925/26 pod naslovom „Young-India – Jung Juda”¹³³. Autor ovog teksta je Dr Julije Dohanji, tadašnji potpredsednik Saveza Cionista u Kraljevini S. H. S. On se u ovom tekstu protivi gledanju na velike i stare civilizije kao na nešto što pripada samo prošlosti. Za Gandija kaže sledeće: „Glavna ideja Gandijevog pokreta je pobeda sile krotkošću, preuzimanjem patnji na sebe, mirnim istrajanjem u ljubavi protiv mržnje, požrtvovanosti nasuprot tiraniji, dubokom verom u победu pravde i budućnost indijskog naroda”¹³⁴. Naslov teksta odnosi se na Gandijev časopis „Young India“ („Mlada Indija“) i ono što taj pojam predstavlja, kao i njegov inspirativan uticaj na jevrejski narod.

Ono što treba istaći jeste važna istorijska činjenica da antisemitizam nikada nije postojao u Indiji. Među prvima koji su podigli svoj glas da osude antijevrejsku politiku u Nemačkoj bio je i indijski borac za nezavisnost, Gandijev prijatelj i saborac, Džawaharlal Nehru. Nehru je svesrdno zagovarao ideju da se jevrejskim izbeglicama omogući naseljavanje u Indiji. To je, po njegovom mišljenju, bio jedini način da se Jevreji spasu od nacističkog zla¹³⁵.

Zahvaljujući Nehruovom zalaganju i naporima Sveindijskog Kongresnog Odbora (All-India Congress Committee), znatnom broju jevrejskih izbeglica omogućeno je da dođu u Indiju i nastave da se bave svojim profesijama. On je pomogao i da se jevrejskim lekarima u Indiji prizna-

¹³¹ Die Emigration von Juden aus Mitteleuropa nach Indian während der Verfolgung durch das NS-Regime, u publikaciji: Wechselwirkungen Jahrbuch, Stuttgart, 1991.

¹³² Margaret Chatterjee, Gandhi and his Jewish Friends, London, 1992.

¹³³ Jevrejski Almanah, Godište I, 1925/26g, Vršac.

¹³⁴ Isto

¹³⁵ Die Emigration von Juden aus Mitteleuropa nach Indian während der Verfolgung durch das NS-Regime, u publikaciji: Wechselwirkungen Jahrbuch, Stuttgart, 1991.; Margaret Chatterjee, Gandhi and his Jewish Friends, London, 1992.

ju stručne kvalifikacije stečene u Evropi, te da mogu nastaviti obavljanje svoje lekarske prakse. Pored toga, preko Sveindijskog Kongresnog Odbora, prosleđivane su nadležnim vlastima molbe za prihvat Jevreja inženjera, hemičara, filmskih radnika, i dr. sličnih profesija¹³⁶.

Međutim, Britanske vlasti nametale su ograničenja za prihvat jevrejskih izbeglica. Iako je već 1934. godine, Jevrejska humanitarna organizacija za pomoć izbeglicama – Jewish Relief Association – sa sedištem u Bombaju, otpočela svoj humanitarni rad, brojne poteškoće stajale su na putu masovnjem prihvatu izbeglica i obezbeđivanju potrebnih uslova za njihov dolazak¹³⁷.

Primanju jevrejskih izbeglica u Indiju, protivili su se lideri Muslimana u Indiji, a kritikovali su i dopuštanje naseljavanja Jevreja u Palestinu. To je bio jedan od razloga da vlasti ograniče ulazak jevrejskih izbeglica u Indiju, i donesu odluku da izbeglice moraju imati garantovano zaposlenje kao uslov za dobijanje vize za dolazak u Indiju¹³⁸.

Kao što je to rabin Fišer opisao u Jevrejskom Almanahu, u Indiji su postojale jevrejske zajednice koje su tu od davnina živele. Kontrast između jevrejskih izbeglica koje su 30-tih i 40-tih godina stizale u Indiju i domaćih Jevreja bio je priličan. Kao prvo, domaći Jevreji nisu nikada i ni u kojoj formi osetili antisemitizam. Oni su bili integrисани u svoju okolinu i životni poredak koji je tu postojao vekovima, dok su izbeglice iskusile najgori mogući vid rasizma. Premda su došli u zemlju koja je u svetu najtolerantnija prema Jevrejima, morali su da se izbore za svoju egzistenciju i da se izbore za svoj status. Britanske vlasti su ih uprkos činjenici da su žrtve režima, smatrali 'strancima iz neprijateljskih država'¹³⁹.

Sasvim je onda bilo prirodno da je rabin Fišer imao simpatije prema ideji koja je pružala izvestan zračak nade ma iz koje on udaljenosti do lazio. Njegovo prijateljstvo sa Tagorom koje se rodilo iz njihove prepiske, moglo je, sasvim sigurno, da predstavlja još jednu nit u građenju prijateljskih veza između dva naroda. U nesrećnim okolnostima, u tragedijama kao što je Holokaust, svaka takva nit vredi mnogo. Tagore je bio uvažavan i slavljen širom Indije i njegove reči nisu bile bez važnosti.

¹³⁶Die Emigration von Juden aus Mitteleuropa nach Indian während der Verfolgung durch das NS-Regime, u publikaciji: Wechselwirkungen Jahrbuch, Stuttgart, 1991.

¹³⁷Joan Roland, Jews in British India: Identity in a Colonial Era, Hanover – London, 1989.

¹³⁸Isto.

¹³⁹Joan Roland, navedeno delo.

Postojali su različiti kontakti koje su pojedini Jevreji ostvarili sa Rabindranatom Tagorom a koji su prethodili njegovom pozivu upućenom 1937. godine članovima Cionističke organizacije da dođu u Indiju i osnuju farme manjeg tipa u blizini Santiniketana (o toj zamisli pisao je i rabinu Fišeru). Tagore je ovaj predlog uputio Dr Emanuelu Olsvangeru, jednom od predstavnika organizacije Jewish Agency u Indiji. Poslao je i 'nacrt plana o saradnji' koji bi uključio prve jevrejske doseljenike i radnike. Ništa se, međutim, posle toga nije čulo o ovom planu¹⁴⁰.

U svom eseju „Kalantar”, prvi put objavljenom u časopisu *Purichay* još avgusta 1933, Rabindranat Tagore je na odlučan način osudio fašizam, uključujući i njegovu nemačku varijantu¹⁴¹.

Aleks Aronson, mladi Jevrejin, izbeglica iz nacističke Nemačke, uputio je februara 1937. pismo Tagori moleći ga da bude primljen kao predavač na njegov Univerzitet u Santiniketanu¹⁴². Aronson je napustio Nemačku kada je Hitler došao na vlast i otišao u London na studije engleskog jezika. Nakon što je diplomirao, bilo je isuviše teško naći u to vreme zaposlenje u Velikoj Britaniji. Čuo je za Tagorin Univerzitet i ponet dobringlasom koji ga je pratio, uputio je Tagori pismo i objasnio mu je svoj izbeglički status, koje obrazovanje poseduje i izneo mu želju da radi i ponudi svoje znanje. Nekoliko nedelja kasnije dobio je pozitivan odgovor, tako da je već novembra 1937, sa tek navršenih 25 godina stigao u Santiniketan. U Indiji će ostati skoro devet godina. U Santiniketanu je našao mesto koje mu je pružilo utočište od haosa i dezintegracije; bilo je to mesto koje mu je stvorilo idealno okruženje za naporan i kreativan rad predasvača, istraživača i akademskog pisca.

U svojim pismima i objavljenim tekstovima Aronson nikada nije iscrpeo reči zahvalnosti za srdačnost s kojom je prihvaćen u Santiniketu¹⁴³.

Dr Leopold Fišer, bio je čovek velikog entuzijazma, kako u svakodnevnim dužnostima rabina, tako i u naučnom radu, u uspostavljanju mostova među ljudima, negovanju plemenitih ideja i pobožnosti. Njegovo

¹⁴⁰Krishna Dutta, *Rabindranath Tagore: The Myriad Minded Man*, London, 1995.; pismo datirano 8. jula 1937, Arhiv Rabindra-Bhavan, Kalkuta.

¹⁴¹Isto

¹⁴²Alex Aronson, *The Seeds of Time*, Kalkuta, 1994; A. Aronson, *For the Time Beeing*, Kalkuta 1995.

¹⁴³Alex Aronson, *The Seeds of Time*, Kalkuta, 1994; A. Aronson, *For the Time Beeing*, Kalkuta 1995.

visoko obrazovanje služilo je zajednici čiji je rabin bio, ali je istovremeno, doseglo i dalje od toga. U sredini gde je živeo bio je poštovan i uvažavan, ali, bilo to paradoksalno ili ne, desilo se da je nastao sukob između rabina Fišera i tadašnjeg predsednika Jevrejske opštine Vršac¹⁴⁴. Na učenost rabina bilo je neugodnih primedbi u opštini, pa je donesena odluka da se njegova primanja smanje. On se tome protivio i tada su počela da se šire ogovaranja o moralnom životu rabina. Stvar je kulminirala kada je opština odlučila da rabinu ukine primanja. Savez Jevrejskih opština Jugoslavije se obratio rabinu Menahemu Laslu tražeći da otpušta u Vršac i raščisti uzroke svađe. Po mišljenju rabina Menahema Lasla svi napadi od strane opštine izneti u izveštaju nisu imali osnova. Oko pola godine zadržao se Dr Laslo u svojstvu rabina i sveštenika i predsedavajućeg opštine, a opština je bila prinuđena da daje platu ne samo rabinu Fišeru već i Dr Laslu¹⁴⁵.

Rabin Fišer se posle toga penzionisao i 1939. godine odselio u Beograd, gde je ubrzo tragično izgubio život u Holokaustu¹⁴⁶. Sve se to dešavalo u vreme kada je II svetski rat bio na pomolu, kada se u susednoj Rumuniji, nedaleko od Vršca, već osećala politika progona prema Jevrejima. U oktobru 1938. sinagoga u Rešici je noću bila dignuta u vazduh od strane nepoznatih počinilaca, a istovremeno je podmetnut požar i potpuno su spaljena 3 mlina, vlasništvo Jevreja. Tokom predstave jevrejskog pozorišta iz Vilne u temišvarskom pozorištu, dve osobe iz gledališta bacile su bombe na pozornicu, usled čijih eksplozija su nastali požar i panika. Bilo je 10 mrtvih i 76 ranjenih osoba. Teroristi su umakli¹⁴⁷.

Veliki indijski književnik i mislilac, Rabindranat Tagore, umro je 7. avgusta 1941. godine u 80-oj godini, u miru i tišini svoga doma. Samo oko dva meseca posle Tagorine smrti, rabin Fišer izgubio je život u istom onom logoru u koji su Nemci deportovali i sve banatske Jevreje. Tu je bila i celokupna jevrejska populacija Vršca. Rabin i njegova zajednica, zajedno su nestali u Holokaustu.

¹⁴⁴F. Mileker, *Banatske istorije*, Vršac, 2003.

¹⁴⁵Dr Cvjet Asaria, navedeno delo.

¹⁴⁶Sećanja Eve Fišer i Dr Erika Fišera.

¹⁴⁷F. Mileker, *Banatske istorije*, Vršac, 2003.

Nikola Račić

A CONTRBUTION TO THE HISTORY OF JEWS IN VRŠAC

S U M M A R Y

The paper deals with the history of Jews in the north-Banat town of Vršac in the period from 1716 to 1941. It is important that the paper uses archive material, or old memoirs written more than 100 years ago. It is of special significance that use was made of archive documents from the Romanian city of Timișoara, and of the relevant literature. Special attention was paid to the religious aspects of this past, including the arrival of the first rabbis and other religious officials and the building of the synagogue and school. The paper also presents significant information regarding the personal reputation of the rabbis, their education and generally their work in the domain of general culture. There is an important note on establishing friendly relations with the Indian poet Rabindranath Tagore, and his attempts to assist the European Jews after the first mention of threats that became manifest after the rise of the national-socialists to power in Germany.

Ana Marija Grinfeld

MAĐARSKI – JUGOSLAVENSKI (?) ŽIDOVI NA PRISILNOM RADU NA "JUGOISTOČNOM BEDEMU,, („SUEDOSTWALL“,,)

Apstrakt: Autorica je istraživala robovski rad mađarskih Židova na izgradnji kompleksa strateških vojnih postrojenja za odbranu Juga i Istoka Njemačkog Rajha od prodora Crvene armije. Iako su planovi Vermahta predviđeli pravi suvremeni „limes“ na granicama Velike Njemačke od Baltičkog mora do Jadrana za učvršćivanje i obranu oslobođenog njemačkog „Lebensraum“-a (životnog prostora), projekt je zbog povlačenja njemačkih vojnika iz oslobođenih prostora, zaživeo samo u južnom djelu Austrije i poznat je kao „Jugoistočni bedem“. Za gradnju Njemački Rajh je iscijedio poslednje ljudske rezerve – a to su bili mađarski Židovi. Radi ostvarivanja tog projekta odgođeno je provođenje „Endloesung“-a. Odgođeno, ali ne i suspendirano. Pod mađarskim Židovima ovdje se podrazumjevaju i Židovi iz onih djelova Jugoslavije koje je okupirala Mađarska.

Ključne riječi: Jugoistočni bedem, Mađarska, Jugoslavija, Židovi, prisilni rad, robovski rad, spašavanje.

I. JUGOISTOČNI BEDEM

I.1. JUGOISTOČNI BEDEM – PRIKAZ FANTASTIČNOG PROJEKTA

Što se Crvena armija 1944. više približavala istočnim rubovima Njemačkog Rajha (Reich), u Vrhovnom zapovjedništvu Vermahta (*Oberkommando der Wehrmacht/OKW*) učvrstilo se uvjerenje da treba dograditi postojeći sustav utvrda, građenih od 1935. godine i nakon toga za zaštitu glavnoga grada, Berlina, otprilike 120 km istočno, 110 km širok pojas u Zapadnoj Poljskoj, od rijeke Odre do tada njemačke pokrajine Šlezije (Wroclaw, Breslava/Breslau), da bi se spriječio prođor sovjetske

armije.¹ Planeri u OKW osmislili su obrambeni sustav od Baltičkog do Jadranskog mora, neprekidnu liniju tenkovskih rovova, rampi za topove i strojnice, stražarnica i hodnika. *Ostwall (Istočni bedem)* s nastavkom na jugoistoku, „*Suedostwall*“ (*Jugoistočni bedem*) trebali su, podjednako kao Mažino – linija (*Maginot-Linie*) i – Atlantski bedem (*Atlantik-Wall*) opasati Njemački Rajh i zaustaviti prođor Saveznika u unutrašnjost Rajha. Do dalje izgradnje obrambenog sustava na istočnim granicama nije došlo, jer je Crvena armija svojim prođorom prema granicama Njemačkog Rajha u jesen 1944. osujetila te planove.²

No ipak, na dionici od austrijsko-slovačke i austrijsko-mađarske granice u jesen 1944. počeli su radovi, jer su prilike u Mađarskoj nakon okupacije (1943-1944) početkom ljeta, postajale bitno teže. Naime, Crvena armija se približavala sovjetsko-mađarskoj granici i stezala obruč oko Budimpešte.³ Zahvaljujući informacijama što su ih zapadni saveznici prikupljali izviđačkim letjelicama i proslijedivali Sovjetima, zapovjedništvo Ukrajinskih divizija Crvene armije znalo je tijek građevinskih radova, kao i da je i ta granica „meki trbuh“ Rajha.⁴

Na gradilištima Jugoistočnog bedema radili su pored do sada neutrveno broja zatočenika i zatočenica koncentracinog logora u Mauthauzenu, civilni radnici iz mnogih okupiranih zemalja, koji su imali radnu obvezu na teritoriji današnje Republike Austrije, kao i lokalno stanovništvo otprikljike 72.000 mađarskih Židova.⁵ Iako je na konferenciji u elitnom

¹www.ostwall.com

²Crvena armija je u ljetu 1944., kad je počeo Varšavski ustanak, zaustavila svoj prođor na granici njemačkog Generalgouvernementa: www.br-online.de

³www.br-online.de: Krvava bitka za Budimpeštu počela je u listopadu 1944. i završila u veljači 1945. povlačenjem Vermahta (Wehrmacht).

⁴O Jugoistočnom bedemu s bibliografijom v. www.members.aon.at i www.historikerkommission.gv.at. – Harald Strassl -Wolfgang Vosko, *Das Schicksal ungarisch-juedischer Zwangsarbeiter am Beispiel des „Suedostwall“* ... – Tehnički podaci o tijeku građevinskih radova duž austrijske granice imali su presudno strateško značenje, jer se zbog njih zapovjedništvo Crvene armije odlučilo za prođor do austrijske granice upravo duž ove crte. Nasuprot tome, zapovjedništvo Vermahta (Wehrmacht) očekivalo je napredovanje Rusa prema Beču iz pravca sjevera i Bratislave. Dana 9. ožujka 1945. Crvena armija zakoračila je na tle Austrije u južnom Gradišću, lako pregazivši do tada podignute bedeme: www.Suedostwall.at

⁵Mađarski su Židovi do okupacije od Njemačkoga Rajha 19.3.1944. ostali pošteleni deportacija u logore smrti Njemačkoga Rajha, ali ne i masakra u zemlji i prisilnoga rada u Mađarskoj i u okupiranim predjelima Jugoslavije: V. Ronals L. Braham, *The Politics of Genocide. The Holocaust u Hungary*. Volume I. Columbia University Press New York 1981.- Pavle Šosberger, *Jevreji Novog Sada*.

Berlinskom predgrađu Vanzeu (Wannsee 22.1.1942⁶ dogovoreno između SS-a, GESTAPO-a i nadležnih ministarstava da će se „Endloesung“⁷ za Židove – među njima bilo je i oko 740.000 mađarskih Židova⁸, provesti odmah, a ne tek nakon završetka rata. Mađarske Židove je taj plan zaoobišao, sve do njemačke okupacije Mađarske u ožujku 1944.⁹ *Endloesung židovskog pitanja* u Mađarskoj osujetio je po Njemačku nepovoljan razvitet rata na Istoču i približavanje Crvene armije Istočnoj Mađarskoj.¹⁰ Nije riječ o tome da je Sovjetska armija okupirala Mađarsku prije no što su Njemci mogli deportirati mađarske Židove u logore smrti u Njemački Rajh – nego je Njemačka morala, zbog nepovoljnog razvjeta vojne situacije u Mađarskoj kao, uostalom, i u cijelome Rajhu, preživjele Židove priključiti već odvedenim na prisilni rad radi odbrane njemačkih položaja.

⁶Dana 20. siječnja 1942 u vili Vanze (Wannsee) u Berlinškom predgrađu Vanze, s mnogo vila intelektualne, umjetničke i gospodarske elite predratnog razdoblja, što su ih nacisti oduzeli svojim uglavnom židovskim vlasnicima i uselili se u njih) 15 visokih službenika mađarskih ministarstava i SS-a pregovarali su pod predsjedavanjem, višeg vode SS-a Rajnharda Hajdriha (Reinhard Heydrich) tadašnjim šefom Glavnog ureda za sigurnost Rajha (Reichssicherheitshauptamt) o organizaciji i provedbi odluke o deportaciji europskih Židova na Istoč, gdje bi oni bili ubijeni. Na 50. godišnjicu konferencije u Vanzeu, u vili Vanze je otvoren memorijalni i obrazovni centar: www.ghwk.de – Zapisnik konferencije se nalazi na web-stranici „Haus der Geschichte“ u Vanzeu, sada spomen centru. www.ghwk.de – V. Rotbart, *Jugosloveni u mađarskim zatvorima i logorima...58*, zastupa, sada zastarjelo mišljenje, da je Konferencija u Vanzeu bio presudan događaj i poticaj za „Endloesung“.

⁷Zapisnik konferencije K 210.407 – Konferencija nije prvi put osmisnila „Endloesung“; plan za likvidaciju Židova utvrdio je u srpnju 1941. Herman Gering (Hermann Goering).

⁸Zapisnik konferencije K 210407, str. 6 – Vladislav Rotbart, *Jugosloveni u mađarskim zatvorima i logorima 1941-1945*. Institut za savremenu istoriju (ISI), Beograd 1988, 55-66.

⁹Zapisnik konferencije: K 210407, dokument br. 175, www.ghwk.de/, str. 8: Konferencija je dogovorila provedbu plana – Zapisnik sadrži ključni pasus: *Oni (Židovi) koji će možda preživjeti, predstavljaju najvitalniji element židovske populacije, koji bi mogli ponovno oživjeti židovski narod i osujetiti „Endloesung“ Zato „s moguće preostalima (...) trebat će postupati na odgovarajući način ...“ („...Der allfaellig verbleibende Restbestand wir (...) entsprechende behandelt werden muessen...“).* ibidem.

¹⁰Taj je prodor počeo napadom Crvene armije 12. siječnja 1943. na mađarsku dionicu bojišnice (fronta) na Istoču kao i proboj sovjetske vojske. U ljetnoj ofanzivi 1944. Crvena armija je zakoračila na teritorij Mađarske. Na Božić 1944. završeno je opkoljavanje Budimpešte, a u veljači 1945, glavni grad je pao. Sredinom travnja 1945. posljednji su se ostaci Vermahta (Wehrmacht) povukli iz Mađarske. Od prosinca 1944. Crvena armija je ustoličila vladu pod Dálnoki-Miklós Belom (1890-1948). On je 20. 1.1945. u Moskvi potpisao primirje. Deutsches Historisches Museum Berlin, www.dhm.de.

Velike ljudske gubitke na bojištima i po Njemačku nepovoljni tijek rata iznudili su privremenu suspenziju plana „Endloesung“ i „korisnu upotrebu“ *preostalih* Židova. Ovo je rješenje sugerirao Hitleru navodno sam Specijalni njemački povjerenik za židovska pitanja Adolf Ajhman (Eichmann), koji se isticao regrutiranjem prisilnih radnika i radnica u Poljskoj i u okupiranim sovjetskim područjima, na osnovu svojih dogovora s vodom SS-a Hajnrihom Himlerom (Heinrich Himmller). Korištena historiografska literatura smatra vjerodostojnom pretpostavku da je Himler imao dalekosežni strateški interes za spašavanje mađarskih Židova: želio ih je koristiti kao jamce za „njemačku“, zapravo svoju spremnost za sklapanje mirovnog ugovora sa zapadnim saveznicima (ali samo s njima!).¹¹ Pored toga su i vodeći predstavnici SS-a uključeni u pregovore u Budimpešti Diter (Dieter Wisliceny)¹², Kurt Beher (Becher)¹³ i Herman (Hermann Krumey)¹⁴, namjeravali stvoriti sebi „alibi za vrijeme poslije rata, u očekivanim sudskim postupcima.¹⁵ SS je imao još jedan interes za Židove: iz plana za „spašavanje Židova“ izvući što veću materijalnu korist. Naime, tijekom pregovora što ih je Adolf Ajhman (Eichmann) vodio sa starješinama Židovske zajednice u Mađarskoj, njemački pregovarači iznudivali su od svojih sugovornika novac i vrijednosne stvari..¹⁶

Likvidacija te skupine mađarskih Židova bila je suspendirana; definitivno su izuzeti iz plana „Endloesung“: Kako je Mađarska zbog savezništva s Njemačkim Rajhom morala dati okupatoru radnu snagu, pristala je na trgovinu s Ajhmanom da Židove šalje na radnu obavezu izvan zemlje. Bilo je kalkulacija u mađarskoj vlasti da ne bi mogla izbjegći njemački pritisak za izručenje Židova, tako da se radna obaveza činila manjim zlom i stanovitom šansom za Židove da radom na bedemu izbjegnu deportaciju u logore smrti.

¹¹ www.historikerkommission.gv.at.

¹² www.jewishgen.org: SS-oficir Dieter Wisliceny je 1940. provodio progon Židova u Slovačkoj.

¹³ www.kokhavivpublications.com: sudjenje Adolfu Ajhmanu spis br. 19 AR 1851/61, postupak u Bremenu, 20.6.1961. Kurt Beher izjavio je da je on bio mjerodavno uključen u prikupljanje kontribucija od židovskih predstavnika.

¹⁴ www.nizkor.org: Eichmann-Trial, testimony Hermann Krumey 27.5.1961. U svojoj izjavi navodi da je morao organizirati „tretman“ djece koja su ostala bez roditelja nakon osvetničkog masakra SS-a u Lidicama (Češka).

¹⁵ www.historikerkommission.gv.at: R. J. Braham.

¹⁶ Spašavanje izvjesnog broja mađarskih Židova povezano je sa svjetlim likom švedskog diplome Raula Valenberga (Raoula Wallenberga), ali stradavanje velikoga broja njih tamna je strana samih židovskih predstavnika, židovskih starješina. Vidi web-stranicu Židovske općine Budimpešte. www.jcc.hu

Rad madarskih Židova na Jugoistočnom bedemu je za određen broj Židova – 15.000 do 18.000 – ipak bio holokaust ali pod specifičnim uvjetima. On se odvijao izvan zidova koncentracionih logora, u selima i u blizini civilnog domorodačkog stanovništva, u nekim slučajevima uz „zdušno“ sudjelovanje domaćih ljudi u mučenju i ubijanju. Broj preživjelih prisilnog rada na Jugoistočnom bedemu iznosi otprilike 20.000. No to još nije krajnji bilans, jer je ta tematika tek u fazi otkrivanja mesta gradilišta, mogućih provizornih radnih logora, mjesta pogubljenja, pojedinačnih i masovnih grobnica. Pisanih izvora o tome je malo i rasuti su po raznim arhivima, uglavnom u pokrajinskim arhivima Gradišća u Željeznom/Eisenstadtu i u St. Peltenu (St. Poelten, Donja Austrija), možda i u lokalnim i regionalnim madarskim arhivima. No, povjesničari koji su do sada radili na istraživanju, nemaju velike nade da će se naći obilje materijala, jer su „Wehrmacht“ i „SS“ prije povlačenja uništili dokumentaciju, ne samo radi zataškavanja zločina protiv čovječnosti, nego i zato da dragocjene strateške informacije ne bi pale u ruke Rusima. Najviše što se danas o projektu „Jugoistočni bedem“ zna, nalazi su terenskog istraživanja, arheološka iskapanja po mjestima na osnovu vanjskih pokazatelja da bi se pod zemljom mogli naći materijalni dokazi prijašnjih vojnih objekata. Drugi važan izvor su priče preživjelih žrtava, i potencijalni očevici među starijim mještanima u selima s obje strane austrijsko-madarske i austrijsko-slovačke granice koji šute kao zaliveni. To su iskusili studenti, diplomci i doktoranti koji su se u velikom istraživačkom projektu Humanističkog fakulteta Sveučilišta u Beču latili tog „zaboravljenog“ i(l) potisnutog aspekta nacionalsocijalističkog režima. Istaživači napominju da su im stariji gradani koji bi prema godinama života mogli biti svjedoci i zato danas važni izvori znanja iz „Oral history“ (usmena istorija), ili bez riječi okrenuli leđa ili ljutito dobacivali: „*O tome se ne govori.*“ „*Dajte konačno da se zaboravi!*“

Ovim radom autorica želi predstaviti u zemljama bivše Jugoslavije taj zanemarivani aspekt holokausta, sažeti rezultate dosadašnjih istraživanja, ali i praznine i otvorena pitanja. Vremenski okvir prostire se od listopada 1944. do kraja ožujka 1945, a prostorni okvir obuhvaća teritorij današnje Republike Hrvatske. Naglašavam da se radi o posebnom aspektu holokausta, u tim lokalnim i vremenskim okvirima, jer je recenzent ovog rada Milan Koljanin iz naslova zaključio da kanim obradivati „povijest jugoslavenskih Židova u holokaustu“. Podrazumijeva se da bi bilo odveć smjelo kad bih ja kao pojedinac gajila takav ambiciozan plan. Već zbog toga potrebno je postaviti vremenske i teritorijalne okvire i suziti mogu-

će odgovore. Moje pitanje upućeno rezultatima dosadašnjih istraživanja, glasi: Ima li među otprilike 74.000 mađarskih Židova na Jugoistočnom bedemu žrtava iz današnje Republike Hrvatske?

To mi se pitanje nameće, otkad se bavim civilnim prisilnim i robovskim radnicama i radnicima, koji su iz područja današnje Republike Hrvatske bili deportirani u Njemački Rajh¹⁷.

Prisilni rad civila znači da su okupirane zemlje Njemačkoj isporučivale¹⁸, odnosno da su okupacijske vlasti u zemljama na silu regrutirale „obične“ građane, hapsile ih u njihovim kućama, na radnim mjestima, na poljima ili javnim mjestima, odvodili ih u sabirne logore bez obzira na starost, spol, zdravstveno stanje ili obiteljske obaveze, kvalifikacije i njihove kriterije. Nakon dolaska na tle Njemačkoga Rajha, oni su bili raspoređeni – bez mogućnosti izbora – ili na poljoprivrednim i šumarskim gospodarstvima privatnim kućanstvima ili industrijskim pogonima, na održavanje infrastrukture i sl. Nerijetko bi tako nasumce pohvatani radnici i radnice završili u pogonima u sustavu koncentracionih logora, a da nisu bili progjeni ni zbog rase, vjere ili nacionalnosti, niti zbog političkih motiva. Ustanovila sam da je glavni motiv, zbog kojih su civilni radnici i radnice iz Hrvatske dospjeli u KZ, bila aktualna potreba za radnom snagom u pogonima koncentracionih logora, poglavito za sezonske radove u poljoprivredi.

¹⁷Autorica nije zaposlena u znanstvenoj ustanovi koja bi omogućila izostanak s radnog mjesta radi istraživanja izvan mjesta rada; rad i sve troškove oko putovanja, pribavljanja materijala i sl. snosi autorica sama, tako da je i finansijske mogućnosti prisiljavaju na teritorijalno suženi opseg rada. No i rad s regionalnim aspektom ima svoje metodološko opravdanje, jer se nalazi dobiveni na tom području mogu preslikavati na dijelove izvan tog teritorija, a koji su 1941-1945. spadali pod istu vlast i okupaciju.

¹⁸Rad o prisilnim i robovskim radnicima iz današnje Republike Hrvatske nalazi mi se u fazi izdavanja u seriji „Srednja Europa“ Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Iz NDH, italijanskih i mađarskih krajeva odlazili su ljudi dobrovoljno na rad u Hitlerovu Njemačku, vrbovani od njemačkih agenata obećanjima dobrih plaća i povoljnih uvjeta rada. Poslodavci u Njemačkom Rajhu su, od 1943. godine na dalje (zbog sve izraženijeg pomanjkanja radne snage uslijed ljudskih gubitaka na bojištima), njihove jednogodišnje radne ugovore jednostrano, bez pristanka radnika, produžavali na neodređeno vrijeme; radnici i radnici ne bi više dobivali dozvole za povratak kućama. Zadržavanje na rad protivno volji samoga radnika je i tada, po definiciji Međunarodne agencije za rad (Chicago 1930) kvalificirano kao prisila, a pravni status takva radnika/radnice kao *prisilni radnik/prisilna radnica*.

Robovski radnici /robovske radnice bili su zatočenici koncentracionih i *radno odgojnih logora* (*Arbeitserziehungslager* – AEL¹⁹), koji su bili koncentracioni logori pod nadležnošću Gestapoa, za kažnjavanje radnika zbog (stvarnog ili navodnog kršenja radne discipline). Komercijalizacija zatočenika koncentracionih logora i AEL u poduzećima počela je 1938, osnivanjem posebnih tvrtki pod ingerencijom uprava tih logora, i bez obzira na ekonomsku opravdanost i logiku takvih poduzeća. Gospodarenje bi značilo da poslodavci s radnicima dobro i razumno postupaju radi očuvanja njihove fizičke kondicije i produktivnosti, što je bilo vrlo rijetko. U pravilu su poslodavci – SS – zatočenike bezočno izrabljivali, zlostavljali, izgladnjivali.²⁰ Godine 1942. je sam šef SS-a i zato vrhovni upravitelj svih koncentracionih logora naredio zamjenu prvobitne namjene koncentracionih logora – kažnjavanje i istrebljivanje političkih neprijatelja – metodom *ubijanja radom*.²¹

Radni logori za strane radnike, za čije osnivanje, opskrbljivanje i održavanje su bili odgovorni poslodavci i poduzeća koji su zapošljavali strane radnike, bili su uglavnom drvene barake ili barake od gotovih građevinskih elemenata, u kojima su barem prvih godina masovnog dovođenja stranih radnika vladali donekle red i uvjeti dostojni života. No

¹⁹AEL su koncentracioni logori osnovani od Gestapoa u neposrednoj blizini industrijskih pogona, za neposredno sankcioniranje kršenja radnih obveza., kao „treći stup disciplinskih mjera“ pored redovnih sudova i GES Radno odgojni logor“/Arbeitserziehungslager bili su koncentracioni logori Gestapoa i „treći stup“ represije pored redovnog sudstva i policijskih madarskih zatvora, s ciljem discipliniranja radništva i slamanja mogućih pokušaja radnika za organiziranje otpora. Inicijative za osnivanje AEL dolazile su od nekih poduzeća zbog njihova nezadovoljstva presporim radom sudstva, te zbog interesa gospodarstva da i sankcionirane radnike zadrži, umjesto da ih upućivanjem u koncentracioni logor prepusti SS-u. Kontrolu nad radno odgojnim logorima imao je Gestapo, dočim je financiranje bilo stvar poduzeća: Gabriele Lotfi, *Konzentrationslager der Gestapo*. Uvod i str. 250-255.

²⁰Jan Erik Schulte, *Zwangarbeit und Vernichtung. Das Wirtschafts imperium der SS*, 351-364. navodi da su planovi za to i eksperimenti poznati već 1936. godine i da je KZ Dachau (Dachau) bio prvi koncentracioni logor, u kojem je SS „privređivao“ na komercijalnoj bazi.: *Zwangarbeit...*str. 103,104. – M. Milić, *Jugosloveni u koncentracionom logoru Mauthausen*, 114-134, 114.

²¹Florian Freund – Bertrand Perz, *Zwangarbeit von zivilen AusländerInnen, Kriegsgefangenen, KZ-Häftlingen und ungarischen Juden in Österreich*. U zborniku Emerich Talos (Emmerich Talos) – Ernst Haniš Wolfgang (Hanisch-Wolfgang) – Nojgebauer-Rajnhard Sider (Neugebauer-Reinhard Sieder), *NS-Herrschaft u: Österreich. Ein Handbuch*. 1. Auflage Nachdruck 2001. S. 644-694, poglavito 684, 685..– J.E. Schulte, *Zwangarbeit...* 98-146.

*Deutschland, ein Denkmal ein Forschungsauftrag 1996 bis...
Germany – a memorial – a research task 1996 to...*

održavanju logora i „komforu“ u tim logorima su osnivatelji posvećivali veoma malo pažnje, tako da su barake zajedno s (oskudnim) namještajem u njima propadale; zavladali su prljavština, nered, nehigijena....Što su se ratom uvjetovane restrikcije opće potrošnje osjećale više u samoj Njemačkoj, to su se i životni uvjeti u tim logorima sve više pogoršavali. Preživjeli bivši radnici i radnice – čak i oni koji su dobrovoljno došli u Njemački Rajh, u nadi dobrim plaćama i „njemačkoj pedantnosti“ ili „njemačkome redu“ – doživljavali su prljave logore pune gamadi, propuh i prokišnjavanje, ograničenja tekuće vode i grijanja, loše sanitарne uređaje, kao veoma ponižavajuće. Uz ograničenja odlazaka na godišnje odmore i zabrane povratka u domovinu nakon isteka (u pravilu jednogodišnjih) radnih ugovora, rad su sve više morali smatrati „kaznom“. Ti neljudski uvjeti rada odgovaraju definiciji Međunarodne agencije za rad (IAO) od 1930. za *prisilni rad*. To je svaki rad koji nije obavljen dobrovoljno, nego kao kazna, iznuđeni rad mimo gospodarskih te ljudskih potreba, *prijetnja kazne* kao osnov zasnivanja radnog odnosa. To su, napisljektu i uvjeti rada nedostojni čovjeka.²² Rad na *Jugoistočnom bedemu* umnogostručio je patnje svih kategorija prisilnih i robovskih radnika i radnica (kako onih iz koncentracionih logora – koji su tada najvećim djelom bili već u veoma

²²Jabloner (2004.), 187, 188.– Frojnd-Perc (Freund-Perz) Talos-Haniš (Talos-Hanisch, 2000.), 646.

lošoj fizičkoj kondiciji zbog zlostavljanja i izgladnjivanja te robovskoga rada u logorima), tako i madarskih Židova iscrpljenih marševima smrti do gradilišta, s jedne strane zbog kasnojesenskih i zimskih vremenskih prilika, rada na otvorenom, s druge strane zbog vremenskog pritiska i žurbe uslijed predvidivog približavanja ruskog fronta i – uslijed toga – zbog bezočne brutalnosti stražara, SS-ovaca. To poglavlje, koje čeka rasvjetljavanje, tema je ove radnje.

Podaci o svim kategorijama logora (i o do sada utvrđenih 3.600 logora diljem Hitlerove Njemačke) nalaze se u legendi geografske karte objavljene na web-tranici "Karl Ernst Olbrich– Museum," iz Kasela (Kassela), koji je razradio topografiju svih logora Njemačkog Rajha²³ (slika br. 1).

I.2. LITERATURA I IZVORI

U potrazi za stručnom literaturom o prisilnom radu na „Jugoistočnom bedemu“ u hrvatskim bibliografijama nisam pronašla niti jedan naslov hrvatskih i madarskih povjesničara, za razliku od austrijskih i madarskih znanstvenika. To su djela recentnijeg datuma objavljivanja i predstavljaju početak sustavnog istraživanja te tematike, koja je – kako sam već naglasila – u kontekstu holokausta specijalan slučaj i nema izravnih veza sa stradanjem Židova u logorima smrti.

To mi je važno istaći jer mi je recenzent ovog rada Milan Koljanin u svojoj kritici mojeg pristupa spočitnuo tvrdnju da je tematika još neobradena. Zahvalna sam mu jer mi je predložio djela srpskih i mađarskih stručnjaka holokausta na Židovima u bivšoj Jugoslaviji, koji bi prema njegovu mišljenju podigla informativnu vrijednost, ali i relativizirala moju ocjenu da je prisilni rad još neistraženo i uglavnom nepoznato poglavlje. Do predloženih djela u Zagrebu nisam mogla doći. Koristim zato prigodu da gospodi Vojislavi Radovanović u Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu, kao i gospodinu Slobodanu Zlokolici u Narodnoj biblioteci Srbije srdačno zahvalim na izuzetnoj uslužnosti, jer su mi poslali tu literaturu.

Milan Koljanin upozorio me je na srpske povjesničare Miodraga Milića i Tomislava Žugića. Njih dvojica bavili su se jugoslavenskim zatočenicama i zatočenicima koncentracionih logora Aušvica i Mauthauzena (s popisima imena i prezimena jugoslavenskih žrtava), te su u tom kontekstu registrirali prisilni rad jugoslavenskih zatočenika i zatočenica. To je – kao

²³www.keom.de

što su i autori naglasili²⁴ *robovski rad*, što su ga zatočenici morali obavljati bilo u samome logoru i u ispostavama ili u vanjskim jedinicama. Radne uvjete zatočenika koncentracionog logora Mauthauzen, tj. robovskih radnika opisao je Miodrag Milić²⁵, a prikaz situacije u logoru Aušvic nalazi se u zajedničkom djelu Tomislava Žugića i Miodraga Milića.²⁶ Autori su prikazali svakodnevnicu „robijaša“ i načine mučenja te iscrpljivanja, *ubijanje radom*. Miodrag Milić obuhvatio je i poduzeća u kojima su jugoslavenski radnici i radnice bili na prisilnom radu u Rajhu po datumima, brojevima žrtava i polazištima, kao i po zastupljenosti spolova.²⁷ Vladislav Rotbart daje detaljne podatke o deportacijama stanovništva, ne samo židovskog nego svega nemađarskog, iz predjela što ih je Mađarska 1941. otela Jugoslaviji. Za deportacije Židova koje su sprovodili Nijemci a uz svesrdnu pomoć mađarskih vlasti, Rotbart spominje deportacije u Ukrajinu i u logore smrti (Aušvic i dr.)²⁸ i tvrdi da su „*Svi Jevreji iz jugoslovensko – mađarskih krajeva koji su tokom rata živeli pod mađarskom okupacijom odvedeni (...) na gotovo identičan način u logore smrti.*“²⁹ „*U Prekomurju, prema rasoploživim podacima, pre rata je u okviru Jevrejske veroispovedne opštine u Murskoj Soboti živelo 711 Jevreja a u Donjoj Lendavi oko 135. Njihov broj se posle odvođenja u logore smrti tako smanjio da oni svoje opštine posle oslobođenja nisu više obnovili.*“³⁰ O prisilnom radu Vladislav Rotbart zna za prilike na samim okupiranim područjima³¹ i na Istočnom frontu³². Za odvođenje zatočenika i zatočenica iz koncentracionog logora Jasenovac znaju i bivše žrtve toga logora Jaša Romano³³ i dr Jozef Konforti³⁴, no, naravno, nisu mogli znati kamo točno idu ti transporti i kakva će biti daljnja sudbina tih žrtava.

²⁴T. M. Milić, *Jugosloveni u ... Mauthauzenu*, 114-134.

²⁵M. Milić, *Jugosloveni u ... Mauthauzenu*, 125-188.

²⁶T. Žugić – M. Milić, *Jugosloveni u koncentracionom logoru Aušvic*, 66-91.

²⁷M. Milić, *Jugosloveni u Mauthauzenu*. str. 114.-134.

²⁸V. Rotbart, *Jugosloveni u mađarskim zatvorima i logorima....* 61.

²⁹V. Rotbart, op.cit. 63.

³⁰V. Rotbart, op.cit. 63.

³¹Ibid. 265-276 i 301-306, 315-317. Posebno poglavje posvećeno je prisilnom radu u Borskem rudniku.318-321.

³²Ibid. 276-300, 312-314.

³³Romano dr Jaša, *Jevreji Jugoslavije 1941-1945*.

³⁴Jozef Konforti, *Uvodna riječ. Sećanja Jevreja na logor Jasenovac*, Beograd 1972. U toj knjizi se govori o deportacijama Židovki i Srpskinja iz logora Kruščice u Loborgrad i zatim u Njemačku; Ing. Mišo Danon, str. 56-59; Moric Romano, str. 70; . Ing. Danon zna i za potresne scene odvajanja majki od djece koja su morala ostati u logoru: str. 58,59. Sudbinu preostale djece u logoru Jasenovac spominje Albert Maestro, str. 131.Napomene o prisilnom radu zatočenika i zatočenica u Njemačkoj spominje i Jakov Kabiljo, ibid. str. 99

Milan Ristović raspravio je o problematici robovske radne snage u Njemačkim tvornicama tijekom rata s područja Jugoistočne Europe i Podunavlja, pa tako i iz Hrvatske, u okvirima njemačke politike *Novoga porekta i Velikoga privrednoga prostora (Grossraumwirtschaft)*.³⁵

Moram zato relativizirati svoju prvobitnu izjavu da povjesničari iz država bivše Jugoslavije nisu obradili problematiku prisilnog i robovskoga rada za vrijeme nacional-socijalističkoga režima. Štoviše, oni su pronašli i objavili dragocjene informacije, imena i prezimena žrtava robovskoga rada zatočenika koncentracionih logora.³⁶ Zahvaljujem Miljanu Koljaninu što me je upozorio na ta djela jugoslavenskih autora o stvarnosti, o kojoj u vrijeme njihova objavlјivanja u Austriji i u Njemačkoj šira javnost nije imala saznanja. Prisilni i robovski rad postat će u našim zemljama temom istraživanja više od deset godina kasnije, nego što su jugoslavenski povjesničari saznali za to.

Prisilni rad u Njemačkom Rajhu jugoslavenski su povjesničari – kao što smo naglasili u prvobitnom tekstu – obradivali u kontekstu gospodarskih odnosa Nezavisne Države Hrvatske i Njemačke. Branimir Banović³⁷, Fikreta Jelić Butić³⁸ i Narcisa Lengel Krizman³⁹ upozorili su na odlazak radnika i radnica u najproduktivnijim godinama, što je imalo i nepovoljne demografske učinke⁴⁰. Odlazili su ne samo nekvalificirani, nezaposleni muškarci i žene, nego i stručnjaci. Ratovanje je progutalo enormne materijalne resurse, zbog čega su Nijemci neštedimice iscrpljivali izvore sirovina u okupiranim zemljama. Dragocjena „sirovina“ bio je i ljudski rad: radnici s okupiranih područja su morali nadoknađivati ljudske gubitke na bojištima. Citirani povjesničari govore s pravom o „gospodarskom izrabljivanju“ saveznika od strane Njemačkog Rajha.⁴¹

³⁵ Milan Ristović, *Nemački „Novi poredek“ i Jugoistočna Evropa 1940/41 – 1944/45, planovi o budućnosti i praksi*, Beograd, 1991, 248-270.

³⁶ Žugić dr T. – M. Milić, *Jugosloveni u koncentracionom logoru Aušvic 1941-1945*. – M. Milić, *Jugosloveni u koncentracionom logoru Mauthauzen 42-52*.

³⁷ Napis u „Putovi revolucije“, br. 1-2, 163, 375-384.

³⁸ Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatsko-Mađarska..* (Zagreb, 1978), 128-129.

³⁹ Narcisa Lengel Krizman, *Zagreb u NOB*, Zagreb, bez godine izdanja.

⁴⁰ U tom kontekstu treba spomenuti i njemačkog povjesničara Holma Zundhau-sena (Sundhaussen), *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens im nationalsozialistischen Grossraum 1941-1945, Das Scheltern einer Ausbeutungsstrategie*, Stuttgart 1983, 171-177.

⁴¹ Autorica se bavi tim aspektima „prisilnog“ i „robovskog rada“: Objavljeni osvrti u časopisu „Kruh i ruža“, Ženske infoteke Zagreb, br. 1-2, travanj 2004; *Women and War* i u *Zborniku o susretu povjesničara/istoričara Hrvatske, Srbije i Crne Gore i BiH*, Zaklada „Friedrich-Naumann“, Zagreb, br. 7/2004.

Moja tvrdnja da jugoslavenski povjesničari nisu posvetili pozornost robovskome radu na *Jugoistočnome bedemu*, vrijedi i dalje. Za razliku od jugoslavenskih zemalja, u Mađarskoj postoji velik broj naslova vezanih za *Jugoistočni bedem*⁴², ali nažalost ne u prijevodima na jedan od svjetskih jezika. Naprijed citirani autori doduše spominju „deportacije iz mađarskih provincija”, ali bez preciznijih geografskih podataka. Najiscrpniju obradu stradavanja mađarskih Židova pruža djelo budimpeštanskog profesora povijesti Szita Szabolcs, koji je stručnjak i za prisilni rad mađarskih Židova na području današnje Republike Austrije. Szita Szabolcs je akribijskim istraživanjima po lokalnom arhivima diljem Mađarske rekonstruirao deportacije unutar Mađarske, getoiziranje mađarskih Židova i njihove marševe smrti do mađarsko-austrijske granice. Američki povjesničar Randolph L. Braham (Randolph L. Braham) (podrijetlom iz Mađarske) u svojim djelima *The Destruction of Hungarian Jewry....*⁴³ i *The Politics of Genocide. The Holocaust in Hungary*,⁴⁴ nije se osvrnuo na robovski rad mađarskih Židova na *Jugoistočnom bedemu*. Međutim, u njegovoj bibliografiji *Hungarian Jewish catastrophe*,⁴⁵ nalaze se podaci o sudbini Židova u pojedinim mađarskim gradovima, gradićima i mjestima, i u onima vezanim uz gradnju bedema. Nažalost, napisи citirani u ovoj bibliografiji, na mađarskom su jeziku. Sažeci na engleskom su zaista prekratki. Kvalitetno korištenje te literature ipak iziskuje poznavanje mađarskog jezika.⁴⁶ Cecil D. Eby, *Hungary at War*⁴⁷ i Mario D. Fenyö, *Hitler, Horthy, and Hungary. German Hungarian Relations 1941-1944*.⁴⁸ osvrnuli su se na deportacije

⁴²Randolph L. Braham (ED.), *Perspectives on the Holocaust*. – Randolph L. Braham, *Hungarian Jewish catastrophe: a selected and annotated bibliography* /.

⁴³Randolph L. Braham *The Destruction of Hungarian Jewry. A Documentacion Account*. New York, 1963.

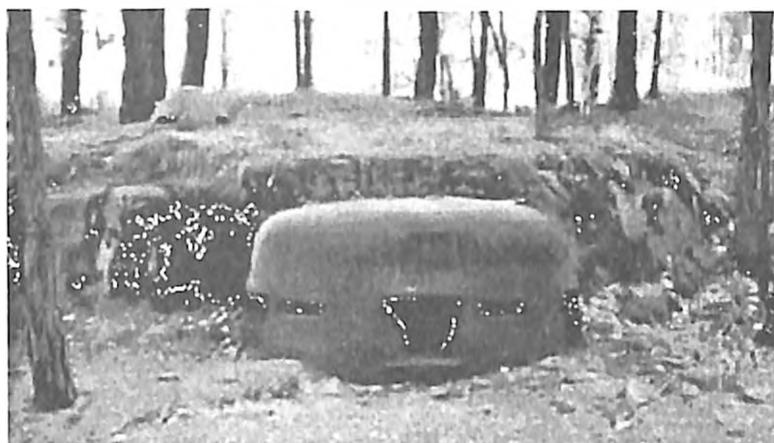
⁴⁴*The Politics of Genocide. The Holocaust u Hungary*. Volume I. New York 1981.

⁴⁵Randolph L. Braham, *Hungarian Jewish catastrophe; a selected and annotated bibliography* / [editor] Randolph L. Braham. 2. izdanje, New York, Institute for Holocaust Studies of the City University 1984. Tek jedan od engleskih naslova odnosi se na određenu epizodu u sklopu Jugoistočnog bedema, na rad Židova u austrijskome mestu Lihtenvertu (Lichtenwoerth), bibliografija br. 633: Ebek Maria, *Lichtenwoerth – and What Happened Until then*. U: *Memento Magyarorszag* (Memento Hungary), Budapest 1975, 201-210. – O logoru Lihtenvert (Lichtenwoerth) www.keom.de navodi samo (pod brojem 3881) da je otvoren 10.12.1944 i zatvoren u travnju 1945. Postojali su logor za muškarce i jedan za žene (logor broj 3882).

⁴⁶Randolph L. Braham, *The Hungarian Labor Service System 1939-1945*. New York 1977.

⁴⁷Cecil D. Eby, *Hungary at War*, Pennsylvania 1998.

⁴⁸Fenyöe: New Haven and London, 1972.

mađarskih Židova na rad u Južnu Austriju. Ni u ovim djelima to poglavlje nije detaljno obradeno, niti ima podataka o sudbini 14.202 Židova, koji su dospjeli pod mađarsku vlast, kad je Mađarska dne 11. travnja 1941. zaposjela Bačku, Baranju i Međimurje.⁴⁹

Zapise *Državne komisije za ratne zločine okupatora i njegovih pomagača*,⁵⁰ i popise *Zemaljskih komisija*, autorica je proučila u *Državnom arhivu Hrvatske u Zagrebu*. Materijali tih komisija su uglavnom brojčani popisi žrtava, registrirani a) kao ubijeni, poginuli, internirani, protjerani, na prisilnom radu, i b) za svaku okupacijsku vlast zasebno i c) pod pitanjem „umro/-la u zemlji ili izvan zemlje. Nema, međutim, popisa nacionalne, etničke ni ine pripadnosti, niti po vjeroispovijesti, niti barem po zemlji gdje je žrtva umrla. Iz registracije se, dakle, ne može iščitati kako su prošli pripadnici mjesnih židovskih zajednica. Uz to treba imati na umu da su brojke ratnih žrtava ne mogu biti posve pouzdane. Mihael Sobolevski dokazao je da jugoslavenske statistike počivaju na manjkavoj metodologiji:⁵¹ Naime, utvrđujući ljudske gubitke građana Hrvatske u Drugom svjetskom ratu, istraživači su propustili da se dogovore o jedinstvenoj definiciji pojma „žrtve“. To je dovelo do proizvoljne i nedosljedne primjene tog pojma. Pored toga, bilo je i tabuiziranja i potiskivanje u

⁴⁹Randolph L. Braham, *The Politics of Genocide. The Holocaust u. Hungary*. Volume I. New York 1981. I.sv. . 207. – Autor međutim nije naveo, koliko je Židova stanovalo u pojedinačnim regijama, tako da nema podataka o broju Židova na anektiranim hrvatskim teritorijima.

⁵⁰Državni arhiv Hrvatske, Zagreb, Arhivske jedinice br. 4, 8, 9, 15 i 72.

⁵¹To je ustanovio i Holm Zundhausen (Sundhausen), *Wirtschaftsgeschichte....u predgovoru*, str. 5

zaborav ljudskih gubitaka u neprijateljskom taboru, kao i političko manipuliranje žrtvama.⁵² No, u statistikama ratnih šteta sastavljenih u cilju reparacijskih zahtjeva prema bivšim zemljama -članicama Osovine, jugoslavenski su pregovarači i *prisilni rad* – no ne i *robovski rad* – uključili u kategorije ratnih šteta odnosno žrtava.⁵³

Austrijski se povjesničari intenzivno bave poviješću *prisilnog* i *robovskog* rada. Izvori su im sudski spisi poslijeratnih suđenja zbog ratnih zločina i zločina protiv čovječnosti. U pokrajinskim sudovima u Beču i u Gracu nalaze se spisi u vezi sa suđenjem nadzornicima nad radom *prisilnih* i *robovskih radnika* i radnica, upraviteljima logora i zapovjednicima, dakle posrednim ili čak neposrednim zlostavljačima. Među optuženima nalaze se osobe podrijetlom iz Gradišća, Donje Austrije i Štajerske, koji su u vrijeme nacionalsocijalističke vladavine kao gaulajteri i mjesni odbornici nacističke stranke bili zaduženi za organizaciju rada na samim gradilištima ili u popratnoj industriji.⁵⁴ I dokumentacija Nirnberškog suđenja ratnim

⁵²Mihail Sobolevski, *Prilog metodologiji istraživanja stvarnih ljudskih madarskih gubitaka Hrvatske u tijeku drugog svjetskog rata*. Časopis za suvremenu povijest, Institut za suvremenu povijest, Zagreb, 1992, br. 24 (1) 177-222, 177, 179, 180. – Vladimir Žerjavić-Mihail Sobolevski, *Demografija i žrtve rata*. Časopis za suvremenu povijest, Institut za suvremenu povijest, Zagreb, 1993, br. 25 (2-3), 87-114. Članak sadrži fotokopije popisa Zemaljske komisije Hrvatske za utvrđivanje zločina. – Autori sučeljavaju te nalaze s drugim izvorima i računima žrtava i u djelima jugoslavenskih madarskih povjesničara: 111.

⁵³Državni arhiv Hrvatske Zagreb (HDA), Zemaljska komisija za ratnu štetu: statistički pokazatelji ratnih šteta – Arhivske jedinice: br. 15 (Prijave šteta Ministarstva narodnog zdravlja); Arhivska jedinica br. 72 (ljudski gubici) i Arhivske jedinice br. 4, 8, 9 (Upisnici okružnih i kotarskih madarskih Narodnih općinskih odbora).

⁵⁴Jedlička Ulrich, *Die letzten Kriegstage U: Erika Vajncirl (Weinzierl)-Kurt Skalnik: Oesterreich. Die Zweite Republik*. Styria, Graz-Wien-Koeln, 1972, 129-201.

zločincima, poglavito dosije Adolfa Ajhmana (Eichmann), glavnog i odgovornog povjerenika za prisilni i robovski rad mađarskih Židova, važna su vrela informacija, iako su svi ti fondovi manjkavi, očito očišćeni prije no što su dospjeli do sudova: Naime, uprava izgradnje *Jugoistočnog bedema*, tj. *Sondereinsatzkommando* (Specijalno interventno zapovjedništvo uobičajena kratica, u dalnjem tekstu: *SEK*), posebne jedinice SS, te *Reichsverteidigungskommissar* (Povjerenik za obranu Njemačkog Reicha) uništili su prije uzmaka i povlačenja prema Zapadu, dokumente: s jedne strane zato da bi zatrli tragove o likvidiranju radnika i radnica, s druge pak strane da informacije od strateške važnosti ne bi pale u ruke Sovjetskoj armiji.⁵⁵

Austrijski povjesničari pročešljali su i lokalne i regionalne arhive u Mađarskoj, u potrazi za pisanim tragovima prisilnog rada mađarskih Židova, ali sa slabim rezultatima. Postoji još nuda da bi se u nekim manjim provincijskim arhivima i privatnim zbirkama mogli naći rasuti dokumenti. Ova konstatacija trebala bi biti izazov povjesničarima koji vladaju mađarskim jezikom u zemljama bivše Jugoslavije, napose na područjima koja su 1941-1945. bila pod mađarskom okupacijom, odnosno onima, na kojima žive pripadnici mađarskog naroda, da nastave istraživanja i rasvjetle sudbinu onih Židova koji su dobili „odgodu“ likvidacije da bi pomogli produženje agonije nacionalsocijalističkog režima.

Što mi nedostaje u obradi problematike od strane austrijskih povjesničara: tehnički podaci o *Jugoistočnom bedemu*: Njihova je obrada fokusirana na „ljudski faktor“, tako da nema u njima informacije o tome, što su ti ljudi stvarno radili, gdje su radili i što su svojim radom stvorili. Za razliku od *Istočnog bedema*, čiji su pojedini bunkeri i položaji očuvani (vidi sliku⁵⁶) od *Jugoistočnog bedema* nema više ostataka. Poznato je da je postojao hodnik za oklope i iza njega skloništa za ljudstvo, te položaj za minobacače. No većina gradevinskih radova izvedena je u drvetu. Vrlo je vjerojatno da Republika Austrija nije željela posvetiti pozornost očuvanju tih zgrada, ne samo zato što su podsjećali na sramotno poglavlje povijesti, nego i zato da ne bi ohrabrilu stare naciste i njihove ideološke baštinike da hodočaste do tih ostataka.⁵⁷

⁵⁵www.historikerkommission.gv.at

⁵⁶www.ostwall.com. Očuvani gradevinski objekti (bunkeri, podzemni tuneli) očuvani su u trokutu između poljskih rijeka Odre i Varte (u priješnjem njemačkom predjelu „Lebuser Land“).

⁵⁷Podaci o Jugoistočnom bedemu v. pod www.nachkriegsjustiz.at „Ostwall“ se nalazi na webstranici udruge „Eisernes Kreuz“, udruženju bivših pripadnika Vermahta („Željezni križ“), koji organizira izletničke i „znanstvene“ posjete tim položajima.

Izvori – primarni i sekundarni

Nedostatak pisanih vrednosti može se donekle kompenzirati metodom **Oral history** (usmena istorija). Zbog pomanjkanja pisane građe, osobna svjedočanstva imaju osobitu težinu – ne samo kao dokazni materijal, nego i zato što je za svjedočke i židovske žrtve *prisilnog i robovskog rada* na *Jugoistočnom bedemu*, zbog poodmakle starosti, krajnje vrijeme da svoje potomke upoznaju s autentičnim doživljajima. Saznanje o tome moglo bi presahnuti, kad umru ti svjedoci. Svijet ne bi saznao o jednoj od najokrutnijoj trgovini nacista životima njihovih žrtava.

U prilog izboru metode *Oral history* govori činjenica što *prisilni i robovski* rad nisu teme za "povijest znamenitih muževa," (Mirjana Gros)⁵⁸. Ne radi se o tome da se „znamenitim muževima“ suprotstavljaju „velike žene“, ne bi li se dokazalo da su žene na tom području imale i imaju također što reći. Naprotiv, muškarci i žene su u tom aspektu nacionalsocijalizma nevidljivi, brojevi u velikoj masi „Fremdarbeitera“ (kako je glasio službeni naziv, bez razlikovanja nacije, nacionalnosti i spola stranih radnika). Riječ je o brojevima, ljudima o kojima ne postoje dokumenti, nisu bile „osobe“ i zato se u njima ne mogu napisati biografije što je, kako ističe Žak Le Gof (Jaques Le Goff), preduvjet za to da o njima historiografija i historijska biografija može nešto izreći.⁵⁹ *Zadatak je povjesničara pronaći osobe, ljudе iza činjenica, one osobe koje su proživiljavale te činjenice*, Lusien Le Fevr (Lucien Le Febvre).⁶⁰ „Junaci“ tih priča uglavnom nisu heroji, nego „mali ljudi“. „Oral history“ usmjerava pogled na "povijest odozgo..." na nepoznate, "beznačajne" osobe i njihove privatne živote, što odgovara njemačkom stručnom terminu *Alltagsgeschichte* (*Povijest svakodnevice*), opisu socijalnih prilika,⁶¹ koje sačinjavaju element stvarnosti u nacionalsocijalizmu: razlike socijalnopravnog položaja Njemaca i stranca, nejednakost i zapostavljenje stranaca, absolutna obespravljenost ne-arijevca. No, *povijest prisilnog i robovskog rada* je i povijest otpora, ne otpora širih

⁵⁸Mirjana Gros: *Suvremena historiografija. Korijeni, postignuća, traganja*. Zagreb 1996, 344.

⁵⁹Žak Le Gof (Jacques Le Goff), *Wie schreibt man eine Biographie?* U: *Wie Geschichte geschrieben wird*. Mit Beiträgen von Fernand Braudel, Natalie Zemon Davis, Lucien Febvre, Carlo Ginzburg, Jacques Le Goff, Reinhard Koselleck, Arnaldo Momigliano, Berlin 1998, 103-112, 104.

⁶⁰Lusien Le Fevr (Lucien Le Febvre): *Ein Historiker prueft sein Gewissen*. U: *Wie Geschichte geschrieben wird*, 15-29, 16.

⁶¹M. Gros, *Suvremena historiografija...* 277.

razmjera i dramatičnih pojedinosti, nego povijest žilave volje za preživljavanjem, ali i gubitka nade u pozitivni ishod.

Možda je zato što u toj povijesti nema herojskog žrtvovanja, povijest prisilnog i robovskog rada ostala sve do nedavno – nezasluženo – izvan domaćaja zanimanja povjesne struke? Naime, *prisilni i robovski radnici* su posljednja kategorija ljudi osobno pogodenih i oštećenih od nacističkog režima, koju su Republika Njemačka i Republika Austrija službeno priznale. U cilju utvrđivanja svih kategorija žrtava nacionalsocijalizma i svih aspekata stradavanja ljudi, te su dvije zemlje 1997-98. godine osnovale vladine komisije povjesničara⁶²: Ta je odluka u jednoj i u drugoj zemlji posljedica saznanja da su emigranti u Sjedinjenim Američkim Državama, bivši prisilni i robovski radnici i radnice židovskog ali i „arijskog“ podrijetla, podnijeli zbirne tužbe američkim sudovima (*Class actions*) za naknade za prisilni, odnosno robovski rad. Žrtve su u svojim tužbama precizno navele industrijalce za koje su morale raditi i okolnostima, pod kojima su bili regrutirani: Sve do tih *Class actions* sudovi u našim zemljama bi prisilni rad smatrali legitimnom mjerom regrutiranja radne snage pod ratnim uvjetima i radnom obvezom koja je „normalna“ za vanredna stanja⁶³. Tijekom provjera poslovnih knjiga današnjih pravnih sljednica poduzeća koja su radila za njemačko gospodarstvo, otkriveni su u švicarskim bankama „spavajući računi“ (računi bez novčanih kretanja od 1945. godine na dalje): njihovo otvaranje objelodanilo je velike transfere novaca i transakcije zlata između Švicarske nacionalne banke i nacionalsocijalističke Njemačke. Kako su zbog tih transfera bile prozivane njemačke i austrijske banke (Dresdener Bank, Bank Austria, Creditanstalt-Bankverein...), one su prve počele istraživati svoju povijest u vrijeme nacionalsocijalizma, kad su se pripajanjem Austrije Njemačkom Rajhu financije i gospodarstvo Austrije isprepleli s njemačkim, a poslovali su sa zaradama što ih je uglavnom SS ubirao od rada prisilnih i robovskih radnika i radnica. Istraživanja pozadine tog rada zadatak je komisija povjesničara

⁶²Clemens Jabloner – Brigitte Bailer-Galanda U. A. *Schlussbericht der Historikerkommission der Republik Oesterreich. Vermoegensentzug während der NS-Zeit sowie Rückstellungen und Entschädigungen seit 1945*. U: *Oesterreich. Zusammenfassungen und Einschätzungen*. Wien – Muenchen 2003, 17-38; i 187-204.

⁶³U. Herbert: *Der 'Ausläendereinsatz'". Fremdarbeiter und Kriegsgefangene u: Deutschland 1939-1945 – ein Ueberblick*". Berlin, Rotbuch-Verlag (2. izdanje 1991), str. 92.-Mark Spoerer: *Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz: ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und Häftlinge im Deutschen Reich und im besetzten Europa 1939-1945*. Stuttgart, Deutsche Verlags-Anstalt 2001, 5.

osnovanih u Njemačkoj i Austriji godine 1998. Na osnovu njihovih izvještaja⁶⁴ su vlade Savezne Republike Njemačke godine 1999., a godinu dana kasnije i Republike Austrije, donijele zakonske osnove za isplatu naknada tim žrtvama i osnovale posebne fondove⁶⁵, donirale poduzeća i pravne nasljednice bivših industrijskih pogona koji su radili za nacionalsocijalističko gospodarstvo, banke, pokrajine i savezne vlade. Pridružile su im se Katolička i Evangelička crkva. U Republici Hrvatskoj ima više od 2.000 preživjelih bivših radnika i radnica.⁶⁶ Za njih nema podataka koliko ih je iz tih predjela bilo u Njemačkoj!⁶⁷

Autorica je bila po službenoj dužnosti uključena u traganje za preživjelim prijašnjim radnicima i radnicama na području današnje Republike Hrvatske, te su kroz njezine ruke prolazili pismeni zahtjevi austrijskom fondu. Podnositelji zahtjeva morali su priložiti prikaze prisilnog rada, mjesto, vrijeme trajanja boravka u Austriji i okolnosti, odnosno razloge

⁶⁴Clemens Jabloner: *Schlussbericht....* 17, 18.

⁶⁵Austrijski fond za pomirbu (Oesterreichischer Versoehnungsfonds), www.versoehnungsfonds.at, osnovan 27.11.2000.; u Njemačkoj se fond zove „Erinnerung, Verantwortung und Zukunft“ („Sjećanje, odgovornost i budućnost“), www.fonds-evz.de, osnovan 2.8.2000. Gibowski Wolfgang G.: *The German Industry Initiative for the Foundation, Rememberance, Responsibility and the Future*. U: Rathkolb Oliver (urednik), *Revisiting the National Socialist legency. Coming to Terms with Forced Labor, Expropriation, Compensation, and Restitution*. Kreisky-Archiv/Studienverlag Innsbruck, Wien, Muenchen, Bozen 2002, 15-19.-U tom svesku: – Florian Freund, *NS-Arbeitskräftepolitik u: Der „Ostmark“* 8 i Florian Freund, *Zwangarbeit beim Bau der Ennskraftwerke*, 27.

⁶⁶Na osnovu izvora iz Državnog arhiva Hrvatske u Zagrebu, fonds NDH br. 226, Ministarstvo zdravstva i udružbe (MUZ) došla sam do zaključka da je civilnih prisilnih radnika (bez robovskih, bez ratnih zarobljenika i bez Židova!) deportiranih iz NDH moglo je biti u cijelom Njemačkom Rajhu otprilike 230.000 (no u taj broj uračunati su deportirani iz današnje Bosne i Hercegovine i Srijema, minus onih iz talijanskih te iz madarskih predjela.– Takvu procjenu daje i Milan D. Ristović, *Nemački „Novi poredak“ i Jugoistočna Evropa 1940/41 –1944/45, planovi o budućnosti i praksi*, Beograd, 1991 (to proizlazi iz tabele na str. 351, koja počiva na statistici Dr. Hansa F. Zecka, *Erfahrungen mit dem Einsatz suedosteuropaeischer Arbeiter*, Wien 1943, sa stanjem 31.ožujka 1943.

⁶⁷Ukupno je godine 1944. boravilo na području Njemačkog Rajha otprilike 7 milijuna stranaca, s vrlo različitim pravnim statusom www.versoehnungsfonds.at.– H. Ulrich, *Fremdarbeiter und Kriegsgefangene....* 24. O strukturi stranih radnika specijalni povjerenik za zapošljavanje stranaca izdavao je mjesечne izvještaje, koji su bili strogo povjerljivi i isključivo za službenu upotrebu („zloporaba“ je bila kažnjiva): *Der Auslaendereinsatz*. Institut za suvremenu povijest u Minhenu (Institut fuer Zeitgeschichte) stavio mi je na raspolaganje očuvane primjerke iz 1943. godine., br. 1 /2 od 20.2.1943., br. 3 /4 od 30.4.1943., br.. 5/31.5.1943., br. 6/30.6.1943., br. 7/31.7.1943., br. 8/9 od 30.9.1943., br. 10./11.od 30.11.1943.s podacima od 30.9.-30.11.1943.

deportacije⁶⁸. Ovi su životopisi – unatoč njihovim nedostacima (nepreciznim podacima i sjećanjima na događaje od prije 60-ak godina) danas prvorazredni izvori za povijest svakodnevice ili povijest „odozgo“. Kako se međutim radi o živim osobama, austrijski zakon o zaštiti osobnih podataka⁶⁹ zabranjuje citiranje punog imena i prezimena autora napisa, izuzevši kad podnositelj zahtjeva daje svoj izričiti pristanak objavljivanju. Isti takav zakon ima i Republika Hrvatska⁷⁰ Međutim, manje od deset posto svih podnositelja zahtjeva dozvolilo je da se njihova imena i prezimena objave. Biografije za koje autori ne daju suglasnost objavljivanju, podliježu istom embargu kao arhivska grada u vezi s osobama, korištenje je moguće samo pod uvjetom da se imena i prezimena, kao i drugi osobni podaci (datum i mjesto rođenje, svjedoci i sl.) ne prepoznaju. Zato je autorica informante mogla citirati samo inicijalima njihovih imena i izostaviti druge informacije, po kojim bi čitatelji mogli identificirati osobe. Autorica je svjesna da to otežava ili čak onemogućava intersubjektivnu provjeru podataka. No ta mogućnost ipak postoji. Svi zahtjevi sa pripadajućim životopisima pohranjuju se u austrijskom Uredu za ljudska prava *"Ludwig Boltzmann Institut fuer Menschenrechte"*, u Beču⁷¹. Ondje će biti na raspolaganju, čim prođe zakonski određeno vrijeme za pristup arhivskoj gradi.

Osobna svjedočanstva su dragocjena vrela znanja – ali, pored svega, pijetet prema svjedočenjima bivših žrtava, njihovi iskazi moraju biti vrijednovani vrlo kritično; duga vremenska distanca od događaja negativno se odražava na kvalitet pamćenja i prikazivanja. Ne mogu se isključiti „dejà-vu“ – uvjerenja onih koji odredene događaje nisu sami doživljivali ali imaju slična iskustva. Zato treba računati s time da se zbog sličnosti iskustava pomiješaju vlastiti i tuđi doživljaji. Uslijed izbjlijedjelih sjećanja stvaraju se legende i mistifikacije.

Životopisi mogu zato biti neprecizni, nepotpuni, pretjerani ili šturi – no jedno ipak nisu: Austrijski fond za pomirbu, odnosno Austrijsko po-

⁶⁸Nije bilo potrebno dostaviti službene potvrde, jer zakonodavac (podjednako u Austriji kao i u Njemačkoj) računao je s time da ih na silu deportirane osobe nisu dobine, ili su ih u ratnom vihoru izgubile ili pak nakon povratka u svoje zemlje podrijetla bacile ili poništile iz straha od progona zbog suradnje s neprijateljem.

⁶⁹Savezni zakon o zaštiti osobnih podataka (Bundesgesetz: Datenschutzgesetz 2000 – DSG 2000, Savezni službeni list /Bundesgesetzblatt, BGBl. I Nr. 165/1999; www.bka.gv.at/ris (= Rechtsinformationssystem/Sustav pravnih informacija Ureda saveznog kancelara Republike Austrije), čl. 5, 2.dio.

⁷⁰„Narodne novine“ br. 103/03 čl. 24. www.nn.hr

⁷¹www.ludwigboltzmann.at i www.univie.ac.at

vjeranstvo povjesničara osnovano od Savezne vlade Republike Austrije za utvrđivanje kategorija žrtava nacionalsocijalističkog sustava na području današnje Republike Austrije⁷² provjerili su navode podnositelja zakona, usporedili ih sa obiteljskim, župnim i općinskim arhivima, pisanim naslijedjem poduzeća pravnih nasljednika bivših tvorničara NS-sustava u Austriji i sl. da bi ustanovili kako nije niti jedan podnositelj zahtjeva iz Republike Hrvatske dao lažne, odnosno izmišljene podatke.⁷³

II. JUGOISTOČNI BEDEM (REICHSSCHUTZSTELLUNG SUEDWESTWALL) KAO CILJ DEPORTACIJE MAĐARSKOG STANOVNJIŠTVA

II.1 VOJNOTEHNIČKI PODACI

„Suedostwall“, dionica cijelokupnog obrambenog sustava pod službenim nazivom *Reichsschutzstellung* (*Položaj za zaštitu Njemačkog Rajha*) na području današnje Republike Austrije i zapadnog dela Slovačke Republike (koja je 1939. bila pripojena austrijskoj pokrajini *Donja Austrija* (tada: *Reichsgau Niederdonau*) trebala se sastojati od tri uporedna sustava: linija A prešla je na mađarsku teritoriju, a linije B i C nalazile su se unutar područja Njemačkog Rajha. Prva je slijedila crtu od Beča preko Badena, Gutenštajna (Gutenstein), Šneberga (Schneeberg), Vehsela (Wechsel), Obervarta (Oberwart), Radkensburga /Radgona. Dvije linije pratile bi linije zapadno od nje, uporedo, ali ovisno od konfiguracije terena (B i C). Duž tih crta trebalo bi da prolazi neprekidan rov za tenkove i protuavionske topove te skloništa za vojsku. Sela na području predvidenih položaja morala su se utvrditi kao uporišta. Ljudstvo za izgradnju tih položaja davala bi okolna sela (na osnovu opće radne obaveze prema *Uredbi o osiguranju radne snage za zadatke od osobite državnopolitičke važnosti* (skraćeno: *Notdienstverordnung/Uredba o službi u slučajevima nužde*) od 15.10.1938. s izmjenama i nadopunama od 13.8.1939. i 1.9.1939., te *Verordnung ueber den Totalen Krieg* (*Uredbe o totalnom ratu*) od 31.1.1943. Stražu su čuvali *Volkssturm* (*Vihor naroda*, paravojna aktivnost vojno nesposobnih staraca i maloljetnika, posljednje rezerve ljudstva), SA, službenici (dužnosnici) NSDAP-a, članovi organizacije podređene izravno nje-

⁷²Clemens Jabloner: *Schlussbericht der Historikerkommission*. Wien 2004.

⁷³Glavni tajnik Austrijskog fonda za pomirbu, veleposlanik dr Richard Votava potvrdio je taj navod u intervjuu Hrvatskoj Radio televiziji prigodom službenog i radnog posjeta Republici Hrvatskoj dne. 15. listopada 2002.

mačkom ministru graditeljstva (Reichsbautenminister) Albertu Šperu (Speer), a nadležno za regrutiranje radne snage za velike infrastrukturne projekte, Organizaciji Tot (*Organisation Todt* – skraćeno: OT)⁷⁴; i hrvatskih pripadnika oružanih jedinica SS.⁷⁵

Gradevinski radovi počeli su na austrijskom području tijekom rujna 1944. Ono što je bilo izgrađeno (u trenutku prelaska Sovjetske armije 29. ožujka 1945.) bio je pojas položaja, koji su ostali bez ljudstva, jer je nedostajalo vojnika. Položaje je povezao hodnik za oklope, iza njih su bili smještaji za vojnike i minobacačke postaje. Pored tih položaja, utvrđeno je nekoliko sela iza tih položaja, kao „lukobrani“ koji su zaustaviti neprijateljske jedinice koje bi se možda probile do tih mesta.. Većina smještaja bile su drvene barake, beton se koristilo rijetko. Položaji nisu ni imali komunikacijske uređaje tako da zapovjedništvo Vojnog okruga XVIII (koje je bilo zaduženo za osposobljavanje položaja) nije moglo uspostaviti kontakt s bojnim jedinicama 6. Njemačke vojske u povlačenju. Ljudstvo na

⁷⁴Organisation Todt (TOT). – Organizaciju je osnovao godine 1938. dipl. ing. Fric Tot (Fritz Todt), ministar za naoružavanje i strijeljivo (*Reichsministerium fuer Ruestung und Munition*, skraćeno: RMfBM; od ožujka 1940. do njegove smrti u padu aviona godine 1942. U rujnu 1943. ministarstvo se preimenovalo u *Ministarstvo za naoružanje i ratnu proizvodnju* (*Reichsministerium fuer Ruestung und Kriegswirtschaft /RMfRK*). Fric Tot organizirao je unutar vrhovnog zapovjedništva Wehrmacht-a (*Oberkommando der Wehrmacht*, skraćeno: OKW) posebnu skupinu, koja je imala ovlasti vrbovati radnike za velike infrastrukturne projekte i za održavanje infrastrukture. Sastav OT-a regrutirao se iz raznih ravnateljstava za graditeljstvo u ministarstvima, privatnih gradevinskih poduzeća, obveznika *Reichsarbeitsdienst* (*Radne službe Njemačkog Reicha*, skraćeno: RAD) i vojnih stručnjaka. Nema niti zapovjedi niti zakona ili uredbe o osnivanju te organizacije. Ime „Organisation Todt“ spomenuto je prvi put sam Hitler na stranačkom saboru (Reichsparteitag) godine 1938. Već na početku rata „OT“ bila je najvažniji stub ratnog gospodarstva i najjača organizacija pored Vermahta i Šucštafela (Schutzstaffel) (SS) Godine 1939. OT je svoje radnike poslala na izgradnju Westwall-a (Zapadnog bedema). Nakon Totove smrti Albert Šper, dotadašnji *Reichsbautenminister* (ministar graditeljstva) postaje šef „OT“: Deutsches Historisches Museum, www.dhm.de. – Informacija autorici od bečkog stručnjaka za pitanja prisilnog rada Prof. dr. Bertrand Perc (Perz), Zavod za povijest Sveučilišta u Beču: bertrand.perz@univie.ac.at

⁷⁵Podatak o sudjelovanju hrvatskih jedinica unutar oružane SS (Waffen-SS) pojavio se na webstranici <http://members.aon.at/dbundsch/> „Suedostwall“.html. Tijekom rada autorice s podnositeljima zahtjeva za naknade zbog prisilnoga i robovskoga rada Austrijskom fondu za pomirbu autorici su neke osobe telefonirale, pitajući mogu li kao bivši pripadnici oružanih jedinica SS-a podnijeti zahtjeve (što je autorica naravno morala zanijekati). Iz razumljivih razloga nisu se htjeli predstaviti imenom i prezimenom. Za njih će se vjerojatno naći podaci u vojnom arhivu: Militärhistorisches Archiv Freiburg (Njemačka).

položajima, uglavnom starci *Volkssturma* sa svojim zastarjelim puškama, nisu mogli zaustaviti sovjetske prethodnice. Zemljani radovi morali su se prekinuti u drugoj polovini ožujka 1945. jer se Crvena armija približavala mađarskoj granici.⁷⁶

II.2. DEPORTACIJE MAĐARSKIH ŽIDOVA – HEGYHESHALOM KAO SINONIM ROBOVSKOG RADA MAĐARSKIH ŽIDOVA NA JUGOISTOČNOM BEDEMU

Sve do okupacije Mađarske od strane Njemačkog Vermahta (19.3.1944.), Mađarska je bila utoчиште za Židove na bijegu od „Endloesunga“, iako je i Mađarska od 1938. zaoštravala protužidovske zakone i mjere⁷⁷ (1941. i 1942. godine bilo je povremeno deportacija). O životu budimpeštanskih Židova u toj klimi između zaoštravanja i „detanta“, između straha i opuštenosti svjedočio je preživjeli austrijski novinar mađarsko-židovskog porijekla Paul Lendvaj u svojoj autobiografiji „Auf schwarzen Listen“ („Na crnim popisima“).⁷⁸ Paul Lendvaj priznaje Hortjevoj Mađarskoj da je uznastojala „talasati“ između svoje želje sačuvati što veći stupanj nezavisnosti unatoč pritiscima iz Hitlerove Njemačke te između spašavanja i udovoljavanju vlastitim antisemitima. Tako je Mađarska vlada 1942. godine dozvoljavala ulaz u Mađarsku židovskim izbjeglicama iz drugih država.

Radna služba obvezala je muškarce koji bi bili vojni obveznici, a koji nisu bili podobni za služenje vojnog roka (Židovi, Srbi, Rumuni, Slovaci, komunisti). Paket zakona iz 1938. i 1939. koji je propisao vojnu obvezu za sve muškarce između 14. i 70. godine života u slučajevima neposredne opasnosti po domovinu, proširio je krug osoba koje su bile nadalje u posebnim radnim logorima, u neprekidnom trajanju od najviše 3 mjeseca, podložne radnoj obvezi na sve muškarce proglašene trajno nesposobnim za vojnu službu, od 21. godine. Godine 1940. Mađarska produžuje radnu

⁷⁶Ahenbach Mihael (Achenbach Michael) -Diter Zorge (Dieter Szorge); *Der Einsatz ungarischer Juden am „Suedostwall“ im Abschnitt Niederdonau 1944/45.* Diplomarbeit zur Erlangung des akademischen Grades Magister der Philosophie. Institut fuer Zeitgeschichte der Universitaet Wien,1996., str.26-31.

⁷⁷o tome v. Harald Štrasl (Strassl) – Wolfgang Vosko, *Das Schicksal ungarisch-jüdischer Zwangsarbeiter* 56-64.

⁷⁸Paul Lendvaj, *Auf schwarzen Listen.* Wien.

službu na najmanje dvije godine neprekidnog trajanja.⁷⁹ U srpnju 1940. Židovi su se upućivali u zasebne logore za obavljanje radne službe⁸⁰. Odredbe o radnoj službi stvorile su osnov za izoliranje, iskorištavanje i diskriminiranje Židova, a da nije bilo potrebno donositi specijalne rane, tj. antisemitske zakone. Uredba donešena u jesen 1940. omogućila je osnivanje posebnih Židovskih radnih brigada.⁸¹ Vladimir Rotbart potvrdio je da su se te odredbe primjenjivale i na okupiranim teritorijama.⁸² O tome svjedoči danas još živi književnik i novinar Ivan Ivanji, koji je 1944. uhapšen u Novom Sadu i u ožujku 1944. odveden u KZ Aušvic.⁸³

U srpnju 1943. vlada Kalaja Mikloša prvi put, a na njemački pritisak, Židovske radne brigade stavlja na raspolaganje organizaciji *OT (Organisation Todt)*; brigade su poslane u rudnik bakra Bor⁸⁴, a Mađarska je za njih trebala dobiti od Njemaca 100 tona sirovog bakra. Prisilni rad u Boru je prethodnica za *Marš smrti* preživjelih Židova nakon raspuštanja rudnika godine 1944. prema prema mađarsko-austrijskoj granici za rad na *Jugoistočnom bedemu*. Naime, vlada Salašija (Szalasi) kapitulirala je pred njemačkim pritiscima dana 20.10.1944, kad je pristala staviti Židove na raspolaganje za te radove, na osnovu pregovora između predstavnika židovskih vijeća, Rene Kastnera (Kasztner) s SS-om.⁸⁵ Adolf Ajhman (Eichmann) dobio je u listopadu od vlade Salaši Ferenca odobrenje za 25.000 radno sposobnih Židova, okupljenih i organiziranih od *Strijelastih krstova* (Njilaši). Szalasi Ferenc objavio je *Program za čišćenje od Židova* i

⁷⁹Harald Štrasl (Strassl) – Wolfgang Vosko: *Das Schicksal ungarisch-jüdischer Zwangsarbeiter*.... 301.

⁸⁰Harald Štrasl (Strassl) – Wolfgang Vosko: *Das Schicksal ungarisch-jüdischer Zwangsarbeiter*.... 296.

⁸¹Ibid. str. 66.– Inače, radne brigade su obuhvatale i nežidovska mjesta iz međumursko-mađarskih i baranjsko-mađarskih sela: Rudolf A. i Martin, I. pričaju o tome da je mađarska žandarmerija stihiski hapsila po selima i odvele ljudi na austrijsko -mađarsku granicu. – V. i Dr. Jaša Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941-1945*, 155-164.

⁸²V. Rotbart, *Jugosloveni*... 55-67, 318-321.

⁸³Ivan Ivanji r. 29.1.1929 u Zrenjaninu. U Aušvicu i zatim u radnim brigadama u Buhenthalu (Buchenwald) je bio do travnja 1945. Njegovi romani: *Schattenspringen*, *Das Kinderfräulein* i *Der Aschenmensch von Buchenwald* te pripovjetke *Die andere Seite der Ewigkeit* (sve izdate u bečkom nakladnom poduzeću „Picus-Verlag“) predstavljaju autorova sjećanja na te dogadaje: Autorova osobna informacija: ivanj@yubc.net

⁸⁴J. Romano, *Jevreji Jugoslavije*... 158, 165. Kratka napomena prisilnog rada Židova u borskom rudniku: – Pavle Šosberger, *Jevreji Novog Sada*.- Na prisilnom radnu u rudniku umrlo je više od polovine prvobitnog broja; 2.000 prisilnih radnika ubio je SS u Crvenki.

⁸⁵Ibid. 66-73.

uredbu da svi zdravi muškarci i žene između 16-60 (za žene između 16. i 40. godine) moraju raditi na području Njemačkog Rajha u korist Mađarske, koja će za to dobivati ratni materijal.⁸⁶

Mađarsko pogranično mjesto prihvatiло je više valova budućih radnika i radnica za *Jugoistočni bedem*: Dne 9.11.1944, SS tjera ukupno 30.000 osoba na marš. 17.11.1944. krenuo je još jedan val. SS ih u ubojitim marševima pješice tjera na austrijsko – mađarsku granicu kod Hegyeshalom-a. S njima su bili obveznici na prisilni rad i Radne službe madarske vojske. Drugi val – ukupno 35.000 do 40.000 mađarskih Židova, no nije ih se više brojčano ni registriralo – bilo je već u startu svega 10.000 sposobnih za rad. Iako su na zahtjev Himlera dovezeni vlakom, stopa smrtnosti od iznemoglosti bila je visoka: između 500 i 700 po danu. Radno sposobni ostali su na gradilištu ili u obližnjim tvornicama; ostali su prebačeni u KZ Mauthauzen. Hegyheshalom je ušao u povijest holokausta kao polazište marševa smrti mađarskih Židova. Dne 29.11.1944. ukinuta je Mađarska radna služba (pod okriljem mađarske armije), a svi su preostali Židovi također prebačeni u Heđešalom (Hegyeshalom).⁸⁷

Oprilike 40.000, koji su zajedno s njemačkim i austrijskim civili-ma, pripadnicima Hitlerove omladine (HJ), strancima i ratnim zarobljeni-cima bili raspoređeni na radilišta između slovačkog (tada Donja Austrija ili Reichsgau Niederdonau) gradića Engerau (Petržalka kod Bratislave) i Radkensburga (Radgone), smješteni su u „logorima“, koji su stvarno bili staje, barake, podrumi, tavani, gospodarske zgrade i škole. Židovke i Židovi su u smještajima i na radnim mjestima imali brutalne stražare, koji su morali sprječavati kontakte s domicilnim stanovništvom. Mještani su im davali smještaje, no bez grijanja, bez vode. Poglavito u toj strogoj zimi kad se smrzla voda u bunarima, radnice i radnici nisu imali čak ni hladnu vodu za umivanje. Posljedice su bile zastrašujući porast smrtnosti uslijed gladi, iscrpljenosti, zaraznih bolesti, ali i ubojstava od strane brutalnih stražara.⁸⁸

⁸⁶Broj ukupno predanih SS-u je bilo 75.209 Židovki i Židova, među njima 30.000 stanovnika Budimpešte www.nachkriegsjustiz.at

⁸⁷Gerlach- Aly, 375-415. – Strass – Vosko, 79,80.

⁸⁸F. Freund – B. Perz, *Auslaendische Zwangsarbeiter....* U: E.Talos – E. Hanisch i dr., *NS-Herrschaft...* 682-684. Napomene o logorima Mauthauzen i ispostavama Gusen (I, II, III), v. Miodrag Milić, *Jugosloveni u KZ Mauthauzen*, str. 125-134; Milić navodi niz ispostava i poduzeća, u kojima su jugoslavenski zatočenici bili na robovskom radu: 125-129. – Jaša Romano, *Jevreji Jugoslavije....* 167-169.

U prosincu 1944. dolazili su na austrijsko-mađarsku granicu novi transporti, tako da se ukupni broj deportiranih Židova za rad na *Jugistočnom bedemu* popeo na ca. 55.000 (prema nalazima *Austrijske komisije povjesničara*⁸⁹). Tijekom zime 1944/45. *Stijelasti krstovi* (Njilaši) i SEK deportirali su sve Židove kojih su se mogli domoći da bi ih sustavno deportirali na austrijsko-mađarsku granicu i predali njemačkim stražarima. Prije toga su im mađarski nadzornici oduzeli sve vrijednije predmete, čak i obuću i odjeću. Odjek racija u Budimpešti, potištenost u obiteljima koje su dobile zapovjed za rad, doživljaji za vrijeme vožnje u deportacijskom vlaku, a prije svega iskustvo hapšenja u uličnoj raciji i potištenost obitelji i rodbine čiji su članovi također bili uhapšeni ili su dobili pozive za regrutiranje na prisilni rad, opisao je mađarski književnik i nobelovac Imre Kertes (Kertesz) u djelu *Čovjek bez sudbine*.⁹⁰

Jedan od svjedoka tih uvjeta na gradilištu *Jugoistočnog bedema* je Hrvat Martin I. (r.1923. iz okolice Čakovca) koji je uspio pobjeći iz transporta nasilno regrutiranih osoba u Hrvatskoj i probijati se na vlastitu ruku. Stigavši u Beč, čak se sam zaposlio u tvornici zupčanika, bez posredovanja ureda za zapošljavanje, što je bilo izuzetna rijetkost. Samostalno zapošljavanje bilo je zabranjeno kao i samostalno mijenjanje ili biranje radnih mјesta, na osnovu zakonskih odredbi o radnim obvezama donijetim prije početka rata.⁹¹ Službenici su ga čak mogli i prijaviti policiji radi izbjegavanja radne obveze ili dezterterstva. Od tamo ga je policija poslala na kopanje protutenkovskih rovova u Gradišću; točno mjesto rada nije naveo.⁹²

Mađarski-židovski prisilni radnici i radnice kopali su rovove za oklope u mjestu Altlichtenwart – Donja Austrija.⁹³ U jednom od pogona za građevinski materijal, u ciglani u Neusiedl-u (Gradišće) radili su od srpnja 1944. (točan datum nepoznat) Židovi – muškarci, žene i djeca iz budimpeštanskih sabirnih logora.⁹⁴

U ciglani Baden (logor br. 3813, Niederdonau 1.7.1944 – 1.12.1944) radili su takođe muškarci, a žene u logoru br. 3812 u šumarstvu i u poljo-

⁸⁹www.gedenkdienst.at/Holocaust_Education.

⁹⁰Originalni naslov: „Sorstalansag.“ Budapest 1975. Hrvatsko izdanje, Zagreb, 2003.

⁹¹Fritz Weber: *Zwischen abhaengiger Modernisierung und Zerstoerung. Oesterreichs Wirtschaft zwischen 1938 -1945.* U: E. Talos – E. Hanisch, *NS-Herrschaft....* 326-347, 327.

⁹²Martin I., podnositelj zahtjeva Austrijskom fondu za pomirbu.

⁹³www.keom.de/Deutschland....logor br. 3802.

⁹⁴www.keom.de/Deutschland ein Denkmal. Broj logora 3898.

privredi.⁹⁵ Baden je u prvobitnom planu Jugoistočnog bedema bio na prvoj liniji, no ondje se za sada nisu pronašli tragovi (ostaci) gradevina, koji bi se povezali s izgradnjom bedema. Baden se nalazi u neposrednoj blizini tada najvećeg i naznačajnijeg industrijskog centra na teritoriji Istočne marke (Ostmark, današnja Republika Austrija), koji je od 13. 8.1943. (datum prvog velikog bombardiranja) bio glavna meta zračnih napada američkih i britanskih zračnih snaga⁹⁶. Industrija se nakon svakoga napada brzo oporavila, upravo zahvaljujući bezočno forsiranom zalaganju prisilnih i robovskih radnika.⁹⁷ U ciglani su radili muškarci i žene još u mjestu Unterthemenu (Postorna), Donja Austrija, logor br. 3952, otvoren u lipnju 1944, a raspušten vjerojatno sredinom veljače 1945.⁹⁸

Izričito *gradnja utvrde* zabilježena je za logore za žene u Lichtenvertu (Lichtenwoerth kod Wiener Neustadt/Bečko Novo Mjesto, Donja Austrija, logor br. 3882 i br. 4001) i za muškarce (br. 3881).⁹⁹ Ondje su i tvornice oružja Gustloff-Werke imali pogon, a logor 4001 postojao je u sklopu tog poduzeća. Zatvoren je u ožujku 1945.¹⁰⁰

Logor za muškarce, koji je nastao prilikom povlačenja prema Zapadu je logor Bad Tatzmannsdorf (Reichsgau Steiermark = Štajerska, poslije 1945. pokrajina Gradišće); otvoren je 1.4.1945¹⁰¹, i St. Ruprecht an der Raab (logor br. 3936), osnovan otprilike krajem ožujka 1945. i raspušten tek 8. 5.1945.¹⁰²

Svi se ti logori nalaze u pokrajini Donja Austrija, te u južnom Gradišću i u istočnoj Štajerskoj; svi su napušteni najkasnije do prvih dana travnja 1945., pred ulazak Crvene armije; preživjeli radnici i radnice morali su se zaputiti na marševe prema Zapadu, tako da su oni koji su izdržali, imali šanse biti oslobođeni od američke vojske. Austrijski znanstvenici pretpostavljaju da je većina tih "radnih Židova," ili "zamjenskih Židova," kako ih je zvala terminologija SS-a, možda izdržala do dolaska Saveznika i tako dočekala spas.¹⁰³

⁹⁵[⁹⁶Josef Ulrich, *Der Luftkrieg ueber Oesterreich*. Militaergeschichtliches Institut Wien, 1976. – Tabelarni prikaz.](http://www.keom.de/Deutschland....br. 3812, 3813.</p>
</div>
<div data-bbox=)

⁹⁷D. Doerfler, *Luftkrieg...* 18.

⁹⁸[⁹⁹\[¹⁰⁰\\[¹⁰¹\\\[¹⁰²\\\\[¹⁰³Freund – Perz, *Zwangsarbeit* 683.\\\\]\\\\(http://www.keom.de/Deutschland...logor br. 3936.</p>
</div>
<div data-bbox=\\\\)\\\]\\\(http://www.keom.de/Deutschland..logor .br. 3814.</p>
</div>
<div data-bbox=\\\)\\]\\(http://www.keom.de/Deutschland...logor br. 4001.</p>
</div>
<div data-bbox=\\)\]\(http://www.keom.de/Deutschland...br. 3881, 3882.</p>
</div>
<div data-bbox=\)](http://www.keom.de/Deutschland...logor br. 3952.</p>
</div>
<div data-bbox=)

II.3. PRISILNI RAD KOD ENGERAU-A /SLOVAČKI: PETRŽALKA, MAĐARSKI: POZSONYLIGETFALU

Mjesto Engerau bilo je za Vermaht zbog mosta preko Dunava strateško važno uporište obrane od Crvene armije i najsjevernije gradilište Jugoistočnog bedema na tlu Austrije: ondje je postojao pogon *Semperit-Werke, industria gume*, a gradevinska tvrtka CARNELUTTI (s filijalama i u NDH) imala je ondje pogone. Tik uz njih postojao je radno odgojni logor (AEL).¹⁰⁴ Između studenog 1944. i 20. ožujka 1945. (do dana evakuacije logora) boravilo je ondje, također u stajama i štagljama na sedam mjesta (plus jedno mjesto za bolesnike, takozvani *Krankenrevier*) 2.000 mađarskih Židova. Sanitarni i zdravstveni uvjeti bili su, kao i u Gradišću neopisivo loši. Neki od stražara (SA-ovci), kojima je još u jesen 1945. suđeno za masovno umiranje u logorima Engerau¹⁰⁵, spremno su iznosili detalje, u nadi da će im sud priznatni kajanje. Pri tome lokalno stanovništvo se sramotno odnosilo prema strancima općenito, prema Židovima posebice: struju u vodu u stajama i štagljama radnici bi dobivali tek, kad su ih lokalni SA i dužnosnici NSDAP prisiljavali, s obzravloženjem da pomanjkanje vode i grijanja može izazvati epidemije zaraznih bolesti, a nedavanje svjetla povlačilo bi za sobom rad sa svjećama i šibicama i uslovljavalо opasnost od požara.¹⁰⁶

Dana 20. travnja 1945. Slovačka vojna komisija identificirala je na groblju masovnu grobnicu muškaraca (vidi prilog). Nema niti jednog koji bi porijeklom bio iz nekog od jugoslavenskih područja. No, liječnik obližnjeg mjesta Kittseea postao je svjedok evakuiranja logora jer je pozvan da pregleda „neke leševe“. Izbrojio je 60 ili 65, ali zbog užasnog prizora odustao je. Pretpostavio je da su to bile žrtve nesposobne za hodanje, i zato likvidirane prije pokreta.¹⁰⁷

¹⁰⁴ O surovim uvjetima i stražarima u tom logoru izvještavao je civilni radnik koji je dospio onamo zato što je ostao bez roditelja, pa je u svom mjestu u današnjoj BiH od vlasti NDH proglašen „asocijalnom osobom“. Podnositelj zahtjeva Austrijskom fondu za pomirbu.

¹⁰⁵ Zapisnici rasprava krivičnih postupaka u Pokrajinskom sudu u Beču, 1946., 1. suđenje. Vr 564/45; 3. sudjenje: br. Vg 1c Vr 3015/45): www.members.aon.at

¹⁰⁶ Dokumentacija udruženja za istraživanje nacionalsocijalističkih nasilničkih zločina i njihovu proradu („Verein zur Erforschung nationalsozialistischer Gewaltverbrechen und ihrer Aufarbeitung“) pod vodstvom dr Claudiјe Custolezisis – Haider, www.members.aon.at i www.nachkriegsjustiz.at

¹⁰⁷ Izjava u 1. Engerauskom postupku u Pokrajinskom sudu u Beču, br. Vr 564/45, www.members.aon.at

Dana 20. ožujka preživjeli su kod Bad Deutsch Altenburga (s austrijske strane austrijsko-slovačke granice) ukrcani na brod-tegljač, koji ih je trebao prevesti do Mauthauzena. No kako je KZ Mauthausen bio prenatrpan zbog evakuacije iz svih pravaca, oni koji su do sada preživjeli sve štrapace, morali su krenuti još jednom, i to u logor Gusen (oko 20 km od Mauthauzena). Na putu u Gusen naišli su početkom svibnja 1945. na američke vojнике koji su ih oslobodili.¹⁰⁸ Logor Bruck an der Leitha (Donja Austrija) očito je bila jedna postaja, možda ispostava logorske uprave Engerau. I taj je logor evakuiran 20.3.1945. i preživjeli skupa s onima iz Engeraua upućeni u Mauthausen. Župnik je pokopao pronadene leševe na groblju u Bad Deutsch – Altenburgu. Natgrobni spomenik nosi upis „11 nepoznatih Izraelita“. Grob se i danas još održava i njeguje.¹⁰⁹

II.4. MASAKRI NAD RADNICIMA NA JUGOISTOČNOM BEDEMU? – SVJEDOČANSTVA – ISKOPANI MASOVNI GROBOVI.¹¹⁰

Jedan masakar nad mađarskim Židovima – muškarcima, ženama i djecom – zabilježen je kod mjesta Persenbeug na Dunavu (Donja Austrija), gdje su prisilni radnici izgradili veliku hidroelektranu. Podatak o masovnom strijeljanju zatočenika tamošnjeg logora (br. 3907, otvoren 25.4.1945., zatvoren 2./3.5.1945.) nalazi se u dokumentaciji *Deutschland ein Denkmal*.¹¹¹ S obzirom na datume otvaranja (25.4.–27.4.1945. u Beču je već proglašena prva provizorna vlada nove Druge Republike Austrije, a grad Beč je bio pod zapovjedništvom Saveznika!) mora da se radi o jednom od marševa smrti, a žrtve su bile iznemogli zatočenici.

Iskopavanja u Gradišću dovela su do pronalaženja masovnih grobnica. Sudski spisi Narodnog suda u Austriji protiv ratnih zločina postoje

¹⁰⁸Njihovu sudbinu do deportacije na Južni bedem, i za vrijeme gradevinskih radova i, naposljetku, povorke smrti prema koncentracionim logorima Mauthauzen, Ebenzee i Gusen krajem ožujka 1945. opisala je Szabolcs Sz. 1999. – v. F. Freund-Perz, *Auslaendische Zwangsarbeiter*....u: E. Talos – E. Hanisch i. dr. *NS-Herrschaft*... str. 682-684. Napomene o logorima Mauthauzen i ispostavama Gusen (I, II, III), Ebenzee i Harthajm v.: M. Milić, *Jugosloveni u KZ Mauthauzen*, 125-134; Milić navodi niz ispostava i poduzeća, u kojima su jugoslavenski zatočenici bili na robovskom radu, no ne i to da su Gusen i Ebenzee bili podzemni logori i tvornice, gdje su zatočenici radili na razvitu „čuda od oružja „V2“ – Jaša Romano, *Jevreji Jugoslavije*.... 167-169, 168.

¹⁰⁹www.members.aon.at; www.nachkriegsjustiz.at

¹¹⁰www.members.aon.at/bundsch/“Suedostwall”.html. i STtrasl-Vosko, 141-242.

¹¹¹www.keom.de/Deutschland..., logor br. 3907.

za slijedeće masakre nad Židovima, radnicima na Jugoistočnom bedemu: mjesto: Rehnic (Rechnitz, pokrajina Gradišće): Poznato je da je 24.3.1945. 600 Židova dopremljeno iz Kesega (Koeszega, Guensa) vlakom u mjesto Burg u Gradišću. 200 od njih, potpuno iscrpljenih, vraćeno je na kolodvor Rehnic. 180 od njih ubijeno je u noći od sudionika slavlja „ratnih drugova“ po gostonicama, kojem su prisustvovali visoki predstavnici lokalnih nacionalsocijalističkih organizacija. Sudske istrage upućuju na to da su vlastelini gradića i zemljišta u Rehnicu, poglavito grofica Margita Baćanji (Batthanny), „pokrivali“ i zaštitili počinitelje tog zločina. Sudski postupci su obustavljeni zato što su neki od počinitelja nestali, a poglavito zbog toga što su počinitelji i njihov krug simpatizera i poslije poraza nacističkog sustava zastrašivali presumptivne svjedoke. Dvoje ljudi za koje su pretpostavili da bi mogli biti očevici, pronađeni su godine 1946. mrtvi.¹¹²

Godine 1991. mlađi ljudi gradića Rehnicu osnovali su nevladino udrženje *Refugius*, u cilju obilježavanja uspomena na žrtve masakra i utvrđivanja mjeseta zločina. Udrženje je kupilo staju, za koju se pretpostavlja da je u njoj počinjen masakar i pretvorili je u spomen područje za sve židovske žrtve Jugoistočnog bedema u Gradišću. Spomen mjesto pripada sada *Izraelitskim bogoštovnim općinama Gradišće*. Masovna grobnica tih 180 žrtava treba se još utvrditi.

Masakr u Deutsch-Schuetzen (Gradišće).¹¹³ Za ovaj masakar ima preživjelih svjedoka (u Komaromu, Slovačkoj); oni su još u prosincu 1945. potakli istraživanja mesta masovne grobnice. Za masakar nad 80 Židova osumnjičeni su pripadnici „Hitlerjugend“ (HJ) i „SA“. Ovi postupci obustavljeni su za HJ-ovce jer su u trenutku zločina imali tek 17 godina života, a glavni počinitelj je – nakon 10 godina trajanja postupka, kad je godine 1957. Austrija donijela zakon o amnestiji za nacističke zločine – dobio oslobođajuću presudu.¹¹⁴

¹¹²Sudski postupci u Pokrajinskem sudu u Beču (Landesgericht Wien, kratica: LG) nose oznake LG Wien VG 2d VR 2059/45; LG Wien Vg 8e VR 661/55 i LG Wien 20a VR 661/55, LG Wien 12 VR 2832/45 i LG Wien Vg11d VR 190/48: www.nachkriegsjustiz.at

¹¹³www.members.aon.at/bundschi/ „Suedostwall“ / Deutsch Schuetzen; Strassl-Vosko, 243-321.

¹¹⁴www.nachkriegsjustiz.at

III. SLUČAJNE POSTAJE – SPAS

III.1. STRASSHOFEN – MEĐUSTANICA ZA TRANSPORT U LOGOR AUŠVIC – POSTAJA ZA SPAS

Za Austriju posjedujemo spisak logora specijalno za mađarske Židove izrađen od projektne skupine *Deutschland ein Denkmal (Spomenik Njemačka)* muzeja *Karl-Ernst-Osthaus-Museum* u Hagenu (Njemačka).¹¹⁵ Popis obuhvaća 230 logora ukupno, raspoređenih na današnje pokrajine Donje Austrije, Gradišće i Štajerska; od njih se 23 logora nalazi izvan teritorija današnje Republike Austrije, na području današnje Republike Slovačke i Češke Republike.

Logor Strasshof, na granici današnje Republike Austrije sa Slovačkom Republikom na rijeci March, stekao je glas kao masovni logor za civilne radnike i radnice, ratne zarobljenike i mađarske Židove, s nemožućim uvjetima življjenja. Baranjanin Marko K. (r.1928)¹¹⁶ bio je jedan od ne-Židova koji su sa Židovima, premda izolirani od njih, od lipnja 1944. do travnja 1945. bio na prisilnom radu u "Straosovo" (Strasshof), na izgradnji vojnog aerodroma. Sjećao se kako su njemu i njegovim kolegama po sudbini logorske barake ostale u sjećanju kao prave strahote: spavali su u hladnim i prljavim barakama gdje su ih grizle "vaške i stjenice", bili su gladni i žedni, ujutro su po svim vremenskim uvjetima pješice išli na rad; nadzornici na radu su ih tukli. Uvečer su se pješice vraćali u barake.¹¹⁷

Za mađarske Židove kao tranzitni logor; od kojeg put nije išao dalje u logor smrti, nego u obližnje industrijske pogone. Prema nepotvrđenim informacijama što su doprle do židovskih žrtava u željezničkoj kompoziciji, koja je završila u Štrashhofu, vlak je bio pogrešno otpremljen s kolodvora u Komaromu. Prometnik je „zabunom“ (?) zamjenio tovarne listove i kompoziciju usmjerio, umjesto na prugu za Aušvic, prema Donjoj Austriji.

¹¹⁵Karl Ernst-Osthaus Museum Hagen, projekt *Deutschland ein Denkmal* (Njemačka, spomenik). Karl Ernst Osthaus (1874-1921) bio je organizator, mecena i osnivač muzeja posvećenog razvitku grada Hagen u industrijski centar. Osnivatelj je u nekoliko navrata mijenja koncepciju; pod dojmom susreta sa suvremenim likovnim umjetnicima pomjerio je težište na skupljanje njemačke likovne avangarde, te na projekte za arhitekturu i urbanistiku. Skupocjenu zbirku avangardne likovne umjetnosti nacisti su 1933. izbacili iz muzeja. Zgrada je tijekom Drugog svjetskog rata teže oštećena. Nakon obnove služi ponovno namjeni osnivatelja, tj dokumentiranju društvenog, gospodarskog i kulturnog razvijanja Hagena i šire okolice tokom vremena. www.keom.de/Deutschland_ein_Denkmal. Popis u prilogu.

¹¹⁶Marko K., podnositelj zahtjeva Austrijskome fondu za pomirbu.

¹¹⁷Slični logor doživio je u Lincu Vinko P. iz Legrada.

ji.¹¹⁸ Zahtjev za dodjelu „*Arbeitsjuden*“ („Židovi za rad“) je postojao. Na zahtjev Gaulajtera Donje Austrije Huga Juryja i gradonačelnika Grosswien-a (Velegrada Beča) Karla Blaškea (Blaschke) trebalo je da stigne 18.000 madarskih Židovki i Židova (datumi zahtjeva i dolaska nisu poznati).¹¹⁹ Mjesta rada trebalo je da budu gradilišta vojne piste u samome mjestu Štrashhofu i u obližnjem mjestu Dojč Vagram (Deutsch-Wagram), gdje je OT gradila rezervni vojni aerodrom.¹²⁰

Austrijsko povjerenstvo povjesničara utvrdilo je da je u lipnju 1944. više od 15.000 madarskih Židova – muškarci, žene i djeca, stiglo u logor Štrashhof. Bečko zapovjedništvo SEK (Sondereinsatzkommando der SS) omogućilo je tim žrtvama da su kao radno sposobni članovi obitelji mogli povesti za sobom na svoja radna mjesta u blizini Beča i diljem Donje Austrije nesposobne za rad, pa su obitelji, mogle ostati na okupu. Smještaj su ti ljudi, kao i oni u Gradišću i u Štajerskoj pronašli u stajama i štagljama, bez osnovnih sanitarnih uređaja. Glavni ured za prehranu Donje Austrije upravo tada je skratio dnevna trebovanja utvrđena za Židove još 1942., koja su tada već bila svedena na obroke za umiranje. SEK je odbrio židovskim humanitarnim udrušgama i Crvenom križu isporuke odjeće i obuće (što treba protumačiti s kalkulacijama nacističkih dužnosnika da sebi osiguraju olakšavajuće okolnosti“ u trenutku poraza, koji je bio izvjestan, iako se o tome nije smjelo javno prozboriti!). Kriteriji za radnu sposobnost bili su rigidni Svugdje gdje su postojali logori za muškarce, žene i djecu, djeca su morala raditi, pojednako kao i stari ljudi. Iako su u nekim gradovima i gradićima još postojeće židovske ustanove preuzele zdravstvenu skrb za te prisilne radnike i radnice, smrtnost među njima je bila visoka. Lokalno stanovništvo ponašalo se dvojako: neki su izgladnje-

¹¹⁸To je izjavio u TV-emisiji „3sat“ preživjeli madarski „putnik“ te kompozicije, u emisiji o sudbini slovačkih Židova.

¹¹⁹[www.keom.de /Deutschland ein Denkmal](http://www.keom.de/Deutschland/ein-Denkmal).

¹²⁰Ladislav. Š., rođen 1926. kod Čakovca, navodi u svome zahtjevu za Austrijski fond za pomirbu da je nakon deportacije od strane madarske žandarmerije radio u Štrashhofu na izgradnji uzletišta za avione. Podatke o logoru v. u projektu „Karl-Ernst-Osthaus-Museum Hagen“, projekt „Deutschland ein Denkmal“: www.keom.de. Prema klasifikaciji tog projekta logor u Štrashhofu (br. 3943) bio je u vlasništvu građevinske tvrtke za visoku i nisku gradnju (Hoch-und Tiefbau) Zager i Verner (Sager u. Wörner); prvi put spomenut u pismenim ispravama u lipnju ili srpnju 1944 – posljednji pisani trag datiran je u travnju 1945. Riječ je o logoru za muškarce, žene i djecu. Točna lokacija logora u današnjem mjestu ne može se utvrditi: www.keom.de. Postoji i podatak za tranzitni logor Štrashhof br. 3942 za madarske Židove.– I V. Rotbart spominje rad na izgradnji tog aerodroma: *Jugosloveni u madarskim zatvorima... 333.*

lima potajno davali hranu; poslodavci bi ih štedjeli, kolege na radu, i ratni zarobljenici pomagali – no stražari i predradnici te zapovjednici isticali su se brutalnošću, isto tako kao i pojedinci na radnim mjestima.

III.2. SIGURNOST OD DEPORTACIJE – RAD U BEĆKIM PODUZEĆIMA

Oprilike 9.000 Židova iz Štrashofa raspoređeno je na prisilni rad diljem Donje Austrije – mahom na poljoprivrednim imanjima i u Štajerskoj: to su mjesta: Aichhof (Wien-Schwechat), Wien-Gutendorf¹²¹, Wien-Mannswoerth¹²², Wien – Moosbrunn¹²³, Wien-Pellendorf¹²⁴. Ta se mjesta nalaze unutar onog područja koje je bilo predviđeno kao obrambeni pojas (linije B i C). Činjenicu da su ti Židovi tada trebali raditi mahom u poljoprivredi, može se protumačiti kao *ad hoc* potreba poljoprivrednika za sezonskom radnom snagom. I u rasporedu prisilnih radnika i radnica mogla sam ustanoviti da su se ljudi nerijetko zapošljavali u granama, za koje nisu bili primljeni, samo radi aktualne potrebe. Nekoordiniranost različitih službenika i ureda nerijetko je protivrečila klišeu o „pruskoj disciplini“ i o „urednom“, „pedantnom Njemuću“.

Da su i u slučaju zapošljavanja tih Židova „kumovale“ brzopotezne odluke i trenutne potrebe, kazuju primjeri muškaraca, žena i djece zaposlenih na poljoprivrednim imanjima veleposjednika Vinšek -Dreer (Wuenschek - Dreher) oko Beča,¹²⁵ zatim u donjoaustrijskom Altenburgu¹²⁶; i Antonshofu (općina Beč Švehat = Wien-Schwechat). Od prosinca 1944. premještani su u logore u bečkom 21. okrugu Beč-Florisdorfu. Neki su i tamo bili dodijeljeni veleposedniku Vinšek -Dreer,¹²⁷ dok je njih 6.000 raspoređeno na 65 logora pod nadzorom ili SS-a ili Gestapo i dodijeljeno 105 poduzeća u gradu.¹²⁸

Gedenktafel am Haus 15, Hackengasse 11, ehemaliges Wohnlager für ungarisch-jüdische Zwangsarbeiter, (zum Vergrößern anklicken)

Spomen-ploča na kući 1150 Beč, Hakengase 11 (bivšem logoru za mađarsko – židovske prisilne radnike i radnice. Izvor: Institut für die Ges-

¹²¹www.keom.de/Deutschland...logor br. 3995

¹²²www.keom.de/Deutschland...logor br. 3996

¹²³www.keom.de/Deutschland...logor 3997

¹²⁴www.keom.de/Deutschland...logor br. 3998

¹²⁵www.keom.de/Deutschland...logor br. 3800

¹²⁶www.keom.de/Deutschland...logor br. 3801

¹²⁷www.keom.de/Deutschland...logor br. 3808

¹²⁸www.gedenkdienst.at/Holocaust Education.

chichte der Juden u Österreich, A-3100 St. Poelten, Donja Austrija, www.injoest.ac.at)

Iz topografije „Karl-Ernst-Osthause-Museum“ vidi se da su muškarci, žene pa i djeca radili, bez obzira na spol i dob, u visokoj i u niskoj gradnji, u sanaciji zgrada poslije zračnih napada, u raščićavanju ruševina, u industriji počev od prehrambenih proizvoda sve do teške industrije, u elektranama, u plinarama i na održavanju i čišćenja ulica, cesta, tramvajskih i željezničkih tračnica. Iz tih podataka je vidljivo kako je u drugoj polovini 1944, a poglavito tijekom ratnih mjeseci 1945. cjelokupni gospodarski rad usredotočen na sanaciju šteta od napada, a te radove, najopasnije i fizički najteže obavljali su ti prisilni radnici i radnice. Od zatočenika smještenih u logoru Beč-Favoriten (Laerstrase 61), logor br. 3969, prvi put spomenut 29.10.1944, zatvoren vjerojatno 5.3.1945 zbog deportacije nepoznatog broja preostalih zatočenika, muškaraca, žena i djece. Zatočenici (nepoznat broj) pогинули су u zračnom napadu na Bečko Novo mesto (Wiener Neustadt) 6. studenoga 1944.¹²⁹

Poljoprivreda i industrijski pogoni poljoprivredne industrije i industrije tekstila pružali su minimalne šanse za preživljavanje. Tako je logor Štrashhof unatoč svim strahotama bila sretnija slučajnost.

IV POTVRĐENI PODACI O MARŠEVIMA SMRTI

IV.1.Iz tranzitnog logora Dojč krojc (Deutschkreuz, Gradišće) Židovi su već u prosincu 1944. vlakovima odvedeni u pravcu Zapada, s nepoznatim ciljem. Neki su ostali u Gradišću i radili na poljoprivrednim imanjima obitelji Esterazi (Eszterhazy) i na kopanju rovova protiv prodora ruske vojske.¹³⁰

¹²⁹[¹³⁰I o tome vidi Szabao Szita: *Verschleppt...225-242.* – \[www.keom.de.\]\(http://www.keom.de.\), logor br. 3822. – Esterhazi je i na imanju u Potendorfu, Donja Austrija \(logor br. 3912\) zapošljavao mađarske Židove. I uprave poljoprivrednih imanja knezova Lihtenštajn \(Liechtenstein\) u Ajsgrubu \(Eisgrub\), Donja Austrija \(danas: Ledenice, Slovačka\), logor br. 3829, logor te logori br. 3834 i 3835 i 3944 u Felsbergu \(danas Valtice, Slovačka\) i Reinthal \(logor br. 3916\), nadalje grof Hardegg u Grosskardolzu \(Donja Austrija\) – logor br. 3851, baron Rudolf fon Frojental \(von Freudenthal\) u Inendorftu \(Donja Austrija, logor br. 3866\), grof Špe \(Spee, logor br. 3877 – Jaroslavice ili Joslovice, Donja Austrija\), zapošljivali su mađarske Židove: \[www.keom.de\]\(http://www.keom.de\)](http://www.keom.de./Deutschland...logor br. 3969 Dne. 6.11.1944. nije zabilježen zračni napad na Wiener Neustadt. Velik napad se dogodio 5.11.1944., kad je američka avijacija usmjerila glavninu svojih bombardera prema tom gradu; palo je 1.100 bombi: Doris Doerfler, <i>Der Luftkrieg ueber Oesterreich</i> 18-22.</p>
</div>
<div data-bbox=)

Dokaz za lutanje vlakova sa zatočenicima iz logora Deutschkreuz (Gradišće) pred nadolazećim savezničkim vojnicima pruža Stjepan F. (ne navodi da je sam Židov, nego da je radio sa Židovima u vrijeme kad je došlo do "Konačnog rješavanja," u Mađarskoj): Rođen je kod Legrada 1926. godine, Iz Legrada je bio deportiran teretnim vlakom u Veliku Kanjižu (Nagykanisza), na kopanje rovova (protiv Crvene armije koja se približavala), "jer se Horthyeva stranka prodala Nijemcima" (Stjepan L.). Iz Mađarske su radnici prebačeni u Njemačku u plombiranim vagonima, zbog zračnih napada američkog zrakoplovstva vlakovi su lutali od grada do grada, pod pratinjom SS-a i pod letom američkih aviona. U ožujku 1944. Stjepan F. je jednim od tih vlakova stigao u Linz, gdje je zajedno sa Židovima radio na kopanju rovova. Njegov transport u kojem su se nalazili i mađarski Židovi, zapravo je zapeo u tom gradu, na koji su upravo padale američke bombe. Zatočenici su se iskrčali i zaputili na čišćenje ulica i kolodvora od ruševina. Kako su u tom napadu izgorile barake stranih radnika, nakon otklanja šteta ti su se radnici ponovno morali ukrcati u vlak: Tada je došlo do „selekcije“: – Židovi su ušli u vlak za Aušvic, a oni drugi su lutali Njemačkom, sve dok se nisu zaustavili u Merc-u (ili: Mercyju?) u Francuskoj. Odande se svako spasio kako je znao i umeo.¹³¹

IV.2. Zatočenice logora Altprerau (Wildendürnbach), Niederdonau (otvoren u lipnju 1944 i trajao do 7.11.1944), zaposlene do zatvaranja logora u tvrtci *Julius Meinl, Konservenfabrik* (tvornici za preradu poljoprivrednih proizvoda) i u poljoprivredi¹³², zatim muškarci i žene iz logora Gmuend¹³³ (Niederdonau, otvoren 22.12.1944, raspušten: 16.2.1945) i u logoru Gross-Sieghardts (Donja Austrija)¹³⁴ koji su također radili u poljoprivredi, te u tkaonici, staklari i u poduzećima za čišćenje, na kraju su – još u veljači 1945. „premješteni“ u geto Theresienstadt (Terezin), oni iz Gross-Siegharts još u travnju 1945. To se dogodilo i zatočenicama logora (broj 3909) u Pleissingu (Donja Austrija) gdje je logor (s 15-20 žena) postojao od 30.6.1944 do travnja 1945.¹³⁵ Za identifikaciju žrtava iz Terezinskog geta, u zavodu za povijest Židova u Austriji (Institut fuer die Geschichte der Juden in Oesterreich)¹³⁶ Eleonora Lapajne (Lapaine) obrađuje

¹³¹Stjepan F, podnositelj zahtjeva Austrijskom fondu za pomirbu.

¹³²www.keom.de/Deutschland....logor br. 3804

¹³³www.keom.de/Deutschland....logor br. 3846

¹³⁴www.keom.de/Deutschland....logor br. 3849

¹³⁵www.keom.de/Deutschland....logor b3 3909.

¹³⁶Institut fuer die Geschichte der Juden in Oesterreich, A-3100 St. Poelten, www.ijoest.ac.at

Totenbuch von Theresienstadt" (*Matičnu knjigu umrlih u Terezinu*). Uvid u te matične podatke biti će slijedeći korak, što će ga autorica poduzeti u cilju utvrđivanja, nalaze li se medu njima i jugoslavenski Židovi.

Već spomenuti Baranjanin Marko K. (.r.1928.), koji je sa Židovima, ali izoliran od njih, od lipnja 1944. do travnja 1945. bio na prisilnom radu u Štrashofu (Strashof), morao je s njima u travnju 1945. krenuti na marš smrti, jer su se Rusi približili Beču. Njemačka vojska ih je pokupila i pješice su krenuli u Linz, od tamo – opet pješice – u Licen (Liezen. sjeverna Štajerska). Ondje ih je zatekao zračni napad, i kolona se raspršila. Marko se na svoju ruku zaputio prema Grazu gdje ga je preuzeala ruska vojska. Kad se dovoljno nakupilo raspuštenih prisilnih radnika, ruska vojska ih je preko Mađarske prevozila u Suboticu. Na tom putu Marko se razbolio od trbušnog tifusa i tako bolesnog otac ga je doveo kući.

IV.3. MARŠEVI IZ GRADIŠĆA

Prema Markovu saznanju, Židovi su krenuli iz gradišćanskih mesta krajem ožujka 1945. Cilj tog marša bila je namjera SS-a da sprječi oslobođanje žrtava od strane sovjetskih vojnika. Tako je upravo realna šansa za oslobođanje (od Crvene armije) značila smrtnu presudu. Brigade oružanog SS-a i SS-vojne policije, uz pomoć lokalnih nacionalsocijalista i Hitlerove omladine (HJ) od sredine travnja ubijali su osobe, koje nisu mogle krenuti na put ili jednostavno zato što nije više bilo moguće „evakuirati“ ih zbog pomanjkanja ili preopterećenosti prijevoznih sredstava. Odredište Židova iz Gradišća bilo je također Terezin. Dio toga puta prešli su željeznicom. Pruga je išla preko Štrashofa, no kolodvor i okolica toga mesta bili su tada teško oštećeni zračnim napadima. Zato su ih stražari uputili prema 200 km udaljenom koncentracionom logoru Mauthauzen i u ispostavu Gunskirhen.. Kroz Donje Podunavlje oni su djelomice putovali pješice, vlakom i čak brodom. Neke skupine su morale prepešaćiti Štajersku, i u pravom maršu smrti – zbog brzine, na koju su ih SS-ovci stalno tjerali, ali i zbog brežuljkastog i brdskog terena – došli su u istočnoštajerski gradić Hartberg, zatim u Grac, da bi preko alpskih prevoja stigli u štajerski rudarski gradić Ajzenerc (Eisenerz). Samo manji broj preživio je taj marš smrti. Neki su umrli i poslije dolaska u KZ od posljedica neishranjenosti i zaraznih bolesti. Otprilike 4.000 njih imalo je sreću da se prije polaska na put uz pomoć lokalnih stanovnika moglo sakrivati i dočekati dolazak sovjetskih prethodnica.¹³⁷

¹³⁷Ibid. 78-85.

Oni koji su ostali u Gradišću i u Donjoj Austriji, a koji su do tada izdržali prisilni rad na bedemu, morali raditi na poljoprivrednim imanjima veleposjednika. Među njima ima i pripadnika bivših austrougarskih plemićkih loza. Neki su i u vrijeme nacionalsocializma zadržali svoje posjede.¹³⁸ Esterahzijevi (Eszterhazy) su imali zemljišta i u Potendorfu, Donja Austrija, i mađarski Židovi iz tamošnjeg logora (br. 3912) radili su na njihovim imanjima. Uprave rasprostranjenih poljoprivrednih imanja knezova Lihtenštajn također su zapošljavale mađarske Židove: u Eisgrubu, Donja Austrija (danasa: Ledenice, Slovačka), gdje su postojali logorii za mađarske Židove br. 3829 (za muškarce i žene), br. 3834 (samo za muškarce) i 3835 (samo za žene), zatim br. 3944 u Felsbergu (danasa Valtice, Slovačka) i Rajntal (Reinthal, logor br. 3916), nadalje grof Hardeg u Grosskardolz-u (Donja Austrija) – logor br. 3851, baron Rudolf von Freudenthal u Innendorftu (Donja Austrija, logor br. 3866), grof Spee (logor br. 3877 – Jaroslavice (ili Joslovice, Donja Austrija) -zapošljavali su mađarske Židove.¹³⁹

V. REPATRIJACIA U JUGOSLAVIJU

Dana 29. ožujka 1945. Ukrajinska divizija kao prethodnica "Crvene armije," zakoračila je na austrijsko tle u južnom Gradišću. Tijekom travnja 1945. ruski vojnici su na više mjesta bivše austrijsko-mađarske granice ušle u Austriju i prodirali prema unutrašnjosti zemlje. Američke prethodnice su dana 5. svibnja 1945. došle pred KZ Gusen i, sutradan, logora Mauthauzen.¹⁴⁰ Vojnici Crvene armije pomagali su civilnim radnicima i radnicama porijeklom iz bivše Jugoslavije, prebacivši ih u sabirni logor u Budimpešti, odande u Suboticu. Ondje bi ih preuzeo poseban odbor Narodnooslobodilačke vojske i upućivao ih u svoja zavičajna mjesta.¹⁴¹

Stjepan F. je pojedinačan slučaj; za većinu radnika i radnica iz logora za „Jugoistočni bedem“ i tamošnjih marševa smrti kroz Austriju nije poznata daljnja sudbina. Dr Aleksandar Pal iz Židovske općine u Čakovcu

¹³⁸Simpatiserstvo austrijskog plemstva s nacionalsocializmom još je neobrađeno područje. U katalogu Austrijske Nacionalne biblioteke www.onb.ac.at, Deutsche Bibliothek (Frankfurt/M) www.ddb.de i British Library www.bl.uk nalaze se samo djela o otporu austrijskog i njemačkog (pruskog) plemstva NS-sustavu. Ima međutim glasina da su potomci same Habsburške kuće, kao i predstavnici visokog plemstva gajili simpatije za Hitlera i NS-sustav.

¹³⁹[www.keom.de/Deutschland ein Denkmal](http://www.keom.de/Deutschland_ein_Denkmal).

¹⁴⁰M. Milić, *Jugosloveni u KZ Mauthauzen*, str. 278-290.

¹⁴¹Iskaz Stjepana F.

poručio je (u srpnju 2005.) autorici da u Židovskoj općini u Čakovcu nema niti jednog poznatog ili preživjelog svjedoka, i da su svi Židovi deportirani od mađarskih i njemačkih vojnika, poginuli. Zato želim potaknuti povjesničare iz zemalja bivše Jugoslavije da se zanimaju za moguće akcije repatrijacije i židovskih žrtava, kao što su saveznici – kako zapadni, tako i Crvena armija pomagala u repatrijaciji civilnih (nežidovskih) prisilnih i robova – mađarskih radnika.

ZAKLJUČAK I RAZLOG PROUČAVANJA „PRISILNOG RADA POD NACIONALSOCIJALIZMOM“?

Iskazi prisilnih radnika i radnica na *Jugoistočnom bedemu* nalikuju jedni drugome: stanovanje u barakama, dotrajalim, prljavim, hladnim, izloženim vremenskim utjecajima bez zaštite – uz to dugi radni dani, težak fizički rad bez potrebnog odmora, rad u neprimjerenoj odjeći, zlostavljanje – i na kraju neizvjesni put iscrpljenih i iznemoglih ljudi, koji su na rad deportirani u najproduktivnijim godinama života, i koji su se vratili u Jugoslaviju narušenog zdravlja tijela i duše. O tome je autorici svjedočilo više od 2.000 preživjelih civilnih prisilnih i robovskih radnika i radnica iz današnje Republike Hrvatske, među njima nekolicina onih koji su robijali na *Jugoistočnom bedemu*. Za razliku od onih, koji nisu bili preodređeni za „Endloesung“, i koji su „samo“ morali raditi zbog iluzije da će taj bedem ishoditi po Njemačku povoljan preokret rata, „arijevc“ su imali šanse dočekati povratak u domovinu, dočim je Židove čekao „Endloesung“. Njih je, iscrpljene i onesposobljene za daljnji rad, trebalo dopremiti u logore smrti. Još jednom treba podsjetiti: „Radni Židovi“ ili „Schanz-Juden“ („Židovi s bedemom“) su tek u završnom činu njihove tragedije trebali stići u logore, jer im je životni vijek produžen, a „Endloesung“ odgođen, dok se ne istisne i posljednja snaga za gradnju velikog, ali ipak iluzornog projekta *Jugoistočnog bedema*. U istraživanjima jugoslavenskih autora citiranih u ovom radu to poglavlje u sklopu *holokausta* nije obrađeno; za Židove Međimurja njihovi potomci vjeruju da su – ako su ondje radili, a što se za sada ne zna – poginuli svi do jednoga. Provjeriti to i pronaći moguće preživjele svjedoke, biti će zadatak što si ga je zadala autorica, a kojeg bi se trebali latiti povjesničari i povjesničarke u Hrvatskoj i u Srbiji.

Autorica je u prvobitnoj verziji rada prikupila brojčane podatke o prisilnim radnicima i radnicama, oslanjajući se pri tome na izvore i na stručnu literaturu koja joj je u vrijeme prve obrade bila na raspolaganju.

Zato zahvaljuje još jednom recenzentu Milanu Koljaninu (Beograd), koji je autoricu upozorio na dodatnu literaturu, kao i Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu i Nacionalnoj biblioteci Srbije, čiji su bibliotekari zaista velikodušno pomogli da je autorica mogla doći do predloženih, a u Zagrebu nedostupnih knjiga. Nažalost, one nisu pobijale autoričino prvo-bitno iskustvo da je *Jugoistočni bedem* neistraženo područje. *Oral history* nekih svjedoka iz hrvatskih predjela pod mađarskom okupacijom neka ilustrira tu povijest. Ovaj prikaz mora, nužno, ostati i dalje nepotpun, tek provizorni sažetak *rebus sic stantibus*, sa trenutačno raspoloživim izvorima. Autorica ima namjeru tragati dalje i upotuniti sadašnje znanje.

U cijeloj toj tragediji nameće se pitanje: Zašto su se ljudi u vrijeme nacionalsocijalizma odmetnuli u mučitelje i ubojice? Mirjana Gros,¹⁴² koja je iz svojeg sjećanja protumačila okrutnost stražarice u Ravensbriku (Ravensbrueck), navodi da je "rat učinio ljude okrutnima". Zaciјelo je masovno umiranje otupilo osjećaje, a briga za članove obitelji na frontama, borba za preživljavanje svakog pojedinca doprinijele su rastućoj ravnodušnosti na smrt, poglavito pak na patnje pojedinaca. Stanovnici grada Oranienburga izjavili su televizijskim novinarima¹⁴³ da su svaki dan viđali kolone radnih brigada, izgladnjene kosture, na njihovim marševima do radnih mjesta. Nisu razmišljali o njima – vjerujući da ionako ne mogu ništa učiniti za te žrtve, ili potiskivajući grižnju savjesti. Nazočnost velikog broja stranaca, stvarnost logora u blizini radnih mjesta, to sve je domicilno stanovništvo vidjelo i ne vidjelo, razmišljalo o tome, što je sudbina tih stranaca, koji se nalaze u Njemačkoj, u kojoj je ksenofobija službena ideologija. Žitelji su mogli opaziti da nisu svi ti stranci ratni zarobljenici, još manje kažnenici ili kriminalci.... Nije samo rat ljude učinio okrutnima. Brutalni su bili i ondje, gdje ljudi nisu odveć osjećali ratna događanja. Stražari koncentracionih logora bili su okrutni i brutalni još dok rat nije ni počeo i kad još nisu mogli otupjeti prema ljudskim patnjama. Žrtve prisilnog i robovskog rada se također još i danas pitaju ZAŠTO?

Dvadesetšestgodišnji izraelski autor Liran Ron Furer¹⁴⁴ u svojoj politički gorućoj knjizi "*Kontrollposten-Syndrom*" („Sindrom kontrolne po-

¹⁴²Zagrebačka povjesničarka, bivša zatočenica KZ Ravensbrik, odgovorila je na to pitanje u političko-diskusionej emisiji Hrvatske televizije "Otvoreno", 27.1.2005., prigodom 60. obljetnice oslobađanja KZ Aušvica.

¹⁴³TV-prijenos oslobađanja KZ Oranienburg i Zaksenhauzen (Sachsenhausen) 6.5.1945., RTV Berlin-Brandenburg (rbb), 6.5.1945.

¹⁴⁴FAZ, 3.12.2003: "Tatort Kontrollposten.– Langsame Verrohung: ein Buch erschuettert Israel" (Joseph Croit- oru).

staje") , dnevniku izraelskog okupacijskog vojnika u pojazu Gaze, bilježi svoja zapažanja o ponašanju mlađih vojnika prema Palestincima. Ron Furer želi dokazati svoju tezu, kako sasvim normalni mlađić, koji dolazi do položaja i ranga s odredenom moći, automatski poprima mentalitet i ponašanje okupatora te vrlo lako postaje nasilnikom i sadistom. Puzećim koracima brutalizira se ponašanje, s vremenom razvija repertoar mučenja za žrtve s kojima se ophodi kao s igračkama, dočim se žrtve ne mogu braniti . O tome postoji zavjera šutnje: vojnici i časnici su sklopili sporazum o šutnji. Tako će vojnik s vremenom stjecati dojam da je sve dopušteno i da je zastrašivanje djelotvorno i uspješno.

Osjećaj osobne moći, kakav doživljava stražar, jer ima pod svojim zapovjedništvom skupinu obespravljenih, bezličnih brojeva, uz to još i saznanje da ne može biti pozvan na odgovornost za ono što čini u službi, to je jedan od presudnih činilaca koji daju odgovor na pitanje, zašto se čovjek prema čovjeku ponaša poput zvjeri. To je isticao Simon Vizental (Wiesenthal) kao motiv njegova upornoga traganja za skrivenim ratnim zločinima.¹⁴⁵ Nacionalsocijalistički je režim među prvim zakonima ukinuo odgovornost građana za svoja djela: zakonski je utvrđeno da se niti jedan njemački vojnik nije smio pozvati na odgovornost za ma kakvo djelo. Službena ideologija je podučavala Njemca da je njemački vojnik, i uopće Nijemac iznad zakona i prava. To je bila licenca za mučenje i šikaniranje. – Odgovornost i dosljednost u provedbi odgovornosti su tada nestali, jer se režim zacijelo ne bi mogao učvrstiti bez pasivnih, nemarnih, ravnodušnih i neodgovornih građana, koji su bezakonje prihvatali i čak i pozdravljali. Autoritarni odgoj je jedan element, koji je pogodovao tom razvitku, ali ne i jedini. Zato može zaključak iz tog nalaza biti da javnost mora reagirati, kad pojedinac smatra da je on iznad zakona, i da za nj Zakon ne važi. Nikakva korist ili državni ili in interes, ne može biti opravdanje za to da netko bježi od svoje odgovornosti. Ako se utvrdilo da je ponašanje kršenje zakona, treba ga okvalificirati kao takvo, a tek onda tražiti olakšavajuće okolnosti. No, od svakoga se može očekivati da ne denuncira, ne šikanira, muči, prezire, ponižava druge, da ne postaje izdajicom ili ubojicom.

¹⁴⁵www.nachkriegsjustiz.at. „Der Wert meiner Taetigkeit ist die Warnung an die Verbrecher von morgen, dass Verbrechen niemals straflos begangen werden koennen.“

PRILOG BR. 1 – Logori za mađarske Židove na prisilnom radu u Austriji

(Izvor: Karl-Ernst-Osthaus-Museum, Hagen, [www.keom.de/Deutschland ein Denkmal](http://www.keom.de/Deutschland_ein_Denkmal)) (kratice: m= muškarci, ž = žene, dj. = djeca)

broj logora	Mjesto	Zatočenici	Vrsta rada
3800	Aichhof (Wien-Schwechat), Donja Austrija (skraćeno: NOe)	m, ž, djeca	Poljoprivreda
3801	Altenburg (NOe)	m, ž	poljoprivreda.
3802	Altlichtenwarth (NOe)	ž	kopanje rovova za oklope
38034	Altnagelberg (prijašnje ime: Brand) (NOe)	m, ž,	rad u staklani
3804	Altpreßau (Wildendürnbach) (NOe)	ž	tvornica konzervi
3805	Amaliendorf (NOe)	ž	tvornica tekstila
3806	Amstetten (NOe)	ž	gradičarstvo, kamenolom
3807	Angelbach(Großpertholz) (NOe)	m, ž., dj.	cestogradnja, reguliranje rijeka
3808	Antonshof (Wien-Schwechat) (NOe)	m, ž. dj.	poljoprivreda
3809	Arthof (St. Pantaleon) (NOe)	nema podataka	stolarski radovi
3810	Aschbach Dorf (NOe)	ž	šumarstvo
3811	Auspitz (Hustopece) (do 1945 NOe, sada Češka Republika)	ž	izgradnja željezničke pruge
3812	Baden (NOe)	ž	tvornica linoleuma (podnih obloga), poljoprivreda
3813	Baden (NOe)	m	Ciglana
3814	Bad Tatzmannsdorf (do 1945 Štajerska, sada Gradišće)	nema podataka	nema podataka
3816	Bad Voeslau (NOe)	m, ž.	kopanje rovova i podzemnih skloništa, šumarstvo, pilana, elektrana
3817	Blaustaudnerhof (Wulzeshofen) (NOe)	m, ž.dj.	poljoprivreda
3818	Bockfliess (NOe)	ž	Poljoprivreda, kopanje kanala

broj logora	Mjesto	Zatočenici	Vrsta rada
3819	Bodenwiese (Vöstenhof) (NOe)	m, ž, d.	održavanje šumarskih cesta
3820	Boehlerwerk (Sonntagberg) (NOe)	nema podataka	metalna (teška, vojna) industrija
3821	Brand (NOe)	m, ž,	Kanalizacija, kopanje kanal
3822	Deutschkreuz (Gradišće)	nema podataka	Izgradnja bedema i poljoprivredna imanju Eszterhazy
3823	Dobermannsdorf (NOe)	m, ž	naftne bušotine
3824	Dross (NOe)	m	šumarstvo
3825	Ebenfurth (NOe)	m, ž.	poljoprivreda
3826	Ebreichsdorf (NOe)	m, ž. dj.	poljoprivreda
3827	Echsenbach (NOe)	m, ž,	Prerada drvra
3828	Eggendorf am Wagram (NOe)	m, ž.	meliorizacija
3829	Eisgrub (Lednice) (do 1945 NOe, sada Slovačka Republika)	nema podataka	poljoprivredna imana kneza Liechtensteina
3803	Emmersdorf an der Donau (NOe)	m, ž.	cestogradnja
3831	Engerau (Petržalka) (do 1945. NOe, sada Slovačka Republika)	m	Rad na Jugoistočnom bedemima i „evakuacija“ u pravcu Mauthauzen u travnju 1945. Prerada drva, industrija gumenih proizvoda
	Erlauftal (NOe); točni položaj mjesta ne može se više utvrditi!)	nema podataka	Šumarstvo
3833	Ernsthof (Oberarnsdorf) (NOe)	m, ž.	šumarstvo, poljoprivreda
3834 i 3835	Feldsberg (Valtice) (do 1945. NOe, sada Slovačka Republika); muški i ženski logor	m, ž.	poljoprivreda - rad na imanju kneza Liechtensteina
3836	Felixdorf (NOe)	m, ž., dj.	nema podataka
3837	Fels am Wagram (NOe)	nema podataka	nema podataka
3838	Finsterhof (Inprugg) (NOe)	m. ž. dj.	poljoprivreda

broj logora	Mjesto	Zatočenici	Vrsta rada
3839	Franzensdorf (NOe)	m. ž. dj.	poljoprivreda
3840	Gaiwitz (Proßmeritz, Kyjovice) (do 1945. NOe, sada Češka Republika)	ž.	poljoprivreda
3841	Gatterschlag (Kalehy) (do 1945. NOe, sada Češka Republika)	m, ž.	kopanje kanala, kamenolom, šumarstvo
3842	Gettsdorf (NOe)	m. ž.	građevinarstvo, reguliranje potoka
3843	Gleiss (Sonntagberg) (NOe)	m. ž.,	tvornica građevinskih elemenata
3844 i 3845	Gloggnitz (muški i ženski logor) (NOe)	m. ž.	muškarci: cementara žene: tekstilna industrija
3846	Gmuend (NOe)	m. ž.	poljoprivreda, staklarna
3847	Gnast (nepoznata lokacija)	Ž	mema podataka
3848	Goestling an der Ybbs (NOe)	m. ž.	cestogradnja
3850	Grossharras (NOe)	m. ž.	poljoprivreda
3851	Grosskadolz (NOe)	m. ž.,	poljoprivreda (imanje grofa Hardegg)
3849	Gross-Siegharts	m. ž.	pogon tvrtke SIEMENS, tkanonica („evakuacija“ u Terezino/Theresienstadt)
3852 i 3853	Grusbach (Hrusovany nad Jevisovkou) (do 1945. NOe, sada Češka Republika)	m, ž.	cementara, šećerana, vojno skladište žita
3854	Guntersdorf (NOe)	ž.	poljoprivreda
3855	Haag-Dorf (NOe)	m. ž.	poljoprivreda
3846	Harmanschlag (NOe)	m. ž.	cestogradnja, reguliranje potoka
3857	Hausbrunn (NOe)	m, ž.	kopanje zemlje za kanale, poljoprivreda
3858, 3859	Hausmening (Ulmerfeld) (NOe)	m, ž.	tvornica papira, pilana, prijevoz drva
3860	Heidenreichstein (NOe)	m. ž, dj.	tvornica čarapa, cementara, kamenolom
3861	Herzogenburg (NOe)	ž.	tvornica betona
3862	Hilm (Sonntagberg) (NOe)	ž	Tvornica papira
3863	Hohenau (NOe)	m, ž., dj.	građevinarstvo, poljoprivreda

broj logora	Mjesto	Zatočenici	Vrsta rada
3864	Hollenstein an der Ybbs (NOe)	m, ž.	sjeća drva, popravak i održavanje cesta, poljoprivreda
3865	Illmau (Kautzen) (NOe)	m, ž.	poljoprivreda
3866	Immendorf	m, ž.,	poljoprivreda (imanje grofa Rudolfa von Freudenthala)
3867	Joslovitz (Jaroslavice) (do 1945. NOe, sada Češka Republika)	ž.	Poljoprivreda (imanje grofa Speca)
3868	Kasten (Lunz am See)(OOe)	nema podataka	nema podataka
3869	Katharinenhof (Wien-Schwechat, NOe)	ž.	poljoprivreda
3870	Katharinenhof (Znojmo; do 1945. NOe, sada Češka Republika: Kareinsky Dvor, Nesachleby)	m. ž. dj.	poljoprivreda
3871	Kattau (NOe)	m. ž. dj.	poljoprivreda
3872	Kienberg (Gaming, NOe)	m. ž. dj.	tvornica strijeljiva
3873	Kleinmariazell (NOe)	ž.	reguliranje potoka, čišćenje ruševina nakon zračnih napada
3874	Kleinweikersdorf (NOe)	ž.	kopanje kanala
3875	Koetting (NOe)	ž.	izgradnja skloništa
3876	Kroellendorf	nema podataka	poljoprivreda
3877	Laa an der Thaya (NOe)	m. ž.	ciglana
3878	Ladendorf (NOe)	nema podataka	nema podataka
3879	Langenlebarn (NOe)	ž.	kopanje zemlje, gradnja avionske piste
3880	Langenlois (NOe)	m. ž.	ciglana
3881 i 3882	Lichtenwoerth (NOe)	ž.	tvornica porculana
3883	Litschau (NOe)	m.	tekstilna industrija
3884	Mannersdorf an der Rabnitz (do 1945. NOe, sada Gradišće)	ž.	prijevoz drva, kamenolom, reguliranje rijeka

broj logora	Mjesto	Zatočenici	Vrsta rada
3886	Matzen (NOe)	m. ž.	šumarstvo
3887 i 388	Mistelbach an der Zaya (NOe)	m. ž.	Gradjevinarstvo, sadjenje drveća
3889	Mitterretzbach (NOe)	m. ž.	nema podataka
3890	Möllersdorf (Traiskirchen) (NOe)	m. ž.	bojadisaona – farbara
3891	Moosbierbaum (Atzenbrugg) (NOe)	m. ž.	tvornica amonijaka
3892	Moskowitz (Mackovice – do 1945. NOe, sada Češka Republika)	m. ž	poljoprivreda, izgradnja željezničke pruge
3893	Neudoerfl an der Leitha (NOe)	nema podata-ka	poljoprivreda
3894	Neumuehl (NOe; točni položaj mjesa ne može se više utvrditi)	m. ž.	pilarna
3895 i 3896	Neunkirchen u Niederdonau (NOe), Augasse 22 Neunkirchen u Niederdonau, Hohe Wandstraße (Judentempel)	m.ž. m. ž.	poljoprivreda građevinarstvo, ciglanaa
3898	Neusiedl am See (Gradišće)	m. ž.	izgradnja Jugoistočnog bedema
3899	Nexin (Obersulz) (NOe)	m.	poljoprivreda
3900	Niederfladnitz (NOe)	m. ž.	poljoprivreda, šumarstvo
3901	Nikolsburg (Mikulov, do 1945. NOe, sada Češka Republika)	m. ž. dj.	ciglana
3902	Obersiebenbrunn (NOe)	ž.	poljoprivreda (imanja bečkoga nadbiskupa Dr. Theodora Innitzera)
3903	Obersteinabrunn (NOe)	ž.	poljoprivreda
3904	Oberwaltersdorf (NOe)	ž.	poljoprivreda
3905	Oggau (NOe)	m.	kamenolom
3906	Oismuehle (Biberach)	m. ž. dj.	tvornica vlaknastih tvari
3907	Persenbeug (NOe)	m. ž. dj.	nema podataka

MAĐARSKI – JUGOSLAVENSKI (?) ŽIDOVИ NA PRISILNOM RADУ

broj logora	Mjesto	Zatočenici	Vrsta rada
3908	Pischeldorf (Zwentendorf an der Donau) (NOe)	m. ž.	Siemens-Schucker-Werke, proizvodnja automatskih centrala
3909	Pleissing (NOe)	ž.	nema podataka (u travnju deportirane u Terezino/The-resienstadt)
3910	Pohrlitz (Pohorelice, do 1945. NOe. sada Češka Republika)	m. ž	poljoprivreda, reguliranje potoka
3911	Pollau (Pavlov) (Češka Republika)	M	cestogradnja, reguliranje rijeka, šumarstvo
3912	Pottendorf (NOe)	m. ž. dj.	poljoprivreda (imanja grofova Eszterhazy)
3913	Pressbaum (NOe)	ž.	šumarstvo
3914	Probitz (Pravice) (Češka Republika)	ž.	poljoprivreda
3915	Reidling (NOe)	m. ž. dj.	šljunčara, tvornica cementa
3916	Reinthal (NOc)	ž	poljoprivreda (imanja kneza Liechtenstein-a)
3917	Reyersdorf (NOc)	ž	polaganje plinovoda
3919	Rohrendorf an der Pulkau (NOe)	m. ž. dj.	odvodnjavanje, isušavanje tla, poljoprivreda
3918	Rörndlwies (St. Martin im Waldviertel) (NOc)	m. ž. dj.	šumarstvo, prijevoz drva
3920	Saggraben (Baernkopf) (NOe)	m, ž	poljoprivreda (imanja obitelji Habsburg-Lothringen), šumarstvo
3921	Schattau (Satov) (Češka Republika)	m. ž.	tvornica zemljanih proizvoda
3922	Schoenbuehel an der Donau (NOe)	m. ž.	poljoprivreda, šumarstvo
3923	Schoenfeld (NOe)	ž.	željezara
3924	Schrems (NOe)	m. ž. dj.	kamenolom
3925	Schudutz (Stadt Haag) (NOe)	nema podatka	poljoprivreda
3926	Schuetzenberg (NOe)	m. ž..dj.	poljoprivreda, građevinarstvo, pilana

broj logora	Mjesto	Zatočenici	Vrsta rada
3927	Siebenbrunn (Mitterdombach) (NOe)	ž.	poljoprivreda i rad u logorskoj kuhinji
3928	Siegenfeld (Heiligenkreuz) (NOe)	m. ž.	šumarstvo
3930 i 3931	Sollenau (NOe)	m.	tkaonica, bravarske radione, prijevoz drva
3932	Spitz an der Donau (NOe)	m. ž. dj.	gradevinarstvo, tvornica gradevinskih elemenata za kontejnerske kuće
3938	Stadt Haag (NOe)	ž.	ciglane, prijevoz drva
3939	Stixenstein (Sieding) (NOe)	m. ž.. dj.	šumarstvo
3933	St. Leonhard am Walde (NOe)	nema podataka	poljoprivreda
3934	St. Michael am Bruckbach (NOe)	nema podataka	nema podataka
3940 i 3941	Stockerau (NOe)	m. ž.	tvornica strojeva
3935	St. Poelten-Viehhofen (NOe)	ž. dj.	reguliranje rijeka i potoka
3942 i 3943	Strasshof i Strasshof, poduzeće Sager und Woerner (NOe)	m. ž. dj.	tranzitni logor Strasshof: rad u tramvajskoj radioni; poduzeće Sager & Woerner: visoka i niska gradnja, izgradnja zračne luke
3936	St. Ruprecht an der Raab (Štajerska)	m.	poljoprivreda
3937	St. Valentin (NOe)	nema podataka	građevinarstvo
3944	Theimhof (Feldsberg, Veltice) (do 1945. NOe, sada Slovačka Republika)	ž.	poljoprivreda (imanja knezova Liechtenstein)
3945	Thenneberg (NOe)	m. ž. dj.	nema podataka
3946	Traiskirchen (NOe)	m. ž.	tvornica linoleuma (podnih obloga)

MAĐARSKI – JUGOSLAVENSKI (?) ŽIDOVИ NA PRISILNOM RADУ

broj logora	Mjesto	Zatočenici	Vrsta rada
3947 i 3948	Tribuswinkel (NOe)	ž.	nema podataka
3949	Ulreichsberg (St. Aegyd am Neuwalde) (NOe)	m. ž. dj.	poljoprivreda (imanje grofa Hoyosa)
3950	Ulrichskirchen (Noe)	m. ž	reguliranje rijeka i potoka
3951	Untersiebenbrunn (NOe)	m. ž. dj.	poljoprivreda
3952	Unterthemenau (Postorna) (do 1945.Noe, potom Češka Republika)	m. ž	ciglane, poljoprivreda
3953	Unterwaltersdorf (Noc)	m. ž. dj.	poljoprivreda
3954	Waidhofen an der Thaya (NOe)	ž.	šumarstvo
3955	Weissenbach a. d. Triesting (NOe)	m. ž.	nema podataka
3956	Weitra (NOe)	m. ž. dj.	pilana
4030	Wien-Andlersdorf	m. ž. dj.	poljoprivreda
4027	Wien-Aspern	m. ž. dj.	poljoprivreda
3963	Wien - Brigittenau	m. ž. dj.	tvornica mljekarskih strojeva (tvrtka Jurany & Wolftrum)
4015	Wien-Ebergassing	m. ž. dj.	poljoprivreda (imanje grofa Marenzija)
4004	Wiener Neustadt	m. ž.	„Judenlager Salzer“: nema podataka o vrsti rada
4001	Wiener Neustadt	m. ž.	tvornica dijelova za zrakoplove „Gustloff-Werke“
4002	Wiener Neustadt (Gymelsdorfergasse 52)	m. ž.	otklanjanje ruševina nakon zračnih napada
4003	Wiener Neustadt (Richtergasse)	m. ž. dj.	cestogradnja
4021	Wien – Essling	m. ž. dj.	poljoprivreda
4029	Wien – Favoriten	m. ž. dj.	tvornica kruha „Anker-Werke“
3966	Wien – Favoriten	ž. dj.	tvornica drvnih proizvoda Kissler & Hermann
3969	Wien – Favoriten (Laaerstrasse 61)	m. ž. dj.	nema podataka o vrsti rada; većina zatočenika logora poginula je u zračnom napadu od 5./6.11.1944.

broj logora	Mjesto	Zatočenici	Vrsta rada
3982	Wien – Favoriten	m.	tvornica papira „Ostmarkwerke GmbH“
3984	Wien – Favoriten	nema podataka	tvornica papira „Ro-Ja“
4019	Wien – Fischamend Markt	m. ž. dj.	nema podataka
4026 i 4028	Wien – Floridsdorf	Ž	građevinarstvo
4023	Wien – Floridsdorf,	ž.	građevinska tvrtka Buchwieser
3967	Wien – Floridsdorf,	m. ž. dj.	Kofferschloß- und Metallwarenfabrik (tvornica za brave za kofere i metalne proizvode)
3973	Wien – Floridsdorf,	ž.	građevinska tvrtka Lehnninger
3968	Wien – Floridsdorf (Kuenburggasse 1)	m. ž. dj.	građevinarsko, krovopokrivački radovi
3977	Wien – Floridsdorf,	m. ž. dj.	tvornica boja Megerle
3978	Wien – Floridsdorf (Mengergasse 33, škola)	m. ž. dj.	otklanjanje ruševina nakon zračnih napada, stolarski radovi, građevinski popravci, serviziranje uredskih strojeva
3988	Wien – Floridsdorf,	m. ž. dj.	rafinerija nafte „Shell“ i građevinski radovi
3961	Wien – Fuenfhaus,	m. ž. dj.	rad u skladištima ciglane i rafinerije, br. K 15, (Hackengasse 11)
4017	Wien – Gerasdorf	m. ž. dj.	tvornica cementa, tvornica kruha, građevinski i poljoprivredni radovi
4014	Wien-Grammatneusiedl	m. ž. dj.	rad u mlinu
4013	Wien – Gross-Enzersdorf	nema podataka	iskopavanje rovova za oklope, poljoprivreda
4012	Wien – Guntramsdorf	m. ž. dj.	tiskara, iskopavanje rovova

MAĐARSKI – JUGOSLAVENSKI (?) ŽIDOVİ NA PRISILNOM RADU

broj logora	Mjesto	Zatočenici	Vrsta rada
3995	Wien - Gutendorf (Himberg);	m. ž. dj.	poljoprivredno imanje Wünschek-Dreher
4011	Wienn - Heiligenstadt ,	m. ž. dj.	velika praona, tvrtka „Oscar Haac's Nachfolger“
3962	Wien - Hernals	m. ž. Dj.	poljoprivreda
3975	Wien - Hietzing,	m. ž. dj.	rad u zapovjedništvu Ratnog zrakoplovstva br. 12-13
3965	Wien - Innere Stadt,	nema podataka	građevinska bravarija tvrtka Otto Kiesler
3960	Wien - Jedlersdorf,	m. ž. dj.	tvrtka Adolf Illner
3983	Wien - Klosterneuburg,	ž. dj.	tvornica betona Rudolf Riefenthaler
3971	Wien - Laxenburg	m. ž. dj.	poljoprivreda, prehrambena industrija, građevinarstvo
4020	Wien - Leopoldstadt (Ferdinandstrasse 23)	dječji logor	---
3979	Wien - Leopoldstadt (Mohapel-gasse 5)	dječji logor	---
3989	Wien - Leopoldstadt,	m. ž.	tvrtka Siller & Sohn (nema podataka o vrsti djelatnosti)
3994	Wien - Lobau	nema podataka	rad u zgradbi Wirtschaftsforschungsinstitut/WIFO (Zavod za ekonomski istraživanja)
3976	Wien - Magdalenenhof	ž.	poljoprivreda, proizvodnja mineralnih ulja
3996	Wien - Mannswoerth, poljoprivredno	nema podataka	poljoprivredno imanje Wünschek-Dreher
4024	Wien - Meidling (Bischoffgasse 10)	nema podataka	rafinerija, bolnica, otklanjanje ruševina nakon zračnih napada, sanaciju oštećenih zgrada
3964	Wien - Meidling,	m. ž. dj.	proizvodnja električnih kablova u „Kabel - und Drahtwerke AG“

broj logora	Mjesto	Zatočenici	Vrsta rada
4016	Wien – Moosbrunn	nema podataka	rad u staklarni „Glashuettenwerk AG“
3981	Wien – Moosbrunn	m. ž. dj.	značenje kratice OBF nije poznato
3997	Wien – Moosbrunn,	m. ž. dj.	poljoprivredno imanje Wünschek-Dreher
3972 i 3980	Wien – Muenchendorf	m. ž. dj.	poljoprivreda
4000	Wien – Oberlaa,	m. ž. dj.	građevinska tvrtka Hans Zethethofer, izgradnja avionskih pisti, iskopavanje zemlje za druge građevinske radove
3957	Wien – Ottakring	ž.	pekara
3959	Wien – Ottakring (Huettengasse, kolodvor)	ž.	proizvodnja betonskih blokova
3958	Wien – Ottakring,	m.	tvornica prehrambenih konzervi Josef Teufel
3998	Wien – Pellendorf,	m, ž, dj.	poljoprivredno imanje Wünschek-Dreher
3970	Wien – Raasdorf,	nema podataka	tvornica prehrambenih konzervih Hans Lachut
3985	Wien – Rutzendorf	ž.	poljoprivreda
3986	Wien – Sachsengang (Wien – Oberhausen)	m. ž. dj.	poljoprivreda
4022	Wien – Simmering	nema podataka	rad u gradskoj elektrani i gradskoj plinari
4018	Wien- Simmering (Gaensbacherstrasse)	m. ž.	nema podataka
3987	Wien – Simmering,	m. ž.	vojna industrija (rad na razvitu „Vergeltungswaffe“ V2 Wunderwaffe“/“čudotvorno oružje“) Saurerwerke
3990	Wien – Simmering (Simmeringer Lände 700)	nema podataka	krovopokrivački radovi
3974	Wien – Stadlau,	m. ž. dj.	rafinerija tvrtke Libisch

broj logora	Mjesto	Zatočenici	Vrsta rada
3992	Wien - Stadlau,	m. ž. dj.	rafinerija nafte Vacuum
3993	Wien - Stadlau,	nema podataka	tvornica strojeva Wagner & Biro
3991	Wien - Thavonhof (Wien-Oberhausen)	m. ž. dj.	poljoprivreda
3999	Wien - Velm	m. ž. dj.	nema podataka
4025	Wien - Voesendorf	ž.	rad u tvornici Benzin - Petrol
4006	Wolfsgraben (NOe)	m.	gradska elektrana
4005	Wölking (Bolikov, Moravskoslezsko) (do 1945. NOe, sada Slovačka Republika)	ž.	tvornica sagova i tkanina za namještaj
4007	Ybbsitz (NOe)	ž.	iskopavanje rovova za oklopne
4008	Zlabings (Slavonice, do 1945. NOe, sada Češka Republika)	m. ž	tvornica kolektora za zrakoplove „Siemens-Schucker-Werke AG“
4010	Znaim - Poeltenberg (Znojmo - Hradiste Svatohipolyta) (do 1945. NOe, sada Češka Republika)	m.	poljoprivreda i prehrambena industrija
4010	Znojmo (Češka Republika)	m. ž	poljoprivreda i prehrambena industrija

PRILOG BR. 2 – Identificirane žrtve u masovnoj grobnici na groblju Engerau¹⁴⁶

- 1) Vidor Oskar, rođen 11. XII 1899. u Budimpešti
- 2) Breier Juraj (Georg), rođen 15. 5. 1925. u Mezőkövesdu
- 3) Jonap Vojtech (Adalbert), rođen 9. III. 1900. u Tiszalucu
- 4) Kolmar Paul, rođen 12. VIII. 1925. u Budimpešti
- 5) Einhorn Abraham, rođen dne. 23. I. 1916. u Užgorodu

¹⁴⁶www.nachkriegsjustiz.at

- 6) Szunyog Geiza, rođen 28. II. 1900. u Felsöiregu
- 7) Mandy Stefan, rođen 4. VIII. 1901. u Nyirbatu
- 8) Nemenyi Vojtech (Adalbert), rođen 1. VIII. 1899. u Košicama
- 9) Wimmer Ernest, podaci nedostaju
- 10) Agai Paul, podaci nedostaju
- 11) Grausz Jakub, rođen u Budimpeštu, nema drugih podataka
- 12) Sonnenfeld Mark (us), rođen 18. VII. 1899. u Semptu
- 13) Fekete Mikulas (Nikolaus), rođen 14. IX. 1896. u Miškolcu
- 14) Major Stefan, rođen 6. maja 1927. u Budimpešti
- 15) Hecht Josef aus Ujpest, nema drugih podataka
- 16) Neufeld Ludovit (Ludwig), rođen 2. IX. 1896. u Budimpešti
- 17) Weiss Leopold, rođen 31. V. 1897. u Budimpešti
- 18) Foris Dezider (Desiderius), rođen 29. VI. 1885. u Lucenecu
- 19) Keleti Eugen Tibor, rođen 1899. u Čepelu – Budimpešta

IZVORI

1. OBJAVLJENI IZVORI:

Randolph L. Braham (urednik): *The Destruction of Hungarian Jewry. A Documentation Account.* 2 sveska, New York 1963.

Randolph L. Braham, *The Politics of Genocide. The Holocaust.* U: *Hungary.* Volume I. Columbia University Press New York 1981.

Randolf L. Braham, *Hungarian Jewish catastrophe; a selected and annotated bibliography* / [editor]. 2. izdanje, New York, Institute for Holocaust Studies of the City University 1984.

2. BAZE PODATAKA

British Library London: www.bl.uk

Deutsche Bibliothek Frankfurt/Main: www.ddb.de

Gedenkdienst (Oesterreichischer Gedenkdienst), Wien: www.gedenkdienst.at/Holocaust_Education

Gedenkinitiative „Refugius“, Rechnitz, Burgenland: www.refugius.at

Institut fuer die Geschichte der Juden. U: Oesterreich: www.ijoest.at

Institut fuer Landeskunde Niederoesterreich: www.noel.gv.at

Institut fuer Landeskunde des Burgenlandes: www.bglr.gv.at

Institut fuer Verfolgung nationalsozialistischer Verbrennen, Wien-Eisenstadt-Bratislava: www.members.aon.at/bundsch/ "Suedostwall".html.

Institut fuer Zeitgeschichte, Muenchen: www.ifz.de

Karl-Ernst-Osthaus-Museum Hagen (Njemačka), Projekt „Deutschland ein Denkmal“:

www.keom.de/Deutschland ein Denkmal

www.nachkriegsjustiz.at

Oesterreichische Nationalbibliothek, Wien: www.onb.ac.at

Rundfunk Berlin – Brandenburg (rbb): www.rbb.de

3. OSOBNA SVJEDOČENJA:

Stefan F.

Marko K:

Vinko P.

Ladislav Š.

BIBLIOGRAFIJA

a) „SUEDOSTWALL“:

Michael Achenbach – Dieter Szorger, *Der Einsatz ungarischer Juden am „Suedostwall“ im Abschnitt Niederdonau 1944/45.* Diplomarbeit zur Erlangung des akademischen Grades Magister der Philosophie. Institut fuer Zeitgeschichte der Universitaet Wien, 1996.

Harald Strassl – Wolfgang Vosko, *Das Schicksal ungarisch-jüdischer Zwangsarbeiter am Beispiel des Südostwallbaus 1944/45 im Bezirk Oberwart. Unter besonderer Berücksichtigung der Massenverbrechen bei Rechnitz und Deutsch Schützen.* Diplomarbeit zur Erlangung des akademischen Grades Magister der Philosophie. Eingereicht an der Geisteswissenschaftlichen Fakultät der Universität Wien. 1999.

b) POVIJEST MAĐARSKE POD NJEMAČKOM OKUPACIJOM:

Cecil D. Eby, *Hungary at War.* The Pennsylvania University Press, University Park , Pennsylvania 1998.

Mario D. Fenyo, *Hitler, Horthy, and Hungary. German Hungarian Relations 1941-1944.* Yale University Press New Haven and London, 1972.

c) PRISILNI I ROBOVSKI RAD.

Branimir Banović, *Izvoz radne snage i deportacije stanovništva s teritorija NDH u toku drugog svjetskog rata.* U: „Putevi revolucije“, 1-2, 1963, 375-384.

Wolfgang G. Gibowski, *The German Industry Initiative for the Foundation, Remembrance, Responsibility and the Future.*" (v Oliver Rathkolb 2002.), 15-19.

Clemens Jabloner – Brigitte Bailer – Galanda i dr. *Schlussbericht der Historikerkommission der Republik Oesterreich. Vermoegensentzug waehrend der NS-Zeit sowie Rueckstellungen und Entschaedigungen seit 1945.* U: *Oesterreich. Zusammenfassungen und Einschaetzungen.* Wien-Muenchen 2003.(Historikerkommission S. 17-38; Zwangsarbeiter 187-204).

Herrenmensch und Arbeitsvoelker. Auslaendische Arbeiter und Deutsche. 1939-1945. – Autori: Jochen Uust , Matthias Hamann, Ulrich Herbert, Christoph Schminck-Gustavus, Vittorio Viali. RotbuchVerlag Berlin (West), 1965.U. Herbert: "Der 'Auslaendereinsatz'". *Fremdarbeiter und Kriegsgefangene u Deutschland 1939-1945 – ein Ueberblick*". Berlin, Rotbuch-Verlag (2. izdanje 1991), 92.

Florian Freund, *NS-Arbeitskraeftpolitik U: der „Ostmark”.* U: Oliver Rathkolb (urednik), *Revisiting the National Socialist legacy. Coming to Terms with Forced Labor, Expropriation, Compensation, and Restitution.* Kreisky-Archiv.Studienverlag Innsbruck, Wien, Muenchen, Bozen 2002.

Florian Freund – Bertram Perz, *Zwangarbeit von zivilen AuslaenderInnen, Kriegsgefangenen, KZ-Haeftlingen und ungarischen Juden* U: *Oesterreich.* E. Talos – E. Hanisch i dr. (v. pod E. Talos ...), 644– 695.

Jan Erik Schulte, *Zwangarbeit und Vernichtung. Das Wirtschaftsimperium der SS. Oswald Pohl und das SS-Wirtschafts-Verwaltungshauptamt 1933-1945.* Paderborn-Muenchen-Wien-Zuerich, 2001, 351-364.

Holm Sundhausen, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens im nationalsozialistischen Grossraum 1941-1945: Das Scheltern einer Ausbeutungsstrategie,* Stuttgart, 1983.

Szita Szabolcs, *Verschleppt, verhungert, vernichtet: Die Deportation von ungarischen Juden auf das Gebiet des annexierten Oesterreich 1944-1945.* Wien, 1999.

Szita Szabolcs, *The forced labour of Hungarian Jews at the fortification of the western border regions of Hungary u 1944-1945.* Manuskript 1989.

Szita Szabolcs, *Ungarische Zwangsarbeiter u Niederoesterreich (Niederdonau) 1944/45.* U: "Unsere Heimat," Heft 1, Wien, 1992, 31-50.

Mark Spoerer, *Schätzung der Zahl der im Jahr 2000 überlebenden Personen, die auf dem Gebiet der Republik Österreich zwischen 1939 und 1945 als Zwangsarbeiter und Zwangsarbeiterinnen eingesetzt waren. Gutachten für die Historikerkommission der Republik Österreich.* Stuttgart, Jaenner 2000.

- Mark Spoerer, *Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz: Auslaendische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und Haeftlinge im Deutschen Reich und im besetzten Europa 1939-1945*. Stuttgart, Deutsche Verlags-Anstalt 2001.
- Doris Doerfler, *Der Luftkrieg ueber Oesterreich und seine Auswirkungen auf die Industrie am Beispiel Wiener Neustadt*. Universitaet Wien 1993.
- Ladislaus Hory – Martin Broszat, *Der kroatische Ustascha-Staat 1941-1945*. Deutsche Verlangsanstalt Stuttgart 1964.
- Fikreta Jelić Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska: 1941-1945*. Zagreb (Liber – Školska knjiga), 1978.
- Bogdan Krizman, *Ustaše i Treći Reich*. 2. izdanje, Zagreb, Globus – Ljubljana, Delo, 1986. 2 sv. Mađarska.
- Narcisa Lengel Krizman, *Ustaše i Treći Reich*. Zagreb, 1966.
- Narcisa Lengel Krizman, *Zagreb u NOB*. Zagreb (bez godine obj.).
- Mataušić, Nataša, *KZ Jasenovac*. Zagreb, Institut za hrvatsku povijest. 2004.
- Milić, Miodrag *Jugosloveni u koncentracionom logoru Mauthauzen*. Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1992.
- Milan D. Ristović, *Nemački „Novi poredak“ i Jugoistočna Evropa 1940/41 -1944/45. Planovi o budućnosti i praksi*, Beograd, 1991.
- Romano dr Jaša, *Jevreji Jugoslavije 1941-1945. Žrtve genocida i učesnici Narodnooslobodilačkog rata*. Jevrejski istorijski muzej Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd 1980.
- Emmerich Talos, Ernst Hanisch, Wolfgang Neugebauer, – Reinhard Sieder, *NS-Herrschaft*. U: *Oesterreich. Ein Handbuch*. 1. Auflage Nachdruck 2001. S. 644-694.
- Josef Ulrich, *Der Luftkrieg ueber Oesterreich*. Militaergeschichtliches Institut Wien, 1976.
- Žugić dr Tomislav – Miodrag Milić, *Jugosloveni u koncentracionom logoru Aušvic 1941-1945*. Institut za savremenu istoriju (ISI), Beograd, 1989.
4. Metodološka pitanja
- Joseph Croittor, *Tatort „Kontrollposten“ – Langsame Verrohung: Ein Buch erschuettert Israel*. „Frankfurter Allgemeine Zeitung“, Frankfurt, 3.12.2003.
- Mirjana Gross, *Suvremena historiografija. Korijeni, postignuća, traganja*. Zagreb 1996.
- Jacques Le Goff, *Wie schreibt man eine Biographie?* U: *Wie Geschichte geschrieben wird*. Mit Beitraegen von Fernand Braudel, Natalie Zemon Davis, Lucien Febvre, Carlo Ginzburg, Jacques Le Goff, Reinhard Koselleck, Arnaldo Momigliano, Berlin 1998.

Anna Maria Grünfelder

HUNGARIAN - YUGOSLAV (?) JEWS - FORCED LABORERS AT THE „SUEDOSTWALL“

S U M M A R Y

The focus of the author's interest is a special aspect of the „Holocaust“: Force labor of approximately 72.00 Hungary Jews temporary spared from immediate extermination, in order to substitute the lack of German workers. My particular intention was to investigate the destiny of the Jews from the Yugoslav provinces under Hungary occupation. However, Hungarian historians did not differ these provinces from Hungary as a whole. So it will demand special researches in Hungarian local archives and to hope to find there written sources – or to come in contact with involved persons (which becomes much more unrealistic!). It is therefore my aim to present the issue „Jewish forced labor at the South-East Wall“, a scarcely known chapter of the history of the Holocaust among historians in former Yugoslavia. It is necessary to point out, that this forced labor is something quite different from forced and slave labor of Jews in the concentration and extermination camps: In the villages, where Jews had to do earth-works for the fortifications, they worked together with the local population – and in their presence happened massacres of exhausted and disabled workers and cruel maltreatments. The inhabitants of the villages in Burgenland and Styria cannot say that they hadn't seen nor learned anything. Due to the fact, that important material and written sources had been destroyed by the SS and by inhabitants, my research lacks of many key datas. I hope, that I myself, but also younger researchers will be motivated by this essay to continue investigating and visiting hidden local archives and collections (which I am not able to do for personal and professional reasons!).

At the one hand, Hungary as an ally of the Axis, was obliged to support the Germans by sending workers and soldiers, at the other hand tried to escape direct rendering of the Hungarian Jews to Adolf Eichmann, the specialist" for the „Endlösung“ of the „Jewish question“. Negotiations between Eichmann and the Hungarian authorities and the Jewish Counsellors, resulted in an agreement, that the 80.000 Hungarian Jews who had succeeded in surveying the pogroms of the Hungarian antisemites as well as razzias of the SS, should be deported to the so called „Reichsschutzstellung Suedwestwall“ (a fortification system to be built up at the Hungarian-Austrian and the Slovac-Austrian border to prevent the Soviet Army from advancing to the Reich. The German military authorities planned a defense system beginning from the Baltic Sea through the White Carpathians down to the Adriatic Coast. As the Red Army in summer 1944 reached the border of the German Generalgouvernement u Poland and Hungary in the South, the planners moved the intended defence-positions from the Hungarian-Sovietic to the Hungarian-Austrian border. While from October until the end of 1944 the Red Army contracted the siege-ring around Budapest, in the Southwestern parts of Hungary and the Eastern Austria, from the Austrian-Slovaque border in Engerau (Petrzane) all over the former Reichsgau Niederdonau (later: the province of Lower Austria/Niederoesterreich), the provinces of Burgenland and Styria started excavations.

tions and other kind of earth-works for the fortifications of the Austrian border, the so called „Suedostwall” (“South-Eastern-Dam”). It was the utmostly reduced rest of the „German Limes”, which reached from Engerau at the Danube river in the North to the village of Guessing/Koeszeg in the South.

The „Suedostwall” absorbed approximately 20.000 Jewish workers, conscripted in Hungary and, beginning from November 1944, forced to marche from the concentration camps around Budapest to the border village. Hegyeshalom has become since then a synonym for one of the cruel Death Marches of the Hungarian Jews. However, it is unknown how many of them were deported from the Yougoslav provinces which in April 1941 were occupied by Hungary.

Some more waves of Hungarian 4.000 Jews came to the villages of Engerau and Strasshof- presumptively by an error of the Hungarian Railways, whose servants are supposed to have changed the transport papers and directed trains instead to Auschwitz to the Austrian border. Engerau was one of the northern building sites of the fortifications, and in Strasshof Jews were expected to support the civil forced laborers to reconstruct the militarian airport-piste. However, a greater number of these Jews had to move to various camps in Vienna and its surroundings for agriculture and foodstuffs-industry. In comparison with the Jews who had been deported to Burgenland and Styria and were forced to earth-moving works for anti-tank defence and in concrete factories, the Jews in Lower Austria had better luck – until to February and March 1945., when the Special Intervention Commande (SEK) in Vienna decided to evacuate the Jews to the concentration camps. Jews from the Western Part of Lower Austria were deported to the ghetto of Theresienstadt: their destinies are unknown. As most of the Hungarian Jews before starting to the Death Marches were not any more registered, and due to the fact that the local population in Lower Austria did not show great compatienc with the Jews (although they hidde and save more Jews than the population elsewhere), we do not know names, so that it is hardly probable that we shall be able to identify Yougoslavian victims among the deads of the Ghetto in Theresienstadt in the registers which have been collected by researcher of the Institute for the History of the Austrian Jews in St. Poelten (Austria) Eleonore LAPPAIN. In some of the villages in Burgenland, where massacres had happened, graveyards bear the memory of the victims. Young people cultivate them with the aim, to pay the duty piety to the victims and to give an symbolic act of compensation for the injustices committed by their ancestres.

Although the Hungarian Jews employed at the „Suedostwall”, could temporarily escape from Holocaust, but not all of them succeeded to survey the decline of the nazi-regime. For an undefined number of them, the immediately expected salvation by the allied troops meant the death-sentence. Rapid movement, euphemistically called „evacuation”, ment that the SS, preventing their salvation, forced them exhausted laborers to new forced marches, from their working-places to the concentration camps of Mauthausen, Gusen, Ebensee and others. : Deseaes and exhaustion as well as slaughtering by brutal SS-guards resulted u death of a huge number of them during the marches or immedeately after arriving in the camps. For those victims the „Suedostwall” in fact meant „Holocaust after Holocaust” or a „prolonged Holocaust”.

In the district of Oberwart, u the villages of Rechnitz and Deutsch-Schuetzen (Burgenland) traces and terrestrial researches led to the rests of mass graves of Jewish victims. Local politicans and members of the nazi-party have been supposed to be involved. Trials by austrian justice resulted in acquittal owing to lack of evidence, but primarily as a consequence of the Austrian amnesty for war-crimes in 1957.

The bilance of the South-East-Wall, which were without any resistance overrun by the Soviet Army at the end of March 1945., are about 15,000 perished Jews.

Neither Serbian nor Croatian historians have until yet mentioned the Jewish victims of the South-East-Wall. U Hungary, there exists a rich bibliography about these special chapter within the Jewish Holocaust, however mainly u Hungarian language. The language barriere has probably been the main obstacle for historians of former Yugoslavia, as well as for Austrians and Germans. At the other hand, Hungary historianas have ignored that among the Hungarian Jews there might be a – until now unregistered number of Yugoslavian Jews who became Hungarians when Hungary u April 1941. occupied Yugoslav territories. Surveillers of the Jewish Community u the Croatian Međimurje and Baranja Districts are convinced that among their elder members there is not any former forced laborer who was at the South-East-Wall, because all of these forced labors had perished.

Surveilling testimonies would be particularly helpful to describe how the work at the „Dam“ proceeded“, which were the building plans: Until now, it seems that their did not exist plans and the commanders of the labor-camps or the working-brigades decided at their own hand, where should be erected what. A „technical“ description of the works, of the erected buildings and their purpose we can deduce merely from rests of walls

It was therefore the aim of this research to enlighten the destiny of the Jews from the occupied territories and to find traces of their work, suffering and death u one of the massacres or forced labor camps. Owing to lack of sources and testimonies, the author is unable to respond to this challenge. She has, therefor, the researches focused on in-depth investigations of the circumstances of forced labor as well as of the massacres committed by local nazis, in order to prove, that there happened a Holocaust after the Holocaust, between autumn 1944 and spring 1945., when most of the Jews from the German occupied countries had been exterminated.

This research should motivate historians, particularly those who are mighty of Hungarian language, to continue with particular aspect of the Jews deported from the Croatian territories. Another reduction was necessary because of the disposal of sources and literature: As the author is not employed u a historian or scientific institution, but as a senior officer u diplomacy, she is not able to visit all archives which might prove necessary sources nor libraries abroad. Thus, it is this reason, why this investigation can give merely stimulation for further researches.

Ženi Lebl

‘KINDERTRANSPORT’ IZ NEZVISNE DRŽAVE HRVATSKE FEBRUARA 1943. GODINE

Apstrakt: Uz kraći studijski komentar obrađen je problem spasavanja jevrejske dece iz Nezavisne Države Hrvatske za vreme Drugog svetskog rata.

Ključne reči: ŽBOZ, jevrejska deca, spasavanje preko Mađarske.

Židovska Bogoštvovna općina u Zagrebu (dalje: ŽBOZ) bila je za sve vreme okupacije Jugoslavije u izuzetnom položaju, kao da su ustaški vlastodršci nameravali da je sačuvaju za svoj alibi. Ona je nastavila svoj rad i posle proglašenja tzv. Nezavisne države Hrvatske (NDH), ali više ne u svojim prostorijama u Palmotićevoj ulici 16, iz kojih je izbačena, već u jednom privatnom stanu na Trgu kralja Tomislava 4. To joj je omogućilo, naročito u prvo vreme, pre velikih deportacija, da svoju glavnu brigu posveti organizovanju pomoći zatočenicima u raznim logorima. Izvršena je temeljna reorganizacija rukovodstva i poslovanja: oko predsednika dr Hugo Kona (Kohn), koji je došao na to mesto posle dr Maksa Pšerhofa, i na toj dužnosti ostao do 3. maja 1943. godine, okupio se veliki broj aktivista koji su s puno požrtvovanja obavljali mnoge veoma teške i do tada nepoznate zadatke.¹

¹U vezi sa dr Maksom Pšerhofom: po jednoj verziji (Shelah, *History of the Holocaust in Yugoslavia*, ed. Menachem Shelah, Yad Vashem, Jerusalem 1990, 156) dr Pšerhof je 11.4.1941. uhapšen sa dr Lihtom, dr Hinkom Gotlibom i drugima i poslat u Grac. Po drugoj verziji u istoj knjizi (str. 164 i napomena br. 2), 16.5.1941. godine uhapšeni su svi članovi Benei Brita u Zagrebu. Pšerhofova kći Ilana Kolar, koja je tada radila u italijanskoj ambasadi u Zagrebu, saznala je za predstojeće hapšenje i uspela da ubedi oca i majku da istoga dana prebegnu u Italiju uz pomoć prijatelja Italijana.

Zamenik dr Kona bio je do septembra 1942. godine advokat dr Dragutin-Drago Rozenberg, a u Upravi su bili Dezider Abraham, Joško Abraham, Robert Goldštajn, Ašer Kabiljo, dr Đuro Kaštel, Ašer-Oskar Kišicki, David Levi Dale, Robert Štajn i dr Pavle Stern.²

3. maja 1943. godine uhapšeni su i deportovani u Aušvic gotovo svi preostali Jevreji u NDH. Među njima su bili i poslednji živi rabin na čitavoj teritoriji NDH dr Šalom-Miroslav Frajberger (Freiberger), dr Hugo Kon i ing. Egon Polak.

Posle te masovne deportacije preostalo je svega nekoliko stručnjaka i onih koji su živeli u mešovitim brakovima. Na čelo ŽBOZ postavljeni su Robert Glikstal i Ašer-Oskar Kišicki. Oni su ostavljeni u Zagrebu zahvajući suprugama arijevkama.

*

10. aprila 1941. godine u tri sata popodne ušla je nemačka vojska u Zagreb. Dva sata kasnije proklamovao je maršal Slavko Kvaternik 'Nezavisnu državu Hrvatsku'. Sutradan, uoči praznika Pesah, stigao je u Židovsku bogoštovnu općinu u Palmotićevoj ulici prvi gestapovac i objavio da je zaplenjena ta cela dvospratna zgrada i da su svi prisutni uhapšeni. Ista sudbina zadesila je i susednu Hevru kadišu i Komitet za izbeglice. Novine su isto veče započele s huškanjem protiv Jevreja, i na radnjama su istaknuti natpisi 'Židovima ulaz zabranjen'.

Nemci i ustaše upali su u Dom staraca, tzv. Švarcov dom i naredili da svi njegovi stanari moraju u roku od 24 sata napustiti zgradu, ali u njoj ostaviti nameštaj i svoje lične stvari.³

Starci i starice prebačeni su u dve usamljene kućice na otvorenom polju u Stenjevcu kraj Zagreba, gde su živeli u neopisivoj oskudici i pod strahovitim uslovima. Bilo je odvođenja pojedinaca, kojima se gubio svaki trag. Decembra 1943. godine starci su prebačeni kamionima iz Stenjevca u

²Joško Abraham prebegao je iz Zagreba u Budimpeštu juna 1942. godine; Robert-Ruben Štajn prebegao je 8.2.1942. u Ljubljani i priključio se grupi dece koja je kasnije prešla u Nonantolu.

³Lavoslav Švarc bio je veoma imućan čovek. Imao je zakup soli. Činio je mnoga dobra dela. Osnovao je dva fonda za davanje stipendija studentima. Jednim je upravljala Općina grada Zagreba, a drugim ŽBOZ. Godine 1905. ostavio je Lavoslav Švarc testamentarno Židovskoj općini u Zagrebu 400.000 kruna za osnivanje 'Zaklade za dom za stare i nemoćne'. Krajem 1910. godine izgrađen je na Maksimirskoj cesti u Zagrebu *Dom zaklade Lavoslava Švarca*.

Brezovicu, gde je njih 60 bilo smešteno u dve male prostorije. ŽBOZ uspela je kasnije da nadogradi još dve sobe.⁴

Desetak dana posle proglašenja NDH pohapšeni su svi advokati Jevreji iz glavnoga grada i odvedeni u logor Kerestinac kraj Zagreba.

Prvo masovno hapšenje obavile su ustaše 29.04.1941. godine, kad je grupa od 160 jevrejskih omladinaca odvedena u prvi ustaški koncentracioni logor Danica u mestu Drnje kraj Koprivnice. Odande su juna ili jula 1941. godine otpremljeni 'na rad' u logor Jadovno na Velebitu, u Lici, kraj Gospića. Tamo je 16.06.1941. deportovano i 450 članova lože 'Benei Brit'. Svi su mučki ubijeni pre dolaska Italijana, koji su prekasno, tek 9.09.1941. godine, preuzeli to područje.⁵

Zakon o zaštiti arijevske rase i hrvatske časti

30.04.1941. objavljen je prvi *Zakon o hrvatskom državljanstvu*, a posle toga *Zakon o zaštiti arijevske rase i hrvatske časti*. Početkom maja 1941. godine bila je Jevrejima Zagreba nametnuta kontribucija od 100 miliona dinara u zlatu, koja je uskoro povećana na još 50 miliona dinara u zlatu, brilijantima i dijamantima. Tada su počela i prva hapšenja talaca 'za osiguranje' ove kontribucije.

Svi, bez razlike, Jevreji morali su nositi obeležje 'Ž' (Židov) spreda na levoj strani grudi i pozadi na leđima. I bebe u kolicima bile su obeležene tim znakom. ŽBOZ je dobila nalog da pripremi 10.000 takvih obeležja. 22.5.1941. godine objavljena je zabrana kontakta Jevreja s arijevskim osobama.

Na čelu tzv. *Židovske policije* u Zagrebu bio je Ivica Baraković, a SS -*Hauptsturmführer* Franz Abromeit, specijalni izaslanik Adolfa Ajhmana,

⁴Dr Emil Švarc (danasa Amiel Šomroni), sekretar rabina Frajbergera, piše da je akciju prebacivanja kamionima obavio nadbiskup Alojzije Stepinac, da je farma u Brezovici bila njegova svojina i da je potonji kardinal dao nalog da se stanarima obezbede sredstva za opstanak. Kada su posle rata preživeli hteli da to posvedoče pred sudom, vlasti im nisu dozvolile. Pokušaji Židovske općine da se ponovo dobije zgrada Zaklade Lavoslava Švarca nisu uspeli, jer se u zgradu uselila neka vojna ustanova. Početkom 1954. godine Komanda vazduhoplovstva JNA pristala je da za bivši Švarcov dom plati nadoknadu u iznosu od oko 90 miliona dinara. Od toga novca i iz drugih sredstava sazidana je sredinom pedesetih godina nova zgrada Doma na Bukovačkoj cesti. Vidi: *50-godišnjica Doma staraca u Zagrebu*, BHOJ 1-2/1961, str. 5-6.

⁵O grupi omladinaca koji su poslati 'na rad' u Jadovno – vidi Itaj, str. 61-64. Po dr Brunu Karmonu (Čango), još 62 omladinca odvedeno je 30.5.1941. u logor Danica. Vidi: BHOJ 5/1993, str. 15-16.

od početka juna 1942. godine bio je savetnik za židovska pitanja pri nemačkom poslanstvu u Zagrebu. Sve 'protužidovske objave' imale su sledeći naslov: '*Ustaško redarstveno povjerenstvo, Židovski odsjek*', a bile su izdate u ime povjerenika Božidara Cerovskog.

Još početkom juna 1941. godine svakodnevno su dovođeni u prihvati logor na Zbor u Zagrebu transporti s Jevrejima iz raznih delova NDH – iz Hrvatske, Slavonije i Bosne.⁶

Sve se to dešavalo još pre 26.06.1941. godine, kada je po ulicama Zagreba osvanula *Uredba o osnivanju koncentracionih logora*, koju su potpisali 'poglavnik' dr Ante Pavelić i ministar unutrašnjih poslova Andrija Artuković. Zatvoreni su svi jevrejski računi u bankama i zaplenjeni svi sefovi i skladišta. Nastavljeno je s masovnim hapšenjima, ljudi su izvodili iz kuća i preduzeća, pa čak i iz tramvaja.

Osnovani su logori Jasenovac, Stara Gradiška, Tenje kraj Osijeka, uglavnom za žene i decu, Kruščica u Bosni sa oko 3.000 žena i dece, koji su kasnije deportovani dalje, u Loborgrad, jedini od logora koji je bio pod nemačkom, a ne ustaškom komandom.

Krajem novembra 1941. godine Židovska općina u Osijeku dobila je nalog od vlasti NDH da u roku od pet dana pronađe prostorije 'za smeštaj' 2.000 žena i dece, koje će sama Općina morati da izdržava. U Đakovu, 35 km od Osijeka, bio je mlin 'Cereale', vlasništvo biskupije Đakovo, koji je pretvoren u koncentracioni logor, a u koji je u dva transporta prebačeno 1.830 jevrejskih žena i dece. Početkom januara 1942. dopremljen je u Đakovo veliki transport jevrejskih žena i dece iz koncentracionog logora Stara Gradiška, gde je harao tifus, te je namera ustaša bila da zarazu prenesu i u Đakovo i na taj način pospeše likvidaciju jevrejskih žena i dece u oba logora.⁷

Druga faza logora Đakovo trajala je do juna 1942. godine. Preživeli su vraćeni u Staru Gradišku i odvedeni u Jasenovac, gde su zverski ubijeni, ponajviše istoga leta 1942. godine. Životi žena i dece u tim logorima, s vrlo malim izuzecima, nisu mogli da budu spašeni, ali je sigurno da je ŽBOZ – koliko je god to u tadašnjim uslovima bilo mogućno – nastojala i da je urađeno sve što je bilo u moći da se život zatočenika u onim teškim danima učini barem donekle podnošljivim i humanijim.⁸

⁶Dr Branko Grosman, *Jerusalimski proces*, BHOJ 5-7/1961, str. 1-3; 21-33.

⁷BHOJ 8/1961, str. 11.

⁸Na jevrejskom groblju u Đakovu sahranjeno je oko 650 dece i žena koji su pomrli izmučeni glađu i bolestima u tom ustaškom logoru. Ono što čini logorsko groblje jevrejskih žrtava u Đakovu jedinstvenim je činjenica da je svaki grob, izuzev jedne zajed-

O stanju u ustaškim logorima najbolje svedoči pismo od 27.04.1942. godine nepoznatog zagrebačkog Jevrejina, tada u emigraciji u Italiji. Onjavlja da je njegov brat od 9.11.1941. godine u logoru kraj Jasenovca i dodaje: "Dahau je u poređenju s Jasenovcem (Hrvatska) oporaviliše!!!"⁹

U istom pismu (naglašavam: od 27.04.1942. godine) nepoznati ali veoma dobro obavešteni autor navodi da je s velikim zadovoljstvom čuo da je ministarstvo unutrašnjih dela Hrvatske odobrilo izlazak iz NDH prve grupe od 50 dece i da se radi na tome da se broj poveća na najmanje 250. On dodaje da je to jedina svetla tačka tih dana, ali se sirota deca neće moći oprostiti od svojih roditelja. Oni su u Đakovu, u koncentracijskom logoru, a u logoru majki vlada pegavi tifus, hiljadu slučajeva na 2.800 žena. "Ni od očeva ništa, jer su očevi nestali, kao i naša braća. Sada smo tek saznali kakvoj smo sudbini izbegli i kakvu zahvalnost mi dugujemo za gostoprимstvo."¹⁰

Skrb za logore

Zbog sve većeg broja zatočenika u koncentracijskim logorima širom NDH, glavna briga ŽBOZ bila je posvećena organizovanju odeljenja koje je dobilo ime 'Skrb za logore'. Rad toga odeljenja bio je, već prema konkretnim zadacima, podeljen u sektore, a za svaki takav sektor bila je formirana ekipa saradnika za izvođenje postavljenog zadatka – brige o poboljšanju smeštaja, ishrane, zdravstvenog stanja i opštih uslova boravka zatočenika u logorima.

ŽBOZ dobila je od vlasti NDH saglasnost za obavljanje tog zadatka, a Općina je odredila ekipu za njegovo izvršenje. Ekipu su sačinjavali: Dezsider Abraham, Robert Goldštajn, dr Heršković, Ašer Kabiljo, Oskar Kišicki, David Levi, dr Pavao Štern i ing. Ernest Tausk.¹¹

ničke grobnice jedanaest omladinki, individualno označen, te je bilo mogućno preživelim srodnicima da im podignu spomenike i da se svake godine organizuje poseta tome groblju. Jakovu Maestru zvanom 'More' može se zahvaliti što ih je sahranjivao i gde je god znao podatke– postavljao je iznad humke table s imenima. Ubrzo je odveden u Jasenovac, gde je zverski ubijen. Vidi knjigu *Secanja*, str. 154. Vidi još: JP 11-12/1969, str. 5-8; BHOJ 8-9/1971, str. 12; BHOJ 8-10/1972, str. 16.

⁹"DACHAU WAR IM VERGLEICH ZU JASENOVAC /KROATIEN/ EIN ERCHOLUNGSHEIM!!!". Vidi: Projekt, 25.17 (10), str. 44.

¹⁰Projekt, 25.17 (10), str. 44.

¹¹Joško Indig (Josef Itaj) je iz Slovenije slao telegrame, telefonirao i obaveštavao pojedince i ustanove šta se događa u NDH. Vidi Itaj, str. 70.

Prvi kojima je slata pomoć bili su pohapšeni omladinci, tada još u logoru Danica. Kasnije se pomoć slala koliko god je bilo dopušteno i u ženske logore Đakovo i Loborgrad, i u mešovite logore Jasenovac, Stara Gradiška, Feričanci, Gospić i druge. Pošto se saznao o gladi u logorima, počelo se sa prikupljanjem hrane, tople odeće i obuće kao i sa slanjem paketa. Ubrzo se našlo dosta saradnika, među kojima su najaktivniji bili Robert Štajn, Roza Haker, Slavica Gevelb, sestre Dankner, Manja Abraham i drugi. U Trenkovoj 9 mogle su se ponekad saznati i vesti iz logora.¹²

*

Pošto je jevrejskoj deci bilo zabranjeno da pohađaju državne škole, ŽBOZ organizovala je na prvom spratu u Trenkovoj ulici broj 9 jevrejsku školu. Inicijatori te škole bili su nadrabin dr Šalom-Miroslav Frajberger i Rihard-Riki Kon. U tu se zgradu smestio i nadrabin dr Frajberger, koji je s porodicom izbačen iz svoga stana u Amruševoj ulici.¹³

Učitelji u školi bili su dr Frajberger, Aliska Dukeš, Ružica Šlezinger, Grete Vajs, Marika Suler i drugi. Dece je bilo prilično, i to u raznim godinama. Nije se previše pazilo na godine i u koji razred bi dete zaista trebalo da ide, glavno je bilo da imaju neki okvir. Dr Frajberger im je pričao o sudbini jevrejskog naroda kroz vekove i uvek završavao čas rečima utehe. Učitelji nisu bili strogi, odmori su bivali sve duži. Za vreme odmora deca su odlazila u prizemlje zgrade i pomagala starijima, članovima odbora 'Skrb za logore'.

Marija Bauer – inicijator akcije spasavanja.

Prvi znak o mogućnosti *legalnog* izlaska iz NDH jevrejske dece uzrasta 10 – 16 godina došao je iz Istanbula. Bračni par Bauer iz Vinkovaca iselio se mnogo pre izbjanja Drugog svetskog rata u Tursku, gde su razvili veoma uspešnu veletrgovinu drvetom. Posle smrti supruga, posao je nastavila udovica Marija Bauer rođ. Mehman, veoma kulturna, energična

¹²Tako je Hans Hochsinger, koji je odveden sa roditeljima 9.1.1942. godine, poručio: "Tata Kadiš [posmrtna molitva] 26. februara." Vidi: Joško Abraham, Kuća u Trenkovoj ulici 9, BHOJ 6-8/1979, str. 8-9. O Rozi Haker, sekretaru WIZO za Jugoslaviju, i o dr Hansu Hochsingeru – vidi: Itaj, str. 331.

¹³Trenkova ulica u Zagrebu spaja Štrosmajerov trg sa Svačićevim trgom. Dr Frajberger rođen je 9.1.1903. u Zagrebu, supruga Irena rođ. Štajner rođena u Beču 24.12.1906. Sin Mihael Ruben rođen je u Osijeku 18.9.1932.

i sposobna žena i filantrop. Ona je redovno slala pakete sa životnim namircama jugoslovenskim ratnim zarobljenicima u nemačkim logorima, gde je bio i njen zet Maks Frank, dok su čerka i unuk Fedor-Feđa ostali u Hrvatskoj.

Marija Bauer bavila se i filatelijom, sakupljanjem umetničkih predmeta i porcelana, hobijima kojima se bavio i strasni sabirač istih predmeta privremeno nastanjen u Turskoj, papski nuncije monsinjor Andjelo Ronkali (Angelo Giuseppe Roncalli 1881–1963, od 1963. papa Jovan XXIII). Bar jednom mesečno dolazio je monsinjor Ronkali u stan Marije Bauer, gde je bio i centar sastajališta jugoslovenskih izbeglica.

Negde krajem 1941. ili početkom 1942. godine stigao je u Istanbul Moše Šertok (kasnije Šaret) na čelu delegacije koja je sebi postavila zadatak da izvuče iz Slovačke grupu jevrejske siročadi. Predstavnik Jevrejske agencije (Sohnuta) Hajim Barlas nije mogao da dođe do monsinjora Ronkalija, te je doveo Šertoka Mariji Bauer, koja mu je smesta, jednim telefonskim razgovorom, sredila prijem. Tom prilikom M. Bauer je doznaла da u Budimpešti na organizaciji dečjih grupa radi Palestinski ured (*Palästina-Amt* ili skraćeno *Pal-Amt*), na čijem je čelu bio Mikloš-Moše Kraus, te je dobila ideju da se tim putem mogu izvući i jevrejska deca iz NDH, uključujući i njenog unuka Fedora-Feđu Franka.¹⁴

Prvu dopisnicu napisala je Marija Bauer 12.3.1942. godine. “*Man will im Wege des Roten Kreuzes 50 Kinder im Alter von 10–16 Jahren nach Palästina befördern*”, pisala je M. Bauer. Bezlično “*Man will*” ne ukazuje ko je, kako i gde počeo organizaciju akcije spasavanja dece, ali je očigledno da je udeo Marije Bauer bio ne malo. Nije znala kome se treba obratiti, te je ta karta stigla u Zagreb na ime njenih znanaca dr Karla i Oli Špiler, koji su je predali Židovskoj općini. Dobija se utisak da o toj akciji u Zagrebu nisu do tada imali pojma, iako su se redovno dopisivali s raznim jevrejskim predstavnicima, od Hajima Barlasa, predstavnika tzv. *Die Hilfsorganisation* Jevrejske agencije u Istanbulu, Natana Švalba, predstavnika ‘*HeHaluka*’ u Ženevi i Salija Majera, predstavnika ‘*Džointa*’ (Joint Organization) u Švajcarskoj, pa do Krausa u Budimpešti. Verovatno da im niko i nikada nije pomenuo mogućnost legalnog spasavanja dece, iako se dobro znalo u kakvoj se situaciji nalaze Jevreji u NDH. Dr Hugo Kon i dr Drago Rozenberg odgovorili su Mariji Bauer 30.3.1942. godine da će odmah sastaviti spisak od 50-oro dece.

¹⁴Pismo Marije Bauer Marbergeru, 22.4.1942, AHOJ, B-132.

ŽBOZ uputila je 13.4.1942. godine molbu ministru unutarnjih poslova NDH Andriji Artukoviću da odobri iseljavanje iz NDH u Tursku 50-oro jevrejske dece, čiji su roditelji već bili deportovani, na šta je tajništvo ministra odgovorilo već 15.4.1942. godine, T. broj 2550-I-A-1942. (Predmet: Židovska djeca – dozvola preseljenja u Tursku):

"Savezno s dopisom naslova od 13. travnja 1942. saopćuje se, da se načelno odobrava preseljenje 50 židovske djece iz Nezavisne Države Hrvatske u Tursku. U tu svrhu potrebno je da naslov za svako dijete poimenično zatraži redovnim putem putnicu pozivom na ovaj dopis. Ravnateljstvo za javni red i sigurnost je obaviješteno, te će dati dozvolu za putnice. ZA DOM SPREMNI!,"

Posle daljnih 48 sati ŽBOZ dobila je nalog da predlaže adrese dece za koju se traži iseljenje. Iz prepiske koju objavljujemo u prilogu vidi se da Općina iz opreza nije predala te adrese, već samo imena, gradove iz kojih deca potiču i datume rođenja, jer se radilo o deci uzrasta 10-16 godina.¹⁵

Lista za listom, spisak za spiskom.

Iako je Marija Bauer još 12.3.1942. godine uputila dopis, tek dva meseca kasnije, 14.5.1942. godine, sastavljena je prva poznata nam lista 86-oro dece i 9 pratilaca, i to:

1/ Abinun Flora (1939), 2/ Albahari Tilda (1929), 3/ Alt Vera (1928), 4/ Altarac Buena (1926), 5/ Altarac Eliezer (1926), 6/ Altarac Salamon (1928), 7/ Altarac Sida (1927), 8/ Ascher Ruben (1929), 9/ Atias Klara (1927), 10/ Atias Rahela Rozika (1929), 11/ Atias Sultana (1931), 12/ Baruh Ašer (1930), 13/ Breslauer Gideon (1929), 14/ Deitelbaum Harry (1927), 15/ Deutsch Estera (1930), 16/ Donnerkeil Harry (1928), 17/ Dorner Tibor (1927), 18/ Flesch Ljerka (1929), 19/ Frank Fedor (1931), 20/ Frank Ruben (1926), 21/ Freiberger Mihael Ruben (1932), 22/ Goldstein Josip (1928), 23/ Gross Edita Mirjam (1926), 24/ Grünwald Vladimir (1931), 25/ Hahn Isidor (1926), 26/ Herškovic Mirjam (1930), 27/ Herškovic Rut (1926), 28/ Hrgovic Tito (1931), 29/ Kabiljo Albert

¹⁵Iz pisma nepoznatog autora od 27.4.1942. godine vidi se da se znalo o toj akciji i da se čulo kako je za 50-oro dece odobren izlazak iz Đakova, a da se radi na povećanju tog broja na 250. U izjavi svedoka Alekse Kleina-Arnona na suđenju Adolfu Ajhmanu (Eichmann) u Jerusalimu ima nekoliko netačnosti. Pismo Ministarstvu unutrašnjih dela – tj. Andriji Artukoviću, nije pisano jula 1941. već 13.4.1942. godine. Vidi: Branko Grossmann, *Jerusali-mski proces*, BHOJ 5-7/1961, str. 1-3; 21-33.

Avram (1932), 30/ Kaff Lea (1928), 31/ Kišicki Cvi (1930), 32/ Koen Avram (1927), 33/ Krakauer Slavko (1926), 34/ Lang Nelly (1928), 35/ Levi Danko (1929), 36/ Maestro Estera (1926), 37/ Maestro Mois (1930), 38/ Mozes Otto (1928), 39/ Pfeffermann Mihael (1931), 40/ Pfeffermann Ruben (1928), 41/ Rechnitzer Rut (1926), 42/ Roth Josip (1926), 43/ Salzberger Mira (1926), 44/ Sebestyen Judita (1929), 45/ Stein Aleksandar (1927), 46/ Stern Zdenka (1928), 47/ Sternberg Eduard (1929), 48/ Sternberg Lea (1929), 49/ Weiner Hermina (1928), 50/ Weiss Simon (1928), 51/ Abinun Albert (1927), 52/ Abinun Isak (1926), 53/ Abinun Moric (1931), 54/ Bahar Salamon (1929), 55/ Bruckner Bogdan (1931), 56/ Česno Aleksandar (1930), 57/ Danon Estera Erna (1927), 58/ Drožanski Sofija (1926), 59/ Einhorn Leon (1928), 60/ Grinker Ria (1928), 61/ Grunbaum Magda (1926), 62/ Hazan Mazalta (1927), 63/ Išah Alegra (1926), 64/ Jakubović Lavoslav (1926), 65/ Kajon Hajim (1930), 66/ Katan Hanika (1930), 67/ Koen Albert (1930), 68/ Koen Josef (1930), 69/ Koen Sami (1928), 70/ Konforti Albert (1927), 71/ Lehrer Moric (1926), 72/ Levi Josef (1926), 73/ Levi Rifka (1929), 74/ Maestro Jakov (1929), 75/ Majer Salamon (1930), 76/ Papo Moric (1931), 77/ Perera Sara (1929), 78/ Reich Srećko (1930), 79/ Rosenstein Jelka (1926), 80/ Schlesinger Emil (1928), 81/ Stein Dragutin (1927), 82/ Taussig Darko (1932), 83/ Taussig Verica (1930), 84/ Trinki Ester (1931), 85/ Zwickback Ignatz (1929), 86/ Cohen Fedor (1929).

Kao pratioci dečjeg transporta pominju se lica, za koja se veli da su u svakom pogledu pogodna i sastoje se iz 'vatikim' (veterani cionističkog pokreta), i to: Frajberger dr Miroslav (9.1.1903), Frajberger Irena rođ. Štajner (24.12.1906), Rozenberg dr Dragutin (1898), Haker Žiga (1876), Haker Roza rođ. Herman (1888), Maestro Jakov (1898), Maestro Regina rođ. Štajn (1904), Davidović Ivo (1918), Davidović Vera rođ. Pulgram (1920).

*

Gornji spisak 86 dece po abecednom redu koji počinje od broja 1 do 50, pa od broja 51 ponovo od slova A – ŽBOZ uputila je u Istanbul Hajimu Barlasu. U propratnom pismu oni vele da su primili njegovo pismo od 25.4.1942. i da mu šalju spisak dece predviđene za transport u Tursku po odobrenju MUP NDH od 15.4.1942. br. 2550-I-A-1942, čiji mu prevod na nemački šalju u prilogu i po kome je dozvoljen izlazak 50-oro dece za koju oni mole dozvolu ulaska u Tursku.¹⁶

¹⁶'Judenkinderübersiedlung nach der Türkei': AL, Sekcija A 37 III.

Po jednu kopiju tog odobrenja MUP-a NDH s prevodom na nemački jezik i sa spiskom dece i pratilaca poslali su iz Zagreba i u Budimpeštu direktoru Pal-Amta Miklošu Krausu i u Ženevu Natanu Švalbu.

Iz propratnog pisma vidimo zašto je poslato 86 imena dece umesto 50 koliko je trebalo nавesti. Pošto oni u Zagrebu nisu bili u stanju da pošalju potpuno pouzdanu listu, niti su znali za koje vreme bi to mogli uraditi, morali su da sastave listu malo većeg broja dece, te su zato molili da se izda odobrenje za svu navedenu decu, uz izričitu obavezu ŽBOZ da će samo maksimum pedesetoro doći u obzir za izlazak iz NDH u Tursku, iako bi se veoma radovali kada bi broj mogao biti povećan, pošto i tako postoji priličan broj kandidata koje su privremeno morali da izostave. Oni naglašavaju da su prilikom izbora naročitu pažnju posvetili duševnom i telesnom stanju i da su u tom smislu deca potpuno spremna. Vremenski razmak između primljene dozvole od MUP-a NDH i njihovog pisma oni objašnjavaju time, što im je prilikom sastavljanja lista bilo potrebno više vremena nego što su oni želeli, pa ipak nisu za svu decu uspeli da prikupe sve potrebne podatke, kao na primer za decu pod brojevima 1 (Abinun Flora), 52 (Abinun Isak), 76 (Papo Moric) i 84 (Trinki Ester), te ga mole da pokaže razumevanje, jer se radi isključivo o tačnosti datuma rođenja, što nije od neke veće važnosti. U Zagrebu su pazili da se striktno drže određene granice godina starosti, između 10 i 16, te su mnoga deca morala da izostanu sa liste. Kod dvoje dece, pod 21 (Freiberger Mihael Ruben) i 82 (Taussig Darko) donja granica će se postići tek kroz nekoliko meseci, ali iz Zagreba mole da se i za to dvoje dece izda odobrenje i to zato što su roditelji prvoga predviđeni za pratioce transporta, a sestra drugoga je u spisku pod brojem 83, ali se garantuje da su oba deteta duševno i telesno potpuno razvijena i zrela za napore tog puta. Za decu pod brojevima 56 (Česno Aleksandar), 58 (Drožanski Sofija), 60 (Grinker Ria) i 79 (Rosenstein Jelka) već su predali putne isprave, broj 61 (Grünbaum Magda) i 81 (Stein Dragutin) jer su trenutno na teritoriji koja je ranije pripadala Jugoslaviji a tada je to bila Mađarska, dok je broj 63 (Išah Alegra) iz Bitolja (tada Bugarska) i uz to potpuno siroče. No pošto se uglavnom radi o deci koja su rođena u Zagrebu i čiji roditelji desetine godina u njemu žive, odnosno živeli su, nadaju se da se deci mogu izdati hrvatske putne isprave i pored nekih teškoća. Deca su snabdevena potrebnom odećom i rubljem i naglašava se da su gotovo svi bez sredstava i da su najvećim delom bez roditelja ili im se roditelji nalaze u logorima, te im se mogu osigurati samo najnužnija sredstva za troškove i takse za putne isprave i samo izdaci za put do Budimpešte, a sve drugo im se mora nabaviti. Iz Zagreba će im biti

veoma zahvalni ako se Crveni krst u Ženevi, Budimpešti i Istanbulu bude obratio hrvatskom Crvenom križu sa molbom da on preuzme patronat nad tim transportom, ili barem da im pomogne oko priprema i prilikom putovanja, što važi i za Crveni krst u zemljama kroz koje će taj transport prolaziti.

Iz pisma se može naslutiti tragedija toga vremena, kada su i odrasli i deca u NDH gotovo svakodnevno '*nestajali*'. Istine radi, pod '*nestalima*' su se podrazumevala i ona lica koja su se prebacila u partizane ili na teritoriju pod italijanskom ili mađarskom upravom ili okupacijom, ali je većina '*nestalih*' tada bila po ustaškim logorima smrti ili već ubijena. U tom smislu je i u sastavljanju i predaji na uvid same liste preostale dece bilo opasnosti, jer su veoma često baš po listama sastavljenim u razne svrhe ustaše hapsile.

Iz Budimpešte nije bilo odgovora, ali je 21.5.1942. godine Natan Švalb obavestio Salija Majera, predstavnika Džointa u Švajcarskoj, da je primio spisak iz Zagreba sa 83 imena dece od 10 do 16 godina, koja su bila određena za aliju i za koje je Sohnut – kako Švalb piše – dobio certifikate. On navodi da mu je dr D. Rozenberg javio da su većina dece siročad, a i roditelji ostalih su u logorima.¹⁷

Verovatno da je ubrzo posle toga došlo do nekih značajnih događaja, verovatno hapšenja te dece, te su sledile još dve izmenjene i dopunjene liste iz Zagreba upućene Barlasu u Istanbul, i to 2. juna i 30. juna 1942. godine.

Nije prošlo ni dve nedelje kad je 2.06.1942. godine iz Zagreba pošlo sledeće pismo s novom listom, ovoga puta sa 76 imena. Otpala su sledeća deca sa prve liste: br. 2 (Albahari Matilda-Tilda), 5 (Altarac Eliezer), 18 (Flesch Ljerka) i 52 (Abinun Mois).¹⁸

Dr Hugo Kon, predsednik ŽBOZ i sekretar ing. Egon Polak pišu Hajimu Barlasu u Istanbul 30.6.1942. i potvrđuju mu prijem njegovog pisma od 26.5.1942. godine. Ovoga puta šalju mu 'izmenjenu i dopunjenu' listu dece koja dolaze u obzir za transport u Palestinu. Sa prethodne liste poslate u Bern (?) otpadaju sledeća deca: Albahari Matilda (br. 2), Altarac

¹⁷Šelah piše (str. 317-318) da se od maja do novembra 1942. ne zna šta se odigravalo. On navodi da je u Budimpešti primljeno 122 omladinskih certifikata i da je trebalo da se odlazak obavi u tri grupe: 50 iz Mađarske, 50 iz Hrvatske i 22 iz Mađarske (verovatno treba: iz Slovačke).

¹⁸Kod broja 52 je došlo do greške, jer se to dete zvalo Abinun Isak, dok je pod brojem 53 bio zapisan Abinun Moric-Moise.

Eliezer (br. 5), Flesch Ljerka (br.18) i Abinun Moise (br. 32 ili 82). Umesto te dece predlažu se Inge Polak (1931) i Ljerka Polak (1936), a za pratioce se predlažu i Egon Polak (1897) i Blanka Polak, rođ. Lustig (1901), ing. Dragutin Ašer (1906), Rene Ašer, rođ. Adler (1914) sa sinčićem Tomislavom, rođenim 30.5.1941.

Rabin dr Frajberger obratio se Markoniju, predstavniku Vatikana u Zagrebu, s molbom da interveniše. 15.08.1942. godine državni sekretar Vatikana kardinal Luigi Maglione naredio je predstavnicima Vatikana u Budimpešti i Bukureštu da zamole tamošnje vlade za pristanak za tranzit jevrejske dece. Nuncije Andđelo Ronkali obavestio je 25.08.1942. godine da je dobijen pristanak mađarske vlade, ali su oktobra predstavnici Sohnuta u Istanbulu saznali da nema dece(!?!)¹⁹.

Iz Zagreba su 10.10.1942. pisali Barlasu da je ostalo još samo 34-oro dece i da ga mole da se donja granica starosti pomeri sa 10 na 7 godina. Onda slede pisma i telegrami Pal-Amtu i Krausu lično, na koja nije stizao odgovor, te su iz Zagreba kopije pisama upućenih Krausu poslali dr Eržebet Kurc i ing. Otu Komoljiju u Budimpeštu i Mariji Bauer u Istanbul. Njih troje su se veoma aktivno angažovali. Prepiska je veoma teška i dirljiva.

Krajem 1942. godine uspelo je ŽBOZ da nabavi odobrenje za odla-zak 50-oro dece za Palestinu, ali to nije važilo za decu koja su se nalazila u logorima, ponajviše u Đakovu. Svega 11-oro dece je otputovalo preko Budimpešte u Palestinu. Pošto je u toj grupi dece bio i sin rabina dr Fraj-bergera, postoji njegovo pismo Markoniju sa zahvalnošću za intervenciju Vatikana. Taj dokument služi do danas Vatikanu kao alibi.²⁰

*

Sledeći spisak koji posedujemo nosi datum 14.10.1942. godine. Na njemu su imena 37'oro dece, i to:

1/ Alt Veronika Ilona (1928), 2/ Atijas Rahela Rozi (1929), 3/ Bohm Lela (1929), 4/ Braun Bella (1932), 5/ Danon Estera (1929), 6/ Deutsch Estera (1930), 7/ Donnerkeil Harry (1928), 8/ Dreissiger Ljerka (1928), 9/ Dreissiger Željko (1930), 10/ Freiberger Mihael Ruben (1932), 11/ Gruber Salomon (1935), 12/ Handel Gizela (1935), 13/ Herzberg Amalija (1929), 14/ Herzberg Josip (1933), 15/ Kabiljo Albert (1932), 16/ Kabi-ljo Alfons (1935), 17/ Kišicky Cvi Eliezer (1930), 18/ Koen Aron (1936), 19/ Kohn Leo (1933), 20/ Levi Danko (1929), 21/ Levi Jakov (1935), 22/

¹⁹Šelah, str. 143, napomene 61, 62.

²⁰St. Siège, Doc. no 441, p. 661.

Maestro Jakov (1928), 23/ Maestro Sarina (1932), 24/ Mautner Zlatan (1934), 25/ Pollak Inga (1931), 26/ Pollak Ljerka (1935), 27/ Pollak Raul (1929), 28/ Rechnitzer Dan (1934), 29/ Rechnitzer Ruth (1926), 30/ Rothmüller Zemira (1934), 31/ Stern Zdenka (1928), 32/ Weber Manfred (1932), 33/ Weiss Žiga Šimun (1928), 34/ Widman Iso (1932), 35/ Widman Josip (1936), 36/ Zukanović Ignac (1932) i 37/ Gross Edita (1926).

Kao što se na osnovu spiska može videti, od dece u prvom pismu pomenute, ostalo je svega 12 sledećih:

1/ Alt Veronika Ilona (ranije pod brojem 3), 2/ Atijas Rahela Rozi (10), 6/ Deutsch Estera (15), 7/ Donnerkeil Harry (16), 10/ Freiberger Mihael Ruben (21), 15/ Kabiljo Albert (29), 17/ Kišicki Cvi Eliezer (31), 20/ Levi Danko (35), 22/ Maestro Jakov (74), 29/ Rechnitzer Ruth (41), 31/ Stern Zdenka (46) i 33/ Weiss Žiga Šimun (50), kao i sestre Inga Pollak (1931) i Ljerka Pollak (1935) iz dodatka drugom spisku. Sva ostala imena su nova.²¹

Činjenica: znalo se!

Veoma je zanimljivo pismo (na hebrejskom jeziku) koje je Menahem Bader iz Istanbula uputio 22.1.1943. u Palestinu Avrameku (Avraham Lipski), sa izveštajima Meiru (Martinu Veltmanu-Tuvalu), Elijahu (Epštajnu-Elatu) i Elijahu (Dobkinu). Pošto sadrži mnogo podataka o stanju u Hrvatskoj, donosimo glavne delove iz njega.²²

Bader piše da ga je Drago Rozenberg obavestio da su u Apriki Riki (Kohn) i Robert Fajt sa porodicama. U Asoli su Žiga Nojman, Zvonko Hiršl i Mihael Levi. Liht je u Nonantoli. 'U okolini' su Jelinek, Rotkopf, Libman, (Robert) Štajn, Ico Vajs, Leo Gotlib, Mil. Švarc i Šmeterling (u Padovi).

U zatvoru su (ne piše u kome): Nikola (Tolnauer?), Hans (Hohzinger?), Milo Švarc i Moric Levi.

Umrli su (ne piše kako i gde): Romano, Suso, Pali Štajner, Sobolski, Rudi Buhvald, Pavle Baum, Rudi Rozner, Ivo Kon, Julijo Mogan, Perlberg, Ivo Švarc, Žiga Graf, Herman Kraus, Šik i mnogi drugi, većina sa porodicama.

²¹Ne možemo proveriti šta je bilo sa decom iz svih spiskova. Na kraju je iz NDH krenulo 12 dece, šest dečaka i šest devojčica i to pod brojevima 3, 10, 15, 16, 21, 23, 35, 46, 50, 63, 74, kao i br. 31 (Kišicki Cvi), ali je on ostao u Baji kod ujaka i s njim stradao.

²²AM, D.I. 698 Bet.

U Zagrebu su još ostali Hugo Kon, Egon Polak, Šalom Frajberger, braća Kišicki, Ivo Davidović, ing. (Dragutin) Ašer, ing. (Ernst) Tausk.

Od čoveka koji je stigao te nedelje iz Budimpešte čuo je da Korodi radi u Omzi (?), da je Haker mobilisan na prinudni rad u okolini grada, a Alekса Klajn je sa porodicom u Italiji. Pisao je Margiti i Vigu...

Između ostalog Bader piše da je 20.1.1943. bio primljen kod nuncija monsinjora Andjela Ronkalija. Ta ideja došla mu je slučajno, te nije unapred mogao da izvesti Barlasa, koji je tada boravio u Ankari. Posavetovao se sa Cvijem (?) i njegovo mišljenje je bilo da ode na sastanak. Predstavio se kao predstavnik *Histadruta* (Sindikata) i kibuca koji apsorbuju decu i izbeglice. Imao je ograničeno vreme za razgovor. Rekao mu je otprilike sledeće:

"Cela cijena Evropa je za nas gubilište. Broj pogubljenih Jevreja u poslednjoj godini dostigao je milione. (Primedba autora: Pismo je pisano 22.1.1943. godine, te se i iz ovoga vidi da se već tada znalo za tragediju!). Pokolji su u Poljskoj, katoličkoj zemlji, a stanovništvo se ne buni. Ne mogu ponovo pričati sve pojedinosti pokolja ljudi bez zaštite, staraca, bolesnih, žena i dece, a da ne briznem u plač ili da se okamenim u nemom čutanju. Eto, slušamo glas predstavnika Vatikana i znamo da se molimo za one koji trpe zbog svoje rase i svoje vere. Jasna i određena reč u korist Jevreja u njihovoj velikoj tragediji bila bi na mestu. Sada, kada svaka pomoć koja se pruža Jevrejima donosi sobom opasnost i tešku kaznu, zar ne bi bilo pravedno da blagoslove, da se javno blagoslove oni retki pojedinci koji nam pružaju pomoć. Oni koji još imaju osetljivo srce ohrabrili bi se i možda bi mnogi od naše braće mogli biti spašeni. Izaslanici crkve posećuju zemlje, pa i okupirane zemlje. Bilo je vremena kad smo dobijali vesti iz tih zemalja i mogli smo da im šaljemo pomoć i podršku preko Ženeve i Lisabona i pokušavali da razbijemo tešku presudu koja je pala na njih. Sada odgovara mrtva tišina na naša očajavajuća pitanja. O varšavskom getu, gde su pre godinu dana koncentrisali preko pola miliona Jevreja,javljaju da je preostalo 50.000 ili 40.000 ili 20.000 Jevreja. (Prim. autora: Ustanak u Varšavskom getu izbio je aprila 1943. godine!). Ništa nam nije poznato o 53 geta koja su formirana u Poljskoj. Ne znamo ništa o Terezinu, ne znamo ništa o sudbini 10-15.000 Jevreja koji su ostali u Slovačkoj od 90.000 koji su tamo živeli kad je počeo rat. Bila bi to važna pomoć kada bi nam Vatikan pomogao pomoći svojih izaslanika koji bi mogli da saznaju kakva je tužna stvarnost u tim mestima. Možda bi samo interesovanje pomoglo da se spasi ono što nam je

preostalo. Britanska vlada odobrila nam je sada ulazak u Palestinu za oko 5.000 dece i 500 odraslih.²³

Mi se nadamo da možemo uspeti da povećamo tu kvotu u toj meri da ćemo moći da dovedemo one za koje smo dobili dozvolu za ulazak. Nadamo se da će i neutralne zemlje dozvoliti ulazak jevrejske dece. Do te mere je došla katastrofa, da se ne usuđujemo da mislimo o spasavanju odraslih. Eto, otvoren je sada uski otvor za spasavanje i pre nekoliko dana stiglo je u zemlju prvih 50 dece iz Mađarske. Ali katastrofa i smrt galopiraju i deca stižu polagano da čovek poludi. Ne dozvoljavaju im izlazak. Ne dozvoljavaju im tranzit. Zašto ne bi On, neutralna persona uvažena od sviju, uzeo na sebe pregovore sa opunomoćenima iz Nemačke, Mađarske, Slovačke, Hrvatske, Rumunije i Bugarske, sa okupiranom Holandijom i Francuskom, da nam dozvole izvlačenje jevrejske dece, da nam dozvole da izvučemo barem malo jevrejske dece. Mi ćemo snositi sve troškove oko putovanja i brige oko dece. Stavićemo im na raspolaganje brodove za prevoz ako nema vozova, te da nam se deca predaju u jednoj od luka.²⁴

Nuncije je primetio još u sred mojih reči: "Ako ima nekoliko tačaka koje nisu tako tamne, stvar nije učinjena bez pomoći crkve." Bio je učitiv, obećao je da će preneti moje reči. On je siguran da se od strane Vatikana čine naporci za pomoći i za uticaj. Dok je odgovarao i odgovore pratio uzdasma i vraćanjem na obećanja da će podsetiti i nastaviti da podseća na stvarnu nužnosti za pomoći i stvarno posredništvo, takođe u krugu onih na koje može da utiče u balkanskim zemljama, radiće i sam u tom smeru, nuncije je ustao i rekao: "Eto, sutra odlazi u Rim izaslanik Pape u pratnji specijalnog čoveka iz Rima koji je došao da ga primi. Susreću vas odmah s njim i njemu ispričajte ponovo sve ove stvari." Napustio je sobu i vratio se s tim čovekom. I taj razgovor je bio veoma ljubazan. Ustanovilo se da sam s tim čovekom putovao od Adane do Istanbula. Nisam ga odmah prepoznao, jer je u vozu bio obučen u civilno odelo, a ovde se pojavio u biskupskoj odeždi. Ime mu je Artur Hoghem, on je apostolski delegat za Egipat i Palestinu. Pričao je da ga je posetio rabin Hercog, a i Elijahu Epštajn je bio kod njega.

²³Vidi angažovanje Jerusalimskog muftije protiv te odluke: Lebl, str. 229-235.

²⁴Dr Jichak-Ajzik Halevi Hercog, 1888-1959, rođen u Poljskoj, godine 1897. porodica je prešla u Englesku, u Lids. Godine 1916. bio je rabin u Dablinu, Irska, godine 1925. glavni rabin Irske, a od 1937. godine glavni rabin u Palestinu, kasnije u Izraelu. Za vreme Drugog svetskog rata mnogo radio na spasavanju Jevreja. Otac je šestog predsednika Izraela Hajima Hercoga. Elijahu Epštajn – kasnije Elijahu Elat.

Na molbu rabina Hercoga poslao je telegram u Rim, ali je tek u Istanbulu dobio odgovor. Taj odgovor nije mnogo ohrabrujući. On me je pitao da li je mogućno verovati u obećanja da će izdržavanje izbeglica u neutralnim zemljama, ako uspeju da ih izvuku iz okupiranih teritorija i uspeju da dobiju odobrenje od nekoliko zemalja da ih tamo smeste, ići na račun američkih Jevreja. Bez čekanja na njihovo ovlašćenje, ja sam to potvrdio. On se hvalio da su uspeli da odvedu Mirona Tajlora (Myron Taylor, Ruzveltov predstavnik u Vatikanu) u Lisabon. Sutra on putuje u Rim. Rekao je da mu srce plače od onoga što se događa i obećao da će tražiti puteve za pomoć. Odjednom se setio da mu je rabin Hercog pokazao nekoliko pisama koja su stigla iz Poljske, ali – čudno – nikakav materijal mu nije predat. Pitao me je da li sam spremam da mu predam memorandum. Obećao sam mu da će mu svakako predati memorandum i rekao da je Hajim Barlas predstavnik Sohnuta u Turskoj; on se danas vraća iz Ankare, te će mu memorandum svakako napisati on. On je ponovio svoju molbu da mu se materijal preda "Latest tonight". Barlas se vratio u podne. Ispričao sam mu sve i zamolio ga da mu preda memorandum. Na moju žalost, Barlas je reagovao kao uvredjen što sam ja bio kod nuncija, jer ta stvar spada zvaničnim predstavnicima Sohnuta. Objasnjavao sam mu i objasnjavao da nije bilo vremena za čekanje. Nisam se pojavio kao predstavnik Sohnuta, a to sam učinio jer sam mišljenja da treba udarati glavom o svaki zid i zid. Eto, kad je potreban zvanični korak ja mu veoma rado predajem čast da on taj korak učini. Na kraju smo se izmirili. Memorandum je napisan i isto veče predao sam ga u ruke Hoghema.²⁵

Odgovornost Mikloša Krausa

Dr Hugo Kon i dr Frajberger pišu iz Zagreba 19.2.1943. Miklošu Krausu u nadi da je dobio njihovu listu od 50-oro dece koju su mu poslali 11.2.1943. i ponavljaju tekst teleograma koji su mu poslali 17.1.1943. godine: "DODATI DEČJOJ LISTI BROJ 51 STEINER MILIVOJ PETI JULI 1928 SISAK".

Dr Hugo Kohn i dr Freiberger dodaju:

"Mi moramo uz listu da primetimo sledeće:

²⁵Adv. Martin Veltman (kasnije Meir Tuval, 1905-1982), supruga Vera i sin Saadja stigli su u Palestinu 1939. godine i nastanili se u Jerusalimu. Između 1943-1945. Meir je u Istanbulu bio član Odbora za spasavanje proganjениh Jevreja u okupiranoj Evropi.

1/Mi smo postavili na listu sve još postojeće, tj. svu decu u starosti od 7 do 18 godina.

2/Iz mnogih razloga morali smo u drugu listu za transport u Tursku da primimo pojedinu decu koja su pokrštena, iako protiv svoje volje. Radi se o sledećima: 32/ Goldberger Nadica; 48/ Segal Nehama; 49/ Klugman Felicia i 50/ Büchler Zlata. Mi vas molimo da kod Goldberger Nadice ne samo da ne pravite nikakva pitanja, već da to smatrate kao Micva, jer se radi o detetu koje je dobilo potpuno jevrejski odgoj i koje se sada nalazi u jednom samostanu.

Oba deteta Grün su se nalazila u Pokretu.

Uz br. 6: potrebne ulazne papire već smo vam poslali i nadamo se da ste ih dobili.

U vezi s decom ispod 10 godina hteli bismo da primetimo: br. 1 i 2; 3 i 4; 7 i 8; 9 i 10; 18, 19 i 20; 22 i 23; 25, 26 i 27; 34 i 35; 38 i 39; 42, 44 i 47; 43, 45 i 46 su braća i sestre, što se može uzeti kao olakšavajuća okolnost. Br. 15 je sestra Jakova Maestro, koji je oputovao s prvom grupom; br. 16 ima rođake u zemlji, koji će ga uzeti sebi..."

*

Iz Zagreba je 12.3.1943. godine upućen u Istanbul Hajimu Barlasu telegram, u kome sejavlja da ih je Kraus izvestio da je omogućeno putovanje za samo 15-oro dece i dva pratioča, te stoga Židovska općina odlučno protestuje i moli hitno odobrenje cele liste i dece i pratičaca. Oni mole Barlasa da o odobrenju liste obavesti Krausa.

15.3.1943. ŽBO je iz Zagreba uputila Mariji Bauer pismo, u kome je obaveštava da su dan ranije poslali telegram Hajimu Barlasu s molbom da podrži njihov stav i mole je da odmah dode u vezu s njim, kako bi najbrže rešili pitanje sledećeg dečjeg transporta. Kraus je na račun zagrebačke kvote ekspedovao celu prvu grupu, te u buduće ne treba organizovati posebne grupe, već uvek izvestan broj dece iz NDH priključiti transportima. Oni obaveštavaju Mariju Bauer da im je dozvoljeno da kao pratioce pošalju samo dve osobe (jedan bračni par), pa naglašavaju:

"Mi smo sada u situaciji jednog gladnoga, koji dobija uvek samo par mrvica kad njegov sit sused sedne za trpezu. Mi smo protiv toga protestovali. Da li biste hteli, veoma poštovana gospodo, da kod odgovornih u Istanbulu objasnite naš stav. Trebalo bi poslati g. Krausu najtačnija telegrafska uputstva, kako bi ih on striktno izvršio. Žao nam je da Vas moramo uznemiravati, ali vreme veoma pritiska i mi nemamo nikakav drugi izlaz..."

Opet nove liste

21.3.1943. sastavljena je u Zagrebu nova lista dece, za koju mole da im se dozvoli 'iseljenje u Tursku'.

1/ Pollak Raoul (1929), 2/ Pollak Hella (1935), 3/ Pollak Inga (1931), 4/ Pollak Ljerka (1935), 5/ Tausk Vilim Kurt, 6/ Deutsch Felix (1924), 7/ Braun Bella (1932), 8/ Braun Mirjam Tereza (1925), 9/ Deutsch Ivo Julijo (1936), 10/ Deutsch Lea (1933), 11/ Roth Lola (1929), 12/ Marcus Josefina (1926), 13/ Levi Jakov (1935), 14/ Kabiljo Avram Alfons (1935), 15/ [?] Sarina (1932), 16/ Rothmüller Zemira (1934), 17/ Gruber Salomon Šlomo (1935), 18/ Weiss Etelka (1930), 19/ Weiss Ignjo (1929), 20/ Scheiber Ivo (1930), 21/ Maylaerder Sonja (1934), 22/ Herzberg Amalija (1929), 23/ Herzberg Josip Josef (1933), 24/ Augenstein Rahela (1931), 25/ Dreissiger Boris (1926), 26/ Dreissiger Ljerka (1928), 27/ Dreissiger Željko (1930), 28/ Mautner Zlatan (1934), 29/ Danon Estera (1929), 30/ Zukanović Ignac (1932), 31/ [?] Kornizer Irmica (1934), 32/ Goldberger Nadica (1934), 33/ Weiss Helga (1926), 34/ Neumann Tomislav (1935), 35/ Neumann Zdenka (1930), 36/ Kohn Leo (1933), 37/ Weber Manfred (1932), 38/ Wiedmann Isak (1932), 39/ Wiedmann Josip (1936), 40/ Koen Rahamim (1936), 41/ Koen Aron (1936), 42/ Grün Vera (1924), 43/ [?] Walter Josef (1925), 44/ Kalderon Isak (1927), 45/ Kalderon Isak (1933), 46/ Kalderon Klara (1929), 47/ Kalderon Pinhas (1926), 48/ Kalderon Streja (1935), 49/ Kalderon Šarlo (1932), 50/ Segal Nehama (1929), 51/ Klugman Felicia (1925), 52/ Büchler Zlata (1925), 53/ Steiner Milivoj (1928), 54/ Aschner Alfred (1924), 55/ Aschner Kurt Marijan (1927), 56/ Sebestyen Judita (1929), 57/ Hirschl Simon (1935), 58/ Schuster Pavao Ervin (1929), 59/ Amper Harry (1924), 60/ Scheiber Ivica (1928), 61/ Scheiber Branko (1937), 62/ Klein Mira (1927), 63/ Fodor Elisabeth (1933), 64/ Berger Vera (1929), 65/ Steinitz Mary (1931), 66/ Kalderon Estera (1925), 67/ Plessner Ruth Vera (1925), 68/ Weiss Rada (1924), 69/ Lederer Zdenka (1921).

Pratioci: 1/ Frajberger dr Miroslav (1903) sa suprugom Irenom rođ. Štajner (1906); 2/ Davidović Ivo (1918) sa suprugom Verom rođ. Pulgram (1920), 3/ Polak Egon (1897) sa suprugom Blankom rođ. Lustig (1901), 4/ Ašer ing. Dragutin (1906) sa suprugom Rene rođ. Adler (1914) i sinčićem Tomislavom (1941), 5/ Kon Božidar (1908) sa suprugom Dragicom rođ. Štajner (1920), 6/ Švarc Emil (1917) sa suprugom Evom rođ. Dyma (1922) i kćerčicom Tamar Hanom (1942), 7/ Frajberger

Ljuba (1907), 8/ Gevelb Slava (1908), 9/ Dukes Alice (1907), 10/ Goldštajn Robert (1910) sa suprugom Marijom rođ. Šiler (1918).²⁶

Zanimljivo da postoji još jedna lista, sastavljena istog datuma, ali na kojoj ima samo 32 imena, i to 27 imena dece iz prethodnog spiska (u zagradi pod brojevima sa prethodne liste):

1 (1), 2 (3), 3 (4), 4 (5), 5 (6), 6 (7), 7 (8), 8 (9), 9 (10), 10 (14), 11 (16), 12 (17), 13 (24), 14 (32), 15 (33), 16 (34), 17 (35), 18 (37), 19 (50), 20 (51), 21 (52), 22 (54), 23 (55), 24 (57), 23 (59), 26 (65), 27 (67). U toj listi je i petoro novih, i to dvoje bliznaka: 28/ Lano Franjo (1939) i 29/ Lano Stefanija (1939) i troje iz porodice Spitzer: 30/ Vlatka (1930), Vera (1927) i Branka (1935).²⁷

Sudbina certifikata ubijene dece

Po izveštaju Slavka Radeja, aktiviste ŽBOZ, preko Budimpešte je primljeno obaveštenje da se radi o dozvolama za 40-oro dece iz NDH. Taj broj nije mogao biti sakupljen iz dva razloga: grupa je trebalo da bude sastavljena isključivo od dece koja su bila na slobodi, jer dete koje je jednom ušlo u logor nije izlazilo živo iz njega. Po tome se broj dece smanjio na 11. Osim toga, administrativna procedura je bila u rukama Mikloša Krausa, koji je pisao da treba opremiti 35-oro dece, pa je onda taj broj smanjio na 25, pa na 20. Židovska općina protestovala je preko Švajcarske, ali bezuspešno. Nisu imali razumevanja za njihove proteste i argumentacije. Slučaj se završio tako što je 7. februara 1943. uveče pošlo njih 11 vozom u Mađarsku. Organizacija je bila dobra, grupu je pratila izvesna kaluđerica Dragica Habazin, sestra Crvenog križa. Za decu se reklo da su katolici i imali su i osobne papire kao katolici...

Iz raznih pisama i izveštaja vidi se da su iz Zagreba javili Krausu da je od 69 dece čija je alija bila odobrena ostalo u Zagrebu samo 11, dok su ostali odvedeni u logore. Predložili su da umesto odvedenih pošalju drugu decu koja takođe imaju pravo za aliju ili da makar umesto dece koja su u logoru priključi grupi decu iz Hrvatske koja su se nalazila u Mađarskoj. Na to im je Kraus kratko odgovorio da je stvar nemoguća.

Šta se u stvari dogodilo? Umesto da se u spisak za aliju unese na mesto 'nestale' dece drugu decu iz Hrvatske koja su bila u strašnom sta-

²⁶AL, Sekcija A 37 Alef, File 12 B, br. 180-183.

²⁷AM, broj 71, 21.3.1943.

nju, u životnoj opasnosti, Kraus je dozvole dao deci iz Poljske i Slovačke, čiji je položaj bio mnogo bolji, a bilo je i indikacija da je trgovao certifikatima. Taj Krausov korak koštao je života preostalu decu, koja su ili ubijena u samoj Hrvatskoj ili 3.maja.1943. godine odvedena u Aušvic.²⁸

Sliku o Miklošu Krausu dopunio je svojom izjavom dr Emil Švarc (danasm Amiel Šomroni) u pismu autoru:

"Ja sam bio u Zagrebu tajnik Saveza Židovskih omladinskih udruženja Jugoslavije i član hanhagat AKIBE Jugoslavije. Kao takvom su mi u to doba – početkom 1943. – iza januara – izvadili certifikat iz Erec Izraela i poslali u Budimpeštu. Ja sam dobio obavijest preko Švicarske i odlučio s ženom i malom kćerkom pobjeći u Mađarsku. To nije bilo lako i ja sam tek jula 1943. stigao u Budimpeštu. G. Kraus mi je rekao da on nije dobio nikakav certifikat na moje ime i da moram napraviti novu molbu. Njegova sekretarica se smilovala kad je vidjela moju kćerku Tamar (1 god. stara) i odala mi je da je moj certifikat prodan izvesnom g. Fullopu za sina i snahu. Kad sam ga posjetio (Fullopa) bio je vrlo neljubazan i odbio moju molbu – ali nije opovrgnuo činjenicu. To je slika g. Krausa!!!"

Sećanja dr Amiela Švarca Šomronija

Dr Amiel Šomroni uputio mi je 23.2.1994. sledeće pismo:

"Po Vašoj želji pokušati ću rekonstruirati događaje u vezi s transportom židovske omladine iz Zagreba preko Budimpešte u Erec Izrael.

Koncem 1942. godine dobili smo u Općini obavijest da je g-đa Maria Bauer iz Istanbula zamolila i dobila certifikat za useobu u Palestinu za 55 djece iz Zagreba, među kojima je bio naravno i njen unuk Fedor Frank (radi kojeg je i pokrenula taj postupak sa svrhom da ga spase. Korespondencija je išla preko slijedećih funkcionera: Hugo Kohn, predsjednik Općine, Alekса Klein, sekretar, dr Šalom Freiberger, nadrabin. Ja sam bio njegov sekretar i znao za sve pregovore koji su išli s Budimpeštom (Kraus, sekretar ili glava Palestine Amta); g-đa Maria Bauer, Carigrad, u Zagrebu gore navedena lica i uz pomoć nadbiskupa Stepinca (odakle smo govorili telefonom o stvarima koje nismo htjeli da ih ustaše čuju). Mislim da je Alekса Klein morao ići i u Peštu, ali se ne sjećam da li je zaista oputovao. Znadem pozitivno da

²⁸Pismo izbeglica iz Jugoslavije u Budimpešti Barlasu u Istanbulu, AM, S-26/1199, str. 4. Šelah je pokušao da na to pismo dobije reakciju od M. Krausa, ali mu ovaj nije odgovorio.

smo direktno, pismeno i telefonom (i tajno preko nadbiskupa – za svaku sigurnost) poslali 55 imena sa svim potrebnim podacima i konačno decembra 1942. dobili smo sve potrebne potvrde i dokumente. Dr Freiberger je htio da ja lično pratim djecu do Budimpešte i da se vratim nakon što sam djecu 'predao'. Nisam pristao jer je moja žena bila sa kćerkom od 6 mjeseci i nisam je htio pustiti samom u tako nesigurna vremena."

Deca koja su stigla u Erec Jisrael 1943. godine.

Iz Budimpešte je februara 1943. godine krenula grupa od 74-oro dece, među kojima i njih jedanaestoro iz NDH, i to:

Vera Alt (*danas Dina Maestro*), Haifa

Rozika Atijas (*danas Rahel Rotem*), Haifa

Ester Dojč (*danas Nir*), Haifa

Hari Donerkajl (*danas Cvi Raam*), Haifa

Ruben Frajberger (*Reuven Jaron*), poginuo 1956.

Edit Gros (*danas Dita Ejnav*), Haifa

Alegra Išah (*Cipora Hiršl*), umrla u Kirjat Gatu

Dan Levi, Kanada

Jakica Maestro, umro u Izraelu

Zdenka Štern (*danas Naomi Cfon*), kibuc Šaar Haamakim

Simon Vajs (*danas Šimon Cahor*), Tel-Aviv

Iz Zagreba je sa grupom pošao i dečak Cvi Kišicki, sin Žige i Feliske, ali ga je ujak iz Baje izvukao iz grupe. Stradao je sa ujakom.

*

Kratko vreme posle odlaska dece u Palestinu, rabin dr Šalom Frajberger, čiji je i sin-jedinac Ruben bio među njima, poslao je pismo Menahemu Baderu, članu delegacije *Vaad hacala* u Istanbulu. On izražava radost za uspešnu akciju, ali dodaje: "Ubeđeni smo sada da nije bilo pravedno da je tako malo naše dece uspelo da poseti tetku *Moledet* (domovinu)."

Sećanja Ester Dojč

Ester Dojč (Deutsch, 1930), na listi od 14. maja 1942. godine pod brojem 15, danas Ester Nir, Haifa, razgovarala je 1993. godine sa autorom i kasnije uputila veoma opširan opis svoga puta od Zagreba do Šaar Haamakima, te donosimo (u prevodu) znatne delove toga svedočenja, iako su

njena sećanja, u stvari sećanja devojčice, prilično izbledela posle pedeset godina, te tu i tamo ne odgovaraju činjeničnom stanju:

"Početkom 1942. godine, u sred Drugog svetskog rata, počelo je da se govori u ŽOZ o mogućnosti alije za spasavanje jevrejske dece. Počelo je i upisivanje kandidata za tu aliju. Bilo mi je tada 12 godina i roditelji su me upisali s mešovitim osećanjima. U stvari nisu ni verovali da će se ta alija ostvariti, ali ipak nisu hteli da propuste mogućnost da barem mene spasu od opasnosti koja se svakodnevno osećala, iako tada još nisu jasno znali do koje će mere biti veliko uništenje. U samom Zagrebu upisalo se oko 50 dece. Kako smo čuli, organizacija alije trebalo je da se obavi preko Jevrejske opštine u Budimpešti.

Januara 1943. godine, kada se stvar oko alije gotovo i zaboravila i većina pre godinu dana upisane dece nije bila u gradu (većina ih je odvedena u logore, a delu je uspelo da pobegne u Italiju ili Mađarsku), javili su nam da će se februara ostvariti alija. Od pre godinu dana upisane dece ostalo nas je svega jedanaestoro od 11 do 16 godina, i to: Zdenka Stern, Vera Alt, Rozika Atias, Dita Gross, Alegra Išah, Ester Deutsch, Harry Donerkeil, Simon Weiss, Danko Levi, Jakica Maestro i Ruben Freiberger. Sećam se da su došli na ideju da pošalju drugu decu i omladince sa certifikatima onih kojih više nije bilo u gradu, ali je odgovor iz Budimpešte bio da bi svaki pokušaj slanja deteta pod drugim imenom ili neka druga iznimka od naređenja dovela u opasnost celu aliju. To je bilo oštro do te mere da su po striktnim direktivama iz Budimpešte gotovo izvukli iz grupe devojčicu koja je od upisivanja pa do datuma polaska prešla starosnu granicu od 16 godina..."

O tim 'striktnim direktivama' pisao je i dr Amiel Šomroni:

"Nekoliko dana prije puta, 9. januara 1943, bila je velika racija i ustaše su odveli u logore više od 40 djece za koje smo već dobili dozvolu izlaska i vizu za Budimpeštu. Bio sam prisutan kad je dr Freiberger lično govorio s Krausom (ovog puta na hebrejskom) i rekao jasno, da su četrdesetoro djece 'obolili' i nisu u stanju putovati i nema izgleda da će 'ozdraviti', pa predlažemo da mjesto njih – i na njihovo ime uzmemmo još 40 druge djece. Odgovor Krausa je bio odlučan: NE i pod nikakvim uvjetom.

Konačno je transport otišao u Budimpeštu (7. februara) odande preko Carigrada u Palestinu. Niže ću navesti imena onih koji su otišli i sretno stigli, ali, ali! (To sada mogu niže navedeni potvrditi). U Budimpešti su im

se pridružila mađarska djeca, pod imenom onih nesretnih naših koji su oduveni u logor i uništeni.

Kad su stigli u Carigrad, na kolodvoru ih je dočekala g-đa Maria Bauer i kad su pročitali ime 'Fedor Frank' javio se dječak iz Budimpešte. G-đa Bauers sa kojom sam se sastao 1944. u Carigradu – mi je rekla da se na mjestu onesvjestila. Među našom omladinom je bio i Reuven Freiberger, sin nadrabina, koji je pao na Suecu 1956. godine. Bio je član kibuca Šaar Hammakim."

Ester Nir piše u nastavku: "Koliko se sećam, organizaciju alije u Zagrebu vršio je dr Šalom Freiberger, zagrebački nadrabin i upravnik tzv. Obdaništa srednjoškolske mladeži. Nešto pre polaska pozvao je svakog od nas na razgovor u vezi s alijom. Ne sećam se tačno svih direktiva, ali je svakako bilo govora o našem ponašanju na putu. Jedna od važnih direktiva bila je da ne govorimo o stanju u Zagrebu, jer bismo time doveli u opasnost sve u gradu preostale Jevreje, porodice i prijatelje. Svako od nas dobio je cedulju sa adresom i brojem telefona čoveka po imenu Kraus, koji je tada verovatno bio predsednik Općine i organizator alije u Budimpešti. Rečeno nam je da dobro čuvamo tu cedulju i u slučaju da iskrne bilo kakav problem, mali ili veliki, da je to adresa na koju se treba obratiti i da je to čovek koji će nas prihvati u Budimpešti. Ta cedulja je bila najvažnija stvar kojom su nas snabdeli. Osim toga, snabdeli su nas namirnicama u slučaju da se negde zaustavimo na putu. Bilo je tamo puno dobrih stvari koje su tada bile retkost i smatrali se luksuzom. Legitimacije kojima su nas snabdeli bile su za prolaz u Tursku, čini mi se da ih je izdao Crveni krst. Turska je tada bila naš zvanični cilj. Bilo je zabranjeno čak i izgovoriti reč 'Palestina'. Tako nam je rečeno u uputstvima koja smo dobili.

I tako, 7. februara 1943. godine krenuli smo iz Zagreba. Okupili smo se u Općini u Trenkovoj br. 9, tamo smo se oprostili od naših mladih učitelja koje smo mnogo voleli, od rabina i od malobrojnih prijatelja koji su tamo preostali. Nikako se ne mogu setiti kako i gde sam se oprostila od roditelja i brata. Čak se ne mogu setiti da li je to bilo kod kuće ili u Općini. To mi se jednostavno izbrisalo iz pamćenja.

Putovali smo u dva ambulansa do železničkog perona sa kojega je trebalo krenuti. Dr Pavel Štern, lekar, Naomin brat, pratio nas je i ukrcao u voz. Tamo nas je predao u ruke sestre u uniformi hrvatskih domobrana, koja nas je čekala. Rečeno nam je da se zove sestra Habazin. On joj je uru-

čio naša dokumenta i novac koji su nam dali u Općini, i oprostio se od nas. Sestra Habazin, koja je bila velika i debela, nije se čak ni osmehnula i nije progovorila ni jednu reč osim naređenja koja nam je izdavala. Prilično nas je plašila. Ona nam je naredila da sedimo u potpunom miru u dva kupea koja su nam bila određena i da ne govorimo ni sa kim. Ona je zaključala jedna ulazna vrata vagona i smestila se kraj ulaza na drugom kraju. Ako je neko uopšte želeo da uđe u vagon za vreme vožnje do mađarske granice, mi to nismo videli. Ne sećam se da smo izmenili i jednu reč sa Sestrom za sve vreme vožnje. Posle rata sam čula da joj je dodeljena medalja od strane partizana za tu njenu i druge akcije u kojima je učestvovala. Tada nismo bili sigurni da joj se može verovati.

Predveče smo stigli u mađarsku pograničnu varošicu Džekenješ. Osetili smo da je naš vagon otkačen i da su počeli da ga vuku po prugama. Sakupili smo hrabrost i izašli iz kupea gde smo svi bili okupljeni i potražili smo sestru Habazin da je pitamo o čemu se radi, ali nje nije bilo. Posle nekoliko trenutaka u vagon su ušli uniformisani ljudi, koji su govorili mađarski, jezik koji niko od nas nije razumeo. Sve što smo mogli razumeti od bujice njihovog govora bila je reč 'Palestina'. Pošto smo znali da mi zvanično putujemo u Tursku, bili smo ubedeni da nas je naša pratiteljka izdala. Uniformisani ljudi su otišli i umesto njih se posle nekoliko trenutaka pojavio čovek u jahaćim pantalonama i čizmama, sa tirolskim šeširom, i pitao nas na nemačkom da li smo mi deca koja putuju za Palestinu. Mi smo bili u šoku. Da bi nas odobrovoljio i možda smirio, rekao je: "Ich bin vom Judenrat in Budapest". Među nama je bilo dece koja su govorila nemački, ali smo znali da je naziv Židovske općine 'Jüdische Gemeinde', a da je Judenrat' nešto sasvim drugo. Nismo mogli znati da gospodin Engelman (čini mi se da se tako zvao) nije potpuno upućen u finesu nemačkog jezika, koji je govorio s teškim mađarskim naglaskom. Sada, unazad, razumem njegove očajničke pokušaje da probije naše čutanje. Neko od nas je došao na ideju i rekao da se želimo povezati sa gospodinom Krausom. Čuvši to ime ozarilo mu se lice i rekao nam je: „Gospodin Kraus me je poslao.“ Pokušavao je da nas ubedi da siđemo s njim u železnički bife i popijemo nešto toplo i pojedemo nešto, jer ćemo morati čekati još prilično vremena dok stigne voz za Budimpeštu, uz koji će priključiti naš vagon. On nam je rekao i to da se sreo sa sestrom Habazin i da mu je ona predala dokumente i naš novac. Rekli smo mu da nismo gladni. Samo se dva ili tri dečaka nisu uzdržala i sišla su s njim u bife. Većina nas je ostala u vagonu koji su nastavili da premeštaju tamo i amo, možda sa pruge na prugu, što nismo mogli videti zbog mraka. Posle izvesnog vremena, što nam je ličilo na večnost, vratili su se dečaci puna stomaka i zadirkili

vali nas pričama o toplom kakau i pecivu s maslacem, što smo u to vreme u Hrvatskoj zaboravili i da postoje. Malo posle povratka dečaka i gospodina Engelmana priključili su naš vagon vozu i nastavili smo put do Budimpešte. Time se naša izolacija završila. Doduše bili smo smešteni u jednom kupeu sa gospodinom Engelmanom, ali je u vozu bilo još ljudi i ušli su naravno i pogranični činovnici i poreznici koji su pregledali naše legitimacije koje su bile kod gospodina Engelmana. On je govorio s činovnicima i opet je jedina reč koju smo razumeli bila 'Palestina'. Malo po malo počeli smo da osećamo, ne da razumemo, da je sada dozvoljeno reći šta je naš stvarni krajnji cilj. U Budimpeštu smo stigli noću i smestili su nas u zgradu gde su bili koncentrišani Jevreji izbeglice iz Jugoslavije, uglavnom oni koji su govorili mađarski iz severnog dela zemlje. Boravili smo u toj zgradi dva dana i jedino čega se sećam je bilo da su se ljudi ljutili na nas jer nismo pobožni – čak je i rabinov sin, Ruben Freiberger, jeo ne pokrivene glave, kao i zbog toga što smo odbili da pričamo šta se događa u Hrvatskoj iz koje smo stigli. Jedina svetla tačka bio je naš prijatelj gospodin Engelman, koji je došao da nas izvede na izlet po gradu, čak i u kupovinu u neki veliku i luksuznu radnju. Drugog dana odveli su nas u neku veliku salu gde su se sakupila deca – olim. Sala je bila prepuna, uglavnom porodicama koje su došle da isprate svoju decu – olim. Sa podijuma je govorio energično neki čovek, naravno na mađarskom, te mi nismo razumeli ni reč. Rečeno nam je da je to gospodin Kraus. Posle govora počeo je gospodin Kraus da čita imena, među kojima i naša. Čuli smo da su svi potvrđivali svoje prisustvo, te smo se i mi oglasili da smo prisutni. Zapanjili smo se kada smo među imenima čuli i imena naših drugova iz Zagreba, za koje smo čuli da su odvedeni u transport za Aušvic, i glasove koji su potvrđivali prisustvo. U dečjoj naivnosti pomislili smo na trenutak da su ih Nemci oslobođili, jer su imali certifikate za Palestinu. Sada smo već znali da je naše putovanje uz znanje i dozvolu Nemaca. Hteli smo da se programo kroz publiku i da potražimo i zagrlimo drugove, kada smo odjednom shvatili da pod njihovim imenima putuju druga deca. Dečjim instinktom razumeli smo da ovde nešto mnogo nije u redu. Ta javili su u Zagreb da je zabranjeno slati decu pod tuđim imenom i da su njihovi certifikati izgubljeni. Kasnije smo pisali o tome iz Istanbula u Zagreb. U međuvremenu smo bili tužni i uzbuđeni. Pošto su završili čitanje liste pošli smo na železničku stanicu; ne sećam se kako, u svakom slučaju naša se grupa opet okupila u jednom kupeu. Bili smo izolovani, uglavnom zbog jezika, ali i zato što nismo bili pobožni, kako je bila većina dece kojoj smo bili priključeni u Budimpešti. Kasnije nas je otkrila grupa iz Hašomer hacaira iz Čehoslovačke, prihvatala nas i pomogli nam tokom celog puta. Sad nam se izmenio život. Oni su se-

deli s nama i s njima smo pevali pesme iz Erec Jisraela koje smo znali iz škole u Zagrebu, pomogli su nam s koferima kada smo ih iznosili iz voza, kao na primer na granici između Rumunije i Bugarske, gde smo peške prešli preko zamrznutog Dunava. Na bugarsku obalu smo stupili pod budnim okom nemачke policije i vojnika koji su držali pasoše sviju nas i upoređivali svakoga sa fotografijom u pasošu. Naravno da smo se plašili da će otkriti decu koja su putovala pod tuđim imenom, ali su, kako izgleda, izmenili fotografije. U svakom slučaju prošli smo u miru. Uzgred, u Budimpešti su nam izmenili naše propusnice mađarskim pasošima. Niko nam nije objasnio zašto i niko nam nije dao obaveštenja šta da radimo ako nas budu pitali kako to da mi ne govorimo mađarski i iz koga mesta u Mađarskoj dolazimo. Razgovarali smo međusobno o tome i odlučili da u slučaju potrebe, ako nas budu pitali, svi kažemo da su naši roditelji mađarskog porekla, ali da su živeli u Jugoslaviji i tamo smo odrasli, te da smo po pravu našeg mađarskog državljanstva mogli izaći iz Jugoslavije. To je bila verzija koja je mogla da prođe. Nismo imali potrebu za to dok nismo stigli u Atlit, gde su nas oficiri britanske obaveštajne službe pitali i ta je verzija bila potpuno prihvaćena. Zbog opasnosti od Savezničkog bombardovanja i zakona o zamračenju koji je vladao u celoj porobljenoj Evropi, voz je stajao noću na stanicama, a lokomotiva se iskopčavala. Danju, za vreme vožnje, lokomotiva nam je dovodila topotu u vagone. Bila je zima, bilo je veoma hladno, i bio je potpun mrak. Okupili smo se u kupeu, moja drugarica Rahel i ja, obe ogrnute ćebadima da bismo se zagrejale. Iz Mađarske smo prešli u Rumuniju i u Bukureštu, gde je tada još bila velika jevrejska zajednica, primili su nas toplim obrokom i što je bilo još važnije, jevrejska opština platila je da bi lokomotiva bila prikopčana i grejala nas i noću. To je bila jedina noć na celom putu do Istanbula, kada nam nije bilo hladno. Već sam pomenula da smo na granici između Rumunije i Bugarske prešli peške preko zaledenog Dunava. Bugarski seljak s nekom spravom sličnom harpunu išao je ispred nas i merio debeljinu leda, a mi smo se poređali iza njega u dugom redu. U Bugarskoj smo nastavili put vozom i u jednom od mesta, gde se voz zaustavio na nekoliko sati, prihvatili su nas žene i deca iz jevrejske opštine. Veoma smo se uzbudili zbog topote i milosrđa kojima su nas ugostili, iako su i sami živeli u priličnoj bedi i skučenosti, jer su njihovi muževi bili u logorima. Nastavili smo putovanje preko Grčke i Turske do Istanbula. Stigli smo noću i stvar koja je na nas ostavila ogroman utisak bila je svetlost u koju je utonuo grad. U svim zemljama Evrope koje su bile u ratu bilo je zamračenje, ali je Turska bila neutralna zemlja, te su u njoj bila svetla kao nešto obično.

Na železničkoj stanici u Istanbulu sećam se teškog utiska. Kada se voz zaustavio trčala je uz njega žena i izvikivala ime 'Gideon Breslauer'. Ustanovilo se da je to bilo ime njenog unuka, čije je ime ona pronašla u listi dece koja dolaze iz Jugoslavije. Kako je ogromno bilo njen razočarenje kada se na to ime pojavio mršavi mađarski dečak, sa pejotima i kapicom na glavi, a ne njen Gideon, kojega je imala nadu da sretne. Nismo smogli snagu da joj objasnimo taj nesporazum.²⁹

U zoru smo prešli čamcima Bosfor u azijski deo Istambula. U rano jutro još su se videla svetla obale s druge strane i iznad istanbulske velike đžamije dizalo se sunce, veliko i crveno. To je doprinelo svečanom trenutku kada smo znali da smo ostavili evropski kontinent koji je bio pod nemačkom vlašću. Tek smo sada bili potpuno sigurni da smo izbegli opasnost. Osećanja su bila veoma mešana. S jedne strane radost što smo sada stvarno na putu na sigurno mesto, ali s druge strane, saznanje da smo ostavili iza nas porodicu i drugove, za koje nismo znali kakva će im biti sudbina.

U svakom čamcu bilo je izaslanika iz Palestine. Oni su se trudili da nas nagovore da pričamo da bismo dali oduška buri osećanja koja su i oni osetili. Ja nisam mogla da govorim. Da bi nas obradovali, doneli su vrećice pune urmi, smokava, kikirikija, narandži i drugog domaćeg voća, što je za nas bilo posebnog ukusa. U Istanbulu smo ostali nekoliko dana u hotelu na obali mora. Osećali smo se gotovo kao na odmoru. U hotel je došao da nas poseti Menahem Bader, koji je tada bio izaslanik u Jevrejskoj agenciji (Sohnutu) u Istanbulu od strane Hašomer hacaira. I on je pokušavao da nas nagovori da pričamo i da čuje od nas o stanju Jevreja Hrvatske i stanju u Zagrebu. Tek pošto se gotovo zakleo da naše reči neće doći do štampe i da mu je informacija potrebna da bi pomogao u granicama mogućnosti, pristali smo da mu pričamo nešto malo što smo znali. Celu istinu saznali smo svi tek mnogo kasnije.

Još jedno iznenadenje nas je čekalo, kada je neko došao u hotel i rekao da je došao da nas vodi na ručak kod jedne jugoslovenske Jevrejke po imenu Bauer. Išli smo ili putovali – više se ne sećam tačno. Stan gospođe Bauer je bio luksuzan, čak i prema pojmovima iz Jugoslavije od pre rata. Ona nas je primila veoma lepo i predstavila nam je čoveka koji je na naše iznenadenje bio konzularni predstavnik Kraljevine Jugoslavije u Istanbulu, možda i sam konzul, stvarno se ne sećam; samo se sećam da je bio 'važna ličnost'. Prijem je bio bogat, a gospođa veoma prijatna i dobra. Ona nam je

²⁹Ester Nir je pogrešila: Ime koje je žena u Istanbulu izvikivala bilo je Feđa Frank, a žena je bila Marija Bauer.

predložila i mi smo to sa zahvalnošću primili, da nam služi kao prolazna poštanska stanica za našu prepisku iz Ereca za naše porodice u Hrvatskoj. Upotrebljavali smo tu njenu službu sve dok britanska cenzura nije došla na to da gospođa Bauer ima isuviše unuka u kibucu Šaar HaAmakim i počela dosledno da nam vraća pisma sa pečatom "Nema poštanske veze sa neprijateljskim zemljama".

Iz Istanbula smo produžili put luksuznim vozom do sirijskog grada Haleba (Alepa). Bio je to ostatak 'Orijent Ekspresa', koji je do početka rata vozio od Pariza do Haleba. U Halebu su nas smestili za nekoliko sati odmora u hotel koji je bio u jevrejskom vlasništvu, i opet su nas počastili svim dobrim stvarima. Posle nekoliko sati popeli smo se u voz uskog koloseka, koji nas je vodio polagano preko snežnih libanskih brda u Bejrut. Na putu smo videli prvi put bulke, koje su rasle na mestima gde se otopio sneg i ukazala se prostranstva trave sa crvenim, ljubičastim i belim tačkama. Zaista divan prizor. U Bejrutu smo proveli Šabat u jevrejskom hotelu.

U nedelju izjutra, 23. februara 1943. godine, vozili smo se libanskim autobusima do Roš HaNikra. Vrlo smo se uzbudili kada smo sišli iz autobra i prvi put sreli decu iz Erec Jisraela. Primili su nas uz pesmu i mahali malim zastavicama. Svako od nas primio je opet kesicu voća. Ako sada razmišljam, mislim da je tada bio 15. švat (T"U bi'Švat). Tamo smo se popeli na autobuse preduzeća 'Šahar' koji nas je vozio preko Haife pravo u Atlit. U svakom autobusu bio je predstavnik organizacije 'Aliyat haNoar', koji nam je objasnjavao šta vidimo na putu. Između objašnjenja pokušavao je čovek u našem autobusu da malo govori s nama. On je govorio nemački, jezik koji je većina nas razumela.

U Atlitu nas je očekivalo razočarenje. Opel bodljikava žica i naoružani čuvari, sive barake i blato i prljavština naokolo. Da bi atmosfera bila potpuna, stalno je padala kiša, i opet smo bili uplašeni i smušeni. Stanje je bilo u potpunoj suprotnosti sa prijemom koji smo imali do tada. Na našu sreću, čekali su nas pri silasku iz autobra članovi Udruženja Jevreja iz Jugoslavije (HOJ) i članovi kibuca Šaar HaAmakim. Tamo je naravno bila Ester Štern, Naomina sestra, Hilel Livni i Jakir i Etelka Eventov. Možda ih je bilo i drugih, ali se ovih sećam. Njihov prijem nam je prilično olakšao osećanje. Neko nam je objasnio da Englezi žele da nas ispituju o zemljama iz kojih potičemo, koje su bile neprijateljske zemlje i da je to potrebno za ratne ciljeve. Plašili smo se tih istraga, jer smo navikli da se bojimo svake vlasti. Najzad je i to prošlo dobro. Prijatniji nam je bio razgovor koji smo vodili sa Henrietom Sold, koja je bila osnivač 'Aliyat haNoar'. Ona je razgovore vodila lično, iako joj je

tada bilo već 83 godine. Ona je razgovarala veoma prijatno i lepo sa svakim detetom koje je u to vreme stiglo. Njena su pitanja bila o našim porodicama i o okolini iz koje smo došli, da bi ustanovala u koje mesto i okruženje bi nas poslala. S njom je bilo još raznih ljudi iz raznih struja, uglavnom pobožnih, koji su se trudili da decu koja su im se činila pobožna ne odu u 'slobodne' ustanove ili kibuce. Ali mi, cela naša grupa, odlučili smo jednoglasno da mi želimo da idemo u kibuc Šaar HaAmakim. Imali smo nekoliko razloga: prvo, među osnivačima kibuca bila je sestra jedne devojčice iz naše grupe; deo nas, uglavnom stariji, bili su članovi HaŠomer haCaira još u Jugoslaviji; veliki broj članova kibuca bili su poreklom iz Jugoslavije. Bio je samo problem sa Rubenom Freibergerom, rabinovim sinom, i naravno da su predstavnici pobožnih hteli da on ide u pobožnu ustanovu. Međutim, uslišena je njegova molba da ostane sa nama (tada je imao 11 godina), kao i želja sviju nas da ostanemo zajedno, možda na ličnu intervenciju Henrijete Sold.

Naša je želja ostvarena i još isto veče smo otputovali sa drugovima koji su nas čekali u naš novi dom. U kibucu su nam omladinci i članovi kibuca priredili vrlo dirljiv i topao doček. Bili smo prva deca koja su stigla iz katastrofe, čije dimenzije tada ni nama nisu bile poznate. Članovi kibuca su učinili sve da nas nahrane svim dobrim stvarima i da nam prirede što lepši doček.

Tokom vremena su nam priključili dodatne grupe dece koje su stigle iz Evrope. Pošto smo govorili mešavinom jezika, ubrzo se hebrejski pretvrio u jedini zajednički jezik. Stvorila se atmosfera oko rada i učenja i delatnosti u omladinskom pokretu 'HaŠomer haCair' i u predvojničkoj obuci. Niko od nas nije imao porodicu u Erecu, te možda su se i zbog toga stvorile tesne veze među nama. Sa većinom drugova održava se veza do danas....,

*

Iako su deca izričito molila da se stvar njihovog dolaska ne objavljuje u štampi, princip novinara da 'javnost ima pravo da zna' pobedio je i već istoga dana, 24. februara 1943. godine list 'Palestine Post' na naslovnoj strani objavio je vest o dolasku dece. To je odmah dostavljeno u Berlin jerusalimskom muftiji Hadž Aminu el-Huseiniju, koji se angažovao, pisao svim ministrima inostranih poslova Sila osovine sa zahtevom da se dečje alije obustave, što je i urodilo plodom. Bila je to poslednja grupa koja je iz Budimpešte stigla u Erec Jisrael.³⁰

³⁰Lebl, str. 229-235.

Posle deportacije Frajbergera, Kona i Polaka

3. marta 1943. godine odvedeni su u Aušvic, u nepovrat, rabin dr Miroslav-Šalom Frajberger, dr Hugo Kon, ing. Egon Polak i gotovo celokupna preostala jevrejska zajednica Zagreba. NDH je nastavila svoju igru i na čelo ŽBOZ postavila Roberta Glikstala i Ašera Kišickog, koje su štitile 'rasno čiste' supruge. O tome kako su se ova dvojica osećala možemo čitati u dva pisma iz Zagreba, koja nose datum 17.8.1943., a upućena su u Istanbul Meiru (Veltmanu). Potpisao ih je Robert, a pisana su na hrvatskom jeziku. Prvo pismo glasi:

"Dragi prijatelju, primili smo Vaše pismo od 9. o. mj. U međuvremenu smo zaista od tete Marije (Bauer) dobili obavijest da je našoj djeci dobro, da uče i da napreduju, pa smo te vijesti naravno s veseljem proslijedili njihovim obiteljima, u koliko je to bilo moguće. Nema svrhe istražiti tko je kriv ili nedužan za to da i ostala djeca nisu mogla pravodobno biti dobro spremljena. Ali moramo istaknuti dojam, da je za to kriv Kraus, koji nas je zapostavio, premda je znao u kakvom su položaju jeladim (deca). Znademo da je s Vaše i sa strane ostalih prijatelja sigurno sve poduzeto da nam se pomogne, ali u Arpadiji (Mađarskoj) ne dišu istim dahom. To su, kako smo se i u zadnje vrijeme uvjerili, sasvim drugi ljudi, koji kanda nas ne priznaju članovima iste obitelji. Za Huga (Kona) i Šaloma (Frajbergera) ništa, posve ništa ne znamo. Međutim, u posljednje vrijeme primio je od dosta velikog broja privatnika životne znakove o onima koji su u svibnju odvedeni. Javljuju se pojedinci, manom mlađi svijet iz Birkenaua bei Neubrun O/Schl., da rade, da su zdravi i da imadu sve što im treba. Ispitujemo mogućnost da im pošaljemo dodatnu hranu putem Crvenog križa, kao i onima na otoku Rabu. Učinit ćemo sve da braći olakšamo život. Za dr Isaka (?) se prošle godine govorilo, da se je javio, ali nitko te karte nije vidiо, niti smo mogli ustanoviti išta u tom pogledu. Vjerojatno će kao liječnik imati bolji položaj i bolje životne uvjete, ali pojedinosti ne znamo. Nikola (Tolnauer ?) je ovdje na Savskoj cesti i – koliko smo čuli – dobro mu je, dobro se hrani i dobro je obučen. Nemojte se čuditi što više o njemu ne znamo, jer nismo u mogućnosti da više saznamo, što ćete razumijeti. O obitelji Marberger i opet ništa! Bogomira Hiršla više nema!"

"Što se tiče ujaka Ezre (pomoć), napokon je ovdje. Dobili smo šmone meot alafim (800,000), na čemu svima velika hvala. Preko Arpada (Mađarske) piše nam Ivo da imademo dobiti navodno nekih 40 ili 20 alafim (tisuća) njihovog voća (novca), pa bi nas veoma zanimalo je li to za nas ili za njih tamo. Ako je za njih, dajte nalog da im se odmah hitno izruči, ako je za nas, onda neka se već, zaboga, pomakne s mjesta, da ne bi opet bilo pre-

kasno. Uopće, Arpadu je svejedno i ravnodušno imade li naša obitelj da jede ili nema. A nas tište teške brige da preostalu obitelj uzdržimo na životu.

Svima vama šaljemo srdačne pozdrave i mnogo mislimo na vas, u želji da se jedanput još sastanemo. Činimo sve što je u našoj mogućnosti da izvršimo preuzete zadaće oko zbrinjavanja obitelji, ovdje i u Mahanot (u logorima). Pa ako nam možete poslati voća, što više i što boljega, bit ćemo sretni, jer ćemo imati saznanje da s nama osjećate.

Mnogo vas sve voli i grli vaš stari Robert (Glikstal)

P.S. Ivo (Davidović) sa nekih 30 naših nalazi se kod Arpada, te osku-dijevaju, jer tamošnji nemaju shvaćanja za naše. Ako postoji mogućnost da im se upute sredstva, molimo da doznačite na naslov Dr O. Braun.

*

Drugo pismo glasi:

"Dragi prijatelju,

Pored pisma od 9. o.mj. uputili ste nam upite o pojedinim osobama i obitelji, pa Vam moram nažalost javiti, da ih u najvećoj većini više nema. O nekim pišem u prvom pismu, a sada za ostale.

Leon (Perić?) je u Staroj Gradiški i prima od nas tjedno dodatni omot hrane. Za dr Fridriha Popsa nam je jedanput pisao Bonce (Menaše, tada u zarobljeništvu) da je umro. Međutim, Drago tvrdi da se to samo čulo, ali pouzdano nije ništa, kao ni to gdje se nalazi. Ni za jednoga od svih ostalih upitanih ništa ne znamo. Naročito ne za Šimu (Špicera iz Beograda) sa kćerkom i za druge iz njegovog mesta. Znademo samo za one koji su nam se javili, a za neke samo naslućujemo gdje su. Tako smo se rastepli, te nas je ostalo samo nekoliko.

Molim Vas da potvrdite g. Barlasu primitak njegovog pisma od 10. o. mj. sa zahvalom za sav njegov trud. Samo je malo jeladim (dece) za aliju ovdje, ali jedva da će moći doći do Arpada, kod kojega od naše djece ima samo nekoliko, uz Šikecovog (Kišicki) Cvija, koji čeka u Baji kod ujaka na aliju. Kako samo žalimo što nije išao s prvim transportom!

Zanimat će Vas možda da sa Dačom (advokatom Davidom Alkalajem) marljivo dopisujemo. On je u časničkom logoru Everheide, pa nam mjesечно, on i naši ostali prijatelji, od svojih prihoda šalju od 2500 do 5000 maraka, već prema tome koliko su mogli odvojiti. Dirljivo se brinu za nas i mnogo pitaju za sve vas.

Rado očekujemo nove Vaše vijesti, a međutim sve vas srdačno pozdravljamo i grlimo

Ašer Kišicki Robert

SKRAĆENICE

- AH Arhiv Hrvatske, Zagreb
AHOJ Arhiv Eventov Udruženja Jevreja iz Jugoslavije u Izraelu (HOJ), Jerusalim
AJVŠ Arhiv Jad vašem, Jerusalim
AL Arhiv Radničke partije na ime Pinhasa Lavona, Tel-Aviv, Sekcija A 37 III.
AM Arhiv Morešet, Kibuc Givat Haviva
AŽOZ Arhiv Židovske općine Zagreb
Barlas Hajim Barlas, *Spasavanje za vreme holokausta*, Tel Aviv 1975.
BHOJ *Bilten HOJ* (Udruženja Jevreja iz Jugoslavije u Izraelu), Tel-Aviv Itaj Josef-Joško Itaj, *Jaldej Vila Ema*, Tel-Aviv 1984.
JIM Jevrejski istorijski muzej, Beograd
JP *Jevrejski pregled*, Organ SJOJ, Beograd
Lebl Ženi Lebl, *Hadž-Amin i Berlin*, Beograd 2003.
Projekt Međuuniverzitetski projekt za istraživanje imigracije za vreme britanskog mandata, na ime Šaula Avigura, Univerzitet Tel-Aviv
SJOJ Savez Jevrejskih opština Jugoslavije
Sećanja Sećanja Jevreja na logor Jasenovac, Beograd 1972.
St. Siege Actes et Documents du St. Siege relatifs a la Seconde Guerre Mondiale, ed. Pierre Blet, Geneve, N. 8 1965-1981 (II volumes).
ŽBOZ Židovska bogoštovna obćina Zagreb

O 'Kindertransportu' iz NDH ostalo je relativno mnogo pisama iz kojih se može pratiti tok događaja. Autor je dugo godina tragaо za njima po raznim arhivima i smatra da je prikupio gotovo celokupnu korespondenciju, po kojoj se može nastaviti istraživanje.

Većina pisama je na nemačkom jeziku. Ovde donosimo kopije većeg dela tih pisama sređenih po datumima.

PRILOZI

1

Istanbul, 12. 02. 1942. – Dopisnica Marije Bauer, Karlu Špileru Norbertu?, za Oli Špler – Zagreb.

Liebe Olly, man will im Wege des Roten Kreuzes 50 Kinder im Alter von 10-16 Jahren Palestina befördern. Da Max nicht chart ist und ich sonst Niemand in Zagreb kenne, wende ich mich an Dich mit der Bitte, um welche competente Leute zu nennen, d. h. eventuelle diesen die Botschaft zu übergeben, damit diese eine Liste der Kinder, Namen, Alter, Geburtsort etc. Aufstellen und lieber an mich senden, ich werde diese Liste übergeben,

damit dann die weiteren Schritte unternommen werden. Ich hoffe es geht Dir und den Deinen gut und kann Dir Gleiches von mir und meinen Kindern berichten. Deine baldige Antwort erwartend grüsst Dich bestens Mizzi.

*

2

Zagreb, 04. 03. 1942. - Pismo Židovske bogoštovne obćine (dalje: ŽBOZ)

Natanu Švalbu (Nathan Schwalb) u Ženevi.

Zagreb I., 4. März 1942

Broj: "dr. /G-60/42

Herrn

Nathan Schwalb,

Geneve

Bezugnehmend auf Ihr Schreiben vom 9.v.M. beeihren wir uns, Ihnen beiliegend die Kopie unseres heutigen Schreibens an das Komitee zur Hilfeleistung für die Kriegsbetroffene jüdische Bevölkerung, Geneve in dieser Angelegenheit zukommen zu lassen.

Wir wollen nochmals betonen, dass wir gar nicht damit einverstanden sein können, dass man uns die Lebensmittel überhaupt, und insbesondere so hoch berechnet.

Ihre Päckchen durch Saly Mayer haben wir auch nicht bisher bekommen.

Mit vorzüglicher Hochachtung

Der Präsident:

Dr Hugo Kon

Der Sekretär:

D. Levi (?)

*

3

Zagreb, 07. 04. 1942. - Pismo ŽBOZ Mariji Bauer u Istanbulu.

Zagreb, 7. April 1942

Frau

Maria Bauer,

Istanbul

Kadıköy

Sehr geehrte gnädige Frau!

Beigelegt überreichen wir Ihnen Kopie unseres heutigen Briefes an Herrn Barlass, die wir Sie sehr bitten, ihm zu übergeben, weil wir ni-

cht sicher sind, ob die Adresse, an die wir ihm geschrieben haben, richtig ist.

Mit vilem Dank im voraus, zeichnen wir
mit vorzuglicher Hochachtung

Der Präsident:

Der Sekretär:

*

4

*Zagreb, 07. 04. 1942. – Pismo ŽBOZ Haimu Barlasu (Chaim Barlas) u
Istanbulu.*

7. April 1942

h-G/354/42

Herrn

Ch. Barlass

Istanbul

Sehr geehrter Herr Barlass!

Beiliegend überreichen wir Ihnen Kopie unseres Briefes vom 31.v.M. an Frau Bauer, die die Güte hatte, uns Ihre Nachrichten zu übermitteln. Wir sind bemüht, vor allem die Ausreise von hier sicherzustellen.

Gleichzeitig bitten wir Sie, uns die Fragen in der beiliegenden Kopie zu beantworten. Sodann hoffen wir, in die Lage zu kommen, Sie über die Resultate unserer Schritte zu informieren.

Riki Kohn halten wir am Laufenden. Seine Agenden werden von uns weitergeführt. Seine Adresse lautet: LEOPOLD BAJŽELJ za R.K., LUBIANA.VII.. Gasilska 7., Italien.

Mit vorzuglicher Hochachtung

Der Präsident:

Der Sekretär:

Dr Kon

*

6

Istanbul, 15. 04. 1942. – Pismo Marije Bauer ŽBOZ.

Istanbul, 15 IV. 1942.

Tit.

Cultusgemeinde

Zagreb

Ich erneilt Ihren Brief vom 31. III. als auch jenen vom 7. IV. mit beigegelter Copie des Briefes an Herrn Barlas. Herr Barlas ist zur Zeit abwe-

send, es ist moeglich, dass der Brief Herrn Dr. Goldin ausgehaendigt wird. Ich sprach gestern Dr Goldin und wird er Ihnen auch direct geschrieben haben, dass Sie nichts aher machen sollen bevor wir nicht die Liste der 50 Kinder im Alter von 10-16 Jahren uns eingesandt haben, denn müssen die Herrn erst bei den hiesigen Behorden, als auch bei Dr. Plohn die Einreiseerlaubniss bekommen, dann auf Grund dieser Visen werden Sie die Freundlichkeit haben, die übrigen Demarchen im Lande selbst zu machen.

Herr Dr Goldin war nicht am Laufenden, denn arbeitete ich mit Herrn Barlas, ich war krank und wie erwaennt ist Herr Barlas verreist.

Bitte halten Sie sich stricte daran, dass die Kinder nicht unter 10 – und nicht über 16 Jahre alt sein dürfen.

Ich dratete an lang und hoffe er hat die betreffenden leute verstanden: Ihre ehesten Antwort mit Liste der Kinder erwartend, welche genau den Namen, Geburtsort und Datum tragen muss, begrüsst Sie höflichst Ihre

Maria Bauer

*

7

Zagreb, 16. 04. 1942. – Pismo ŽBOZ Mariji Bauer u Istanbulu.

16. April 1942

G-354/42

Frau

Maria Bauer

Istanbul

Sehr geehrte gnädige Frau!

Beigelegt überreichen wir Ihnen Kópie unseres heutigen Schreibens an Herrn Barlass, die wir sehr bitten, ihm zu übergeben, wiel wir nicht sicher sind, ob die Adresse, an die wir ihm geschrieben haben, richtig ist.

Mit vielem Dank im voraus, zeichnen wir mit vorzüglicher Hochachtung

Der Präsident:

Dr Kon

Beilage.

Der Sekretär:

*

8

Zagreb, (april?) 1942. - Pismo ŽBOZ H. Barlasu u Istanbulu.

Dr. F/G-354/42

Herrn

Ch. Barlass

Istanbul

Sehr geehrter Herr Barlass!

In Angelegenheit der Ausreise der 50 Kinder von hier, teilen wir Ihnen mit, dass wir vom Kroatischen Innenministerium die prinzipielle Erlaubnis dafür erhalten haben. Um die Angelegenheit weiter behandeln zu können, ersuchen wir Sie höfl. Uns postwendend mitzuteilen wie weit die Angelegenheit von Ihnen schon erledigt ist, d.h. wie es mit dem Einreisevisum fürs Bestimmungsland, bezw.für die Türkei steht. Welches türkische Konsulat (da ein solches in Kroatien nicht besteht), wird die Pässe vidieren? Wie glaubän Sie, dass wir die Durchreisevisa durch Serbien und Bulgarien, bezw. Griechenland bekommen werden?

Die Liste der Kinder wird Ihnen zugestellt, sobald wir sie fertig haben. Wir möchten schon jetzt darauf aufmerksam machen, dass wir vor allem Waisenkinder aus den Lagern dafür in Betracht zichen wollen.

Der Präsident:

Dr Kon

Der Sekretär:

R. Kišicki

*

9

Budimpešta, 17. 04. 1942. - Telegram Adlera ŽBOZ.

bauer brieflich und drahtlich mit einverstand goldin barlas. bitten dringend dratlich vor allen kinderliste. godin bestaetig

brieferhalt 31/3=adler

*

10

Zagreb, 20. 04. 1942. - Pismo ŽBOZ H. Barlasu u Istanbulu.

20. April 1942

Dr. F-G/354/42

Herrn

Ch. Barlass

Istanbul

Anschlicssend an unseren Brief vom 16.d.M. ersuchen wir Sie, höflich, uns mitteilen zu wollen, ob und in welcher Anzahl Begleitperso-

nen für den Kindertransport in Frage kommen. Es ist nämlich nicht gut denkbar, dass man 50 Kinder im Alter von 10 bis 16 Jahren ohne Begleitung auf eine solche Reise schicken könnte.

Der Präsident:

Der Sekretär:

*

11

20. 04. 1942. – *Izvod iz pisma R. Lihthajma (Lichtheim) o položaju Jevreja u Nezavisnoj državi Hrvatskoj.*

ABSCHRIFT EINES BRIEFES

Von: R. Lichtheim.

Datiert: 20. 04. 1942.

Nach neuesten Mitteilungen ist die Lage in Kroatien die folgende:

Von den rund 27.000 Juden, die sich nach der Aufteilung Jugoslawiens dort befanden, sind rund 5.000 Frauen und Kinder in 2 Lagern nicht weit von Zagreb, worüber ich Ihnen schon frueher berichtete.

Von der maennlichen Bevoelkerung muessten rund 10000 in den fuer Maennern bestimmten Arbeitslaegern sein. Wieviele wirklich dort, kurz gesagt, noch am Leben sind, ist nicht festzustellen. Es sind zweifellos sehr viele an Krankheiten, mangelnder Nahrung und Misshandlungen gestorben.

Rund 10.000, (Maenner und Frauen), haben sich ueber die Grenzen gefluechtet, hauptsaechlich nach Italien.

Die Herren Klein und Dr. Rosenberg leiten die Reste der Gemeinde in Zagreb. Sie sind zur Zeit in Budapest und teilten mir von dort aus mit, dass die Behoerden die Erlaubnis gegeben haben, 50 Kinder aus Kroatien nach Palaestina zu schicken. Wie ich hoere sind Bemuehungen im Gange, von den Kinderzertifikate, die kuerzlich bewilligt wurden, eine entsprechende Zahl auf die verschiedenen Laender in Osteuropa zu verteilen. Wenn es moeglich ist, eine Anzahl Kinder aus Kroatien herauszubringen und ihnen solche Kinderzertifikate zu geben, so werden Klein und Rosenberg sich alle Muehe geben, damit bei dieser Gelegenheit das Kind Spitzers nach Palaestina reisen kann, das sich, wie es scheint, in einem Frauen- und Kinderlager in der Naehe Semlins befindet. Genaueres darueber wusste Klein nicht, aber er nimmt an dass das Kind mit der Grossmutter in dieses Lager gebracht wurde.

Sie erschen daraus – und wollen dies bitte auch Frau Spitzer mitteilen – dass noch eine gewisse Aussicht besteht, das Kind mit Hilfe dieses

Transportes nach Palaestina zu bringen. Natuerlich kann man hierfuer nicht garantieren, denn Herr Klein war bisher nicht im Stande, genau festzustellen, ob und wo das Kind und die Grossmutter sich aufhalten und es ist auch nicht sicher, ob es aus Alt-Serbien herauskann, um einem eventuellen kroatischen Kindertransport angeschlossen zu werden.

In Zagreb selbst sollen noch rund 1000 Juden sein, die aus dem einen oder anderen Grund noch nicht verschickt wurden, bezw. eine Spezialerlaubnis haben, dort zu bleiben.

Herr Richard Kohn, frueherer Leiter des Palaestina-Amtes in (4.5.42) Zagreb, schreibt mir am 30. April aus Lubiana wie folgt:

“....

Unsere Freunde, Dr. Rosenberg, Dr. Hugo Kohn und Alex Klein, sind gesund und leiten weiterhin die Gemeinde. (Zagreb). Hans Hochsinger ist vor einigen Tagen schwer erkrankt und wie ich erfahre, gibt es wenig Aussicht auf baldige Genesung. – Die Aufgaben der Gemeinde sind vielfältig und waeren zum groessten Teile loesbar, wenn nur irgendwie finanzielle Hilfe zukaeme. Die Lager fallen zu ihrer Last, vom Staate fliessen nur spaerliche Zuschuesse zu. – Und so sind die Sorgen unhaltbar schwer geworden. Bitte sprechen Sie mit Joint darueber und machen Sie Ihren Einfluss fuer Ihre Freunde geltbar. Vor einer Woche waren Klein und Dr. Rosenberg abermals bei Jacobson (Budapest), um Unterstuetzung zu erhalten. Das Ergebnis ist noch abzuwarten.

Die Volksschule in Zagreb zaehlt heute 50 Kinder in den Mitteschulkursen gibt es ebenfalls gegen 50 Jugendliche. Es duerfte Ihnen bekannt sein, dass 50 Jugend-Zertifikate zur Verfuegung gestellt wurden und die Tuerkei die Einreise bewilligte. Die Abreise wird jetzt organisiert. In erster Reihe sollen Jugendliche aus wird jetzt organisiert. In erster Reihe sollen Jugendliche aus den Lagern beruecksichtigt werden. Das kroatische Innenministerium hat die prinzipielle Genehmigung zur Ausreise der Kinder genehmigt.

Morgen verlasse ich mit meiner Familie Lubiana und werde mich bei naeohster Gelegenheit aus der Provinz Sondrio Ihnen melden.”

Sie ersehen daraus, dass die letzten Nachrichten wegen Hochsinger unguenstig sind. Er war, wie es scheint, mit den anderen in dem Brief genannten Herren bis jetzt noch in Zagreb taetig, ist aber dann vermutlich festgenommen und wahrscheinlich auch in eines der Lager verschickt worden.

*

12

Istanbul 22. 04. 1942. – Pismo Marije Bauer Marbergeru.

Istanbul, 22. IV. 1942.

Sehr geehrter Herr Marberger!

Ich erhielt vorgestern Ihren Brief vom 3/IV, Ihre Karte vom 31. III. und gestern Ihren Brief vom 17. III. Also wie Sie sehen ein ganzer Schub alter und neuer Nachrichten aufeinmal. Sobald ich dazu Gelange will ich Ihren Herrn Schwager, welcher gegenwaertig sich im Innern aufhaelt, von Ihren Nachrichten und Wünschen verstaendigen. Ich danke Ihnen für die freundliche Weiterleitung meiner Grüsse an Dr Riki Kohn. Mittlerweile habe ich durch meinen kleinen Enkel Fedja Frank, dessen Vater in Kriegsgefangenschaft ist Verbindung mit seiner zustaendigen Gemeinde erhalten und hoffe nun bald seine und seiner Cameraden Dokumente zu erhalten um ihnen durch Herrn Barlas die Einvelsevisis nach hier zu beschaffen. Hingegen muss ich Ihnen zu meinem grössten. Leidwesen mitteilen, dass es ganz und gar ausgeschlossen ist für erwachsene Personen was zu machen. Ich würde es nicht ehrlich empfinden Ihnen irgend welche diesbezügliche Hoffnungen zu machen, denn habe ich fur meine eigene Schwester un Schwager nichts machen können und Sie können sich vorstellen, dass ich nichts universucht liess. Hingegen werde ich alles Mögliche tun, damit man Ihnen Geld zu Lebensunterhalt überweist. Es ist gegenwaertig ein Herr ein Freund Ihrer Schwester und Schwagers bei mir, wenn Ihr Schwager lange nicht kommen sollte, will dieser Herr für dessen Redhnung Ihnen Geld aus der Schweiz überweisen, und nachher sou dannn Ihr Schwager das Nötige tun. Auch Dr. Weltmann und Dr Brandstaedter können ihnen nach ihrem Land keine Einreise verschaffen, ganz ausgeschlossen, die Gründe kann ich ihnen nicht bekanntgeben. Aber glauben Sie mir, dass man viel dafür gearbeitet hat, leider ohne Erfolg. Abgesehen davon, dass ich mir meine Füsse wund gelaufen habe zu Consulat und Palamt – und hiesigen Behörden für meine Lieben. Es is traurig! Was kann man tun? Es mangelt nicht an unserem Willen zu helfen, aberwo man nicht kann, ist man machtlos. Herr Barlas, Herr Dr Goldin beide Freunde Ihres Schwagers und auch die meinen, welche beide ganz von ganzem Herzen Für Euch arbeiten können nichts machen. Über das Unglück, das Ihren Bruder ereilte werde ich trachten Ihren Schwager zu-

unterrichten so, dass Ihre Schwester nichts davon erfährt. Was ist mit dem Sohn von Simo Spitzer geschehen? Sind Ihre Eltern gesund bei Ihnen eingetroffen? Wir möchten dies gern erbahren? Wissen Sie wo er sich befindet? Ihre Briefe wurden von Ihren Lieben mit Freude begrüßt und werden diese bald beantwortet werden. Ansonst stimmen mich und alle Angehörigen Ihre Nachrichten recht traurig. Welch grausames Schicksal hat uns betroffen! Auch mein Bruder ist bei Dr Tolnauer. Ich habe gar keine Nachricht von ihm! Warum wohl? Fragen Sie bitte Ihre Eltern wo mein Onkel Armin ist? Habe keine Nachricht von Sind Sie mir nicht gram, wenn ich Ihnen so wenig Hoffnung mache, besser gesagt gar keine, aber ich liebe es nicht später Enttäuschungen zu verursachen. Geduld (?) Für Geld wird unbedingt so weit es an mir liegt gesorgt werden. Empfangen Sie beste Grüsse von Ihrer aufrichtigen

Maria Bauer

*

13

Istanbul, 25. 04. 1942. – Pismo H. Barlasa, uime "The Jewish Agency for Palestine", ŽBOZ.

Istanbul, 25. 4. 1942.

Juedische Kultusgemeinde
Z a g r e b
Trg Kralja Tomislava br. 4

Sehr geehrte Herren,

Ich bestätige den Empfang Ihres Briefes vom 16. ds. Mts. und danke Ihnen für Ihre Mitteilungen. Leider bin ich noch nicht im Stande, Ihnen die endgültige Mitteilung betreffs Erhalt des Transitvisums zu geben. Ich führe diesbezüglich noch Verhandlungen und werde Ihnen sofort nach Abschluss derselben telegrafische Mitteilung zugehen lassen.

Die Frage der Transitvisa durch Serbien und Bulgarien bzw. Griechenland kann nicht von hier aus geregelt werden. Nach Erhalt Ihrer Liste werde ich mein Möglichstes tun, um die Zertifikate bestätigt zu bekommen und erst dann können die Verhandlungen weitergeführt werden. Ich erwarte daher die in Aussicht gestellte Liste.

Mit bestem gruß

Ch. Barlas

*

14

27. 04. 1942. – Pismo (R. Lihthajma?) o položaju Jevreja u Nezavisnoj državi Hrvatskoj.

27. IV. 1942.

Die Eltern kümmern sich viel um d. Lager in Djakovo wo auch Ada Kohn mit ihren Kindern, ihre Schwester Olga u. viele Brüderen befindet. Auch die Gemeinde Osijek arbeitet diesbezüglich. Wir bemühen unsfern das Innere des Landes herüberzukommen dehn e sind wir ohne Mittel u. die Teuerung es ist ungeheuer. Die Bevölkerung ist hier, wie auch im Inneren des Landes im vol ister Sinne das ortes edel, wohlwollend mit hohen Kultur des Herzens. Wir waren schon langstfinicht mehr am Leben wenn das Volk nicht so edel ware. Das kann nur Hi emand verstehen de so viel miterlebt hat u.dann hier die Rettung gefundenhat. – Was ist mit der Kinderallijah wann wird die durchgeführt? Wie ich höre hat d.Kroatische Innenministerium schon die Erlaubnis erteilt. Aber 50 Kinder? Wer soll zuerst an die Reihe kommen? Dr Licht u(nd?) Riki Kohn sind in Ljubljana. Karlo Fridmann wurde unterwegs dahin abgefangen und ist seitdem verschollen. Dr Tolnauer ist im Lager in Jasenovac Koch u. dadurch hungriger weniger als die anderen. Hochsinger u. Dr Rosenberg leiten die zagreber Gemeinde um Mittel aufzubringen damit die Lagereinwohner nicht noch mehr von Hunger sterben. Seitdem die nachgelassen hat, soll die gros se Stärlichkeit auch etwas nachgelassen haben. Die Flüchtlinge im Inneren des Landes bekommen Unterstützung vom Staate, von Hizem u. Delasem, dagegen die Flucht linge im den annexierten Gebieten erhalten keine Unterstützungen. Adresse von dr Licht ist Lesno Brdo, posta Horjul, presso Lubiana. Vor paar Wochen hörte ich, dass dr Licht die Absicht hat auf die Farm bei Parma zu übersiedeln. Ich habe in Erfahrung gebracht, dass es auch für und-zwar mit Schwierigkeiten, aber möglich wäre in ein neutrales Land von hier auszureisen. Voraussetzung dazu ist ein Einreisevisum. Besteht die Möglichkeit, dass man so eines für Ihr Land (Turkei) bekommt? Ich denke, dass man es eventuell als Durchreisevisum erlangen könnte wenn man ein anderes Visum resp.Zertificat nachweise könnte. Trotz den Schwierigkeiten glaube ich, dass überall wo ein Wille ist sich auch ein Weg finden wird.

Von hier können wir nicht in das Innere des Landes wo die Hicem, Delasem die Sorge fur uns übernimmt und uns unterstützt, während hier

im annexierten Gebiet dies alles wegfällt, hingegen der Lebensunterhalt doppelt so viel kostet. Arbeits möglichkeiten gibt es keine.

Mein Bruder ist seit 9. XI. in der Nähe von Jasenovac in einer Säge zur Arbeit, no er angeblich "mehr zu essen" habe, als im eigentlichen Lager. DACHAU WAR IM VERGLEICH ZU JASENOVAC /KROATIEN/ EIN ERHOLUNGSHESIM!!!

Ich erwarte täglich meine Eltern weil es in Vi.nur eine Frage der Zeit ist wann man Sie ins Lager abfuhrten wird, da auch die kleinere Provinzstädtesystematisch "gereinigt" werden.

Das Resultat dieser lagertransporte ist, besonders fur etwas ältere leute, dass überall bei uns Jahrzeitlichter brennen u. Kadisch in Permanenz gebetet wird. Ein sehr naher Freund von mir z.B. hat in einer Woche die Todesanzeige seiner beiden Eltern, Schwager u. Onkel bekommen. Alle aus dem K. Lager!

Max Borowitz ist aus Zagreb vor einigen Wochten nach Lubiana eingerreist wo er in der Gemeinde für die Ernährung der Lager arbeitete, aber dann verliessen ihn die Nerven. Dieser Tage wurde auch hier zwischen den Flüchtlingen-eine Sammelaktion durchgeföhrt zu Gunster der lager. Wir hörten Details die uns allen die Ruhe für lange Zeit raubte, trotzdem wir auf vieles vorbereitet waren.

Mit grosser Freude hörte ich, dass das Kroat. Innenministerium die ..isreise der ersten 50 Kinder erlaubt hat u.dass man daran arbeitet diese Zahl wenigstens auf 250 zu erhähen. DAS IST DER EINZIGE LICHTPUNKT HEUTZUTAGE.

Die armen Kindern werden sich von Ihren Mattern nicht verabschieden können. Sie sind in Djakovo im K. Lager. Im Lager der mütter herrscht Flecktyphus. 1000 FAELLE von 2800 FRAUEN. Und auch von den Vätern nicht, denn die Väter sind verschollen, wie unsere Geschwister resp.m. Bruder. Jetzt wissen wir erst welchen Schicksal wir entronnen sind u-welche Dankbarkeit wir für die gastliebe Aufnahme hier schulden. Wir haben hier Beispiel an menschlichen Verständniss unter den Behor- den die unbeschreiblich sind.

Nach der Tochter von S. S. frage ich nach nach allen Seiten, man weiss aber nichts, da kein Postverkehr nach dorthin besteht.. Ich habe keine Hoffnung für ihn da auch diese Stadt radikal gereinigt ist. Vor cca 1 Monat sind die letzten Frauen u.Kindern weggeschafft worden, unbekannt wohin, während die Männer schon sehr lange weg sind u.man vefürchtet das Allerärgste.

Die Sorgen wären im Inneren des Landes nicht so gross, denn die Bevölkerung ist dort besser, kultureller u.verständnissvoller für u. Unglück. Es gibt keine Worte mit denen man die Haltung u. auch damit unsere Behörden genügend dankbar würdigen könnte. Man bedauert manchmal, nicht unter ihnen geboren zu sein. Ich habe zwischen Ihnen keinen gen gefunden, wer nicht in vollstem Sinne des Wortes ein Mensch wäre.

Wir hatten überall sogar Purim Feier u. auch Mazot! Dies zur Illustrierung der Verhältnisse.

Dr Moriz Levy ist auch schon in Lubiana, dagegen ist Dr Hugo Kon mit den schon crmahaten???? Freunden in Zagreb um die Reste der dortigen Gemeinde zu leiten. Dr Ziga Neumann ist einem grossen Teile seiner Familie in Asoloumo er sozusagen Rosch Hakehilla ist. Jeder einzelne unserer Mensch u. sie behandeln uns die rohe Eier u. sorgen für uns wie sie können. Aber auch sie sind sehr arm. Hoše Schweiger lebt in seiner Heimatstadt.

Wir haben unsere eigene Schule (sog. Kurse) die spliter Kultursgemeinde unterstützt sin Drittels von uns allen.

*

15

Zagreb, 28. 04. 1942 – Pismo R. Kišickog N. Švalbu u Ženevi.

Zagreb, den 28. April 1942

Lieber Nathan!

Deinen Brief vom 19.d.M. habe erhalten, dessen Inhalt und Anfragen sind, glaube ich, hauptsächlich schon erledigt durch die stattgehabten Telephongespräche.

Jedenfalls möchte ich nochmals betonen, dass die restlichen Pakete bereits langst verwendet worden sind, deshalb betrachte sie als verbraucht und verwahre bis nicht weitere Weisungen bekommst.

Es wäre jetzt dringend notwendig, dass Sally weitere Ware beschafft und zwar in entsprechenden Quantitäten. Bis heute hat sich Silbados Freund bei mir mit keinen Resultaten gemeldet, trotzdem diese Resultate ständig erwarte.

Mein Schreiben vom 26. d.M. bezüglich Medikamenten hast sicher schon bekommen. Weitere Sendungen werden erwartet.

Sobald die Sache mit Uebersiedlung meiner Kinder zu Goldin etwas konkreter wird, bekommst Du Mitteilung und Daten. Natürlich werden Zuschüsse für die Reisespesen notwendig sein.

Wie Dir bereits mitgeteilt, hat Marko seine Pakete in ordnung erhalten.

Erwarte Deine weiteren Mitteilungen und verbleibe mit besten Grüßen

Dein

Kišicki

Herrn

Nathan Schwalb

Geneve

12, Boulevard des Philosophes

*

16

Istanbul, 30. 04. 1942. - Dopis H. Barlasa, u ime "The Jewish Agency for Palestine", ŽBOZ.

THE JEWISH AGENCY FOR PALEYSTINE

Imigration department

Ch. Barlas

J E R U S A L E M

Istanbul, 30. 4. 1942

P.O.B. 92

Zidovska Bogostovna

Opcina u Zagrebu

Zagreb I

Trg Kralja Tomislava Br. 4

Ich bestaetige den Empfang der Abschrift Ihres Briefes vom 20. ds. Mts. Und teile Ihnen mit, dass vorlaeufig leider keine Begleitpersonen fuer die Kindertransporte in Frage kommen. Ich hoffe aber, dass eine Moglichkeit sein wird, dass Olim, die bereits visierte Paesse in Haenden haben, als Begleiter in einzelnen Faellen mitfahren. Jedenfalls ist dies noch sehr unwahrscheinlich und ich werde Ihnen gegebenenfalls darueber mitteilen.

Hochachtugsvoll

Ch. Barlas

*

17

Ženeva, 30. 04. 1942. – Izvod iz pisma R. Lihthajma o položaju Jevreja u NDH.

Aus einem Briefe von R. Lichtheim

Genf, 30./IV/42

Es ist fuer mich gar nicht moeglich Ihre Fragen eingehend
wir stehen ja mit vielen Leuten in Verbindung, ubar andererseits ist diese
Verbindung kaine regelmaessige und wir muessen mit dau ernden Aenderungen
rechnen..... Die Nachricht vom Tode Mosche Schweigers wurde kuerzlich dementiert, Herr Dr. Ziga Neumann aus Jugoslawien,
der sich jetzt in Italien befindet, teilte mir mit, dass er eine Karte
von herrn Schweiger erhalten habe. Mit Blitz stehen wir in Verbindung.
Doch beschraenkt sich die Korrespondenz auf herrn Bolle, dessen Adresse
wir golgt lautet: M. H. Max Bolle, lakstr. 168. gelegentlich haben wir
auch Nachrichten von Dr. Otto Abeles, dem frueheren leiter der Keren Ha-jessod Arbeit. Die Adresse des herrn Rottenstreich ist mir nicht bekannt.
Wier haben regelmaessigen Briefwechsel mit Schweden und mit dem unbesetzten Frankreich. (D. Briek Stockholm, Dr. W. W. Kaplun-Kogal Stockholm,
Joseph Fischer Lyon, N. Herrman Vichy). Mit Recha verkehren wir
noch gelegentlich durch Dr. Rosenberg, waehrend wir von Keile so gut wie
garnichts hoeren. Wir schicken noch unsere sehr vorsichtig abgefassten
Informationsbriefe an die dortige Kultusgemeinde, da ja wie Sie wissen
die zionistischen Stellen nirgends mehr existieren. Das gleiche gilt von Ja-cob.
Dr Ullmann fuehrt noch Korrespondenz mit einer ganzen Reihe von
Personen, doch sind die meisten jetzt verschickt worden, darunter auch
Jakob mit Familie nach Theres, wohin man aber nicht schreiben kann.

Im grossen und ganzen ist es so, dass man an Personen in Rechas
Wohnung oder den Nachbarn nur dann schreiben kann, wenn man noch
sine Privatadresse weiss, waehrend sonst alle Nachrichten durch die Kul-tusgemeinden gehen. Das gilt ja auch fuer Paketsendungen, wie Sie wahr-schinlich wissen werden.

Nathan Schwalb fuehrt eine labhafte Korrespondenz mit Hech-a-luzvertretern worueber er Ihnen vermutlich Naeheres mitgeteilt hat.

Wenn Sie bei Dr. Lauterbach meine Korrespondenz eingesehen
haben, so werden Sie ja ueber viele Einzelheiten informiert sein. Ich habe
ihm laufend alles Wissenswerte geschrieben. Meine Informationen bezie-hen
sich allerdings mehr auf die allgemeine Lage in den verschiedenen

Laendern und weniger auf Einzelpersonen, von denen man bei den heutigen Zustanden nur schwer etwas erfahrt. Viele Briefe kommen jetzt aus Italien, wo sich hunderte von Fluechtlingen aus Croatiens befinden, doch weiss ich nicht an welchen personen Sie besonders interessiert sind.

Ich vermute, dass Sie von dort weiterfahren - wohl nach Neiditsch's alter Heimat - fuer diesen Fall wuensche ich Ihnen eine gute Fahrt und viel Erfolg.

*

18

Zagreb, 16. 05. 1942. - Pismo ŽBOZ N. Švalbu u Ženevi.

Broj: "dr." - G/354/42

Zagreb, 16. Mai
1942.

Herrn

Nathan Schwab

Geneve

Sehr geehrter Herr Schwab!

Beiliegend die Kopie unseres heutigen Schreibens, samt Beilagen, an Herrn Ch. Barlas in Angelegenheit des Kindertransportes in die Türkei. Wir bitten Sie, auch Ihrerseits alles notwendige zu unternehmen, damit dieses Projekt ehestens einer günstigen Erledigung und Durchführung zugeführt wird.

Bestens dankend im voraus und in Erwartung Ihrer postwenden Empfangsbestätigung wie auch weiteren Nachrichten, verbleiben wir mit

Vorzüglicher Hochachtung

Der Präsident:

Dr. Hugo Kon

Der Sekretär:i.v.

R. Kišicki

2 Beilagen

Rekommadiert.

*

19

Zagreb, 16. 05. 1942. – Pismo ŽBOZ N. Švalbu u Ženevi.

Broj: "dr." - G/60/42

Zagreb I., 16. Mai
1942.

Herrn

Natan Schwalb

G e n e v e

Sehr geehrter Herr Schwalb!

Salypakete

Wir bestätigen das Telephongespräch unserer Herrn Dr. D. Rosenberg mit Ihnen am 13. d. M. wie auch unser Telegramm vom 15. d. M. lautend:

"BESTAETIGEN TELEPHONGESPRAECH DREIZENTEN SALYPAKETE DREIHUNDERTA CETUNDSIEBZIG KILOGRAM IN ORDNUNG STOP BEDARF BEDEUTEND GROESSER ALLES BISHERIGE VERBRAUCHT BESCHLEUNIGET WEITERES."

Wir hoffen, dass Sie bereits die nötigen Schritte unternommen haben, damit uns ehestens weitere Warenmengen zukommen. Wir betonen, dass alles bisher gesandte, inclusive letzte Sendung, vollkommen aufgebraucht ist und unser Bedarf ganz bedeutend höher ist.

Auf unseren Brief vom 26. IV. 1. J. Bekamen wir vom Herrn Dr. B. Tschlenoff ein Schreiben vom 5. d. M., worin uns er mitteilt, dass wir auf die nächste Medikamentensendung, infolge verschiedener Formalitäten, erst in 2 – 3 Monaten rechnen dürften. Vielleicht liesse sich das beschleunigen?

Finanzlage

Beiliegend übermitteln wir Ihnen eine Aufstellung über den Monatsbedarf unserer Gemeinde für die Institutionen in Zagreb und für die Lager. Sie werden ersehen, dass diese unsere Ausgaben sich auf fast Kn 4,000.000.- /vier Millionen Kuna/ belaufen, wobei wir nur das allernotwendigste in ganz reduziertem Ausmaße leisten können. Unsere Gemeindeeinnahmen hingegen belaufen sich in den letzten Monaten auf lächerliche Beträge von Kn 40 – 50.000.- /vierzig bis fünfzigtausend Kuna /monatlich. Wir konnten in der letzten Zeit irgendwie und nur teilweise dass Allernotwendigste nur auf diese Weise leisten, dass wir uns einerseits verschuldeten und anderseits vom Herrn Finanzminister, infolge unserer Beteuerungen, dass aus dem Auslande ansehnliche Ueberweisungen zu erwarten seien, gewisse Vorschüsse erhielten.

Wollen Sie bitte alle interessierten Instanzen mit dieser unseren Lage bekanntmachen, damit wir endlich zu einer entsprechenden monatlichen Dotation kommen. Insbesondere bitten wir Sie, an den Herrn Präsidenten S. Mayer in unserem Namen diesen Appel zu richten und ihm auch ein Exemplar der beigelegten Aufstellung zukommen zu lassen.

Wir glauben, dass es sich jetzt, nach soviel Monaten intensiver Korrespondenz und telephonischer Appelle und Darlegungen, erübrigt noch weitere Begründungen anzuführen; wir können nur betonen: cca 5000 Kinder und Frauen sind in den Lagern unserer Sorge bezüglich Verpflegung und Erhaltung überlassen und nur von uns und unseren Mitteln wird es abhängen, ob sie weiter hungern und massenweise hinsterben sollen!

Wollen Sie weiters dem Herrn Präsident Mayer mitteilen, dass wir uns natürlich sehr gerne und ohne weiteres auch direkt schriftlich an ihn wenden würden, jedoch haben wir die Impression, dass es ihm lieber sei, wenn wir die Sache durch Ihre Vermittlung erledigen.

Schliesslich betonen zu wir noch, dass wir vom Herrn Josef Blum, Budapest, leider garnichts zu erwarten und so-gar die Impression gewonnen haben, dass er sich auch nicht weiter richtig für unsere Sache einsetzt. Nach 5-6 monatiger Korrespondenz und Verhandlungen mit ihm – wobei wir auf sein ausdrückliches Verlangen alles durch ihn zu erledigen trachtten – sind wir bitter enttäuscht über eineunmenge Versprechungen und Verrostungen und vollkommen negative Resultate!

In Erwartung einer ehesten günstigen Erledigung begrüssen wir Sie mit vorzüglicher Hochachtung

Der Präsident:

Dr. Hugo Kon

Reccommandiert.

2. Beilagen.

Der Sekretär

R. Kišicki

*

20

(Bez datuma). – Mesečni budžet ŽBOZ.

MONATS-BUDGET DER ZAGREBER JUEDISCHEN KULTUSGEMEINDE

A. INSTITUTIONEN IN ZAGREB

I. GEMEINDEAMT Kn 110.000.-

II. MATRIKELAMT, OBERRABBINAT und GOTTESDIENST

III. NORMALSCHULE, TAGESHEIM FUER DIE

MITTELSCHULJUGEND, KINDER TAGESHEIM 20.000.-

'KINDERTRANSPORT' IZ NEZVISNE DRŽAVE HRVATSKE FEBRUARA 1943. GODINE

IV.	SOZIALE S ???TION???, UNTESTUETZUNGEN	
	ZAGREBER EITTELLOSEN FAMILIEN	150.000.-
V.	BEGRAEBNISSEKTION	30.000.-
VI.	ALTERSHEIN IN STENJEVEC	
	50 Insassen und Bedienung	60.000.-
VII.	HEIM FUER ALTE FRAUEN UND KINDER	
	a/ Drašković Gasse No 25.	
	25 Inasassen und Bedienung	30.000.-
	b/ Rabska Gasse No 27	
10	Ubsasseb zbd Beduebzbg	10.000.-
	c/ Bošković Gasse No 3.	
	25 Insassen und Bedienung	30.000.-
VIII.	VOLKS KUECHE	100.000.-
IX.	GESUNDHEITSDIENST	
	/Ambulanz für Mittellose, Zahnärztliches	
	Ambulatorium, Kinderambulatorium,	
	Krankenhauspesen/	30.000.-
		Kn 620.000.-

B/ L A G E R

I.	LOBOR-GRAD und GORNJA RIJEKA	
	Unterhalt von cca 1300 Frauen und Kinder,	
	Von diesen grössten-Teils Kranke	
	/Typhus, Durchfall u.sw./ tägliche	Kn 780.000.-
	Ausgaben pro person Kn 20.-	
II.	DJAKOVO	
	Unterhalt von cca 3000 Frauen und	
	Kinder, von diesen 1500 Kranke	
	/Typhus, Flektyphus, Durchfall u.sw./	
	und Rekonvalescenten tägliche Ausgaben	
	pro person 20.- Kn /Verköstigung, Beheizung,	
	Beleuchtung, Unterhalt der Gebäuden und	
	reparatouren/	1,800.000.-

III. UNTERHALT DER EMIGRANTEN IN SAMMELLAGERN

/Draganići, Čapljina, Crikvenica, Derventa,
Ruma, Banja Slatina, Zagreb/ cca 700 Per-
sonen, tägliche Ausgaben Kn 20.- pro person

420.000.-

Kn 3,000.000.-

Insgesamt:

Kn 3,620.000.-

=====

*

21

Istanbul, 25. 04. 1942. – Dopisnica Marije Bauer ŽBOZ.

Tit.

Bogoštovna Općina
Zagreb

Nach Abgang molner karte vom 23. V. In welcher ich die Liste der Kinder urgirte, erhielt ich ihr sehr geehrtes Schreiben und Liste, danke Ihnen sehrlich sprach auch schon mit Herrn Barlas, welcher ebenfalls das Original erhielt, er wird die Einreise der Kinder sofort ansuchen und betreiben, damit diese je eher erfolgt. Hoffen wir das Alles rasch und reibungslos geht, und dass die Kinder bald auf den Weg gebracht werden.

Danke Ihnen sehr für alle Bemühungen und verzeihen Sie wonn ich etwas ungeduldig war.

Mit besten Grüßen und Empfehlungen Ihre Ihnen ganz ergebene

Istanbul 25. V. 1942

Maria Bauer

*

22

Istanbul, 26. 05. 1942. – Dopis H. Barlasa, u ime "The Jewish Agency for Palestine", ŽBOZ.

Ch. Barlas
Zidovska Bogostovna Opcina
u Zagrebu
Z a g r e b I
Trg Kralja Tomislava Br. 4

Istanbul, 26. 5. 1942

Ich bestaetige den empfang Ihres Briefes vom 16. ds. Mts mit den beiliegenden Liste der Kinder sovie Abschrift der Bestaetigung des Innen-

ministerium s No. 2550-I-A-1942 vom 15. 4. 42 wonach die Ausreise von 50 juedischen Kindern nach der Tuerkei prinzipiell bewilligt wird. Ich werde jetzt alles Moegliche tun, um die Zertifikate zur Verfuegung zu stellen und habe die noetigen Schritte bereits unternommen. Ich weiss dabei nicht ob es gelingen wird, die von Ihnen vorgeschlagene form ein e vergroesserten Anzahl von Kandidaten in die Listen aufzunehmen, aufrecht zu halten. Wir werden aber alles Moegliche in diesen Sinne unternehmen.

Ich will Sie aber darauf aufmerksam machen, dass diese Aktion an soviel Schwierigkeiten formeller Natur gebunden ist, dass sie noch mehrere Wochen in Anspruch nehmen wird.

Um Ihnen ein klares Bild ueber die Lage zu geben, will ich Ihnen folgendes mitteilen:

1. die Zertifikate sind besaetigt, die Kinder muessen aber durch die schweizerischen Konsuls in Bucarest und Budapest identifiziert werden und zwar auf Grund des Vorschlaages der dortigen Palaemter.

2. Die schweizerischen Konsuls haben noch bis heute den offiziellen Auftrag der Schweizerischen Regierung nicht erhalten. Es wurde mir aber versprochen, dass die instruktionen in den naechsten Tagen erteilt werden.

3. Der Transit via Tuerkei ist prinzipiell genehmigt, jedoch mit der Einschraenkung, dass die Kinder bis Mersina mit Schiff fahren. In dieser Hinsicht fuehre ich noch Verhandlungen und hoffe, eine Aenderung zu erzielen.

4. Das Internationale Rote Kreuz hat seine Hilfe bei der Durchfuehrung der Aktion des Transportes der juedischen Kinder offiziell zugesichert. Ich bin im Besitze der diesbezueglichen offiziellen Mitteilung. Ich fahre in diesem Zusammenhang heute wieder nach Ankara, um die notigen Schritte zur Durchfuehrung der ganzen Aktion weiterzufuehren und werde Ihnen ueber das resultat berichten. Ich hoffe, dass es gelingen wir, den Kindern zur Aliyah zu verhelfen, selbst unter den unueberwidnlich erscheinenden Schwierigkeiten der jetzigen Zeit.

Mit bestem Gruss

Ch. Barlas

*

23

Zagreb, 07. 06. 1942. – Pismo ŽBOZ N. Švalbu u Ženevi.

Beachten Sie unser
Neues Telephon-No.:23-841; 23-941
Broj: 60/42-“dr.,/a
Herrn
Natan Schwalb
G e n e v e.

131, Rue de Lausanne

Zagreb I., 7. Juni 1942.

Wir nehmen Bezug auf Ihr w. Schreiben vom 21. V.d.J. wie auch auf die inzwischen stadtgehabten zwei Telephongespräche zwischen Ihnen und unserenn Herrn Dr. Rosenberg, und nehmen dankend zur Kenntnis, dass Sie sich in Bezug auf den Kindertransport sehr bemühen, die nötigen Bewilligungen für die Kinder und die Begleitpersonen zu bekommen.

Zwei bestätigte Verzeichnisse der Kinder und Begleitpersonen werden Ihnen zugestellt resp. Sie müssen sorgen, dass Sie dieselben ehestens bekommen, und dann weitere notwendige Schritte zu unternehmen.

Wir müssen nochmals betonen, dass wir leider nicht in der Möglichkeit sind die Reisespesen aufzubringen, daher bitten wir Sie auch für die Bereitstellung der entsprechende Summe zur Deckung der Reisespesen zu sorgen. Diese Reisespesen dürften sich – nach den Angaben, welche wir hier beim Reisebüro, allerdings mangelhaft und vielleicht nicht ganz aktuell, bekommen konnten – auf folgende Summen belaufen: Zagreb bis Koprivnica /ungarische Grenze/ Kn 110.-, Koprivnica bis Budapest pengö 13.-, Budapest bis rumänische Grenze Pengö 17.-, rumänische Grenze bis Bukarest – bulgarische Grenze Lei 1.450.-, bulgarische Grenze bis türkische Grenze 28 Gold Fr., türkische Grenze bis Istanbul 6.10 Gold Fr. Und 598 Piaster, pro Person, dritter Klasse.

Wir danken Ihnen für Ihren Bericht über das Wohlbefinden der Familie Jischuw und erwarten auch weitere Nachrichten.

Wir begrüssen Sie mit Vorzüglicher Hochachtung

Der Präsident:

Dr. Hugo

Der Sekretär:

Kon Abraham

*

24

Ženeva, 14. 06. 1942. – Pismo N. Švalba dr D. Rozenbergu (Rosenberg) u Zagreb.

An
Herrn
Dr. D. Rosenberg
Z A G R E B

Sehr geehrter herr Dr. Rosenberg,

Leider kann ich erst jetzt Ihre Briefe vom 24.5., 5.6. und 7.6. beantworten. Ich bin mit meiner Familie in der letzten Zeit sehr in Anspruch genommen. Hoebhsts wahrscheinlich werden Sie mir dies nicht fuer uebel nahman.

Ich danke Ihnen fuer die angegebenen Reisespesen der Kinder. Ich bemuehe mich diese aufzubringen und werde Sie auf dem Laufenden halten. Schreiben Sie mit bitte, ob die Kinder gewisse Kleide mit sich mitnehmen werden koennen. – Wogen der Begleitung steht noch die Antwort aus, eines kann ich Ihnen mitteilen, dass Euro Watikim oder Leute anderer Zertifikatskategorien als Begleiter fahren koennten, wenn die Visen in ihren paessen sind.

Die Copie Ihres letzten Bricfes uebergab ich auch Herrn Dr. Tschlenoff und bat ihn Euch wieder Medikamente zukommen zu lassen.

Bezugnehmend auf unsere letztern Telephongespraechs, teile ich Ihnen mit, dass ich vorige Woche Ihnen neue Salypakete (420 kg) durch Hokey ixpediert habe. Ich wahe Ihnen sehr verbunden, wenn Sie mir den Erhalt, wie es mit den Letzteren war, sofort bestaetigen wuerden.

Es tut mir leid, dass Die mir den 4. Absatz meines Briefes vom 21. 5. unbeantwortet liessen.

Familie Jischuw wuenscht Euch alleg Beste. Dasselbe Frau K. Jemeth. Beide sind wohllauf, sind voll beechaftigt. Ihre Kinder sind gesund, sind den Eltern in der Wirtschaft und in der allgemeinen Arbeit behilflich. Die Juengeren lernen fleissig und hatten mit Rechas Hilfe eine eigeng Erez-Jual geschaffen, da die Hilfe Tante Alijas Kinder; eine unganuegnde ist. Meinz 1. Gijusi entwickelt sich weiter, er sieht jetzt vigl besser aus; in ahnlichem Zustand befindet sich unsere 1. Geula, die Sie herzlichst gruesst. Ja, Chaim Webefindet sich z.z. bei Stefan zur Erholung. Dabei studiert

er weiter und ich bin sicher, dass er seine bevorstehende Pfuefung gut ueberstehen wird. In der letzten zeit sprach er mit Stefan Tochter Weida, die ihm sehr gefallea hat.

Ihnen und allen alles Beste wuenschend und Ihrer baldigen Antwort entgegensehend, verbleibe ich mit den besten Gruessen

N. Schwalb

*

25

Zagreb, 25. 06. 1942. - Pismo ŽBOZ N. Švalbu u Ženevi.

Broj: "dr." - G/60/42

Zagreb I., 25. Juni 1942

Herrn

Natan Schwalb

Geneve

Sehr geehrter Herr Schwalb!

Wir sind im Besitze Ihres w.Schreibens vom 14.d.M. und danken vielmals für Ihre Mitteilungen, sowohl bezüglich Familie Jischuw wie auch bezüglich Kinder.

Beiliegend, ein Verzeichnis der Kleidungsstücke für die Kinder, welches wir im Sinne der seinerzeitigen Weisungen und gemäss der seinerzeitigen normalen Verhältnissen zusammengestellt haben. Dieses Verzeichnis haben wir den Eltern der Kinder zwecks Beschaffung dieser Kleidungsstücke und Ausrüstungsgegenstände übergeben. Es wird leider nicht möglich sein, auch die minimalsten Kleidervorräte und Ausrüstungsgegenstände übergeben. Es wird leider nicht möglich sein, auch die minimalsten Kleidervorräte und Ausrüstungsgegenstände für alle Kinder zu beschaffen. Ja, die meisten Eltern werden unter den heutigen Verhältnissen fast garsten Eltern werden unter den heutigen Verhältnissen fast garnichts beschaffen können, einerseits infolge Mangel an Mitteln und andererseits auch deswegen, weil man auch für Geld fast keine Kleider, Wäsche und Schuhzeug anschaffen kann. Diesbezüglich müsste man daher entweder Mittel zur Verfügung stellen oder aber unterwegs die Kinder mit den noch fehlenden Kleidungsstücken und Ausrüstungsgegenständen versorgen.

Ueber Reisespesen haben wir Ihnen schon früher geschrieben, wir hoffen, dass es Ihnen möglich sein wird, die nötigen Beträge zur Verfügung zu stellen. Heute können wir Ihnen noch nicht mit Sicherheit beka-

nnt geben, bis wohin man hier Fahrkarten lösen können werde, da gerade jetzt in dieser Hinsicht an einer Erweiterung der bestehenden Möglichkeiten gearbeitet wird.

Für Ihre Bemühungen bezüglich Salypakete danken wir bestens. In dieser Sache haben wir bereits am 11.d.M. an Silbado telegrafiert. Auch bei dieser Gelegenheit bitten wir Sie zu trachten, dass diese Salypakete Medikamente auch weiter regelmässig beschafft und geschickt werden.

Wir danken Ihnen für die Mitteilungen über Ihre Familie und es wird uns freuen, wenn wir auch weiter je öfters über alle Ihre Familie betreffenden Geschehnisse am Laufenden gehalte werden.

Mit vorzüglicher Hochachtung

Der Präsident:

Dr. Hugo Kon

Der Sekretär i.v.:

Dr Rosenberg

Rekommandiert.

*

26

Istanbul, 29. 06. 1942. – Pismo Marije Bauer ŽBOZ.

Bogostovna Opcina

Trg Kralja Tomislava Br 4

Zagreb, Croatie

Sehr Geehrte herren!

Ich erhielt gestern Ihren Brief vom 22. d.M. und habe gleich heute Morgen bei herrn Barlas vorgesprochen. Wiewohl ich am Laufenden war, wollte ich noch mal fragen wieweit die Angelegenheit der Kinder fortgeschritten ist.

Ich kann Ihnen leider noch keinen positiven Bescheid geben, doch hoffen wir, dass die guenstige Erledigung in allernaechster zeit kommen muss. Principielle sind die Visits schon bewilligt, es handelt sich nun blos darum wie der transport der Kinder vonstatten gehen soll, ob per Schiff oder per Bahn, denn versucht Herr Barlas Letzteres von unserer Regierung hier zu erreichen. Ich will hoffen Ihnen bald gute Nachricht fuer die Kinder senden zu koennen, sind Sie ueberzeugt, dass wir uns sehr bemühen Empfangen Sie beste Gruesse von Ihrer Ihnen ganz ergebenen

29. VI. 1942

Maria Bauer

Dodatao mastilom drugom rukom: Alija djece.

*

27

Zagreb, 30. 06. 1942. – Pismo ŽBOZ N. Švalbu u Ženevi.

Broj: "dr." - G/60/42

Zagreb I., 30. Juni 1942

Herrn

Natan Schwalb

Geneve

Sehr geehrter Herr Schwalb!

Beiliegend die Kopie unseres heutigen Schreibens an Herrn Dr. A. Silberschein.

Anbei auch die Kinderliste /in 2 Exemplaren/, falls Sie wirklich bisher aus Bern keine bekommen sollten.

In dieser neuen beigelegten Liste sind folgende Änderungen vorzumerken:

a/ es entfallen aus der nach Bern abgeschickten

Liste folgende Kinder:

Albahari Matilda /No 2/

Altarac Eliezer /No 5/

Flesch Ljerka /No 18/

Abinun Moise /No 52/

b/ hingegen sollen folgende neu eingesetzt werden:

Kinder : Inga Pollak geb. 22. XI. 1931. in Zagreb

Ljerka Pollak geb. 25. V. 1935.

Begleitpersonen: Egon Pollak geb. 1897

Blanka Pollak geb. Lustig 1901

Ing. Dragutin Ascher geb. 1906

Acher Renee geb. Adler 1914.

Mit einem 1 jährigen Kind

Hiezu bemerken wir noch, dass sowohl Herr Egon Pollak wie auch Herr Ing. Dragutin Ascher sehr aktiv und aufopferungsvoll in der Führung der Gemeinde mitwirken, wobei sie auch sonst langjährige aktive Mitarbeiter in jüdischen Angelegenheiten sind. Sie und ihre Frauen kommen in Betracht als Begleitpersonen und ihre Kinder sollen in den Kindertran-

sport eingeschlossen werden. Daher ahben wir die beigelegten 2 Exemplare der Liste mit einem Nachtrag, enthaltend obige Namen, versehen. Wir bitten Sie, zu trachten, dass auch diese nachträglichen Nam eingeschlossen und bestätigt werden.

In Erwartung Ihrer w. Nachrichten begrüssen wir Sie mit vorzülicher Hochachtung

Der Präsident:

Dr. Hugo Kon

2 Beilagen.

Rekommandiert.

Primedba urednika: identično pismo upućeno je i H. Barlasu.

Der Sekretär:

Dr. Rosenberg

*

28

Istanbul, 01.07.1942. – Pismo H. Barlasa, u ime „The Jewish Agency for Palestine“, ŽBOZ.

Ch. Barlas Istanbul, 1.7.1942

Jüdische Kultusgemeinde

Z a g r e b I

Trg Kralja Tomislava br. 4

Ich bestätige den Empfang Ihres Briefes vom 22.v.Mts. und teile Ihnen mit, dass die Verhandlungen betreffs Immigration der Kinder soweit gediehen sind, dass es wahrscheinlich ist, dass ich die Genehmigung für den Transit mit der Visenbahn erhalten werde.

Ich erwarte demnächst die offizielle Bestätigung der türkischen Regierung. Der Transit via Bulgarien ist bereits genehmigt.

Ich habe die Liste Ihrer Kindergruppe nach Budapest geschickt, da die Identifizierung durch den Schweizer Konsul dort erfolgen soll. Ich werde Ihnen noch mitteilen, wann die Reise zu diesem Zwecke erwünscht ist.

Ich bitte Sie zu verstehen, dass ich Sie nicht über alle Einzelheiten informieren kann, kann Sie aber versichern, dass alles Menschenmögliche getan wird, um die Reise der Kinder zu beschleunigen.

Hochachtungsvoll

Ch. Barlas

*

29

Ženeva, 02.07.1942. – Pismo N. Švalba, dr D. Rozenbergu u Zagrebu.

Geneve, 2.7.42.

An

Herrn

Dr. D. Rosenberg

Z A G R E B

Sehr geehrter Herr Dr. Rosenberg,

Ich danke Ihnen für Ihre beiden Briefe vom 25.6. als Antwort auf meinen Brief vom 14.6.

Es tut mir sehr leid Ihnen zu berichten, dass ich bisher trotz meiner mehrmaligen Anfrage, Eure Kinderliste nicht erhalten habe. Ohne der identifizierten Liste kann ich bei Herrn Abakadosch wegen der weiteren Auswanderung nichts Positives unternehmen. Ich bitte Sie also, mir durch Salys dortigen Vortreter die oben erwähnte zu senden. Die Kinderfahrt kann nur zu Kuschta sein.

Ich möchte Sie sehr bitten, mir anzugeben, was für Sachen und Lebensmittel die Kinder zur Auswanderung mitnehmen können, was können sie kaufen und mit welchen Ankosten ist die Besorgung der benötigten Sachen verbunden. Die Reisespesen der Kinder wird auf keine besondere Schwierigkeiten stossen.

Ich kann mich leider um neue Salypakete nicht besuchen, bis Sie mir brieflich den Erhalt der Letztgesandten nicht bestätigt haben. Sie wissen doch, dass ich Diese mit Saly immer erledige, Sie kennen auch Salys Jachas zu Silbado und es ist mir unangenehm, wenn statt mir, Sil. den Ischur erhält. Verstehen Sie doch die allgemein unwichtige Angelegenheit, aber für die Weitererledigung doch Wichtig.

Ich danke Ihnen sehr für Ihre Güte, die St. Galler Grüsse nach Osi-jek übergeben zu haben. Ich erwidere dieselben nochmals und bitte um Erledigung.

Annehmend, dass Sie über meiner. Erez Gesundheitszustand gehört haben, u. dass dies Sie ziemlich ärgert, will ich Sie nicht nur beruhigen, sondern die Wahrheit sagen, dass ihr nicht schlecht geht. Sie leidet zwar Influenz, aber sie hatte dies schon sinnige Mal während der letzten zwei Jahre und trotzdem wurde sie gesund. Selbstverständlich, dass man muss auf sie sehr aufpassen. Wir und der Jischuw bemühen uns um sie sehr, besonders muss ich betonen die Anstrengungen unseres 1. Hajil. Er

ist für Eres bereit alles zu tun, er scheut auch keine Mühe und Kraft. Dasselbe meine 1. Hagnah. Hoffentlich wird sie sich nächstens erholen und wird sich mit unserer Tante Goulah sehen können. Goulah Hilfe ist uns allen, besonderes meiner Gola sehr nötig, denn die Letztere schreibt mir täglich sehr traurige Briefe, die Armut Ihrer Machla und Gerusch betonen. Ich bemühe mich ihnen und besonderes meinem 1. Noar zu helfen, aber die Möglichkeiten sind klein, da Troper usw. lassen von sich nicht mehr hören aus ihren fam. Gründen. Ich arbeite in meiner Werkstatt tage und nachts, um meiner verarmten Familie behilflich sein zu können, aber dies ist leider wie ein Tropfen im Meere. Dies ist immer die Stärke der Galuth, hoffentlich wird sie sich später mit Cherut besser verstehen. – Aroi freut sich jetzt mit einer sehr guten Ernte, die ihr volles Auskommen decken wird. Alle Kinder helfen ihr in der Wirtschaft mit, sie verdienen wie nie bisher und sind sehr zufrieden, außer der Sekanah, die höchstwahrscheinlich sie nicht besuchen wird. Sie wird eine andere Beschäftigung finden müssen. – Alle Verwandten fragen immer wie es Ihnen geht, sie denken an die Familie oft. Auch Ihre Grüsse übergab ich sofort.

Val, sollte schon kommen. Er musste aber noch einige Tage zu Hause bleiben. Wenn ich ihn sprechen werde, werde ich Ihrer u. Aleks nicht vergessen. – Bleiben Sie mit Allen gesund u. stark wie auch herzl. gegrüßt.

Ihr

N. Schwalb

*

30

Ženeva, 07.07.1942. – Pismo N. Švalba, dr D. Rozenbergu u Zagrebu.

Telephon: 23628

Geneve, 7.7.42

Herrn

Dr. D. Rosenberg

Z A G R E B

Sehr geehrter Herr Dr. Rosenberg,

ich schrieb Ihnen am 2.7. per Einschreiben und erwarte Ihre baldige Antwort. Inzwischen erhielt ich Ihren Brief vom 30.6. und will ihn sofort beantworten.

Euere Änderungen in der letztgenannten Liste habe ich zur Kenntnis genommen. Man muss aber weitere Änderungen, inwieweit es von Euch abhängt vermeiden, besonders wenn es sich um eine identifizierte Liste handelt.

Wie ich Ihnen telef. gestern mitgeteilt habe, war die Kinderliste am 18.6. noch nicht in Bern. Meinem Versprechen gemäß, werde ich mich nochmals im sie sowie auch um den Begleitbrief bemühen.

Hiermit kann ich Ihnen mitteilen, dass in den allernächsten Tagen werde ich Euch weitere Salypakete, Medikamente wie das letzte Mal zu senden veranlassen. Ich bitte Sie aber, mir den Erhalt der letzten sowie der bevorstehenden Salypakete zu bestätigen.

Außer den oben erwähnten Medikamenten werde ich Ihrem Wunsch gemäß in der allernächsten Zeit einige Pakete mit Kaffe und Tee aus Lissabon an das kroat. Rote Kreuz für Euch veranlassen. Selbstverständlich, dass viel von diesen Artikeln man nicht senden kann, aber ich werde mich um das Mögliche bemühen. Die genaue Anzahl der Pakete, werde ich Ihnen noch mitteilen.

Herr Emil Hopner wandte sich zu mir und bat, man soll seine Geschwister Vladimir (10 Jahre alt) und Lili (12 Jahre alt), beide in Vincovce geboren, mit der bevorstehenden Jugandalijah mitnahmen. Außerdem wäre ich Ihnen sehr dankbar, wenn Sie mir berichten würden, ob Blumenstock Eva und Heinrich in Zagreb noch wohnhaft sind.

Es wundert mich sehr, dass Sie nicht veranlasst haben, dass Dr. Tafler mich bei Gelegenheit besuchen soll. Schade.

Ihrer baldigen Antwort entgegensehend und Ihnen alles Beste wünschend, verbleibe ich mit den herzlichsten Grüßen.

Ihr

N. Schwalb

*

31

Zagreb, 17.07.1942. – Pismo ŽBOZ N. Švalbu u Ženevi.

ŽIDOVSKA BOGOŠTOVNA, OBĆINA U ZAGREBU

TRG KRALJA TOMISLAVA BR. 4

Ček. rač. br. 33517

ZAGREB I, 17. Juli 1942

BRZOGLAS: predsjedništvo br. 23-841

ured br. 23-941

BRZOJAV: HICEM ZAGREB

Broj: "dr" G/60/42

Herrn

Natan Schwalb

Geneve

Sehr geehrter Herr Schwalb,

Gestern erhielten wir gleichzeitig Ihre beiden Schreiben vom 2. und 7.d.m. und danken Ihnen vielmals für Ihre Mitteilungen und erfreuliche Nachrichten, welche wir auch weiter erbitten.

Medikamente, Salypakete, Nahrungsmittel.

Wir hoffen Sie bereits im Besitze sowohl unserer Depesche vom 9. d.M. wie auch unsere Schreibens vom 13. d.M, aus welchem Sie ersehen konnten, dass wir auf Drängen und ausdrückliches Verlangen – es wurde uns dies von Spediteurs Verbindung als Bedingung zum Versand gestellt – wieder bemüßigt waren, auch Silbado zu ersuchen und zu verständigen. Wir wiederholen daher unser Ansuchen, diese Sache mit Silbado und Spediteur zu bereinigen, damit wir in Zukunft wissen wie wir uns verhalten sollen.

Wir nehmen dankend zur Kenntnisse, dass wir in den allernächsten Tagen Medikamente Salypakete zu erwarten haben; wir brauchen nicht zu betonen, wie dringend wir dies brauchen.

Auch bitten wir die Sache beim Herrn Dr. Tschlenoff im Sinne unseres Schreibens vom 16. Mai 1.J. zu beschleunigen. Natürlich warten wir auch das Aviso über Versand von Kaffee, Tee und Kakao.

Kindertransport.

Beiliegend die Kopie unseres heutigen Schreibens in dieser Angelegenheit and Herrn Ch. Barlas. Wir hoffen, dass Sie sich bereits im Besitze der verifizierten Liste befinden; widrigenfalls bitten wir um telegraphische oder telephonische Verständigung, damit wir wissen was wir zu unternehmen haben. Es interessiert uns sehr ob die Reise der Begleitpersonen auch möglich sein wird.

Leider ist uns der Aufenthalt von Vladimir und Lili Hopner aus Vinkovci derzeit nicht bekannt, denn in Vinkovci befindet sich niemand mehr. Vielleicht kommen diese 2 Kinder für einen nächsten Transport in Betracht. Blumenstock Eva und Heinrich befinden sich im Lager Lobor-Grad, sind gesund.

Auf Ihre Anfrage bezüglich Kleidungsstücke und Lebens – mittel, welche die Kinder auf die Reise mitnehmen könnten, verweisen wir auf unser Schreiben vom 25.VI. 1.J. und das diesem Schreiben beigeschlossen gewesene Verzeichnis. Alles, was in diesem Verzeichnisse enthalten ist, könnten die Kinder mitnehmen, den meisten jedoch fehlt der größte Teil dieser Sachen. Entweder soll man Vorsorge treffen, dass unterwegs, am besten in Budapest, mit genügenden Mengen dieser Sachen die Kin-

der versorgt werden, oder aber soll man uns entsprechende Mittel zur Verfügens stellen, damit wir trachten das Fehlende zu beschaffen. In Anbetracht dessen, dass ein Teil der Kinder vollkommen ausgerüstet ist, könnte man wahrscheinlich cca Kn 8.000.- (achttausend) pro jeder mitreisenden Person durchschnittlich als Bedarf für diesen Zweck angeben, denn eine vollkommene Ausrüstung werde sich gewiss auch auf Kn 15.000.- pro Person stellen.

Der Herr Tafler wurde seinerzeit ersucht, auch Sie aufzumachen und mit Ihnen verschiedenes zu besprechen, warum er wies unterlassen hat, ist uns nicht ganz klar; scheinbar hat er den Eindruck gewonnen, dass die Gespräche mit Herrn Dr. Silberschein genügen und dass Sie von diesem über alles informiert werden.

Zum Schlusse verständige Sie, dass wir Ihre Grüsse nach Osijek weitergeben werde so wie das vorige Mal.

In Erwartung Ihrer weiteren Mitteilungen begrüßen wir Sie mit vorzüglicher Hochachtung

Der Präsident
Dr. Hugo Kon
1 Beilage
Rekommandiert.

Der Sekretär:
Dr Rosenberg

*

32

Zagreb, 17.07.1942. – Pismo ŽBOZ H. Barlasu u Istanbulu.

den 17. Juli 1942.

„dr“-G/354/42
Herrn
Ch. Barlas
Istanbul
Kindertransport

Wir sind im Besitze Ihres w.Schreibens vom 1.d.M. und nehmen Ihre Mitteilungen mit Freude zur Kenntnis, da wir daraus ersehen, dass sowohl die Einreise in die Türkei wie auch die Durchreise durch Bulgarien gesichert erscheint. Wir rechnen damit, dass auch die Reise der Begleitpersonen genehmigt worden ist, trotzdem Sie darüber nichts besonderes erwähnen.

Aus Budapest bekommen wir in dieser Sache überhaupt keine Nachrichten, wie wir auch sonst von dort nicht viel zu erwarten haben. Es müsste der Herr N. Kraus auch Ihrerseits ersucht werden, sich dieser Sache in jeder Hinsicht anzunehmen.

Eine Identifizierung der Liste sollte durch den hiesigen Schweizer Konsul vorgenommen werden, denn eine Reise von hier nach Budapest zu diesem Zwecke wird wohl nicht zu bewerkstelligen sein. Übrigens hat der hiesige Schweizer Konsul schon anfangs Juni eine entsprechende Kinderliste (mit mehreren Exemplaren) überprüft, bestätigt und nach Bern (Fremdenpolizei) eingeschickt mit der Weisung, dass 2 Exemplare dem Herrn N. Schwalb, Geneve, auszufolgen wären. Sollte damit die Sache nicht geordnet und noch immer weitere Identifizierung notwendig sein, so soll das – wie oben erwähnt – durch den hiesigen Konsul geschehen. Natürlich muss er entsprechende Instruktionen bekommen.

Wir sind vollkommen überzeugt, dass Sie Ihr Möglichstes wegen günstiger und schneller Erledigung unternehmen, Sie müssen jedoch auch unsere Ungeduld und Besorgnisse verstehen.

Wir erwarten Ihre weiteren Nachrichten und begrüßen Sie mit vorzüglicher Hochachtung

Der Präsident:

Dr Kon

P.s. Bitte teilen Sie uns mit Ihre genaue Adresse.

Der Sekretär:

Dr Rosenberg

*

33

Ženeva, 21.07.1942. Pismo N. Švalba dr D. Rozenbergu u Zagrebu.

----23628

21.7.42.

Herrn Dr. D. Rosenberg,

ZAGREB

Sehr geehrter Herr Doktor Rosenberg,

In Beantworten Ihres Telegrammen vom 9. ds., sowie Ihres Briefes vom 13. ds. teile ich Ihnen mit, dass Silbado die Pakete weiter schickt, aber aus den schon Ihnen mal geäußerten Erklärungen in Bezug auf Saly muss ich den Erhalt dieser Pakete immer bestätigt haben. Dies aus Gründen, die ich Ihnen schon im letzten Telefongespräch angegeben habe. Es entstand diesmal keine Komplikation, umgekehrt die allerletzte Sendung,

weil ich einen sofortige telegraphische Bestätigung von Ihnen erhielt, wurde auch Hockey dem gemäß sofort geregelt.

Es tut mir sehr leid, Ihnen nochmals sagen zu müssen, dass die Kinderliste bisher nach Bern nicht angekommen ist und darum kann ich meinerseits die angeschnittene Angelegenheit nicht beschleunigen. Gehen Sie, bitte, bei dem dortigen Herrn der Sache nach und bitten Sie die Angelegenheit wie besprochen, wirklich sofort zu erledigen.

Bei meiner Tante Erze ist alles in der besten Ordnung, trotzdem dass sie in der letzten Zeit wieder sich schwer fühlte. Sie befindet sich aber seit den letzten Wochen bei meinem Verwandten Schotter auf Erholung und ich bin sicher, dass mit der Hilfe von Chaim, W. wird sie vollständig gesund werden. Dem Ischuw geht es auch sehr gut, er hat mehr Arbeit in seiner Wirtschaft als er sie bewältigen kann, selbstverständlich, dass seine Kinder, die das Schuljahr beendigt haben, ihm sehr in allen Zweigen behilflich sind. Alle vordienen gut und sind zufrieden. Sie erwarten in großer Sehnsucht die Tante Alija, die jetzt eine neue Schedule bekommen hat. Es ist mir noch schwer zusagen wann und auf welchem Wege ihre Kinder kommen werden, es ist aber wichtig der Fakt als solcher. Alle meine Verwandten denken an Sie und Ihre Angehörigen sehr oft und sehnen sich nach Ihnen. Sie hörten über die Krankheit Ihrer Kinder und bedauern sie sehr. Alle lassen Sie herzlich grüssen und wünschen Euch allen alles beste. So der Ischuw, wie auch Stefan W.

Ihrer Antwort entgegensehend, verbleibe ich mit den herzlichsten Grüßen. Ihr

N. Schwalb

*

34

Zagreb, 30.07.1942. – Pismo dr D. Rozenberga N. Švalbu u Ženevi.
ŽIDOVSKA BOGOŠTOVNA OBĆINA U ZAGREBU

ZAGREB I, 30. Juli 1942

BRZOJAV: HICEM ZAGREB
DR. DRAGUTIN ROSENBERG

Herr

Natan Schwalb

Geneve

Sehr geehrter Herr Schwalb!

Ihr w. Schreiben vom 21.d.M. erhielt ich am 27. und jenes vom 27. d.M. heute und wir danken Ihnen für Ihre verschiedenen Mitteilungen.

Bezüglich der Salypakete Medikamente werden wir also in Zukunft sowohl Sie wie auch Silbado eine Verständigung zukommen lassen. Wir erwarten sehnlichste die Sendung, da wir großen Bedarf haben, was Sie auch aus unserer seinerzeit übermittelten Aufstellung ersehen konnten.

Wir danken Ihnen für Ihre Bemühungen sowohl bei Saly Mayer und Dr. Tschlenoff wie auch bezüglich des Kindertransportes. In dieser letzten Angelegenheit ist eine äußerste Beschleunigung notwendig. Ich habe wiederholt und heute nochmals die Frage der identifizierten Listen besprochen: ich konnte persönlich konstatieren, dass faktisch am 6. Juni 1.J. das recom. Schreiben samt 4 Exemplaren der bestätigten Liste an die Eidgen. Fremdenpolizei, Bern, abgeschickt worden ist mit der Weisung, Ihnen 2 Exemplare auszufolgen. Nachdem auf das recom. Schreiben inzwischen eine Erledigung – leider negative – zugekommen ist, so ist erwiesen, dass das recom. Schreiben samt beigelegten Listen an die angegebene Adresse angelangt ist.

Mein Versuch nochmals die Listen verifizieren zu lassen und uns zu übergeben oder direkt einzuschicken, ist nicht gelungen. Übrigens befindet sich der Herr Vertreter jetzt in der Schweiz auf 3-4 wöchigen Urlaub. Vielleicht können Sie seine Adresse in Bern erfahren und mit ihm zusammen kommen. Es wäre für Sie und uns sehr wichtig und interessant. Er könnte Ihnen wahrscheinlich auch zur Empfangnahme der Listen verhelfen.

Es besteht leider derzeit keine Möglichkeit, Kind aus dem Lager für den Transport freizubekommen.

Wir haben bereits hier die Gesuche wegen Erteilung der Pässe für die Kinder und Begleitpersonen eingereicht und soll in kurzer Zeit diesbezüglich eine Entscheidung – wir hoffen günstige – erfolgen. Daher müssten uns die erforderlichen Beträge für die Reisespesen und Bekleidung zur Verfügung gestellt werden.

Ich erwarte mit Ungeduld Ihren Bericht über Ihre Besprechungen mit den Herren Valobra und Luzzato, sowohl bezüglich weiterer Sorge für die Emigranten und Internierten wie auch bezüglich der Reise.

Grüssen Sie, bitte, von uns allen vielmals Ihre Tante Erze und die ganze Familie, sie mögen Barlas in seinen Bemühungen unterstützen und aneifern.

Mit besten freundschaftlichen und brüderlichen Grüßen Ihr

Dr. Rosenberg

Recommandiert.

*

35

Zagreb, 31.07.1942. – Dopis ŽBOZ Redarstvenoj oblasti za grad Zagreb.

Br. 6188/31-VII-1942

Otpremljeno Ravnateljstvu, putničarski odsjek

31.VII.1942.

„dr“-G/354/42

Redarstvena oblast za grad Zagreb

Z a g r e b

Čast nam je podnijeti Vam u prilogu ovjerovljeni prepis rješenja Ministarstva unutrašnjih poslova od 15.IV.1942. Tbr 2550-I-A-1942, kojim se odobrava preselenje 50 židovske djece u Tursku, time da mi pozivom na to rješenje zatražimo za svako dijete putnicu.

Temeljem toga odobrenja podnosimo istodobno za svako dijete i osobe pratnje, prema priloženom popisu, obložene molbe za izdanje putnica i molimo, da sl. naslov izvoli te putnice ispostaviti i dostaviti ovoj općini.

Predsjednik:

Dr. Kon

Tajnik:

Dr Rosenberg

*

36

Zagreb, 06.08.1942. – Dopis ŽBOZ Ravnateljstvu za javni red i sigurnost.

6. kolovoza 1942.

„dr“ - A/354/42

Ravnateljstvo za javni red i sigurnost

Z a g r e b

Svojom molbom od 31. srpnja o.g. podnijela je ova občina Redarstvenoj oblasti za grad Zagreb posebne molbe za izdavanje putnica za židovsku djecu koja treba da presele u Tursku, sve to na temelju odobrenja Ministarstva unutrašnjih poslova od 15. travnja 1942. pod T.br. 2550-I-A.1942.

Ta naša molba zaprimljena je kod Redarstvene oblasti za grad Zagreb dana 31. srpnja 1942. pod brojem 6188/31.VII.1942, te je istoga dana dostavljena sl. naslovu, zajedno sa popisom svih koji treba u tom

transportu da putuju i zajedno sa ovjerovljenim pripisom ministarskog odobrenja, u svrhu odobrenja izdavanja putnih isprava.

Radi ubrzanja i olakšanja izdanja putnih izprava slobodni smo podnijeti sl. naslovu i izravno u prilogu ovjerovljeni pripis navedenog ministarskog odobrenja kao i popis svih osoba koje treba u tom transportu da putuju, time da bi se možda mogla izdati i zajednička (kolektivna) putna izprava za sve odnosne osobe.

Putne izprave treba da glase za putovanje u Mađarsku, Rumunjsku, Bugarsku, Tursku i Aziju.

Predsjednik:

Dr. Kon

2 priloga.

Tajnik:

Dr. Rosenberg

*

37

Ženeva, 16.08.1942. – Pismo N. Švalba dr. D. Rozenbergu u Zagrebu.
Geneve, 16.8.42.

Herrn

Dr. D.Rosenberg

Z A G R E B

Sehr geehrter Herr Dr. Rosenberg,

ich danke Ihnen sehr für Ihren Brief vom 30.7.samt dessen Copie und will Ihnen auf einige Dinge folgend antworten:

Vorige Woche veranlasste ich Ihnen eine 8,4 kg Paket zu senden. Hoffentlich haben Sie es in der Zwischenzeit erhalten und es mir bestätigt. Der Zettel an Silbado ist nicht ausreichend und ich bitte Sie diesbezügl. wie das letzte Mal zu handeln.

Wegen der Kinder habe ich von mir aus das Möglichste getan. Wie der konnte ich den Herrn Vertreter noch nicht aufsuchen. In der Zwischenzeit sprach ich mit Herrn Blum und er teilte mir mit, dass die Liste eurer Kinder in Ankara bestätigt wurde und durch das Rote Kreuz dem Schweizer Gesandten in Budapest zur Identifikation übermittelt worden ist. Ich erklärte ihm, dass dies schwer sein wird, wenn er oder Kraus die ung. Durchreisevisen für die Kinder nicht durchsetzen werden. Darauf antwortete er, dass es sehr schwer sein wird, besonders da die türk. Durchreise für Eure Kinder noch nicht geregelt ist. Daraufhin bat ich ihn,

er soll sich bemühen, dass der Schweizer Vertreter, die bestätigte Liste seinem Kollegen bei Euch zur Erledigung senden soll. Ich werde also in diesem Sinne alles Mögliche tun.

Schreiben Sie mir bitte, ob Sie wegen Erteilung der Pässe für die Kinder und Begleitpersonen eine positive Antwort erhalten haben. Beten Sie mir, wie viel diese kosten. Die Reisespesen und die nötige Summe für die Bekleidung werde ich Ihnen sofort nach Erhalt dieser positiven Antwort, zukommen lassen.

Herr Valobra wies uns auf die Schwierigkeiten seiner Durchreisemöglichkeit hin. Wegen der Emigranten erklärte er uns, dass sie bei ihm ziemlich gut eingeordnet sind, so. z.B. ist Indig mit seinen Kindern seit einem Monat in Nonantola sehr zu versorgt. In der Auswanderungsfrage seiner und Josefs Emigranten konnten wir leider nicht viel regeln und vereinbaren, da der Wog über Lissabon nach X.L. etwas schwerer ist, da die Auswanderergruppe, die vor vielen Wochen in das Zielland ging sich noch in Laurenzo Merques befindet.

Ich wäre Ihnen sehr verbunden, wenn Sie mir antworten würden, ob Sie meine letzten Grüsse nach Osiek übergeben haben, ob man die Kinder oder den Klal und Sie darunter durch Vermittlung des Herrn Kossif freibekommen könnte.

Ihrer baldigen Antwort laut meiner neuen Adresse entgegensehend, grüsse ich Sie und Alle, Alle, auch von meiner L. Arzi herzlichste Ihr

N. Schwalb

*

38

Istambul, 20.08.1942. – Dopisnica Marije Bauer ŽBOZ.

Tit. Židovska Bogoštovna Obćina

Zagreb

Ich erhielt Ihnen sehr geehrter Scherben vom 17. Juli sammt Copie Barlas, leider bin ich schon die 5. Woche(n) an einer sehr schwerer Bronchitis krank und konnte nicht viel erfahren - was mit der Action der Kinder geschah. Herr Barlas ist vor einem Monat heimgereist und Dr. Goldin saugte mir per Telefon, dass die rumänischen Visis(!) noch nicht erteilt wurden um den Kindertransport Transit über R(umänien) zu führen. Es tut mir bitten leid, dass ich Ihnen nichts Besseres noch melden kann, Beste Grüsse Maria Bauer.

*

39

Zagreb, 26.08.1942. – Pismo (dr D. Rozenberga) N. Švalbu u Ženevi.

Zagreb, den 26. August 1942.

Herrn

Natan Schwalb

G e n e v e

131 Rue de Lausanne

Sehr geehrter Herr Schwalb:

Ihr w. Schreiben v. 16.D.Mts. habe ich erhalten und hoffe dass Sie inzwischen den Brief von 16. d. Mts. schon erhalten und daraus die Situation ersehen haben. Für die avisierten 8.4 kg Salypakete wurde schon der Dank ausgesprochen. Es wird unbedingt notwendig sein, mit Versandt der Salypakete und sonstiger Medikamente wie bisher fortzusetzen.

Die Frage des Kindertransportes ist jetzt natürlich nicht mehr aktuell. Sehr schade!

Ihre Grüsse habe ich zwar seinerseits nach Oseik weitergegeben, jedoch besteht dort jetzt weder eine Gemeinde noch überhaupt eine Gruppe. Alles ist von dort so wie auch aus allen übrigen Orten wegtransportiert, angeblich nach Schlesien (bei Kattowitz).

Von einer Inanspruchnahme des Herrn Kessee kann man, glaube ich, keinen Erfolg erwarten. Vielleicht würde eine direkte Fürsprache des Herrn Abbakadosch für einige Personen hier von Erfolg sein, es müsste dies aber mit nötigem Nachdruck und sofort erfolgen.

Wir warten Hilfe und Nachrichten von Ihnen und anderen Freunden.
Beste Grüsse Ihr (bez potpisa).

*

40

Ženeva, 28.08.1942. – Pismo N. Švalba dr D. Rozenbergu u Zagrebu.
Na početku dopisano istom rukom kao i na kraju br. 26: Q t govönlich.

Geneva, 28.8.42.

Herrn

Dr. D. Rosenberg

c/o jueed. Kultusgemeinde

Zagreb

Sehr geehrter Herr Doktor,

hiermit bestätige ich den Erhalt Ihres Briefes vom 16.8. samt Copie.

Es tut mir sehr leid, dass die Frage das Kindertransportes so einen schlechten, Verlauf angenommen hat. Von uns aus machten wir das Möglichste, aber die schwierige Erledigung der verschiedenen Formalitäten bei den verschiedenen Stellen verunmöglichte eine Beschleunigung seitens unserer Instanzen. Trotzdem ist meine Meinung, dass mir unsere Anstrengungen nicht aufhören lassen sollen, und das Nötige Weit bei Herrn Kraus, bei Herrn Barles und im Roten Kreuz bearbeiten. Möglich dass sich bis dahin auch die Angelegenheit bei Ihnen zum Guten anderen wird.

Ich begreife schon Ihre jetzige Arbeit. Ich bemühe mich um weiteren Salypakete. Ich aber von der letzten Bestätigung unzufrieden aus Gründen die ich Ihnen im ersten Absatz meines Briefes vom 21.7. erklärte. Ich bitte Sie daher direkt den erhalt der letzten Paketensendung zu bestätigen und damit haben Sie auch das Heitern beschleunigt.

So viel für heute, da ich mit Plitim usw. sehr viel zu tun habe. Teleg. Sie bitte, den Ischur und ich werde innerhalb der nächsten Woche mich um eine neue Paketensendung bemühen.

Ihnen und allen alles Beste wünschend, verbleibe ich mit den herzlichsten Grüßen Ihr

N. Schwalb

*

41

Zagreb, 01.09.1942. / Pismo ŽBOZ Mariji Bauer u Istanbulu.

September 1942.

354/42- "dr" / dk.

Frau

Marie Bauer

Istanbul

Kadiköy

Heute erhielten wir Ihre w. Karte vom 20.v.mts. und übermitteln Ihnen beiliegend die Kopie unseres heutigen Schreibens an Herrn Barlas, woraus Sie die ganze Situation ersehen können.

Leider ist auch Ir Neffe mit seinem Onkel deportiert worden.

Mit vorzüglicher Hochachtung:

Dr. Kon

1 Beilage

Dr Rosenberg

*

42

Zagreb, 01.09.1942. – Pismo ŽBOZ N. Švalbu u Ženevu.

ŽIDOVSKA BOGOŠTOVNA OBĆINA U ZAGREBU

ZAGREB I, 1. September 1942.

Herrn

Natan Schwalb

Geneve

131 Rue de Lausanne

Sehr geehrter Herr Schwalb!

Heute erhielten wir Ihr Schreiben vom 28. August I.J. und haben Ihnen wie folgt gedrahtet: „Bezugnehmend Euere Briefe 16 und 26. August Salypakete wie früher in Ordnung“ was wir auch hiermit bestätigen.

Wir sind also in Erwartung der versprochenen und avisierten Salypakete wie auch sonstiger Medikamente und Nährpräparate. Beiliegend die Kopie unseres heutigen Schreibens an Herrn Barlas bezüglich des Kindertransports. Sie werden daraus, wie auch aus dem Inhalte unseres Briefes vom 26. August I.J. an Sie, unsere Situation und Erwartungen ersehen können. Wenn etwas getan werden soll, so nur raschesten und ohne viele Formalitäten.

In Erwartung Ihrer Nachrichten begrüßen wir Sie mit vorzüglicher Hochachtung:

Dr. Hugo Kon

Dr Rosenberg

1 Beilage

*

43

Zagreb, 01.09.1942. – Pismo ŽBOZ H. Barlasu u Istanbulu.

September 1942.

354/42- "dr"/dk.

Herrn

Ch. Barlas

Istanbul

Pera Palas

Kindertransport.

Bezugnehmend auf den letzten Absatz unseres Briefes vom 17. Juli I.J. teilen wir Ihnen mit, dass sich unsere Beführungen leider bewahrheitet haben: unsere Situation hat sich inzwischen im Laufe des Monates Au-

gust so gründlich und katastrophal geändert, dass das ganze Projekt des Kindertransports in die Türkei in der ersten Form nicht mehr aktuell ist. Fast die ganze jüdische Bevölkerung im ganzen Staate ist nach Nordosten deportiert worden. Darunter befinden sich sozusagen sämtliche Kinder, welche für den Transport in die Türkei erwählt waren, wie auch ein großer Teil der Begleitpersonen.

Wir sind jetzt selbst nicht im Klaren, was wir von diesem Projekt für den kleinen übrig gebliebenen Rest der Kompetenz erwarten können. Jedenfalls erwarten wir auch von Ihnen eine Mitteilung, wie Sie sich das Ganze jetzt weiter vorstellen und begrüßen Sie mit Hochachtung:

Dr. Kon

Dr. Rosenberg

*

44

Istanbul, 07.09.1942. – Pismo H. Barlasa, ŽBOZ u Zagrebu.

Ch. Barlas

Istanbul, 7.9.1942

Pera Palas

Židovska Bogoštovna Obćina u Zagrebu

Z a g r e b

Ich bin gestern von meiner Heimreise wieder hier eingetroffen und habe ihren Brief vom 17.7. ds. Js. vorgefunden. Inzwischen ist die Sache so weit gediehen, dass ich die Hoffnung habe, dass der türkische Konsul in Budapest in den nächsten Tagen beauftragt wird, die Visen zu erteilen.

Ich verstehe nicht den Passus betreffs Identifizierung der Liste, wonach der Schweizer Konsul im Juni ds. J. die Liste überprüft und nach Bern geschickt haben soll mit dem Auftrag, zwei Exemplare an Herrn Nathan Schwalb zu schicken.

Zu Ihrer Kenntnisnahme teile ich Ihnen mit, dass Herr N. Schwalb mit der Erledigung von Zertifikaten und Visen etc. nichts zu tun hat und dass es falsch ist, die Listen an eine andere Stelle als an den offiziellen Vertreter der Jewish Agency in Istanbul oder an das Palästina-Amt in Genf zu schicken. Die Verhandlungen mit Behörden in Fragen der Immigration müssen in offizieller Form geführt werden.

Ich fahre in einigen Tagen nach Ankara und hoffe, Ihnen bald zu telegrafieren.

Hochachtungsvoll

Ch. Barlas

*

45

Zagreb, 10.09.1942. – Pismo ŽBOZ N. Švalbu u Ženevi.

ŽIDOVSKA BOGOŠTOVNA, OBĆINA U ZAGREBU

ZAGREB I, 10. September 1942.

Herrn

Natan Schwalb

G e n e v e

131 Rue de Lausanne

Sehr geehrter Herr Schwalb!

Wir bestätigen den Empfang Ihres w. Schreibens vom 6. d. Mts.
und haben Ihnen heute folgendes gedrahtet:

„Bezugnehmend Euer Schreiben sechsten
bestätigen Salypakete Stopp bisher
Schischa in Ordnung“
was wir auch hiemit bestätigen.

Wir hoffen dass Sie inzwischen unser Schreiben vom 2. d. Mts. mit
Kopie des Briefes an Commission Mixte, wie auch unsere Depesche vom
7. d. Mts. und das Begleitschreiben vom selben Tage erhalten haben.

Wir danken Ihnen für Ihre Bemühungen und für die guten Wün-
sche, welche wir auch hiemit erwideren.

Leider können wir auf fast keine Ihrer Fragen eine wenn auch an-
nähernd konkrete Antworte erteilen. Die Gemeinde in Osiek hatte im Jah-
re 1940 über 3000 Seelen, Zagreb cca 12.000 Seelen; der heutige Stand
ist nicht genau bekannt, aber anscheinend gibt es in Osiek nur noch sol-
che Juden, welche sich in Mischehen befinden; ähnlich ist es in Zagreb,
wo noch eine weitere Anzahl ganz Alter, Kranker und Transportunfähiger
der Gemeinde zwecks Versorgung übergeben worden ist.

Der Herr Kadosch kann alles was ihn interessieren sollte von sei-
nem hiesigen Freund erfahren.

Mit den Deportieren haben wie gar keinen Kontakt und keine Be-
richte.

Wir begrüßen Sie mit vorzüglicher Hochachtung:

Dr. Hugo Kon

Dr Rosenberg

*

46

Istanbul, 10.09.1942.- Pismo Marije Bauer Židovskoj bogoštovnoj obćini u Zagrebu.

Istanbul 10. [Nov. 1942?]

Tit.

Bogostovna Obcina
Zagreb

Ich erhielt gestern Ihr sehr geehrter Schreiben vom I. d. M. und können Sie sich denken welchen Kindruck mir der Inhalt machte. Herr Barlas befindet sich eben in Ankara um die Visis in Empfang zu nehmen, ich verständige ihn telefonisch, dass es leider für unsere Kinder zu spät ist. Er kommt in 2-3 Tagen zurück, da wollen wir sehen was zu machen ist. Ich tat was ich konnte, leider reicht meine macht nicht weiter. Sie können es sich lebhaft vorstellen, wie mich die Nachricht über mein Enkelkind zerschmettert hat. Meiner Tochter darf ich das gar nicht mitteilen, denn würde das von unabsehbaren Folgenden. Ich ersuchte Dr. Goldin er möchte erfragen ob wir die Verifikation der erteilten Ausreiseerlaubnisse erhalten können, damit wir uns durch das Schweizer Konsulat dort mit dem Roten Kreuz in Verbindung setzen können. Wir können aber ohne diese Dokumente nichts machen.

Ich wäre Ihnen sehr verbunden, wenn Sie mir bald antworten würden und begrüße Sie. Hochachtungsvoll

Maria Bauer

*

47

Ženeva, 28.08.1942. – Pismo N. Švalba dr H. Konu u Zagrebu.

Genf, den 20. September

Herrn

Dr. Hugo Kon

c/o Jued. Kultusgemeinde

Z A G R E B

Sehr geehrter Herr Dr. Kon,

Hiermit bestätige ich den Erhalt Ihrer Briefe vom 1.9. samt Kopie, vom 2.9. samt Kopie, vom 7.9. und 10.9.

Es freut mich sehr dass die Medikamente sie schon auf dem Aege zu Ihnen befinden, hoffentlich werden sie bald ankommen Ich möchte Sie bitten, dann den Erhalt zu bestätigen. Mit großer Freud erhielt ich Herrn Val. Grüsse von D. -

Ich danke Ihnen für Ihre Informationen über den Herrn Mazav. Selbstverständlich, dass wir uns bemühen, ihm zu helfen. Ich werde alles tun, um noch diese Woche Ihnen, über Dr. Kon Ihnen e[...] Salypaket wie das letzte Mal zukommen zu lassen. Ich bitte Sie sehr, [...] den Erhalt wie sonst zu bestätigen.

Ich wäre Ihnen sehr dankbar, wenn Sie mir Best sagen würden, ob noch eine gewisse Anzahl Kinder bei Euch vorhanden sind und ob sie ausreisen können. Es handelt sich nämlich wieder um die Jugend Alijah angelegenheit. Im positiven Falle schicken Sie mir, bitte, eine neue Kinderliste mit allen nötigen Daten wie das allerletzte Mal.

Unsere Kante Arzt ist wohllauf, sie arbeitet intensiv und ihr Kinder sind ihr in der Wirtschaft behilflich. Alle verdienen gut. Haben nur große Sorgen mit unserer Golah, der täglich immer schlimmer geht. In der letzten Zeit wurde sie mehrmals von ihren Verwandten Geraus besucht.

Mir geht es wie bisher. Arbeit und Sorgen gibt es über den Kopf. Nur einiges freut mich besonders der Besuch von Pali[?].

Ich wünsche Ihnen und Allen alles Beste zum bevorstehenden Neujahr – und Versöhnungstag. Seien Sie bitte gesund, stark und mutig!

Herzlichste Grüsse Ihr

N. Schwalb

*

48

Zagreb, 30.09.1942. – Pismo ŽBOZ N. Švalbu u Ženevu.

ŽIDOVSKA BOGOŠTOVNA OBĆINA U ZAGREBU

ZAGREB I, 30. September 1942.

Herrn

Natan Schwalb,

G E N E V E

131, Rue de Lausanne

Hochgeschätzter Herr Schwalb!

Wir bestätigen der Erhalt Ihrer werten Zuschrift vom 20. d. dessen Inhalt wir dankend zur Kenntnis nahmen.

Der Zustand des Herrn Mazav hat sich nicht gebessert, ist stationär, doch hoffen die Ärzte, dass er sich nicht verschlechtern wird. Die versprochenen Salypakete werden ihm zweifellos zu Gute kommen, und danken Ihnen hiefür im Voraus viele Male.

Der seinerzeit geplante Kindertransport musste zur Gänze aufgelassen werden.

Wir haben noch einen Rest von Kindern, die wir wenn es uns nur möglich sein wird, gerne versorgen möchten.

Wir haben uns deshalb gestern an Herrn Ch. Barlas in Istanbul gewendet, und werden wir möglichst bald eine neue Liste zusammenstellen, und sie Ihnen wie auch Herrn Barlas einsenden.

Die uns übermittelten Wünsche anlässlich des Neujahrstages erwidern wir aufs herzlichste.

Wir begrüßen Sie mit vorzüglicher Hochachtung:

Dr. Hugo Kon

Dr M. Freiberger

*

49

Istanbul, (oko 02.10.) 1942. – Pismo H. Barlasa ŽBOZ.

Ch. Barlas

Istanbul, 2.10.42.

Zidovska Bogostovna Obcina

u Zagrebu

Z a g r e b I

Liebe Freunde,

Ich habe Ihren Brief vom 1. v.Mts. gesehen. Es ist unendlich bedauerlich, dass gerade jetzt, wo die Einreise des Kindertransports in die Türkei genehmigt wurde, das Unglück geschehen ist und die Kinder deportiert wurden. Aus einem anderen Brief an eine befreundete Familie vom 22. v. Mts. ersehe ich aber, dass ein kleiner Teil der Kinder zurückgeblieben ist. Könnten Sie mir wenigstens die Namen angeben, damit wir vielleicht diesen Kindern die Einreise ermöglichen? Können Sie mir mitteilen, wo die übrigen Kinder sich befinden, damit ich vielleicht durch Vermittlung des Roten Kreuzes versuche, Ihnen möglicherweise auch zur Einreise in die Türkei zu verhelfen?

Ich erwarte Ihre Mitteilungen und verbleibe mit bestem Grüss

Ch. Barlas

*

50

Istanbul, (oko 10.10)1942. – Pismo H. Barlasa ŽBOZ.

Zidovska Bogostovna Obcina u Zagrebu

Z a g r e b I

Ich bestätige den Empfang Ihres Briefes vom 29.9. d.J. und teile Ihnen mit, dass wir versuchen werden, andere Kinder anstatt derjenigen, die leider nicht fahren können, den Transit zu ermöglichen. Ich bitte Sie, mir daher sofort eine Ersatzliste einzusenden. Diejenigen, die von der früheren Listen geblieben sind, können kommen und müssen daher nach Budapest fahren, um sich dem Transport anzuschließen. Leider ist Ihre Mitteilung unklar, um wieviel Kinder es sich handelt. Bitte telegrafieren Sie sofort.

Ich will Ihnen nochmals versichern, dass ich alles Mögliche tue, um Ihnen zu helfen und bitte Sie mir mitzuteilen, falls Sie irgendeine Nachricht von den Kindern erhalten haben, damit wir vielleicht die nötigen Schritte einleiten um ihnen zu ermöglichen, die bestätigten Visen auszunützen.

Mit bestem Grüß

Ch. Barlas

*

51

Zagreb, 14.10.942. – Pismo ŽBOZ N. Švalbu u Ženevi.

ŽIDOVSKA BOGOŠTOVNA OBĆINA U ZAGREBU

ZAGREB I, 14. X 1942.

Herrn

Natan Schwabl

G e n e v a

Hochgeschätzter Herr Schwabl,

Wir übersenden Ihnen beiliegend eine Kopie des Schreibens an Herrn Barlas. Wie Sie daraus ersehen, wollen wir in der Angelegenheit das Transportes vom Neuen beginnen.

Gleichzeitig müssen wir Ihnen mitteilen, dass wir mit Besorgnis den Ausfall Ihrer regelmäßigen Mitteilungen vorstellen mussten. Bis heute, d.h. den 14.X. haben wir nichts erhalten. Melden Sie sich bitte bald, damit unsere ohnedies Schwere Arbeit nicht mit neuen Sorgen belastet wird.

Mit besten Grüßen

Dr. Hugo Kon

Dr. M. Freiberger

*

52

(Zagreb, oko 14.10.1942.) – Pismo dr H. Kona JOINT-ovoj kancelariji za Palestinu u Budimpešti.

334/dr.F./DA

Palästina Amt

p.A. Joint Distribution

B u d a p e s t

Hotel Bristol

Herr Barlas teilte uns mit seinem Schreiben vom 10. d.M. u.A. folgendes mit:

... „Diejenigen, die von der früheren Listen geblieben sind, können kommen und müssen daher nach Budapest fahren, um sich dem Transport anzuschließen”

Da uns nicht klar ist, um welchen Transport es sich handelt, haben wir Ihnen heute Folgendes gedrahtet:

„BARLAS FORDERT ANSCHLUSS AN BUDAPESTER KINDER-TRANSPORT FÜR TÜRKEI MELDET NÄHERES ANRUFET”.

Wir erwarten im Sinne dieses Telegramms Ihren Anruf, sowie einen ausführlichen Bricht.

Hochachtungsvoll:

dr. Kon. m.pp

P.S.

Wollen Sie uns mitteilen, was Sie zweckest Transitbewilligung unternommen haben.

*

53

Zagreb, 14.10.1942. – Pismo ŽBOZ H. Barlasu u Istanbulu.

14. Oktober 1942.

Herrn

Ch. Barlas

Istanbul

Lieber Herr Barlas!

Wir bestätigen dankend den Empfang Ihres Schreibens vom 2.X.

In Zagreb verblieben cca 34 Kinder im Alter von 7-16 Jahren die für einen Transport in Frage kommen. Wir senden Ihnen gleichzeitig die Liste ein.

Noch vor zwei Monaten hatte sich unser Oberrabbiner Herr Dr. Freiberger an den Heiligen Stuhl gewandt, um durch die Nunziaturen in Budapest, Bukarest und Sofia bei den dortigen Regierungen die Durchreisevisa zu erlangen. Gestern wurde ihm vom hiesigen Nunzius ein Brief des Kardinal - Staatssekretärs vorgewiesen, in dem mitgeteilt wird, dass sich der Nunzius in Budapest an das Außenministerium gewendet hat, und dieses sich bereit erklärte, für den Transport die Visa zu erteilen. Zu unserer Verwunderung wurde ihm gleichzeitige mitgeteilt, dass in dieser Angelegenheit in Budapest bisher nicht vorgesprochen wurde.

Wir ersuchen Sie darum, uns telegrafisch die Liste zu bestätigen und gleichzeitig mitzuteilen, ob wir für alle, an der Liste sich Befindenden hier um die Pässe ansuchen können.

Um die Durchreise durch Ungarn brauchen Sie sich nicht bemühen. Falls wir etwas über die weiteren Transitmöglichkeiten erfahren, werden wir Sie sofort verständigen.

Mit besten Grüßen.

*

54

Zagreb, 14.10.1942. – Pismo ŽBOZ H. Barlasu u Istanбуlu.

14. Oktober 1942.

354/42 dr. F./da

Herrn

Ch. Barlas

ISTANBUL

Sehr geehrter Herr Barlas,

Beiliegend das neue Verzeichnis der Kinder, die für den Transport in Frage kommen.

Hiezu wollen wir bemerken:

a) wir haben die Altersgrenze von 7 Jahren angenommen, und hoffen, dass es Ihnen gelingen wird die Sache so zu andern.

b) Das Begleitpersonal: von den im Verzeichnis vom 2 Juni I.J. genannten Personen entfallen die unter No. 3,4,5,6,7. (Rosenberg dr. Dragutin, Hacker Žiga und Roza, Maestro Jakob und Rifka), hingegen verbleiben die unter No. 1,2,8 u.9, sowie das Ehepaar Pollak und Ascher.

Wollen Sie die Güte haben, und wenn es irgendwie möglich ist,
noch zu den Obengenannten folgende Namen hinzufügen zu wollen:

- 5 SCHWARTZ Emil Zagreb 16. 8. 1917. Kroatien dtto
SCHARTZ Eva geb. Dym Vel. Bečkerek 13.7.1922. dtto
Mit keinem Kind Tamara-Chana Zagreb, 17.7.1942.
6 RECHNITZER dr. Mirko Slunj 22. 1. 1900. Kroatien dtto
RECHNITZER Vera geb. Kraus 19.12.1908.
Es wären hiemit 6 Begleitpersonen mit Gattinen.

*

55

Zagreb, 14.10.1942. / Pismo dr H. Kona i dr M. Frajbergera H. Barlasu u Istanbulu.

354&42 Dr.F. - mf.

14. Oktober 1942.

Herrn Ch. Barlas

I s t a n b u l

Lieber Herr Barlas!

Wir bestätigen dankend den Empfang Ihres Schreibens vom 2.X.

In Zagreb verblieben cc. 34 Kinder im Alter von 7-16 Jahren, die für einen Transport in Frage können. Wir senden Ihnen gleichzeitig die Liste ein!

Noch vor 2 Monaten hatte sich uns. Oberrabbiner Dr. Freiberger an den Hl. Stuhl gewandt, um durch die Nunziaturen in Budapest, Bukarest und Sofia bei den dortigen Regierungen die Durchreisevisa zu erlangen. Gestern wurde ihm vom hiesigen Nunzius ein Brief des Kardinal - Staatssekretärs vorgewiesen, in dem mitgeteilt wird, dass sich der Nunzius in Budapest an das Außenministerium gewendet hat, und dieses sich bereit erklärte, für den Transport die Visa zu erteilen. Zu unserer Verwunderung wurde ihm gleichzeitige mitgeteilt, dass in dieser Angelegenheit in Budapest bisher nicht vorgesprochen wurde.

Wir ersuchen Sie darum, uns telegrafisch die Liste zu bestätigen und gleichzeitig mitzuteilen, ob wir für alle, an der Liste sich befindenden hier in die Pässe hier ansuchen können.

Um die Durchreise durch Ungarn brauchen Sie sich nicht bemühen. Falls wir etwas über die weiteren Transitmöglichkeiten erfahren, werden wir Sie sofort verständigen.

Mit besten Grüßen.

Dr Kon

Dr. Freiberger

*

56

(Zagreb) 23.10.1942. – Pismo dr H. Kona i dr M. Frajbergera H. Bralas u Istanbulu.

354/dr.F./ds

23. Oktober 1942.

Herrn

Ch. Barlas

Istanbul

Wir bestätigen dankend den Empfang Ihres w. Schreibens vom 10.ds. M. Wir haben heute folgenden Telegramm an Sie abgesendet:

„Brieferhalt zehnten sendet sofort bestehende Original Einreisebewilligung zwecke Pausgesuch Stopp von früherer Gruppe fünfzehn Kinder acht Begleiter bereit Stopp Eraetzliste insgesent vierunddreißigen Kinder vierzehnten abgegangen rückdrahtet.

Das Telegramm bezieht sich auf die in der Liste vom 2. Juni genannten Namen. Da wir keine Empfangsbestätigung dieser Liste von Ihnen haben, und sich auch unser Schreiben von 14.ds.K. auf dieselbe bezieht, sonder mir Ihnen eine Kopfe derselben.

Da uns nicht klar ist wie für ein Transport aus Budapest geht, haben wir heute nach Budapest folgenden telegrafiert.

„Barlas fordert Anschluss an Budapester Kindertransport für Türkei meldet Näheres anrufe.“

Wir bitten Sie uns daher sofort mitteilen zu wollen, warum es sich handelt.

Ebenso wollen Sie uns, bitte, telegrafieren, ob für die Begleitpersonen Bewilligung erteilt wurde. Weiter sind wir vollkommen uninformatiert, wie es um die Durchreisevisa steht, wer die ansuchen soll u.s.w. Wir werden in einigen Tagen, durch die im Brief vom 14. ds.M. genannten Verbindungen versuchen die Angelegenheit von hier aus zu erledigen, bitten Sie daher nichts zu unterlassen, was fördernd in dieser Sache Ihrerseits gemacht worden kann.

Von den Abtransportierten haben wir keine Weichrichten.

Wir danken für Ihren Bemühungen und wären sehr glücklich [...] Sie diesmal von einen glücklicheren Erfolg gekrönt wären.

Dr. Kohn m.p.

Dr. Freiberger m.p.

*

57

Ženeva, 29.10.1942. – Pismo N. Švalba dr H. Konu u Zagrebu.

Herrn Dr. Kon,
c/o Jued. Kulturgemeinde
Zagreb

Sehr geehrter Herr Dr. Kon,

Leider komme ich erst heute dazu, Ihre Briefe vom 30/9, 11/10 und 14/10 samt allen Beilagen zu bestätigen und zu beantworten. Die Gründe hiefür waren hauptsächlich zeitlicher Natur. Außerdem konnte ich erst gestern mit Onkel Saly wegen der nächsten Paketensendung etwas konkretes vereinbaren.

Es freut mich sehr, dass Sie alle Vorbereitungen zur Ausreise der Kinder unternommen haben. Da ich nicht weiß, wie lange ein Brief von Euch an Herrn Barlas geht, habe ich ihm sofort nach Erhalt Ihres Briefes die Kinderliste u.s.w. eingesandt. Ich bitte Sie sehr, mich weiter auf dem Laufenden zu halten. Wie ich mit Herrn Blum diese Woche tel. sprach, soll im Anfang des nächsten Monats die erste Gruppe seiner Kinder abfahren. Dieses soll eine Gruppe vom 50 Kindern sein.

Es interessiert mich sehr zu wissen, ob die Ihnen am 9. d.M. zugekommene Nachricht von Croimixt über die Medikamente, sich bewahrt hat.

Heute oder morgen werde ich bei Silbado den Versand von fast des Doppelten des Letztgeschickten Paketes veranlassen. Sie werden so lieb sein und mir den Erhalt als schmoneh tel. bestätigen.

In Erwartung Ihrer baldigen Nachricht, wünsche ich Ihnen alles Beste und begrüße Sie und alle Ihre Schützlinge

Ihr

N. Schwalb

*

58

Zagreb, 02.11.1942. – Pismo ŽBOZ N. Švalbu u Ženevi.

ŽIDOVSKA BOGOŠTOVNA OBĆINA U ZAGREBU

ZAGREB I,

2. November 1942.

Herrn

Natan Schwalb

G e n e v e

Sehr geehrter Herr Schwalb,

Mit Bezug auf Ihr Schreiben vom 20. v.M. übersenden wir Ihnen wunschgemäß die neu zusammengestellte Kinderliste, welche die rest-

lichen Kinder vom erstgedachten Transport, sowie die neu hinzugekommenen und schließlich auch die hiezu nötigen Begleitpersonen enthält.

Zur genaueren Erläuterung dieser Liste, lassen wir Ihnen beiliegend auch die Kopien unsererer an H. Barlas gerichteten Briefe vom 30.6., 14. und 23.10. l.J. zugehen, mit der gleichzeitigen Bitte, alles zu unternehmen, damit diesmal der Transport wenn auch reduziert, doch zu Stande kommt.

Gern sehen wir Ihren günstigen Nachrichten so rasch als möglich entgegen, danken Ihnen für Ihre Bemühungen und verbleiben inzwischen mit freundlichen Grüßen:

Dr. Hugo
3 Beilagen
Recommandiert

Kon Danon(?)

*

59.

Zagreb, 5. XI 1942. – Telegram predstavnštva jevrejske organizacije HICEM u Zagrebu, N. Krausu (Krausz), predstavniku te organizacije u Budimpešti.

Krauss

BUDAPEST

ERZSEBET KOERUT 26

IHR TELEGRAMM 5/11 STOP ANRUFEN 6/11 ACHTZEHN UHR
BERICHTET DANN FÜR WIE VIEL WELCHE KINDER UND BEGLEITPERSONEN TÜRKVISEN BEWILLIGT STOP FALLS RUMÄNISCHE VISEN NOTWENDIG WO ERTEILT WEIDEN STOP ANGEBET GENAUE REISE MODALITÄTEN ABFAIRTS DATXUM DRINGDRAHTET

HICEM

[Exp.:] ŽBOZ.

*
60

Zagreb, 05.11.1942. – Pismo ŽBOZ JOINT-ovoj kancelariji za Palesti-nu u Budimpešti.

5. November 1942.

dr. F./DA
Titl.
Palamt
c/o Joint
B u d a p e s t
Bristol Hotel

Am 23. X. haben wir Ihnen telegraftiert:

BARLAS FORDERT ANSCHLUSS AN BUDAPESTER KINDERTRANS-
PORT FÜR TÜRKEI MELDET NÄHERES ANRUFET

und Sie gebeten, uns telefonisch anzurufen. Am selben Tag haben wir das Telegramm brieflich bestätigt.

Bis heute erhielten wir von Ihnen weder einen Anruf noch eine briefliche Bestätigung. Es ist uns zwar auch bis nun nicht klar gewesen, warum die Antwort ausbleibt, heute aber, nachdem wir aus einer Zuschrift des Herrn Schwalb vom 29.X.I.J. entnehmen, dass Anfang dieser Woche ein Kindertransport aus Budapest abfahren soll, ist uns Ihr Nicht-schreiben mehr als unverständlich.

Wir ersuchen Sie daher einzusehen, wie wichtig uns Ihre Nachricht sind. Es handelt sich um Lebensfragen: Bitte antworten Sie uns so-fort, und zwar je ausführlicher,

Mit besten Grüßen (nema potpisa).

*
61

Istanbul, 05.11.1942. – Pismo Marije Bauer ŽBOZ.

DEKORKAPLAMA
IVOR BAUER ve ORTAKLARI
Her nevi Kaplama ve Kontrplak
TOPTAN ve PERAKENDE
MAHMUT PASA KORKCO HAN 12/18
Telefon: 22030
Telegraf Adresi: Bauer-Istanbul
Tit.
Židovska Bogoštovna Općina Zagreb

Istanbul, 5.XI.1942

Ihre freundliche Zuschrift vom 27.X. habe ich erhalten und ging gleich zu Dr. Goldin, welcher sofort an Herrn Kraus drahtete, damit sich dieser mit Ihnen in Verbindung setzt, Ihnen all Aufklärungen erteilt, welche Schritte er in der Ausreise der Kinder unternommen hat, denn ist zu meiner grüssten Aergermiss Herr Dr. Goldin nicht am Laufenden, da ihn Herr Kraus bisher nie genau informierte. Herr Barlas ist heim gereist und scheint keine strikten Instructionen hinterlassen zu haben. Für alle Fälle bitte ich Sie Kraus fort und fort zu drängen und mir die Copien zu senden, denn möchte ich nicht dass aus lauter Gleichgültigkeit auch ein zweites mal geschieht was im August geschehen ist, und man einem keine andere Alternative lässt, als sich mit den geschehenen Dingen abzufinden. Ich werde meinerseits die Herrn hier drängen sich der Sache mit etwas mehr Gründlichkeit anzunehmen.

Jedenfalls liegt mehr Schuld an Krause. Es geht ein Transport aus Ungarn und an diesen sollen die kroatischen Kinder angeschlossen werden. Zu diesem Zwecke müssen die Kinder dahin gebracht werden. Wie das geschehen soll miss Herr Krauss sich sorgen. Er möchte doch die Hilfe des päpstlichen Nuntius dazu in Anspruch nehmen, welcher sich für die Sache schon eingesetzt hat.

Ich erwarte Ihre Nachrichten mit Interesse und begrüße Sie
Hochachtungsvoll

Maria Bauer

Dopisano rukom M. Bauer: Es ist noch nicht geklärt ob auch Kinder unter 10. Jahren einreisen können. Warten Antwort von Barlas, denn muss man dafür neue Démarchen unternehmen.

*

62

Zagreb, 05.11.1942. – Pismo ŽBOZ gospodjici dr Eržebet Kurc (Kurz Erzsébet) Budimpešta.

Zagreb, 5. November 1942.

EP/DA

Frl.

Dr. Kurz Erzsébet

B u d a p e s t

VI. Ankerköz 1

Anschließend an das Schreiben unseres Herrn Dr. Rosenberg vom 21.7. 1.J. erlauben wir uns heute an Sie mit der Bitte heranzutreten, uns im tiefer stehen der Angelegenheit beizustehen, in der bestimmten Zu-

versicht, dass Sie uns Ihre Hilfe angedeihen lassen werden, zumal uns H. Dr. Rosenberg von Ihrer großen Bereitwilligkeit uns zu helfen des Steren sehr lebend und anerkennend Erwähnung machte, mit der Bemerkung, dass wir ohne weiteres uns an Sie wenden konnten, auch wenn er selbst nicht mehr hier sein sollte.

Demzufolge übergehen wir sofort zur Sache selbst, indem wir Ihnen inliegend die Abschriften unserer an Herrn Barlas, Istanbul gerichteten Schreiben vom 30.6., 14. und 23.10. 1.J. übersenden. Außerdem finden Sie auch die Kopie unseres damit im Zusammenhange an das dortige Pal-Amt gerichteten Briefs vom 23.v.M., aus den wir bis zur Stunde ohne geglichen Bescheid geblieben sind, so dass wir uns veranlasst sahen, gestern, laut inliegender Telegramm Kopie die Antwort darauf dringendste zu urgieren. Leide haben wir bisher die betrübliche Erfahrung machen müssen, dass des dortige Pal-Amt, der Joint, sowie auch die Herrn Adler und Kraus u.a. Herren auf verschiedene Anfragen überhaupt nicht reagieren.

Unsere Bitte geht daher, sehr geehrtes Fräulein, dahin, Sie mögen die große Liebenswürdigkeit haben und diese ganze, für uns Husserst dringende Angelegenheit, selbst in die Hand nehmen und bei den hiefür zuständigen Stellen nach dem Verbleib der Sache und deren Erledigung Umschau ballten.

Es erübrigts sich eigentlich, Ihnen weitläufig zu erklären, wie ungemein wichtig die prompteste Erledigung dieser Sache für uns ist, weshalb wir Sie, wiederholt und dringendste bitten, alles zu unternehmen, um uns möglichst postwendend Aufklärung über die uns interessierenden Fragen zu erteilen.

Am liebsten wäre es uns, wenn Sie uns vom Resultat Ihrer Erhebungen telephonisch verständigen würden, falls die möglich waren. Auch mir wollten Sie gestern im gleichen Wege sprechen, konnten aber wegen gestörter Linie keine Verbindung bekommen. Sollte aber diesen Hinder-
nis z. Zt. bis Sie uns anrufen wollen noch bestehen, so bitten wir Sie, uns vom Resultate kurz telegrafisch zu verständigen.

Indem wir Ihnen für Ihre uns zu erweisende Gefälligkeiten und Ihre Mühewaltung verbindlichste danken, verbleiben wir, im ungeduldigen Entgegensehen Ihrer baldigen, möglichst günstigen Nachrichten, mit den freundlichsten Grüßen: (nema potpisa).

Beilagen

Recommandirt.

Dieser Brief ist noch vor uns. soeben stattgehabten Gespräch geschrieben worden. Noch mal vielen Dank u. beste Grüsse.

*

63

Bez datuma. Pismo dr H. Kona, JONT-ovoj kancelariji za Palestinu u Budimpešti očito prilog pismu br. 60).

354/dr.F./DA

Palästines-Amt

p.A. Jont Distribution

B u d a p e s t

Hotel Bristol

Herr Barlas teilte uns mit seinem Schreiben vom 10. d.M. u.A. folgendes mit:

..."Diejenigen, die von der früheren Listen geblieben sind, können kommen und müssen daher nach Budapest fahren, um sich dem Transport anzuschließen

Da uns nicht klar ist, um welchen Transport es sich handelt, haben wir Ihnen heute Folgendes gedrahtet:

„BARLAS FORDERT ANSCHLUSS AN BUDAPESTER KINDERTRANSPORT FÜR TÜRKEI MELDET NÄHERES ANRUFET

Wir erwarten im Sinne dieses Telegramms Ihren Anruf, sowie einen ausführlichen Bericht. Hochachtungsvoll:

dr. Kon m.pp

P.S.: Wollen Sie uns mitteilen, was Sie zwecks Transitbewilligung unternommen haben.

*

64

Budimpešta, 06.11.1942. – Telegram Krausa predstavništву jevrejske organizacije HICEM u Zagrebu.

HICEM Zagreb

U Zagrebu 6.11.1942

69 Budapest 578 32/31 5 1844 = 5 21 21

Ihr Telegramm 3/11 Türkvisen für ihre Kinder hier vorlegt bulgarisches Visum müsset aber dort besorgen Stopp unsere Gruppe abfährt ende nächste Woche Anschluss Ihrer Kinder unwahrscheinlich = Krauss Erzesebet Koerut 26.

*

65

Zagreb, 17.11.1942.- Prepis pisma dr H. Kona N. Krausu u Budim-pešti.

Zagreb, 17. November 1942.

354742-ME/DA

Herrn

N. Kraus

Erzsébet körut 26

Budapest

Wir bestätigen hiemit Ihre Telegramm vom 5. d.M., als Antwort auf unsere telegrafische Urgenz vom 3. d.M., worauf wir sofort gleich- wo ging, 1 zu: beiliegenden Kopie, erwiderten.

Durch die inzwischen stattgehabten Telefongespräche sind die Fragen unsere oberwähnten Telegrammen in der Hauptssache schon beantwortet, so dass wir nun endlich einen ungefähren Überblick über den von Budapest abgehenden Kindertransport haben.

Es ist uns - wir wiederholen dies euch hiemit, gänzlich unverständlich, dass wir auf unsere, an das Pal-Amt gerichtete telegrafische Anfrage vom 23. v. M. und die diesbezügliche schriftliche Bestätigung vom gleichen Tage, erst nach 14 Tagen und auch dies nur zufolge neuerlicher Urgenzen überhaupt einen Bescheid erhielten. Bedenken Sie Ruch bitte, in den herrschenden Verhältnissen ein Zeitverlust von 14 Tagen! Er kann dies leider für unser Transport neuerlich ein Scheitern der ganzen mit so viel Mühe und Aufregung geführten Kinderaktion bedeuten!

Sie sagten uns, dass sich die Bewilligung für das türkische Einreisevisum für unsere kroatischen 50 Kinder und deren event. Ausfall bei Ihnen befindet und statt uns aus eigenem Antrieb raschest hievon in Kenntnis zu setzen und uns diese Originalbewilligung aller schleunigst her zu senden, geben Sie nicht einmal Antwort auf dringende telegrafische Anfragen: Wie sollen wir uns so einen Vorgang erklären?

Bei unserem ersten Telefongespräch sagten Sie uns zu, dass Sie uns die türkische Einreisbewilligung sofort horrenden und bei den, einige später geführten Gespräch erfuhren wir, dass Sie dieses Dokument noch immer nicht abgeschickt haben. Ohne diese Untierlage können wir hier überhaupt nichts beginnen, so dass es tatsächlich undurchführbar

wird, unsere noch zurückgebliebenen Kinder bis zum Abgehen Ihren Transportes reisebereit zu machen.

Auch die frage der Begleitung des Kindertransportes ist ein für uns schweres Problem, weil wir – insbesondere unter den obwaltenden Verhältnissen – die Kinder doch nicht einfach allein in die welt schicken können. Deshalb wandten wir uns sofort drahtlich an Herr Barlas, da er uns in Aussicht stellte, die Einreisbewilligung für die ihm auf sein Verlangen zugesandte Ersatzliste zu erwirken und ersuchten ihn gleichzeitig, die genauen Namen derjenigen für welche die Einreisbewilligung seitens der türkischen Negierung erteilt wird, auch Ihnen sofort anzugeben. So bald Sie diese also erhalten, wollen Sie uns, bitte, unverzüglich telefonisch verständigen, ebenso erwarten wir Ihren ausführlichen Bericht und Antwort auf tieferstchende Fragen:

1. Haben Sie schon die Einreisbewilligung für den nächsten Kindertransport?
2. Für welche Kinderanzahl lautet diese Einreisbewilligung?
3. Wieviel Begleitpersonen sind für den nächsten Kindertransport bewilligt?
4. Kann ist mit der Abfahrt des nächsten Kindertransport zu rechnen?
5. Welche Ausrüstung ist für den Transport der Kinder vorgeschrieben?
6. Was dürfen die Begleitpersonen an Reisegepäck mitnehmen?
7. Sind für den Kindertransport Reisekosten ab Budapest sicher gestellt?
8. Ist für die Verpflegung des Transportes unterwegs gesorgt?
9. Aus: welchem Wege wird der Transport durchgeführt? Bis wo hin per Bahn, Schiff, oder beides?
10. Wie lange wird die Reise bis Istanbul voraussichtlich dauern?

Wir erwarten ebe baldigst Ihre ausführliche Antwort und begrüßen Sie

Hochachtungsvoll:

Dr.Kon m.p. (potpis nečitak)

*

66

Cirih, 19.11.1942. – Pismo N. Švalba dr H. Konu u Zagrebu.

Zürich, 19.11.42

Herrn

Dr. H. Kon

c/o Jüd. Kultusgemeinde

Z a g r e b

Sehr geehrte Herr Dr. Kon!

Da ich sehr in Anspruch genommen war, kann ich Ihnen erst laute von hier aus Ihren Brief von 2. Nov. beantworten. Ich schrieb Ihnen am 21.X. und nachher. Warum haben Sie meinen Brief bisher unbeantwortet gelassen?

Es freut mich sehr, dass Sie die letzten Salypakets erhalte haben. Ich muss Ihnen sagen, dass diesmal musste ich mich sehr anstrengen, bei ich diese von ihm erhalten habe. Die Zeiten sind schwer und er behauptet, dass es ihm und seinem 1b. Tmicha nicht sehr gut geht.

Sind die längst avisierten Medikamente schon angekommen?

Wie ich Ihnen schon schrieb, habe ich Ihre Kinderliste an Herrn Barlas seinerzeit gesandt. Ich bet die dortige Stelle, alles Mögliche dringend zu unternehmen, sowie Ihnen sofort für alle nötigen Vorbereitungen Bericht zu geben. Leider musste Herr B. nach Hause fahren so, dass ich bisher noch nichts konkretes erfahren habe. Auch aus Budapest steht noch die Antwort aus. Hörten Sie etwas von der letztgenannten Stelle Die dortige erste Gruppe sollte am Anfang dieses Monates abfahren, ob wirklich das geschehen ist habe ich auch noch keinen Bericht.

Bei unsere 1b. Arzi ist alles in bester Ordnung. Alle verwandten sind wohllauf und arbeiten intensiv. Sie bemühen sich die Wirtschaft zu vergrößern und sie auszubauen, und dann die nachkommenden Geschwister bei sich einordnen und beschäftigen zu können. Noah lebt mit gijus sehr zufrieden und der letztere hat sich während seines letzten besuchen bei wird sehr gefreit. --- Alle denken viel und haben Dange der 1b. und hoffen dass es ihr doch besser gehen wird.

Hören Sie etwas in de letzten Zeit von den Eltern der Kinder, die in Ostoberschleien sind? Drago, Riki, sowie Alex schrieben mir in der letzten Zeit wieder. Sie sind gesund und sehnen sich nach euch allen.

Ihrer baldigen Antwort gerne entgegensehend, und Ihnen alle Beste wünschend, verbleibe ich mit den besten Grüßen,

N. Schwalb.

*

67

Zagreb, 20.11.1942. – Pismo dr M. Frajbergera g-di Mariji Bauer u Istanbulu.

20. November 1942.

Dr. F/.../354/42

Frau

Maria Bauer

Istanbul

Heute erhielten wir Ihre w. Zuschrift vom 5.XI.42. Trotzdem Sie uns noch Nichts Positives mitteilen konnten, hatten wir mit Ihren Schreiben eine große Freude. Wir spürten aus Ihrem Schreiben jene Wärme und jenes Interesse, das wir bisher unserer Sache gegenüber leider nur selten bemerken konnten. Auch wir haben dasselbe Gefühl wie Sie, dass die erste Gruppe schon in der Türkei sein konnte, wäre nur mehr Liebe und Regsamkeit dahinter gewesen.

Von Herrn Kraus haben wir insgesamt ein Telegramm erhalten. Alles Urgieren und Bitten war zwecklos. Jetzt haben wir uns an Frau Dr. Kurz gewandt mit der Bitte sich der Sache anzunehmen.

In oben erwähnten Telegramm verlangt Herr Krause die Einsendung der Namen der übrig gebliebenen Kinder. Wir wollen aber noch einige Tage abwarten um Bescheid über unsere zweite Liste zu erhalten. Außerdem würden wir Ihnen sehr verbunden sein, wenn Sie etwas wegen der Begleitpersonen unternehmen würden. Es ist ausgeschlossen, da der Transport abgehen können, wenn keine Begleiter bewilligt sind. Das Leben der Kinder ist das Wertvollste was wir haben. Wir können sie nicht als wertloses Gut einfach in die Bahn stecken, in der guten Hoffnung, sie können richtig an.

Vom ungarischen Transport erfahren wir erst von Barlass. Kraus hat uns nichts gemeldet. Jetzt ist die Sache schon so weit fortgeschritten, dass wir keinen Anschluss finden können. Wir verlangen schon drei Wochen eine Beglaubigte Abschrift der Türkembewilligung ohne Erfolg. Wir aber können Nichts unternehmen so lange wir diese Bewilligung nicht haben. Wir haben zwar die prinzipielle Erlaubnis des Innenministers für

den Transport bekommen, können aber ein Passgesuch nur dann ausreichen, bis wir die Einreisebewilligung in die Türkei vorweisen.

Wollen Sie bitte, auch Ihrseits Herrn Krauss ausfordern Prompt zu handeln.

Mit vorzüglicher Hochachtung:

Dr Freiberger

*

68

Zagreb, 23.11.1942. – Pismo dr H. Kona i dr M. Frajbergera g-đici dr. Eržebet Kurz u Budimpešti (prepis).

ŽIDOVSKA BOGOŠTOVNA OBĆINA U ZAGREBU

Zagreb I. 23. November 1942.

354/42-EP/DA

Frl.

Dr. Erzsébet Kurz

B u d a p e s t

Ihren telefonischen Anruf vom 19. d.M., sowie auch Ihre gleichältiges Telegramm bestätigend, danken wir Ihnen in erster Linie für ihr unserer Sache entgegengebrachtes Interesse und für Ihre Mühenahme.

Die Sache das Kindertransportes ist leider wieder „festgerannt“ und wir konnten sie bisher leider nicht sehr weit vom toten Punkt wegbringen.

Aus der beiliegenden Kopie unseres an H. Kraus gerichteten Briefes vom 17. d. M. werden Sie den bisherigen Verlauf der Angelegenheit entnehmen können. Als Antwort hierauf empfingen wir vom H. Kraus am 19. d. M. folgendes Telegramm.

„DRINGSENDEN NAMEN NEUERER 15 KINDER VON BETÄTIGTER LISTE STOP KÖNNEN ERNUENSCHTE? VISUMBESTÄTIGUNG VOM TÜRK KONSUL NUR NACH ABFAHRT UNSERER GRUPPE ERHALTEN“

Dies bedeutet natürlich für uns eine vollkommene Unmöglichkeit, bei den hiesigen maßgebenden Stellen für die Ausreise unserer Kindergruppe etwas zu erreichen, was wir H. Kraus mit unserem Schreiben vom

heute, dessen Kopie wir Ihnen ebenfalls beilegen, auch auseinandersetzen.

Ihrem telefonisch geäußerten Wunsche entsprechend, gegen wir Ihnen unsere neue, am 14. v. M. H. Barlas zur Betätigung übersandten Kinderliste, samt Begleitpersonen bei, mit der wiederholten Bitte, Sie mögen nochmals Ihren ganzen Einfluss geltend machen, um unsere Sache endlich zum schwer erwarteten, günstigen Erfolge zu verhelfen.

Sie werden uns sehr verbinden, wenn Sie uns baldigst Bericht über Ihre Bemühungen geben, wofür Sie wiederholt unseren Dank empfangen wollen.

Mit freundlichen Grüßen:

Dr. Hugo Kon m.p.

Dr. Freiberger m.p.

Beilagen.

Recomm.

*

69

Zagreb, 23.11.1942. – Pismo dr H. Kona i dr M. Frajbergera N. Kraus u Budimpešti (prepis).

23. November 1942.

354/42-EP/DA

Herrn

N. Kraus

B u d a p e s t .

Erzsébet Körut 26.

Wir bestätigen hiemit den Empfang Ihres Telegrammen vom 18. d.M., dessen Inhalt uns in nicht geringes Staunen versetzte. Inzwischen werden Sie auch unser ausführliches Schreiben vom 17. d. M. erhalten haben. Einerseits verlangen Sie von uns die Namen der 15 von der ersten bestätigten Liste noch übrig gebliebenen Kinder, während Sie andererseits die schon wiederholt dringendste verlangte Zusendung der originalen Einreisebewilligung der türkischen Regierung, erst nach der Abfahrt Ihrer Gruppe in Aussicht stellen. Dies steht in einem vollkommenen Gegensatz, weil – wie wir Ihnen dies schon sowohl schriftlich, drahtlich und telefonisch bekannt gaben – wir ohne diese Unterlage bei unseren maßgebenden Steilen nichts konkretes bezüglich der Pässe unternehmen können.

Wir verständigen Sie somit nochmals dass wir an Herrn Barlas seinem Verlangen zufolge noch am 14. Oktober, eine neue ergänzte Kinderliste, samt Begleitpersonen zusandten, da er sich bemühen wollte bei den dortigen massagebenden Stellen für diese Liste die Einreisebewilligung zu erlangen. Demzufolge dürfte vorerst die Abfahrt den aus der alten Liste hier gebliebenen 15 Kinder einstweilen – bis zur Erliegung durch H. Barlaus ohnehin noch nicht in Betracht kommen.

Wie wir Ihnen sehen mit unseren eingangs erwähnten Schreiben vom 17. d.M. bekannt gaben ersuchten wir H. Barlas, sofort nach erfolgter Bestätigung auch Ihnen direkt die Namen der neuen Liste zu melden, während Sie die Freundlichkeit haben werden, diesmal uns dann tatsächlich sofort zu verständigen.

Es macht auf uns den schweren Eindruck, dass von gewissen Stellen der Sache unseres Kindertransports nicht die genügende Sorgfalt und leider nur engelhaftes Verständnis entgegengebracht wird. Deshalb stellen wir an Sie wiederholt das eindringlichste Ersuchen, die größte Energie und die volle Aufmerksamkeit zur günstigen Erledigung aufzuwenden, damit endlich dieser für uns so wichtige Plan zur Durchführung gelangen können.

Auch erwarten wir die rascheste und genaueste Beantwortung der in unseren Schreiben vom 17. d. M. gestellten Fragen, damit wir dann entsprechend diesen Stellung nehmen können. Hoffentlich werden wir diesmal rascher und eingehender Ihren Bescheid erhalten, wofür wir Ihnen im Voraus verblindlichst danken und verbleiben inzwischen mit freundlichen Grüßen:

Dr. Kon m.p.

Dr. Freiberger m.p.

*

70

Zagreb, 25.11.1942. – Pismo ŽBOZ N. Švalbu u Ženevi.

ŽIDOVSKA BOGOŠTOVNA OBĆINA U ZAGREBU

ZAGREB I, 25. November 1942.

Herrn

Nathan Schwab

Geneve

Hochgeschätzter Herr Schwab!

Wir bestätigen dankend den Empfang Ihres w. Schreibens vom 19.d. und wollen vorwegnehmen, dass uns nach Ihrem gesch. Schreiben vom 29. v.M. kein weiteres zugekommen ist.

Medikamentensendung. Solche sind uns dringend nötig. Es werden täglich von den zuständigen Behörden unserer Gemeinde alte und sieche Personen (beiderlei Geschlechtes) übergeben, die wir in unseren Altersheimen nicht nur zu betreuen sondern auch zu erhalten haben. Da uns der Unterhalt selbst viel Kopfzerbrechen verursacht, können wir für die Kranken und Siechen die notwendigen Arzneimittel nicht aufbringen, daher uns Ihre Salypakete nicht nur sehr erwünscht, sondern höchsten notwendig sind.

Leider mussten wir in letzter Zeit feststellen, dass der Spediteur die Sendungen nicht nach deren Wert behandelt und wir sie in einem solche, Zustande erhalten, dass wir fast zwei Drittels davon einbüßen.

Es wäre unerlässlich denselben zu bewegen den Sendungen volle Aufmerksamkeit zu schenken, denn in der schweren Lage, in welcher wir uns befinden, können wir sehr schwer auch den geringsten Entgang, geschweige denn nahezu zwei Drittels ertragen.

Kindertransport. Wegen des Kindertransports hatten wir viel Verdruss, denn unsere nach Budapest gerichteten Schreiben, Telegramme und Fernsprechrufe blieben unerwidert. Erst nach unserem energischen Verlangen uns in der Kindertransportfrage genaue Informationen zukommen zu lassen konnten wir feststellen, dass viel Zeit – ohne unser Verschulden – nutzlos verstrichen ist.

Heute ist die Frage unseres Kindertransports auf einem todten Punkte und erwarten wir vom Herrn Barlas die Bestätigung der ihm übersandten Kinderliste.

Aus Budapest dürfte der Kindertransport, laut von dort eingelangten Mitteilung, erst Ende dieses Monates abgehen, doch ist es leider unmöglich ihm den unserigen anzuschließen.

Die Nachrichten über das Wohlergehen Ihrer Lieben hat uns sehr erfreut, hoffentlich wird es nunmehr stationär bleiben.

Von den angefragten Kindern haben wir nichts gehört, haben uns aber an verschiedene Stellen gewendet und erwarten deren Mitteilungen.

Wir begrüßen Sie auf das Herzlichste:

Dr. Hugo Kon

Dr. M. Freiberger

*

71

Budimpešta, 25.11.1942. – Pismo N. Krausa ŽBOZ u Zagrebu (kopija).

Copie.

N. Krausz, Budapest

Erzsébet körut 26.

Budapest, den 25.XI.1942.

Zidovska Bogostovna obćina u Zagrebu

Z a g r e b I

Sehr geehrte Herren,

Wir bestätigen Ihr w. Schreiben vom 17.11.42. No. 354/42-EP/DA das soeben bei uns eingelangt ist.

Vor allem müssen wir feststellen, dass von Ihren Briefen uns Telegrammen, die Sie an Joint für uns geschickt habe, haben wir blos ein Telegramm und einen Brief erhalten und der Grund, dass wie dieselbe nicht sofort beantwortet haben ist, dass selbst die Angelegenheit unserer ersten Gruppe noch nicht geklärt ist. Seit vier Wochen ist unsere Gruppe reisebereit und seitdem besteht jeden Tag die Hoffnung, dass die Gruppe am anderen Tage abgehen kann, trotzdem ist die Gruppe noch immer hier. Wenn wir Glück haben, wird unsere Gruppe jedoch Ende dieser Woche abfahren.

Im Zusammenhange mit Ihrer Gruppe, haben wir folgende Schwierigkeiten:

1. Ihre Kinder an unsere anzuschließen ist unmöglich, da das türkische Konsulat auf einmal nur 50 Visen erteilen kann, und erste wenn die 50 Kinder das Visum ausfolgen.

2. Ein ungarisches Transit-Visum für Ihre Gruppe können wir nun dann ansuchen, wenn unsere Gruppe bereits abgefahren ist.

3. Eine Bestätigung des türkischen Konsulates war uns zugesagt aber später stellte sich das Konsulat auf dem Standpunkt, dass es diese Bestätigung auch nur dann herausgeben kann, als die erste Gruppe die Türkei bereits verlassen hat.

Die ganze Frage ist soweit kompliziert, dass wir dieselbe in einem Brief nicht einmal schildern können. Wir bitten Sie aber zur Kenntnis zu nehmen, dass wir im Interesse Ihrer Kindergruppen ebenso arbeiten als im Interesse der unserigen und dies tun wir auch ohne Ansuchen

Ihrerseits. Wir wollen aber gleichzeitig auch das feststellen, das es uns unmöglich ist eine Angelegenheit zu behandeln, wenn die Frage nicht unmittelbar mit uns besprochen wird und wenn in die Angelegenheit nicht zuständige Personen (Frl. Kurcz, etc.) eingeweiht sind.

Die Frage der Begleiter, wie wir es Ihnen telephonisch bereits erklärt haben, ist auch ziemlich kompliziert. Es können nur in Betracht kommen solche Personen, die ein Einreise - Zertifikat samt Visum, ausgestellt nach den 1.4.1940 besitzen. Zu einer Gruppe ist nur eine Person bestätigt. – Und nun die Antwort auf Ihre Fragen:

1. Einreisebewilligung haben wir für 122 Kinder, die erste Gruppe 50 von uns, die zweite 50 von Ihnen und die dritte Gruppe von 22 Kinder werden wieder die unserigen sein. Wir bemühen uns gegenwärtig zu Ihren 50 Kindern, die zweite Gruppe sein wird, die restlichen unserigen 22 Kinder anzuschließen, so da die Abfertigung aus vielen Gründen erleichtert wird.

2. Antwort unter Punkt 1.

3. Zu je 50 Kinder ein Begleiter.

4. Wenn unsere Gruppe im Laufe dieser Woche abfahren kann, kann der zweite Transport innerhalb von 14 Tagen abfahren.

5. Anbei ein Verzeichnis der Ausrüstung für Mädchen und Knaben.

6. Ihre Kinder können mitnehmen so viele Kleider, wieviele die Behörde bei Ihnen bewilligt.

7. Die Frage der Reisekosten ist noch unerledigt, aber wir hoffen dieselbe ohne Schwierigkeit zu erledigen, sobald die Abfahrt aktuell sein wird.

8. Unsere Kinder werden auf 5 Tage Verpflegung mit sich mitnehmen.

9. Unsere erste Gruppe fährt mit Donauschiff bis Bulgarien und von dort mit der Eisenbahn. Die zweite Gruppe wird aber mit der Eisenbahn über Rumänien und durch Bulgarien bis Istanbul fahren. Das rumänische Transitvisum haben wir für Eure Gruppe auch angesucht.

10. Die Reise bis Istanbul dauert 3-4 Tage.

Wir hoffen, dass Sie auf Grund dieses Schreibens in der Angelegenheit einen Überblick gewonnen haben und bitten Sie, sich in dieser Sache weiterhin zu uns zu wenden, denn sonst können wir dafür keine Verantwortung übernehmen.

Am 18. d.Mts. haben wir übrigens an Sie folgendes Telegramm gerichtet:

„Anrufen einmal erhielten keine Verbindung stopp Dringsemiet Namen eurer 15 Kinder von bestätigter Liste stopp können erwünschte Visumbestätigung von Türkconsul nur nach Abfahrt unserer Gruppe erhalten – Krausz“.

und bitten Sie dasselbe sofort zu beantworten.

Hochachtungsvoll:

Beilagen.

*

72

Budimpešta, 26.11.1942. – Pismo N. Krausa ŽBOZ.

Copie

Krausz M. Budapest

Erzsébet krt. 26.

Budapest, den 26.XI.1942.

Židovska Bogoštovna Obćina u Zagrebu

Z a g r e b

Sehr geehrte Herren,

Wir erhielten Ihr w. Schreiben vom 23.1.142. und da wir inzwischen bereits ausführlich geschrieben haben, wollen wir Ihnen blos kurz unser Telegramm vom 18 d. M. begründen. Wie wir Ihnen in unserem Schreiben vom 25. d.M. bereits mitgeteilt haben, können auf einmal nur 50 Kinder die Türkei passieren. Da laut der Reihenfolge der türkischen Genehmigung des Transitvisums zuerst unsere 50 Kinder abgefertigt werden müssen und erst wenn diese Kinder die Türkei verlassen haben, dürfen die weitere 50 das türkische Transitvisum erhalten, und – wie in unserem Schreiben vom 25. d.M bereits mitgeteilt – das ungarische Transitvisums für Ihre Gruppe anzusuchen ist auch nur dann möglich, wenn unsere Gruppe bereits abfahren ist, hätten wir die Möglichkeit Ihre zurückgebliebenen 15 Kinder mit unseren restlichen 22 Kinder – letztere sollte die dritte Gruppe bilden – als zweite Gruppe abfertigen können, wozu wir die Zustimmung des türkischen Konsulates erhalten haben. Dies bedeutet, dass Sie mit den 15 Kindern eventuell nicht abwarten müssten die Genehmigung von Barlas auf die neuen 35 Kinder, sondern die neuen

35 Kinder hätten dann als dritte Gruppe abfahren können und so hätten wir viel Zeit gewinnen können. Diese Lösung ist uns auch deshalb viel sympathischer weil wir viel mehr Aussicht haben für Eure Gruppe das Transit-Visum zu erhalten, wenn Ihre Gruppe an unsere angeschlossen ist und nicht eine separate Gruppe bildet. Die dritte Gruppe könnte dann zusammengestellt werden aus Ihren 35 und unseren 15 Kindern, die ebenfalls eine gemeinsame Gruppe und aus vielen Gründen leichter durchführbar sein könnte. Wir hoffen, dass Sie nunmehr in Klarem sind mit den Schwierigkeiten und werden verstehen, dass wir auch bisher alles versucht haben um irgendeine Lösung für Ihre Gruppe, die eigentlich auch unsere Angelegenheit ist, zu finden.

Und nun müssen wir noch neuerlich feststellen, dass wir in dieser Angelegenheit mit den Herren Klein und Dr. Rosenberg ständig in Kontakt waren und, dass wir nicht dran schuld sind, dass dieser Kontakt inzwischen aufgehört hat.

Wir wissen nicht wen Sie unter „gewissen Stellen, die für Ihre Angelegenheit kein Verständnis haben“ verstehen, wir versichern Sie aber wiederholt, dass unsrerseits im Interesse Ihrer Kinder alles Mögliche angewendet wird, aber wir müssen neuerlich auch das feststellen, dass wir alles nur dann tuen können, wenn Sie sich unmittelbar an uns wenden.

Nach all diesem wollen wir hoffen, dass Sie uns die (ne vidi se ceo jedan red na kraju lista sem poslednje reči:) früher mitteilen, (*na sledećoj strani pisma ne vidi se ceo prvi red*) können auf einmal nur 50 Kinder die Türkei passieren. Da laut der Reihenfolge der türkischen Genehmigung des Transitvisums zuerst unsere 50 Kinder abgefertigt werden müssen und erst wenn diese Kinder die Türkei verlassen haben, dürfen die weiteren 50 das türkische Transitvisum erhalten, und – wie in unserem Schreiben vom 25 d.M. bereits mitgeteilt – das ungarische Transitvisum für Ihre Gruppe anzusuchen ist auch nur dann möglich, wenn unsere Gruppe bereits abgefahren ist, hätten wir die Möglichkeit Ihre zurückgebliebenen 15 Kinder mit unseren restlichen 22 Kinder – letztere sollte die dritte Gruppe bilden – als zweite Gruppe abfertigen können, wozu wir die Zustimmung des türkischen Konsulates erhalten haben. Dies bedeutet, dass Sie mit den 15 Kindern eventuell nicht abwarten müssten die Genehmigung von Barlas auf die neuen 35 Kinder, sondern die neuen 35 Kinder hätten dann als dritte Gruppe abfahren können und so hätten wir viel Zeit gewinnen können. Diese Lösung ist uns auch deshalb viel sympathischer weil wir viel mehr Aussicht haben für Eure Gruppe das Transit

– Visum zu erhalten, wenn Ihre Gruppe an unsere angeschlossen ist und nicht eine separate Gruppe bildet. Die dritte Gruppe könnte dann zusammengestellt werden aus Ihren 35 und unseren 15 Kindern, die ebenfalls eine gemeinsame Gruppe und aus vielen Gründen leichter durchführbar sein könnte. Wir hoffen, dass Sie nunmehr in Klarem sind mit den Schwierigkeiten und werden verstehen, dass wir auch bisher alles versucht haben um irgendeine Lösung für Ihre Gruppe die eigentlich auch unsere Angelegenheit ist, zu finden.

Und nun müssen wir noch neuerlich feststellen, dass wir in dieser Angelegenheit mit den Herren Klein und Dr. Rosenberg ständig in Kontakt waren und, dass wir nicht daran schuld sind, dass dieser Kontakt inzwischen aufgehört hat.

Wir wissen nicht wen Sie unter „gewissen Stellen, die für Ihre Angelegenheit kein Verständnis haben“ verstehen, wir versichern Sie aber wiederholt, dass unsererseits im Interesse Ihrer Kinder alles Mögliche angewendet wird, aber wir müssen neuerlich auch das feststellen, dass wir alles nur dann tuen können, wenn Sie sich unmittelbar an uns wenden.

Nach all diesem wollen wir hoffen, dass Sie uns die Namen Ihrer zurückgebliebenen 15 Kinder je früher mitteilen werden.

Hochachtungsvoll: (nema potpisa).

*

73

Zagreb, 26.11.1942. – Pismo dr H. Kona Mešovitoj komisiji za pomoć

Međunarodnog Crvenog krsta u Ženevi.

26. November 1942.

56/42 – Dr.F./DA

Commission Mixte de Secours
de la Croix -Rouge Internationale,
Geneve

4, Cours des Bastions

Mitte August wurden Juden aus Kroatien, sowohl diejenigen – Männer, Frauen und Kinder – die sich freien Fuß befanden, wie auch die Rauen aus dem Damenlager Lobor-Grad in Arbeitslager nach Deutschland bzw. ins General-Gouvernement abtransportiert.

Alle Bemühungen unsererseits, Näheres über die Abtransportierten zu erfahren, oder mindestens ein Lebenszeichen von ihnen zu erhalten, blieben erfolglos.

Nun meldete sich eine der Internierten mit einer Karte aus dem Lager Birkenau bei Neu Borun (?), Oberschlesien.

Wir wären Ihnen dankbar, wenn Sie versuchen würden eine Schreibmöglichkeit und wäre es blass des kleinste Lebenszeichen für die Internierten zu erreichen.

Im Monate Juli wurde das Frauenlager Đakovo verschickt, angeblich auch nach Deutschland, und noch früher das Lager Semlin. Von beiden Lagern haben wir nie ein Lebenszeichen erhalten.

Wir wären Ihnen daher sehr verbunden wenn Sie uns auch in dieser Richtung Erkundigungen einholen würden.

Mit vorzüglicher Hochachtung:

Dr. Hugo

Kon Dr M. Freiberger

*

74

Ženeva, 14.12.1942. – Pismo N. Švalba dr H. Konu u Zagrebu.

Dr. H. Kon

60 jüdische Kultusgemeinde

Zagreb

Geehrter Herr Dr. Kon!

Ihre Briefe vom 25. und 26. November habe ich erhalten.

Kindertransport: Ich danke Ihnen sehr für die Copy Ihres Briefes and das Rote Kreuz. Sollte ich dass Verzeichnis der deportierten Kinder mit ihren Eltern haben, könnte ich konkreter die Frage klären. Es wäre auch ratsam anzugeben, wer von den deportierten Kindern Verwandte oder Freunde in Pal. hat. Es ist möglich, dass wir dann mit der Hilfe das internationalen Roten Kreuzes diese Kinder aus den Arbeitslagern befreien, bzw. zur Auswanderung zu ihren Verwandten bringen werden. Bitte auch die Adressen und die genauen Angaben er Verwandten der Möglichkeit nach anzugeben.

Der Kindertransport aus Budapest ist leider noch nicht abgegangen. Im letzten Moment tauchten neue Schwierigkeiten auf. Sollte dieser in den nächsten Tagen doch zu Stande kommen, wäre das eine gewisse

Erleichterung auch für Eure Kinder. Herr Barlas befindet sich seit einigen Wochen im Lande und versucht die allgemeine Angelegenheit zu regeln.

Ins der letzten Zeit habe ich mehrere Male unsere Stelle in ist. auf Euren Kindertransport aufmerksam gemacht, und habe ersucht alles anzuwenden, um diesen in der nächsten Zeit zu realisieren.

Medikamentensendung: Es tut mir sehr leid, dass Sie erst jetzt über Sie letzte Sendung mir schreiben. Wir dachten während der ganzen Zeit, dass die Sendung laut Vereinbarung mit dem Spediteur, in bester Ordnung angekommen ist. Ich kläre diese Angelegenheit mit Herrn Silbado und bat ihn dies unverzüglich Ihretwegen zu regeln.

Erez: Diese geht es unverändert gut. Ihre Kinder sind voll beschäftigt und verdienen ihr tägliches Auskommen. Anfang dieses Monats war die Familie bei Machen und sprach sie wegen Rezach und Gerusch. Hoffentlich wird es ihnen gelingen einiges zu erreichen und die Lage der Kinder zu verbessern. Die Wirtschaft wird vergrößert und Kakal bemüht sich neue n. zu gründen. Diese sollen die jüngeren Kinder übernehmen. Auf diese Weise bemüht er sich Gola zu verhelfen und dem Kiljon zu antworten.

Ihrer baldigen Antwort entgegensehend, verbleibe ich mit den besten Grüßen.

N. Schwalb

*

75

Zagreb, 18.12.1942. – Pismo dr H. Kona dr A. Silberšajnu (Silberschein) u Ženevi.

18. Dezember 1942.

56/42-Dr.F./Da

Medikamentensendung

Herrn

Dr. A. Silberschein

G e n e v e

22. Rue de Paquis

Gestern (den 17.12.) haben wir Ihnen folgendes Telegramm abgeschickt:

SEIT NOVEMBER NICHTS VON SALY ERHALTEN STOP BESORGT
DRING DRAHET

Wir wiederholen unsere Bitte, denn Sie werden sich unsere große Sorge wohl vorstellen können.

Die Gelegenheit benützend, wollen wir Sie dringlichste ersuchen Alles zu unternehmen, um uns weitere Medikamentensendungen zukommen zu lassen. Es wäre aber sehr notwendig, wenn wir auch materielle Hilfe von Seiten der schweizerischen jüdischen Institutionen bekommen könnten. Wir wären Ihnen daher sehr dankbar, wenn Sie die auständigen Stellen über unseren Wirkungskreis informieren möchten, und ihnen eine Darstellung unserer Pflichten und Möglichkeiten geben würden. In unseren Altersheimen befinden sich nun 220 Personen, die von uns erhalten worden müssen. Die Zahl derjenigen, die sich an uns aus den Sammellagern wenden wächst von Woche zu Woche, und wenn es für uns manchmal auch ein Ding der Unmöglichkeit zu sein schien Allen Pakete senden zu können, unterliessen wir keine Anstrengung, um diese wohl eminenteste Pflicht vollkommen zu erfüllen. Wir brauchen wohl nicht zu betonen, dass wir in jedes Paket wichtige Nähr – und Vitaminpräparate die wir vom Roten Kreuz erhielten beilegen.

Auch erhalten wir eine Volksküche in welcher täglich 300 Personen unentgeltlich Mittagskost verabreicht wird.

Wir betonen nochmals die Dringlichkeit einer materiellen Hilfe, da wir manchmal der Verzweiflung nahe sind.

Mit vorzüglicher Hochachtung:

Dr. Hugo Kon

Dr. M. Freiberger

*

76

ŽIDOVSKA BOGOŠTOVNA OBĆINA U ZAGREBU

ZAGREB I, 20. Dezember 1942.

Herrn

Nathan Schwalb

G e n e v e

In der Beilage übersenden wir Ihnen die Abschrift unseres, an H.Dr.A. Silberschein gerichteten Schreibens vom 18. d.M. mit der Bitte, dass Sie sich auch dieser Angelegenheit annehmen wollen.

Sie werden unsere große Sorge verstehen und können wir nicht genug nachdrücklich betonen, von welcher Wichtigkeit schnelle Hilfe für uns sein würde.

Mit vorzüglicher Hochachtung:

Dr. Hugo Kon

Dr. M. Freiberger

1 Beilage.

*

77

Ženeva, 29.12.1942. - Pismo N. Švalba dr H. Konu u Zagrebu.

Geneve, 29.12.42.

Herrn

Dr.L. (sic) Kon.

c/o jueud. Kultusgemeinde

Z a g r e b

Sehr geehrter Herr Dr. Kon,

hiermit bestätige ich den Erhalt. Ihrer Briefe vom 11.12. und 20.12. samt allen Beilagen.

Es Freut mich sehr, dass alle Sendungen Seitens der Gesellschaft Mixte de Secours de la C.R.I und dass eine Volksküche unentgeltlich eingeoordnet wurde.

Ich weis schon, dass Sie seit November Sie keine Salypakete erhalten haben. Es erübrigts sich mir, es Ihnen zu sagen, dass ich mich bemühen werde, Ihnen Neue zukommen zu lassen. Es ist mir schwer das genaue Datum festzusetzen.

Wie geht es den Kindern? Hörten Sie etwas Neues darüber von Kuschta? Wie ich gestern von Herrn Kraus vernommen habe, sollen seine Kinder über Rum. nächste Woche fahren können.

Meine 1b. Arzi ist wohlauf und lässt Sie und alle Ihre Verwandten immer herzlichste grüssen. In der letzten Zeit besuchte Machen unseren Ischuw und sprach ihn eine längere Zeit über Golah und den 1b. Rezach. Chaims W. sowie Stefans W. Chefs freuten sich darüber sehr und schlossen sich der Machenah an. Ich bin nicht sicher, dass dies unsere Familie sofort helfen wird, es ist aber zu hoffen, dass Goula doch in der nächsten Zeit unsere Kinder besuchen wird. Ischuw ist mit allen hiesigen Angehörigen sehr verbunden und zeigt immer mehr Interesse. Ihm selbst geht es ungestört gut, er bereitet sich zur Aufnahme unsere Tante Alijah vor und meine nach ihrer Ankunft, seine Wirtschaft verdoppeln zu können.

Leider höre ich schon seit einigen Wochen nichts von Drago. Das selbe von Alex.

Ihrer baldigen Antwort entgegensehend, verbleibe ich mit den besten Wünschen

N. Schwab

*

78

Zagreb, 12.01.1943. – Pismo ŽBOZ O. Kamoliju u Budimpešti.

ŽIDOVSKA BOGOŠTOVNA OBĆINA U ZAGREBU

ZAGREB I, 12. Januar 1943.

Predmet: Kindertransport

Herrn

Otto Kamoly

B u d a p e s t

Berkocsis utca 3

Sehr geehrter Herr Kamoly!

Wir nehmen uns die Freiheit Ihnen eine Abschrift unseres an Herrn Krausz gerichteten Schreibens von heute einzusenden.

Wir bitten Sie Ihrerseits eine Erledigung unsrer Schreiben vom 17. und 23. XI. sowie des heutigen zu beschleunigen.

Ihnen in vorhinein dankend, zeichnen wir mit vorzüglicher Hochachtung:

Dr. Hugo Kon

Dr. M. Freiberger

*

79

Zagreb, 12.01.1943. – Prepis pisma ŽBOZ N. Krausu u Budimpešti

12. Januar 1943.

320/K/43-Dr.F./DA

Kindertransport

Herrn N. Krausz

B u d a p e s t

Sehr geehrter Herr Krausz!

Es sind schon Wochen vergangen seit wir unseren Lotman Appell (von 23.XI.1942) an Sie gerichtet haben, an die Bewilligung für unsere Kinder einzusenden. Wir haben vergebens auf eine Antwort.

Wir müssen Aufrichtig gestehen, dass wir die große Angelegenheit nicht verstehen. Es ist uns nicht klar warum wir nie eine Antwort auf all unser Fragen und Kranken bekommen. Es ist schon neun Monate her,

seit wir die Angelegenheit unserer Kinder in Angriff nahmen. Nachdem wir die prinzipielle Einwilligung das hiesigen Außenministeriums erhalten – u.zw. wie Sie wissen am 26. IX 1942. – konnten wir nichts weiter unternehmen bis wir von Ihnen die weiteren Dokumente nicht erhalten. Was alles haben wir einige Mal klar ausgedrückt, jedoch ohne – Erfolg.

Wollen Sie die Gute haben uns unsere Dokumente, die wir so dringend brauchen endlich zukommen lassen. Unsere Verantwortung ist zu groß, als dass wir weiter untätig warten können.

Mit vorzüglicher Hochachtung (nema potpisa).

*

80

Budimpešta, 12.01.1943. – Telegram O. Kamolija ŽBOZ.

Schon wochenlang nachrichten los erwarteten anrufe bestätige Briefe samt Verzeichnis stop besorgt dringerahtet – HICEM.

*

81

Budimpešta 12.01.1943. – Urgentni telegram N. Krausa u ime HICEM-a

ŽBOZ.

Vollkommen ohne Nachricht über kindertransprot urgieret Krausz HICEM.

*

82

Zagreb, 19.01.1943. – Pismo ŽBOZ N. Švalbu u Ženevi.

ŽIDOVSKA BOGOŠTOVNA OBĆINA U ZAGREBU

ZAGREB I, 19. Januar 1943.

Predmet: Kindertransport

Herrn

Nathan Schwalb

Geneve

Sehr geehrter Herr Schwalb!

Es ist schon eine geraume Zeit verflossen seit wir Ihren letzten Brief erhielten. Wir haben Ihnen einige mal geschrieben, ohne darauf Antwort zu erhalten.

Nun möchten wir Ihnen mitteilen, dass die Kinderangelegenheit scheinbar vom toten Punkt gerückt ist. Wir erhielten die Verständigung, dass die Budapester erste Gruppe abgereist ist, und dass demzufolge unsere Kinder, u.zw. 15 die von der Liste vom 2.VI. übrig geblieben sind, mit der zweiten Gruppe fahren können.

Die Namen dieser Kinder befinden sich schon bei Herrn Krauss. Wir erwarten das ungarische Durchreisevisum, damit wir bei den hiesigen Behörden um Ausreisepässe ansuchen können. Wir hoffen, dass wir sie, entsprechend der Entscheidung des Innenministers, bekommen werden.

Sonst hätten wir wenig zu berichten. Unsere Arbeit verläuft unverändert, gedrückt von der schweren Last der pekuniären Sorgen. Wir wären Ihnen dankbar für eine Bestätigung unseres Schreibens vom 1.XII.

Mit besten Grüßen und vorzüglicher Hochachtung:

Dr. Hugo Kon

Dr. M. Freiberger

*

83

Budimpešta, 22.01.1943. – Pismo predsednika Saveza mađarskih cionista

ŽBOZ.

Magyar Cionista Szövetseg 1943, den 22. Januar.

Budapest 26

Der Präsident

Židovska bogoštovna obćina u Zagrebu

Z A G R E B

Gestern am Abend veranlasste ich den Sekretär des hiesigen Palästina-Amtes Herrn Kraus, Sie dringendste aufzufordern, die Namen der noch vorhandenen Kinder von der bestätigten Liste bis Sonntag mitzuteilen, nachdem der nächste Transport – insgesamt 72 Kinder – voraussichtlich schon im Laufe der nächsten Woche abfahren kann. Wir dürfen diesen Transport nicht zurückhalten, mit Rücksicht darauf, dass die Transporte aus Bukarest und Sofia erst dann abgefertigt werden können, wenn unsere Gruppe die türkisch-syrische Grenze passiert haben wird. Es wäre also äußerst dringend, dass wir die Namen der Kinder, für welche das ungarische Transitvisum besorgt werden soll, sofort bekommen.

Wir hoffen, dass Sie auf Grund der Hinaussichtstellung des ungarischen Durchreisevermerkes durch das ungarische Konsulat in Zagreb, die Reisedokumente für diese Kinder dringend zu beschaffen in der Lage sind.

Es wäre mir äußerst peinlich, wenn Sie die Gelegenheit nicht ausnützen könnten, Ihre Kinder hinüberzubringen und ich bitte Sie daher, sofort wenigstens jene Namen uns (zur Sicherheit gleichzeitig an Herrn Kraus und an mich: Komoly, Budapest, Bérekcsis-u. 3.) zu drahten, die schon reisebereit sind. Eine weitere Verzögerung würde bedeuten, dass wir dann andere Flüchtlinge - welche sich schon in Ungarn befinden - in die Gruppe einreihen müssten.

Ich nehme an, dass Sie Gelegenheit finden werden Ihr eventuelles Antwortschreiben auf demselben kurzen Wege mir zukommen zu lassen.

Es tut mir außerordentlich Leid, dass mir diese Gelegenheit erst heute geboten wurde, doch will ich annehmen, dass es Ihnen noch möglich sein wird die nötigen Formalitäten zu erledigen.

Hochachtungsvoll

K.o.

*

84

Zagreb, 27.01.1943. – Pismo ŽBOZ ing. O. Komoliju u Budimpešti.

ŽIDOVSKA BOGOŠTÓVNA OBĆINA U ZAGREBU

ZAGREB I, 27. Januar 1943.

Predmet: Kindertransport

Herrn

Ing. Otto Komoly

B u d a p e s t

Sehr geehrter Herr Präsident!

Wir bestätigen dankend den Empfang Ihres w. Schreibens vom 22.d.M. Wir danken Ihnen herzlichste für Ihre Intervention, die wir bisher nicht in Anspruch nahmen, weil wir Sie, der Sie bestimmt viele Sorgen tragen müssen, nicht auch mit unseren Fragen belästigen wollten.

Die verlangte Liste haben wir brieflich, telegrafisch wie auch telefonisch nach Budapest mitgeteilt. Nun bitten wir Sie Alles zu veranlassen, dass uns eine Zusatzliste bewilligt wird. Es ist eine kleinere Gruppe vorhanden die noch in Frage käme, und die sich dann an eine der ungarischen Gruppen anschließen müsste. Wir haben keine Möglichkeit mit Herrn Balras zu telefonieren, und die briefliche Verbindung mit Istanbul

nimmt viel zu viel Zeit in Anspruch. Wollen Sie darum die Angelegenheit mit ihm telefonisch oder wenn das nicht möglich, telegrafisch erledigen.

Unsere Kinder sind nicht besonders ausgestattet. Wir sind leider nicht in der Lage für die eigenen Kinder das zu leisten, was wir seinerzeit für die Kinder der Jugend-alija die hier durchgereist sind getan haben. Wir bitten Sie inständig, wenn es möglich ist, ihre Adjustierung zu komplettieren.

Zum Schluss noch eine Bitte. Am 27. Dezember v.J. haben wir uns an die Landeskanzlei mit der Bitte um materielle Hilfe gewandt. Wir haben bisher die Bestätigung weder unseres Schreibens an die Landeskanzlei noch des Schreibens unseres Oberrabbiners an Herrn Oberrabbiner Dr. Hevesi erhalten. Wir glauben schon, dass die Angelegenheit weder leicht noch einfach ist, bitten Sie aber, Ihren Einfluss zu verwenden um eine Beschleunigung und günstige Erledigung unserer Bitte zu erreichen. Wir haben in den Briefen deren Abschrift wir beilegen, darauf hingewiesen, wie schwer es uns fällt Unterstützungen zu bitten, und hoffen, dass Sie, der Sie wohl unsere Arbeit in der Vergangenheit kennen, das verstehen werden. Trotzdem glauben wir, dass es unsere Pflicht ist, diese Verlegenheitsgefühle zu überwinden, um für jene, die hilflos sind, von den Brüdern die unterstützen können, eine Unterstützung zu verlangen.

Wir danken Ihnen in Vorrhinein für Ihre Hilfsbereitschaft, und zeichnen

Hochachtungsvoll:

Dr. Hugo Kon

Dr. M. Freiberger

*

85

Zagreb, 31.01.1943. – Pismo ŽBOZ N. Švalbu u Ženevi; najavljuje se putovanje dvanaestoro dece i novi spisak za sledeći transport.

ŽIDOVSKA BOGOŠTOVNA OBĆINA U ZAGREBU

ZAGREB I, 31. siečnja 1943.

Herrn

Nathan Schwabl

G e n e v e

Hochgeschätzter Herr Schwabl,

Ihr liebes Schreiben vom 29.v.Mts. habe ich heute erhalten und teile Ihnen mit, dass sich laut mir zugekommenen Informationen Drago in Vicenza, Via S. Francesco 19, Alex in Alba (Cuneo) befinden.

Die nähere Anschrift des Letzteren ist mir nicht bekannt.

In den nächsten Tagen wird ein Transport von zwölf Kindern, sechs Knaben und sechs Mädchen, angeschlossen an einen Budapester Transport abgehen.

Wir haben hier noch eine Gruppe Kinder, beiderlei Geschlechtes zwischen 7 und 16 Jahren und hoffen wir dass wir auch für diese Kinder die Ausreisebewilligung unserer Regierung erhalten werden.

Es freut mich herzlichste, dass sich Ihre lieben Verwandten wohl befinden und wünsche innigste, dass es so weiter bleibe.

Ich danke Ihnen verbildlichst für Ihre Bemühungen uns Medikamente, namentlich Salypakete für unsere Altersheime und Internierten zukommen zu lassen.

Mit freundschaftlichsten Grüßen verbleibe

Ihr

Dr. Hugo Kon

*

86

Zagreb, 09.02.1943. – Pismo ŽBOZ N. Švalbu u Ženevi.

ŽIDOVSKA BOGOŠTOVNA OBĆINA U ZAGREBU

ZAGREB I, 9. Februar 1943.

Predmet: Kindertransport

Herrn

Nathan Schwalb

Geneve

Sehr geehrter Herr Schwalb,

Gestern für unsere erste Gruppe von 11 Kindern ab. Wir wollen Ihnen in diesem Augenblick unseren innigsten Dank für Ihre Fürsorge und Ihre tätige Hilfe aussprechen.

Gleichzeitig ersuchen wir Sie die Bewilligung für einen zweiten Transport zu erwirken. Es handelt sich insgesamt um 45 Kinder zwischen 7 und 17 Jahren. Das ist alles was wir haben. Wir bitten Sie den Maßgebenden zu erklären, wie wichtig es ist, die Altersgrenzen zu erweitern.

Mit besten Grüßen und vorzüglicher Hochachtung:

Dr. Hugo Kon

Dr. M. Freiberger

*

87

Zagreb, 10.02.1943. – Pismo dr H. Kona i dr M Frajbergera, ing. O. Kamoliju u Budimpešti. Prilog ovom pismu je i spisak pedesetoro dece četiri pratioca koji nosi datum 11. februar 1943.

10. Februar 1943.

898/K/43-Dr.F./DA

Kindertransport

Herrn

Ing. Otto Komoly

B u d a p e s t .

Berkocsis utca 3

Sehr geehrter Herr Präsident,

Im Augenblicke, in dem unsere Kinder Budapest und Ungarn verlassen haben, empfinden wir das Bedürfnis, sowohl Ihnen, sehr geehrter Herr Präsident, wie auch Ihren werten Mitarbeitern unseren innigsten Dank, für die Fürsorge und die Liebe, die Sie ihnen erwiesen haben, auszusprechen.

Wir bitten Sie, Ihr Interesse für diese Angelegenheit auch weiter zu behalten, und grüssen Sie Hochachtungsvoll:

Dr. Hugo Kon

Dr. M. Freiberger

*

88

Rakovica (u Bugarskoj), 14.02.1943. – Dopisnica jedanestoro dece sa puta u Palestinu ŽBOZ.

P.N.

Židovska Bogoštovna Općina

Croatia

Zagreb

Dragi naši!

Nalazimo se u Rakovici od jučer na večer i danas krećemo dalje. Dobro putujemo, a i jesti imademo dosta. Kutije sa hranom neki još uopće nisu otvorili. Neke kutije su se raspale pa nam se svi smiju. Spavamo kako

kada, kad-kad na podu, kad-kad na klupama ali većinom dobro. Naši dečki su zlatni i zbilja drže svoje obećanje. Ne daju nam ništa teškog nositi i uvi-jek nam pomažu.

Skoro sam zaboravila! Preko Dunava išli smo pješice. Bilo je jako zgodno. Pao je samo Danko. Drugi put pisat ćemo više.

Pozdrav svima (neću sad nabrajati)! Svih Vas srdačno pozdravlja
Ester, Dita, Allegra, Zdenka, Jakica, Braco, Danko,
Pozdrav Rakel, Vera! Harry, (jedno ime nečitko)

*

89

Zagreb, 18.02.1943. – Pismo ŽBOZ N. Švalbu u Ženevi.

ŽIDOVSKA BOGOŠTOVNA OBĆINA U ZAGREBU

ZAGREB I, 18. Februar 1943.

Herrn

Nathan Schwalb

G e n e v e

Sehr geehrter Herr Schwalb,

Wir bestätigen den Empfang Ihres gesch. Schreibens vom 12.
d.Mts.

Mit unserem Schreiben vom 1. Dezember v.J. gestatteten wir uns die Medikamentensendungen zu beschleunigen, und nehmen zur Kenntnis, dass Sie es nicht erhalten haben. Da diese Sache inzwischen überholt ist, unterlassen wir Ihnen den Inhalt dieses Schreibens zu wiederholen.

Ihren Brief vom 14. Dezember haben wir nicht erhalten.

Einer Sorge sind wir ledig. Aus unserem Schreiben vom 9.d. haben Sie entnommen, dass die erste Kindergruppe von 6 Mädchen und 5 Knaben (einer ist abgefallen) am 8.d. glücklich abgereist ist.

Wir hoffen baldigst Nachricht vom glücklichen Antreffen am Bestimmungsort zu erhalten.

Jetzt arbeiten wir am Abtransporte der zweiten Gruppe.

Von Drago haben wir vor Kurzem Brief erhalten.

Sooft wir vom Wohlergehen Ihrer lieben Angehörigen hören, freuen wir uns aufs neue; dass die Kinder fleißig lernen und arbeiten ist ein großer Trost.

Wir danken Ihnen verbildlichst für Ihre Bemühungen uns für unsere Altersheime doppelte Medikamentensendungen zukommen zu lassen.

Bisher scheinen diese Bemühungen keinen Erfolg gezeitigt zu haben, hingegen wurden wir verständigt, dass wir die bisherigen Mengen, doch in mehrwertiger Qualität erhalten werden.

Wir begrüßen Sie herzlichste

Dr. Hugo Kon

Dr. M. Freiberger

*

90

Zagreb, 19.02.1943. – Prepis pisma dr. Kona i dr M. Frajbergera M. Krausu u Budimpešti

ABSCHRIFT

19. Februar 1943.

976/K/43/Dr.F./DA

Kindertransport

Herrn

Miklos Krauss

Budapest

Sehr geehrter Herr Krauss,

Wir hoffen, dass Sie unseren Brief mit der Liste von 11.II. erhalten haben. Ebenso bestätigen wir Ihnen unser Telegramm vom 17.1. folgenden Inhalts:

„HINZUFÜGEN ZUR KINDERLISTE NUMMER 51 STEINER MILIVOJ FÜNFTE JULI 1928 Sisak“

Wir müssen zur Liste Folgendes bemerken:

1. Wir haben alles was noch hier vorhanden ist in die Liste gestellt u.zw. alle Kinder im Alter vom 7 bis 18 Jahren.

2. Aus vielerlei Gründen mussten wir in die zweite Liste für den Transport noch der Türkei einige Kinder aufnehmen, die getaut wurden, wenn auch z.T. gegen ihren Willen. Es handelt sich hierum:

32. GOLDBERGER Nadica

48. SEGAL Nehama

49. KLUGMAN Felicia

50. BUECHLIER Zlata

Wir bitten Sie bei GOLDBERGER Nadica nicht nur keine Frage das aus zu machen, sondern die Angelegenheit als Mizwa zu betrachten, da es sich um ein Kind handelt, das eine vollkommen jüdische Erziehung genossen hat, und sich nun in einer Klosterse befindet.

Die beiden Kinder GRÜN waren in der Bewegung.

Zu Nr. 6. Die nötigen Einreisepapiere hatten wir Ihnen schon eingeschickt, und hoffen, dass Sie sie erhalten haben.

Wege der Kinder unter 10 Jahren möchten wir bemerken: Nr. 1 und 2; 3 und 4; 7 und 8; 9 und 10, 18, 19 und 20, 22 und 23, 25, 26 und 27; 34 und 35; 38 und 39; 42, 44 und 47; 43, 45 und 46 sind Geschwister, was man als erleichternden Umstand nehmen soll. Nr. 1 ist die Schwester des MAESTRO Jakov, der mit der ersten Gruppe gefahren ist, Nr. 16 hat Verwandte im Lande, die sie zu sich nehmen würden.

In der Annahme, dass die Angelegenheit bald ins Rollen kommt, und dass wir am Laufenden gehalten werden, grüssen wir Sie herzliche.

Dr. Hugo Kon

Dr. M. Freiberger

*

91

Istanbul, 20.02.1943. – Pismo Marije Bauer ŽBOZ.

Istanbul 20. II. 1943.

Tit.

Židovska Bogoštovna Općina

Zagreb

Ich freue mich Ihnen mitteilen zu können, dass die Kinder hier wohlbehalten anlangten. Alle waren gesund und guten Dinge. Sie waren in einem guten Hotel untergebracht, wo sie die ersten 4 Tage verbrachten, gestern Freitag haben wir sie dann dem Pensionat übergeben, wo sie sich gewiss bald einlegen werden. Zwei Halten waren sie bei mir im Hause zu Gast. Sie bekamen von allen Seiten kleine Aufmerksamkeiten. Sie waren einen Nachmittag auch im Kino. Das Pensionat hat sie mit neusserster Sorgfalt mit Allem versehen.

Ich würde mich sehr freuen wenn es möglich wache auch die anderen Kinder hieher zu bringen, man wird sich bei dem Negierung so gut als es nur möglich darum bemühen.

Wollen Sie bitte die Angehörigen der Kinder von oben Berichten verständigen, damit sie sich keine unhuetseh Sergen um die Kinder ma-

chen. Im übrigen werde ich so gut es mir möglich sein wird von Fall zu Fall über die Kinder Nachrichten senden.

Mit besten Grüßen Hochachtungsvoll:

Maria Bauer

*

92

Budimpešta, 24.02.1943. – Potpisani: Baruh (Bela), Mihalj, Rebe Samuel, Eli i Joel pišu neimenovanoj osobi (ili instituciji).

Budapest, den 24. II. 1943

Lieber --,

Eure letzten Lebenszeichen, die wir erhalten haben, sind Eurer Brief vom 29. Januar, den uns Onkel Schaliach brachte und die beiden Mivrakim ad Sam und Jenö (Joel). Ihr könntt Euch vorstellen, wie grosse Freude Ihr Tante Moledet und ihrer Tochter Chaluz schreiben konntet, die sich trotz der schweren Zeiten so schön entwickeln und dass wir aus Euren Mivrakim die Ankunft Rachmiels und seiner Kinder bei Euch erfahren haben, denn das ist für uns eine lebendige Garantie für die Verstärkung der verwandtschaftlichen Bande zwischen uns.

Wenn ihr mit Doar schreibt, so müsst Ihr auf Mischt's Empfindlichkeit Ruecksicht nehmen. Wenn Ihr uns mit Onkel Schaliach Grüsse und Michtadim sendet, so schicket ruhig weiter an Sam's Adresse, denn was Hanna und Mose berichten ist nicht richtig und dass in der Zukunft keine Missverständnisse zwischen Sam und der Chalzfamilie eventuelle vorkommen sollen, wurde eine viergliedrige Familienwaada gebildet, deren Entscheidungen für die ganze Familie verbindlich sind, was sowohl Sam and alle anderen Mitglieder, inklusive Eli, anerkennen. Hierher gehören unsere Dodim, Josel, welcher zur Zeit uns gegenüber Krausz und der Zionafamilie vertritt; Baruch Doktor (Béla) von dem Ihr bestimmt durch Rachmiel gehört habt. Er ist der spezielle Berater von Klis und Ziwias Kindern und macht Tarbut-arbeit; Miahly ist der Gisbar and Rebe ist Cousine und Altersgenosse von Eli Sajo und Eli Hohn. Hillel, Mosche Schweiger, Kastner und Lazar, die heute bei Onkel Gius leben, haben die obigen Chaverim, bei ihrem jetzigen Besuch bei uns mitbestimmt und helfen natürlich irgendwie mit. Durch diese Chaworim grüssen Euch alle übrigen Verwandten, insbesondere Dror, Habon, Maechaz, Poale und Hapoel, sowohl Elis u. Rachmiels Kinder. Leider besuchen uns die Kinder Arzis nicht, aber deswegen können wir .. Grüsse übermitteln.

Nachdem wir also unseren bisherigen und weiteren Kontakt besprochen haben, möchten wir Euch im folgenden einen ausführlichen Bericht über die Lage unserer Ptnuot geben, damit Ihr daraus unseren Aufgabenkreis näher erkennt.

Über Ziwias traurigen Mazav sind Ihr bestimmt genügend informiert. Leider sind die Hilfsmöglichkeiten sehr beschränkt, wir wollen aber alles unternehmen, um ihnen irgendwie behilflich zu sein. Auf Grund der bei uns vorhandenen K'tovot, sandten wir zu ihr einen Schach und forderten sie auf, zu uns auf Tijul zu kommen. Den erfolg warten wir noch ab, hoffentlich werden wir sie bald sehen. Eure Ktovot sollt Ihr uns einschicken. Mit Heinz sind wir nur in indirekten Kontakt, durch Dachs. Laut diesem, trägt Nathan Sorge für seine Bedürfnisse. In ist sehr regem Kontakt stehen wir mit Eli S: und Jos.Eor. J'diot von ihnen sind wieder sehr beunruhigend. Nach einem ziemlich ruhigen Winter, indem sich ihre 1. Ptnuot gesammelt hat; steht sie unmittelbar vor einem neuen Gerusch und wir erwarten ihren Tijul, um sie weiter alliiieren zu helfen. Wie auch Sam schon mitgeteilt hat, haben wir hieraus leider keinen direkten Kontakt mit Nathan. Ringgegen haben wir durch Eli Sajo gehört, wir aufopfernd er um Ziwia, Heinz und Eli selber sorgt. Auf diesem Weg haben wir in der letzten Zeit viel Erfreuliches über unsere 1. Moledet gehört und wie wir Euch schon mitgeteilt haben, eine kleine Matanah von Nathan für unsere Plita erhalten. Was unsere übrigen Verwandten anbelangt, so haben wir mit unseren Geschwistern bei Enzer, in Jugo und in Lizzattos nein noch keine Verbindung herstellen können.

Damit kommen wir nur Stand und Befinden unserer engeren Familie. Das ist leider kein angenehmes Kapitel. Die allgemeinen grossen Zarot der Golah haben den hiesigen Jischuw viel weniger tangiert und darum steht er den grossen Aufgaben unserer Pnoat und Halzfamilie verständnislos gegenüber. Erst die heutigen Tijulim von Plitim des Klal und unserer Pnuot lenken seine Aufmerksamkeit auf den ernsten Mazav. Die Haltung der Zionafamilie ist von ihrer Sviva determiniert. Bezeichnend dafür ist, worauf wir noch ausführlich zu sprechen kommen werden, die Stellung von Onkel Krausz in seinem Misrad, wo er anstatt der Interessen der Halzkinder bestimmte fremde Interessen verwirklicht und sich der Meinung der zu schwachen Zionafamilie nicht unterwirft. In diesem Punkt sind wir mit den Frommen und Klal eins. Mit Stolz sehen wir in unserer Miflaga u. Halzfamilie, die durch die enge Zusammenarbeit mit Elis und Jos.Kor. Kinder im Aufbauchen ist, einen der verantwortlichte

und konstruktivsten Faktoren. Dies trotz Gijus und Mist. Unsere Aufgaben sind also ausserordentlich gross und bis zum heutigen Tage fehlt uns die Hilfe der Tante Sochnuta und unseres Vetters Gurion.

Die Lebensader unserer Tätigkeit ist die Klijah. Für uns ein noch viel traurigeres Kapitel. Schon in unserem letzten Briefe wie auch in den persönlichen Botschaften Rachmiels haben wir Euch mit den hiesigen unmöglichen Verhältnissen vertraut gemacht und radikale, schnellste Abhilfe verlangt. Wir sind sehr erbittert dass trotzdem schon zwei Alioth im alten Geiste abgefertigt worden sind, die dritte schon vorbereitet wird und wir in Krausz selbstischen Wirken keinerlei Einschreiten Eurerseit verspüren konnten. Unsere ersten Forderungen an Euch sind: Liquidierung unserer Plita-Halz-Familie und Sam's Aliyah als Begleiter durch strikte eindeutige Anweisungen an Krausz, mit Kopien an uns. Die Liquidierung von Krausz jetzigen System verlangen wir so, dass die Aliyah der ganzen Zioneefamilie (Frommen, Klal, Arzi, und uns) unterstellt wird. Dadurch allein kann eine Gesundung eintreten. Tante Sochnuta als die einzige Verwandte, welche eventuell Krausz anerkennen wird, muss sofort eingreifen.

Was speziell das Befinden von Jakob Soehnen anlangt, so sind die bisher alle gesund.

Damit schließen wir mit herzlichsten Grüßen von uns allen an Euch alle! Salom!

Baruch (Béla) Mihely, Rebe, Samuel, Eli, Joel.

Oscar Neumann hatte einen jämmerlichen Brief geschrieben an Otto Komel; die Gesera soll bei ihnen weitergefueirt. Nur Esra kann ihm helfen. Im Namen Otto wie Oskar wurde ich beauftragt, Huch dies zur Kenntnis geben, den richtigen Brief von Oscar wie die Liste über Civias Kinder bekommt Ihr das nächste Mal. Beste Saloms Euer Sam.

Saliachzo ist in jeder Beziehung Towmeod (?).

*

93

Zagreb, 28.02.1943. - Telegram Hicem-a iz Zagreba Krausu u Budimpešti.

KRAUSSBUDAPEST

ERZSEBET KOERUT 26

TELEGRAMM 26 DRAHTET ALTERSGRENZE FUER ZWEITE GRUPPE HINZUFUEGEN SEBESTYEN JUDIT ISRAELT(precrtana rec) BUDA-

PEST 6 JUNI 1929 AMPER HARRY KATHOLISCH ZAGREB 13 APRIL 1924
ASCHNER ALFRED KATHOLISCH ZAGREB 20 MAI 1924 ASCHNER KURT
MARIJAN KATHOLISCH WIEN 27 APRIL 1927 SCHUSTER PAVAO ERVIN
GRICHISCHKATHOLISCH DUBROVNIK 9 NOVEMBER 1929 HIRSCHL SI-
MON KATHOLISCH ZAGREB 22 NOVEMBER 1935 STOP BESTETIGET PA-
PIERE

DEUTSCH FELIKS HICEM

Židovska bogoštovna obćina Zagreb, Trg Kralja Tomislava 4
Predano 28.II.1943. u ... sati
1042/K/43
1 rieč precrtaла stranka

*
94

Zagreb, 29.02.1943. – Pismo dr H. Kona i dr M. Frajbergera Mariji Bauer u Istanbulu.

29. Februar 1943.

1041/B/43-dr.F/dk

Frau

Marie Bauer

I S T A N B U L

Kadükey

Sehr geehrte gnädige Frau!

Gestern kamen aus Istanbul die ersten Nachrichten unserer Kinder, die nicht genug Worte finden können, um ihre Begeisterung über ihren dortigen Aufenthalt auszudrücken.

Wir wissen, sehr geehrte gnädige Frau, wieviel wir Ihnen danken müssen, sowohl für das Gelingen der ganzen Angelegenheit, wie auch für die schonen Tage unserer Kinder. Nun eilten wir Sie, auch weiter Ihr Interesse unseren Finder nicht zu entziehen, und nicht zu ruhen, bis weitere Gruppen die Einreisebewilligung bekommen haben. Könnte man nicht etwa auch für die Altern unternehmen?

Wir bitten Sie nochmals unsren Dank entgegenzunehmen wie auch den Ausdruck unserer vorzüglichen Hochachtung:

Dr. Hugo Kon

Dr. M. Freiberger

*

95

(Ženeva, februar/mart?) 1943. – Pismo N. Švalba, dr H. Konu u Zagrebu.
Herrn Dr. H. Kon
c/o Jüdische Kultusgemeinde,
Z a g r e b

Ich danke Ihnen sehr für Ihren Briefe vom 9. und 18. Februar. Es freut mich ausserordentlich von Ihnen zu hören, dass die erste Gruppe von 11 Kindern schon abgefahren ist. Wie ich soeben verständigt wurde, ist sie schon glücklich nach Kuschta gelangt. Hoffentlich werden die Kinder sich jetzt ganz erholen. Der 1b. Ischuw unternimmt alles mögliche um weiterhin behilflich zu sein. Die Jugal, die von Herrn Kraus als erste Gruppe angelangt sind, wurden durch den 1b. Arzi mit grosser Freude und Liebe aufgenommen und in den vorbereiteten Heimen eingearbeitet. –

Es erübrigert zu sagen sich, dass ich alles Mögliche unternehmen werde um auch die Restlichen ihrem Ziele näher zu bringen. Lieber Herr Dr. Kon, Sie haben überhaupt mir für nichts zu danken, ich erfülle nur meine Pflicht. Ich bin auch sicher, dass unsere Freunde bei Kuschta nicht ruhen werden bis sie den verarmten Kindern geholfen haben. –

Ich wäre Ihnen sehr verbunden, wenn Sie mir nochmals die genauen Daten der 45 Kinder, die sich noch dort befinden, schleunigst angebe würden. –

Es tut mir sehr leid, dass Sie meinen Brief vom 4.12. bisher nicht erhalten haben. Demnächst werde ich Ihnen eine Kopie einsenden. – Von Drago habe ich in der letzten Zeit 2 Briefe erhalten, nachdenken geht es ihm gut. Er ist um sein Kehila besorgt und er bat sie zu unterstützen, was ich auch erledigt habe. Anfangs dieses Monats habe ich zusammen mit Silbado die doppelte Sally – Medikamenten-Sendung durch Herrn Hokey veranlasst. Ich dachte, dass Sie diese schon erhalten haben, wie der Letztgenannte uns letztern äusserte. Ich wäre Ihnen sehr verbunden, wenn Sie mir darüber genaueres schreiben würden. –

Unsern 1b. Arzi geht es mehr als gut und sie schaut sehr schön aus. Sie ist in ihrer Wirtschaft voll beschäftigt und könnte viel mehr produzieren, würde sie nur mehr Arbeitshilfe haben. Ihre Wirtschaft hat auch im letzten Jahr Profite gegeben, womit sie einige neue Wirtschaftszweige schaffen konnte. Ihre Kinder vervollkommen sich in einigen neuen Wirtschaftszweigen. Das gibt ihnen die Möglichkeit, sich mit der Unternehmung mehr zu verbinden und schafft ihnen auch viel Freude. Letzthin

ist der 1b.Arzi auch Tante Alia behilflich. Dasselbe, da in der letzten Zeit Kinder und Bogrim angekommen sind. Unsere Verwandten grüssen Sie und Ihre Angehörigen aufs Herzlichste, alle haben nach Ihnen Bange und sehnen sich nach Kehila. –

Ich weiß nicht, ob ich Ihnen schon vorher über das tragische Ableben unseres 1b.Arthur Rupp geschrieben habe. Es geschah im Dezember. Er war schon alt, aber lebens – und arbeitsdurstig. Er sorgte für unsere Familie bis zum letzten Herzensschlag. Wie Sie wissen, war er auch mit Kwaza sehr verbunden und um seinem Wünsche nachzuhandeln, hat er auch seine ewige Ruhe bei Dagania gefunden. –

Ihnen und Ihrer Familie alles beste wünschend, erwarte ich Ihre baldige Antwort und verbleibe immer,

Ihr

Natan Schwalb

*

96

Zagreb, 02.03.1943. – Pismo nadrabina dr M. Frajbergera N. Švalbu u Ženevi.

N A D R A B I N A T U Z A G R E B U

Broj 63/43-Dr.F/dk

Predmet: Mazzot

Herrn

Nathan Schwalb,

G E N E V E

Sehr geehrter Herr Schwalb!

Mit einer grossen Bitte wende ich mich an Sie. Es nahen die Pessach-Tage und damit auch die Sorgen, die damit verbunden sind.

Wir sind nicht in der Möglichkeit Mazzot zu bereiten und daher wäre ich Ihnen ungemein dankbar, wenn Sie uns so viel wir möglich Mazzot – ich weiss es handelt sich um beschränkte Massen – zukommen lassen würden. Wenn es leichter ist Reibmazzot zu schicken, wäre ich Ihnen auch dafür dankbar.

Ich hoffe, Sie werden meiner Bitte entgegenkommen können, und zeichne.

Hochachtungsvoll:

Dr. M. Freiberger
Oberrabbiner

Zagreb, 2 März 1943

*

97

Zagreb, 09.03.1943. – Pismo ŽBOZ N. Švalbu u Ženevi.

ŽIDOVSKA BOGOŠTOVNA OBĆINA U ZAGREBU

ZAGREB I, 9. März 1943.

Predmet: Allgemein

Herrn

Nathan Schwalb

G e n f

Hochgeschätzter Herr Schwalb,

Ihr liebes Schreiben vom 28.v.Mts. habe ich gestern erhalten und will es auch sofort beantworten.

Es hat freudige, aber auch traurige Empfindungen erweckt.

Die ganz unerwartete Nachricht vom Ableben unseres lieben Rupp hat mich und alle die ihn kannten, tief erschüttert. War er schon länger leidend oder handelt es sich um einen Unglücksfall?

Wegen seiner aufopfernden Familienliebe ist ihm ein treues Andenken gesichert.

Erfreut hingegen hat mich die Mitteilung über den wirtschaftlichen Aufschwung Ihrer lieben Verwandten; hoffen wir, dass kein unerwarteter Rückfall zu befürchten ist. Ist Tante Arzi in der Lage auch für Bogrims etwas zu tun?

Der erste Transport von unseren 11 Kindern ist glücklich und gesund am Bestimmungsort angelangt. Aus Istanbul haben uns die Kinder enthusiastisch von ihrer Reise und dem herzlichen Empfang in Istanbul berichtet.

Der nächste Transport wird erst in einigen Wochen fällig, und werde Ihnen die hiefür in Betracht kommenden Kinder demnächst anzeigen.

Mit den Liebesgaben von Arzneisendungen war unsere Gemeinde bis Ende Jänner versorgt. Da uns solche für jeden Monat versprochen wurden, sind solche sohin für Feber und März ausständig.

Die für Dezember und Jänner geschickte Menge war die gleiche wie die vorigen, aber der Qualitätswert war ein doppelter.

Ich wäre Ihnen sehr verbunden, wenn Sie bei Silbado Erkundigungen einholen würden, ob unserer Gemeinde all monatlich eine, die bishe-

rigen um das doppelte übersteigende Arzneisendung bestimmt wurde, um sich danach richten zu können.

Ich begrüße Sie herzlichste, Ihr ergebener mit Besten Grüßen

Dr. M. Freiberger

Dr. Hugo Kon

*

98

Zagreb, 10.03.1943. – Pismo dr H. Kona i dr M. Frajbergera H. Barlasu u Istanbulu.

10. März 1943.

1113/B/43-EP/DA

Kindertransport

Herrn

Ch. Barlas

I s t a n b u l

Pera Palas

Sehr geehrter Herr Barlas,

Wir wollen die glückliche Ankunft unserer Kinder am Bestimmungsort zum Anlass nehmen, um Ihnen für Ihre grosse Mühenahme bei der Durchführung dieses Transportes zu danken. Wir sind Ihnen für alles Liebe und Gute, das Sie unseren Kindern, wie uns diese einstimmig berichteten angedeihen ließen, innigste verbunden.

Unsere Freude über das endliche Gelingen dieser Sache ist bloß getrübt durch den Umstand, dass es nur 11 Kinder waren, die diesmal fahren konnten, obwohl wir noch im Herbst für über 40 angesucht haben, und unsere erste, – bewilligte -, Liste, über 50 Namen enthalten hat.

Inzwischen ist die Zahl der angemeldeten Kinder auf 65 gestiegen. Wir rechnen bestimmt damit, dass für die ganze Gruppe die Bewilligung kommt. Wir legen Wert darauf, dass die ganze Gruppe zusammen fährt, u.zw. begleitet von unseren Begleitpersonen. Wir sind tief überzeugt, dass Sie es verstehen werden, dass unsere Kinder, die größtenteils Waisen Kinder sind und sich in schwierigen materiellen und Wohnungsverhältnissen befinden vor den Übrigen einen Vorrang beanspruchen dürfen.

Wir möchten Sie darum, sehr geehrter Herr Barlas, neuerlich dringendste bitten, sich unsrer Sache voll und ganz anzunehmen, und Alles was nur in Ihrer Macht steht, zu unternehmen, damit die Abreise mit größter Beschleunigung in die Woge geleitet wird. Auch legen wir das

größte Gewicht drauf, dass die Herrn Krauss bereits vor mehreren Tagen zugeschickte Kinderliste, die wir ordnungshalber in Durchschrift diesem Briefe beilegen, zu Gänze bestätigt wird. Ebenso erwarten wir bestimmt, dass diesmal auch unsere Begleitpersonen werden mitreisen können, was uns im übrigen Herr Kraus auch schon zusagte. Darüber erbitten wir dringendste Nachricht, damit wir bei unseren Behörden die nötigen Schritte einleiten können.

Indem wir mit größtem Interesse und ebensolcher Ungeduld Ihren weiteren guten und zustimmenden Nachrichten entgegensehend verbleiben wir mit freundlichen Grüßen:

Dr. Kon

Dr. Freiberger

*

99

Zagreb, 11.03.1943. Molba dr H. Kona i dr M. Freibergera Glavnom Ravnateljstvu za javi red i sigurnost, radi izdavanja „putnica” na ime dr H. Kona, dr M. Freibergera i E. Pollaka.

11. ožujak 1943.

1151/G/43/EP

molba za izdanje putnice

pn

Glavno Ravnateljstvo za javni red i sigurnost

Z a g r e b

Rješenjem od 15. travnja 1942. br. 2550-I-A-1942 izdalo je

Ministarstvo Unutarnjih Poslova „dozvolu preseljenja židovske djece u Tursku”, o čemu je obaviješten i sl. naslov.

U vezi toga umoljava potpisana Židovska bogoštovna obćina u Zagrebu, da sl. naslov njezinom

nadrabinu gosp. Dr. Miroslavu Freibergeru

i z d a p u t n i c u

za putovanje u Mađarsku i za povrat u Nezavisnu Državu Hrvatsku, kako bi rečeni gospodin mogao kod tamošnjih nadležnih vlasti urediti stvar preseljenja spomenute djece, koja imadu putovati preko Mađarske, gde bi se imala priključiti tamošnjemu transportu djece.

Istodobno Židovska bogoštovna obćina u Zagrebu preuzima punu odgovornost, da će se nadrabin gosp. Dr. Miroslav Freiberger povratiti

odmah nakon obavljenog posla opet u Zagreb, za što uostalom jamči i činjenica, da mu ovdje ostaje njegova supruga i ostala obitelj.

Dr. Hugo Kon

Dr. M. Freiberger

Arhiv Hrvatske, zkrz-guz 2235/32-45, kut. 16.

*

100

Zagreb, 11.03.1943.-Molba dr H. Kona i dr M. Frajbergera ministru unutrašnjih poslova Nezavisne Države Hrvatske za odobrenje izseljavanja još 30 jevrejske i njihovu pratnju.

11. ožujka 1943.

1154/M/43-EP/DA

Molba za izdanje odobrenja za izseljenje

Gospodinu

Ministru unutarnjih poslova

Nezavisne Države Hrvatske

Z a g r e b

Na molbu podpisane Židovske bogoštovne obćine u Zagrebu od 13. travnja 1942. izdalo je visoko Ministarstvo rješenje broj 2550-I-A-1942 od 15. travnja 1942., kojim je odobreno izseljenje 50 židovske djece iz Nezavisne Države Hrvatske u Tursku.

Na temelju toga odobrenja izselilo je u Tursku do sada 11 djece, dok je 38 odobrenja za sada još ostalo neiskoristčenih.

Budući de se javilo za izseljenje oko 70 djece, u glavnom sirotčad i djeca, čiji se hranitelji nalaze u zatočeničkim logorima, molimo Visoki Naslov, da se povrh. neiskoristčenih odobrenja odobri izseljenje za daljnje 30 djece i njihovu pratnju.

Dr. Hugo Kon

Dr. M. Freiberger

*

101

Zagreb, 11-13.03.1943.- Pismo ŽBOZ N. Krausu u Budimpešti. Pored ovog pisma, organizacija Hicem je poslala i telegrame H.Barlasu 12. i Mariji. Bauer 14.03.1943.

K r a u s, B u d a p e s t .

Wir bestätigen uns. Telegramm vom 5. ds.M. des Inhaltes:

„Bestätigt Kinderverzeichnis Begleitpersonen Papiere Deutsch beschleuniget Abreise Anrufet Sonntag Vormittag“, sowie auch dasjenige vom 10.ds. M., lautend:

„Hinzufügen Kinderliste 1044 Nummern /1/65 Branko Scheiber
28 März 1937 Zagreb Israelit Klein Mira 3 Juni 1927 Osijek Israelit Fodor
Elisabet 6 Feber 1933 Veliki Bečkerek Rkt Vera Berger 5 Feber 1929 Bos-
anski Novi Rkt Steintz Mary 12 Juni 1931 Beograd Israelit Benachrichti-
get Barlas Bestätigt Hicem“

Somit sind zur Kinderliste No 1.044 vom 28. Feber 1.J. noch fol-
gende Anmeldungen hinzuzufügen:

61 Scheiber Branko	Isr Zagreb	28.3.1937	Kroatien dtto
62 Klein Mira	Isr Osijek	3.6.1927	Kroatien dtto
63 Fodor Elisabeth	Isr V.Bečkerek	6.2.1933	Kroatien dtto
64 Berger Vera	Rkt Bos.Novi	5.2.1929	Kroatien dtto
65 Steinitz Mary	Isr Beograd	12.6.1931	Kroatien dtto

Aufklärend wollen wir bemerken, dass Scheiber Branko (No 61)
der Bruder von Scheiber Ivo (No 20) ist.

Gern haben wir zur Kenntnis genommen, dass Deutsch Feliks (No 6)
mit dieser Gruppe wird mitfahren können, wenn auch seine bei Ihnen
sich befindlichen Papiere, Ihrer Meldung nach, abgelaufen sind.

Überaus erstaunt und peinlichst berührt sind durch Ihre Nach-
richt, dass mit dem nächsten Transport nur 15 unserer Kinder und bloß 2
Begleitpersonen zugelassen seien, womit wir uns unter keinen Umstän-
den einverstanden erklären können. Sind doch mit dem ersten Transport
leider nur 11 unserer Kinder mitgefahren, trotzdem die türkische Regie-
rung die Einreisebewilligung für unsere ganze, über 50 Namen enthal-
tende liste szt. erteilte und trotzdem schon im Herbst v.J. neue 40 Kinder
angemeldet haben. Außerdem handelt es sich bei Kindern unsere jetzigen
Kinderliste No 1044 vom 28. Februar 1.J. größtenteils um Waisenkinder,
die sich in schwierigen materiellen und Wohnungsverhältnissen befin-
den, so dass es nur recht und billig ist, wenn dieser Gruppe der Vorrang
vor den Übrigen, weniger notleidenden Kindern, gegeben wird.

Wir müssen daher eindringlichst darauf bestehen dass unsere
ganze Liste No 1044 vom 28. Februar 1.J., mit Ergänzung vom 10. ds.M.,
enthaltend 65 Kinder, samt unserer Begleitung zur bestätigt und zusam-
men auf einmal auf den Weg gebracht wird. Setzen Sie, bitte, alles dar-
an damit die Zahl und die Abreise unserer Kinder und deren Begleitung
nicht beeinträchtigt und nicht abhängig gemacht wird von IX Ihrem dor-
tigen Transport. Bedenken Sie doch, dass Sie bereits 100 dortige Kinder

nach der Türkei abgefertigt haben, wir hingegen bisher nur 11 Kinder von hieraus senden konnten.

Vollends überzeugt sind wir demzufolge davon, dass Sie unseren Begründungen das vollste Verständnis entgegenbringen werden und bitten Sie also, sehr geehrter Herr Krauss, unseren eben geäußerten Standpunkt ganz zu dem Ihren zu machen und mit allen Ihnen zu Gebote stehenden Mitteln bei Barlass vorstellig zu werden, damit unserem vollauf berechtigtem Ansuchen zur Gänze stattgegeben wird.

Mir haben uns vorgemerkt, dass Sie uns. Liste No 1044 bereite an Barlass weitergesandt haben und sehen mit Ihnen sicher begreiflicher Spannung Ihren weiteren positiven Nachrichten entgegen.

Und wir Ihnen für Ihr unserer Sache entgegenzubringendes Verständnis und Interesse im Voraus verbindlichste danken, verbleiben wir

Mit freundlichen Grüßen: (nema potpisa).

+ + +

Barlass

Perapalas

Istanbul

Laut Mitteilung Krausz nur für fünfzehn Kinder zwei Begleiter Abreisemöglichkeiten wogegen entschiedest protestieren Stopp dringendste verlangen sofortige Bewilligung kompletter Liste sowohl Kinder wie auch Begleiter dringdrahtet Antwort zwecks Einreichung behördlicher Bewilligung anordnet Krausz genaueste Durchführung. Hicem

[Exp.:] ŽBOZ, Trg Kralja Tomislava 4

Predano 12.3.1943. u 13 h.

+ + +

BAUER

ISTANBUL

DRAHTESEN BARLAS AUSFÜHLICH BITTEN UNTERSTÜTZET
NACHDRUECKLICHST UNSEREN STANDPUNKT ERFOLG DRINGERAH-
TET

HICEM

[Exp.:] ŽBOZ, Trg Kralja Tomislava 4

Predano 14.III.1943. u ... sati.

*

102

Zagreb, 15.03.1943.- Pismo dr H. Kona i dr M. Frajbergera Mariji Bauer u Istanbulu.

15. März 1943.

1170/B/43-Dr.F./DA

Kindertransport

Frau

Marie Bauer

I s t a n b u l .

Mahmut Paša

Kürkcü Han 12/18

Sehr geehrte gnädige Frau,

Wir bestätigen unser Telegramm vom 14.d.M. des Inhaltes:

„DRAHETEN BARLAS AUSFÜHLICH BITTEN UNTERSTÜTZET
NACHDRÜCKLICHSTE UNSEREN STANDPUNKT ERFOLG DRINGDRAH-
TET“

Wir bitten Sie, sehr geehrte gnädige Frau, sich mit Herrn Barlas sofort ins Einvernehmen zu setzen, um die Frage unseres nächsten Kindertransportes zur raschesten Erledigung zu bringen.

Laut Mitteilung von Krauss, der auf Rechnung unserer Quote seine ganze erste Gruppe expediert hat, sollen wir nun in Zukunft keine separate Gruppe bekommen, sondern immer nur eine kleine Anzahl unserer Kinder an seine Transporte anschließen können. Ebenso hat er uns mitgeteilt, dass wir nur zwei Personen (1 Ehepaar) als Begleiter schicken können.

Wir sind nun in der Situation eines Hungrigen, der immer nur dann ein paar Brocken bekommt, wenn sein satter Nachbar sich zur Mahlzeit setzt. Wir haben dagegen protestiert. Wollen Sie, sehr geehrte gnädige Frau, bei den Stellen in Istanbul vorsprechen, und Ihnen unser Ansuchen erklären. Man möge an Herrn Krauss die genaueste telegrafische Weisung erteilen, damit er die Sache stricktet durchführt.

Es tut uns leid Sie belästigen zu müssen, aber die Zeit drängt sehr und wir haben keinen anderen Ausweg.

Wir danken Ihnen in vorhinein und verbleiben mit besten Grüßen:

Dr. Hugo Kon

Dr. M. Freiberger

*
103

Istanbul, 15.03.1943.- Pismo Marije Bauer ŽBOZ.

Istanbul 15.3.1943.

Tit.

Bogoštovna Općina
Zagreb

Ich bestätige Ihr wertes Schreiben, welches ich vor einigen Tagen erhielt und danke Ihnen sehr für Ihre freundlichen Worte betrefft meiner Person, aber glauben Sie mir bitte, dass ich mit dem Ergebniss meiner Bemühungen so unzufrieden bin, dass ich werde Dank noch Anerkennung dafür einheimsen will.

Mittlerweile erhielt ich vor 4 Tagen Ihr Telegram, aber ich konnte bis heute nichts machen, denn gerade am Vorabend reiste Herr Barlas mit den Herren der Executive Kaplan und Epstein nach Ankara und erwarte ich die Herren für morgen zurück. Sobald diese hier sein werden, werde ich sofort Fühlung nehmen, um Ihrem Wunsche zu entsprechen recht intensiven Nachdruck üben. Wohl weiß ich nicht was für Telegram Barlas erhielt, aber ich werde in jedem Falle sehr bestimmt sein. Gegenwärtig ist Herr Bader hier welcher sich unsere Sache sehr zu Herzen nimmt und mich in jeder Hinsicht unterstützt. Es ist schade, dass er und Kaplan nicht vor einem Jahr kamen. Heute ist Alles viel schwerer.

Bewilligungen sind jetzt genug da, jetzt sind wieder andere Schwierigkeiten zu überbrücken. Auch betreff der Eltern will ich mit Herrn Kaplan sprechen Unseren Kindern geht es gut sie wurden von Allen sehr freundlich empfangen und weilen jetzt am Gut des Herrn Bader.

Ich hoffe Ihnen morgen oder spätestens übermorgen drahten zu können und schließe für heute mit besten Grüßen.

Marija Bauer

Rukom M. Bauer: Bitte drahten Sie an mich: „Mariba Istanbul“ das genügt.

*
104

Zagreb, 17.03.1943. – Pismo dr H.Kona i dr M. Frajbergera M. Krausu u Budimpešti.

17. März 1943.

357/K/43-EP/DA
Kindertransport
Herrn Miklos Krauss

Budapest

Sehr geehrter Herr Krauss,

Wir bestätigen unser Telegramm vom 5.d.M. des Inhaltes:

„BESTÄTIGET KINDERVERZEICHNIS BEGLEITPERSONEN PAPIER DEUTSCH BESCHLEUNIGET ABREISE ANRUFER SONNTAG VORMITTAG“

sowie auch dasjenige von 10.d.N., lautend:

„HINZUTUEGEN KINDERLISTE 1044 NUMMERN 61/65 BRANKO SCHEIBER 28 MARTZ 1937 ZAGREB ISRAELIT KLEIN MIRA 3 JUNI 1927 OSIJEK IZRAELIT FODOR ELISABETH 6 FEBRUAR 1933 VELIKI BEČKEREK RUT VERA BERGER 5 FEBRUAR 1929 BOSANSKI NOVI RKT STEINITZ MARY 12 JUNI 1931 BEOGRAD ISRAELIT BENACHRICHTIGET BARLES BESTÄTIGET“

Somit sind zur Kinderliste No.1044 vom 28. Feber l.J. noch folgende Anmeldungen hinzuzufügen:

61. SCHEIBER Branko	Isr. Zagreb	28.3.1937.	Kroatien
62. KLEIN Mira	Isr. Osijek	3.6.1927.	Kroatien
63. FODOR Elisabeth	Rkt. Veliki Bečkerek	6.2.1933.	Kroatien
64. BERGER Vera	Rkt. Bosanski Novi	5.2.1929.	Kroatien
65. STEINTZ Mary	Isr. Beograd	12.6.1931.	Kroatien

Aufklärend wollen wir bemerken, dass Scheiber Branko (No.61) der Bruder von Scheiber Ivo (No.20) ist.

Gern haben wir zur Kenntnis genommen, dass Deutsch Feliks (No.6) mit dieser Gruppe mitfahren wird können, wenn auch seine, bei Ihnen sich befindlichen Papiere, Ihrer - Meldung nach, abgelaufen sind. Ebenso auch Kišicky Ovi, der schon in der ersten Gruppe bewilligt war, jedoch damals nicht abreisen konnte.

Überaus erstaunt und peinlichst berührt sind wir durch Ihre Nachricht, dass mit dem nächsten Transport nur 15 unserer Kinder und bloß Begleitpersonen zugelassen seien. Wir können uns damit unter keinen Umständen einverstanden erklären. Wir glauben Sie nicht daran erinnern zu müssen, dass mit dem ersten Transport leider nur 11 unserer Kinder mitgefahren sind, obwohl die türkische Regierung die Einreisebewilligung für unsere ganze, über 50 Namen enthaltende Liste, seinerzeit erteilte und trotzdem wir schon im Herbst v.J. neue 40 Kinder angemeldet haben. Außerdem handelt es sich bei Kindern unserer jetzigen Kinderliste No. 1044 von 28. Februar l.J. größtenteils um Weisenkinder,

die sich in schwierigen materiellen und Wohnungsverhältnissen befinden, so dass es nur recht und billig ist, wenn dieser Gruppe der Vorrang vor den Übrigen, weniger not leidenden Kinder, gegeben wird.

Wir mäßen daher eindringlichste darauf bestehen, dass unsere ganze Liste No. 1044 von 28. Februar I.J., eine Ergänzung von 10.d.n., enthaltend 65 Kinder, samt unserer Begleitung zur Bestätigung, und zusammen auf einmal auf den Weg bracht wird. Setzen Sie, bitte, alles daran, damit die Zahl und die Abreise unserer Kinder und deren Begleitung nicht beeinträchtigt und abhängig gemacht wird von Ihrem dortigen Transport. Bedanken Sie doch, dass Sie bereits 100 dortige Kinder nach der Türkei abgefertigt haben, wir hingegen bisher nur 11 Kinder von hieraus senden konnten.

Vollends überzeugt sind wir demzufolge davon, dass Sie unseren Begründungen das vollste Verständnis entgegenbringen werden und bitten Sie also, sehr geehrter Herr Krauss, unseren eben goäusserten Standpunkt ganz zu dem Ihren zu neiden und mit allen Ihnen zu robote stehenden Mitteln bei Barlas vorstellig zu werden, damit unseren vollauf berechtigten ansuchen zur Gänze stattgegeben wird.

Wir haben uns vorgemerkt, dass Sie unsere Liste No. 1044 bereist an Barlas weitergesandt haben und sehen Ihnen weiteren positiven Nachrichten mit Ihnen sicher begreiflicher Spannung entgegen.

Indem wir Ihnen für Ihr, unserer Sache entgegenzubringendes Verständnis und Interesse im voraus verbindlichste danken, verbleiben wir mit freundlichen Grüßen:

D. Hugo Kon

Dr. M. Freiberger

*

105

Zagreb, 18. 03. 1943.— Pismo dr. H. Kona i dr. M. Frajbergera ing. Komoliju u Budimpešti.

18. März 1943.

1406/K/43-Dr.F./DA
Kindertransport
Herrn
Ing. Otto Komoly
B u d a p e s t
Berkocsis utca 3.

Sehr geehrter Herr Präsident,

Da die, in unserem Fernanrufgespräch angekündigte Reise vorläufig leider nicht zustande kommen kann, wollen wir Ihnen auf diesem Wege nochmals unseren Standpunkt mitteilen.

1. Wir können keinesfalls uns damit abfinden, dass die Zahl unserer Kinder von der Zahl der Budapester Kinder abhängig gemacht wird. Wir können es uns nicht vorstellen, warum Ihre Regierung diesen Standpunkt einnehmen sollte, nachdem das kgl. ungarische Außenministerium vor Monaten dem päpstlichen Nunzius seine Bereitwilligkeit für die Erteilung der nötigen Durchreisevisa bereits erklärt hat.

In dieser Angelegenheit wird in den nächsten Tagen wieder vorgesprochen werden, so dass wir überzeugt sind, dass diese Schwierigkeit behoben sein wird.

2) Heute erhielten wir folgende Depesche von Barlas:

„TELEGRAMMBEZUG 10/3 NÄCHSTE TRANSPORTE NOCH UNBESTIMT STOP BIN BEREIT ZERTIFIKATE FÜR ALLE KINDER ZU RESERVIEREN DRAHTET ISTANBUL ANZAHL“

worauf wir sofort antworten:

„TELEGRAMMBEZUG 17 MÄRZ VERMISSEN NACHRICHT ÜBER BEGLEITER STOP ANMELDEN SIEBZIG KINDER SIEBZEHN BEGLEITER MIT EINEM ZWEIJÄHRIGEN KIND STOP BESTEHEN UNBEDINGT AUCH AUF BESTÄTIGUNG ANGEMEDETER BEGLEITUNG DRINGRAHET“

Demzufolge begreifen wir noch weniger die Ursache einer Beschränkung unserer Kinderanzahl und Begleitpersonen von Budapest aus.

3) Zum Schluss betonen wir nochmals, dass es sich bei unseren Kindern größtenteils um Waisenkinder handelt, und können dadurch ruhigen Gewissens ein Vorrecht vor anderen Kindern verlangen. Diesen Anspruch dürfen wir umso mehr erhoben, da wir trotz Bestätigung unserer kompletten ersten Gruppe damals keinen eigenen Kindertransport auf den Weg bringen konnten.

Wir bitten Sie nun, sehr geehrter Herr Präsident, unsere Sache eindringlichste wie vorgebracht zu vertreten, und verbleiben in Entgegensehung Ihrer raschesten Rückäußerung mit freundlichen Grüßen:

Dr. Hugo Kon Dr.M.Freiberger

*

106

Istanbul, 18.03.1943.- Pismo Marije Bauer ŽBOZ.

Istanbul 18.III.1943

Bogoštovna Obćina
Z a g r e b

Ich schätze Sie im Besitze meines Briefes in welchem ich Ihnen Ihr Telegram vom elfen März bestätigte und Ihnen mitteilte, dass Herr Barlas z.Z. als ich das Telegram erhielt in Ankara weilte. Er war mit den Herren der Executive, Kaplan und Epstein in Ankara um die Angelegenheit der Kindertransporte mit den Regierungsstellen zu besprechen.

Erst heute hatte ich Gelegenheit Ihre Angelegenheit zu behandeln und wurde in dieser Angelegenheit durch Herrn Kaplan empfangen.

Ich drahtete Ihnen infolge dieses Gespräches:

„Drahtet wieviel Kinder von 8 bis 18 reisewillig Mariba“

Herr Kaplan erlaubte mir, auf meine Vorstellung, dass die Spanne von 10 bis 16 Jahre zu wenig Kindern die Reise ermöglichen wird, Ihnen zu telegrafieren, dass Sie auch Kinder von 8 Jahren bis 18 in die Liste setzen können, so wird die Zahl erhöht werden können.

Außerdem sagte mir Herr Kaplan, dass auf 10 Kinder ein Begleit-Person zulässig ist. Ich schriebe Ihnen das ausdrücklich, damit Sie so wohl Herrn Barlas gegenüber, als auch Krauss darauf bestehen, dass diese Quote auch eingehalten wird, und nicht durch andere ersetzt wird. Ich habe etwas Klage gegen Krauss geführt, dass er die kroatische Kindertransportfrage sehr fahrlässig behandelt hat. Dass er nicht zum päpstlichen Nuntius leng, wo sich dieser als Vermittler zur Verfügung stellte, etc.

An Ihre zweite Liste vom Monat Oktober hat man überhaupt vergessen gehabt und habe ich um 15.11. also vor 5 Wochen, nach einer Rücksprache mit Herrn Barlas diese diesem erneut eingesandt, denn sagte er, dass er von dieser keine Kenntnis hat. In der Tat war er damals in Palestina und bekam Herr Dr. Godlin di Liste und scheint dieser vergessen zu haben, denn hat Herr Barlas diese nicht gesehen.

Ich hoffe, dass nach meiner Rücksprache heute, die Angelegenheit der Kinder besser geleitet werden wird und, dass nun auch bald wieder Kinder auf die Reise gehen werden.

Mein Onkel Armin Borovic wohnhaft auf der Insel Hvar, hat eine Tochter welche ebenfalls 18 Jahre alt ist, könnte diese auf diese Liste wel-

che Sie jetzt senden werden, aufgenommen werden? Gehört Hvar zu Cro-
atien oder zu Italien? (*Dopisano rukom M.Bauer*): Bitte sorgen Sie dafür.

Ich werde mich freuen bald von Ihnen zu hören und begrüße.

Maria Bauer

Posle potpisa dopisano rukom M. Bauer: Jellur Borovic, Tochter des Armin Borovic wohnhaft in Hvar,Otok Hvar, Palace Hotel. Geburtsdaten bitte dort einzuholen.

*

107

Zagreb, 21.03.1943. – Pismo dr H. Kona i dr M. Frajbergera ing. O. Kamoliju u Budimpešti.

ŽIDOVSKA BOGOŠTOVNA OBĆINA U ZAGREBU

ZAGREB I, 21. März 1943.

Predmet: Kindertransport

Herrn

Ing. Otto Komoly

B u d a p e s t

Berkocssis utca 3

Sehr geehrter Herr Präsident,

Beiliegend einige Kopien. Wir erwarteten heute Ihren Anruf, leider vergeblich.

Wir bitten Sie darum, uns Dienstag Nachmittags anzurufen.

Gleichzeitig noch eine Bitte. Das Oberrabbiner hat sich vor Wochen an beide Landeskanzleien, an das Oberrabbiner, Partfogo etc. gewendet mit der Bitte um Mazzot. Da bisher keine Antwort erfolgte, bitten wir Sie auch in dieser Richtung eine Urgenz.

Mit besten Dank und vorzüglicher Hochachtung

Dr. Hugo Kon

Dr. M. Freiberger

*

108

Budimpešta, (oko 28.03.1943) – Telegram O. Kamolija ŽBOZ.

SCHON WOCHENLANG NACHRITTEN LOS ERWARTETEN ANRUFT
BESTÄTIGE BRIEFE SAMT VERZEICHNIS STOPP BESORGTE DRINGERAH-
TET – HICEM.

*

109

*Zagreb, 21.03.1943. – Pismo dr H. Kona i dr M. Frajbergera H. Barlasu u
Istanbulu.*

21. März 1943.

1425/B/43/-Dr.F./EP

Kindertransport

Herrn

Ch. Barlas

Pera Palas

I S T A N B U L

Sehr geehrter Herr Barlas!

Dankend bestätigen wir Ihre Depesche vom 17.ds.M.:

„TELEGRAMMBEZUG 10/3 NÄCHSTE TRANSPORT NOCH UNBESTIMMT STOP BIN BEREIT ZERTIFIKATE ALLE KINDER ZU RESERVIEREN DRAHTET ISTANBUL ANAZAHL“

die wir beantworteten:

„TELEGRAMMBEZUG 17 MÄRZ VERMISSEN NACHRICHT ÜBER BEGLEITER STOP ANMELDEN SIEBZIG KINDER SIEBZEHN BEGLEITER MIT EINEM ZWEIJÄHRIGEN KINDER STOP BESTEHEN UNBEDINGT AUCH AIF BESTÄTIGUNG ANGEMELDETER BEGLEITUNG DRINGDRAHET“

Ebenso erhielten wir Ihr Radiogramm vom 18.1.M. des Inhaltes

„(TELEGRAMMBEZUG 1883 BESTÄTIGE ALLE SIEBZIG KINDER-ZERTIFIKATE EINSENDEN LISTE EBENFALLS SIEBEN BEGLEITER“

worauf wir wie folgt erwiderten:

„TELEGRAMMBEZUG NEUNZELTEN BENÖTIGEN SIEBZEHN NICHT NUR SIEBEN BEGLEITER ERBITTEN DRINGENDE BESTÄTIGUNG VERSTÄNDIGET KRAUSZ“

Nun übersenden wir Ihnen beiliegend die gesamte Liste No. 1425, zu welcher wir folgendes bemerken müssen:

1. Aus gewissen Gründen konnten wir die Kinder, die nicht israelitischer Konfession sind, nicht abweisen. Wir bitten Sie daraus ebenfalls keine Frage zu machen, da wir nur nach langen inneren Kämpfen uns entschlossen haben Sie darum zu bitten;

2. Einige Kinder haben das 16 Jahr überschritten. Wir sind überzeugt, dass das keine Schwierigkeit bedeuten wird;

2. Zur Frage der Begleiter. Wie Sie sehen sind von den Vorgeschlagenen 7 Ehepaare. Das Ehepaar No. 1 sind Watikim, das Ehepaar No. 2. besaß im Jahre 1940 Universitats – bzw. Schul – Zertifikat. (Das Kind des Ehepaars No. 1. ist bei Ihnen). Wir glauben daher, dass No. 1 u. 2 nicht auf Rechnung unserer Begleiterzahl gesetzt werden sollten, sondern dass Ihnen die Einreise auch so bewilligt werden müsste. Das Ehepaar No. 3. sind die Eltern der Kinder No. 3 und 4. Bezuglich der Übrigen rechnen wir mit Bestimmtheit, dass auch diese miteinbezogen werden, da sie ebenfalls tätig gewesen.

Fortsetzung zum Brf. Ch. Barlas, Isanbul

4. Mir hoffen, dass wir – bis dieser Brief Sie erreicht hat – schon die Bewilligungen der hiesigen Behörden haben werden und bitten Sie darum um allerrascheste Erledigung.

5. Von nicht geringerer Nichtigkeit ist es, von allen unseren Vereinbarungen gleichzeitig und gleichlaufend auch Herrn Krausz nach Budapest zu verständigen. Er soll alle damit im Zusammenhange nötige Verzögerung eintritt.

Es wird uns freuen recht bald von Ihnen die weitere Verständigung zu empfangen, dass endgültig alles in Ordnung ist und verbleiben in dieser angenehmen Erwartung mit den besten Grüßen:

Dr. Kohn

Dr. M. Freiberger

*

110

Zagreb, 21.03.1943. – Pismo dr H. Kona i dr M. Frajbergera E. Dijamantu (Ernö Diamant) u Subotici.

21. März 1943.

1427/D/43-Dr.F./DA

Dječji transport

Gospodin

Dr. Ernö Diamant

S z a b a d k a

Szalay Laszlo 4

Dragi doktore,

Danas smo poslali Barlasu i Kraussu definitivnu listinu djece i pratilaca. Prijavljeno je 70 djece. Nažalost Vam težko možemo pisati, što

pojedino djete treba, ali u glavnom su djeca (barem njih 38) podpuno nedostatno obskrbljena.

Djevojčice:	Godine	Broj
	7	1
	8	4
	9	1
	10	1
	11	2
	12	3
	13	3
	14	1
	16	2 Ukupno 18 djevojčica
Dječaci:	7	4
	8	1
	9	3
	10	4
	12	3
	13	1
	14	1
	15	2
	16	1 Ukupno 20 dječaka

Molimo Vas, da nabavite djeci što možete, a osim toga da sve poduzmete, da stvar u Pošti krene s mrtve točke.

Srdačno Vas i Mošu pozdravljamo

Dr. Hugo Kon

Dr. M. Freiberger

*

111

Ženeva, 21.03.1943. – Pismo N. Švalba, dr H. Konu u Zagrebu.

21. März 1943.

Herrn Dr. H. Kon
c/o Jüdische Kultusgemeinde
Z a g r e b

Sehr geehrter Herr Kon,

Leider konnte ich Ihren Brief vom 9.3. nicht sofort beantworten.
Ich bin sehr in Anspruch genommen und habe sonstige Sorgen. – Hoffentlich wird es sich doch in der allernächsten Zeit ändern. Ich erhielt auch

Ihr Telegramm wegen der Kinder und habe Chaim B. sofort Ihre Wünsche geäußert. Ich bin sicher, dass er das Möglichste tut. Ich glaube nicht, dass Herr Krausz absichtlich Ihnen Schwierigkeiten macht, umgekehrt, wenn solche auftauchen, so ist es nicht seine Schuld, sondern die der Zeit.

Tante Arzi war schon bereit etwas positives auch für Bogen zu tun, sollte er nächstens zukommen zu lassen. –

Es tut mir sehr leid, dass Ami noch so sehr krank ist. Ich wäre Ihnen sowie Salom, mit dessen Karte ich mich sehr gefreut habe, dankbar, wen Ihr mir näheres über seinen Gesundheitszustand mitteilen würdet. Es ist wirklich angebracht, dass Ihr Euch um einen Rat bei Ana Kadosch bemühen sollt. –

Es tut mir sehr leid, dass ich bisher die verlangte Kindernamensliste (für 45 Kinder) nicht erhalten habe. Schreibet auch, ob es sich nur um diese handelt. Wo sind die andern? Wie geht es den Müttern und wo befinden sie sich zur Zeit? Sollte ich eine Liste auch von diesen haben und besonders der Frauen, deren Verwandte bei meiner 1b. Arzi sich befinden, könnte man etwas wegen Alia unternehmen. – Ich wäre Ihnen sehr verbunden, wenn Sie mir auch den Grad der Verwandtschaft mit denen bei Arzi nennen könnten. –

Sonst ist nicht viel zu berichten, denn bei meiner 1b. Familie und besonders bei der 1b. Golah wird es immer schlimmer. Sie versagt gesundheitlich und besonders psychisch, da ihre Kinder vorige Woche die Wohnung des Herrn Aschkeney's räumen mussten. Ich weiß noch nicht, wie und wo sie eingeordnet werden. Ich nehme aber an, dass die jüngeren zu ihren Verwandten in O/S und die älteren zu denen in Theresia ziehen werden. Die Kinder schreiben mir wundervolle Briefe und besonders von der 1b. Moaca. Ihre Grüsse habe ich meiner 1b. Arzi übergeben. Ich bin sicher, dass sie diese mit Freude aufnehmen wird, so wie die Kinder selbst. Sie sehnt sich nach diesen sehr und unternimmt alles Mögliche um sie zu sehen. Ihr selbst geht es weiter gut. Sie ist fleißiger als je. Sie bemüht sich einige Ersparnisse zu machen, denn sie ist sich bewusst, wie sie den verarmten Angehörigen helfen muss. –

Diese Zeilen schreibe ich Ihnen während unseres Purims. Dieser wird heute bei uns anders gefeiert und empfunden als sonst. Die Gründe sind bewusst. Ich bin aber sicher, dass auch für unsere Familie bessere Zeiten kommen werden, und dass wir doch uns nächstens sehen werden.

Ihnen, Schalom, und alles Beste für alle wünschend, verbleibe ich mit den innigsten Grüßen.

Ihr N. Schwalb

*

112

Madrid, 22.03.1943. – Dopisnica Feliksa Singera Socijalnom odsjeku (verovatno ŽBOZ) u Zagrebu.

Madrid, 22.III.43.

Socijalni odsjek
Zagreb

Molim Vas ovime uljudno da bi odmah po primitku ove karte javili meni u Madrid, i gđi Mariji Bauer, İstanbul 74, Mühürdar Çadessi, Kadi Käy (Turska) tačan popis i naslov djece koja su još tamo sa roditeljima kao i ona bez roditelja (Ludhig). Molim Vas za što hitnije rješenje i pozdravljam Vas

Feliks Singer

*

113

Zagreb, 22.03.1943. – Dopis dr H. Kona i dr M. Frajbergera glavnom Ravnatelju za Unutarnju Upravu MUP-a Vladimиру Šipušu u Zagrebu.

22. ožujak 1943.

1436/P&C/43-Dr.K./DA
Gospodinu
Glavnom Ravnatelju za Unutarnju Upravu
Ministarstva Unutarnjih Poslova
Vladimiru Šipušu
Zagreb

Židovske bogoštovne obćine (zajednica Židova stanovitoga područja) bile su do 10. travnja 1941. uređene Zakonom o vjerskoj zajednici Židova od 14. prosinca 1929, a do toga zakona starijim zakonom hrvatskoga sabora od 6. veljače 1906.

Po ovim su zakonima židovske bogoštovne obćine kao samoupravna tiela pod nadzorom državne vlasti samostalno upravljale svojim financijalno-upravnim, vjerskim, školskim i dobrotvornim ustanovama.

Svaka je obćina imala pravila, odobrena po državnoj vlasti, prema kojim je izvršivala djelokrug, zakonom joj dopuštenoga rada.

Obćinsku su upravu vodili pravilima određeni upravni organi, izabrani po obćinskim pripadnicima prema odredbama obćinskih pravila.

Upravni organi zagrebačke Židovske bogoštovne obćine bili su: občinsko predstojništvo, občinsko vijeće i pojedini njihovi odbori.

--- 00000000 ---

Dne 12. travnja 1941. zapečaćene su uredske prostorije zagrebačke židovske bogoštovne obćine i sviju njenih vjerskih i dobrotvornih ustanova i time prekinut daljnji njezin rad.

To je potrajalo do 16. svibnja 1941., kojega je dana Ravnateljstvo Ustaškog Redarstva, Židovski odsjek, imenovalo novu upravu i podpisano Dra Hugu Kona, predsjednikom.

Zapečaćene prostorije obćine i njenih ustanova, kao i sva imovina ostale su i dalje uzapćene.

Po navedenom imenovanju obćina je via facti podpala pod nadležnost Židovskoga odsjeka, koji je odobrio djelokrug občinskoga rada, izdao zaštitne izkaznice za suradnike i činovnike i posredovao između obćine i viših državnih vlasti.

Koncem veljače 1943. razpušten je židovski odsjek kao samostalna oblast, a da nije podjedno ustanovljeno, koja će oblast u pitanju židovskih obćina preuzeti njegovu dotadašnju nadležnost.

Podpisana obćina smatra rješenje toga pitanja ne samo potrebnim, već i hitnim da uzmogne bez smetnje izvršivati zadaće, koje su joj stavljene u dužnost.

--- 00000000 ---

Te su zadaće mnogostrukе:

1. vodi matične knjige velikoga diela židovskih bogoštovnih obćina u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, povjerene joj od Židovskog odsjeka,
2. podržava redovito bogoslužje,
3. uzdržava školu i obdanište,
4. uzdržava staračke domove,
5. uzdržava pučku kuhinju,
6. obskrbljuje redovito zatočenike u skupnim logorima dopunskom hranom, liekovima, a po potrebi odjećom i obućom.

U tu je svrhu podpisana obćina

- 1.) uredila na novo Rabinat i Matični ured,
- 2.) a u Trenkovoj ulici 9, I. kat jednu sobu za bogomolju, u kojoj se na subote i blagdane održava služba božja.

Na čelu ovih ustanova стоји надрбин Dr. Miroslav Freiberger, којему је додијелен потребан број свећника и помоћног осoblja.

3.) За дјечу, обvezану на полазак пучке школе одржава обћина у Тренковој улици 9 своју већ пре 100 година стару пучку школу са 4 разреда.

Та школа стоји под надзором Градског школског надзорништва те ради у свему по прописима о пучким школама.

4) Џидовска је богоштovna обćina већ од године 1910. подрžавала у Zagrebu стараčki dom, зван Schwarzov Dom. Jer је пак зграда на Максимирској цести узета за потребе Zapovjedništva zračne snage иjer су по Уstaškoj Nadzornoj Službi подписаној обćini upućeni на уздрžavanje starci i nemoćnici, uredila је обћина више мањих стараčkih domova i подрžava такве у

a.	Boškovićevoj ulici 3/III	sa 40 domara,
b.	Trenkovoj ulici 9/III	sa 29 domara,
c.	Draškovićevoj ulici 25/III	sa 7 domara
d.	Rabskoj ulici 27	sa 41 domara,
e.	Dužicama ulici 18	sa 23 domara,
f.	Lovranskoj ulici 15	sa 11 domara, i konačno u
g.	Stenjevcu	sa 67 domara.

svega седам domova sa 218 domara.

5) За обскубу тих domova (изузевши дом у Stenjevcu) као и Џidova, који су upućeni на подпору обћине, uredila је у Preradovićevoj ulici 29 пучку кухинju, која мјесечно дaje око 18.000 obroka i то domovima ručак i večeru, осталима само ručak.

6) Po zahtjevu Ustaške Nadzorne Službe i Zapovjedništva logora obićina већ мјесецима шalje za zatočenike u skupnim logorima Jasenovac, Stara Gradiška i Gredani dopunsku hranu, liekove, a po potrebi odjeću i obuću.

Do напуштања женских logora u Loborgradu i Đakovu обćina je te logore uredila i iste обskrljivala hranom, liekovima i odjećom.

Za taj rad uredila је обćina одјек „Skrb za logore”, који сада tjedno одпрема до 450 односно мјесечно до 1.800 paketa.

7) Za poslove židovskoga groblja kod Градског поглаварства као i za pokapanje uredila је обćina svoj grobni odsjek sa помоћним осobljem.

--- 0000000 ---

Na čelu obćine i sveukupne uprave stoji podpisani imenovani predsjednik.

Glavar matičnog ureda i vjerskih ustanova (bogoslužja i škole) jest nadrabin zagrebački, supodpisani Dr. Miroslav Freiberger.

Svaki odsjek ima svog izvjestitelja uz potreban broj službenika i namještenika, svega 35 osoba.

Predsjednik, nadrabin, svi službenici i namještenici, kao i članovi njihovih porodica prijavljeni su i evidentirani kod Židovskog odjeka i Ustaške Nadzorne Službe uz zaštitne legitimacije.

--- 0000000 ---

U prilogu prilažemo prepise odobrenja, izdanih za rad obćine kao i primjerak legitimacije, izdane prema tom primjerku svim obćinskim službenicima i namještenicima.

Kako je podpisana obćina do sada podpadala pod Židovski odjek, a njegovim ukinućem kao samostalne oblasti prestala njegova dosadašnja nadležnost, a obćina drži, da sada izravno podpada pod Glavno ravnateljstvo za Unutarnju Upravu Ministarstva Unutarnjih Poslova, moli smjerno Gospodina Glavnog Ravnatelja za Unutarnju Upravu, da izvoli službeno obaviestiti Židovsku bogoštovnu obćinu, koja je državna oblast nakon ukinuća Židovskog odsjeka preuzeila nadležnost u pitanjima podpisane obćine i njezinih službenika i namještenika.

Dr. Hugo Kon

Dr. M. Freiberger

*

114

Istanbul, 22.03.1943. – Pismo S. Mandelblata dr M. Frajbergeru u Zagrebu.

S. Mandelblatt

Galata, Zazici sokak

Viktorya Ap. 6

Dr. M. Freiberger

Židovska Bogoštovna Općina

Z a g r e b (Kroatien)

Lieber Herr Doktor,

Besten Dank für Ihre Postkarte vom 3. ds. Sie verstehen doch sicher, mit welch widerstreitenden Gefühlen wir sie gelesen haben.

Instanbul, den 22. März 1943.

Wir haben eigentlich von den Kinder Vieles über Euch gehört, aber Euer kurzes Schreiben hat uns Vieles klar gemacht. Die Lage der Familie Noar hat uns sehr erschüttert. Wir, wie auch Onkel Barl haben hier Eure Briefe an unseren Freund Krauss gelesen und verstehen ganz gut, wie dringend der Besuch von Tante Alijah für die leiben Kinder ist. Wir sind jetzt überzeugt, dass es wirklich unrichtig war, dass so wenige Eurer Kinder Tante Moledet haben, ich glaube aber, dass dies wieder gut gemacht werden wird und wir hier recht viele von auch begrüßen werden können.

Wir sind bereit Euch einige Nachrichten über Ezra zukommen zu lassen. Bitte schreibt uns, ob Ihr irgendwelchen Kontakt mit unserer Arzi-Familie habt und ob Ihr unsere Grüsse ihnen zukommen lassen könnt, sowie auch vielleicht denen, die bei Gruscheck jetzt wohnen? Es wäre für uns sehr wichtig, wann Ihr irgendwelche Adressen von den Familien (die bei Giruscheck und anderswo) einsenden könnt. Bitte tut dies schnells tens. Habt Ihr irgendwelche Nachrichten von unserer Familie bei Fans? Falls Ihr mit ihnen in Kontakt steht, so schickt auch bitte ihre Adressen ein. Könige von Euren Leuten bei ihm schrieben uns.

Bitte antwortet sofort und seid recht vielmals gegrüßt von
Eurem (*bez potpisa*).

*

115

Zagreb, 23.03.1943. - Pismo dr H. Kona i dr M. Frajbergera ing O. Kamoliju u Budimpešti.

ŽIDOVSKA BOGOŠTOVNA OBĆINA U ZAGREBU

ZAGREB I, 23. März 1943.

Predmet: Kindertransport

Herrn

Ing. Otto Komoly

B u d a p e s t

Berkocsis utca 3

Sehr geehrter Herr Präsident,

Beiliegend erlauben wir uns Ihnen die vierte Seite der Kindertransportliste No. 1425/B/43 beinhaltend die Namen der Begleitpersonen, welche Seite versehentlich unserem gestrigen Schreiben an Sie nicht beigeschlossen wurde, einzusenden.

Wir ersuchen Sie nochmals alles daran zu setzen, dass diese Angelegenheit so bald als möglich zur Erledigung kommt, und verbleiben mit besten Grüßen:

Dr. Hugo Kon

Dr. M. Freiberger

*

116

Subotica, 24.03.1943. – Pismo E. Dijamanta ŽBOZ (M. Frajbergeru?)

Szabadka, 24. marta 1943.

Dragi prijatelju,

koristim samo priliku, da Vam se ukratko javim. Na sledeću listu dece je opet primljeno oko 50 zagrebačke i u vezi toga hoću, da Vas upozorim, da nema smisla opremu tamo kupovati, jer se ona može ovde nabaviti, samo bih Vas molio, da mi na vreme javite, šta ona imaju i šta i otprilike u kojoj veličini trebaju. Isto se ne treba brinuti za hranu na putu, jer se isto ovde može dobiti. Po informacijama će biti ovoga puta i pratioča od Vas dakle na vreme treba da se odluči redosled sa Vaše strane. Ne-mam međutim nikakve vesti u pogledu Vaših potreba tamo pa Vas ponova molim, da mi u tome pogledu hitno javite. Veoma je ovde u tome pogledu teško, no obrazloženom potrebom se valjda ipak može nešto postići. Mentalno smo obojica kod kuće, no ja se spremam u Peštu, a moj drug očekuje ponovni poziv na rad. Pitanje macesa se dade samo veoma teško rešiti, no ako Vi polažete naročitu važnost na to, pokušaću bar za Vas za seder dostaviti. Bivši osječki mladi Vaš kolega je molio, da Vam se javi, da bi rado video Vašu gospodinu na sederu kod sebe.

Srdačno Vas sve pozdravlja

E. Diamant

Javite otvoreno, da li Vi ili Hugo ili koji od naših ličnih prijatelja nešto specijalno treba, lijek, hljeb itd.

Dragi Šalome,

nema ništa naročitoga da Ti javim lično. Nisam potpuno zdrav, no ništa opasno. Gnjavim se mnogo u Pešti sa familijom Mapajevom. Sa njima i daljom rodbinom. Teško je, ali familijarna je dužnost. Drago se javio nedavno, voleo bih da se sa Tobom vidim uskoro kao pratiočem. Mislim, da si po najstrožijim principima već stekao pravo na to. Tebe, g. Hugu i sve ostale grli Vaš

Moše

*

117

Zagreb, 25.03.1942. – Pismo Židovske bogoštovne općine N. Švalbu
u Ženevi.

ŽIDOVSKA BOGOŠTOVNA OBĆINA U ZAGREBU

ZAGREB I, 25. März 1942.

Herrn

Nathan Schwalb,

G e n e v e

Sehr geehrter Herr Schwalb!

Beiliegend eine Kopie unseres heutigen Schreibens an Herrn Dr. A. Silberschein. Daraus werden Sie sowohl unsere Situation wie auch die Frage der bisherigen Salypackete ersehen können.

Inzwischen haben wir Ihr Schreiben vom 12.d.M. erhalten und teilen Ihnen mit, dass zwar die zweite Sendung der Medikamente mit Schreiben der Commission Mixte de Secours de la Croix-Rouge Internationale vom 10. d.M. avisiert worden, jedoch bisher nicht angekommen ist. Sobald selbe ankommt, werden wir sowohl die genante Commission wie auch Herrn Dr. A. Silberschein und Sie hievon verständigen.

Endlich haben wir gestern auch die Lebensmittelpackete aus Portugal u. zw. cca 800 Stück verschiedener Größe und Gewichtes im Gesamtgewichte von cca 320 kg, was wahrscheinlich die Hälfte der von Ihnen aviserten Quantität darstellen dürfte, erhalten. Bei dieser bisher angekommenen Sendung hatten wir an Zoll – und Manipulationsspesen cca Kn 20.000.– ausgelegt. Wir danken sehr für diese Sendung und würden mit großer Freude und Dankbarkeit auch weitere Lebensmittelpackete, insbesondere Sardinen und Thunfische in Empfang nehmen, jedoch wollen Sie aber von weiterer Sendung von Pflaumen und Tomaten absehen, da auf diese Artikel bei uns prohibitiver Zoll besteht, wodurch wir an Zoll für diese 2 Artikel mehr auslegen müssen als die ganzen hiesigen Gestehungskosten für Pflaumen – und Tomaten – Konserven betragen. Außerdem kommt eine weitere Zusendung von Lebensmitteln nur dann in Betracht, wenn selbe uns unentgeltlich gegeben werden, wobei wir natürlich auch weiter bereit wären die Zollspesen zu tragen.

Unser Schreiben vom 11. d.M. haben Sie hoffentlich inzwischen erhalten.

Wir freuen uns sehr über die Grüsse Ihrer Familie (Moledet und Erez) und bitten Sie diese Grüsse unsererseits zu erwiedern und über uns ein wenig zu informieren.

Kopie dieses Schreibens lassen wir auch Herrn Dr. A. Silberschein zukommen.

In Erwartung Ihrer weiteren Nachrichten begrüßen wir Sie herzlichste, mit vorzüglicher Hochachtung

Der Präsident:

Dr. Hugo Kon

Beilage.

Rekommandiert.

Der Sekretär:

Dr. Rosenberg

*

118

Zagreb, 26.03.1942. – Pisma dr H. Kona dr Silberšajnu i N. Švalbu u Ženevi.

Zagreb, 26. März 1942.

Geehrter Herr Dr. Silberschein!

Ich hatte diese Tage einige Mal Gelegenheit mit Herrn Hockey zu sprechen. Als Resultat die verschiedenen Telegramme seinerseits und meinerseits an Sie.

Zuletzt sprach ich mit ihm gestern und hat er mir bei dieser Gelegenheit Ihr Schreiben vom 19. d.M. vorgezeigt in welchem sich auch folgende Sätze befinden: „Auch hörte ich nichts davon, dass die Materialbeschaffung vollkommen unzureichend wäre. Es gibt hier genügend Material, das auch preiswert ist. Alles hängt von der Aufklärung seitens der Firma Drago ab. „Außerdem drahtete ihm seine Sekretärin am 24. d.M. zwischen anderem auch folgendes: da Genfer Firma trotz erfolgter Mätslieferung mehr Lagerware verfügbar.“

Daraus muss ich schließen, dass Sie oder die übrigen doch noch weitere Ware (oder „genügend Material“) verfügbar haben, auch nachdem Sie erfahren haben, dass die 6940 kg bei Schwalb bereits aufgebraucht worden sind.

Fehrscheinlich brauche ich Ihnen nicht zu schildern Wie groß der bedarf an Ware ist. Alles was Sie sich darüber vorstellen, ist kein blasses Abbild der Wirklichkeit. Ich brauche mindestens sechzigtausend Kilo-

gramm Salypackete monatlich, wobei ich die Pakete zu 50 kg Packung berechne. Jetzt vergleichen Sie das, bitte, mit der bisherigen Lieferung!

Wir sind hier müde von ununterbrochenen Anforderungen und Ansuchen um Lieferung, es ist uns schon zuwider das resultatlose Korrespondieren. Alle Beteiligten sollen bedenken, was für eine Verantwortung sie tragen und sollen etwas, aber unverzüglich tun!

Ich bin sicher, dass Sie auch persönlich diese meine forte mit dem nötigen Ernst lesen und beurteilen werden. Daher erwarte sehnlichste ein Resultat.

Es grüßt Sie vielmals Ihr ergebener

[Dr. Kon?]

(*U produžetku:*)

Herrn

Dr. A. Silberschein (*sic*)

G e n e v e

Lieber Herr Schwalb! (*sic*)

Aus obigem ersehen Sie die Situation. Tun Sie was Sie können, aber dringend, denn wir sind am Ende unserer Kräfte. Auch persönlich kann man nicht ewig unter dieser herrlichen und sonstigen Anstrengung arbeiten, wenn sogar die nötigen Mittel fehlen.

Herzlichst grüßt Sie und die ganze Familie.

Dr. Kon

*

119

Budimpešta, 30.03.1943. – Pismo ing. O. Kamolija, ŽBOZ.

MAGYAR CIONISTA SZÖVETGÉG ELNÖK

Meine geehrten Herren!

Ihre verschiedenen Zuschriften vom 17. bis 22. März habe ich vor einigen Tagen auf verschiedenen Wegen erhalten und habe sofort die nötigen Schritte eingeleitet, damit Ihr Wunsch bezüglich Einreisebewilligung für 69 Kinder samt 17 Begleitern (und 2 ganz kleinen Kindern) hier erledigt wird. Es wurde mir, – wie ich Ihnen telephonisch schon mitteilte – im Außenministerium und heute auch im Ministerium der inneren Angelegenheiten versprochen, dass man diese Bitte wohlwollend erledigen wird. Jedenfalls fehlt uns noch bis heute die Bestätigung von Barlas darüber, dass auch die Zertifikate für die Erwachsenen sichergestellt sind. Um diese Bestätigung wende ich mich noch heute direkt am Barlas und

hoffe ich die Sache dadurch beschleunigen zu können. Herrn Krauss werde ich ebenfalls auf den Fersen sein, damit er die administrativen Fragen promptest erledigt.

Was die Frage der Mazoth anbelange, ist leider eine Ausfuhr bedeutender Posten unmöglich, ich werde versuchen als Liebesgabe Ihnen einige Kilo zukommen zu lassen.

Über das Ersuchen, welches die zwei Landeskanzleien schon früher erhalten haben, hat Ihnen wahrscheinlich Herr Dr. Diamant berichtet. Herr Diamant ist momentan hier und hat sich für morgen Nachmittag bei mir angesagt. Da werde ich vielleicht weiteres erfahren und auch veranlassen können.

Gleichzeitig bestätige ich Ihr soeben angelangtes Telegramm: „Schon wochenlang nachrichtenlos erwarteten Anruf bestätigt Briefe samt Verzeichnis Stopp besorgt dringdrahtet Hicem“ worauf ich Ihnen antwortete: „Telegrammbezug 28 März Schritte im Gange Brief folgt Komoly“

Mit herzlichen Grüßen, hochachtungsvoll

Ing. O. Komoly

Budapest, den 30. März 1943.

P.n.

Židovska Bogoštovna Obćina

Zagreb

Express – Recommandiert

*

120

Ženeva, 30.03.1943. – Pismo N. Švalba dr Rozenbergu u Zagrebu.

Genf, den 30. März 1942(3)?.

Herrn

Dr. Rosenberg

Zagreb

Sehr geehrter Herr Dr. Rosenberg,

Hiermit bestätige ich den Erhalt Ihrer w. Briefe v. 6.3., 11.3. u. 25.3.

Es freut mich sehr, dass Sie die von mir früher avisierten Lebensmittelpakete bekommen haben. Das nächste Mal werde ich mich bemühen, Pflaumen – und Tomatenkonserven nicht zu schicken. Nur Gratispakte zu senden ist unmöglich, da die Relico nur über ganz kleine Reserven verfügt. Die nächsten Lebensmittelpakete, wenn Sie solche wollen, müs-

sen also von der allgemeinen erteilten Joint-Unterstützung oder anderer gesandt werden. Ich erwarte Ihre diesbezügliche Antwort. –

Ich schrieb Ihnen in einem meiner letzten Briefe, dass ich die Saly und Zugpakete Herrn Silber, wie Sie es mit ihm am 7.3. besprochen haben, für Hockey, übergeben haben Hoffentlich werde ich von Ihnen darüber etwas Näheres hören.

Ich nehme an, dass die restlichen Medikamente vom Roten Kreuz in Ihrem Besitz angelangt sind.

Meine Schützlinge schreiben mir über Frau Rosa Hacker, Osijek, an. Ich wäre Ihnen sehr verbunden, wenn Sie ihr meine und Wizos Grüsse übergeben würden, und mir über ihr Wohlergehen sowie womit man ihr behilflich sein kann, schreiben.

Erez ist wohllauf, sie arbeitet intensiv in ihrer Wirtschaft weiter, sie wird zur Ostern von der Tante Alia besucht werden, besonders freut sie sich auf den Besuch von Temani.

Ich samt Moledet grüssen Sie und Ihre ganze Kehilla herzlich und wünschen ein fröhliches und gesundes Osterfest mit Cherut.

N. Schwalb

*

121

Istanbul, 30.03.1943. – Pismo H. Barlasa ŽBOZ.

Ch. Barlas

Pera Palas

Istanbul, 30.3.1943.

Židovska Bogoštovna Obćina

u Zagrebu

Z a g r e b

Ich bestätige den Empfang Ihres Briefes vom 10.3. ds.Js.

Ich war glücklich, die kleine Gruppe der Kinder aus Zagreb hier begrüßen zu können und Ihnen zur Weiterreise zu verhelfen. Ich hoffe, dass bald weitere Gruppen kommen werden und ich bitte Sie mir zu glauben, dass ich keine Möglichkeit unterlasse, um dies zu beschleunigen. Leider, sind aber die Verhältnisse in einem Durchreiseland in dieser schweren Zeit so kompliziert, dass ich nicht nach meinem Wünsche arbeiten kann, da unüberwindliche Schwierigkeiten im Wege stehen.

Damit Sie sich einen Begriff von den Schwierigkeiten machen, will ich Ihnen sagen, dass der Zug, der hier ankommt, kaum einen Wagen ent-

hält und die Passagiere nur mit besonderer Genehmigung und in vereinzelten Fällen reisen. Die Durchreise von ca. 250 Kindern mit Begleitern in solchen Verhältnissen ist als ein Glück zu betrachten.

Ich stehe weiter in Verhandlungen mit den kompetenten Behörden und ich habe die grundsätzliche Genehmigung zum Transit der Kinder auf Grund der Zertifikate, die jetzt zur Verfügung gestellt wurden, erhalten. Im Rahmen dieser Genehmigung werde ich selbstverständlich die Kinder aus Zagreb berücksichtigen. Die damit verbundenen technischen Schwierigkeiten sind aber noch nicht beseitigt und es werden noch interministrielle Verhandlungen über die Durchführung der Transporte in kleinen Gruppen und in einer bestimmten Reihenfolge geführt. Immerhin hoffe ich, dass der Plan, der einen kombinierten Bahn – und See – Transport vorsieht, in der nächsten Zeit ganz bestätigt wird und wir werden dann die Möglichkeit haben, die Weiterreise Ihrer Gruppen zu beschleunigen.

Ich kann Ihnen leider nicht die Einzelheiten mitteilen. Ich bitte Sie aber versichert zu sein, dass ich die Lage Ihrer Kinder begreife und mitfühle und dass ich alles Menschenmögliche tun werde, um ihnen so schnell als möglich die Riese zu meiner Familie zu ermöglichen.

Ich werde Sie telegrafische auf dem Laufenden halten und erwarte inzwischen Ihre Mitteilungen.

Mit bestem Grüßen

Ch. Barlas

*

122

Zagreb, 31.03.1943. – Kopija pisma dr H. Kona i dr Rozenberga N. Adleru u Budimpešti.

31. März 1942(3).

h-G/354742

Herrn

N. Adler

Budapest

Nagymezö utza 47.

Sehr geehrter Herr Adler!

Vom Herr Dr. Ignjat Lang, Vinkovci, über Ihren Telegrammwechsel mit ihm informiert, überreichen wir Ihnen in der Beilage Kopie unseres heutigen Briefes an Frau Bauer, auf Grund ihrer gleichzeitigen Mitteilungen an eine ihr befreundete Dame in Zagreb. Falls sie uns selbst weitere

Informationen gebe können, um die wir Frau Bauer bitten, wären wir Ihnen darum sehr verbunden.

Mit vielem Dank im voraus zeichnen wir mit vorzüglicher Hochachtung

Der Präsident:

(Dr. Hugo Kon)

Beilage.

Der Sekretär:

(Dr. Rosenberg)

*

123

Zagreb, 31.03.1943(1942) – Kopija pisma dr H. Kona i dr Rozenberga Mariji Bauer u Istanbulu.

31. März 1942(43).

H-G/354/42

Frau

Maria Bauer

Istanbul

Kadiköy

Sehr geehrte gnädige Frau!

Im Besitze Ihrer Mitteilung an Frau Olly Spieler vom 12. d.M. danken wir Ihnen für Ihre Bemühungen in diesem Gegenstand und teilen Ihnen mit, dass wir alles unternehmen, um mit den zuständigen Behörden hier diesbezüglich in Fühlung zu treten. Mittlerweile bitten wir Sie, uns die Einzelheiten des geplanten Transportes bekannt zu geben, vor allem ob Sie darüber vom dortigen Palamt benachrichtigt wurden (und ob dort noch Dr. Goldin tätig ist), oder von einer anderen Stelle, die Ihrer Frau Tochter näher liegt. Auch bitten wir Sie, uns zu informieren, ob die Einreise nach Istanbul ohne weiteres möglich sein wird, beziehungsweise welches türkische Konsulat, da es ein solches in Kroatien nicht gibt, die Einreise vidieren wird.

Wir nehmen zur Kenntnis, das es sein um 50 Kinder im Alter von 10-16 Jahren handelt, für deren Auswahl wir eine Liste mit allen notwendigen Daten und Namen, Alter, Geburtsort u.sw. aufstellen werden, darunter auch Fedja Frank, Zagreb, Draškovićeva 13.

Ihren Mitteilungen sehen wir mit Interesse entgegen und empfehlen uns mit vorzüglicher Hochachtung

Der Präsident

Dr. Kon c.H.

Der Sekretär:

Dr. Rosenberg c.H.

*

124

Zagreb, 01.04.1943. – Pismo dr H. Kona i dr M. Frajbergera Mariji Bauer u Istanbulu.

April 1943.

1503&B&43/Dr.F./DA

Frau Maria Bauer

Istanbul.

74, Mukurdar Çadessi,

Kadikoy

Sehr geehrte gnädige Frau,

Wir bestätigen den Empfang Ihres Briefes vom 18. III. d.J. Lieder haben wir Ihr Telegramm:

„DRAHTEN WIEVIEL KINDER VON 8 BIS 18 REISEWILLIG“

nicht erhalten.

Wir haben in unserer Liste auch einige Kinder unter 8 Jahren. Es handelt sich dabei entweder um Kinder, von denen entweder ein älterer Bruder oder eine ältere Schwester mitfahren, oder um Kinder, die Waisen sind.

Von Barlas haben wir ein Telegramm erhalten, in dem er uns sieben Begleiter bewilligt. Wir haben am 20. III. telegrafisch nochmals siebzehn verlangt. Es handelt sich um langjährige Mitarbeiter, die vollste Unterstützung verdienen.

Heute sandten wir Ihnen folgende Depesche:

„BARLAS BEWILLIGTE SIEBEN BEGLEITER VERLANGTEN SIEBZEHN INSISTIERET DRAHET ADRESSE ARMIN BOROVIC“

Für Ihre Intervention danken wir Ihnen herzlichste, und bitten Sie auch weiter unsere Sache zu unterstützen.

In Angelegenheit der Tochter des Armin Borovic glauben wir nicht viel machen zu können, da sie von dort auch ein italienisches Visum benötigt. Jedenfalls wollen wir die Angelegenheit in Angriff nehmen, wie Sie auch aus oben zitierten Telegramm ersehen können. Sofort nach Erhalt der Daten, werden wir Sie sowohl bei Krauss wie auch bei Barlas anmelden.

Gleichzeitig übersenden wir Ihnen die komplette Liste wie auch die Abschrift unseres, an Sie gerichteten Schreibens vom 15. v.M.

Ihren gesch. Nachrichten gerne entgegensehend, begrüßen wir Sie hochachtungsvoll:

(Dr. Hugo Kon)

Recom. Expres

(Dr. M. Freiberger)

*

125

Zagreb, 01.04.1943.- Pismo dr. H. Kona i dr M. Frajbergera Mariji Bauer u Istanbulu.

2. April 1943.

1512/B/43-Ing.A.

Frau

Marie Bauer

Istanbul

Kadiköy

Sehr geehrte gnädige Frau,

Vor Abgang der Post erhielten wir Ihr w. Schreiben vom 15. v. M. welches wir hiermit bestätigen und danken Ihnen für die uns übermittelten Informationen.

Ihren gesch. Nachrichten mit Interesse entgegensehend begrüßen wir Sie hochachtungsvoll:

Dr. Hugo Kon

Dr. M. Freiberger

*

126

Zagreb, 02.04.1943.- Telegram organizacije HICEM Mariji Bauer u Istanbulu.

BAUER ISTANBUL

BARLAS BEWILLIGTE SIEBEN BEGLEITER VERLANGTEN SIEB-ZEHN INSISTIERET DRAHETET ADRESSE ARMIN BOROVIC
HICEM

[Exp.:] ŽBOZ, Predano 1.IV.1943. u sati. – Broj: 1508/B/43

*

127

Zagreb, 07.04.1943. – Pismo ŽBOZ N. Švalbu u Ženevi.

ŽIDOVSKA BOGOŠTOVNA OBĆINA U ZAGREBU

ZAGREB I, 7. April 1943.

Predmet: Kindertransport

Herrn

Nathan Schwallb

G e n f

131, Rue de Lausanne

Sehr geehrter Herr Schwalb,

Beiliegend übersenden wir Ihnen die Liste der Kinder die für den zweiten Transport in die Türkei angemeldet wurden.

Wollen Sie die Güte haben, und die Angelegenheit bei Barlas möglichst beschleunigen.

Ebenso bitten wir Sie auch bei Relico, der uns seit Jäher ohne Nachricht lässt, ein wenig zu urgieren.

Mit bestem Dank und herzlichen Grüßen verbleiben wir hochachtungsvoll:

Dr. Hugo Kon Dr. M. Freiberger

Beilage

*

128

Istanbul, 07.04.1943. – Pismo Marije Bauer ŽBOZ.

Istanbul 7.IV.1943.

Tit.

Bogoštovna Obćina

Z a g r e b

Ich bestätige Ihnen Ihr Telegramm vom 1. April und teile Ihnen mit, dass ich in Ihrem Sinne bei Herrn Barlas eingewirkt habe und nach sehr nachdrücklicher Aussprache war er so entgegenkommend und gab Auftrag, dass Ihren Wunsche entsprochen wird und 17 Personen als Begleitpersonen bewilligt wurden. Ich hoffe, dass Sie mittlerweile ein diesbezügliches Telegram von mir erhielten.

Ich habe den innigen Wunsch, dass Ihnen nun auch alle anderen Formalitäten glatt von der Hand und dass sowohl die Kinder und die Begleiter bald gesund bei uns eintreffen.

Adresse Armin Borovic ist: Novak Kranjec za Ivtou Hvar Otok Hvar Croatie. Ich weiß aber nicht, wie seine Tochter zur Alijah zugesellt werden wird können. Wird das technisch möglich sein?

Ich möchte Sie noch bitten den Damen, Frau Dragica Kon, als Frau Hermann Weiss meinen besten Dank für Ihre freundlichen Zeilen auszurichten. Es gebriicht mir leider an Zeit, jeder Damen separat zu schreiben. Den Kindern geht es gut. Sobald der Schuldirektor die Erlaubnis geben wird werden die Kinder schreiben, vorläufig sind sie noch zu sehr mit

den Anfangsgründen beschäftigt. Jedenfalls geht es ihnen in jeder Beziehung gut. Auch den anderen Familien bitte zu sagen, dass ich den Kindern ihre Grüsse ausrichtete. Herr Barlas wird sich die Kinder in den nächsten Tagen besuchen und so werde ich wieder Nachrichten auch durch ihn haben.

Es wird mich freuen bald von Ihnen zu hören und begrüße Sie bestens Ihre Ihnen ganz ergebene

Maria Bauer

Dopisano rukom M. Bauer: Herr Baden hilft mir sehr und müssen wie ihm zehr dankbar sein.

*

129

Istanbul, 08.04.1943. – Pismo H. Barlasa ŽBOZ.

THE JEWICH AGENCY FOR PALESTINE

Immigration Depratment

JERUSALEM

P.O.B. 92

Ch. BarlasIstanbul, 8.4.43.

An die

Jüdische Kultusgemeinde,

Z a g r e b I

Post. pret. Br. 504

Ich bestätige den Erhalt Ihres Briefes vom 21.3.ds. 14245/B/43 – Dr. F./EP., der sich mit meinem Schreiben vom 30.3.ds. gekreuzt hat.

Wie ich Ihnen bereits mitgeteilt habe, werde ich alles mögliche tun, um Ihrem Wunsche nachzukommen.

Die unter Punkt 1) – 5) angedeuteten Schwierigkeiten werden hoffentlich beseitigt werden. Nun ist die Frage die, wann eigentlich der Transport dieser Kinder möglich sein wird. Ich unternehme alle möglichen Schritte, um die Aktion zu beschleunigen; immerhin hängt es von objektiven Schwierigkeiten ab, die schwer zu überbrücken sind. Ich hoffe aber doch, einen Ausweg zu finden und werde Sie rechtzeitig davon verständigen.

Mit bestem Gruss

Ch. Barlas

*
130

Istanbul, 10.04.1943. – Pismo Marije Bauer ŽBOZ.

*Bogoštovna obćina
Zagreb*

Ich habe sehr geehrtes Schreiben vom 2. April soeben erhalten, ebenso die Copien der Briefe und Telegramme als auch die der Listen der Kinder und Begleitpersonen.

Ich schätze Sie mit abweile im Besitze meines Briefes in welchem ich Ihnen mitteilte, das es mir nach längeren Zureden gelungen ist Herrn Barlas zu bestimmen die Reise für 17 Begleitpersonen zu bewilligen und hoffe, dass Herr Kraus Ihnen diese Bestimmung drahtete. Ich kann leider nicht drahten.

Herr Barlas fährt in den nächsten Tagen für einige Wochen nach Hause, aber es bleibt Herr Bader hier, welches mir sehr in Allem and die Hand geht und hoffe dass Ihr Hicherkunft bald erfolgen wird. Jedenfalls haben wir jetzt wieder mit Transitschwierigkeiten zu kämpfen.

Empfangen Sie beste Grüßen von Ihrer Ihnen ganz ergebenen
Maria Bauer.

*
131

Zagreb, 14.04.1943. – Dopis dr H. Kona i dr M. Frajbergera glavnom Ravnateljstvu za javni red i sigurnost u Zagrebu.

14. travnja 1943.

1589/G/43-Dr.F./DA
Židovi strani državljanji –
odobrenje prisilnog boravka
P.n.
Glavno Ravnateljstvo za javni rad i sigurnost
Z a g r e b

U Zagrebu se nalazi stanoviti broj Židova stranih državljan, koji su do sada bez zapriče dobivali dozvolu boravka. U posljedne vrieme im redarstvena oblast ne zaprima molbe, nego im je saobjčeno, da u roku od nekoliko dana imaju napustiti područje Nezavisne Države Hrvatske.

Budući da se radi dielom o ljudima, koji su ovdje i rođeni, pa im druge države osporavaju zavičajnost, ili pak o starim ljudima, nesposobnim za rad, koje ni jedna država neće primiti, to se podpisana Židovska

bogoštovna obćina u Zagrebu usloboduje predložiti, da Visoko Glavno Ravnateljstvo za javni red i sigurnost dozvoli za Židove, strane pripadnike, kojima je uskraćena daljnja dozvola boravka, boravak u jednom za to odredjenom mjestu.

Predlažemo za to Sesvetski Kraljevec jer je u blizini i na dohvatu naše obćine, koja bi preuzela kako obskrbljivanje tamo konfiniranih tako i nadzor nad čitavom skupinom.

Dr. Hugo Kon

Dr. M. Freiberger

Dopisano rukom dr Kona:

Ovaj podnesak osobno odnio predsjednik dr Kon i predočio ga g. zamjeniku Ravnatelja za javni red i sigurnost, koji ga je pridržao uz izjavu, da policija neće ništa preduzeti dok ne (nade) bolje rješenje, uostalom da će se pitanje Židova uopće riješiti. – Jednako je priključio molbu Josipa Boscha za opoziv uskrate dozvole boravka. 15.04.1943. Dr Hugo Kon.

+++

Zagreb, 15.IV 1943. Pored navedene beleške postoji i

Promemorija! Predsjednik dr Hugo Kon 15.IV. kod Ravnateljstva za javni mir i sigurnost (g. dr Vidak?) radi rješenja pitanja dozvole boravka inostranih Židova. Predočio obćinski pismeni predlog, što ga je g. dr Vidak pridržao izjavivši, da policija neće do rješavanja pitanja dalje postupati. Jednako pridržao molbu Josipa Boscha. Dr Hugo Kon.

*

132

Zagreb, 15.04.1943. – Pismo, možda M. Frajbergera Joži?

15.4.1943.

Dragi Joža,

imao bih doduše mnogo razloga da se ljutim na Tebe, koji nisi nikad našao potrebnim da mi se javiš. Ali danas nije vrieme ljućenju. Ostalo nam je tako malo od starih prijatelja, da se ogromno mnogo ljubavi koncentriira na svakoga pojedinca. I tako eto prolaziš dobro, s mnogo ljubavi, iskrenoga, staroga prijateljstva i srdačne povezanosti. Na temelju toga smatrao sam svaki put, kad mi je Slavica rekla, da je od Tebe stiglo pismo, da mi je pravo to pismo čitati. Tako sam čitao i posljednje od 23.3., koje je upravo preda mnom.

Neobično me je obradovalo, što si čuo od dragoga Koste. Ne bih rekao, da je stvar zrela, ali znam da se na njoj radi. Meni bi svakako bilo vrlo

drago, da mi saobćiš imena sve djece, koja trebaju vitamina, kako bih i sa svoje strane mogao poduzeti potrebno. Radi se u prvom redu o djeci između 6 i 18 godina. Piši dakle ime, mjesto i dan rođenja, zavičajnost i vjeru.

Sa Šandorom smo sada u pismenom kontaktu. Javio se nakon duge šutnje, ali sada piše vrlo redovito. Po staroj svojoj navadi nalazi se u velikim visinama, kada i piše na koturnama, bez kojih izgleda uobiće ne može živjeti. Ostao je ali i nadalje unatoč svih svojih manja, i možda upravo po njima drag i dragocjen. Tvrdo sam uvjeren, da mu Joško čini krivi, i da nije u redu, što ga je ovako gurnuo na stranu. Male svjećice se osjećaju nevoljko kraj jakoga svjetla, ne vidi ih se. I to je stvar s Joškom. Da li je na korist stvari i one djece, koja su mu povjerena, to sumnjam.

Drago mi je, što Ti se javlja Bonco. Ni on ni Žiga već mjesecima ne odgovaraju na naša pisma. Riki nam se uobiće nije javio. Piši im, da ni sami ne znadu, koliko se radujemo sa svakom karticom s njihove strane.

Hugo i ja bismo se vrlo radovali, kad bi nam obširno pisao o vašem životu i radu. Doznaјemo doduše iz Tvojih pisama prilično mnogo, ali nas sve zanima. Kaži to i Terki.

O nama nemam mnogo pisati. U glavnom i onako sve znaš. Pozdravi mi liepo naše, napose Terkine, maloga oisa Waldera i ostale. Tebe i Tvoje grli Vaš

M. Freiberger

(Dr. Kon dopisao:) Ugodne blagdane želi Hugo.

*

133

Ženeva, 17.04.1943. – Pismo N. Švalba dr H. Konu u Zagrebu.

Genf, den 17. April 1943.

Herrn

Dr. Hugo Kon

c.o. Jüdische Kultusgemeinde

Zagreb

Sehr geehrter Herr Dr. Kon,

ich bestätige Ihre Karte vom 1.4. und Briefe vom 7.4. samt Beilage. Ihre Grüsse an Saly und Relico habe ich Übergeben. In der Zwischenzeit schrieb ich Ihnen und Ihrem Freund einen Brief am 6.4. Ich bat, dass Rehillia Hockeys Frau dr Kaspi wie das letzte Mal sprechen soll, den wir können den H. nicht sprechen. Ich bitte Sie sehr, mir zu telegr., ob Sie auf diese

Wiese etwas erzielen konnten, inwieweit und ich werde dann das Nötige mit Saly regeln. Auch im negativen Falle erwarte ich Ihre Nachricht.

Von Drago höre ich letztend ab und zu und schwer erstaunt, von ihm zu hören, dass ihre 1b. Kehilla nur Schwa Meoth Salys und Hodesch bisher erhalten hat. Wie ich es weiß, hat er doch 8,4 kg Pakete Hodesch bis Januar gesandt.

Was hörten Sie von Herrn Krause in der Kinderfrage. Barlas gab ihm Anweisungen, die Sache zu beschleunigen. Andererseits gibt es gewisse Schwierigkeiten mit Maabar. Hoffentlich werden diese überwunden werden und auch die der Rehima nach werden nächstens Tante Henriette sehen.

Erscia geht es während der ganzen Zeit sehr gut. Sie ist voll beschäftigt und mit der Arbeit ihrer Kinder zufrieden. Die Letzteren und besonders g. Dudi werden durch Alle sehr gelebt. Er lernt wirklich fleißig und überstand alle Prüfungen vorzüglich. Man bemüht sich um Alja und Geula. Sie werden aber verstehen, dass nicht alle Anstrengungen durch Erfolge gekrönt sind. Auch wegen Achre und Wilchma wird einiges unternommen, besonders meine ich Golas Verwandte und die Kinder de 1b. Hasit.

Leider bin ich wehr in Anspruch genommen und ich muss für heute schließen, Ihre Antwort, auch auf meinen Brief vom 6.4. erwartend.

Da wir vor den Ostertagen stehen, wünsche ich Ihnen und dem 1b. Klal alles Beste! Arci und ich werden an Euch sehr viel denken. Viele Grüsse von unserer 1b. Jeschia. Herzliche Grüsse und freundlicher Händedruck von Ihrem

N. Schwalb

*

134

Zagreb, 18.04.1943. – Pismo dr H. Kona i dr M. Frajbergera H. Barlasu u Istanbulu.

18. April 1943.

1617/B/43-Dr.F./DA

Kindertransport

Herrn

Ch. Barlas

I s t a n b u l

Pera Palas

Sehr geehrter Herr Barlas,

Wir bestätigen dankend den Empfang Ihres Briefen vom 30. III. l.j. Sein Inhalt hat uns sehr betrübt, da wir fast übersengt waren, die Kinder in allernächster Zeit unterwegs zu wissen.

Wir glauben es leider gerne, dass Sie Schwierigkeiten alle nötigen Bewilligungen zu bekommen groß sind, wir sind aber anderseits von der Überzeugung durchdrungen, dass es gelingen muss alle Hindernisse zu überwinden, wenn man wie Sie es tun, mit allen Nachdruck die Angelegenheit verfolgt.

Was wir von Neuem tun müssen ist Sie eindringlichste zu bitten, die Lage der Kinder zu berücksichtigen, und ihnen die Priorität einzuräumen. Es sind, wie wir es schon so oft betont haben, Waisenkinder, und es tut sehr Not ihnen ein geregeltes Leben wiederum bieten zu können.

Gleichzeitig möchten wir Sie ersuchen in der Verteilung der Bewilligungen die Kinder der Lager in Porto Re und Ragusa zu berücksichtigen (cca 200), für die wir begonnen haben die notwendigen Schritte zu unternahmen.

Wir wären Ihnen sehr dankbar, wenn Sie uns Näheres über die erste Gruppe mitteilen wollten.

Mit besten Grüßen:

Dr. Hugo Kon

Dr. M. Freiberger

*

135

Zagreb, 23.04.1943. – Pismo dr H. Kona i dr M. Frajbergera O Kamilju u Budimpešti.

23. April 1943.

1632/K/43-Dr.F./DA

Kindertransport

Herrn

Ing. Otto Komoly

B u d a p e s t

Sehr geehrter Herr Präsident,

Ihren w. Brief vom 30.III. l.J. haben wir heute erhalten, und beeilen uns sofort zu beantworten.

Wir erwarteten täglich ungeduldig von Ihnen Nachricht, aber leider ohne Erfolg. Sie können sich wohl vorstellen, wie dringend uns Ihre Erledigung wäre.

Von Barlas haben wir einen Breif vom 30. v.M. erhalten, in dem er uns auf verschiedene Schwierigkeiten vorbereitet aber hofft, sie bewältigen zu können. Wenn Sie vielleicht mit ihm telephonisch sprechen könnten, wäre bestimmt sehr gut.

Von den Landeskanzleien haben wir bis heute keinen Bescheid. Es wundert uns, das sie, – abgesehen von der Erledigung, – nicht für nötig befunden haben uns zumindest den Brief erhalt zu bestätigen.

Nochmals, besten Dank für Ihre Bemühungen. Ermüden Sie nicht in Ihren Bestrebungen denn der Dank sowohl der Kinder wie auch unserer ist Ihnen sicher. Anders können wir unseren Gefühlen nicht Ausdruck geben.

Mit den besten Wünschen zu der Feiertagen zeihen wir mit herzlichen Grüßen und besonderer Hochachtung:

Dr. Hugo Kon

Dr. M. Freiberger

*

136

Zagreb, 29.04.1943. – Pismo dr H. Kona i dr M. Frajbergera dr Hinku Gotlibu (Gottlieb) u Kraljevici.

29. April 1943.

1705/G/43-Ing.A.

Dječji transport

Gospodin

Dr. Hinko Gotlieb

Dragi gospodine doktore,

Veoma nas čudi da do danas nismo primili od Vas traženi popis djece,

koja bi došla u obzir za izseljenje u Tursku.

Kako je potrebno da taj popis što prije imamo u ruci, molimo Vas, da nam ga što hitnije dostavite, i da taj popis sadrži sljedeće rubrike:

Ime i prezime, ime roditelja, dan i mjesto rođenja, zavičajnost, vjera da li se nalazi kod roditelja, opaska.

Očekujemo Vaš skori odgovor, kako bi mogli poduzeti potrebne korake za prijavu te djece, te Vas pozdravljamo sa štovanjem

Dr Kon

Dr Freiberger

*

137

Zagreb, 29. IV 1943. – Pismo Dr. H. Kona i Dr. M. Frajbergera Mariji Bauer u Istanbulu.

687/B/43-Dr.F./DA

29. April 1943.

Kindertransport

Frau

Marie Bauer

Istanbul

Sehr geehrte gnädige Frau,

Wir bestätigen den Empfang Ihres w. Schreibens vom 7.IV.I.J. und danken Ihnen aufs herzlichste für Ihre Mühe. Sie können sich wohl vorstellen, welche Freude Ihre Mitteilung bei uns ausgelöst hat.

Mit gleicher Post wenden wir uns an Borovic wegen der Kleinen. Ihre lieben Grüsse haben wir ausgerichtet, und hoffen, dass wir von den Kindern bald Nachricht haben werden. Gestern kam ein Schreiben von Ruben an.

Wir erhielten auch ein Schreiben von Ihrem Schwiegersohn vom 7. d.M. in dem er uns ersucht alles zu tun, um seinen Sohn mitzubekommen. Leider müssen wir ihm negativ antworten. In der letzten Zeit haben wir jedoch vage Nachrichten erhalten, dass es ihm und seiner ganzen Familie gut geht, dass sie gesund und zufrieden sind. Wir wollen Ihnen versichern, dass wir bei der ersten direkten Meldung Sie sofort verständigen werden.

Herrn Bader wollen Sie bitte unseren aufrichtigen Dank ausrichten. Ebenso bitten wir Sie, bezw. Herrn Bader, den Herren an der Universität, unsere persönlichen Grüsse ausrichten zu wollen.

Ihnen, sehr geehrte gnädigen Frau, danken wir nochmals bestens, und bitten Sie uns nicht zu vergessen.

Mit besten Grüßen und vorzüglicher Hochachtung:

Dr. Hugo Kon

Dr. M. Freiberger

*

138

Zagreb, 29.04.1943. – Pismo dr H. Kona i dr M. Frajbergera H. Barlasu u Istanbulu.

29. April 1943.

1680/B/43/Dr.F./DA

Herrn

Ch. Barlas

Istanbul

Pera Palas

Wir bestätigen den Erhalt Ihres Schreibens vom 8.IV.L.J. und danken Ihnen aufrichtig für Ihre Bemühungen, umso mehr, da wir gleichzeitig auch den Brief von Frau Bauer bekommen haben, die uns Ihre Bewilligung für die Gesamtzahl der Begleitpersonen mitgeteilt hat.

Was wir nur immer von Neuem bitten müssen ist, dass Sie nicht rasten und ruhen sollen, bis die ganze Angelegenheit erledigt wird. Wir sind tief überzeugt, dass Sie unsere Ungeduld verstehen.

Mit besten Grüßen:

Dr. Hugo Kon

Dr. M. Freiberger

*

139

Zagreb, 29.04.1943. – Pismo dr H. Kona N. Švalbu u Ženevi.

Zagreb, 30. April 1943.

Herrn

Nathan Schwab

Geneve

Hochgeschätzter Herr Schwab,

Ihr liebes Schreiben vom 17.IV. kam gerade zu den Feiertagen an, zu denen ich auch von Sie eine außerordentlich liebenswürdige Gratulation erhalten habe.

Ich habe ihm schriftlich gedankt und ersuche Sie, ihm dies in meinem Namen mündlich zu wiederholen.

Dragos Befürchtung ist nicht begründet und beruht auf einer irrtümlichen Auffassung meines Leidens. Mein Gesundheitszustand hat sich gebessert; ich habe schon vor längerer Zeit 8,4 Kilo zugenommen und diese Gewichtszunahme bis heute behalten.

Ami ist noch immer krank und kränkt sich sehr, dass sie seit Ende Jänner von ihrem Verwandten ohne jede Nachricht geblieben, trotzdem ich in ihrem Namen wiederholt gebeten habe ihr zu schreiben.

Ich tröste sie von Tag zu Tag dass dieses lange Stillschweigen nichts zu bedeuten habe und sie zuversichtlichste recht bald ein ausführliches Schreiben erwarten kann.

Dies wäre umso erwünschter als sie zufolge ihrer Krankheit ohne Mittel geblieben und ich leider nicht in der Lage bin ihr mit dem Nötigen beizustehen.

Mit den lieben Kindern habe ich immer dieselben Sorgen, doch gebe ich die Hoffnung sie versorgen zu können, nicht auf. Von denjenigen die sich bei Henriette befinden habe ich Nachrichten, die mich und die meinigen sehr erfreuten.

Ohne mehr für diesmal begrüße ich Sie herzlichste in aufrichtiger Freundschaft. Ihr.

Dr. Hugo Kon

*

140

Zagreb, 30.04.1943.- Pismo dr. H.Kona i dr M.Frajbergera Reni S. Finci u Dubrovniku.

30. travnja 1943

1709/F/43-Ing.A.

Rafael Z. Levi

Gđa

Rena S.Finci

Campo d'internamento No.2.

Fermo posta Ragusa

D u b r o v n i k

U posjedu smo Vašeg o. dopisa od 8.o.mj. koji smo danas primili, te Vas izvještavamo, da smo zatočeniku Rafaelu Z. Leviu javili Vašu novu adresu, kako ste Vi to zahtjevali.

Međutim, kako nam javljate da Vam se nije javio, mi ćemo mu ponovo Vašu adresu javiti, čim nam se prvi puta ponovo javi, pa se nadamo, da će Vam onda i on sam pisati.

Najavljeni doznačak nismo još primili, a odmah po primitku iste, mi ćemo traženi paket odaslati.

Što se tiče Vašeg upita radi djece, javljamo Vam, da je zaista izseljeno iz Hrvatske 11 djece u Tursku. To su sve bila djeca, koja su se nalazila u Zagrebu. Djeca, koja su bila u Osjeku odnosno Đakovu, kao i ona koja su bila u Loborgradu, nisu mogla biti izseljena, jer u ono vrijeme ta akcija nije bila izvedljiva, a ta su djeca u međuvremenu sva odvedena u nama nepoznate logore zajedno s njihovim roditeljima odnosno skrbnicima.

Sa poštovanjem:

Dr. Hugo Kon

Dr. M. Freiberger

*

141

Zagreb, 17.08.1943.- Prevod tri pisma A. i Roberta Kišickog nepoznatim licima.

An Meir

17.VIII.1943

Lieber Freund!

Angeschlossen en Ihren Brief vom 9.d.M. haben Sie uns einen Fragebogen über einzelne Personen und Familien gesendet. Zu meinen größten Leidwesen, dass die meisten dieser Leute nicht mehr sind.

Über Einige schrieb ich Ihnen in meinem ersten Berief und folgend über die Übrigen.

Leon ist in Stara Gradiška und bekommt allwöchentlich ein Paket mit zusätzlicher Nahrung von uns.

Über Papa schrieb uns einmal Bonce, dass er tot wäre, aber Drago behauptet es wäre nur ein Gerücht, das wäre nicht zuverlässig, ebenso weiß man auch nicht wo er sich befindet.

Über keine der übrigen Fragen können wir was Zuverlässig antworten, zu wenigsten über Simo und seine Tochter, wie auch dis Urigen aus seiner Stadt. Wir wissen nur von selchen welche sich bei uns meldeten und für Einige haben wir nur Vermutungen wo sie sich befinden könnten. So sind wir zerstreut und so sind wir nur mehr Wenige geblieben.

Bitte bestätiget Herrn Barles den Empfang seines Beriefs von 10.d.K. wir danken ihm für seine Mühelle sind nur wenige Joladim hier, diese werd den kaum zu Arpad kommen können und bei Ihn sind nur sehr wenige, darunter der kleine Cvi von Sikac, welcher in Baja bei seinem Onkel auf die Alija wartet. Wir bedauern as sehr, dass. Cvi nicht mit den ersten Transport abreiste.

Es wird Euch interessieren, dass ich mit Daca fleißig correspondiere. Er ist im Oflagern Eversheide und menget uns er und alle unsere übrigen Freunde von ihrem Einkommen zwischen 2500-5000 Markes viel je nachdem sie entbehren können. Rührend kümmern sie sich um uns und immer fragen sie nach Euch!

Gerne erwarte ich Eueren neueren Nachrichten, unterdessen grüssen und umarmen wir Euch

Robert und A. Kišicki

*

Zagreb, 17.VIII.1943

Lieber Freund,

Wir empfingen Ihren Brief vom 9.d.m. In der Zwischenzeit, dass heißt schon früher bekamen wir einen Brief von Tante Waris, in welchen sie uns mitteilte, dass es den Kindern dort gut geht und gut vorwärts kommen.

Natürlich freuten wir uns sehr und haben wir auch die respectiven Familia benachrichtigt soweit das möglich war.

Es hat keinen Zweck zu untersuchen wer schuldig oder unschuldig ist dafür dass di übrigen Kinder nicht nur Zeit von hier wegexpediert wurden. Aber eines müssen wir betonen und unterstreichen, dass Krauss ja schuld im denn hat er uns immer zurückgestellt, trotzdem er wusste, in welcher Lage die Joladim sind. Wir wissen, dass von Eurer Seite und von Seiten der übrigen Freunde alles unternommen wurde, um uns zu helfen, aber in Arpadien (Ungarn) atmet man nicht im gleichen Atem! Das sind, wie wir uns such in letzter Zeit wieder übermengen konnten, ganz andere Menschen welche uns hier nicht anerkennen als Zitglieder der gleichen Familie.

Über Hugo und Salom wissen wir nichts, aber rein nichts. Und dessen haben in den letzten Tagen eine ziemliche Anzahl Privater Lebenszeichen von denen erhalten, welche im Monat Emi deportiert wurden. Es haben sich einzelne Personen aus Birkenau bei Neubernn o/Schl. gemeldet. Sie schreiben dass Sie dort arbeiten dass Sie gesund sind und alles haben was sie brauchen. Wir befassen uns mit der Frage, ob wir ihnen etwas zusätzliche Nahrung mit Hilfe das Roten Kreuzes senden könnten. Ebenso senden wir soweit es möglich solche unsren Leuten nach Raab. Wir werden alles machen, um ihnen das Leben zu erleichtern.

Für Dr. Izaac sprach man vorigen Jahr, dass er geschrieben hätte aber niemand hat jene Karte gesehen, noch konnten wir feststellen inwie weit man etwas in dieser Richtung erfahren könnte. Es ist anzunehmen, dass er als Arzt eine bessere Stellung und bessere Lebensbedingungen haben/wird. Nikola ist hier auf der Savska cesta, soviel wir hören geht es ihm gut, er nährt sich gut und ist gut gekleidet. Wandert Euch nicht, wenn wir von ihm nicht mehr wissen aber es ist für uns diesbezüglich keine Möglichkeit vorhanden, das werdet Ihr verstehen. Von der Familie Narberger auch nichts zu hören und Bogomir Hirshler ist nicht mehr.

Was Onkel Ezra betrifft ist er endlich angelangt. Wir bekamen Schmona meot alafim, wofür allen unseren herzlichsten Dank. Über Arpad schreibt

КРАЉЕВИНА ЈУГОСЛАВИЈА — ROYAUME DE YUGOSLAVIE

KRALJ. GENERALNI KONZULAT
u JERUSALINU
D. 24/43

PROPUSNICA — PASSAVANT

kupa se izdaje:
délivré à:

Ime i prezime / Nom et nom
Profession / Profession

(članovina / Usinovine
Hrvatska)

Zanimanje / Profession
Nedjeljan u optizil
Domicile legal

Vredi za putovanje u
Išam pour se rendre

Naselje / Ville
Domicile légal

Vale / Valable
Šest mjeseci - six mois

Srez / Arrondissement

LIČNI OPIS — SIGNALLEMENT

Godina rođenja / Date de naissance
16-I-1930

Usta i nos
Bouche et nez

Stas
Tatte

Brkovi
Moustache

Lice
Visage

Ukada
Barbe

Kota
Cheveux

Običajni zvuci
Signes particuliers

Oči
Yeux

Napomena / Remarques
Jedan na stranu A. Br. 510
gosp. Kovačević žurnalista
od 19-II-1943.

voir la photo

PRATIOCI — ACCOMPAGNÉ DE

Broj Nº	IMI NOM	Konobarski odnos Ordre de passeur	Slavest Age	Stas Tatte	Lice Visage	Kota Cheveux	Oči Yeux

5 avgusta 1943

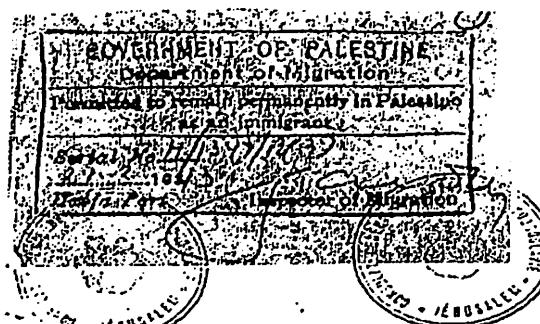

(Ostavljeni podpis — Signature propre)
Izjavljujem da ovaj konzulat
(Podpis Šef-a upravnika).

Dragutinovac

Tok. Reg. br. 71/43

Naplataena suma 3.000 T.

Liebe Illy, man will im Tage der Röten Kreuzes 50 Kinder
im Alter von 10-16 Jahren nach Palästina deportieren. Da
dies nicht darf ist und ich sonst Niemanden in Kontakt ha-
ne, wurde ich durch ein Dicke mit der Bitte, um welche
empfindliche Reise zu rufen, ob ich vielleicht diesen die
Botschaft zu übergeben, obwohl ohne eine Liste der
Kinder, Namen, Alter, Geburtsort etc. aufstellen muß
Sicher an mich senden, ich werde diese Liste überge-
ben, dann ohne die weitere Schritte unterzunehmen
werden. Ich hoffe es geht Dir und den Deinen gut
und kann Dir Glückes von mir und meinen Kindern
berichten. Eine baldige Antwort erwartend grüßt
Dir treuher *Miki*

12/II/1942

uns Ivo, hätten zu bekommen neuerlich einige 40 oder 20 Alafim ihres Obstes, es waers mir sehr wichtig zu erfahren, ob dieses Obst bei Arpad tatsächlich für uns oder für ihn ist. Wen es für die Unseren bei Arpad bitte gebt seift Auftrage, dass man es ihnen ausfolgt. Wenn es aber für uns ist, dann gebt doch Auftrag, dass sie doch schleunigst röhren, damit nicht schon wieder mal was verspätet. Im nebligen ist es Arpad alles eins und ganz gleichgültig ob unsere Familie was hat oder nicht. Und wir tragen die schwersten Sorgen, wie wir die restliche Familie am Leben erhalten sollen.

Euch allen senden wir herzlichste Grüsse, wir danken viel an Euch mit dem Wunsche Euch wieder zu sehen und dass wir wieder vereint sein sollen. Wir machen alles was nur möglich um die auf uns genommene Aufgabe zu erfüllen, die hiesigen Familien und diese in der Mahanot zu betreuen.

Wann Ihr uns Obst senden könnt, je mehr und je besseres werden wir glücklich sein, denn ist uns das ein Zeichen, dass Ihr für uns sorgt und mit uns fühlt.

Ich unsere Euch alle Euer alter
Robert und A. Kischitsky

P.S. Ivo und einige 30 der Unserigen befinden sich bei Arpad sind in großer Not, weil die Dortigen überhaupt kein Verständnis für die Unserigen haben. Denn nur eine Möglichkeit besteht, bitte sendet Ihnen für den Lebensunterhalt an die Adresse Dr. o Braun.

Ženi Lebl

THE "KINDERTRANSPORT" FROM THE INDEPENDENT STATE OF CROATIA IN FEBRUARY 1943

SUMMARY

This paper presents an attempt to save Jewish children, aged from 7 to 16, from the Independent State of Croatia during the World War Two. The children were to be transported by the International Red Cross through Hungary, Romania, Bulgaria and Turkey to Palestine. The whole effort was supported by Jewish organizations for immigration to Palestine. It was planned that, with the approval of the then Croatian authorities, a significant number of children were to be resettled. However, under the specific circumstances, which are described in detail in this paper, the initial number was reduced down to only twelve who in the end arrived in Palestine. Subsequent transports were prevented through diplomatic interventions of Arab organizations in Palestine. The appendices include a voluminous correspondence regarding this issue.

Ivan R. Marković

ZGRADA SRPSKO-JEVREJSKE CRKVENE OPŠTINE AŠKENASKOG OBREDA U BEOGRADU

Apstrakt: Ovde je prikazan istorijat projektovanja i izgradnje Beogradske sinagoge aškenaskog obreda u prvoj deceniji posle završetka Prvog svetskog rata. Posebna pažnja obraćena je arhitektonskoj analizi objekta.

Ključne reči: Franjo Urban, Aškenaska sinagoga, Milan Šlang, Beograd.

Ubrzo nakon dobijanja verskih prava i sloboda, koje su bile zagarantovane svim etničkim manjinama u Srbiji od 1888. godine, populacija jevrejskog stanovništva u Beogradu počela je značajno da raste. U atmosferi oslobođenoj svih vrsta pritisaka i državne represije, krajem 19. i početkom 20. veka, na predlog Opštine aškenaskih Jevreja, stvorili su se svi uslovi za pokretanje zvanične inicijative o izgradnji aškenaske sinagoge u Beogradu. U prikupljanju sredstava za realizaciju ovog projekta, učestvovao je veliki broj kulturno-umetničkih društava, organizacija, grupa ali i individualnih donatora dok je značajan doprinos izgradnji sinagoge pružila i Opština grada Beograda. Konačno, nakon brojnih poteškoća, 1929. godine u Beogradu je prema projektu arhitekte jevrejskog porekla, Franje Urbana,¹ izgrađen objekat Srpsko-Jevrejske crkvene opštine aškenaskog obreda, prepoznatljivijeg naziva – aškenaska sinagoga.

¹O arhitekti Franji Urbanu do sada je izuzetno malo pisano što je nedovoljno za potpuniju monografsku valorizaciju. O pojedinim graditeljskim ostvarenjima iz beogradskog opusa ovog arhitekte videti: B. Nestorović, Godišnjak grada Beograda XX, *Postakademizam u arhitekturi Beograda (1919–1941)*, Beograd 1973, 370; B. Stojanović, *Beogradske kuće / Kako nastaje lice grada*, Komunikacija 59, Beograd 1987, 11; M. K. Kostić, *Uspon Beograda 2*, Beograd 2000, 244; B. Vujović, *Beograd u prošlosti i sadašnjosti*, Beograd 2003, 146; A. Kadijević, S. Marković, *Milan Minić–arhitekt i slikar*, Prijepolje 2003, 21; B. Laketić, *Beograd pored koga prolazimo*, Beograd 2003, 73.

Tumačenjem jevrejske kulture u okvirima društvenih i geopolitičkih prilika, koje su vladale na široj teritoriji Jerusalima pre izgradnje Prvog hrama² (oko 931 g. pre n.e.) i nakon njegovog rušenja (586 g. pre n.e.), može se preciznije utvrditi tačno datovanje nastanka prve sinagoge.³ Iako se prema savremenom naučnom kursu uporedno razvijaju dve teorije, postoji opravdana mogućnost da bi se u kompleksnoj sintezi suprotstavljenih polazišta mogla utvrditi tačna hronološka odrednica, kao i konačna rekonstrukcija prve jevrejske bogomolje.

U dvorskom kompleksu cara Solomona centralno mesto zauzimao je reprezentativni hram koji je predstavljao reper urbane fizionomije Jerusalima.⁴ Prisustvo u hramu bilo je ograničeno isključivo na cara,

²Prema jevrejskoj tradiciji postojala su tri hrama: Prvi hram podigao je car Solomon oko 970 g. pre n.e. a srušio ga je Vavilonski kralj Nabuhodonosor 586 g. pre n.e. Nakon povratka jevrejskog naroda iz ropstva perskijski kralj Kir naredio je izgradnju Drugog hrama koji je trebalo da predstavlja obnovljeni Prvi hram. Po predanju izgradio ga je Zarubabel 515 g. pre n.e. a zapalio i srušio rimski car Vespazijan 70. g. pre n.e. Treći hram predstavljao je rezultat transcendentalne vizije proroka Jezekija u periodu jevrejskog pogroma 573 g. pre n.e. Ovaj hram nikada nije realizovan već je predstavljao utopijsku viziju ovog proroka. O ovome opširnije pogledati u: Krinsky, Carol Herselle, *Synagogues of Europe—Architecture, History, Meanings*, New York and Cambridge Mass 1985; S. Knežević, *Zagrebačka sinagoga*, Rad Instituta povijesti i umjetnosti 23, Zagreb 1999.

³Reč *sinagoga* grčkog je porekla (*συναγωγή*) i označava kuću okupljanja dok na hebrejskom ima nekoliko naziva u zavisnosti od namene. Ukoliko je objekat namenjen verskom učilištu tada se naziva „kuća znanja“ (*bet hamidraš*) a ako je u pitanju škola tada se jednostavno naziva „škola“ ili na jidišu (*schül* ili *schul*). Istovremeno, dok aškenaski jevreji sinagogu nazivaju „hram“ (*Templ*), izvedene od nemačke reči, dotle sefardski jevreji koriste naziv (*Il Kal*). Opšte prvobitno značenje reči sinagoga bilo je zborište ili mesto okupljanja dok je posle rušenja Solomonovog hrama dobila značenje bogomolje. O arhitektonskom razvoju sinagoga videti: V. Nedomački, *Stara jevrejska umetnost u Palestini*, Beograd 1964; A. T. Kraabel, *The excavated synagogues of late antiquity from Asia minor to Italy*, Jahrbuch der Österreichischer Byzantinistik 32/2, Wien 1982, 227 – 236; Krinsky, Carol Herselle, *Synagogues of Europe—Architecture, History, Meanings*, New York and Cambridge Mass 1985; P. Šosberger, *Sinagoge u Vojvodini*, Novi Sad 1998, 7.

⁴Prema biblijskom predanju na poziv cara Solomona graditelj Hiram iz Tira izgradio je ovaj hram prema uputstvima koje je Solomon dobio od jevrejskog boga Jahve koji mu je davao uputstva za dimenzije, podelu hrama, konstrukciju oblika i obredni mobilijar—*Prva knjiga careva* (5, 1–18; 6, 1–38; 7, 1–51). Hram se nalazio na brdu Morija u Jerusalimu. Kompleks koji je okruživao Solomonov hram predstavljao je izuzetno složenu i vešeslojnu konstrukciju. Unutrašnjost hrama bila je podeljena na dva odnosno tri dela. Nakon predvorja (*ulama*), na čijim bočnim stranama su se nalazili masivni bronzani stubovi, Jahuš sa desne i Boaz sa leve strane, stupalo se u glavnu prostoriju (*hekala*) velikih dimenzija. Ova prostorija bila je longitudinalno podeljena na tri dela. Na suprotnom kraju ove prostorije nalazio se zavetni kovčeg sa pločama zakona prenetim iz

svetovne velikodostojnike i sveštenstvo. Prema procenama i zaključcima zagovornika prve teoriji o nastanku prve sinagoge, već u vremenu izgradnje Prvog hrama, predpostavlja se da su Jevreji organizovano prisupili osnivanju institucije javne namene u cilju okupljanja što većeg broja učesnika, odnosno da bi na taj način dodatno učvrstili jevrejski narod i učinili ga društveno složnjim i etnički homogenijim. Prema ovoj tezi, prva sinagoga formirana je, uslovno govoreći, kao gradska skupština s utvrđenim programom tokom trajanja Velikog ili Solomonovog hrama kada je jevrejska država doživela svoj procvat. Period duži od tri stotine godina bio je dovoljan da jevrejski narod učvrsti glavna religijska načela, obrazuje savet i utvrdi običaje prve sinagoge. Kada je Vavilonski kralj Navuhodonosor (604–562 g. pre n.e.) srušio Solomonov hram svizarobljeni Jevreji smešteni su u naselje na reci Eufrat nasuprot Vavilonskih zidina.⁵

Prema drugoj teoriji, koja se temelji na tumačenju o nastanku prve sinagoge nakon rušenja velikog hrama, primarni razlozi za njeno osnivanje prvenstveno ukazuju na težak položaj jevrejskog naroda u rođstvu izvan Vavilona. Ipak, sasvim je izvesno da je sinagoga u ovom periodu pretrpela suštinske transformacije oblika i osnovne namene. Zadržavajući prvobitnu funkciju narodnog zborišta, sinagoga je preuzeila obredne ceremonije iz velikog hrama kao i malobrojne predmete hramovnog mobilijara. Istovremeno, ona je podražavala način građenja Solomonovog hrama i njegovu osnovnu longitudinalnu trodelnu podelu. Objedinjujući duhovi značaj velikog hrama i njegovu specifičnu graditeljsku konцепцију, sinagoga je, nastavljajući drevnu tradiciju, postala malo svetilište i simbol mesijanskih nada. Uprkos bliskoj povezanosti, funkcija sinagoge nije da oponaša hram već da nastavi tradiciju sećanja na njega. Iz ovoga proizlazi da je svaka sinagoga odraz jevrejske tradicije, poštovanja i sećanja na Prvi tj. Solomonov hram. Može se zaključiti da je prva sinagoga nastala u vreme izgradnje velikog hrama kada je ostvarena ideja narodnog zborišta, prema kome je reč sinagoga i stekla svoje značenje, da bi nakon progona jevrejski narod nastavio tradiciju okupljanja uz ključne izmene programa obrednih radnji a kasnije i osnovne konstrukcije objekta.

Svetog šatora. Istočreno ovaj deo hrama nazivao se *Svetinja nad svetinjama*. Sve zidne površine enterijera bile su obložene zlatom dok je konstrukcija izvedena od kedrovog drveta. Ispred ulaza u hram nalazili su se žrtvenik i veliki umivaonik čija rekonstrukcija pokazuje da je bio u obliku velike kružne posude koju su nosile skulpture dvanaest volova.

⁵Ovo naselje predstavljalo je izolovanu zonu u kojoj su Jevreji imali relativnu slobodu kretanja ali i strogu zabranu prilaska zidinama Vavilonskog grada.

Prisustvo Jevreja, pridošlih uglavnom iz trgovačkih centara centralnog Balkana, na užoj teritoriji Beograda datira se već sredinom 10. veka dok je njihova aktivna istorijska uloga u Beogradu počela u prvoj polovini 16. veka.

Tokom 1492. godine, odlukom španskog kralja Ferdinanda proterano je više od 300.000 sefardskih Jevreja.⁶ Na poziv turskog sultana Bajazita II masovne seobe jevrejskog naroda iz Španije bile su usmerene prema Turskoj, u kojoj se tokom 16. veka prati intezivan prliv sefardskih ili španskih jevreja.⁷ Ekspanzijom turskog carstva na Balkansko poluostrvo, tokom prve polovine 16. veka, i osvajanjem Beogradske tvrđave 1521. godine, sasvim je izvesno da je tom prilikom s turskom flotom u Beograd došao i jedan broj Sefarda. U relativno mirnom nastupajućem periodu, pod zaštitom sultanovog upravnika Beograda, doseljeni Sefardi osnovali su naselje (tur. *Jalije*) blizu dunavske obale.⁸ Tokom asimilacije na novu sredinu, formirana je jevrejska četvrt ili „Jevrejska mala“ kako će se kasnije nazivati.⁹ Osnovna zanimaњa sefardskih Jevreja u Beogradu bili su uglavnom zanati i poslovi bankarskog karaktera. Nakon pada Beogradske tvrđave pod austrijsku vlast 1688. godine svi Sefardi proterani su u zarobljenički logor Nikolsburg u Moravskoj.

Prilikom drugog zauzeća Beogradske tvrđave 1717. godine, austrijska vojska zatekla je 47. jevrejskih porodica dok ukupan broj stanovnika nije prelazio više od 5.000 lica. Nakon perioda intezivnih borbi oko Beograda rekonstrukcija oštećene tvrđave predstavljala je

⁶Sefardi – Jevreji koji su do XV veka živeli u Španiji, Heb: (*S'farad*) – Španija. Prvobitna verzija jezika bila im je mešavina starošpanskog i kastiljanskog jezika tzv. *ladino* jezik (*Žudeo-espanjol*). Sefardi se razlikuju po naglasku na hebrejskom jeziku u rasporedu nekih molitvi i po melodijama određenih obrednih pesama. O Sefardima na tlu Jugoslavije videti: *Židovi na tlu Jugoslavije*, Muzejski prostor 14. IV – 12. VI, Zagreb 1988.

⁷Nakon progona iz Španije, Jevreji su se osim u Tursku, gde su imali potpunu slobodu kretanja i trgovine, proširili na čitav pojas istočne Evrope i u Rusiju.

⁸D. Đ. Zamolo – S. V. Nedić, *Stambeni delovi Beograda i njihovi nazivi do 1941. godine*, Godišnjak grada Beograda XL/XLI, Beograd 1993–94, 77.

⁹Na prvom zvaničnom imenovanju beogradskih ulica 1872. godine dva najvažnija sokaka u jevrejskoj mahali dobila su nazive *Jevrejska* i *Mojsijeva* ulica. U vreme kada je konačno formirana „Jevrejska mala“ bila je omeđena današnjim ulicama Cara Dušana, Tadeuša Košćuškog, Dunavskom i Dubrovačkom ulicom. Glavna ulica ove četvrti bila je *Jevrejska* koja je zadržala svoj naziv do danas. Videti: D. Đ. Zamolo – S. V. Nedić, *Stambeni delovi Beograda i njihovi nazivi do 1941. godine*, Godišnjak grada Beograda XL/XLI, Beograd 1993–94, 77; Videti: Ž. Lebl, *Do "Konačnog rešenja," – Jevreji u Beogradu 1521–1942–*, Beograd 2001, 390 – 400.

jedan od prioriteta tokom nastupajuće decenije. Tom prilikom varoš je podeljena takozvanom *Evgenijevom linijom* na Nemački ili Dunavski i Srpski ili Savski Beograd. Već formirano jevrejsko naselje pripalo je periferiji nemačkog dela varoši što je uslovilo iseljavanje Jevreja iz ove oblasti. S obzirom na činjenicu da su Jevreji bili neophodna radna snaga u zanatskim i novčanim poslovima, čelnici „Dunavskog Beograda“ morali su da nadoknade ovaj nedostatak. Nakon obnove tvrđave, uspostavljanja Evgenijeve linije i odlaska Sefarda, u „Dunavski Beograd“ doseljen je veliki broj nemačkih Jevreja ili Aškenaza, i to uglavnom iz Požuna, Manhajma i Praga.¹⁰ Ipak, i pored svog aškenaskog porekla, odbijene su sve molbe za dobijanje imovinskog prava i mesta za zgradu sinagoge. Tokom 30-tih godina 18. veka u Beogradu su postojale dve jevrejske veroispovedne opštine, sefardska i aškenaska. Odlaskom austrijanaca iz Beograda 1739. godine, iz varoši se odselio i veliki broj Aškenaza dok je populacija Sefarda uglavnom ostala neizmenjena.

Izbijanjem Austrijsko-Turskog rata (1788–1791) došlo je do nove seobe Jevreja iz Beograda. Smenom vladara i promenom dosadašnje politike ratovanja na istoku, Austrija se nakon dve godine povukla iz Srbije prepuštajući Beograd Turcima. Nakon izbijanja Prvog srpskog ustanka 1804. godine a potom i zauzimanja Beogradske tvrđave 1806. godine, opstanak jevrejske zajednice na Jaliji bio je najozbiljnije doveden u pitanje. U periodu Karađorđeve vladavine Jevreji su u Beogradu predstavljali apsolutnu manjinu. Takva situacija potrajala je sve do izbijanja Drugog srpskog ustanka i osnivanja poluautonomne Srpske države Miloša Obrenovića kada je ponovo oživela beogradska jevrejska mahala.¹¹ Povoljan razvoj političkih događaja u nastupajućem periodu u Srbiji obezbedio je, naizgled, sigurnu egzistenciju sefardskih Jevreja u Beogradu¹² dok je populacija Aškenaza tokom ovog perioda bila u naglom opadanju. Tokom perioda Miloševe vladavine status Jevreja u Srbiji nije bio ničim posebno određen. Ipak,

¹⁰Aškenazi – nemački Jevreji (na hebrejskom jeziku Aškenaz je naziv za Nemačku). Jezik Aškenaza bio je *jidiš* koji predstavlja mešavinu staronemačkog i hebrejskog jezika. Za razliku od Sefarda Aškenazi su postepeno poprimali jezike iz okoline u kojoj su bili nastanjeni. O Aškenazima na tlu Jugoslavije videti: *Židovi na tlu Jugoslavije*, Muzejski prostor 14. IV – 12. VI, Zagreb 1988.

¹¹Tokom septembra 1819. godine na proslavu nove godine po hebrejskom kalendaru otvorena je obnovljena sinagoga.

¹²Prema podacima prvog popisa stanovništva u Srbiji iz 1834. godine ukupan broj Jevreja u Srbiji iznosio je oko 2.000 lica od kojih je samo u Beogradu zabeleženo manje od 1.500. Većinu su činili Sefardi dok je Aškenaza registrovano oko 200.

velikom sposobnošću prilagođavanja trgovачkim prilikama i finansijskoj situaciji, većina Jevreja je već u prvim decenijama nakon proglašenja Srpske države živela na višem ekonomskom nivou od neprosvećenog srpskog stanovništva. To je istovremeno predstavljao i jedan od razloga rastuće tenzije prema jevrejskim naseljenicima. Stupanjem kneza Aleksandara Karađorđevića (1842–1858) na vlast, srpska vlada usvojila je novi nacionalni program države. Ohrabreno ovom odlukom, srpsko stanovništvo u Beogradu je 1845. godine iskoristilo priliku javno žaleći se vlasti na Jevreje. Neke od glavnih zamerki koje su tom prilikom iznete odnosile su se na pasivno delovanje Jevreja u oslobođilačkim ratovima Beograda tokom Prvog i Drugog srpskog ustanka dok je istovremeno istaknuto i javno negodovanje zbog tadašnjeg veoma visokog ekonomskog i finansijskog položaja Jevreja u Srbiji.

Godinu dana kasnije (12. novembra 1846. godine), vlada je usvojila jednu od najradikalnijih uredbi kojom je Jevrejima bio zabranjen dalji boravak u unutrašnjosti zemlje. Ugroženi ovim državnim aktom, svi Jevreji iz unutrašnjosti uputili su se u Beograd. Jedan deo jevrejskog stanovništva pogoden ovom odlukom odselio se u velike evropske centre u kojima se ubrzo saznalo za nepopularnu odluku srpskih vlasti. Po ovom pitanju hitno su preduzete mere i 1859. godine donet je ukaz o ravnopravnosti građana, ali on nije našao praktičnu primenu sve do dobijanja nezavisnosti. Usled izbijanja novih ratnih sukoba i nepovoljne političke situacije, početkom 60-tih godina 19. veka, etnička struktura Beograda značajno je izmenjena,¹³ kada je i veliki broj Jevreja ponovo napustio svoju mahalu. Međutim, već tokom 70-tih i 80-tih godina 19. veka broj njihove populacije dospeo je na drugo mesto u Beogradu. Tokom nastupajućeg perioda od 1868. do 1888. godine, okončana je prelazna faza u izjednjačavanju građanskih i verskih prava i sloboda svih etničkih grupa.¹⁴

Nakon višedecenijskog odsustva, krajem šeste decenije 19. veka u Beogradu došlo je do novog naseljavanja Aškenaza koji su 1. oktobra 1869. godine i zvanično osnovali Aškenasku opštinu kao „*Verozakoniskup*

¹³ Godine 1862. godine zbog dogadaj kod Čukur česme, kada je jedan turski vojnik ubio srpskog dečaka, oživeo je revolt srpskog stanovništva u borbi protiv Turaka. Tom prilikom došlo je do unakrsne vatre topovima s obe strane kada je i uništen najveći deo današnjih bedema Kalemegdanske tvrđave.

¹⁴ Prema podacima popisa stanovništva u Beogradu iz 1883. godine ukupan broj Jevreja u Beogradu iznosio je 2.125 lica dok se prema podacima popisa iz 1889.g ovaj broj povećao na 4.341 lica.

aškenaskih jevreja".¹⁵ Nakon osnivanja u Beogradu, Aškenaska opština nastavila je da održava veze s drugim opštinama u Austro-Ugarskoj monarhiji. Dodatnu sigurnost opštini pružala je i zaštita austrougarskog poslanika u Beogradu, sve do Berlinskog kongresa 1878. godine kada je Srbija dobila državnu nezavisnost. Nakon rusko-turskog rata, kada je postavljeno pitanje nezavisnosti srpske države, jedan od uslova za sticanje teritorijalnog suvereniteta bilo je i donošenje uredbe o pravima verskih sloboda što je dodatno doprinelo i društvenoj stabilizaciji manjinskog jevrejskog stanovništva u Beogradu. Konačno, Aškenaska opština, odlukom ministra prosvete i crkvenih poslova, stekla je 10. decembra 1892. godine versku autonomiju.

Za razliku od Srbije, u kojoj su verske slobode ne hrišćanskog stanovništva stečene tek krajem 19. veka, odnosno jednu deceniju nakon dobijanja državne nezavisnosti na Berlinskom kongresu, intezitet društvenog i ekonomskog razvoja jevrejskog stanovništva na evropskom kontinentu nije prestajao da raste i prilagođava se novim uslovima opšteg razvoja. Paralelno sa napredovanjem društvenih prilika i etničkog učvršćivanja evropskih Jevreja, može se pratiti i arhitektonski razvoj sinagoga koji je dostigao svoj vrhunac tokom 19. veka u reprezentativnim graditeljskim ostvarenjima jevrejskog religioznog karaktera lociranim prvenstveno u zemljama centralne Evrope. Iako se najveći uticaj ove arhitekture širio prvenstveno iz Minhena, Berlina, Beča, Praga i Budimpešte ipak se ne može utvrditi jedinstvo stilskog izraza i morfološka ujednačenost.¹⁶ Neujednačena estetičnost i bogatstvo planova nastala je zbog nepostojanja kanona koji bi jasno definisao spoljašnji izgled sinagoge za razliku od tačno utvrđenog prostornog rasporeda enterijera. U tom pravcu neophodno je posmatrati i arhitekturu aškenanske sinagoge u Beogradu kao graditeljsko ostvarenje zasnovano prvenstveno na autorovom individualnom tumačenju arhitekture jevrejske bogomolje.

U savremenoj srpskoj istoriografiji postoji izuzetno malo podataka o prvoj sinagogi u Beogradu.¹⁷ Ipak, s obzirom na ograničenu

¹⁵Sefardska opština u Beogradu nazivana je *Crkveno-školska jevrejska opština u Beogradu* dok ga je kasnije promenila u *Jevrejska veroispovedna opština sefardskog obreda*. Videti: Ž. Lebl, *Do "Konačnog rešenja," – Jevreji u Beogradu 1521–1942*, Beograd 2001, 197.

¹⁶R. Wischnitzer, *The Architecture of the European synagogue*, Philadelphia 1964.

¹⁷O indicijama za izgradnju sinagoge na prostoru današnjeg Dorćola navodi se 17. vek kao i 1671. godina. O istorijskom i arhitektonskom razvoju sinagoga u Beogradu videti: Ž. Lebl, *Do "Konačnog rešenja," – Jevreji u Beogradu 1521–1942*, Beograd 2001, 225–242.

konscentraciju jevrejskog stanovništva na Dorćolsku oblast *Jalije*, sve do početka 20. veka, može se opravdano predpostaviti da je bila smeštena u jednom od objekata koji su činili prepoznatljivu urbanu fizionomiju ovog dela grada. Tokom godina, povećavala se populacija aškenaskih Jevreja pa je sala prvobitne sinagoge postala mala i nekomforna da primi sve vernike. Međutim, takva situacija nije se zadržala tokom dužeg vremenskog perioda.

Aškenaska opština je tokom 1869. godine zakupila zgradu u Kosmajskoj ulici br. 51.¹⁸ Zgrada je potom renovirana i jedan deo je pretvoren u stambeni prostor dok su dve prostorije dobine školsku namenu za dva odvojena odeljenja devojčica i dečaka.¹⁹ Neposredno pred početak Prvog svetskog rata, Beogradska opština aktivno je učestvovala u prikupljanju sredstava za podizanje objekta sinagoge ali sve namere osujetio je rat. Nakon završetka Prvog svetskog rata došlo je do novog priliva jevrejskog stanovništva koje je dolazilo u Beograd iz različitih oblasti prisjedinjenih država Kraljevine SHS. Posle rata devalvacija dinara osujetila je nove planove gradskih vlasti za podizanje sinagoge. S obzirom na to da gradska vlada nije bila u mogućnosti da obezbedi sredstva za izgradnju, osim što je besplatno dodelila zemljište u Kosmajskoj ulici br.19, u akciju prikupljanja javile su se različite organizacije i individualni donatori. Najagilniji u ovoj kampanji bio je advokat dr Fridrih Pops, predsednik Aškenaske jevrejske opštine, koji je nakon Prvog svetskog ponovo sproveo prikupljanje novca za izgradnju nove sinagoge koje je predhodno morao da obustavi. Predviđena suma svih troškova iznosila je oko 3.000.000 dinara. U akciji prikupljanja sredstava učestovali su i bračni par Hana i Herman Flajšer. Oni su poklonili svoje imanje koje se nalazilo u ulici Kneza Miloša br. 85 u vrednosti od oko milion dinara. Prema visini priloženih sredstava, od udruženja najviše se istaklo žensko društvo „Dobrotvor“ i „Hevra kadiša“.²⁰

Kada su obezbeđeni svi uslovi za izgradnju, predsednik Srpsko-Jevrejske opštine aškenaskog obreda podneo je molbu Građevinskom odboru grada Beograda 1. avgusta 1923. godine za dobijanje odobrenja

¹⁸ Ž. Lebl, *Sinagoge u Beogradu*, Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja, 1997, 80; Ista, *Do "Konačnog rešenja," –Jevreji u Beogradu 1521–1942*, Beograd 2001, 237.

¹⁹Ista, *Do "Konačnog rešenja," ...*, 237; U blizini sinagoge nalazila se kafana „Srebrna kugla“. Opširnije o ovoj kafani videti u: D. Đ. Zamolo, *Hoteli i kafane*, Beograd 1988, 141.

²⁰O radu ovih društva videti u: Ž. Lebl, *Do "Konačnog rešenja," –Jevreji u Beogradu 1521–1942*, Beograd 2001, 244–245, 351 i 358.

za planove nove zgrade sinagoge.²¹ Nakon dobijanja dozvole od nadležnih vlasti, 15. maja 1924. godine, započelo se sa izgradnjom tokom koje je u temelje sinagoge postavljena pisana povelja ispisana na pergamentu srpskim čiriličnim pismom i na hebrejskom jeziku.²² Povelju su potom na Bledu potpisali kralj Aleksandar I Karađorđević i kraljica Marija.²³ Nakon ceremonijalnih radnji povelja je svečano položena u temelje „*Opštinskog doma aškenanske opštine u Beogradu*“. Prema naknadno izmenjenim planovima enterijera objekat je završen 27. novembra 1929. godine.²⁴

U Istorijском arhivu grada Beograda čuvaju se originalni planovi koje je izveo arhitekta Franja Urban, kao i planovi adaptacije koje je 1929. godine izradio arhitekta Milutin Jovanović.²⁵ S obzirom na to da je Jovanovićev plan enterijera drugačije koncipiran od projekta arh. Urbana, postavlja se pitanje autorstva i tačno datiranje završetka svih radova na zgradi sinagoge. Ukoliko je konstrukcija unutrašnjeg prostora započeta prema planovim arh. Urbana, konstrukciju enterijera, u tom slučaju, bilo je neophodno naknadno srušiti da bi se sprovela drugačija realizacija u oblikovanju unutrašnjosti prema planovima arh. Jovanovića. Međutim, objektivno takva predpostavka je ne prihvatljiva. S obzirom na to da je fasadno platno pročelja izvedeno u celini prema planovima arh. Urbana dok je konstrukcija enterijera izvedena prema planovima arh. Jovanovića

²¹Dokumentacija Arhiva grada Beograda: F-XX-6-1923; Originalni planovi arh. Urbana izrađeni su 17. avgusta 1923. godine, kako je upisano ispod Urbanovog potpisa. Stoga, ostaje nejasnoća u datovanju molbe predsednika Jevrejske opštine aškenaskog obreda upućene Gradevinskom odboru grada Beograda, upućene sedamnaest dana pre zvaničnog završetka radova. Postoji mogućnost da je arh.Urban uradio idejne skice za novu zgradu sinagoge a potom i konačnu verziju čija je osnovna koncepcija u međuvremenu već odobrena.

²²Tekst na srpskom jeziku glasi:

„*Srcem punim zahvalnosti prema milostivom bogu Izrailja, ovekovečujemo u temelju ovoga doma: u četvrtoj godini vladavine Aleksandra I iz narodne dinastije Karađorđevića na dan 15. juna 1924. godine, 13. sivana 5684. položen je kamen temeljac zgradi Srpsko-jevrejske crkvene opštine Eškenaskog obreda u Beogradu, u kome će biti smeštene sinagoga, škola, kancelarije, ritualno kupatilo i stanovi za opštinske nameštenike po priloženom nacrtu.*“

²³Povelju na jezero Bled lično su odneli dr.Fridrih Pops i Benjamin Flajšer.

²⁴Razlozi i okolnosti zbog koga su planovi enterijera sinagoge naknadno prepravljeni prema planovima arh. Milutina Jovanovića od 6. juna 1929. godine ostali su do danas nerazjašnjeni.

²⁵Zanimljivo je da se ime arhitekte Urbana ne pominje ni u jednom pregledu ili tekstu o aškenaskoj sinagogi u Beogradu kojom su se do danas bavili rabin Ignjat Šlang, dr Divna Đurić-Zamolo i Ženi Lebl. U tom pogledu, neophodno je naglasiti da je ime arhitekte Franje Urbana, kao zvaničnog projektanta aškenaske sinagoge u Beogradu do sada predstavlja nepoznati nalaz.

može se predpostaviti da je objekat sinagoge predstavlja pozitivan rezultat uspešne saradnje dvojce arhitekata ili Urbanovo iznenadno napuštanje svih radova. Usložnjavanju problematike o realizaciji ovog objekta i njegovoj autorskoj atribuciji dodatno je doprineo rabin Ignat Šlang koji je u svojoj knjizi „*Jevreji u Beogradu*“ iz 1926. godine prikazao podatak da je autor projekta fasade sinagoge bio njegov sin – Milan Šlang (1897–1941).²⁶ U napomeni teksta Divne Đurić-Zamolo, objavljenom u *Zborniku jevrejskog muzeja u Beogradu* br.6, takođe se ističu ove nejasnoće pri čemu se istovremeno navodi mogućnost da se originalni planovi Milana Šlanga nalaze u Arhivu jevrejskog muzeja u Beogradu. Tokom istraživanja i pripremanja naučne grade za tekst o aškenaskoj sinagogi u Beogradu utvrđeno je da je lokacija ovih planova tačna. Međutim, njihovom analizom pokazalo se da je autor planova arh. Milutin Jovanović i da ovi planovi predstavljaju projekte sporne rekonstrukcije enterijera sinagoge. U istom tekstu Divne Đurić-Zamolo, naveden je i ključni podatak, tj. da je Milan Šlang mogao da projektuje sinagogu ali ne i da ona bude realizovana prema planovima sa njegovim potpisom zato što nije završio studije arhitekture.²⁷ Ukoliko je M. Šlang imao dovoljno razvijen kolegijalni odnos sa arh. Urbanom, čiji se planovi fasade sa njegovim potpisom ne razlikuju od Šlangovih, može se predpostaviti da je arh. Urban mogao učiniti uslugu mladom studentu i omogućiti mu da realizuje ovaj objekat ali se pritom lično potpisavši. Ukoliko je takva predpostavka tačna, ostaje diskutabilan stvaralački kredibilitet i stvarno učešće arh. Urbana u realizaciji aškenaske sinagoge u Beogradu.

Prema zahtevu naručioca odlučeno je da objekat sinagoge ima dvojaku namenu. Centralni deo građevine, do nivoa prvog sprata, izведен je kao sakralni ili obredni deo dok su stambene prostorije grupisane oko centralnog jezgra u obliku ciriličnog slova P.²⁸

Objekat sinagoge izведен je kao blok zgrada sa osnovom u obliku nepravilnog kvadrata. Zgrada poseduje četiri slobodne fasade od kojih

²⁶Lokacija projekata Milana Šlanga do danas nije utvrđena iako je malo verovatno da se oni danas nalaze u arhivskoj dokumentaciji neke od zvaničnih institucija. U knjizi Ženi Lebl, *Do "Konačnog rešenja", - Jevreji u Beogradu 1521–1942-*, na strani 423, u napomeni 499, navodi se da su Milanu Šlangu, kao nesvršenom studentu arhitekture, „projekte potpisivali drugi, arhitekti što predstavlja dodatnu nerazumljivost s obzirom da autorka ne navodi ostale Šlangove projekte osim nacrta za pročelje aškenaske sinagoge u Beogradu koji je potpisani i objavljen u delu Šlangovog oca. Videti: I. Šlang, *Jevreji u Beogradu*, Beograd 1926, 130–131.

²⁷O ovome videti u: B. Maksimović, *Beograd u sećanjima 1919–1929*, Beograd 1980, 44.

²⁸Nakon poslednjih rekonstrukcija enterijera znatno je povećan kapacitet stambenog prostora ali je broj stanova ostao isti. Time je narušena prvo bitna koncepcija rasporeda višenamenskih prostorija.

je samo pročelje dekorativno rešeno. Bočna fasadna platna ne poseduju otvore i nisu dekorativno obrađena. Zadnja fasada takođe je neukrašena ali se prema unutrašnjem dvorištu susednog objekta nalazi veliki broj prozorskih otvora. Konstrukcija građevine izvedena je od armiranog betona, spratne konstrukcije i noseći elementi, i opeke od koje su izgrađeni fasadni zidovi koji su istovremeno i noseći. Sve fasade pokrivene su krećnim malterom. Krovna konstrukcija izvedena je od drvenih greda koje su pokrivene limenim pločama.

Glavna fasada rešena je u eklektičkom maniru. Smelim komponovanjem kubičnih masa, monumentalnih fasadnih platna i velikog broja prozorskih otvora koji dominiraju pročeljem, autor je uspešno sintetizovao i međusobno harmonizovao sve elemente pročelja u jednu homogenu celinu. Specifičnim oblikovanjem arhitekture glavne fasade posebno je istaknut volumen masivnosti konstrukcije koji objedinjuje elemente svečanog, ceremonijalnog i tvrđavnog karaktera. Romantičarske pretenzije autora evidentne su na primerima snažno istaknutih bočnih rizalita, koji podsećaju na osmatračke kule, i insistiranju na lučnosti svih otvora. Kao poseban detalj u obradi pročelja ističe se uticaj renesansnog stila koji je evidentan u načinu obrade i komponovanju lođe na prvom spratu. Ceremonijalni karakter objekta postignut je trokrakim stepeništem koje dominira na prilaznom delu građevine podražavajući na sličan način konstrukcije monumentalnih višekrakih stepeništa iz epohe arheološkog neoklasicizma 18. veka u Francuskoj. Prema načinu obrade i kompoziciji glavno stepenište sinagoge aškenaskog obreda predstavlja reminescenciju na stepenište Malog Trijanona u Parizu, arhitekte Anž-Žak Gabrijela.

Sintetičnošću oblika i formi različitih elemenata pseudostilova, uočava se autorova istrajnost u namjeri da građevinu približi izgledu srednjovekovnog zamka ili utvrđenog hrama. Naime, Jevreji koji pripadaju različitim obrednim redovima reč „sinagoga“ izgovaraju i prevode na različite načine. Jevreji reda aškenaskog obreda sinagogu nazivaju „*Templ*“ koja je izvedena od nemačke reči koja u prevodu znači „Hram“. S obzirom na poreklo i nacionalnu pripadnost autora teorija o snažnom prožimanju religije i graditeljstva nije bez osnove. Bez obzira na odsustvo fasadne plastike estetska konotacija objekta sinagoge upotpunjena je odnosom masa i plošnih površina reprezentativnog pročelja.

Glavnom fasadom dominira svečano dvokrako stepenište koje nagašava monumentalno fasadno platno glavne sale i dva bočna rizalita. Fasadno platno prvog i drugog sprata duboko je uvučeno u unutrašnjost zgrade čime je dobijen prostor otvorene lođe na koji izlaze prozorski otvori prvog sprata. Sa prilazne platforme, koja je u osnovi kvadratnog oblika i

izdignuta iznad nivoa ulice, stupa se na centralno stepenište a zatim na prostrano odmorište. S centralnog odmorišta polaze dve bočne stepenišne rampe koje se završavaju odmorištima na bočnim rizalitima ispred portala koji vode u sinagogu. Zaštitna ograda dvokrakog stepeništa zidana je opekom i pokrivena krečnim malterom. Spoljašnje i unutrašnje površine ograde ukrašene su dubokim žlebovima koji obrazuju paralelopipedna polja, koja prate kosinu stepeništa. Na početku zaštitnih ograda nalazi se po jedan početni stubac koji imaju funkciju postolja za svetiljke.

Obrada lučno zasvedenih dvokrilnih portala bočnih rizalita u suterenu delimično se razlikuju od onih na visokom prizemlju. Izrađeni su od hrastovine sa po šest staklenih ispuna na svakom krilu portali suterena flankirani su naglašenim profilisanim bordurama koje dodatno doprinose vizuelnom efektu punoće i masivnosti. Na površinama nepravilnih trouglova, ispod stepenišnih rampi glavnog stepeništa, centralni motiv predstavlja po jedan okulus.

Portali rizalita visokog prizemlja znatno su većih dimenzija od onih u suterenu. Svaki portal podeljen je na dve celine. Prvu celinu čine masivna dvokrilna kasetirana vrata izrađena od hrastovine, dok drugu čini lučno zasvedeni timpanon-svetlarnik iznad portala radijalno izdeljen na osam staklenih ispuna. U pravcu iznad svakog portala visokog prizemlja nalazi se po jedan lučno zasvedeni prozorski otvor mezanina. Portali suterena, visokog prizemlja i prozorski otvori mezanina bočnih rizalita raspoređeni su potpuno simetrično. Svečanim dvokrakim stepeništem dominira monumentalno fasadno platno glavne sale podeljeno na četiri ose lučno zasvedenih prozorskih otvora izvedenih iz dve celine, iako vizuelno deluju jedinstveno. Prvu celinu predstavljaju visoki pravougaoni prozorski otvori glavne sale na visokom prizemlju a drugu lučno zasvedeni prozorski otvori unutrašnje galerije na mezaninu.²⁹ Ova podela jasno je naglašena podeonim betonskim gredama koje prozorske otvore dele na dva dela. Ispod dva središnja prozorska otvora glavne sale nalaze se dva jednostavno rešena pravougaona prozorska otvora, s parapetima u ravni s odmorištem glavnog stepeništa, koji su imali ulogu da obezbede dotok

²⁹Kada je završeno uređenje enterijera, sinagogi su poklonjena četiri vitražna prozora kao dar Gece Kona, Hermana i Benjamina Flajšera i Šandor Bauera. Scene su prikazivale događaje iz biblijskih legendi blisko povezanih s jevrejskom tradicijom. Sva četiri prozora izrađena su u Belgijskim radionicama. S obzirom na to da se ne navode tačne lokacije na kojima su se nalazili, može se zaključiti da su ovi prozori krasili četiri pravougaona prozorska otvora glavne sale na pročelju. Videti: Ž. Lebl, *Sinagoge u Beogradu*, Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja 7

prirodne svetlosti u salu suterena u kojoj se nalazilo ritualno kupatilo s obrednim kadama (*mikve*).³⁰

Fasadno platno prvog sprata izdeljeno je na četiri ose lučno zasvedenih prozorskih otvora projektovanih potpuno simetri s otvorima glavne sale, tj. unutrašnje galerije na mezaninu. Galerija prvog sprata zatvorena je zaštitnom ogradom zidanom od opeke. Način obrade ove ograde isti je kao na glavnem stepeništu. Ograda je izdeljena na četiri jednakaka dela s tri zdepasta stupca. Bočni rizaliti na prvom spratu takođe se završavaju lođama koje poseduju po tri slobodne fasade otvorene s dve strane širokim lučno zasvedenim otvorima prema južnoj strani, tj. prednjem dvorištu i strani okrenutoj prema prostoru galerije. Krovni venac lođa istovremeno označava i dekorativni završetak bočnih rizalita dok se između prozorskih otvora prvog i drugog sprata takođe nalazi još jedan istaknuti podeoni venac.³¹

Fasadno platno drugog sprata podeljeno je na osam osa lučno zasvedenih prozorskih otvora koji su iste visine kao i oni na prvom spratu ali su za trećinu širine uži. Najzad, pročelje kruniše trougaoni zabat čije su nagnute kime ukrašene dekorativnom bordurom floralnog niza akantusovog lišća. Na centralnom delu površine trougaonog zabata nalazi se okulus velikih dimenzija sa simbolom Davidovog štita (*Magen David*) izrađenim od drvenih oblica i staklenih ispuna koja obrazuju ovaj motiv.³² Sve zidne površine pročelja ukrašene su tehnikom kvaderovanja

³⁰Prema jevrejskoj tradiciji svaka zajednica morala je da ima svoje ritualno kupatilo. Oblik i dimenzije kade nisu bile precizno utvrđene ali je dubina morala biti dovoljna da se potopi celo ljudsko telo. Osim strogih propisa o načinu kupanja najosnovniji uslov bila je voda. Po pravilu voda je morala da bude „živa”, tj. kišnica, voda od otopljenog snega, izvorska, rečna ili morska. Ukoliko je bilo teško nadomestiti nedostatak „žive vode” mogla se primeniti i bunarska. Ritualno kupanje u mikvama je obred koji na simboličan način čisti telo od grehova i nečistoće.

³¹Svi prozorski otvori glavne fasade polukružno su zasvedeni i podcrtani. Jedini izuzetak čine dva pravougaona otvora na odmorištu centralnog stepeništa.

³²Davidov štit ili Solomonov pečat – Šestokraka zvezda ili heksagram izvedena od dva jednakostrana medusobno ukrštenu trougla. Ovaj simbol sadrži četiri elementa: trougao sa vrhom okrenutim na gore predstavlja vatrnu; trougao sa vrhom okrenutim na dole predstavlja vodu; trougao vatre okrnjen osnovicom trougla vode predstavlja vazduh; trougao vode okrljen osnovicom trougla vatre predstavlja zemlju. Pored toga, prema hermetičkom tumačenju heksagram objedinjuje sedam planeta sa sedam osnovnih vrsta materijala. U centru nalazi se Sunce–zlato, gornji vrh predstavlja Mesec–srebro a donji Saturn–olovo, gornji levi ugao predstavlja Mars–gvožđe a desni Veneru–bakar, donji levi predstavlja Jupiter–kositer a desni Merkur–živa. Kao celina Davidov štit predstavlja sveukupnost elemenata univerzuma. Osim ovih, postoji još brojna druga tumačenja koja ovaj znak svrstavaju u red alhemijskih simbola i jedan od primarnih oznaka masonerije.

pri čemu ostvaren utisak da je glavna fasada izgrađena od fino tesanih kamenih blokova.

Karakteristična namena i blokovitost objekta zahtevale su predprostor velikih dimenzija. Višenamenska platforma predprostora podeljena je u dve celine. Estetska konotacija prve celine naglašena je zelenim površinama čija vegetacija delimično skriva pročelje zgrade dok je druga celina koncipovana kao višenamenski prostor.³³ Prostrani plato ispred sinagoge, u obliku nepravilnog kvadrata, bio je predviđen kao mesto sastajališta ili okupljanja vernika pre ulaska u sinagogu. Predprostor ili prednje dvorište zatvoreno je zidanom ogradom s istočne i severne strane dok je s južne i zapadne strane prostor ograničen susednim objektima. Ograda na istočnoj strani izgrađena je od opeke i krečnog maltera kojim su sve površine naknadno pokrivene. Na severnoj strani raščlanjena je masivnim stupcima na pet polja međusobno nejednakih dimenzija. U okviru celine severne ograde nalazi se glavna kapija, za vozila, i manja kapija za posetioce. Prostori između stubaca ispunjeni su jednostavnim zaštitnim rešetkama dok je posebna pažnja posvećena dekoraciji glavne kapije izrađene od kovanog gvožđa. Analizom arhitektonskog opusa Franje Urbana u Beogradu, može se sa sigurnošću potvrditi da je isti autor projektovaoogradu i kapije aškenaske sinagoge.³⁴ Nakon nedavno završene adaptacije i rekonstrukcije glavne kapije i istočnog zida ograde vraćen je prvobitni izgled na ovom delu dvorišnog kompleksa sinagoge.³⁵

Heksagram je kao simbol sinagoge primjenjen prvi put na praškoj sinagogi već 1527. godine. Od ove godine heksagram će se kao obeležje sinagoge proširiti i na ostale zemlje. Godine 1949. heksagram, potom prozvan Solomonov pečat, tj. Davidov štit, postao je službeni simbol države Izrael.

³³Na istočnoj strani nalazi se prizemni objekat namenjen za portira i čuvara zgrade. To je neugledna gradevina malih dimenzija bez dekorativne fasadne plastike. Ravne i mirne površine fasada ovog objekta deluju neutralno ne utičući na vizuelni kontakt s pročeljem sinagoge. Na zapadnoj strani nalazi se još jedan prizemni objekat podignut u novije vreme.

³⁴Na užoj teritoriji Beograda locirano je više ograda koje je projektovao Franjo Urban, i to u sledećim ulicama: ugao Dobropoljske i Mokranjčeve (dec.1932.g), Ml. Bosna /parc.44-69/ (dec. 1934.g), Četnička br. 22 (dec.1934.g), Generala Anriša /parc. 206/ (jul 1935.g), ugao Milutina Blagojevića i Celjske (maj 1935.g), Žanke Stokić br. 32/2 (maj. 1937.g), Nikole Stefanovića br. 5 (maj 1937.g), Suvoborska br. 21 (maj 1937.g), Ognjena Price br. 46 (jun 1937.g).

³⁵Sve zidane površine kapije, odnosno ograde presvučene su novim slojem malterne oplate a potom obojene belom bojom. Istovremeno, uklonjene su i gvozdene ploče velikih dimenzija, koje su do tada zatvarale sve međuprostore rešetkaste kapije. Kao dodatni vid oplemenjivanja ovog dvorišnog segmenta, na vrhovima dva glavna ili centralna stuba velike kapije, postavljeno je po jedno telo rasvete u obliku kugle izradene od mlečno belog stakla.

Primena strogih načela simetrije očigledna je i u oblikovanju prostora enterijera. Nakon dva portala u suterenu stupa se u bočne hodnike objekta koji vode direktno do zadnjeg dela zgrade. Na polovini dužine, hodnici su podeljeni masivnim dvokrilnim vratima svedene dekorativne obrade. Prednja odeljenja hodnika imaju po jedan ulaz u podrumske prostorije, kao i ulaze u salu suterena. Ugao kosine stepenišne rampe koja vodi u podrum odgovara kosini spoljašnjeg dvokrakog stepeništa na pročelju. U osvetljenju podrumskog stepeništa i sale u suterenu ističe se zanimljivo ali ne i funkcionalno rešenje. Navedena dva otvora okulusa, ispod rampi glavnog stepeništa, odgovaraju po jednom okulusu na suprotnoj strani zida podrumskog stepeništa. Evidentna je autorova namera da protok dnevne svetlosti istovremeno osvetljava podrumsko stepenište i salu suterena na toj strani zgrade. Međutim, male dimenzije ovih otvora, kao i njihova međusobna udaljenost nisu postigle željeni efekat.³⁶ Do vrata podrumskih prostorija nalaze se vrata koja vode u salu suterena. U ovu salu može se ući i iz podrumskih prostorija, u prednjem delu zgrade, gde se nalaze kotlarnica i ostava za ugalj. Zidne površine prvog odeljenja bočnih hodnika nisu dekorativno obrađene dok su tavanice holkelovane različito profilisanim bordurama koje obrazuju okvire stilizovane forme. Podna dekoracija hodnika izvedena je u kombinaciji mrkocrvenih i belih pločica kvadratnog oblika čija je površina reljefno izbrazdانا. U drugom delu oba hodnika nalaze se stepeništa koja povezuju sve etaže stambenog dela.³⁷

Istočni portal visokog prizemlja vodi u prostoriju izuzetno malih dimenzija koja je bila predviđena za pripremu rabina i kantora (*hazana*) pre stupanja u glavnu salu. U jugoistočnom uglu ove prostorije nalazi se spiralno stepenište koje vodi na galeriju mezanina ili u prostor hora. Zaštitna ograda stepeništa svedena je samo na vertikalne stubiće od kovanog gvožđa koji nose drvenu rukohvatnu gredu. Osim podne dekoracije, koja se ponavlja i na stambenom delu zgrade na gornjim etažama, odmorište na ulazu u hor i galeriju takođe je ostao neukrašen.

³⁶Nakon poslednjih intervencija na sali suterena, dva unutrašnja otvora okulusa zazidana su sa unutrašnje strane.

³⁷Nakon brojnih rekonstrukcija, ali i nedavnih adaptacija enterijera, nismo u mogućnosti da utvrdimo njegovo prvobitno stanje osim na planovima. Sve rekonstrukcije bile su vršene u okvirima pregrađivanja starih ili otvaranja novih prostorija dok je izvorna koncepcija planova osnova etaža, koje je prvi projektovao arh. Urban, ostala nepromenjena. Tokom brojnih rekonstrukcija enterijera samo je glavna sala sinagoge ostala pošteđena svih naknadnih intervencija.

Lučno zasvedeni prozorski otvor iznad zapadnog portala visokog prizemlja projektovan je na ovom mestu kako bi obezbedio dovoljno prirodne svetlosti na pomenutom stepeništu. Specifična namena „rabinove“ prostorije verovatno je uticala na odsustvo dekoracije.

Zapadni portal visokog prizemlja, predviđen za vernike, proteže se dužinom objekta do zadnjeg stepeništa stambenog dela zgrade. Osim dekorativnih bordura na tavanici, izvedenih u štuko dekoraciji s predstavom floralnih motiva cvetova u punom cvatu, ovaj hodnik ne poseduje drugu vrstu dekoracije. Na središnjem delu istočnog zida hodnika nalazi se glavni ulaz u molitveni deo sale.³⁸ S obzirom na karakteristično istorijsko-simboličko značenje glavnog portala na ulazu u jevrejski hram, obrada glavnog portala krajnje je svedena.³⁹ Predvorje ispred ulaza u sinagogu, prema *Talmudu*, obavezan je i neizostavan prostor koji priprema i duhovno koncentriše vernike pre ulaska u molitveni deo.⁴⁰ Isti izvor navodi da u sinagogu treba stupati kroz dvoja vrata kako bi se izbegao direktni kontakt unutrašnjeg prostora sinagoge sa ulicom.

Podužna osnova glavne sale usmerena je u pravcu istok-zapad. Sala je podeljena na molitveni deo za smeštaj vernika na zapadnom delu dok se oltarski prostor nalazi na istočnoj strani. Molitveni deo longitudinalno je podeljen na tri broda sa šest monumentalnih armiranobetonskih stubova koji se nastavljaju na stubove koji polaze iz sale u suterenu, u kojoj je

³⁸Prema prvobitnom planu, arh. Urban nije predviđeo više ulaza u glavnu salu. Međutim, na projektima rekonstrukcije enterijera koje je izradio arh. M. Jovanović uočavamo naknadno probijanje četiri velika portala na južnoj strani sale. Tokom ove adaptacije četiri prostorije na južnoj strani sale spojene su u jednu veliku prostoriju namenjenu za učionicu. Tom prilikom probijanjem četiri nova portala nova učionica je došla u neposredan kontakt sa glavnom salom. Osim ovih, arh. M. Jovanović projektovao je još jedan ulaz manjih dimenzija, južno od oltarskog prostora. Ovaj ulaz je spojio odmorište unutrašnjeg stepeništa zapadnog hodnika neposredno sa salom.

³⁹Glavni portal Solomonovog hrama bio je organski vezan za celinu ali je višeslojna dekorativna obrada i složena simbolika učinili da tokom veka ostane prepoznatljiv i univerzalni simbol mudrosti. Portal Solomonovog hrama predstavlja je ulaz u predvorje ili *ulam* čije dimenzije, konstrukcija i oblik su izvedene prema direktnim uputstvima boga Jahve. Složeni sistem preklapanja kubičnih monolitnih masa imao je za cilj da posebno naglaši bočne stubove na ulazu.

⁴⁰*Talmud* predstavlja postbiblijski zbornik sačinjen od 22 knjige. *Talmud* se naziva i Usmeni zakon koji upotpunjuje Pisani zakon – Toru. Opširnije o ovome videti u: S. Knežević, *Zagrebačka sinagoga*, Rad Instituta povijesti i umjetnosti br. 23, Zagreb 1999, 139.

smešteno ritualno kupatilo.⁴¹ Naglašene baze stubova u glavnoj sali izvedene su u inverznom rasporedu kapitela dorskog stila. Oktogonalna stabla stubova, obložena pločama mrkožućkastog mermera, završavaju se naglašenim kapitelima, izvedenim u štuko dekoraciji sa stilizovanim floralnim motivima, iznad galerije mezanina.

Zidne površine između četiri pravougaona prozorska otvora velikih dimenzija na severnom zidu glavne sale uokvirene su širokim profilisanim bordurama izvedenim u štuko dekoraciji. Centralni motiv uokvirenih polja zauzima po jedno telo rasvete.⁴² Pandan prozorskim otvorima na severnoj strani, ima ih četiri, predstavljaju četiri portala na južnoj strani sale koji su obrađeni na identičan način kao i portal koji spaja hodnik za vernike, na visokom prizemlju, sa unutrašnjim stepeništem stambenog dela zgrade. Zidne površine između ovih portala obrađene su na isti način kao i na severnoj strani sale. Na središnjem delu zapadne zidne površine lociran je jednostavno obrađen ulaz za vernike, dok su njegove bočne zidne površine ukrašene pravougaonim poljima. Način obrade polja je isti kao i na severnim i južnim zidnim površinama.

Na istočnoj strani sale nalazi se duboka pravougaona niša oltara (*mizbeah*) u čijem udubljenju je postavljen sveti orman (*Aron hakodeš*), u kome se čuvaju svici Tore.⁴³ Prema kanonski utvrđenoj koncepciji,

⁴¹Bez dubljeg tumačenja može se reći da je stub u sinagogama bio neophodan arhitektonski element koji je obezbeđivao stabilnost građevine, s obzirom na njenu složenu konstrukciju. Ipak, značenje stuba u jevrejskoj tradiciji ima duboko mistično i duhovno simbolično značenje. Idealne proporcije sinagoge podrazumevale su salu sa šest stubova (šest je univerzalni simbol ravnoteže i harmonije, mudrosti i pravde). Stub je oslonac i podupirač on povezuje zemlju i nebo i obezbeđuje sigurnost. Stubovi simbolišu prisutnost Boga i veličanje vere. Stub je predstavlja sveto bademovo stablo koje u krošnji podupire nebeski svod.

⁴²Sva tela rasvete glavne sale, osim onih na stubovima, rađena su na isti način. Osnovni oblik podseća na trokraki svećnjak koji poseduje još jedan držać sijaličnog tela okrenut nasuprot središnjem stalku. Tri kraka polaze iz jedne osnovne celine koja spaja „svećnjak“ sa nosačem kružnog oblika pričvršćenog na zidu. Sva rasveta izvedena je u livenom mesingu. Prilikom analize zatečenog stanja glavne sale nije utvrđeno da li su tela rasvete na zidnim površinama deo izvornog mobilijara ili su naknadno postavljene.

⁴³Sefer Tora – Sveti Pismo, sadrži 24 knjige. Po legendi, Tora je nastala pre rađanja sveta i sadrži sve o njegovom rađanju. Tora je tradicionalno pisana na hebrejskom jeziku na dugačkom svitku koji se savija u dve rolne. Jedno od tumačenja značenja Tore u Jevrejskom misticizmu ili Kabali, Tora je doživljavana kao živi organizam, Božija reč i otelovljenje praiskonske mudrosti. Po stogim pravilima svici Tore čuvaju se u Svetom ormanu u sinagogi dok se redovi tokom čitanja prate posebnim predmetom u obliku izdužene ruke na čijem kraju se obično nalazila minijaturna šaka.

sveti orman nalazi se na trostepeno visokom postamentu. Dva monolitna mermerna stuba flankiraju prilaz istočnoj niši iz svetog ormana i nose kubus koji simbolizuje Mojsijev kovčeg. Na prednjoj strani „kovčega“ postavljena je ploča podeljena na dva jednakata dela simbolišući dve Mojsijeve tablice (*Dekalog*). Posebno zanimljiv element istočnog korpusa sale predstavlja konkavno zalučena armiranobetonska greda iznad oltarskog prostora koja prenosi težinu prostora hora na bočne armirano betonske stubove. Tavanica oltarskog prostora naglašeno je holkelovana čime je postignut efekat poluobličastog svoda. Donja linija holkela obeležena je širokom bordurom izvedenom u štuko tehniči. Površina bordure ukrašena je stilizovanom floralnom ornamentikom. Središnja površina tavanice obojena je svetloplavom bojom s ukrasnim šestokrakim zvezdama. Ispred svetog ormana nalazi se propovedaonica za rabina. To je drvena konstrukcija izrađena od hrastovine koja je s prednje strane ukrašena uvučenim pravougaonim poljima od istog materijala. Konstrukcija propovedaonice je lučnog oblika isturena prema molitvenom delu. Na zalučenim krajevima nalazi se po jedan sedmokraki svećnjak izrađen od livenog mesinga (*menora*).⁴⁴ Svećnjaci predstavljaju sastavni deo kompozicije propovedaonice. Zidne površine između oltarskog prostora i njemu bočnih ulaza za rabina, sa severne i pomoćnog ulaza sa južne strane, poseduju po jedan izduženi okvir izведен u štuko dekoraciji. Iznad dva bočna ulaza nalazi se po jedan okvir približno

⁴⁴Menora ili sedmokraki svećnjak pripadao je osnovnom obrednom mobilijaru u Svetom šatoru i u Drugom ili Zarubabelovom hramu. Iz centralnog stabla svećnjaka račva se još po tri kraka sa svake strane. Na krajevima su levci u koji je sipano ulje dok su kasnije postavljeni fitilji. Menora je simbol božanstva i svetlosti koje deli među ljudima. Kao ornamentalni motiv, Menora poseduje višestruka simbolička značenja koja su joj u kasnijim periodima potepeno pripisivani. Ipak, primarno značenje je simbolizam kosmičkog porekla: svaki krak simboliše jednu planetu i jedno nebo dok centralni simboliše Sunce. U tekstu *knjige proroka Zaharije* (4, 1-14) prorok vidi krajeve svećnjaka kao Božije oči koje idu po celoj zemlji jer je i sedam savršeni broj. Prema jevrejskom piscu Fionu, svećnjak je nebo sa planetarnim sastavom u čijem centru se nalazi sunce. Svećnjak je simbol svetlosti sveta. Tumačenjem određenih delova Zaharijinog teksta, kada se govorи о dve maslinove grančice u osnovi stalka svećnjaka, navodi na pomisao da je svećnjak neposredno nastao iz svetog stabla. Kao savršeni simbol božanske svetlosti Menora je i kao svećnjak i kao ornamentalni motiv postao predmet prepun značenja i simbolike često primenjivan u dekoraciji sinagoga. U istoriji svetske mitologije i simbolizma Menora nije ostala usamljeni slučaj. Ona naime predstavlja ekvivalent Vavilonskom stablu svetlosti. Prema tekstu *Izlaska* (25, 31-33) ovaj svećnjak je od čistog zlata i ima sedam krakova koji se završavaju čašicama u obliku bademovog cveta što upućuje na pomisao bademovog stabla, tj. zlatnog oraha koji nalazimo u simbolici mnogih naroda.

kvadratnog oblika. Svi okviri izvedeni su na isti načina kao i na ostalim zidnim površinama glavne sale. U trodešnom molitvenom delu *nalaze se klupe za smeštaj tri stotine vernika.*

Tavanica glavnog broda *sale zasvedena je sa tri traveja pravougaonog oblika* dok su tavanice bočnih brodova zasvedene sa po četiri traveja. Dekoracija svih traveja glavnog i bočnih brodova rešena je na isti način. Svi traveji međusobno su izdeljeni naglašenim armiranobetonskim gredama koje prespajaju traveje brodova s glavnim nosećim stubovima. Grede su flankirane profilisanim bordurama koje ih vizuelno čine užim i vitkijim. Holkelovanjem tavanica traveja i širokim bordurama ukrašenim floralnom dekoracijom u štuko tehnići, vizuelno su smanjene stvarne dimenzije svakog traveja. Trostruka prepleteta traka savija se obrazujući na ravnometernom odstojanju ovalna polja ispunjena po jednim motivom rascvetalog cveta. Na mestima spojeva, tj. prepleta traka, obrazovan je po jedan manji motiv cveta. Višestepena profilacija na bočnim ivicama ovih bordura još jasnije naglašava njihov dekorativan karakter. Na centralnom delu tavanica tri traveja glavnog broda, nalazi se po jedna tavanična udica koje nose tri raskošno obrađena višekraka svetlostna tela - lustera.

Istočni i zapadni luster obrađeni su na isti način dok obrada središnjeg predstavlja posebnu celinu. Lusteri su izrađeni od livenog mesinga. S obzirom na dimenzije i ukupnu težinu, posebno se vodilo računa o konstrukciji svakog elementa i njegovoj funkciji. Osim složene konstrukcije, primarna vrednost istočnog i zapadnog lustera potiče iz estetske obrade koja sadrži snažnu konotaciju simboličke naracije.

Nasleđen iz tradicije prostorne koncepcije jevrejskog hrama, postojao je poseban prostor za žene (*ezrat našim*, na ladinu zvanom *eznoga*) koje su prisustvovali službi, a koji je tek od XVI veka posebno određen da bude na galerijama (*empore*) iznad glavne sale. U zavisnosti od brojnosti pripadnika jevrejske zajednice galerija je mogla biti jednostrana ili višestrana.

Galerija iznad glavne sale izvedena je u obliku čiriličnog slova P. Severna strana galerije podeljena je na četiri ose lučno zasvedenih prozorskih otvora. Pandan ovim prozorima predstavljaju lučno zasvedeni prolazi na južnoj strani galerije.⁴⁵ Severni i južni hodnik zasvedeni su sa po četiri traveja koji odgovaraju onima sa bočnih brodova u prizemlju.

⁴⁵Prema prvobitnom planu ovi prolazi vodili su u prostorije rabina, učionice i pomoćne prostorije. Nakon rekonstrukcije svi otvorii, osim onoga koji vodi u prostorije rabina, su zatvoreni.

Tavanica istočnog hodnika zasvedena je jednim izduženim travejem u pravcu sever-jug. Svi traveji galerije obrađeni su na isti način kao i oni u prizemlju. Paralelno sa zapadnim hodnikom galerije nalazila se prostorija koja je imala funkciju ostave za garderobu. U ovu prostoriju ulazilo se iz hodnika za stanare. Zaštitna ograda galerije izrađena je od opeke i krečnog maltera. Površine zaštitne ograde obložene su malternom oplatom dok je rukohvatna greda izrađena od hrastovine. Na istočnoj strani galerija se završava prostorom hora u koju se ulazi preko rabinove prostorije u prizemlju ili preko galerije.

Analizom graditeljskog opusa arhitekte Franje Urbana u Beogradu može se zaključiti da arhitektura sinagoge aškenaskog obreda delimično odudara od utvrđenog umetničkog izraza njenog autora. Iako je poznato veoma malo podataka iz biografije ovog arhitekte, njegova očigledna afirmacija, koju potvrđuje nekoliko desetina objekata izgrađenih u užoj gradskoj zoni Beograda tokom perioda između dva svetska rata, neosporno je omogućila slobodnije delovanje u izradi projekta sinagoge.⁴⁶ Prenaglašavanje volumena zgrade, hipertrofiranim kubičnim partijama pročelja uz naivnu asistenciju drugostepene fasadne plastike, može se tumačiti kao prolazna pojava jedne eksperimentalne faze u Urbanovom opusu kao istaknutog eklektičara. Iako predstavlja jedno od umerenije kvalitetnih građevinskih ostvarenja ovog arhitekte, objekat sinagoge, ipak, poseduje višestruke arhitektonske vrednosti, dok se istovremeno ističe i kao jedina građevina sakralnog karaktera arhitekte Urbana. Gotovo osamdeset godina nakon izgradnje sinagoge aškenaskog obreda, njen temeljito istraživanje i precizno valorizovanje, nije u dovoljnoj meri

⁴⁶Simptomatično za najreprezentativnija ostvarenja arh. Urbana je da su sva izgrađena na ugaonim parcelama. Neki od ovih objekata nalaze se na uglovima sledećih ulica: Kuća Milošević Dragiše i Desanke (ugao Knez Miletine i Đ. Daničića / jul 1932. godine), Zgrada Savić Nastasa (ugao Hilendarske i Vlajkovićeve / april 1935. godine), Kuća Kurtović Danice (ugao Emiliijana Josimovića i 29.novembra / maj 1937. godine), Zgrada Nikolić Sime (ugao Takovske i Svetogorske/februar 1937. godine) i dr. Prema poslednjim rezultatima istraživanja, arh. Urban projektovao je na užoj teritoriji Beograda 68 objekata, i to: 75 prizemnih objekata, 35 objekata sa jednim spratom, 13 objekata sa dva sprata, 16 objekata sa tri sprata i 3 objekta sa četiri sprata.Osim toga, projektovao je još i 19 mansardi, 9 ograda i izveo 21 dogradnju spratova.

Posebna napomena. Najlepše se zahvaljujem Milici Mihailović, direktoru Jevrejskog istorijskog muzeja u Beogradu, na tehničkoj podršci koju mi je pružila tokom istraživanja ukazujući na bitne momente u razvoju aškenaske sinagoge, otkrivanjem do sada malo poznatih činjenica. Zahvaljujem se i nadrabinu Isaku Asijelu na razumevanju i moralnoj podršci koju mi je pružio tokom istraživanja.

sprovedeno. Jedan od razloga zbog koga je ova tema bila neadekvatno istoriografski obrađena je i složeno pitanje autorske atribucije koje zahteva dodatna istraživanja i proveru raspoloživih saznanja.

Ivan R. Marković

BUILDING OF THE SERBIAN – JEWISH RELIGIOUS COMMUNITY OF ASHKENAZI RITE IN BELGRADE

SUMMARY

During the history of Jews in Belgrade, starting with the 10th century, there has been a continued need to build a temple that would additionally enhance the position of the Jewish population in the region. The social and geo-political developments in the Balkans during the 19th century had significant effects on Serbia and its state sovereignty after the Berlin Congress in 1878, which also resulted in strong impacts on the position of the Jewish population in a state recently liberated from the Turkish rule. The parallel flows of Sephardic and Aschenasi Jews in the period between the two world wars in Belgrade were finally strengthened by the building of representative synagogues of which only the Aschenasi synagogue has been preserved until the present times. This synagogue, built in 1929 as the Serbian – Jewish religious community of Aschenasi denomination, according to the design of the architect Franjo Urban, is currently among the last remaining examples of architecture of religious character in Belgrade intended for the Jews.

Cvi Loker

JEDAN STVARALAČKI ŽIVOT DR ING AVRAHAM AVIŠUR / VERBER

Apstrakt: Kratka biografija jednog od malobrojnih useljenika u Palestinu iz Kraljevine Jugoslavije između dva svetska rata. Verber je bio jedan od retkih ali veoma potrebnih inženjera budućoj jevrejskoj državi.

Ključne reči: Werber, Tarnopol, Jugoslavija, Palestina, voda, Izrael.

Reč je o cionističkom javnom radniku, hidrotehničaru po struci. On je bio među planerima i graditeljima jevrejske države. Živeo je u Palestini od kraja 1934. godine do svoje smrti u Jerusalimu 1970. g. Bio je stručnjak za probleme vodâ i navodnjavanja i kao takav bio je službenik *Jevrejske agencije* (Predstavnštva jevrejskog stanovništva) u Palestini, zemlji koja je od 1918. bila pod kolonijalnim režimom, tzv. Mandatom, koji je *Društvo naroda* poverilo Velikoj Britaniji,¹ a bio je konsultovan i od strane sâme mandatarne vlasti. Bio je takođe savetnik i saradnik "Keren kajemet lejisrael"-a (Zemljišnog fonda) kao i ustanove "Palestine Land Development Corporation", koja se isto tako bavila zemljišnim pitanjima.

Avraham Avišur Verber (Werber) rođio se u tada istočno-poljskom – galicijskom gradu Tarnopolu (danас u Ukrajini) 1888. godine, gde je

¹Mandat je imao da primeni Balfurovu deklaraciju od 2. novembra 1917. g., kojom je trebalo u Palestinu da se stvori "jevrejska nacionalna domovina za sve Jevreje". Do novembra 1917. Palestina je bila tursko područje. Do 1. jula 1920. vladala je britanska vojska, a odlukom Društva naroda (Lige nacija) u San Remu od 25. aprila 1920. dodeljena je Velikoj Britaniji kao "Mandat A". – XX-i Kongres Cionističke organizacije, koji je zasedao u Cirihu avgusta 1937, odbacio je Pilove preporuke, ali je ovlastio Egzekutivu da pregovara sa britanskom vladom o povoljnijim rešenjima.

u to vreme živelo više od 10.000 Jevreja. Tamo se školovao i maturirao. Detalji njegovog vaspitanja nisu nam poznati, ali jamačno je u to vreme stekao značajno poznavanje jevrejske vere i tradicije, a istovremeno je savladao moderni hebrejski jezik, kao što ćemo videti kasnije.²

Studirao je u Beču, gde je stekao titule inženjera i doktora hidrotehnike. Među njegovim profesorima ističe se profesor Fišer (Fischer) kojeg citira u jednoj nemačkoj brošuri objavljenoj 1950. godine.³

O njegovoj postdiplomskoj karijeri znamo da je stigao u Slavonski Brod, izgleda odmah po završetku I svetskog rata, gde se i zaposlio. Krajem 1919. održao je predavanje o 'izgradnji Palestine' u lokalnoj jevrejskoj opštini. Tekst toga predavanja štampao je u istom mestu 1920. godine.⁴ Još u decembru 1919. g. napisao je *Nacrt rada Hehaluca* (mladih koji se spremaju za odlazak u Palestinu).⁵

Kasnije se zaposlio i prešao u Beograd, ne znamo tačno kada, ali znamo o njegovim aktivnostima u Beogradu od početka 1930. g., sve do njegovog odlaska u Palestinu novembra 1934. g. Posedujemo dva štampana izvora o tome, i to:

1. Brošuru na francuskom jeziku štampanu u Liježu, a izdatu u Briselu, u Belgiji, 1931. godine. Sadrži referat koji je dr A. Verber (Werber) podneo XXV Kongresu navigacije u Veneciji.⁶

Konsultovani primerak je vlasništvo prof. dr Ignjata/Aleksandra Ignjatovića, Verberovog sina, koji živi u Beogradu i kome se zahvaljujem na pomoći i saradnji.

Iz posvete, pisane cirilicom, upoznajemo profesorovu majku. Ona glasi: "G-ci Olgci Ignjatović, inženjeru, u znak osobitog poštovanja i prijateljsku uspomenu". Potpisano 6. marta 1932. g. Iz veze s tom koleginicom rodio se sin Ignjat/Aleksandar. Olga je umrla u Beogradu 1950. godine.

²Ne znamo koju gimnaziju je Verber pohadao. Znamo da je u Poljskoj bilo devet hebrejskih gimnazija, pa je jedna verovatno bila u Tarnopolu. Čak ako pretpostavimo da toga nije bilo u Tarnopolu, galicijski Jevreji su mahom dobro znali hebrejski i z Svētih knjiga, i talmudskih škola, makar samo s aškenaskim izgovorom, pa su lako mogli preći na sefardski način izgovora savremenog hebrejskog jezika.

³Izdato u Lajpcigu (Leipzig). Tretira teoriju i praksu navodnjavanja.

⁴*Izgradnja Palestine*, izdanje Palestinskog ureda Saveza cionista Jugoslavije, Brod na Savi, 1920, 35 strana. Arhiv Eventov, C-482.

⁵Štampano u časopisu *Gideon*, Saveza židovskih omladinskih udruženja, Zagreb, br. 2 od 1. decembra 1919, str. 26-30. Primerak u Arhivu Eventov, JUG 449.

⁶Izdanie 'Stalnog Međunarodnog saveza navigacionih kongresa'. Naslov originala: *Rapport par dr ing. A. Werber u Sekciji I: Interna navigacija*, s. 64.

2. Brošuru *Radničke kase za pozajmice i štednju* u izdanju Gece Kona, Beograd 1932. godine čirilicom, 22 strane, uključujući *Nacrt zakona o osnivanju radničkih kasa za pozajmice i štednju* str. 19-22).⁷

Očigledno to nije rad iz struke, ali se iz toga vidi da je Verber bio svestan jednog značajnog društvenog problema, pokušavši da doprinese rešenju istog, u želji da se umanji beda radnika intervencijom države i poslodavaca, mimo radničkog pokreta i sindikata.

Toliko na osnovu objavljenih samostalnih radova za vreme boravka u Kraljevini Jugoslaviji.

O profesionalnom delovanju Verbera imamo svedočanstvo njegovog sina: "Bio je vrstan građevinar. Firma 'Pokret' izgradila je po njegovim planovima, uskotračnu železničku stanicu u Beogradu, a u okviru tog posla i Čukarički podvožnjak, koji još služi za vezu sa Banovim brdom, Čukaricom i dalje ka jugozapadu. Tu je i željezni most za usku prugu".

S druge strane, Arhiv Eventov u Jerusalimu, koji prikuplja podatke o jevrejskoj baštini sa jugoslovenskih teritorija, sadrži dopunske podatke o tom periodu Verberovog života. Tako, iz memoara Naftali-Bate Gedalje i Žaka Frida, saznajemo o Verberovoj aktivnosti u okviru jevrejske zajednice u Beogradu. Vodio je polemiku protiv Avrama Levića, bivšeg načelnika u Ministarstvu finansija pod Protićem, protivnika cionizma, 1932/1933. godine. Bio je među istaknutim članovima Mesne cionističke organizacije, u manjinskoj grupi revizionista, tj. desničarske struje, a 1932. godine osnovao *Klub cionista aktivista*, gde je pokrenuo, a po svemu izgleda i vodio, tzv. 'Hug ivri' (kružok za učenje hebrejskog jezika).⁸

U to vreme Verber je bio službenik ministarstva poljoprivrede, šef Direkcije hidrotehničkih radova.

Sada da pređemo na palestinsku fazu Verberovog života i rada.

Aprila 1934. pozvala ga je Jevrejska agencija da dođe u Palestinu kao stručnjak za korišćenje vodenih tokova. Verber se odazvao i stigao u Palestinu tokom novembra iste godine. Nastanio se u Jerusalimu i do kraja života je izrađivao planove, sisteme i statistike za maksimalno korišćenje izvora vode. U tom smislu pisao je i objavljivao svoje primedbe i predloge koje je neprekidno prenosio odgovarajućim ustanovama.

⁷U predgovoru napisanom u Dubrovniku u aprilu 1931 godine autor smatra da će "joj (=brošuri) nastati neprijatelji" ali je verovao da će ideja sama "da krči put" te je izrazio želju da "naša zemlja bude prva" koja bi provela takav zakon.- Vlasništvo prof. Ignjatovića.

⁸U lepoj knjizi Ženi Lebl, *Do konačnog rešenja – Jevreji u Beogradu 1521-1942*, Beograd 2001, navedeno na stranama 358 i 368, ali se Verber ne spominje u Indeksu knjige.

1936. godine oženio se Sarom Kovanski. Iz toga braka rodila se čerka, koju je nazvao Meroma, po mestu Merom, svetištu u severnoj Galileji.⁹

Da vidimo šta doznajemo o njegovom radu iz štampanih izvora, koje navodimo hronološkim redom:

U broju od 3. avgusta 1937. g. dnevnika "Jerusalem Post" objavljen je članak A. Verbera pod naslovom *Water supply in the proposed Jewish state* = Snabdevanje vodom u budućoj jevrejskoj državi). U tom napisu on ispituje mogućnosti korišćenja vodenih tokova, naročito Jarkona, pritoke Jordana u svrhu rešenja tog problema. Između ostalog Verber kritikuje izjave jevrejskih predstavnika pred 'Britanskom kraljevskom komisijom'. To se odnosi na Komisiju lorda Pila, koja je 7. jula iste godine predložila podelu Palestine na dve države, arapsku i jevrejsku, s Jerusalimom kao međunarodnom enklavom.

Godine 1938. pripremao je monografiju o reci Jordanu i tražio finansijsku pomoć od Jevrejske agencije u tu svrhu.¹⁰ Ne znamo da li mu je molba uvažena.

Godine 1940. – Jevrejska agencija osniva 'Biro za istraživanje vodenih izvora'. Verber je bio među vodećim ljudima i te ustanove.

Godine 1943. podnosi "Report of the Litani sheme" (Izveštaj o planu korišćenja voda reke Litani koja teče duž libansko-palestinske granice i dalje kroz Liban). Tekst kucan na mašini na 47 listova. Stoga se Verber obraćao Političkom odeljenju Jevrejske agencije. Predviđao je topografska merenja kako u Libanu tako i na sirijskoj teritoriji.¹¹ Iste godine Verber se ponovo bavio jednim nestručnim društvenim problemom. Predložio je organizaciju dobrovoljne radne službe za stanovnike starije od 25. Koliko nam je poznato, ova ideja nije naišla na povoljan odjek i nije ostvarena po Verberovoj zamisli.

1946. Izašle su dve knjige, i to jedna pod naslovom:

Palestine – Land of Promise (Palestina – obećana zemlja)¹² i brošura *The Water problem of Eretz Israel* (Problem vode u Palestini).¹³

⁹Taj podatak potiče iz Tidharove hebrejske *Enciklopedije pionira*, Tel Aviv 1950, s. 1741/1742, s snimkom Verbera. Izvesni podaci ovog rada potiču iz Arhiva Eventov, Br. A 141.

¹⁰To smo pronašli u Centralnom cionističkom arhivu, Jerusalem, pod S25/6991.

¹¹Ibidem S44/339.

¹²Autori knjige su Robert R. Nathan, Oscar Gass i Daniel Creamer. To je ustvari cionistički program za novu državu. Delo ima 674 kvarto strane. Može se naći u svim većim bibliotekama.

¹³Izdanje "Palnews", novinske agencije, Tel Aviv 1946, str. 86. Po svoj prilici o trošku autora. Arhiv Eventov YUG 301.

Prvo delo je rad trojice vodećih američkih ekonomista koje je štampano u Vašingtonu u vreme odlučujućih rasprava o sudbini Palestine. Iz istog saznajemo da je dr Verber, u septembru 1943. godine radio na projektu reke Litani, pritoke Jordana u Libanu (na str. 408), a malo kasnije je dr Verber zahtevao dodatni budžet od 10.000 funti sterlinga za nova ispitivanja (na str. 409). Autori te knjige morali su čitati gore navedeni Memorandum u rukopisu.

Drugo delo je Verberov "samizdat", u kojem izlaže svoje planove uz kritiku političara koji ne obezbeđuju potrebna sredstva za taj primordijalni domen ekonomije.

Godine 1945. – Verber šalje Memorandum, na hebrejskom jeziku, Robertu Roj Natanu, jednom od koautora pomenute knjige, na omiljenu mu temu "Racionalno planiranje vodne privrede za celu zemlju".¹⁴

Krajem 1947. do proleća 1948. godine Verber je bio član jevrejske delegacije u Sjedinjenim Američkim državama, koja je radila na priznanju nastajuće jevrejske države.

Iz godine 1950, našli smo Mapu predloženih kanala za navodnjavanje Negeva, južnog pustinjskog dela zemlje. (V. priloženi prepis).¹⁵

Godine 1957. štampano je delo Avraham AVISHOOR (hebraizirano ime našeg Verbera) *Computation offlow in rivers from daily series* (Izračunavanje toka reka prema kišnim podacima).¹⁶

Poslednje poznato delo je na hebrejskom jeziku, objavljeno 5721, tj. 1961. godine pod naslovom *Hafihat hidrografim leekronot mugdarot vešmušan bethnun hahidrologi* (Korišćenje hidrograфа за određena načela i potrebe u hidrološkom planiranju).¹⁷

Iz svega se jasno nameće zaključak da je Verber celog svog aktivnog veka bio odan cionističkoj ideologiji i da se za nju borio svom snagom i perom.

Zapravo mogli bismo ga nazvati savršenim cionistom.

Tokom svog veka, on je ostvario glavne cionističke postulate. Dok je bio u galutu/dijaspori, delovao je u okviru jevrejskih cionističkih foruma,

¹⁴Ta mapa se nalazi u zbirci "Eran LAOR", pod br. Israel 134, Nacionalna biblioteka, Jerusalim.

¹⁵Centralni cionistički arhiv, fas. F 43/51; Verber je Robertu Nathanu, glavnom ekonomskom savetniku cionističke uprave poslao niz svojih predloga, među kojima se nalazi predlog kanala "Jordan-Kišon" s mapom u bojama, razmera 1:250000.

¹⁶Signatura 60 D 1990 Nacionalne biblioteke u Jerusalimu.

¹⁷Signatura 61 A 2105 Nacionalne biblioteke u Jerusalimu.

zalagavši se za jevrejsku samostalnu domovinu u Palestini; propagirao je hebrejski jezik kao nacionalni jezik Jevreja i podučavao ga je; kao konsekventni cionist iselio se u Palestinu; a u samoj Palestini borio se kao centralna ličnost u planiranju i sprovođenju u delo vitalnih privrednih mera.

Najzad svojoj čerki je dao hebrejsko i 'palestinsko' ime. Živeo je, radio je u celoj zemlji, jedno vreme boravio u Haifi i umro u Jerusalimu, Svetom gradu Izraela, a od maja 1948. godine i prestonici Izraela.

Velike vizionarske – strahovito skupe – ideje Verbera, kao ni drugih poznatih stručnjaka kao Loudermilka, pa Džonsona, o spajanju kanalom Sredozemnog mora i Mrtvog mora, niti dovodenje vode direktno iz Jakona i Jarmuka na Jug nisu sprovedene u delo. One još čekaju na ostvarenje.

Verber je učestvovao u pripremama za isušivanje jezera Hule, što je i ostvareno. Uostalom, savremeni ekolozi nisu time baš oduševljeni, jer po njima trebalo je ostaviti bar jedan deo iskonskog jezera nedirnut, ali postoji 'otvoreni kanal vodovod za Negev' koji crpi vodu iz jezera Kineret i snabdeva vodom ceo južni region Izraela. Narodski rečeno, nije Verber za džabe radio.

Kao što je gore rečeno, njegov sin živi u Beogradu, a čerka Meroma, udata Netzer otišla je u SAD. Sticajem sudbine, graditelj Izraela Avraham Verber, nije doživeo potomstvo u državi Izrael. Ali je zato njegov doprinos stvaranju Izraela opšte poznat i priznat.¹⁸

Cvi Loker

A CREATIVE LIFE – AVRAM AVIŠUR / WERBER, PH.D., ENG. –

S U M M A R Y

This paper provides a brief description of the very rich life of engineer Werber, born in what is today Ukraine, in Tarnopole (1888), who settled in Yugoslavia after WWI where, working as an engineer, he achieved outstanding results. Probably thanks to the fact that he proved to be an exceptional expert in hydrology, he was invited by the Jewish Agency to come to Palestine. Experts of his profile were, and still are, much needed in Israel, because in the severe climatic conditions prevailing in Israel they deal with the difficult issues of water supply. Engineer Werber provided a strong contribution to the development of Israel in the area of his expertise, especially related to water supply in the Negev desert.

¹⁸U navedeno delu Tidhara – opširan biografski opis; kraći se nalazi u knjizi Ženi Lebl, *Juče, danas – Doprinos Jevreja iz bivše Jugoslavije Izraelu*, Tel aviv 1999, str. 67/68 (hebrejski) i str. 81 (srpskohrvatski). – "Bilten", glasnik Hitahdut olej Jugoslavija (Udrženja do seljenika iz Jugoslavije) obeležio je jubilej 70. godišnjicu Verbera u broju 11 od god. 1958, a nakon smrti objavljen je nekrolog dr Žaka Kalderona u br. 6'7 od 10 juna 1970.

Jasna Stojanović

DRAGOCEN DOPRINOS SEFARDA POZNAVANJU SERVANTESA U SRBIJI I JUGOSLAVIJI

Apstrakt: U radu koji sledi predstavljamo delovanje trojice Sefarda sa područja Srbije i Jugoslavije, koji su krajem XIX i početkom XX veka dali značajan doprinos upoznavanju naše sredine sa stvaralaštvom Migela de Servantesa. Reč je o Hajimu S. Daviču i Hajimu Alkalaju, prevodiocima Servantesovih dela, kao i Kalmiju Baruhu, autoru više radova o španskom piscu.

Ključne reči: Servantes u Srbiji i Jugoslaviji, recepcija, Sefardi kao posrednici.

U poslednjim decenijama XIX veka, jevrejski doseljenici iz Španije nastanjeni na prostorima Srbije i Bosne počeli su sve brže da napuštaju izolovanost zajednica u kojima su živeli dugi niz godina. Rastući broj mlađih Sefarda učio je na svetovnim visokim školama, tako da je za relativno kratko vreme među njima formiran priličan broj intelektualaca – advokata, činovnika, apotekara (uz tradicionalna jevrejska zanimanja lekara, trgovaca i bankara) – uključenih u društveni život okolne sredine. Pokazalo se da su prvi naraštaji obrazovanih Sefarda takođe bili prvi poznavaoци i prenosioci španske kulture i jezika u naše krajeve, jezika koji su još uvek govorili u porodici, u jevrejsko-španskoj varijanti. Dok su oni stariji u tom poslu mahom bili amateri po pitanju sakupljanja jevrejsko-španskog folklornog blaga, književnog ubličavanja sopstvene tradicije ili pak prevođenja sa španskog na srpski, potonje generacije, stasale 20-ih i 30-ih godina prošlog veka, odabrale su te delatnosti kao svoje profesionalno opredeljenje, uvrstivši se na taj način među prve domaće stručnjake na tom polju.

Upravo na ovoj putanji možemo slediti rad nekolicine Sefarda koji su se, u ulozi kulturnih posrednika između španske i srpske kulture, posvetili proučavanju i/ili prevođenju Servantesa. Posle Hajima Daviča,

ličnosti vezane za ranu fazu upoznavanja sa velikim španskim piscem, nastupili su mlađi, Bosanci Kalmi Baruh i Hajim Alkalaj. Oni su svoj hispanističko-servantistički opus stvorili tokom dva međuratna desetleća, u periodu poznatom kao zlatno doba jevrejske zajednice u Jugoslaviji.

Hajim¹ S. Davičo (1854-1916) je među savremenicima važio za čoveka široke kulture i poliglotu (govorio je španski, francuski, italijanski i nemački). Bio je izdanak stare sefardske porodice nastanjene u Beogradu još od druge polovine XVIII veka², koja je, u liku Davičovog mlađeg brata Benka, dala još jednog vrednog delatnika na uspostavljanju srpsko-španskih veza. Hajim Davičo je bio pravnik po struci i čitav radni vek je proveo kao visoki činovnik Kraljevine Srbije, službujući u ministarstvima Inostranih dela, Pravde, Finansijskih i Prosvete. U dva navrata obavljao je dužnost srpskog konzula, prvo u Budimpešti, a potom u Trstu. Umro je u Ženevi 1916. godine, ne ostavivši potomke.

Davičo je uživao lep glas u beogradskim literarnim krugovima, gde je bio veoma prisutan kao pozorišni kritičar, književnik, prevodilac i sakupljač sefardskog folklornog blaga³. U vezi sa njegovim zbirkama pri-povedaka *Perla* (1891) i *Sa Jalije* (1898), koje otvaraju novu, jevrejsku tematsku oblast u srpskoj literaturi, Predrag Palavestra je zabeležio da se Davičo "prvi među srpskim Jevrejima opredelio za književnu dvojezičnost, napustio judeo-španski jezik jevrejske zajednice i kao pisac potpuno ostvario u srpskom jeziku", kao i da je taj korak značio "kruhan i značajan istorijski preokret za koji je trebalo imati snage i odlučnosti"⁴.

Ipak, Davičo je bio daleko poznatiji i uspešniji kao kritičar teatarskih zbivanja u Beogradu. On je u prestoničkim glasilima *Videlo* i *Otdažbina* osamdesetih godina prošlog veka objavio stotinak zapaženih kritika, a dugo je bio član kulturno-umetničkog odbora Narodnog pozorišta. Pored svega, naročito je dragoceno njegovo prevođenje na srpski španskih i, u manjem broju, francuskih dramskih dela. Od španskog repertoara ovaj dobri poznavalac savremenih tokova evropskog, a naročito španskog po-

¹Ovom transkripcijom hebrejskog *haim* ("život"), sledimo sugestiju hebraiste i prevodioca Eugena Verbera, mada se u našoj literaturi sreće i varijanta "Haim". Apud Milića Mihailović, "Dve stotine godina porodice Hajim-Davičo u Beogradu". *Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja*, knj. 6, Beograd, 1992, p. 249.

² *Idem*, pp. 249-276.

³Davičo je bio među osnivačima prvog udruženja srpskih književnika, tzv. "Književno-umetničke zajednice" (osnovane marta 1892. g.).

⁴Predrag Palavestra: *Jevrejski pisci u srpskoj književnosti*. Institut za književnost i umetnost, Beograd, 1998, p. 89.

zorišta, odabrao je komade Ečegaraja (Echegaray), Benaventea (Benavente), Tomasa Rodriges Rubija (Rodríguez Rubí), Tamaja i Bausa (Tamayo y Baus) i Katalonca Anhela Gimere (Guimerá), a od starijih autora Harcenbuša (Hartzenbush) i Vojvodu od Rivasa (Duque de Rivas)⁵. "Zahvaljujući njemu" – beleži hroničar pozorišnog života Jovan Ćirilov – "na razmeđi prošlog i ovog veka prikazano je više savremenih španskih drama neko ikada posle njega"⁶.

Nijedan proučavalac Davičov, međutim, nije zapazio da je on takođe prvi prevodilac dva Servantesova dramska teksta među Srbima: reč je o međuigramu "El juez de los divorcios" ("Sudija za razvode") i "El retablo de las maravillas" ("Pozornica čудesa"). Obe su objavljene 1905. godine u beogradskoj periodici, prva u *Novoj iskri*, a druga u *Delu*, kao prilog proslavi 300-godišnjice prvog dela *Don Kihota*. Razlog tom zaboravu leži možda u tome što nijedna u to vreme, a ni docnije, nije izvedena na sceni.

Ime Hajima Daviča se veoma tesno vezuje za prvi srpski integralni prevod *Don Kihota*, Đorda Popovića. Listajući predgovor jednog školskog izdanja Servantesovog romana, štampan u Beogradu 1953. (priredila Anđelija Popov), naišli smo na podatak da je Popoviću u radu "pomagao Hajim Davičo, odličan poznavalac španskog jezika"⁷. Istu tvrdnju izriče i Dimitrije Vučenov u monografiji o Radoju Domanoviću⁸. Tu se navodi da se srpski satiričar, prilikom boravka u Minhenu 1903/4. god., u više navrata susreo sa penzionerom Hajimom Davičom, koji je tada živeo u nemačkom gradu, a koji je "Đordu Popoviću pomagao /.../ u svoje vreme pri prevođenju *Don Kihota*"⁹. Sa žaljenjem konstatujemo da je ovo vredno

⁵Petar Volk: *Pozorišni život u Srbiji. 1835-1944*. FDU Institut, Beograd, 1992, 570 pp.

⁶Jovan Ćirilov: *Beogradski Jevreji i teatar*. Politika, 1998 (18. VII), dodatak *Kultura-Umetnost-Nauka*, 14, p. 2.

U Narodnom pozorištu u Beogradu, a kasnije i u unutrašnjosti, izvođeni su sledeći komadi koje je Davič preveo: od Harcenbuša *Teruelski ljubavnici* (premijera održana 22. XII 1882); od Ečegaraja *Zar to ludilo?* (24. I 1891), *U krilu smrti* (17. VIII 1891), *More bez primorja* (24. IV 1893.), *Marijana* (16. XI 1893) i *U balčaku mača* (1. III 1897); od Rodriges Rubija *Bogat majdan* (19. X 1895); od Tamaja i Bausa *Nov komad* (10. VIII 1896); od Vojvode od Rivasa *Don Alvara* (21. III 1898); od Anhela Gimere *U dolini* (16. II 1902); od Benaventea *Marijanu* (11. I 1905), *Mrzanu* (30. IX 1920) i *Ruka ruku mije* (4. I 1925). P. Volk: *Op.cit.*

⁷Anđelija Popov: "Miguel /sic/ de Servantes Saavedra (1547-1616)" (predgovor). In *Migel de Servantes: Don Kihot*. Preveo Đ. Popović. Priredila A. Popov. Znanje, Beograd, 1953 , p. 27.

⁸Dimitrije Vučenov: *Radoje Domanović*. Rad, Beograd, 1959, 520 pp.

⁹Idem, pp. 147-148.

obaveštenje nemoguće proveriti i dokazati na samoj srpskoj verziji Servantesovog romana. Ipak, uprkos tome, ono doprinosi da se upotpuni slika o Daviču kao čoveku koji je u svoje vreme u malenoj srpskoj kulturnoj javnosti bio jedan od malobrojnih znalaca španskog jezika i važio kao redak stručnjak za sve što se ticalo Iberije, njenih prilika, kulture i istorije.

U svakom slučaju, može se sa sigurnošću tvrditi da je Davičo s naročitim zanimanjem pratio nastanak i objavljivanje srpskog *Kihota*. U više mahova je podvlačio potrebu da ovu knjigu najzad i naši čitaoci dobiju na svom jeziku, ističući "da dosadanja oskudica takoga prevoda u našoj književnosti, ne daje povoljnju svedodžbu o našem literarnom ukusu"¹⁰.

Davičo je, sumnje nema, poznavao Daničara i sa njim se sretao u istim književnim krugovima, naročito posle 1877. godine Popovićevog prelaska iz Novog Sada u Beograd. Ovaj učeni Jevrejin uvažavao je ličnost i rad svog 20-ak godina starijeg kolege po prevodilačkom zanatu. O tome najbolje svedoči ocena Daničarevog prevoda *Don Kihota*, koju su Odboru Zadužbine Ilike M. Kolarca, kao predlog da se knjiga objavi, podneli Davičo i Ljubomir Nedić (drugom prilikom obrazložili smo pretpostavku da je autor recenzije najverovatnije sam Davičo¹¹). Iako je u pomenutom napisu najviše reč o Servantesovom romanu i okolnostima koje su uslovile njegovu pojavu, a veoma malo o prevodu – na njega se odnose svega dve rečenice –, izneseno mišljenje o dometima Popovićevog prevodilačkog umeća izuzetno je pozitivno. Nažalost, potpuno izostaju argumenti koji bi potvrdili ovu laskavu ocenu i uverili javnost da Daničareva verzija jeste "možda najverniji prevod *Don Kihota* na svetu"¹².

U ovoj recenziji Davičo nam se ukazuje kao veliki, često romantično egzaltiran poštovalec Servantesa i njegovog ostvarenja, koje naziva "romanom nad romanima" i "urnekom kastiljanske književnosti"¹³. Njegov kritički zahvat nije dubok i ostaje na ravni opštepoznatih sudova o *Don Kihotu* izrečenih nebrojeno puta tokom XIX veka. O Servantesu se govori kao o piscu koji je, "bez zaštite, ubog kao Jov" stvorio "satiru, oštiju no ikoja britka đorda"¹⁴ koja je iz temelja zalijuljala duhovni svet iz bolesne mašte starih pisaca. Iz onoga što sledi čini se da Davičo i Nedić

¹⁰Haim Davičo, Ljubomir Nedić: *O srpskom prevodu Don Kihota. Bosanska vila*, 1896, 4, p. 62.

¹¹Jasna Stojanović: "Prva ocena Daničarevog prevoda *Don Kihota*". *Letopis Matice srpske*, 1988, 462, 4, pp. 504-508).

¹²Haim Davičo, Ljubomir Nedić: *Op. cit.*, p. 63.

¹³*Idem*, pp. 62, 63.

¹⁴*Idem*.

po umetničkoj vrednosti daleko ispred prvog stavljuju drugi deo romana, jer se u njemu ostvaruje preobražaj lutajućeg viteza od ludaka u mudraca, obdarenog najuzvišenijim vrlinama: "Njegov ideal o pravdi, šestari kao orao nad ustanovama i zakonima ljudskim. U svom srcu /on/ gaji najčistiji osećaj pravičnosti /.../. /.../ njegovi su pogledi na ideale ljudske plemeniti, izbistreni i uzvišeni /.../. Njegovi saveti i razgovori sa Sančom /.../ ulevaju najveće strahopoštovanje. Kroz njih provejava onaj silan biblijski duh i izraz, koji nas prožima kad čitamo božanska nadahnuća"¹⁵. Romantičarska idealizacija moralne neiskvarenosti i čistote Servantesovog junaka u rečenom prikazu dobija apsolutnu prednost nad svim drugim razmatranjima o delu. Stoga kritičari konstatuju da je *Don Kihot* zbirka pouka i saveta za ispravan moralni život, i zaključuju da "pružiti srpskoj publici, prevod Don Kihota, znači dati mu /sic/ drugo Sveti Pismo u ruke"¹⁶.

Književno-istorijski pregled koji je pred nama najčešćim delom nije ni nov ni originalan: glavne ideje, sled izlaganja i čitavi pasusi preuzeti su iz predgovora koji je Đorđe Popović napisao za svoj prevod. Očigledno da se u to vreme u Srbiji retko ko mogao meriti sa ovim svestranim mnogopiscem po obaveštenosti i temeljitosti u bavljenju servantističkim pitanjima.

U suprotnom, kritičaru Davičovog renomea ne bi se nikako smelete potkrasti grube greške poput onih na koje nailazimo u članku štampanom u *Bosanskoj vili*: "Pisac Don Kihota /.../ živeo je, napatio se, i stvorio svoje urnek-delu u početku 16. stoljeća /sic/ "¹⁷, ili ona, dvostruka, da je Sid delio megdane sa Arapima u XIII veku /sic/ ¹⁸! Zatim, mada krivo navođenje i rđava transkripcija kastiljanskih antroponima možda nisu suštinski detalj, ipak ostavljaju loš utisak u referatu čiji su potpisnici jedan hispanista i jedan ugledni univerzitetski profesor. Imamo na umu primer gde, jedini put kad se u celosti pominje ime autora, stoji "Don Mihuel /sic/ Servantes od /sic/ Savedra /sic/"¹⁹.

Stavove bliske ovim u recenziji Davičo je izneo i u proznom napisu "Jedne večeri na Jaliji"²⁰. U njemu evocira razgovor sa pesnikom Vojislavom Ilićem o dve u to vreme veoma čitane i omiljene knjige u Srbiji: *Don*

¹⁵Idem.

¹⁶Idem.

¹⁷Haim Davičo, Ljubomir Nedić: *Op. cit.*, p. 63.

¹⁸Idem.

¹⁹Idem.

²⁰Hajim S. Davičo: "Jedne večeri na Jaliji...". In *Vojislavljeva spomenica*. Odbor za podizanje spomenika Vojislavu J. Iliću, Beograd, 1895, pp. 36-39.

Kihotu i Lesažovom *Žilu Blasu*. Davičo čitaocu prenosi Ilićevu nedoumici oko koje se razvija diskusija: "Zar nije u Don Kihotu sve prividno, kao u mašti bolesna čoveka, a u Žil Blazu sve istinito i vedro?"²¹. Sam Davičo je, po sopstvenom priznanju, pripadao onima koji su Servantesovom ostvarenju prilazili sa oduševljenjem i strahopoštovanjem i u njemu videli simbol španskog duha i oličenje svih pravičnih duša ovoga sveta. Po njegovom mišljenju, pomenuta dva romana su antipodi: dok je Žil Blas "lakajska duša" koja sve podređuje niskim strastima, dotle u *Kihotu*, "pod smešnim ruhom ovoga prividno alosanog viteza, bije junačko srce, koje stremi kao bujica, uzvišenoj meti: da štiti slabe, kazni hulje, razmoždi zlikovca, i mačem i voljom vrši svuda pravdu. U njemu su oličene sve vrline. Čast, pravda i oduševljenje, sažiju njegovo telo i njegovu dušu"²².

Inače, kao što govori naslov, susret dva prijatelja povod je da se povede razgovor o prošlosti i sadašnjosti Jajice, beogradske mahale uz Dunav naseljene španskim Jevrejima. Zreli Davičo protivstavlja uspomene iz detinjstva sadašnjoj oronulosti četvrti u kojoj se rodio i poverava Iliću: "Ja sam voleo ovaj kraj, dok je u njemu lebdeo duh Don Kihota, sad mi je otpao od srca, jer u njemu uskišnjava Žil Blazovo bunjište"²³. Kako je primećila Krinka Vidaković-Petrov, Servantesov vitez se ovde može shvatiti kao metafora samog Daviča koji je, s jedne strane, želeo da se izdigne iznad zaostalosti i učmalosti jevrejske sredine iz koje je potekao, a sa druge da svojim nastojanjem (skupljanjem folklorne baštine, pretakanjem motiva iz jajičke svakodnevice u književna dela, itd.) sačuva ono najvrednije iz njene tradicije²⁴.

Konačno, više pojedinosti o Davičovom viđenju velikog španskog romana nudi kraći uvodni tekst za njegov prevod Servantesove jednočinke "Retablo de las maravillas"²⁵. Tim prilogom Davičo je obeležio 300-godišnjicu izlaska iz štampe prvog dela *Don Kihota* i svratio pažnju čitalaca *Dela na tu* proslavu. Tom prilikom osvrnuo se na nekadašnju silinu Španije u poređenju sa njenom propašću u prvim godinama XX veka, zaključivši da joj ipak ostaje jedna uteha – što je Servantesova otadžbina. Na kraju je zabeležio interesantno svedočenje kako je ova svečanost trebalo da

²¹Idem, p. 37

²²Idem, p. 38.

²³Idem, p. 37.

²⁴Krinka Vidaković-Petrov: *Kultura španskih Jevreja na jugoslovenskom tlu. XVI-XX vek*. Svjetlost, Sarajevo, 1986, p. 113.

²⁵Hajim Davičo: *Servantesova proslava*. *Delo*, 1905, 36, pp. 233-245.

bude propraćena u kulturnom životu Beograda: "Uprava srpskog narodnog pozorišta imala je srećnu i originalnu misao, da ove godine ovekoveči u svom repertoaru 'Don Kihota'. Što još nije uspela da tu misao privede u delo, nije krivica do nje, već do toga što nema drame, koja bi bila dosta juna tog imena, kao što je to javio ovih dana slavni španski dramski pisac Don Hoze /sic/ Ečegaraj, potpisatome /.../"²⁶. Reč je, verovatno, o inicijativi kojoj je "kumovao" sam Davičo, u želji da sjedini svoje dve strasti: onu prema Servantesovoj prozi i onu prema pozorištu. U svakom slučaju, vredan pažnje je i podatak da je Davičo, španski Jevrejin iz malene Srbije, vodio prepisku sa Ečegarajem, potonjim dobitnikom Nobelove nagrade za književnost (1910)²⁷.

Davičov rad na prevodenju Servantesa zavređuje da se na njega posebno osvrnemo. Mada je u pomenutom članku "Servantesova proslava" iskazao nameru da pretoči na srpski jednu uzornu novelu, ipak nije ostavio nijedan prevod Servantesove proze. Ali je zato prvi započeo s prevodenjem njegovih dramskih tekstova, objavivši 1905. u *Novoj iskri* jednočinku *Sudija za bračne parnice*²⁸ i u *Delu "Opsenarije"*²⁹. Dodajmo da dugo potom, sve do 60-ih godina našeg veka, nije imao nastavljača na tom polju.

Teatar je područje kojim je ovaj kritičar i iskusni prevodilac suvereno vladao³⁰. U njegovim prevodima odmah se oseća vešta ruka stručnjaka koji poznaje pozorište i уме да sceni prilagodi rečenicu, tako da ona deluje lako, prirodno i prijemčivo. Nema sumnje da je njegovo znanje španskog bilo solidno i da je bez teškoća mogao da se nosi i sa složenijim jezičkim obrtima klasičnog jezika i nijansama u govoru likova.

Istaknimo odmah da su oba prevoda adaptacije. To je naročito vidno u *Opsenarijama*, gde je stepen udaljavanja od izvornika prilično veliki.

²⁶Idem, pp. 233-234.

²⁷Vredelo bi proučiti veliku popularnost ovog komediografa u Srbiji krajem XIX i početkom XX veka. Osim Daviča, među prevodiocima njegovih komada nalaze se i Milutin Miljković, te Svet. M. Jakšić.

²⁸M. Servantes: *Sudija za bračne parnice*. Preveo sa španskog H. S. Davičo. *Nova iskra*, 1905, 5, pp. 145-149.

²⁹Miguel* de Servantes Saavedra: *Opsenarije*. Preveo sa španskog H. S. Davičo. *Delo*, 1905, 36, pp. 234-245..

³⁰O Davičovom bavljenju pozorištem Borivoje Stojković je kazao da je on "nesumnjivo, darovit, znatniji pozorišni recensent, a izvesnim, zaista diletačkim crtama, ali ne ni tako brojnim i jakim kao kod mnogih iz njegovog vremena, svakako lošiji od S. Vulovića, ali ne i manji erudit u pozorišnim stvarima, a u poznavanju, osećanju scene stvarniji je i gipkiji od njega". B. Stojković: *Istorijski pregled srpske pozorišne kritike*. Sarajevo, 1933, p. 43.

Prevodilac u stvari i u jednom i u drugom tekstu primenjuje isti postupak – prilagođava komad scenskom izvođenju – pa mnoge iole komplikovanije izraze, aluzije i igre rečima izbacuje ili uprošćava, prilično slobodno pristupajući izvornoj verziji. Dok ovo zapisujemo, imamo u vidu da su se tada prevodioci rukovodili labavijim načelima nego što je to slučaj danas, kao i pretpostavku da je Davičo smatrao da neusiljenost dijaloga u govornom štivu poput ovog opravdava izmene. Ali ipak nam se čini da je on često bez potrebe odstupao od originala. Zbog toga su srpski čitaoci ostali uskraćeni za mnoge aluzije na pojave i običaje iz Servantesovog vremena. Stoga, sagledavajući je u celini, prevodna verzija ove dve međuigre znači prilično pojednostavljenje u odnosu na prvobitnu autorovu poruku.

Napomenimo da materijalna tačnost prevoda, iako zadovoljavajuća, nije stopostotna³¹. Dalje: osim omaški u prevodu pojedinih reči i izraza, prevodiocu se katkad potkralo i poneko doslovno rešenje (*no ha salido de los límites de la razón* – „nije prekoračila granice razloga“³²).

Što se tiče realija, kao ilustraciju prevodiočevog postupka izdvojili bismo dve: sintagmu *cristiano viejo*, koju Davičo korektno prevodi kao „rođen hrišćanin“³³, i „ovejan hrišćanin“³⁴, te imenicu *doña*, koju on pretvara u „dona /sic/“, umesto da ovaj specifično španski termin, koji je, očito, želeo da zadrži u ciljnem jeziku, jednostavno transkribuje po izvornom izgovoru³⁵, itd. Zatim, sam naziv pozornice pomoću koje glavnii likovi izvode prevaru, *el retablo de las maravillas*, različito je, i nedosledno, prenošen kao „opsenarije“ (u naslovu međuigre), „opsenarnica“³⁶, „dečje pozorište“³⁷, „čudotvorne slike“³⁸ ili samo „slike“³⁹.

Ipak, krajnji ishod pozitivan je. Opšti ton u obe igre je pogoden, koncizni zapleti efektno su preneseni, karakterizacija likova dosta verna,

³¹ Navodimo nekoliko grešaka: *hidalgo* – „vitez“, umesto „plemič“ ili „idalgo“ („Sudija za bračne parnice“, p. 147; *Opsenarije*, p. 240); *oso colmenero* – „beli medved“, umesto „jazavac medojeđ“ (*Opsenarije*, p. 242); *si (vuestras mercedes) la conociesen, que la ayunarían o la santiguarián /* „Vaša milosti, vi još ne poznajete dobro ovu ženu, inače vi biste je osudili na post i molitvu“ (*Sudija za bračne parnice*, p. 146) – umesto: „da je znaju (vaša gospodstva), klonila bi je se i krstila čim bi je ugledala“, itd.

³² *Idem*, p. 147.

³³ *Idem*, p. 148.

³⁴ *Opsenarije*, p. 241.

³⁵ *Sudija za bračne parnice*, p. 148.

³⁶ *Opsenarije*, pp. 236, 239.

³⁷ *Idem*, p. 235.

³⁸ *Idem*, p. 238.

³⁹ *Idem*, 225.

a dijalazi živi i slikoviti. Humor je, takođe, delotvoran i lepršav. Brojne kolokvijalne izraze, uzvike (psovke, kletve, itd.), igre rečima i poslovice, koje daju osobenu narodsko-komičnu aromu ovim šaljivim igram, Davičo je uglavnom uspešno dočarao srpskim ekvivalentima, za šta u nastavku navodimo nekoliko ilustracija.

Na početku *Sudije za bračne parnice*, u obraćanju Starca svojoj mlađoj ženi, uverljivo je preslikana etimološka figura, jedno od Servantesovih omiljenih stilskih sredstava:

*Vejete: /.../ Mariana /.../, habla paso, por la pasión que Dios pasó /.../*⁴⁰ (podvukla J.S.)

Čičica: /.../ **Muči muka** radi što ih je Gospod na krstu **mučio**.⁴¹

Zatim, srpska poslovica koju Davičo pronalazi i primenjuje u na-ređnom citatu sasvim odgovara španskoj po značenju i uklapa se u kontekst međučina:

*Mariana: Cedacico nuevo, tres días en estaca.*⁴²

"Marijana: Novo sito o klinu visi... ali samo tri dana!"⁴³

Ili idiom *nacer en las malvas*, koji prevodilac pravilno razume i lepo rešava:

*Juan: No nacimos acá en las malvas, señor Pedro Capacho.*⁴⁴

"Huan: Nismo se ni mi na bunjištu rodili, gospodine Pedro Kapačo."⁴⁵

U sledećim odlomcima Davičo vešto, neposrednošću i svežinom govornog jezika, dočarava komične tirade pri prostog kmeta Benita Repolja:

*Benito: ¡Téngase, cuerpo de tal conmigo! ¡Bueno sería que, en lugar de habernos venido a holgar, quedásemos aquí hechos plasta! ¡Téngase, señor Sansón, pesia a mis males, que se lo ruegan buenos!*⁴⁶

⁴⁰"Juez de los divorcios", pp. 97-98. Svi primeri na španskom dati su prema izdanju: Miguel de Cervantes: *Entremeses*. Edición de Nicholas Spadaccini, Cátedra, Madrid, 1983, 275 pp.

⁴¹*Sudija*, p. 145.

⁴²*Juez de los divorcios*, p. 101.

⁴³*Sudija...*, p. 146.

⁴⁴*Retablo de las maravillas*, p. 222.

⁴⁵*Opsenarije*, p. 238.

⁴⁶*Retablo de las maravillas*, p. 227.

"Benito: Grom i pako, stante! Lepo bi nam išlo. Mi došli ovde da prođumbusimo, a ovaj hoće da nas izgnjavi kao pitu. Stante, stari Simeone, sto mu muka! Zar ne vidite da vas čestiti građani mole?"⁴⁷

*Benito: /.../ Señor Autor, o salgan figuras más apacibles, o aquí nos contentamos con las vistas, y Dios le guíe, y no pare más en el pueblo un momento.*⁴⁸

"Benito: A sad nam izvedite miroljubivije zverke, ili ćemo se zadovoljiti ovim što smo dosad videli i nećemo tražiti ništa više, a vi kako vas Bog uči, hvatajte maglu i za živu glavu da niste više amo došli!"⁴⁹

Kao što se vidi, Davičovi dijalazi živi su i dinamični, i tu je on dosta veran Servantesu. Upotrebljeni jezik je prirođan i slobodan, veoma blizak familijarnom izrazu i bogat turcizmima (*srčak, šajak, aršin, mušabak, džemadane, ućelepiriti, esnaf, vajdica, amalin, konagdžija, na tenahne*), a posebnu draž za današnjeg čitaoca ima njegova blaga arhaičnost.

Na koncu naše analize, dolazimo do sledećeg zaključka. Ovaj sefardski Jevrejin bio je poznat među savremenicima po daru kojim se na razmeđi XIX i XX veka u Srbiji malo ko mogao podičiti – znanju španskog jezika, kao i nemaloj literarnoj kulturi. Rečena preimostva znao je da iskoristi vredno delajući, kada je reč o Servantesu, u dva osnovna pravca – prevodilačkom i kritičarskom. Sumnje nema da je on obeležio ranu fazu u prihvatanju najvećeg španskog pisca kod nas: kao prevodilac, Srbima je otkrio Servantesove pozorišne tekstove; istančanog dramskog osećaja, znao je da iz njegovog stvaralaštva odabere ono najvrednije, i da, od osam međuigri, valjano prevede dve koje spadaju u najuspelije.

Ime kritičara i prevodioca Hajima Alkalaja (1912-1969) danas je malo poznato u našoj široj književnoj javnosti. Uzrok tome možda leži u činjenici da je ovaj rođeni Sarajlija, a beogradski svršeni student književnosti, relativno kratko delovao u našoj kulturi: 1931. godine je, kao devetnaestogodišnjak, objavio prvi ogled u *Jevrejskom glasu*, a već 1948. se iselio u Argentinu.

Alkalaj je vodio poreklo iz dobrostojeće sefardsko-bosanske trgovачke porodice. Studirao je svetsku književnost na beogradskom Filozofskom fakultetu i usavršavao se u Francuskoj, Engleskoj i Španiji, a po povratku u rodni grad posvetio se književnom radu – eseistici, kritici i prevodilaštvu. Sve svoje napise iz tadašnjeg perioda objavio je u sarajev-

⁴⁷Opsenarije, p. 240.

⁴⁸Retablo de las maravillas, p. 231.

⁴⁹Opsenarije, p. 242.

skim listovima i časopisima (*Jevrejski glas*, *Pregled*, *Jugoslovenska pošta*, *Jugoslavenski list*, *Brazda*)⁵⁰. Alkalajev glavni predmet zanimanja bila je evropska literatura, a najznačajnije mesto u tom okviru pripadalo je francuskim piscima (Valeri, Prust, Žid, Malarme, Stendal, Didro, Zola), zatim engleskim (Haksli, Blejk, Filding), ruskim (Gogolj, Pasternak) i španskim (Unamuno, Servantes). Više članaka je posvetio domaćoj književnosti (Tinu Ujeviću, Krleži, Andriću i drugim). Takođe je objavljivao osvrte na likovnu i pozorišnu umetnost, kao i na aktuelna pitanja politike i kulture⁵¹. Prevodio je sa francuskog, španskog i nemačkog i bio stalni saradnik *Pregleda*, časopisa liberalno orijentisanih sarajevskih intelektualaca, u njegovoj drugoj seriji koja je izlazila od 1927. do 1941. (sa Elijem Fincijem, Kalmijem Baruhom, Tinom Ujevićem i Đordjem Jovanovićem, između ostalih). Upravo tu je štampao priloge vezane za špansku književnost⁵², pa i one koji se tiču Servantesa: prikaz romansirane biografije Servantesa od nemačkog pisca Bruna Franka, i esej o *Don Kihotu* povodom drugog izdanja srpskog prevoda 1938. godine.

Izbijanje rata 1941. prekinulo je Alkalajevu delatnost. Ratne godine proveo je u internaciji na Korčuli, a po oslobođenju se vratio u Beo-

⁵⁰Vojislav Maksimović: *Bibliografija radova Haima Alkalaja*. In Haim Alkalaj: *Izabrana djela*. Svjetlost, Sarajevo, 1984, pp. 225-230.

⁵¹Opus ovog književnog analitičara nije obiman. Njegove kritike i ogledi sabrani su tek posle njegove smrti u knjizi: H. Alkalaj: *Izabrana djela*. Priredio Vojislav Maksimović. Svjetlost, Sarajevo 1984, 236 pp.

⁵²Osim pomenutih, Alkalajeva španska bibliografija u *Pregledu* obuhvata sledeće jedinice: od prevoda, pesmu R. Albertija *Poziv harfi* (1936, knj. XII, 146, p. 69) i tekstove Ž. Kasua *Torkvemada /sic/* (1935, 139-140, pp. 357-365) i *Unamuno, simbol Španije* (1937, XIII, 158, pp. 102-105); prikaz srpskog prevoda knjige Ž. R. Bloha *Španija*. Nolit, Beograd, 1937 (1937, XIII, 158, pp.123-124) i veliki broj beleški o španskoj kulturi, piscima i dešavanjima vezanim za građanski rat koji je besneo u ovoj zemlji. Beleške su anonimne, ali se može gotovo sa sigurnošću pretpostaviti da je autor većine Alkalaj. Među aktuelnim zbivanjima u periodu 1936-1939 *Pregled* je zabeležio streljanje Garsija Lorke, postavljanje Unamuna za doživotnog rektora Univerziteta u Salamanki, objavljuvanje celokupnih dela Ortega i *Gaseta*, itd, itd, ali i dva događaja vezana za *Don Kihota*. Navodimo te crticu iz rubrike "Hronika" u celini: "Antoanovo pozorište u Parizu prikazuje 'Ni-manciju' od Miguela Cervantesa; danas je sadržaj ove tragedije gotovo simboličan: Rimljani opsedaju deset godina španski grad Numanciju bez uspeha. Malobrojna posada od 3000 Španaca najzad uništi i grad i sebe. Gradu za ovaj događaj koji se odista desio crpio je Cervantes iz istoričara Apiana." (jun 1937, 162, p. 383); "Rimsko pozorište Teatro Eliseo uzelo je na svoj repertoar tragikomediju 'Opamećenje Dona /sic/ Kihota' od poznatog češkog pisca Viktora Dyka." (sept. 1938, 177, p. 612). Alkalajevu špansku bibliografiju upotpunjuje članak "Miguel de Unamuno i događaji u Španiji" (*Jugoslavenski list*, 1936, 198, p. 9).

grad, gde je radio u izdavaštvu do 1948, kada je emigrirao u Argentinu⁵³. Tamo je i umro 1969.

U krugovima jugoslovenskih hispanista Alkalaj je pre svega poznat kao prevodilac Servantesovih *Uzornih novela*. Njegov izbor i prevod tri priče – *Ljubomorni Ekstremadurac* ("El celoso extremeño"), *Licencijat Staklenko* ("El licenciado vidriera") i *Slavna sudopera* ("La ilustre fregona") – doživeo je prvo srpsko izdanje 1938.⁵⁴ i otada je mnogo puta preštampavan.

No, podimo redom. Hronološki prvi Alkalajev rad o Servantesu jeste prikaz biografije Bruna Franka *Servantes*, prevedene i objavljene u Zagrebu 1936. (prevodilac Tomislav Prpić)⁵⁵. Alkalaj na samom početku zapaža da ova knjiga spada u red onih koje se bave isključivo životnim putem autora, ostavljajući potpuno po strani njegovo književno stvaranje. To je ujedno i njegova najkrupnija zamerka Franku koji "/.../ je zapostavio stvaralački momenat kod Cervantesa, jer ga je više interesovao Cervantes čovek, nego Cervantes stvaralac. On je to dvoje gotovo sasvim razlučio, napisavši roman Cervantesovog života, a izostavivši njegovu problematiku, zanemarivši sam stvaralački proces u njemu: interpretacija Miguela de Cervantesa, pisca i stvaraoca od velikog značaja, nestala je iza zanimljivog pripovedanja o njegovu životu"⁵⁶. Alkalaj Franku ne odriće prijemčivost u izlaganju činjenica iz Servantesovog životnog puta, uprkos tome što zaključuje da je "retko koji veliki pisac imao tako malo slavan život"⁵⁷. Jedan od najboljih delova knjige, smatra Alkalaj, jeste onaj u kome je Servantes prikazan u zatvorskoj ćeliji, dok se u njemu rađa zamisao o liku viteza latalice koji, poput njega samoga, krstari Španijom. Mada se nije

⁵³ Po svedočenju bliskog prijatelja, Elija Fincija, Alkalaj je u emigraciji teško živeo. Ipak, tamo je za svoju knjigu eseja *Clásicos modernos*, objavljenu 1960, dobio državnu nagradu za književnost. Palavestra tim povodom Alkalajev slučaj naziva jedinstvenim primerom lingvističkog preobražaja kod jevrejskih autora u nas, i kaže: "Povratak jezičkim korenima ukazao je na izdržljivost judeo-španske tradicije sa koje je kod Alkalaja lako otpao sloj drugog maternjeg jezika, stečenog izvan porodičnog doma, u kulturi s kojom se pisac bio srođio i izjednačio. Kada se ugasila potreba za tim jezikom, pisac se vratio jeziku predaka". P. Palavestra: *Op. cit.*, p. 110.

⁵⁴ Miguel de Cervantes: *Uzorne priče*. Preveo sa španskog H. Alkalaj. Eos, Beograd, 1938, 159 pp.

⁵⁵ Hajim Alkalaj: *Bruno Frank, 'Miguel Cervantes, roman'*. Izd. 'Binoza', svjetski pisci. Zagreb, 1937". *Pregled*, 1937, 162, pp. 374-375.

⁵⁶ *Idem*, p. 375.

⁵⁷ *Idem*, p. 374.

upuštao u književnu analizu, Frank je, veli kritičar, uspeo da zapazi dva glavna Servantesova dara, dar zapažanja i dar pripovedanja.

Povodom drugog izdanja *Don Kihota* u prevodu Đorđa Popovića (Eos, Beograd, 1938, 2 knj.), Alkalaj je u *Pregledu* objavio prikaz Servantesovog romana, ocenivši pritom i Popovićeve prevodilačke rezultate⁵⁸. On u svom osvrtu, neosporno dobro poznavajući materiju, polazi od mesta i uloge koju je u španskom društvu i književnosti s kraja XVI i početka XVII veka odigrala Servantesova "parodija"⁵⁹. Ona ne samo da je raskinula sa feudalizmom i njegovim viteškim idealima oličenim u ukalupljenoj fantastičnoj literaturi, već je i postavila temelje "književnom mostu što vodi u stvarnost".

Sefardski kritičar u Servantesovoj fikciji vidi najčistiji izraz španskog duha, ali i univerzalno delo. Doživljava ga kao predstavu ljudske sudbine, nastalu tako što je autor prevazišao svoj prvobitni cilj – kritičko sagledavanje viteških proznih ostvarenja. On čak iznosi mišljenje da ova knjiga, čitava dva veka pre Balzakove ljudske komedije, simbolično predstavlja smisao ljudskog postojanja. Po njegovom sudu, Servantes je sročio "uzvišenu i divnu priču o smislu životne sudbine, priču punu krupnih istina i istinskih pojedinosti, neuništivih idea i neizbeživih razočaranja, tragičnih napora i smešnih padova, plemenite nesebičnosti i sebične po-hlepe, čistih težnji i prljavih računa, smelih pothvata i ograničenih vidi-ka, visokopoletnih skokova i sitnorazumskih micanja, teških iskustava i površnih saznanja, zdravih zaključaka i šeretskih slutnji, i, iznad svega, priču o nepodudarnosti iluzija i istine, nepodudarnosti koja nije nepre-mostiva /.../, ali čija nepremostivost u ovom delu dolazi od Don-Kihotove uporne volje da uprkos svemu i svakome, uprkos razumu i istini života, koje je svestan, istraje u iluziji i njenoj imaginarnoj istini"⁶⁰. Kao što vidi-mo, simbolične interpretacije, romantičkog porekla, još uvek su posedo-vale veliku sugestivnu moć i bile uveliko na snazi u evropskoj, pa i našoj servantističkoj kritici.

Objašnjavajući sklonost ovog sefardskog kritičara prema delima evropskog realizma, Vojislav Maksimović u predgovoru za Alkalajeva iza-brana dela naglašava da "/.../ realistički izraz života predstavlja za Hajima Alkalaja esenciju umjetničkog delovanja i jedini pravi smisao piščevog gle-

⁵⁸Hajim Alkalaj: *Miguel de Cervantes Saavedra: 'Veleumni plemić Don Kihote od Manče'*. Preveo Đorđe Popović. Eos, Beograd, 1939." *Pregled*, 1939, 185, pp. 279-282.

⁵⁹*Idem*, p. 279.

⁶⁰*Idem*, p. 281.

danja na svijet oko sebe”⁶¹. Pokazujući da vlada istorijatom španskog romana, Alkalaj podvlači razliku između realističkog postupka u pikarskim tvorevinama *Lazarillo de Tormes* i *Guzmán de Alfarache* s jedne, i *Don Kihotu* s druge strane: dok je u prvima on površan, sirov i gotovo karikaturalan, dotle Servantesov pristup predstavlja “prvi dublji realistički zahvat prozom u španski život”⁶². On veruje da je Servantesov roman “najverodostojnija slika Španije i njenog života”⁶³ i da pisac, po prirodi svog dara ali i nesretnih biografskih okolnosti, nije mogao a da istinito i ubedljivo ne naslika Španiju svoga vremena, koja je već dobrano bila zagazila u dekadenciju. Osim toga, prirodnost i jednostavnost kojim su opisani Don Kihot i Sančo po Alkalaju su “magistralni” i odaju umetnika neposredne stvaralačke snage, sposobnosti oživljavanja i uviđanja istine i karaktera.

Zaključujući, sarajevski hispanista ne štedi pohvale na račun Daničarevog prevoda. Smatra ga “izvrsnim” i “remek-delom”, a naročito ističe njegovo jezičko obilje i sjajnu pogodenost adekvatnosti misli⁶⁴. Veruje da u njemu, zahvaljujući Popoviću, posedujemo na srpskom klasično delo domaće književnosti. Zamera mu jedino, iz perspektive ocenjivača koji je pisao s kraja treće decenije prošlog veka o prevodu nastalom četrdesetak godina ranije, preteranu arhaičnost, i sugeriše da je prilikom redakture bilo potrebno sažimati duge, opisne rečenice, kao i zastarele reči zamjenjivati modernim.

Alkalaj za života nije vrednovan ni kao kritičar, ni kao esejista: javnost ga je najpre zapazila kao prevodioca *Uzornih novela*. Ukupno gledajući, njegova verzija Servantesovih priča korektno dočarava piščeve ideje, duh i ton originala. Lepo se čita i teče dosta prirodno, mada, za današnji ukus, pomalo zastarelo. Ipak, ova opšta pozitivna ocena donekle se menja kada se suoči i detaljno uporede Servantesov original i Alkalajev prevod. Analitički pristup otkriva da je prevodilac u radu ispoljio određen broj grešaka, propusta i mana na koje smo ukazali u nedavno objavljenom članku u časopisu *Philologia*⁶⁵.

⁶¹Vojislav Maksimović: *Književnokritički radovi Haima Alkalaja*. In Haim Alkalaj: *Izabrana djela*, p. 20.

⁶²Hajim Alkalaj: *Miguel de Cervantes Saavedra: 'Veleumni plemič Don Kihote od Manče'*, p. 279.

⁶³*Idem*, p. 280.

⁶⁴*Idem*, p. 282

⁶⁵Servantesove Uzorne novele u prevodu Hajima Alkalaja. *Philologia*, 3, 2005, pp. 219-226.

Ipak, saglasili bismo se sa Kalmijem Baruhom da je Alkalajev prevod rađen savesno i književno. Prevodilac se, u principu, tesno držao izvornika, što je, u svakom slučaju, neophodno prilikom rada na delu pisca – autoriteta kao što je Servantes. U tom pogledu Alkalaj je Daničarev naslednik, pošto je primenjivao podudarna načela pri prenošenju idiomatskih izraza, poslovica i drugih jezičkih obrta tipičnih za španski govorni jezik. Taj metod, međutim, ima i svojih loših strana, a to potvrđuju i *Uzorne priče*. Uprkos tome, činjenica je da je Alkalajeva verzija *Ljubomornog Estremadurca, Slavne sudopere i Staklenog licencijenta* dugovečna u srpskoj kulturi. Dan-danas, šezdeset godina posle prvog izdanja, mi ne posedujemo drugu, a stara se stalno preštampava, uz neznatne pravopisne i stilске ispravke⁶⁶. Novosadski prevodilac Duško Vrtunski objavio je 1981. kod "Matice srpske" svih dvanaest priča, pridodavši Alkalajevom izboru svoj prevod preostalih devet novela. Pritom je u njima uklonio izvestan broj krupnijih grešaka⁶⁷.

Nije jednostavno izvesti sud o Hajimu Alkalaju kao kritičaru Servantesa, iz prostog razloga što je ostavio svega dva napisa o čuvenom Alkalaincu. Ako, međutim, sagledamo njegov kritičarski i prevodilački rad kao celinu, čini nam se da se oni međusobno dopunjavaju i osvetljavaju. Alkalaj nam se ukazuje kao solidan znanac kastiljanskog jezika i obavešten poznavalac španske književnosti. Svojim sefardskim poreklom bio je na to i upućen, pa je dobar deo svog profesionalnog rada posvetio španskoj literaturi, i, u tom okviru, Servantesu. Njegovi napisni i ocene *Don Kihota* osmišljeni su i dokumentovani; on piše o Servantesu služeći se provernim činjenicama i crpeći informacije iz aktuelne strane literatura. Umeren je u ocenama *Don Kihota* i nije apologeta. Njegove izraz je moderan, ocene zrele i trezvene, naročito za mладог čoveka u trećoj deceniji života, koliko je imao u vreme objavljivanja svojih servantističkih rasprava i prevoda. Čini nam se da je ovaj kritičar osetio Servantesovu savremenost i svevremenost njegovog romana.

Kao prevodilac Servantesa Alkalaj je prvi naslednik rodonačelnika u tom poslu, Đorđa Popovića, kako u izboru štiva za rad, tako i u prevo-

⁶⁶Migel de Servantes: *Slavna sudopera*. Preveo sa španskog H. Alkalaj. Prosveta, Beograd, 1950, 70 pp. /Mala biblioteka, knj. 17; tiraž 10.000/; M. de S.: *Ljubomorni Estremadurac. Iz Uzornih priča*. Preveo H. A. Džepna knjiga, Sarajevo, 1957, 174 pp.; M. de S.: *Uzorne priče*. Preveo H. A. Rad, Beograd, 1959, 142 pp. (preštampano 1961. i 1963; drugo izdanie kod iste kuće objavljeno 1976, 139 pp.).

⁶⁷Migel de Servantes: *Uzorne novele*. Preveli H. Alkalaj i D. Vrtunski. Matica srpska, Novi Sad, 1981, 476. pp.

dilačkom metodu. Alkalajev prevod tri uzorne novele dolazi gotovo pola veka posle Popovićevog prvenca, u vreme kada je u celoj Jugoslaviji interesovanje za špansku svakodnevnicu i kulturu bilo na neobično visokom nivou. Ovaj prevod je u vreme svog nastanka ispunio veliku prazninu u našem prihvatanju Servantesa, znanog isključivo kao tvorca priповести o mančanskom vitezu. Alkalaj je srpskom čitaocu otkrio tematiku, ideje i stil prvog španskog priпovedаčа.

Može izgledati neobično da prvi školovani jugoslovenski hispanista, stručnjak koji je udario temelje istraživanju i znalačkom prevođenju španske književnosti u nas, Kalmi Baruh (1896-1945), nije ostavio nijedan opsežan tekst o Migelu de Servantesu. Jedini napis ovog učenog sefarda posvećen isključivo Servantesovoj fikciji kratak je osvrt na *Uzorne novele*, objavljen povodom izlaska iz štampe srpskog izbora tri priče iz te zbirke, 1938. godine⁶⁸. Ipak, zbog Baruhove pionirske uloge u domaćoj hispanistici, kao i pronicljivosti sudova o španskoj imaginativnoj književnosti, smatrali smo važnim da se osvrnemo, prvo, na njegov ukupni rad, a potom i na ocene o *Don Kihotu*, koliko god one bile necelovite i iskazane uzgredno u napisima na druge teme, mahom u sarajevskim i beogradskim publikacijama druge i treće dekade XX veka.

Profesionalna biografija Kalmija Baruha započinje sticanjem titule doktora romanske filologije u Beču (1923), tezom o jeziku bosanskih sefarda (*Die Lautstand des Judenspanischen in Bosnien*). U godinama koje su usledile, sve do svoje tragične smrti 1945. u koncentracionom logoru Bergen-Belzen, Baruh je predano radio na više ravnih: osnovnom delatnošću gimnazialski profesor francuskog jezika, bavio se književnom kritikom i prevodilaštvom, a bio i istaknuti javni radnik u krugovima sarajevskih sefarda. U širim, međunarodnim okvirima, važio je za najboljeg poznavoca sefardskog idioma i narodne pesme među španskim Jevrejima na Balkanu⁶⁹. Baruh se sa naročitim zalaganjem posvetio proučavanju španske književnosti. Za ondašnje prilike pisao je o njoj mnogo i veoma stručno. U njegovom kritičarskom fokusu našle su se književnost Srednjeg veka (Majmonides, Juda Ha-Levi), klasična literatura (Lope, Gongora, Kalderon, Servantes), ali i ona novija, zastupljena delima Armanda Palasija Val-

⁶⁸Kalmi Baruh: *Miguel Cervantes: Uzorne priče*. Preveo H. Alkalaj. Izdanje EOS, Beograd, pp. 765-766 (i u: K. Baruh: *Izabrana djela*. Priredio V. Maksimović. Svjetlost, Sarajevo, 1972, pp. 72-75).

⁶⁹U uglednom španskom časopisu *Revista de Filología Española* objavio je 1930. članak *El judeo-español de Bosnia*. Vol. XVII, pp. 113-151.

desa, pripadnika "Generacije '98." i najmlađih pisaca, savremenika špan-skog građanskog rata. S druge strane, Baruh je bio plodan prevodilac sa kastiljanskog (Palasio Valdes, Unamuno, Pio Baroха, Valje Inklan, Asorin, Ortega i Gaset, Ameriko Kastro i Madarijaga su autori čija je dela, integralno ili u delovima, pretočio na srpski). On prevodi precizno, ali tečno i lako, sa nesumnjivim darom. "Njegov opus o španskoj književnosti", umesno je zapazio Vojislav Maksimović daleke 1972, "nije u nas, ne samo preva-zidjen, nego ni približno dosegnut"⁷⁰. Lepo sećanje o Baruhu ostavio je Ivo Andrić, pišući o njihovom španskom drugovanju 1928-29, dok je prvi boravio u Madridu kao stipendista španske vlade, a drugi kao vicekonzul u jugoslovenskom poslanstvu⁷¹.

Prilikom višemesečnog boravka u Španiji 1928-29. kao stipendista španskog Ministarstva kulture, Kalmi Baruh je dao intervju uredniku literarnog glasila *La Gaceta Literaria*, novinaru Ernestu Himenes Kabaljeru (Giménez Caballero)⁷². Predstavljen kao "eminentni jugoslovenski stručnjak" (*eminente estudiioso yugoeslavo*), Baruh je, upitan o špansko-jugoslovenskim vezama, odgovorio: "Na žalost, veze između Španije i Jugoslavije nisu tako jake kao što bi trebalo da budu. Ipak, nešto od velikog duhovnog blaga Španije odavno je poznato u mojoj zemlji. Imamo dva prevoda *Don Kihota*; na sceni je jugoslovenskoj publici već predstavljen Calderon, a Jacinto Benavente nije nepoznat ljubiteljima dramske literature"⁷³. Jevrejski kritičar, kao što se vidi, na prvom mestu pominje Servantesovo veliko delo. Svestan njegovog vodećeg mesta u kontekstu književnosti Iberijskog poluostrva, on ga, ipak, u svom docnjem promišljanju klasične literature oprezno zaobilazi. Kao da nije želeo da se uvrsti u ono mnoštvo "učenih ljudi svih naroda i zemalja" koji su, kako je kazao jednom prilikom, pisali "cele biblioteke rasprava i komentara" o ovoj knjizi⁷⁴.

⁷⁰Stvaralaštvo i tragika Kalmija Baruha. In K. Baruh: *Izabrana djela*, p. 13.

⁷¹I. Andrić: Sećanje na Kalmija Bruha. Prvi put objavljeno u sarajevskom listu *Život*, 1952, 3, pp. 213-215.

⁷²Podatak je iz rada Krinke Vidaković Petrov *Jugoslovensko-španske književne i kulturne veze u međuratnom razdoblju: La gaceta Literaria. Zbornik Matice srpske za književnost i jezik*, 1989, 2, pp. 321-330.

⁷³"Las relaciones entre España y Yugoslavia, por desventura, son menos intensas de lo que debieran ser / .../. Sin embargo, algo del gran tesoro espiritual de España ya es desde largo tiempo conocido en mi país. Hay dos traducciones del Quijote; la escena ya ha presentado a Calderón al público yugoeslavo, y Jacinto Benavente no es desconocido a los aficionados de la literatura dramática. / .../" *Transeúntes literarios. Kalmi Baruh, sefardita. La Gaceta Literaria*, 15. XI 1928, 46.

⁷⁴Kalmi Baruh: "Don Kihotov grob". In K. Baruh: *Izabrana djela*, p. 76.

Baruh je dolazio u dodir sa Servantesom i posredno, preko autora kome se vraćao u više mahova i kao kritičar i kao prevodilac – bio je to Miguel de Unamuno. Baruhovo zanimanje za Unamunovu knjigu *Vida de Don Quijote y Sancho* urodilo je prevodom prologa ovog dela. Tih desetak strana, pretočenih na srpski tačno, književno i neusiljeno, Baruh je objavio u sarajevskom *Pregledu* 1929. godine (Vol. IV, sv. 68, pp. 87-95). U istom broju, u rubrici "Beleške" (pp. 111-112)⁷⁵, prevodilac je zapisao: "Zaista je čudna sudbina te knjige" – kaže on o *Don Kihotu*; "Pisana prirodnim stilom i narodnim jezikom, ona se čitala i čita kao malo koja druga koja je stala u red književnih dela svetskog glasa. Mladež je u njoj našla zgodu da pusti maha vrtoglavim uzletima svoje mašte, odrasli su iz bogatstva njezinih epizoda crpli mnogo životne pouke – a svakom je ona pružala prijatnu razonodu"⁷⁶.

Baruh u nastavku ističe da postoji čitava vojska kritičara, istoričara, pravnika, književnih istoričara i filologa koji raspravljaju o ovom delu u nastojanju da dođu do rasvetljenja njenih nedoumica, a tu spadaju autorovo poreklo, pojedinosti iz njegove zagonetne biografije, uticaji u delu, itd. Sud koji sledi čini nam se okosnicom Baruhove interpretacije *Don Kihota*, koju je on na približno istovetan način ponovio i u drugim tekstovima. Evo šta kaže: "I dok neki u njoj /knjizi o *Don Kihotu*, *prim aut.*/ vide tek literarnu satiru protiv viteških romana koji su preplavili Španiju, pre i u doba Servantesa, drugi su taj momenat smatrani samo kao polaznu tačku, čak i kao izliku piščevu, da bi u okviru jedne literarne tvorevine mogao slobodno dati svestranu kritiku Španije svoga vremena"⁷⁷.

U "španskoj hronici" sarajevskog lista *Pregled*, gde su u periodu od 1936. do 1939. redovno praćeni i komentarisani događaji u Španiji, povremeno se javljao i Baruh. Januara 1938⁷⁸ on je objavio članak "Pozdina španskog problema" u kome je čitaoce upoznao sa uzrocima koji su doveli o krvavih događaja na Iberijskom poluostrvu. Problem Španije ima korene duboko u njenoj istoriji, objašnjava Baruh, dajući sažet pregled najvažnijih političkih i kulturnih zbivanja u ovoj zemlji tokom proteklih pet vekova. Istorija Španije je istorija njenog konzervativizma i borbe narodnih snaga protiv njega, što se odrazilo i na književno stvaranje. U

⁷⁵Prikaz je preštampan u knjigama: Kalmi Baruh: *Izabrana djela*, pp. 76-77, i: K. Baruh: *Eseji i članci iz španske književnosti*. Svjetlost, Sarajevo, 1952, pp. 157-163.

⁷⁶M. de Unamuno: "Don Kihotov grob". *Pregled*, 1929, IV, 68, p. 111.

⁷⁷*Idem.*

⁷⁸*Pregled*, 1938, 157, pp. 4-9.

klasičnom periodu, nasuprot delima inspirisanim tradicionalnim španskim patriotizmom iskazanim u egzaltaciji vere, časti i viteštva – kakva su stvarali Lope de Vega i Kalderon -, javile su se i satirične tendencije, pune društvene kritike. Svoj izraz one su našle u pikarskim romanima, ali i u Servantesovom romanu: "Oni koji su čitali Don Kihota znaju da ova divna knjiga nije samo satira protiv viteških romana nego i kritika, iako oprezna i uvijena, cele Španije. Daleko je tada španski narod bio od ratničkih idea- la i viteških pustolovina koje su se slavile u viteškim romanima, nacionalnoj drami i romansama. Kad Don Kihote priča Sanču o ratu i viteštvu, ovaj mu seljački prostodušno primećuje: 'Ja sam, milostivi gospodine, miran i miroljubiv čovek, navikao da podnosim patnje, jer imam ženu i decu koju moram da hranim i odgajam. Ali znajte, gospodine, da ni u kom slučaju neću da izvučem mač ni protiv svojih ljudi, ni protiv vitezova....'"⁷⁹. Baruh misli da taj dualizam u španskom biću traje sve do danas (to jest do 1938) i da građanski rat treba shvatiti kao još jedan pokušaj da se taj nacionalni problem reši. Najzad, lucidno zaključuje da je taj sukob "prisno i duboko španska stvar, i zato će istorija osuditi one sile koje su se, u sopstvenom interesu, umešale u događaje, sudbonosne po Španiju i Špance"⁸⁰.

Tekst o španskom građanskom ratu i angažovanju pisaca u njemu, štampan u *Srpskom književnom glasniku*, takođe 1938. godine⁸¹, Baruh zaključuje razmišljanjem preuzetim iz Mačadovog filozofskog dnevnika, a podstaknutim donkihotskom epizodom s lavovima: "Jasno se vidi da je Don Kihote, naš Don Kihote, pravi antipod pragmatiste, čoveka koji od uspeha, od sreće, pravi aršin kojim se meri vrlina i istina. Vrlo je lako moguće da jedan narod koji ima nešto od Don Kihota nije uvek ono što se zove napredan narod. Ali da je takav narod inferioran: to ja neću nikad dopustiti. Isto tako ne smemo verovati da je takav narod nekoristan, izlišan za celinu čovečanske kulture, da nema određene misije, ni važnog instrumenta u orkestru istorije. Jer će se ipak jednog dana morati izazvati u borbu lavovi, s oružjem potpuno nepodesnim za borbu s njima. Moraće se naći luđak koji će hteti da se upusti u takvu pustolovinu. I to primerni luđak"⁸². Čini nam se rečitim to što je Baruh od Maćada preuzeo baš misao koja se odnosi na Servantesovog junaka. Osim poštovanja koje mu na

⁷⁹ *Idem*, p. 6.

⁸⁰ *Idem*, p. 9.

⁸¹ Kalmi Baruh: *Španski književnici u građanskom ratu*. SKG, 1938, LIV, 3, pp. 226-234 (preštampano u: K. Baruh: *Eseji i članci iz španske književnosti*, pp. 164-174).

⁸² *Idem*, p. 234

taj način iskazuje, ovaj navod, pretpostavljamo, govori i o podudarnosti kritičareve i Maćadove meditacije o suštini Don Kihota i njegovo nerazdvojivosti od španskog duha, španskog čoveka i španske sudbine.

Pošto su potkraj XIX veka u oslobođenoj i samostalnoj Srbiji počeli da izlaze iz geta i živo se integrišu u srpsko građansko društvo, sefardski intelektualci nastanjeni na balkanskim prostorima okrenuli su se, između ostalog, obnavljanju duhovnih veza sa zemljom svojih predaka, nasilno prekinutim nekoliko stoljeća unazad. Kontaktima sa španskim intelektualcima, zalaganjem za očuvanje sefardskog folklornog blaga te prevodenjem sa kastilijskog na srpski, ti obrazovani pojedinci izrasli su u posrednike između dve kulture, udaljene ne toliko geografski koliko sticajem istorijskih okolnosti.

Uloga Sefarda za naše poznavanje i prihvatanje španske književnosti zaslužuje posebno istraživanje. Kada je Servantes u pitanju, trojica Jevreja o kojima smo govorili dali su znatan podsticaj tom procesu. Književnik, pozorišni kritičar i prevodilac Hajim Davičo odigrao je, zajedno sa Đorđem Popovićem, pionirsku ulogu u predstavljanju pisca iz Alkale našoj javnosti. Osim što je Daničaru pomagao pri "oblačenju *Don Kihota* u srpsko ruho", preveo je prvi put na naš jezik dve Servantesove jednočinke. Svojim ugledom pisca, "prvog Mojsijevca u našoj književnosti pre St. Vinavera"⁸³, popularnošću teatarskog hroničara i sveprisutnošću u srpskom javnom životu između 1880. i 1910. god., Davičo je uspeo da svoje istinsko oduševljenje romanom o Vitezu tužnog lika prenese na savremenike, otvorivši na taj način vrata za njegovu istinsku recepciju među Srbima.

Delovanje Kalmija Baruha, doktora romanske filologije i pouzdanog tumača književnosti španskog jezika u širokom rasponu od Majmoidesa u XII veku pa do književnika španskog građanskog rata 1936-39, sasvim je drugačije prirode. Iako je o Servantesu pisao relativno malo i usput, on je, zajedno sa nešto mlađim Hajimom Alkalajem, daljim rođakom i kolegom srodnog kritičarskog dara, o Servantesu pisao drugačije nego što je do tada činjeno u srpskoj kritici: i Baruh i Alkalaj promišljali su Servantesovu fikciju znalački i dokumentovano, posežući za podacima iz prve ruke i kloneći se idealizacije i ličnih impresija, do njih toliko prisutnih u našem viđenju velikog pisca i njegovog romana. Oni su, pišući o *Don Kihotu* i *Uzornim novelama*, dali novi smer koji naša servantistička kritika tog vremena još uvek nije mogla da prati.

⁸³Borivoje Stojković: *Op. cit.*, p. 42.

Moderna srpska hispanistika i servantistica dobole su u ličnostima Daviča, Alkalaja i Baruha izvorne pregaoce čiji su dragoceni doprinosi položeni u same temelje naših veza sa hispanskom kulturom i sa Migelom de Servantesom.

LITERATURA

- David A. Alkalaj: *Hajim Davičo, književnik sa Jalije. Gideon*, 4-5, 1925, pp. 74-85.
- Bibliografija "Pregleda". 1910-1912. 1927-1941.* Narodna biblioteka BiH, Sarajevo, 1967, 240 pp.
- Franc Cingle: *Kalmi Baruh i građanski rat u Španiji. Odjek*, 1971, 1, p. 33.
- Eli Finci: "Esejistika Haima Alkalaja". *Odjek*, 1974, 22, p. 16.
- Samuel Kamhi: *Dr Kalmi Baruh. Jevrejski almanah za 1954.* Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1954, pp. 132-138.
- Vojislav Maksimović: *Književnokritički radovi Haima Alkalaja.* In Haim Alkalaj: *Izabrana djela.* Svjetlost, Sarajevo, 1984, pp. 9-40.
- Vojislav Maksimović: *Stvaralaštvo i tragika Kalmija Baruha.* In Kalmi Baruh: *Izabrana djela.* Svjetlost, Sarajevo, 1972, pp. 9-20.
- Vojislav Maksimović: *Bibliografija radova K. Baruha i literatura o K. Baruhu.* *Idem*, pp. 369-398.
- Milica Mihailović: *Dve stotine godina porodice Hajim-Davičo u Beogradu.* *Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja*, knjiga 6. Beograd, 1992, pp. 249-276.
- Mihailo B. Milošević: *Hajim Davičo (1854-1918).* *Jevrejski almanah za 1965-67.* Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1967, pp. 129-135.
- Peter Newmark: *La crítica de traducciones.* In P. Newmark: *Manual de traducción.* Cátedra, Madrid, 1995, pp. 248-259.
- Predrag Palavestra: *Jevrejski pisci u srpskoj književnosti.* Institut za književnost i umetnost, Beograd, 1998, 237 pp.
- Branko Pejović: *Hajim Davičo.* In B. Pejović (priređivač): *Stojan Novaković i filološka kritika. Srpska književna kritika*, knj. 4. Matica srpska, Novi Sad, Institut za književnost i umetnost, Beograd, 1975, pp. 25-26.
- Miodrag Sibinović: *Original i prevod. Uvod u istoriju i teoriju prevođenja.* Privredna štampa, Beograd, 1979, 191 pp.
- Jasna Stojanović: *Servantes u srpskoj književnosti.* Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2005, 334 pp.
- Borivoje Stojković: *Haim S. Davičo kao pozorišni kritičar. Pregled* (Sarajevo), 73, 1930, pp. 11-15 (preštampano u listu *Jevrejski glas*, 7, 14.II 1930, p. 2).
- Borivoje Stojković: *Hajim S. Davičo.* In B. Stojković: "Istorijski pregled srpske pozorišne kritike. Sarajevo, 1933, pp. 42-43.

Krinka Vidaković-Petrov: *Kultura španskih Jevreja na jugoslovenskom tlu. XVI-XX vek.* Svetlost, Sarajevo, 1990 (II, dopunjeno izdanje), 366 pp.

Krinka Vidaković Petrov: *Jugoslovensko-španske književne i kulturne veze u meduratnom razdoblju: La Gaceta Literaria*". *Zbornik Matice srpske za književnost i jezik*, 1989, XXXVII, 2, pp. 321-330.

Jasna Stojanović

VALUABLE CONTRIBUTION BY SEPHARDIC JEWS TO APPRECIATING CERVANTES IN SERBIA AND YUGOSLAVIA

SUMMARY

Sephardic Jews had a major role in the history of reception of Miguel de Cervantes and his works in Serbia and Yugoslavia. As rare persons with knowledge of the Spanish language (in its Judeo-Españaola version) and of the Iberian culture, at the time when such knowledge was not commonplace in these countries, they played a major role of intermediaries between the two cultures and, in terms of the greatest Spanish writer – Cervantes, the role of interpreting and translating his works into the Serbian language. Hajim S. Davičo (1854-1916), a Sephardic Jew from Belgrade, a lawyer, theatre critic, author and translator, was the first to translate two one-act plays by Cervantes in 1905. Hajim Alkalaj (1912-1969) in 1938 made a selection and translated three novels by this author, which were read for a very long period, and were reprinted as long as by the late 1970's. Kalmi Baruh (1896-1945), a holder of Ph.D. in Roman philology, although this was not his principal activity, wrote on Cervantes with great insight and in a documented way, presenting data from first hand and staying away from idealizations and personal impressions. All three of them made a valuable contribution to appreciation of Cervantes and the study of his work in Serbia and Yugoslavia.

Milan Radanović

DIDA DE MAJO (1906-1964) **BIOGRAFIJA**

Apstrakt: Rad obrađuje biografske podatke o beogradskom slikaru – Jevreju-nu Davidu – Didi de Maju, pri čemu je težište stavljeno na njegovo političko angažovanje kao istaknutog levičara – komuniste. Kao takav de Majo je bio proganjan između dva svetska rata, za vreme rata učestvovao je u francuskom pokretu otpora, da bi nakon rata takođe bio zatvaran od strane svojih nekadašnjih političkih istomišljenika i saboraca.

Ključne reči: Glavnjača, Pijade, Đilas, Malro, Beograd, Pariz, Jugoslavija, Francuska.

Uvod

Kada potonji istraživači budu pokušali da rekonstruišu obim umetničkog rada beogradskog slikara Dide de Majo, da bi upotpunili i korigovali biografiju koja je pred čitaocima, suočiće se sa činjenicom da život nijednog beogradskog likovnog umetnika nije toliko obeležen paskom policijskog esnafa.

Dida je u nekoliko višegodišnjih navrata živeo u inostranstvu; u dva navrata, nakon povratka u rodni grad – usledilo je hapšenje. Hapšen je i zatvaran, kako pre, tako i posle Drugog svetskog rata. Beogradski zatvori, napose zloglasna Glavnjača – čvorишte ili pupak „podzemne istorije“ Beograda, mesta su gde je Dida de Majo mučen i ponižavan (slikar kome su policajci lomili prste), gde je štrajkovao glađu i gde je pokušao samoubistvo. O njegovom robijanju u beogradskim zatvorima, kao i u žici i jednoj *rupi* na pustom, bezvodnom i *golom* jadranskom ostrvu, znamo tek po nešto.

Rad na biografiji (pogled na jednu anonimnost), započeo je prekasno – četrdeset godina nakon Didine smrti, i desetak godina nakon smrti osoba koje su dobro poznavale njegov život. Sem toga, Dida kao da se potruđio da o svom životu ostavi što manje podataka. (Ne znamo da li bi se on, da je doživeo ibeovsku plimu sećanja tokom osamdesetih, prihvatio „arheološkog istraživanja vlastitog Mrtvog doma“). Ma kolika bila dragocenost otkrića svakog novog podatka, uvek neočekivanog i iznenađujućeg, tokom pisanja biografije stalno smo suočavani sa činjenicom da je nemoguće posve rekonstruisati ovaj „zatureni životopis“, i da će nam zauvek ostati nepoznati mnogi bitni događaji njegovog života.

Najveća mana ovog biografskog rada jeste nedovoljno osvetljen umetnički rad Dide de Majo. Vredi napomenuti da na našem jeziku o Didi kao umetniku nije gotovo ništa pisano. Njegovo ime nije prisutno na stranicama *Likovne enciklopedije Jugoslavije*, niti u radovima istoričara moderne jugoslovenske umetnosti. Dida de Majo, učenik Andre Lota, prijatelj i savremenik pariskih avangardista, odlično je poznavao kanon moderne umetnosti, ali i pored toga on je ostao neostvaren umetnik, ostavši osujećen koliko istorijskim i političkim prilikama u kojima je živeo, toliko i vlastitom nestalnošću. Istočemo da je ogromna većina njegovih likovnih radova (crteži, grafike, poneka slika na platnu) uništena ili zagubljena tokom vremena, kao i da je reprodukovano vrlo malo njegovih likovnih ostvarenja. Imaginarni katalog radova grafičara i slikara Dide de Majo sadržao bi i takve kuriozite te kao što su: desetine besprekorno falsifikovanih pasoša namenjenih revolucionarnoj internacionali („tako da ih nije mogla otkriti ni jedna granična fašistička policija“); imaginarni Staljinovi brkovi („Staljinov nadrealistički portret“, u policijskoj interpretaciji) navodno naslikani u logoru na Golom otoku; zoomorfne figurine sačinjene od sažvakanog hleba u zatvorskoj samici, viđene na „privatnoj izložbi“ okom kažnjjenika kroz jednu rupu na zidu susedne samice; Titov portret naslikan od boja načinjenih od trave i ciglene strugotine u logoru „Petrova rupa“ na Golom otoku („Banda De Majo nije dostojan ni da pogleda Titov portret, a kamoli da ga skrnavi.“).

U krnjim sećanjima koje su u pisanom obliku ostavili neki Didini savremenici i prijatelji, sačuvano je ponešto podataka o „neuporedivoj ličnosti Dide de Majo“. Izuzetno zanimljiva Didina ličnost, jedan izražiti unikum, bila je privlačna i nezaboravna svima koji su imali priliku da ga bolje upoznaju. Mnoga od ovih poznanstava ostvarena su u najtežim uslovima, u logoru na Golom otoku. Upravo sećanja njegovih drugova iz logora svedoče ponajviše o veličini Didine ljudskosti.

Biografija koja je pred čitaocima napisana je, pored ostalog, i da na simboličan način komemoriše stogodišnjicu Didinog rođenja.

Navećemo jednu rečenicu Ljiljane Ševaljević, koja je kao sestra Didinog druga iz logora, uživala njegovu naklonost, rečenicu koja predstavlja odgovor na *naivnu* opservaciju autora biografije („Dida je naivno ušao u komunistički pokret...“): „Nije to bila naivnost, bio je to rulet.“

1.

„Porodica za njega nije znala nekoliko godina.“

David-Dida de Majo¹ rođen je u Beogradu 29. marta 1906. (16. marta 1906, po julijanskom kalendaru), kao četvрто, najmlađe dete, trgovca Solomona de Majo i njegove supruge, učiteljice Jelene-Lenke de Majo, rođene Alkalaj.

Solomon de Majo i njegova mlađa braća, Šemaja i Maks, rođeni su u beogradskoj sefardskoj mahali, na dunavskoj Jaliji, u kući Moše de Majo, trgovca i uglednog člana beogradske sefardske zajednice (predsednika jevrejskog komunitarnog pogrebnog društva *Hevra kadiša*, vekovima najznačajnijeg udruženja među članovima jevrejske zajednice, koje se staralo o čuvanju specifičnih pogrebnih tradicija). Dom Moše de Majo (1837-1893), krajem devetnaestog stoljeća, kada njegovi sinovi napuštaju mahalu španskih Jevreja, i poslom se sele u središnji deo beogradske varoši, nalazio se u jalijskoj ulici (zapravo sokaku) Đerdap, u neposrednoj blizini nekadašnje Stare sinagoge.² Ovaj uski, bezimeni sokak je i nakon prve urbanističke regulacije Beograda, sedamdesetih godina devetnaestog veka, ostao onakav kakav je bio u osamnaestom veku, pa su ga građani prozvali „Jevrejski Đerdap“, ili „Jevrejski Dardaneli“.³ Kuće u ovom sokaku, među

¹Koristimo predratnu transkripciju prezimena ove beogradske sefardske porodice; prezime pišemo onako kako su ga najčešće pisali članovi porodice. Nakon Drugog svetskog rata koristi se najčešće sledeća transkripcija: „Demajo“. Dida de Majo je najčešće koristio dve transkripcije prezimena: „De Majo“, ili ređe, „DeMajo“. Napominjemo da smo prilikom navođenja izvora iz literature ili arhivskih dokumenata, ostavljali onu transkripciju prezimena kakva je u originalu. Takođe, ističemo da je Dida vrlo retko koristio svoje pravo ime (David), tako da u svim njegovim posleratnim službenim dokumentima čitamo nadimak umesto imena. Nadimak je Dida sam sebi nadenuo, u detinjstvu.

²Solomon L. Mošić, „Stanovnici jevrejske mahale u Beogradu u 19. veku“; rukopis nastao u međuratnom periodu, objavljen u knjizi Ženi Lebl, *Do „konačnog rešenja“ Jevreji u Beogradu 1521-1942*, Beograd, 2001, str. 391-395.

³Divna Đurić-Zamolo, „*Stara jevrejska četvrt i Jevrejska ulica u Beogradu*“, *Jevrejski almanah za 1965-1967*, Beograd, 1968.

kojima i kuća Didinog dede Moše, kao i kuća u kojoj je rođen slikar Leon Koen, porušene su u prvoj deceniji dvadesetog veka. Kuća Moše de Majo nalazila se na današnjem uglu Jevrejske i Dušanove ulice. Na njenom mestu, oko 1910, podignuta je današnja kuća.⁴ (Napominjemo da se krajem devetnaestog veka nekadašnji ugao Jevrejske i Dušanove ulice nalazio na sredini kolovoza današnje Dušanove ulice, tj. da je Jevrejska ulica bila nešto duža nego danas).

Deca Solomona de Majo pripadala su poslednjoj generaciji beogradskih Jevreja koja je upamtila folklornu jalijsku mahalu, iako su Dida, njegova starija braća i sestra odrasli, kazano u beogradskom ladino idiomu, kao *los de arriba* (*oni od gore*, tj. oni koji žive u varoši, na bregu), jer je njihov otac zasnovavši porodicu preselio, kao i mnogobrojni jalijski Jevreji njegovog pokolenja, „uz Zerek“, prema središtu varoši, započevši život na hrbatu beogradskog brega.

Porodica Solomona de Majo živila je, najkasnije od kraja prve decenije dvadesetog veka, na Terazijama 9. Kuća u kojoj su živeli (reprezentativna trospratna zgrada, poslovno-stambene namene, sagrađena 1902. u stilu pozognog akademizma) pripadala je trgovcu i rentijeru, Joci Jovanoviću Šapčaninu. U ovoj kući, u kojoj verujemo da je rođen Dida de Majo, nalazila se trgovačko-tekstilna radnja Solomona de Majo i advokatska kancelarija njegovog brata Šemaje, koji je živeo na istoj adresi.⁵ (Šemaja de Majo će pred Prvi svetski rat privremeno preseliti u Beč). Kuća na Terazijama 9 srušena je u proleće 1944, prilikom američkog bombardovanja Beograda.

U porodici Didine sestre Vojke, zapravo u porodici njenog unuka Vojkana Maslačka, sačuvana je jedna fotografija porodice Solomona de Majo, nastala krajem prve decenije dvadesetog veka, verovatno 1908. Na slici vidimo Didinog oca i majku, kao i Didinu stariju braću, Samuila i Mošu, i sestru Vojku. Dida, dvogodišnji dečak duge kose, u rukama drži kolut, odeven kao devojčica u sestrinu haljinicu.

⁴Lokaciju kuće porodice De Majo, na Jaliji, potvrđuje porodično predanje koje nam je kazivala Vesna Demajo, kćerka Dide de Majo (Beograd, 12.11.2004).

⁵Aleksej Suvorin, *Ceo Beograd – adresno informaciona knjiga*, Beograd, 1922, str. 36. Suvorinova adresna knjiga daje podatke o vlasniku kuće na Terazijama 9, odn. na tadašnjem Prestolonaslednikovom trgu, kako su zvanično nazivane Terazije od 1913. do 1940. Krajem dvadesetih godina došlo je do izvesne izmene u numeraciji ulice (koja važi do danas), tako da adresa porodice De Majo glasi: Prestolonaslednikov trg 7 (Terazije 7); videti: Milutin Stevanović, *Potpun adresar javnih ustanova, trgovackih radnji i preduzeća u Beogradu*, Beograd, 1932, str. 56.

Jevrejska mahala na Jaliji je već početkom dvadesetog veka polako gubila svoj devetnaestovekovni, poluorientalni izgled, da bi početkom Prvog svetskog rata, 1914-1915, prilikom višemesečnog artiljerijskog bombardovanja Beograda od strane austrougarske vojske, bila gotovo posve razrušena. Generacija Solomona de Majo i njegove braće, preselivši se u središnji deo grada, klasno se diferencirala od jalijskih „Jevreja bez novca“: veroučiteljnih pseudoortodoksa, ubogih pralja, buregdžija, piljara, samsara, pijačnih trgovaca, limara, krojačica, starinara i ostalih stanovnika mahale koji nisu svršili srpske škole, niti su postali „poslovni ljudi“, i koji su nastavili živeti kao *los de abajo* (*oni od dole*, tj. oni koji žive na obali, ispod beogradskog brega), kao i njihovi preci.⁶

Mnogi od onih koji su napustili mahalu prestali bi da „praznuju subotu“ (jer su vlasti subotu proglašile „pazarnim danom“) i posećivali su Staru sinagogu na Jaliji samo o velikim praznicima (oni će početkom dvadesetog veka, na Dorćolu, van mahale, podići veliku sinagogu Bet Jisrael). Njihova deca bila su bilingvalna od rođenja, ali srpski jezik je u njihovim domovima polako potiskivao jezik španskih Jevreja. Dida, njegova braća i sestra, poznavali su ladino, ali su ga verovatno retko govorili. Porodica u kojoj je Dida odrastao nije imala izrazitih bigotnih tradicija, svetovna forma porodičnog života dodatno je laicizirana krajem devetnaestog veka odbacivanjem svake arhaizacije i uvođenjem srpskog jezika u kuću, na insistiranje njegove majke Jelene. Generacija beogradskih Jevreja kojoj su pripadali otac i stričevi Dide de Majo, usvojila je patos srpskog patriotizma i postala je jedan od oslonaca Narodne radikalne stranke, dajući istaknute aktiviste ovoj partiji. Mnogi pripadnici ovog pokolenja požrtvovano su branili zemlju u vreme austrougarske vojne agresije tokom Prvog svetskog rata, i mnogi će posle rata bolovati od klasičnog srpskog fetišizma (njihove firme nosiće imena po srpskim rojalističkim amblemitima, a nekolicina ovih Dorćolaca nosiće srpske vojničke kape kao deo građanskog odela).

O detinjstvu Dide de Majo saznajemo ponešto iz jednog škrtog, ali dragocenog zapisa njegove sestre Vojke. Ovaj zapis sugeriše da je Didin život od najranijih godina bio ispunjen neobičnim iskustvom. „Odrasla sam u trgovачkoj kući dobrog imovnog stanja, između oca trgovca, strica

⁶Najbolji opis folklornog jevrejskog kvarta u Beogradu ostavio je Aron Alkalaj („*Život i običaji u nekadašnjoj jevrejskoj mahali*“, *Jevrejski almanah* za 1961-62, Beograd, 1963, str. 82-97). Ovaj rad spada među najbolje napise o urbanoj etnografiji na srpskom jeziku. Samuilo de Majo, stariji brat Dide de Majo, bio je jedan od onih koji su pisali o mahali („*Sećanja na Jaliju*“, *Jevrejski narodni kalendar* za 1938-39, Beograd, 1938, str. 49-55).

advokata i majke učiteljice. U kući se mnogo govorilo o politici, podržavaла Radikalna stranka i centralizam. Pored tri brata, o meni, kao o ženskom detetu, niko nije vodio računa o tome šta mislim, pod stalnim naglašavanjem da ja imam samo da slušam. To je kod mene razvilo osećanje niže vrednosti, a kasnije samovolju, upornost i tvrdoglavost. Pošto sam u detinjstvu bila više bolesna nego zdrava, poslali su me roditelji 1914. sa mojim mlađim bratom [Didom] u Beč – kod strica [Šemaje], radi promene vazduha i odmora. U jednom selu kraj Beča zatiče nas objava rata [Srbiji]. Strica istog dana hapse, interniraju, a ja i brat ne želeći ni po koju cenu da ostanemo pod Švabama bežimo od [stričeve] kuće, sedamo na voz u nameri da se prebacimo u Srbiju (tu odlučnost nisam pokazala 1941). Na prvoj stanici vlasti nas skinu s voza i predadu rodbini. U Beču polazim u školu, ali me kao stranog državljanina posle kratkog vremena isključe iz škole. Bez ikakva nadzora skoro, brat i ja provodimo dane lutajući bečkim ulicama. Kako strina nije mogla da izade na kraj s nama, odvede nas stricu u internaciju, zatim nas Austrijanci konfiniraju i najzad posle promene tri-četiri logora puste ponovo u Beč, jer nam je strina bila Austrijanka. Potom, 1917. dolazi majka iz Beograda i vraća nas u Srbiju.”⁷

Napominjemo da je Vojka 1914. imala jedanaest, a Dida osam godina. Međutim, iako deca, bili su svesni da ne žele „ni po koju cenu da ostanu pod Švabama“, što kazuje da se u domu u kome su odrasli zaista „mnogo govorilo o politici“.

O boravku Dide de Majo u Beču ostala je jedna apokrifna anegdota koju nam je kazivao Didin prijatelj Jovan Ševaljević, ističući da kazuje Didino sećanje. „Porodica za njega nije znala nekoliko godina. Majka ga je pronašla u Beču, u jednom hotelu, gde je Dida radio kao liftboj. Dida nije poznao svoju majku, pitao ju je začuđeno, na nemačkom, dok ga je grlila i plakala: 'Gospodo, šta hoćete, Vi?' Majka mu je odgovorila: 'Davide, zar me ne prepoznaćeš, ja sam tvoja majka.' Dida je tada već počeo pomalo zaboravljati srpski jezik.“⁸ Ova anegdota podseća na neke mistifikacije vezane za detinjstvo pojedinih članova beogradskog nadrealističkog serkla, kojima je Dida bio bli-

⁷Arhiv Srbije, CK Saveza komunista Srbije, Partijska dosijea, OK Savski Venac, dosije Vojke de Majo, k. 2, r.br. 4, Vojka de Majo, Biografija, Beograd, 4.8.1946. U partijskom dosijeu Vojke de Majo sačuvan je autobiografski tekst na osam rukopisnih stranica, pod nazivom „Biografija“, nastao 4.8.1946. (u nastavku: AS, CK SKS, PD, OK Savski Venac, Vojka de Majo, Biografija)

⁸Razgovor Jovana Ševaljevića sa autorom, Beograd, 2.6.2005. Napominjemo da je Jovan Ševaljević tokom poslednje decenije života Dide de Majo (1954-1964) bio njegov intiman prijatelj. On je, kao i Dida, bio zatočenik u logoru na Golom otoku (1949-1953).

zak tridesetih godina; tako su npr. beogradski nadrealisti „izmislili“ (?) da je ulogu prestolonaslednika, odnosno lažnog kraljevskog novorođenčeta, sina kralja Aleksandra Obrenovića i kraljice Drage, trebao odigrati novorođeni Radojica Živanović Noe, vanbračni sin jedne siromašne pralje; isto tako, beogradski nadrealisti širili su mistifikovanu (?) povest o Đordju Jovanoviću Jarcu, kao kumčetu bizarnog princa Đordja Karađorđevića.

Ističemo, prema svedočenju Didine kćerke Vesne, da Dida nije mnogo kazivao supruzi i kćerki o detinjstvu i mladosti, tako da je Vesni ovaj deo očevog života ostao nepoznat.

Verujemo da je Didu i Vojku vezalo stranstvovanje u Austriji i upućenost mlađeg brata na sestruru u odsustvu roditelja. Prema svedočenju Vojkinih potomaka, ona je veoma volela svog mlađeg brata. Kasnije, nakon Drugog svetskog rata, kada se Dida bude vratio u rodni grad, nakon ponovnog višegodišnjeg odsustva, u Beogradu je od preživelih članova brojne porodice zatekao samo sestruru. Međutim, čini nam se da je Vojka u Didi uvek gledala, pre svega, *mlađeg* brata „koji od deset kombinacija uvek izabere najgoru“ (potonja aluzija Vojke de Majo).

Jelena de Majo je 1905. postala sekretarica Jevrejskog ženskog društva u Beogradu. Od 1920. ona će obavljati dužnost predsednice Društva. („Od 1905. prilaze Društvu mlađe, još savremenije žene, pune volje i gotovosti za posao. Prvi sekretar Društva, gđa Jelena de Majo, počinje voditi zapisnik na srpskom jeziku.“). Ona je presudno doprinela modernizaciji društva, zalažući se za emancipaciju beogradskih jevrejskih žena u patrijarhalnom društvenom okruženju. Njenim zalaganjem je na Jaliji 1919. osnovana Ženska zanatska škola (ili Radenička škola Jevrejskog ženskog društva, u Solunskoj 22), gde je bila nastavnica srpskog jezika (Jelena de Majo pripada prvoj generaciji jevrejskih devojaka koje su završile državnu Žensku višu školu; diplomirala je 1893). Nastavu u Zanatskoj školi držala je dragovoljno, bez nadoknade. Ovu školu pohađale su maštom siromašne jevrejske devojke sa Jalije, kojima je besplatno školovanje u Zanatskoj školi bila jedini način obrazovanja.⁹

⁹O društvenoj emancipaciji jevrejskih žena u Beogradu, na razmeđu dva stoljeća: Jelena de Majo, „*Kulturni razvitak jevrejske žene u Srbiji*“, *Jevrejsko žensko društvo u Beogradu, 1874-1924, na dan pedesetogodišnjice od osnivanja*, Beograd, 1924. O društvenoj delatnosti Jelene de Majo: Sofija Almuli, „*Jelena Demajo*“, *Jevrejski almanah za 1955-1956*, Beograd, 1957, str. 147-152; Jovanka Veselinović, „*Jevrejska žena u Beogradu od druge polovine 19. veka do Drugog svetskog rata*“, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka, 2, Položaj žene kao merilo modernizacije*, (ur. Latinka Perović), Beograd, 1998, str. 485-496.

Svedočenje iz *Biografije* Vojke de Majo, usled nedostatka drugih svedočanstava, predstavlja jedini izvor koji nam pomaže da tek ponešto naslutimo o odnosima unutar porodice De Majo. „U vreme okupacije odlazim u kuću školske drugarice i daljne rođake Rakile Levi (dr Rakila Mićić, streljana na Banjici 1944), čija je sestra Sofija Levi bila sekretar Socijaldemokratske partije.¹⁰ Tamo upoznajem puno ljudi, radnika i intelektualaca (Pavle Pavlović, Dušan Popović, [Dragiša] Lapčević, Rista Jovanović). Prisustvujem njihovim razgovorima, slušam, gutam njihove reči i ne razumem ništa, ali osećam da me je stid što sam 'bogata', što mi je otac trgovac i vidim da na svetu postoje dve strane i da se čovek u životu mora opredeliti ili za jednu ili za drugu stranu. Po oslobođenju, 1919. godine, u Drugoj ženskoj gimnaziji, profesorka Ružica Stojanović, ulazi u učionicu i objavljuje da ko hoće može da čita molitvu, a ko neće, ne mora. Govori nam o socijalizmu i prilazi nam kao drug. Razred se deli na dva tabora. Posle podne žurimo na konferencije 'Đačkog veća' u bašti 'Takova', odakle me braća svakodnevno dovode kući, majka grdi i bije, a otac naziva 'Soci'. Po završenoj maturi uz veliko protivljenje majke, jer šta će meni dalje obrazovanje, kroz veliku borbu sa celom kućom, odlazim u Beč na Medicinski fakultet.”¹¹

Ugledni član beogradske Jevrejske veroispovedne opštine sefardskog obreda i varoški trgovac, pedesetrogodišnji Solomon de Majo, izvršio je samoubistvo 5. marta 1922. „Na jedan grozan način izvršio je sinoć samoubistvo poznati beogradski trgovac sa Terazija, Solomon M. Demajo. Sinoć oko osam časova otišao je on na željeznički nasip kod Senjaka i bacio se pod točkove brzog putničkog voza za Niš. Kada je voz naišao, Solomon je skinuo kaput i šešir – na kaputu je bio zakačio čiodom jednu ceduljicu na kojoj je bio napisao ove redove: 'U mom kaputu nalaze se moje legitimacije' – i legao na šine. Točkovi lokomotive presekli su mu odmah obe noge, više kolena, a trup koji je bio ostao između šina, vukla je lokomotiva nekoliko desetina metara. Strahovito unakažen leš otkrili su prvo čuvari pruge, koji

¹⁰Obe sestre Levi, Sofija i Rakila, udata Micić, streljane su kao logorašice logora Banjica. Prvo je stradala Sofija (rođ. 1887), tekstilna radnica i dugogodišnja aktivistkinja sindikalnog pokreta, koja je streljana 11. novembra 1942. na stratištu u Jajincima. Potom je stradala Rakila (rođ. 1900), lekarka u Krupnju, koja je streljana zajedno sa grupom banjičkih logoraša 11. septembra 1944. na Jevrejskom groblju u Beogradu. Među streljanim je bila i njena kćerčica Vera. (*Žene Srbije u NOB*, Beograd, 1975, str. 169, 173, 330). Prema podacima Jaše Romana, Rakila je Veru porodila u banjičkom logoru. (J. Romano, *Jevreji Jugoslavije, 1941-1945. Žrtve genocida i učesnici Narodnooslobodilačkog rata*, Beograd, 1980, str. 432).

¹¹AS, CK SKS, PD, OK Savski Venac, Vojka de Majo, Biografija

su odmah obavestili policiju. Dolaskom policije odmah je utvrđen identitet leša. U kaputu su nađene isprave koje su glasile na ime Solomona M. Demajo. Osim toga, na jednom parčetu hartije samoubica je ispisao svojom rukom: 'Zovem se Solomon Demajo, trgovac sa Terazija. Obavestite o mojoj smrti moga brata – Šemaja Demajo, advokat iz Beograda, telefon: 901.' Inače, osim ovoga, policija nije našla ništa što bi pomoglo da utvrdi razloge koji su trgovca Demajo naveli na ovaj korak.¹²

Tragedija Solomona de Majo navela je ondašnju štampu da spekulise o razlogu njegovog samoubistva. „Ovo samoubistvo ostalo je donekle zavijeno plaštom misterije, jer samoubica nije za sobom ostavio nikakvo pismo u kome bi se mogli tačno prozreti njegovi uzroci. Ali kako smo od nekih prijatelja pok. Demaja doznali, on je nabavljao robu od jedne talijanske firme kojoj je ostao dužan, a plaćanje toga duga trebalo je da se izvrši pre izvesnog vremena. Pok. Demajo više puta je bio opominjan od poverilaca iste talijanske firme da svoje obaveze izmiri. Baš u to vreme došla je izjava ministra finansija u kojoj on garantuje da će se plaćanje dugova na strani odložiti i da se trgovci ne trebaju plašiti. Međutim, dinar je svakog dana išao dole, a pred dan samoubistva doznao se da od ministarskog predloga neće biti ništa.“¹³

Solomon de Majo je teško propatio za vreme austrougarske okupacije Beograda, kada je i materijalno upropastićen, nakon čega se nikad nije ekonomski oporavio. Jevrejska zajednica je prema ovom čoveku, iako je skončao vlastitom voljom, iskazala dostoјno poštovanje. Sahranjen je na počasnom mestu na beogradskom Jevrejskom (sefardskom) groblju; u delu groblja namenjenom za sahranjivanje glavara Jevrejske veroispovedne opštine (on je bio potpredsednik Jevrejske opštine). Iznad njegovog grobnog mesta kasnije je podignuta lepa grobnica u pseudomavarskom stilu. (Po tada već napuštenoj tradiciji jevrejskih pogrebnih običaja, samoubica nije bio dostojan sahrane na groblju, već izvan ograde, ili na obodu groblja).

Brigu o njegovo dvoje mlađe dece, kćerki Vojki i sinu Didi, preuzela su pokojnikova braća: Šemaja, poznati beogradski advokat i potonji poslanik u skupštini Kraljevine Jugoslavije¹⁴, i Maks, koji je tim povodom

¹²Politika, Beograd, 6.3.1922.

¹³Balkan, Beograd, 9.3.1922.

¹⁴Šemaja de Majo (1877-1932) pripadao je generaciji beogradskih Jevreja koja je presudno doprinela integraciji sefardskih porodica sa Jaliye i Dorćola u srpsko građansko društvo. Ličnim primerom prednjačio je u tom procesu. Kao i svaki beogradski jevrejski *pater familias*, odlikovao se izraženim srpskim patriotizmom. Bio je učesnik Prvog balkanskog rata i internirac u austrijskim logorima za vreme Prvog svetskog rata. (Nakon

došao iz Beča, gde se ranije preselio.¹⁵ Stariji sinovi pok. Solomona de Majo, Samuilo i Moša, u vreme očeve smrti bili su okončali, ili privodili kraju školovanje; Moša na trgovачkoj akademiji u Lozani, a Samuilo na beogradskom Pravnom fakultetu.

Vojka je po očevoj smrti napustila studije u Beču i vratila se u Beograd. Nedostatak novca primorio je Didinu sestru da zauvek napusti rano opredelenje i verovatnu ljubav prema medicini. „Iza svoje smrti otac nije ništa ostavio i ja ne želeći da padnem na teret stričevima, stupam kao pisar u advokatsku kancelariju svoga strica [Šemaje] i u jesen 1922. upisujem se na [beogradski] Pravni fakultet. Na fakultetu se odmah pri-družujem grupi marksista oko društva 'Progres'. Od svega ostalo mi je samo u sećanju da smo stalno agitovali za izbore oko Studentskog fonda, vazda larmali, držali zborove i, s vremena na vreme, po koje predavanje u 'Progresu'“¹⁶

Dida je u vreme očeve smrti pohađao beogradsku Realku. Peti razred gimnazije je počeo pohađati 1920.¹⁷ (Jovan Ševaljević navodi da mu je Dida pričao kako su ga po povratku u Beograd „roditelji odmah upisali u školu, iako nije dovoljno dobro vladao srpskim, tako da su ga

završetka Prvog balkanskog rata preselio se u Beč, gde je ranije studirao i diplomirao prava). Kao istaknuti aktivista Narodne radikalne stranke, 1922. postaje odbornik gradske skupštine, potom 1924. predsednik beogradskog odbora stranke, a 1927. poslanik u skupštini Kraljevine Jugoslavije, kao jedini jugoslovenski Jevrejin koji je obavljao tu dužnost. Nakon proglašenja diktature kralja Aleksandra i raspuštanja parlamenta, Šemaja de Majo postaje ličnost od kraljevog poverenja. Jedan je od inicijatora i osnivača Saveza jevrejskih veroispovednih opština Jugoslavije (1919), čiji je potpredsednik do smrti. Kratko vreme (1930-1932), bio je predsednik beogradske Jevrejske opštine. Takođe, bio je jedan od osnivača beogradske lože Bene-berit (beneberitska jevrejska loža „Srbija“, osnovana 1911) i posleratni predsednik Srpsko-jevrejskog pevačkog društva. Šemaja de Majo nije imao učešća u cionističkim udruženjima, i važio je za umerenog protivnika cionizma. Ovaj ugledni advokat bio je omiljen među beogradskom buržoazijom, kao kozer i vrlo šarmantan čovek. Nekoliko poslednjih godina života „hrabro je podnosio tešku i neizlečivu bolest“. Niko od članova njegove porodice (supruga Sarina i troje dece) nije preživeo holokaust. Zanimljivo je da će 1964. u njegovoj grobnici na Jevrejskom groblju u Beogradu biti sahranjen Dida de Majo. (U istoj grobnici 1988. sahranjena je i Didina supruga Mira de Majo, rođena Šoten). O Šemaji de Majo videti: Bukić Pijade, „Šemaja Demajo“, *Godišnjak Benevolencije i Potpore, Sarajevo-Beograd, 1933*, str. 75-81.

¹⁵Razgovor Vesne Demajo sa autorom, Beograd 12.11.2004. Maks de Majo je Prvi svetski rat proveo u Švajcarskoj, u Lozani.

¹⁶AS, CK SKS, PD, OK Savski Venac, Vojka de Majo, Biografija

¹⁷Istorijski arhiv Beograda (IAB), Državna realka u Beogradu, knjiga upisnica redovnih učenika za šk. god. 1920/21.

vršnjaci nazivali *Švaba, Švapče...*). Kao učenik osmog, završnog, razreda gimnazije, on će po odluci profesorskog saveta Realke od 22. marta 1924. biti isključen iz škole, tri meseca pred maturu.¹⁸ Slučajan svedok ovog događaja bio je mladi gimnaziski profesor i pesnik, Dušan Matić (potonji prijatelj Dide de Majo), koji je o tome ostavio jednu kratku belešku. „Ministar Trifunović je potpisao moj premeštaj za Realku – ona stara, oniska, stilska žuta kuća [u Uzun Mirkovoj ulici], sa stubovima, koja još postoji. (...) U Realci, već prvog dana, prisustvujem, na prvom času, saopštenju o isključenju, tri meseca pred maturu, Dide Demaja i još jednog njegovog druga.“¹⁹ O razlogu isključenja iz gimnazije doznajemo iz jednog kratkog teksta koji je načinio Dida de Majo. „Kao gimnazista bio sam isključen iz VIII razreda gimnazije radi organizovanja štrajka solidarnosti sa demonstracijama studenata Beogradskog univerziteta (1923-24). Kao vanredan učenik 1924. maturirao sam u Beogradskoj realci.“²⁰ Pretpostavljamo da je na Didu kao gimnazistu uticala starija sestra „Soci“.

Dida de Majo je 1924, kao gimnazist stilizovao logotip i tehnički opremio naslovnu stranu prvog (februarskog) broja književnog mesečnika *Refleks mladih*. Ukupno su izašla tri broja ovog efemernog časopisa (naredna dva broja zadržala su grafičko rešenje korica prvog broja časopisa). Takođe, Dida je iste godine osmislio i tehničko rešenje naslovne strane zbirke pesama Desimira Blagojevića, *Šaputanja s mostova*, jednog od urednika časopisa *Refleks mladih*.

2.

„Svakako, Dida je bio najmisteriozniji u celom tom društvu, iako ga misterije i ezoterija nisu zanimale.“

Mladost Dide de Majo obeležiće služenje estetskom idealu. O vremenu u kome njegova estetska preokupacija i umetnička obuzetost još nisu ustupili primat revolucionarnom idealu, znamo najviše zahvaljujući nekoliko dokumenata koje je sačuvala njegova kćerka Vesna.

¹⁸IAB, Državna realka u Beogradu, knjiga upisnica redovnih učenika za šk. god. 1923/24.

¹⁹Dušan Matić, *Prošlost dugo traje*, Kragujevac, 1977, str. 39-40.

²⁰Dida DeMajo, Kratka biografija, Fabričkom komitetu SKJ Beogradskog grafičkog zavoda, 8.1.1959, predmet: prijem u članstvo SKJ. (dve stranice kucanog teksta; u nastavku: Dida DeMajo, Kratka biografija, 8.1.1959). Ovaj dokument, kao i druge do sada neobjavljenе dokumente vezane za ličnost i život Dide de Majo, sačuvala je Vesna Demajo.

U drugoj polovini 1924. Dida odlazi na školovanje u Beč, gde u ateljeu profesora Požedajeva stiče znanja iz crtačke i grafičke veštine. „U Beču sarađuje na izradi dekoracija i kostima za [predstavu] ‘San letnje noći’ u pozorištu Josefstadt Theatar pod rukovodstvom reditelja [Maxa] Reinhardta, takođe umetnički radi na inscenaciji i kostimima [baletske trupe] ‘Chauve-souris’ Nikite Balijeva, kao i na celokupnom unutarnjem uređenju modne robne kuće Krupnik.”²¹ (Napominjemo da je Balijevljeva baletska trupa „Chauve-souris“ /1908-1936/, gostovala u Beču 1925).

Tokom 1925. Dida prelazi u Pariz, gde boravi do 1932. Po dolasku u Pariz, u jednom kosmopolitskom okruženju, on sarađuje sa raznim umetnicima iz oblasti primenjenih umetnosti, teatra i filma, koji su se u ovom gradu obreli sa svih strana sveta. „U tom periodu je naročito intezivna grafičko-likovna aktivnost Dide de Majo. Ona se prepliće i sa ostalim poljima primenjene umetnosti. Na početku radi kao kostimograf za čuveni ‘Moulin Rouge’ pod rukovodstvom slavne Mistinguett.”²² (Trebalo bi proveriti da li je Dida de Majo sarađivao sa Šarlom Gazmarom (Charles Gasmar, 1900-1928), čuvenim dizajnerom kostima u Moulen Ružu, upravo za Mistanget. Pretpostavljamo da je Dida sarađivao u izradi kostima za koreografije „Revue Mistinguett“ (1925) i „Ça c'est Paris“ (1926).

Prema svedočenju slikara Mirka Kujačića, koji je tokom dvadesetih takođe boravio u Parizu, Dida de Majo se školovao na nekoliko pariskih akademija. „Došao sam u Pariz na studije 11. januara 1925. Te iste godine,

²¹Pavle Popović Crni, Izjava o umetničkom stažu slikara Dide de Majo, Udruženju primenjenih umetnika SR Srbije, 25.9.1964, u cilju postavljanja zahteva republičkoj Komisiji za socijalno osiguranje da se pokojnom Didi de Majo posmrtno prizna status umetnika od aprila 1924. do smrti, jula 1964. Ovaj dragoceni dokument (četiri stranice kucanog teksta; u nastavku: Pavle Popović Crni, Izjava, 25.9.1964) kazuje da je Pavle Popović (1906-1997), književnik, revolucionar i višedecenijski prijatelj Dide de Majo, „tokom četrdeset godina sakupljao materijale i saznanja o Davidu-Didi de Majo, za jednu romansiranu biografiju ove naše značajne ličnosti kulturnog i političkog života“. Ovaj dokument je dragocen, tim pre, jer je čitava obimna rukopisna zaostavština Pavla Popovića uništena nakon njegove smrti. Zdenko Levntal, prijatelj Dide de Majo, profesor Medicinskog fakulteta i saradnik Jevrejskog istorijskog muzeja u Beogradu, kao autor do sada jedinog objavljenog rada o njegovom životu i stvaralaštvu, sažeto je koristio neobjavljenu kratku biografiju Dide de Majo iz pera Pavla Popovića (Z. Levntal, „Dida Demajo, 1906-1964“, *Jevrejski almanah* za 1963-64, Beograd, 1965, str. 163-166). Kasnije je Vladimir Živančević reciklirao ovaj Levntalov nekrološki tekst u jednom divnom evociranju uspomenе na Didu de Majo: V. Živančević, „Od vidinskog poljančeta do Helikona u ‘Moskvi’“, *Beograd u sećanjima 1930-1941*, (ur. Andrej Mitrović), Beograd, 1982.

²²Pavle Popović Crni, Izjava, 25.9.1964.

ne sjećam se približnijeg datuma, susreo sam se na radu Akademije Grande Chaumiere sa Davidom-Didom De Majo, koga sam poznavao već iz Beograda kao mладог umjetnika slikara. (Akademija „Grande Chaumiere“ nalazila se u istoimenoj ulici br. 10; predavač na ovoj akademiji bio je čuveni Burdel, *prim. aut.*) Iako radeći svako na svojoj strani, susretali smo se često i drugovali, pa mi je poznato da je već tada, kao mlad slikar uporedo radio [da bi se izdržavao] i studirao u Akademiji Canson, i kasnije u Akademiji André Lotha, gdje smo izvjestan period jednovremeno radili...²³

U drugoj polovini dvadesetih, polaznici škole vrhunskog slikarskog pedagoga Andre Lota (André Loth), u Rue d'Odessa 18, na Monparnasu, bili su i jugoslovenski slikari Sava Šumanović, Stojan Aralica, Milan Konjović, Zora Petrović, Ivan Lučev, i Didi de Majo generacijski bliži, mlađi slikar Milenko Šerban, kasnije i mnogi drugi. Lotova akademija je među mlađim jugoslovenskim slikarima imala prešižan ugled, ali većina ovdašnjih polaznika Akademije, zbog nedostatka novca, uspevala je da se zadrži u Lotovoj školi tek nekoliko meseci, pojedinci tek nekoliko sedmica.

U Parizu, godinu dana po dolasku, Dida je grafički izradio diplomu Jevrejskog ženskog društva iz Beograda. Ova diploma, izuzetan umetnički rad, kao jedan od retkih sačuvanih umetničkih radova Dide de Majo (primerak diplome čuva se u beogradskom Jevrejskom istorijskom muzeju), svedoči o ranoj umetničkoj zrelosti i stečenoj veštini dvadesetogodišnjeg grafičara.²⁴

„Ubrzo je De Majo, kao profesionalni umjetnik, proširio svoj aktivitet i na dekoracije javnih lokala, kao što su uređenje tada čuvenih i poznatih lokala 'Jockey' i 'Bateau ivre', zatim na pozorište i izradu kostima, kao i na filmskoj scenografiji uz slavnog režisera Cavalcantija. De Majo je takođe radio i crteže za tekstil za pariske modne kuće; radio je i na uređenjima enterijera raznim licima.“²⁵

Govoreći o umetničkoj delatnosti Dide de Majo u Parizu u drugoj polovini dvadesetih godina, Pavle Popović Crni je nešto određeniji. „U saradnji

²³Zapisnik, predmet: saslušanje svjedoka Mirka Kujačića radi dokazivanja radnog staža za Davida De Majo, Mostar, 19.9.1964. Ovaj dokument (dve stranice kucanog teksta; u nastavku: Mirko Kujačić, Zapisnik, 19.9.1964) je takođe, kao i Izjava Pavla Popovića, nastao na molbu Mire de Majo, supruge pok. Dide, radi priznavanja umetničkog staža njenom suprugu (naime, u momentu smrti, Dida de Majo, kao bivši politički zatvorenik, imao je samo devet godina priznatog radnog staža).

²⁴Ovaj rad Dide de Majo publikovan je u katalogu izložbe *Židovi na tlu Jugoslavije*, Zagreb, 1988.

²⁵Mirko Kujačić, Zapisnik, 19.9.1964.

sa slikarom Mayoom radi dekoracije za kabare 'Jockey' na Montparnassu i za 'Bateau ivre'. Takođe radi zajednički i dekore za scensko delo Michel George Michela 'Les Montparnass', prvi put tada izvedeno.²⁶ Slikar Majo (Mayo) je zapravo Antoan Maliarakis (Antoine Malliarakis, 1905-1990), francuski slikar grčkog porekla, tokom tridesetih blizak nadrealističkom serkul. Napominjemo da u literaturi postoji izvesna zbrka oko slikara Majoa i slikara Dide de Majo, zbog sličnih imena. Tako se slikar Majo (Mayo-Malliarakis) svrstava u serkl *Le Grand Jeu*, iako on nije bio pripadnik ove umetničke grupe, već Dida de Majo. Sem toga, Mayo-Malliarakis i Dida de Majo su se bavili sličnim poslom, obojica su bili dizajneri kostima za pozorište i film, i takođe, bili su saradnici, prijatelji i generacijski bliski. Isto tako, kao početnici, obojica su izlagali u istoj galeriji, „Quatre Chemins“. Trebalo bi proveriti da li su neki radovi Dide de Majo pripisani slikaru Majou.

„Sa rediteljem Albertom Cavalcantijem radi na filmovima 'Yvette' i 'La petite Lilie', za koje je napravio i afišu. Takođe saraduje i sa Renoirom. Simultano radi i na montaži i na izradi niza grafičko dekorativnih karata za film Comta de Warwika 'Parmi les Chiwaros' ('Među lovcima na ljudske glave Centralne Amerike'). Učestvuje i u snimanju nekih eksperimentalnih filmova sa Man Reyom i Buñuelom. Radi crteže za tekstil za neke pariske modne kuće, među kojima za modnu kuću 'Schiaparelli', za veliku robnu kuću 'Williams' u Denveru (Colorado, SAD) – otkupljuju mu i jednu sliku za muzej u Denveru. Aktivnost na polju primenjene umetnosti Dida de Majo manifestuje i na unutarnjim uređenjima mnogih pariskih stanova, npr. za poznatog antikvara Pardoa, zatim zajedno sa Cavalcantijem na uređenju Cavalcantijevog letnjikovca u Sensu, na umetničkom preuređenju jedne romantične crkve iz 1830. u letnjikovac. Svu svoju ljubav prema primenjenoj umetnosti i talenat, pokazuje na umetničkom uređenju jednog velikog zamka u okolini Pariza. U beskrajnom nizu umetničkih aktivnosti takođe radi i na grafičkoj opremi iz oblasti štamparske struke. U tom periodu nastale su njegove mnogobrojne slike u raznim privatnim kolekcijama kod Victora Braunera, Claude Serneta, Man Reya, René Daumala, Roger Gilbert Lecomta, Marcel Lecomta, Arfauxa, reditelja Cavalcantija. Neke svoje slike je prodao preko galerije 'Quatre Chemins', druge opet preko galerije 'Carmin'.²⁷

Alberto Kavalkanti (Alberto Cavalcanti): *Yvette* (1927), *Le Petite Lilie* (1927), Žan Renoar (Jean Renoir): *Charleston* (1927), Men Rej (Man

²⁶Pavle Popović Crni, Izjava, 25.9.1964.

²⁷Isto

Rey): *Emak Bakia* (1927), Luis Bunjuel (Louis Buñuel): *Un chien andalou* (1928). Može se pretpostaviti da je Dida de Majo sarađivao u pomenu-tim filmovima, verovatno kao scenograf, ali ne kod Bunjuela, dok je kod Kavalkantija možda bio saradnik Erika Aesa (Eric Aaes), scenografa danskog porekla, koji je osmislio većinu scenografija za Kavalkantijeve filmove nastale u Parizu, ili pak, kao autor plakata za neke pomenute filmove. Prema podacima Pavla Popovića Crnog, Dida de Majo je, dakle, najviše sarađivao sa Kavalkantijem, koji nakon Prvog svetskog rata, kao sin bogatih brazilskih roditelja dolazi u Pariz. Napominjemo da je Žan Renoar glumio u *Le Petite Lille*, kao i u nekim drugim Kavalkantijevim filmovima. Pretpostavljamo da je zahvaljujući posredovanju Dide de Majo, jedna ilustracija poznatog američkog avangardnog umetnika Men Reja publikovana u potonjem efemernom časopisu *Discontinuité* (Dida je bio jedan od osnivača ovog avangardnog časopisa; izašao je samo jedan broj časopisa).

Dida de Majo je u tom periodu, prema svedočenju Oskara Daviča, svoje slike potpisivao „ili slovima *Dix Doigts [deset prstiju]* ili šematskim crtežom svih deset prstiju na koenski, otvorenih i ispruženih dlanova“²⁸ (ispruženi dlanovi su simbol svešteničkog plemena Koen). Oskar Davičo dolazi krajem 1926. u Pariz na studije romanistike gde ostaje dve godine i gde upoznaje Didu de Majo.

Davičo je u svojoj „romansiranoj autobiografiji“ ostavio jedan kratak literarni portret svog prijatelja: „Dida je bio lepotan sa hladno svetlim ljubičastim očima, crnom sitno valovitom kosom, visokim čelom, harmonično svedenim odnosima između mršavih obraza mediteranški pravilnog, a mekog nosa i srednje punih i polunegroidno izbačenih usana. Vitak i visok, delovao je neodoljivo na žene, ne samo lepotom nego i sigurnošću koju je emanirao, a nije bio neobrazovan niti glup.“ Davičo opisuje Didinu biblioteku, u njegovom pariskom stanu: „Sva bez beletristike, sa malo poezije, samo sa knjigama koje su se naučno bavile ljubavlju na tad savremen način, počev od Freuda do Oskara Brauna, od Malinowskog i Cunova do Casanove i marquis de Sadea, od von Sacher Masocha i sličnih autora do onih kakva je bila sv. Tereza, ili Thomas de Quincey, ili kakva je svojevremeno bila korespondencija Abelarda i Heloise. To su pisci koje je on čitao pažljivo, s olovkom i sveskom u koju bi zabeležio njemu važne misli tih autora. Čitao je stojeći za visokim pultom. Na štafelaju kraj ogromnog prozora – zida, nalazila se jedna vidljiva slika okrenuta posetiocu. Bila je islikana na jednoj drvenoj

²⁸Oskar Davičo, *Po zanimanju samoubica. Romansirana autobiografija*, Sarajevo, 1987, str. 33.

ploči. No, u tom studiju su okrenute zidu, ležale i mnoge druge slike, mahom na razapetim platnima.”²⁹ (Treba unapred kazati da će te slike zauvek ostati „okrenute zidu”, jer nijedna slika Dide de Majo iz prvog pariskog perioda nije publikovana, i vrlo verovatno – niti sačuvana).

Nešto kasnije, 1928. godine, u Pariz je iz Beograda, posle završenih studija prava, stigao mladi beogradski nadrealistički pesnik Moni de Buli (Monny de Bouilly), zapravo Solomon-Moni Buli (1904-1968), koji će ubrzo po dolasku biti udaljen iz nadrealističke grupe okupljene oko Bretona, zbog „papine” netrpeljivosti.

„U to vreme pada susret sa Didom de Majom koji je tobož studirao arhitekturu u Parizu. Njega sam znao iz Beograda. Bio je mlađi od mene i u gimnaziji se nismo mnogo družili. Žan Kariv (Jean Cariv), Dida de Majo i ja stvorili smo jednu prijateljsku zajednicu s neodređenim planovima. Tada smo upoznali Artura Adamova. Naime, ja sam ga na Monparnasu prepoznao, jer sam ga dva-tri puta video u kafani Cirano gde je pokušao da se pridruži nadrealistima, ali bez uspeha. Breton ga nije trpeo. Adamov je bio ruskog porekla (zapravo jermenskog, *prim. aut.*). (...) Adamov je bio veoma mlađ, borben, revolucionarno nastrojen, oduševljen nadrealizmom. On nije imao ničeg zajedničkog sa svojom porodicom, sem što je kod nje stanovao. Izbačeni nadrealisti i nepriznati Adamov brzo se združiše. Adamov nam predstavi pesnika Kloda Sernea (Claude Sernet), koji je i danas (1967) jedan od mojih prisnih prijatelja. I evo, stvorila se nova grupa. Ideja za jedan samostalni časopis rodila se sama od sebe. Klad Serne joj pronađe naziv, *Discontinuité*. I napred da sastavimo sadržaj! Da čak nađemo neku ideološku specifičnost kako bi se što oštريje, bar u teoriji, razlikovali od nadrealista. Tu je teoriju doneo na svet Klad Serne: apsolutna beznadežnost, najcrnji pesimizam koji tako duboko uokviruje Serneovu liriku do današnjih dana. *Discontinuité* je ličio na dodatak časopisa *La Révolution surréaliste*. Čak i grafički smo sve kopirali, bezazleno, nesvesno, toliko smo bili još vezani za naša srušena božanstva. Na jedvite jade smo sakupili novac za hartiju i štampariju. Redakcija je bila, čini mi se, u stanu Adamovljevih roditelja. U prvom (i poslednjem) broju časopisa *Discontinuité* nalazi se reprodukovana jedna od retkih slika Dide de Majo. U sadržaj je stavljena cela para-nadrealistička nova grupa, Adamov, Serne, Kariv, De Majo i ja. Bili su pozvani kao gosti: Žorž Neve (Georges Neveux),

²⁹Oskar Davičo, *n.d.*, str. 338-340. U Davičovom opisu fizionomije Dide de Majo sve je tačno sem „polunegroidnih usana“ i „ljubičastih očiju“; Dida je imao tanke usne i plave oči.

Benžamen Fondan (Benjamin Fondane), originalan filozof i proročanski inspirisan pesnik, deportiran i ubijen u gasnoj komori tokom okupacije, Žorž Malkin, slikar i boem koji nikad nije mogao da se potčini Bretonovim zabranama i odobrenjima (važna zabrana: lunjati po Monparnasu, gnezdu svih javnih i tajnih neprijatelja nadrealizma), Mišonz (Michonze), talentovan slikar kome nadrealizam nije poremetio strpljenje i tehničku savest flamanskih majstora XVII veka, i Viktor Brauner (Victor Brauner), jedini među nama koji je uspeo u američkom smislu: njegove slike (od neosporne kreativne vrednosti) vrede danas, u dolarima, basnoslovne sume. Prvi (i poslednji) broj *Discontinuité* pojavi se neočekivano za inat nadrealistima. *Discontinuité* je bio sasvim depolitiziran. Predgovor čiji je naslov bio LAUBE N'EST PAS UNE ÉPÉE, napisao je i potpisao Klod Serne. Poslednja rečenica: Il ne nous reste plus rein (Ne preostaje nam više ništa) utapa našu ideologiju u beznadežnost, u temeljitiji nihilizam. Nadrealisti su taj stav prikazali kao izdajstvo. (...) Kariv, Dida i ja postali smo nerazdvojni. Članovi Grupe su se razilazili usled svakovrsnih kaprisa i samopredelenja, ljubavnih avantura, slučajnih susreta – i beskrajnih dangua. Koliko meseci, koliko godina je to trajalo? (...) Kariv, Dida i ja ubijali smo sistematski astronomsko vreme. Diskutovali smo i briljantnom retorikom na sve strane razbacivali ideje i fantazije. Po svim kafanama u Latinskom kvartu i na Monparnasu bili smo poznati.³⁰

Uskoro će članovi grupe okupljene oko časopisa *Discontinuité* stupiti u kontakt sa grupom *Le Grand Jeu*, sa mladim avangardnim pesnicima koji su do tada objavili jedan broj istoimenog časopisa.

„Naša je izolovanost prestala kad smo stupili u vezu sa grupom *Le Grand Jeu*. Nisu to više bili nadrealistički disidenti, već mladi ljudi naše generacije, još nepoznati, sa ogromnim znanjem, sa jednom za nas sasvim novom i primamljivom filozofijom, s jednom platformom koja ni po formi ni po sadržini nije ličila na *La Révolution surréaliste*. I ličnosti i napisi u časopisu *Le Grand Jeu* bili su snažni i kreativni. Glavni urednik i direktor bio je Rože Žilber Lekont (Roger Gilbert Lecomte). Jedna od najbolje ostvarenih inteligencija koju sam sreо u životu. (...) Najprisniji prijatelj i saradnik Rožeov bio je Rene Domal (René Daumal). Treći u grupi zvaо se Rože Vajan (Rogé Vaillant). Lekont, Domal su umrli za vreme okupacije. Vajan je umro 1965. od raka na plućima, jedini koji je postao slavan iz čitavog našeg omladinskog pokreta. Pojava prvog broja časopisa *Le Grand Jeu* učinila je veliki utisak na ljubitelje avangardističke poezije. Literarni krugovi

³⁰Moni de Buli, *Zlatne bube*, Beograd, 1968, str. 140-161.

su bili iznenađeni, a poglavito Bretonova grupa, koja se od jednom našla pred nečim novim i borbenim, što može da dovede u pitanje hegemoniju nadrealizma. Činjenica da smo Kariv i ja prišli grupi *Le Grand Jeu*, da smo smo bili primljeni i u časopisu publikovani, ozlojedila je Bretona koji je već duže vremena pokušavao da postigne dvostruki cilj. Naime da čitavu grupu *Le Grand Jeu* privuče svojoj grupi, s tim da uslov tog jedinstva, *condicio sine qua non*, bude raskid sa Karivom, sa mnom i sa Didom de Majo, koji je stalno bio uz mene. Svi sastanci između Bretonove grupe i grupe *Le Grand Jeu* izjalovili su se. Do aneksije nije moglo da dođe, došao je samo dan kad su obe grupe počele da se međusobno ignorišu.³¹

Iz jednog pisma Monija de Bulija kolektivu *Le Grand Jeu* (31.8.1931) saznajemo da se Dida de Majo susretao sa nekim pripadnicima beograd-ske nadrealističke epigonije, koji su te godine boravili u Parizu. „Da li ste videli Dušana Matića? On je u Parizu. Dida može da vam ga dovede... Poznajete li malo bolje Oskara Daviča? Mislim da se i on vraća u Beograd ovih dana. Ukoliko [ga] ne [poznajete], mislim da ste mnogo izgubili.“³² (Reč je o Davičovom drugom boravku u Parizu, ovog puta dvomesečnom, za razliku od prethodnog dvogodišnjeg, 1926-28).

Grupa *Le Grand Jeu* je takođe bila efemerna. Deo grupe (Lekont, Domal) sve više zapada u toksikomaniju (kasnije će oni, poput Artoa, biti tumačeni kao nekakvi testamentarni ideolozi narkofilije), Henrik Kramer (Hendrik Cramer), holandski pesnik i pomorski kapetan, takođe jedan od članova grupe, odlazi u Ameriku, Domal nastavlja da živi sa Kramerovom ljubavnicom Verom Milanovom, Žan Kariv kao lektor francuskog jezika odlazi u Getingen, Rože Vajan raskida sa ostatkom grupe, a negde u to vreme Dida se vraća u Beograd. Moni de Buli se sa suprugom privremeno seli u Holandiju.

Sećajući se (1967) uspomene na tada pokojnog Didu de Majo, Moni de Buli navodi: „Neposredno pred moj odlazak u Holandiju mojoj tamo udatoj kćeri, došla je da me poseti Mira de Majo, udovica mog dragog prijatelja iz mladosti Dide de Maja. Putovala je u London, u posetu jednom rođaku. Zadržala se u Parizu samo da bi se videla sa mnom. Sa njom je došlo nekoliko njenih prijatelja, a u mom antikvarskom dućančiću bilo je publike (Moni de Buli posle rata postaje poznati pariski antikvar, „kralj pariskih buvljaka“, *prim. aut.*). Šta smo mogli u takvoj situaciji da govorimo o Didi? Ma koliko bili iskreno uzbuđeni i ožalošćeni, ipak smo izgova-

³¹Isto, str. 151.

³²Branko Aleksić, „Beogradski nadrealisti u Parizu“, *Politika*, Beograd, 20.7.1984.

rali samo obične površne reči o jednoj tako originalnoj ličnosti, o jednom tako čudnom karakteru kakav je bio Dida de Majo. Karakter i osetljivost, jednom reči ličnost strana do nastranosti, pa ipak tako privlačna, tako neuporediva. Godinama je Dida bio moj prisni prijatelj u Parizu. Godinama smo se, za duže vreme, gubili iz vida. Teško je bilo naći slikara koji je tako retko slikao kao Dida, teško je bilo naći književnika koji je tako retko pisao kao ja.³³ U toj jalovosti, ko je na koga uticao? Teško je na to odgovoriti. I nije ni važno. Mladost, ludost? Mudrost? Lenjost? Svesnost? Trema? Iluzija svemoći? Izlišna prestrogost prema sebi? Ili jednostavna slabost inspiracije kod jednog i kod drugog? Naše, takozvane najlepše godine života (Dida je bio dve-tri godine mlađi od mene) utrošili smo poglavito u kafanske diskusije s našim zajedničkim prijateljima, umetnicima i književnicima, i u međusobnim razgovorima u kojima smo jedan drugom poveravali naš donžuanizam, naš pakleni svet jalovosti. Živeli smo tobоž burno, a u stvari bile su to bure u čaši vode. (...) Srećom nije sve bilo tako strašno i beznadežno u našoj dangubi. Humor je bio naš spas. Ipak smo bili naivni, ipak smo, kroz sva iskušenja i izlišna eksperimentisanja, задржали netaknutu u nama jednu duboku veru u sve ljude zajedno i svakog pojedinačno, sačuvali smo jednu moralnu istinu. Istina? Iskrenost? Nije lako kod umetnika odvojiti pojам od osećaja. Bezobrazni, duhoviti, elegantni, paradoksalni, šarmantni, tajanstveni, mistifikatori i mistificirani dragovoljno, mitomanijaci (gde prestaje laž, gde počinje mitomanija), bili smo godinama, Dida i ja, u očima naših prijatelja i poznanika otelovljenje neke vrste anarchističke otmenosti i heroizma, na granici svih principa i kategorija. Dida više nije među nama, ostavi jednu zasluženu, svetu spomenu. Sva ta danguba, taj cinizam, ta tvrdoglava besposlenost, to kapriciozno rasparčavanje u sto raznih protivrečnih pravaca, to *izbegavanje* našeg zanata, sve je to bilo samo maska i štit za našu izuzetno tananu osećajnost. *Par délicatesse j'ai perdu ma vie.* Taj stih Remboa u potpunosti važi za Didu, a verovatno u velikoj meri i za mene.³⁴

Romansirajući pariske uspomene s kraja dvadesetih godina i prisjećajući se druženja sa Didom de Majo i nekim članovima serkla *Le Grand*

³³Retko u smislu: *neredovno* tj. *nimalo učestalo*, a ne: *osobeno* ili *jedinstveno*. Jovan Ševaljević se priseća da je Dida znao u šali pomenuti kako je on „bio slikar koji je najmanje slikao, dok je Moni de Buli bio pesnik koji je najmanje pisao“. Moni de Buli pominje malo dalje „to *izbegavanje* našeg zanata“.

³⁴Moni de Buli, n.d., str. 160-161.

Jeu, Oskar Davičo kazuje: „Svakako, Dida je bio najmisteriozni u celom tom društvu, iako ga misterije i ezoterija nisu zanimale.“³⁵ (Za razliku od ostalih članova serkla, naročito Domala i Aleksandra Salcmana /Alexander de Salzmann/, ruskog predoktobarskog emigranta u Francuskoj, bliskog Gurđijevu). Govoreći o jednom od susreta sa Didom de Majo u „Petit caf  “, Davičo napominje: „Je li to Dida postao komunist? Njihov je, komunistički, izraz: ‘radni ljudi i seljaci’, ne? Ali odmah odgovorih sebi da su komunisti dozvoljeni u Francuskoj, da imaju legalnu partiju i poslanike u Skupštini. Pa kakva je onda opasnost biti član legalne političke partije? Možda on i nije komunista. Nije li me nedavno upoznao sa nekim starim anarhistom, koji je odsedeo preko 40 godina po raznim robijama? Možda je Dida član neke tajne terorističke grupe? Ili... Ili je povezan s nekom službom. S ruskom?“³⁶

Prema Davičovoj aluziji, u romanu (zapravo paraautobiografskoj prozi) *Po zanimanju samoubica*, izgleda da je Dida de Majo činio izvesne usluge obaveštajnoj mreži Kominterne, odnosno delegatu Kominterne za balkanske partije, sovjetskom obaveštajcu Mustafi Golubiću. Davičo kazuje kako ga je Dida upoznao sa jednim tajanstvenim muškarcem sa „hercegovačkim naglaskom“, aludirajući da je neznanac bio „ruski čovek“. Dida de Majo u *Kratkoj biografiji* lakonski napominje: „Od 1929. sarađujem sa našim naprednim ljudima u Francuskoj – Veselin Masleša, Pavle Bastajić. Učestvujem u pripremi prve građansko-demokratske revolucije u Kataloniji, 1930.“ Napominjemo da je Pavle Bastajić (1890-1941) bio najodaniji i najangažovaniji Golubićev saradnik tokom gotovo dve decenije, i da je nakon 1927, tj. nakon obaveštajnog kursa u Moskvi, krstario Evropom likvidirajući neprijatelje sovjetske vlasti. Bastajić je, jednako kao i Golubić, saradnike u Parizu birao među jugoslovenskim studentima; tako naprimer, Bastajićevi saradnici tokom tridesetih bili su Branko Radojević (potonji učesnik Španskog građanskog rata na strani anarhista, čovek misteriozne sudbine) i Slobodan Ivanović (potonji dugogodišnji emigrant i tzv. „ibeovac“, i takođe kao Radojević i Bastajić, misteriozna ličnost). Dida de Majo je uspostavio poznanstvo sa Veselinom Maslešom (1905-1943), frankfurtskim đakom, tada studentom u Parizu, i kasnije angažovanim marksističkim teoretičarem i višestruko hapšenim aktivistom KPJ, verovatno uz posredstvo sestre Vojke, koju je Masleša upoznao 1927, u Beogradu, tokom frankfurtskog ferija. Nažalost, nemamo detaljnijih podataka o saradnji Dide de Majo sa ovom dvojicom revolucionara.

³⁵Oskar Davičo, n.d., str. 340.

³⁶Isto, str. 329.

U porodici Vojke de Mayo sačuvano je jedno Didino pismo upućeno iz Pariza deci Šemaje de Mayo, Veri i Moši (oboje su stradali tokom nacističkog genocida nad beogradskim Jevrejima, kao i njihov mlađi brat; Vera je rođena 1921, a Moša 1923). Pismo je nastalo krajem dvadesetih, jer u njemu se ne spominje Šemajin mlađi sin, rođen 1931. Dida je u pismu načinio jedan kratak šaljiv strip, *Tragična istorija jednog nevaljalog dečaka*. Stripu je dodat crtež koji predstavlja Didin autoportret. Ovo pismo predstavlja pravi porodični relikt, jer je tokom holokausta u Beogradu porodična kuća Didi-nog strica u Ulici kneza Pavla 7, u kojoj su živele stričeva udovica Sarina sa decom i Didina majka Jelena, bila potpuno opljačkana (nakon oslobođenja Beograda u kući nije pronađena nijedna stvar), tako da je nepoznato kako je pismo sačuvano. Takođe, treba napomenuti da je u posedu Jevrejskog istorijskog muzeja u Beogradu sačuvan jedan Didin crtež na temu španske inkvizicije, nastao u Parizu 1931, koji predstavlja izuzetan likovni rad.

3.

*„Sećam se da sam mu ja savetovala de ne uzme u Partiju moga brata Didu,
jer je Dida bio večiti kombinator,
koji je od deset kombinacija uvek izabrao najgoru.“*

O razlogu Didinog povratka u Beograd 1932, ne postoje zabeleženi podaci. Možda je taj povratak trebao biti samo privremen, samo poset porodici i rodnom gradu. Boravak u Francuskoj je bilo njegovo drugo višegodišnje odsustvo van porodice i verovatno se u Beograd vratio na poziv majke; sem toga, iste godine je umro njegov stric Šemaja. Iz jednog pisma koje je zagrebački student u Parizu, Ivo Štajner, uputio u Frankfurt Koči Popoviću, 28. aprila 1932, doznajemo da se Dida de Mayo namerava vratiti u Beograd, maja iste godine. „Odlaze iz Pariza [Zdenko] Reich, Dida de Mayo, [Milo] Milunović, [Dušan] Matić.“³⁷

³⁷IAB, Legat Koče Popovića, K-31, pismo Ive Štajnera Koči Popoviću, Pariz, 28.4.1932. Ivo Štajner je pripadao grupi jugoslovenskih studenata u Parizu (uz Zdenka Rajha i Vladu Habuneku) koji su uspeli približiti se Bretonovom stolu u kafeu „Cirano“, otud bliskost sa Kočom Popovićem. Znamo da je De Mayo u Parizu, sem sa Monijem de Bulijem i Oskarom Davičom, drugovao i sa Kočom Popovićem i Dušanom Matićem, ali o tome nemamo konkretnih podataka. U obimnoj zaostavštini pedantnog Koče Popovića (korespondencija od nekoliko stotina sačuvanih pisama iz međuratnog razdoblja) ovo je jedini pomen imena Dide de Mayo.

Dida se u Beograd vratio kao filokomunist. O njegovoj aktivnosti u zabranjenoj Komunističkoj partiji Jugoslavije, u vreme diktature u Kraljevini Jugoslaviji, znamo ponešto. On će u Beogradu postati blizak nekim filokomunističkim članovima beogradskog nadrealističkog serkla, priateljima Oskara Davića (koji tada izdržava petogodišnju robiju, zbog komunističke agitacije), napose književniku Đordu Jovanoviću Jarcu. (Novi politički kurs pariskih nadrealista, članova KPF, nakon Aragonovog povratka iz Moskve, dospeo je do Beograda u vidu Tirionove (André Thirion) instrukcije mladim buržujima i beogradskim nadrealističkim pašama, Marku Ristiću i Aleksandru Vuču, prilikom Tirionovog balkanskog proputovanja, 1930: „Budite verni generalnoj liniji Kominterne. Svi koji nisu uz Partiju propustiće voz.“³⁸).

Vladimir Živančević, mladi prijatelj Đordja Jovanovića (i kazano novinskim rečnikom tridesetih: „nadrealistički subjunior i navijač“) kazuje ponešto o svom poznanstvu sa Jovanovićem i Didom de Majo: „Od drugova iz *Crvene dunavske flotide* (nezvanično veslačko društvo sa kupališta „Dijana“ na dunavskoj obali, posadu „Crvene flotide“ činili su: V. Živančević, Đ. Jovanović, braća Baruh – Isa, Bora i Joži, Duško Simović, Jovan Popović i Dida de Majo; od njih osmorice samo su trojica preživela rat, *prim. aut.*) Đordja Jovanovića je često posećivao njegov drug Dida de Majo, čovek prefinjene lepote, jedna originalna i neuporediva ličnost. S njim je ređe dolazio i njegov najstariji brat Moric (zapravo Moša, *prim. aut.*), takođe prefinjeni intelektualac. Navraćala je i njihova sestra Vojka, devojka bistra uma i načitana. Navraćala je sa svojom velikom ljubavi Petrom Popovićem, nadrealistom i profesorom hemije. Dida je dolazio zbog tehničkog uređivanja časopisa *Nadrealizam danas i ovde*, u čemu je bio pravi majstor.³⁹ (Reč je o trećem, poslednjem broju ovog književnog časopisa, koji je štampan juna 1932, pod uredništvom Đordja Jovanovića, u štampariji Isaka Karaoglanovića, gde je štampana i većina nadrealističkih izdanja).

Po povratku u Beograd Dida stanuje u jednoj sobi u stanu koji je iznajmljivala njegova sestra Vojka, advokatska pripravnica, u Kosovskoj 32. Zgrada u kojoj se nalazio Vojkin stan bila je vlasništvo univerzitet-skog profesora Veselina Čajkanovića. Didina i Vojkina majka Jelena imala

³⁸Branko Aleksić, n.č., *Politika*, Beograd, 20.7.1984.

³⁹Vladimir Živančević, *Od vidinskog poljančeta do Helikona u „Moskvi“, Beograd u sećanjima 1930-1941*, (ur. Andrej Mitrović), Beograd, 1982, str. 129.

Dida de Majo, Beograd 1934. Fotografija se čuva u Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu.

je stan u kući svoga nedavno preminulog devera Šemaje de Majo, u Ulici kneza Milete 7.⁴⁰

Prema „Izjavi“ Pavla Popovića Crnog, Dida nakon povratka u Beograd „odmah uzima učešće u naprednom pokretu na Univerzitetu i jezikom likovne agitacije i likovne propagande kao revolucionar radi na

⁴⁰Rekonstruisano prema podacima Vojke de Majo: IAB, MG-25, Milica Raičević, Razgovor sa Vojkom Demajo o naprednom pokretu u Beogradu 1934-1938, Beograd, 19.6.1958, str. 13. Ulica kneza Milete pred rat je promenila ime (Ulica kneza Pavla), da bi posle rata ponela naziv Ulica 29. novembra.

grafičko-likovnim prilozima za napredne priredbe na Univerzitetu, zajedno sa [Đordjem Andrejevićem] Kunom, Mirkom Kujačićem, [Draganom] Bajom Berakovićem i [Radojicom] Živanovićem Noem." (Svi pomenuti slikari bili su članovi prokomunističke umetničke grupe „Život”, koja je zabranjena 1935).

Takođe, Dida de Majo je, prema podacima koje je devedesetih obe-lođanio Pavle Popović Crni, postao blizak beogradskoj obaveštajnoj mreži sovjetskog obaveštajca Mustafe Golubića. Ova aktivnost Dide de Majo, napominje Pavle Popović, nije bila poznata rukovodstvu KPJ (isto tako, rukovodstvo KPJ nije imalo saznanja o aktivnostima ostalih beogradskih saradnika Mustafe Golubića). Pavle Popović pominje Golubićevu beogradsku obaveštajnu mrežu pod nazivom *Crveni kamerni orkestar* (naziv je verovatno samo mistifikacija na popularnu temu *Rote Kapelle*). Dida de Majo je kao spoljni saradnik saradivao isključivo sa Pavlom Popovićem Crnim (aktivnim članom Golubićeve obaveštajne mreže, od 1929), na falsifikovanju ličnih dokumenata.⁴¹

Stan Vojke de Majo bio je tokom 1934, nakon ilegalnog dolaska Blagoja Parovića (jednog od članova Centralnog komiteta KPJ, u emigraciji) u Beograd iz Sovjetskog Saveza, u više navrata korišćen za potrebe tajnih sastanaka partijskih aktivista koje je koordinisao Parović. U njenom stanu su održani tajni partijski sastanci na kojima je odlučeno o formiranju, zapravo obnovi mesnog, tj. gradskog komiteta SKOJ-a, i oblasnog, odn. pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju. „Mnogi ljudi žive u uverenju da sam ja prisustvovala sastancima partijskih funkcionera u mom stanu. To nije tačno. Dok su se održavali ti sastanci – na kojima je u više mahova bio Blagoje Parović – ja sam obično sedela u kupatilu. Morala sam sedeti kod kuće u slučaju da neko nađe, pa da se tu nađe domaćica. Ako bi naišla policija stvar bi bila predstavljena kao da se radi o slučajnoj poseti poznačnika... Mnogi ljudi iz moje generacije koji su učestvovali u naprednom pokretu obično kažu: 'Vojka Demajo mnogo zna'. Međutim, istina je da sam ja mnoge te ljude znala, ali ne znam šta su oni radili. (...) Obnavljanjem partijske organizacije 1934. uglavnom je rukovodio Blagoje Parović. Sećam se da je sa mnom razgovarao o pojedinim ljudima. Sećam se da sam

⁴¹Slobodan Kljakić, *Kako je likvidiran Mustafa Golubić*, (feljton: prema kazivanju Pavla Popovića Crnog), Politika, Beograd, februar-mart 1993. Pavle Popović je prvi put progovorio o učešću u obaveštajnoj mreži Mustafe Golubića, 1990, u obimnom intervjuu (osam nastavaka) novinarki Veri Muškatelo, (videti: Vera Muškatelo, *Pavle Popović Crni. Intervju*, „Intervju“, Beograd, 11.5-17.8.1990).

mu ja savetovala de ne uzme u Partiju moga brata Didu, jer je Dida bio večiti kombinotor, koji je od deset kombinacija uvek izabrao najgoru.”⁴²

Vojka de Majo bila je uhapšena početkom jula 1934, nakon hapšenja Slobodana Škerovića, koji je ispred Komunističke partije bio zadužen za organizovanje studenata i radničke omladine. Škerović je, naime, usled torture za vreme policijske istrage izjavio da je u više navrata boravio i noćivao u stanu Vojke de Majo. Policajci (zapravo, patološki tipovi i batinashi Vujković i Kosmajac, potonji istaknuti saradnici okupacionog represivnog aparata) presreli su Vojku de Majo na uglu Kosovske i Pašićeve ulice i primorali je da sa njima pade u njen stan, gde su obavili pretres. „Kad su Vujković i Kosmajac ušli u moj stan, oni su prvo otišli u kupatilo i pregledali posudu iz koje se vuče voda. Međutim, ja sam imala u stanu stonu lampu u kojoj su bile sakrivene partijske adrese iz inostranstva. Agenti to uopšte nisu proveravali. Dalje, na mom stolu ležala je knjiga, u čijim su koricama bile skrivene pare u stranoj valuti (reč je o partiskom novcu, koje je donela nepoznata kurirka, iz Beča, *prim. aut.*). Agent tu knjigu nije ni pipnuo. Pored toga otvarali su ormane i nisu tamo ništa našli, a u čarapama u ormanu bila je velika suma novca ‘Crvene pomoći’. S druge strane, kad je obio fioku na radnom stolu mog brata i našao mali revolver sa sedefastom drškom i bokser, Vujković je bio oduševljen jer je smatrao da je pronašao komunističko oružje. A u tim fiokama bilo je još dosta ilegalnog materijala koji on nije našao.”⁴³ Čini se da je tada policija uhapsila i Didu de Majo, ali ga je ubrzo pustila. Škerović je u zatvoru poslao cedulju Vojki de Majo, preko jednog stražara za koga Vojka kaže da je bio „dobar čovek”. Škerović je „hteo da predstavi [Vujkoviću] da sam mu ja ljubavnica. Vujković je bio jako razočaran (...) Ja sam u to vreme vodila brakorazvodnu parnicu sa svojim mužem⁴⁴, koji je onda kao dokaz upotrebio moju izjavu pred policijom da sam bila Škerovićeva ljubavnica, mada to nije bila istina. U stvari, Škerović je meni samo dao neke svoje lične stvari da ih čuvam, ali nije došao kod mene da prenoći. (...) Iz zatvora sam puštena posle tri nedelje na intervenciju moga brata, advokata Samuila Demaja. Mislim da je moj brat i platio izvesnu sumu Vujkoviću. Sećam se da se Samuilo ljunio kod moje majke govoreći da mu je dosadilo

⁴²IAB, MG-25, *Razgovor sa Vojkom Demajo*, str. 22.

⁴³Isto, str. 10-11.

⁴⁴Reč je o Vojkinom suprugu Vasi Petkoviću, pravniku rodom iz Prokuplja, ocu Vojkine kćerke Vesne.

da plaća za mene i moga brata Didu.”⁴⁵ (Vojka de Majo navodi da je njen stariji brat Samuilo bio „radikal i mason”⁴⁶).

Desetak godina kasnije (avgusta 1946) nalazeći se u (ne)prilici da opravdava odsustvo vlastitog učešća u partizanskoj borbi, i pasivizaciju u drugoj polovini tridesetih, Vojka je u kratkoj *Biografiji* napisala: „Kao simpatizer Komunističke partije nosila sam u sebi jedan veliki bol – нико од drugova nikad se nije potradio da me malo i teoretski uzdigne, bliže poveže sa partijskim životom, tako da sam imala utisak da mi se drugovi obraćaju samo onda kada sam im neophodno potrebna. I jedino istinska privrženost ideji nije mi dozvolila da uvredene sujete odbijem posao koji mi je stavljen u zadatak i koji sam uvek, u dnu duše srećna što mi se opet nešto poverava, uspešno završavala.”⁴⁷

Dida de Majo je aktivno radio u tzv. „partijskoj tehničici“ tj. na tehničkom opremanju ilegalnih partijskih publikacija, štampanju letaka i izradi lažnih dokumenata. „Dida je bio majstor za izradu raznih legitimacija i drugih isprava. Za takve poslove angažovali su ga Parović i neki drugi drugovi. Umeo je majstorski da pravi kofere sa duplim dnom. (...) Parović je

⁴⁵IAB, MG-25, str. 9.

⁴⁶Samuilo-Mile de Majo (1897-1942), je zapravo, kao i njegov otac i stric, bio član jevrejske beneberitske lože, koja nije bila nikakvo tajno, niti ezoterijsko društvo, niti su je organizovani masoni priznavali kao deo masonerije. Za razliku od sestre Vojke i mlađeg brata Dide, bio je politički konzervativan (član Narodne radikalne stranke). O njegovom demokratskom uverenju svedoči činjenica da je 1932. na procesu protiv Dragoljuba Jovanovića i drugih aktivista „zemljoradničke levice“, bio advokat odbrane, verovatno uhapšenom Jaši Daviču, bratu pesnika Oskara Daviča (videti: *Politika*, Beograd, 25.9.1932). Samuilo je kao ugledni član advokatske komore i odbornik Gradske opštine Beogada, tokom tridesetih, bio jedan od potpredsednika Jevrejske verske opštine u Beogradu. U javnim glasilima, u drugoj polovini tridesetih, oštro je istupao protiv fašizma i rasizma. Bio je saradnik pravničkih časopisa: *Arhiv za pravne i društvene nauke*, *Branič*, *Pravosude*, naročito u oblasti građanskog i trgovačkog prava, takođe, bio je stručnjak za jevrejsko bračno pravo. On je, kao i njegov stariji brat Moša i sestra Vojka, kao mlad čovek učestvovao u radu nekoliko jevrejskih udruženja u Beogradu. Najpre u srednjoškolskom cionističkom udruženju „Gideon“, u čijem je radu učestvovao i Moša, a potom i Vojka (ona je 1919. bila jedna od osnivačica Jevrejskog devojačkog cionističkog društva „Karmel“), a potom u Mesnoj cionističkoj organizaciji, takođe zajedno sa bratom Mošom. Nije nam poznato da li su Samuilo i Moša i kasnije bili aktivani u cionističkim udruženjima. Moša de Majo (1897-1941) je tokom tridesetih bio jedan od osnivača nekoliko jevrejskih kreditnih društava i predsednik Jevrejskog sportskog društva „Mladost“. Moša je, prema kazivanjima njegove sestre, važio za političkog liberala. Najmladi brat, Dida, nije imao učešća u građanskim, niti u konfesionalnim udruženjima.

⁴⁷AS, CK SKS, PD, OK Savski Venac, Vojka de Majo, Biografija

uoči polaska [iz Beograda] tražio da mu zamenimo dokumenta. Stvar je uredila Vojka Demajo. Ona je uspela da dobije legitimaciju Dragana Živkovića, činovnika Hipotekarne banke. Dida je zamenio slike i majstorski podesio žig.⁴⁸

Dida de Majo je uhapšen početkom aprila 1935. „Ako [partijski organizatori] vide nekog dobromernog čoveka onda navale da naprave pasoše, i ovo i ono, i radiš po deset linija, što je bilo nepravilno. I onda, naravno, po jednoj liniji moraš da padneš. Ako ti držiš i stanove za ilegalce, ako držiš ilegalni materijal i prijem i odašiljanje [istog] i čuvanje letaka i povezivanje... To je sve bilo prilično komplikovano. Ljudi nije bilo. Provale su bile dosta česte. Mi smo bili prilično nevični tom radu. Nismo imali iskustva. Imali smo dobromerne ljudе, što kažu, – skoči u vodu – skačeš u vodu. Partija je to rekla – i to ćeš da uradiš.“⁴⁹ Policija je tokom maja 1935. uhapsila nekoliko desetina komunista u Beogradu. O ovim događajima ostavio je svedočanstvo Todor Vučasinović, koji je uhapšen nekoliko dana nakon Didinog hapšenja. „Provala je izbila iznenadno i glupo. Do nje nije došlo veštinom policije, već, kao i obično, zbog naših sopstvenih grešaka i propusta. Provala je počela od letka koji je policija uhvatila, a čiji je autor bio Vojin Kurtović (organizator SKOJ-a na Univerzitetu, *prim. aut.*). Želeći da pokaže da je on u stanju da napravi nešto više nego i sama Partija, Kurtović je pronašao i uspeo da angažuje Didu Demajo, koji je obećao da će letak štampati u jednoj legalnoj beogradskoj štampariji. On je to zaista i učinio. Dida je dobro poznavao Isaka Karaoglanovića, vlasnika jedne osrednje beogradske štamparije. Poznavao je i njegove štamparske radnike Josipa Kopčalina i Vladu Ilića. S njima je neke stvari ranije radio. Kopčalin je bio naš simpatizer, a Ilić religiozni fanatik subotar, inače smešna dobričina. Da bi letak izgledao što lepše, Dida je probao slova. Desilo se da je sa ovom istom štamparijom imao veze još jedan čovek koji je takođe iz izvesnih razloga zanimalo policiju. Radilo se o nekom dru Teodosiću, čoveku veoma problematičnom. Taj čovek, ocenjujući konjukturu, počeo je na svoju ruku da izdaje neku *Marksističku biblioteku*. Izašlo je već bilo nekoliko knjiga u vrlo problematičnom prevodu i redakciji. Teodosić je bio interesantan policiji uglavnom kao problematična ličnost. Pratili su njegov rad i njegovu *Marksističku biblioteku* i kad su počeli da tragaju za ovim letkom, primetili su da je isti slog kao i u knjigama Teodosićeve bi-

⁴⁸Todor Vučasinović, *Mučne godine*, Sarajevo, 1965, str. 88. i 117.

⁴⁹AJ, MG-2240, Sava Kržavac, Razgovor sa Didom Demajom, Beograd, 8.1.1959, str. 2.

blioteke. Uhapsili su Teodosića i od njega saznali gde štampa svoje knjige. On je policiju uputio na Isaka Karaoglanovića. Uhapšeni su Karaoglanović, njegovi tipografi i šegrti. Već posle nekoliko šamara šegrti (dakle, ne Kopčalin i Ilić, *prim. aut.*) su priznali za koga je raden letak. Oni nisu znali ime Dide Demajo, ali su se setili kako je jednom prilikom pričao da je slikar i kako se pre nekoliko meseci vratio iz Pariza. Kad je prilikom Škerovićeve provale policija uhapsila Vojku Demajo, u njenom stanu našla je njenog brata Didu, koji je kod nje stanovaо, saslušala ga i uzela podatke. Opis koji su dali šegrti i podaci koje je imala policija bili su dovoljni da se Vujković seti o kome se radi. Vujković je bio čovek sa vandrednim pamćenjem. On je pamtio čitave generacije komunista koje je hapsio i sretao po zatvorma. Iste noći policija je uhapsila Didu, a već sutradan i Vojina Kurtovića, i klupko je počelo da se odmotava.⁵⁰

Dida de Majo u „Kratkoj biografiji“ navodi da je bio strahovito mučen od strane policije. „Prvih deset dana sam se dobro držao. Onda sam pokušao da izvršim samoubistvo, a zatim sam u držanju nešto popustio“. U anonimnom izveštaju pod nazivom „Kako je policija postupala sa uhapšenim studentima“, koji je uz jedno propratno pismo ministar fizičkog vaspitanja naroda, Mirko Komnenović, uputio predsedniku Ministarskog saveta, Milanu Stojadinoviću, sačuvanog u dokumentima Ministarstva unutrašnjih poslova Kraljevine Jugoslavije, nalazimo nekoliko pojedinsti o mučenju Dide de Majo i ostalih hapšenika.

„U noći 7. aprila upalo je sedam agenata Uprave grada Beograda kroz prozore i vrata sa uperenim revolverima u stan Davida Demaja. U autu, na putu do policije, odmah su ga vezanog počeli tući pesnicama i šamarima. Doveden je u tri sata ujutro u kancelariju [anti]komunističkog otseka odelenja Opšte policije, soba br. 9. Od časa dolaska, pa sve do osam časova ujutro, bez prestanka tučen je žilom po tabanima. Istog dana, od dva pa do sedam po podne i od devet do jedan u noći, tuča je nastavljena. Svog u krvi i umotanog lancima, odveli su ga u zatvor na mansardi. To se ponavljalo neprestano kroz 15 dana istrage. Kao specijalni postupci prema osumnjičenom Demaju primjenjeni su: zabijanje igala pod nokte na nogama, lomljenje prstiju na rukama, tuča i zabijanje igala u mošnice. Satima je visio na šipki. U nameri da se spase od mučenja, Demajo je pokušao da izvrši samoubistvo. (...) Posle tri noći i dana, premlaćen, pod stalnom pretnjom ubistvom, vezan lancima, Demajo je dopuzao do jednog starog ormana u sobi [za isleđivanje], u nameri da nađe neki predmet

⁵⁰Todor Vujasinović, *n.d.*, str. 118-119.

kojim bi mogao prekratiti život i muke, našao je jednu sijalicu. Zubima je otkinuo mesingani grlić sijalice i slomio je pod leđima. Komadom stakla kidao je komad po komad kože, dok nije presekao vene. Prvi zavoj učinjen mu je bez lekara. Zbog krvarenja morao je biti pozvan policijski lekar, koji mu je u sobi zatvora ukazao pomoć. Demajo je u takvom stanju podvrgnut daljoj tući. Mokrio je i pljuvao krv. Bez lekarskog pregleda, koji mu nije dat, iako je tražen, na Demaju se i danas, posle tri meseca vide tragovi [mučenja]; dva slomljena zuba, ožiljci od lomljenja prstiju, ožiljak na ruci, nateklina na nozi. (...) U toku istrage Vaso Prlja je suočavan sa drugim osumnjičenim licima, takođe pretučenima (Demajo, Vukica Mitrović, Mirko Sardelić). Suočavanje se obavlja tako da jedan visi na motki ili leži u lancima na podu, dok drugog unose i obojicu tuku istovremeno. (...) Milan Kažanegra, osamnaestogodišnji šegrt, tučom je prisiljen da tereti Demaja, kako mu je [ovaj], navodno, dao paket 'Komunista' pred štamparijom Pollet, da nosi. Posle ovakvog terećenja Vujković je sa svojim 'pomoćnicima' stao da besomučno tuče Demaja. Agent koji je vodio Kažanegru u zatvor, primetio je, na jaukanje Demaja: 'Ovaj je gotov.' U očajanju što je, prisiljen, lažno teretio Demaja, otrgao se agentima [u nameri] da se baci niz stepenice, u čemu je sprečen u poslednjem momentu.⁵¹

Todor Vujasinović je u svojim uspomenama ostavio karakterističan opis ondašnje policijske agencije koja je hapsila i isleđivala komuniste. „Kada su me uhapsili Vujković je smatrao za potrebno da mi se predstavi: 'Znaš, ja sam Vujković, čuo si sigurno za mene.' (...) O njemu se zaista mnogo pričalo. Spadao je među najiskusnije i najzverskije ljude kojima je raspolagala tadašnja policija. I on i agenti izgledali su bledi i ispijeni od nespavanja. Videlo se da su tih dana imali pune ruke posla i da su bili aktivni i dan i noć. Uveli su me najpre u jednu kosu mansardnu sobicu. (...) Na mene se sruši pesnica ljudeskare, nenormalnog i pomalo kretenastog izgleda. Teško sam se održao na nogama. Kasnije sam ga previše dobro upoznao. Bio je to policijski agent Kosmajac. On i agent Todor Karamarković, takođe krupna i snažna zver, bavili su se sa mnom. Prvi mi je uvek govorio da me tuče zato što sam mu zemljak, a drugi zato što sam mu imenjak. (...) Poveli su me kroz hodnik prema drvenim vratima koja nam otvorili žandar. Uvedoše me u prvu sobu, desno od vrata. Na podu su ležala tri čoveka. Probudila su se i digla čim smo ušli. Jedan od njih je bio Dida Demajo. Ostalu dvojicu nisam poznavao. Upalih očiju, ispijen, sav

⁵¹AJ, Ministarstvo unutrašnjih poslova Kraljevine Jugoslavije, 14-24-60, Kako je policija postupala sa uhapšenim studentima, str. 2-3, 7-8.

zarastao u davno neobrijanu bradu, Dida me je gledao, nem i izgubljen. (...) Jedan od agenata uzeo mi je tek tad generalije. Zatim su me ponovo prebacili u zatvorski deo mansarde.“⁵²

Pavle Popović Crni navodi da je Dida „osmislio novi oblik kontakta“, u čelijama beogradske Glavnjače. „Dida de Majo je bio naš prvi slikar-grafičar koji je uveo ilegalno dopisivanje na cigaret papiru i to tako da je na jednom cigaret papiru mogla da stane cela jedna kucana strana teksta. Tako je napisao članak o teroru u Glavnjači za naprednu svetsku javnost; taj članak, isписан takvom grafičkom majstorijom proturen je u svet i objavljen je u francuskom časopisu 'Venredi' sa predgovorom Andre Žida, na osnovu koga je Žid mobilisao naprednu i demokratsku svetsku javnost za poboljšanje položaja političkih zatvorenika u Kraljevini Jugoslaviji. Na osnovu tog proturenog članka (...) napisao je jednu poemu tada čuveni holandski komunistički pesnik Jef Last i posvetio je borbi političkih zatvorenika predratne Jugoslavije.“⁵³ Dida de Majo je u razgovoru sa Savom Kržavcem (januara 1959) kratko opisao postupak ovakvog „dopisivanja“: „Piše se mastiljavom olovkom koja se jako zašilji, tvrdom mastiljavom olovkom, i može da stane otprilike jedna kucana stranica na mašini. Cigaret papiri se, zatim, umaotaju i napravi se sasvim mali zavežljaj, paketić. Taj mali zavežljaj se stavi u celofanski omot koji se zalepi tako da vлага ne može da utiče na njega. Onda s tim filuješ slatko ili kocku šećera.“⁵⁴ Pomenuti članak sa Židovim predgovorom objavljen je u časopisu *Venredi*, 7.2.1936, pod nazivom „Dans les geoles Yougoslaves“ (U jugoslovenskim kazamatima); isti tekst objavljen je na srpskom jeziku u glasiliu jugoslovenskih iseljenika u Kanadi, *Borba* (Toronto, 7.4.1936) „Autentičnost ovog prikaza“, piše Žid, „što ćete pročitati ne izgleda mi (avaj!) da se može u njega posumnjati. Tanki listovi cigaret papira na kojima je to napisano, svedoče o opreznosti koja je bila neophodna da bi ova tragična tužba mogla da izđe iz zatvora, uprkos predostrožnosti zatvorskih vlasti... Opis ovih tortura je na srpskom jeziku. Prevod koji ovde donosimo je tačan... Odbijam, da pružim ma kakav komentar. Andre Žid.“⁵⁵

⁵²Todor Vujsinović, n.d., str. 122-123.

⁵³Pavle Popović Crni, Izjava, 25.9.1964.

⁵⁴AJ, MG-2240, str. 3.

⁵⁵Preuzeto iz knjige Slobodana Gavrilovića, Živojin Pavlović. *Između dogme i kritike. Biografija*, Beograd, 2001, str. 139. Gavrilović citira rogovatni prevod iz kanadske *Borbe*.

Nakon mučenja i istrage, zatvorenici (njih dvadesetčetvero) prebačeni su u zatvor Suda za zaštitu države, na Adi Ciganliji, gde su čekali početak suđenja, i odakle su stražarno sproveđeni do zgrade suda, tokom procesa. Slikar Mirko Kujačić, koji se tada takođe nalazio u zatvoru Suda za zaštitu države, seća se Dide de Majo u zatvoru na Adi Ciganliji, kao „glavnog organizatora sedmodnevног štrajka glađu i pokretača izvanrednih ilustrovanih i šaljivih zatvorskih izdanja”, kojima se vedrio duh zatvorenika.⁵⁶ U zatvoru na Adi Ciganliji, Dida de Majo je započeo sa izdavanjem rukopisne edicije „Okovani boljševik”. „To je bila jedna mala edicija, u kojoj smo izdavali razne stvari: Marksа, Engelsа, tzv. 'Nacionalno pitanje'. To su bile male brošure da bi ljudi u zatvorima mogli da uče i da rade. Dobijali smo knjige i prevodili. (Sava Kržavac: Kako ste prepisivali?) Sve rukom. Postojao je jedan jedini primerak [prepisa].”⁵⁷

Sud za zaštitu države osudio je Didu de Majo i Vasu Prlju na dve godine robije, dok su ostali optuženici osuđeni na mesečne kazne. U obrazloženju presude navodi se da je Dida de Majo „kriv: a) što je, neustanovljeno kada postao član udruženja koje je imalo za svrhu propagandu komunizma. b) što je, u toku godine 1935, po upustvu drugih lica, u svrhu obnavljanja organizacije SKOJ nabavio pisaču mašinu, ciklostil, hartiju i drugi potrebni materijal za umnožavanje i štampanje komunističkog lista i komunističkih letaka. v) što je, u toku godine 1934. i 1935. u Beogradu, po uputima dobijenim od Prlje Vase, primao, razvrstavao, i u duplim kuferima predavao komunistički propagandni materijal licima iz unutrašnjosti zemlje... g) što je, neutvrđenog dana u mesecu januaru 1935. u Beogradu dao u štampu koncept letka pod naslovom 'Drugovi', a potpisom 'Živila Komunistička partija Srbije'.”⁵⁸ Didu je na sudu zastupao beogradski advokat David Alkalaj.

4.

„Jer ovde na robiji je koncentrisan i zatvoren stvarni dinamit naše revolucije.“

Dida de Majo je decembra 1935. dopremljen u mitrovačku robišnicu. Taj period kažnjeničkog života u Kaznenom zavodu Sremska Mitrovica, odlikovao se izvesnim poboljšanjem uslova života političkih zatvorenika, za razliku od učestale torture nad zatvorenicima koja je trajala do 1934. (Nešto liberalniji tretman prema političkim kažnjenicima

⁵⁶Mirko Kujačić, Zapisnik, 19.9.1964.

⁵⁷AJ, MG-2240, str. 5.

⁵⁸AJ, DS 35/1935

u Mitrovici, sredinom tridesetih, ne treba poistovećivati sa zajedljivim pekićevskim *kompartmanom*). Bolji uslovi života u kaznionici izvojevani su štrajkovima gladi političkih kažnjenika. Politički kažnjenici uspeли су да se izbore da kaznu izdržavaju u zajedničkim prostorijama u tzv. „mladićkoj zgradи“, odvojeni od zatvorenika kriminalaca. Sem toga, bili su oslobođeni prinudnog rada i bilo im je dozvoljen izvesni „kulturni život“ (priredbe, obeležavanje pojedinih datuma iz istorije međunarodnog radničkog pokreta, unošenje literature koja nije bila ideološki „sumnjiva“, itd). Sredinom tridesetih, uprava zatvora bila je prinuđena da napusti dotadašnju praksu kažnjavanja političkih zatvorenika: postom, tvrdoležom, tamnim zatvorom, kratkim vezivanjem, okovom, duplim okovom, ludačkom košuljom itd. Najteži oblik kažnjavanja bio je višemesečni boravak u samotnom zatvoru (odn. samici), što će iskusiti i Dida de Majo. U to vreme nisu zabeleženi teži oblici torture nad mitrovačkim zatvorenicima, niti su zatvorski stražari sprovodili nasilje nad pojedincima (sve dok nije krvnički pretučen Leonardo Banker, komunista iz Tuzle, koji je umro od posledica batinanja, početkom 1937).

Paradoksalno, mitrovačka robija je omogućila brojnim jugoslovenskim komunistima iz različitih delova zemlje da se upoznaju, sklope snažna priateljstva, razmene mnoga iskustva i da učvrste vlastito revolucionarno opredelenje. Na robiji je među komunistima bilo brojnih sukoba na ličnoj i ideološko-puritanskoj osnovi, ali nikad na nacionalnoj i regionalnoj osnovi. (Tako npr. slovenački komunisti su od srpskih komunista preuzeli argo, tj. beogradski šatrovački govor, dok su se srpski komunisti u prisustvu slovenačkih zatvorenika suzdržavali psovki). Među zatvorenim komunistima postojala je izuzetna solidarnost. Tajni kaznionički komitet KPJ bio je na čelu najbrojnije i najuticajnije komunističke organizacije u čitavoj zemlji.

Predsednik kaznioničkog komiteta biran je tajnim glasanjem osuđenika komunista, što je bio kuriozitet u celokupnoj partijskoj organizaciji. Nekoliko uzastopnih godina predsednik kaznioničkog komiteta bio je kontroverzni Petko Miletić, stari crnogorski komunist i buntovnik, koji je nakon smene Milana Gorkića (u letu 1937), dotadašnjeg generalnog sekretara KPJ, važio za kandidata za novog generalnog sekretara partije jugoslovenskih komunista. Prema kazivanju Jovana Ševaljevića, Dida je bio „petkovac“, tj. zauzimao je stranu Petka Miletića u latentnom sukobu koji je tinjao u kaznionici između pristalica klasne borbe i u uslovima robije i tamnice, za šta se zalagala „ultraleva frakcija“ predvođena Petkom Miletićem

(rezultat ovog zalaganja bili su znatno poboljšani uslovi života političkih osuđenika, nakon 1934), i malobrojnijih pristalica Moše Pijade, koji je smatrao da se komunisti na robiji trebaju povinovati zatvorskim vlastima da bi sačuvali fizičko i duševno zdravlje za nastavak klasne borbe po izlasku na slobodu. (U pozadini sukoba je, zapravo, bila borba za pozicije u partijskom rukovodstvu). „Jer, dok klasni neprijatelj smatra da je robijom onemogućio i umrtvio najaktivnije kadrove partije, prava boljevička linija je da mi od robije napravimo školu klasne borbe, univerzitet komunizma u kome će se školovati i čeličiti najbolji kadrovi revolucije. Jer ovde, na robiji, koncentrisan je i zatvoren stvarni dinamit naše revolucije. (...) A Moša i likvidatorski oportunisti hoće, baš kako to naređuje klasni neprijatelj, da budemo robiјaši koji će se držati ‘kućnog reda’. Znači da budemo pasivno roblje! Pa to je ono zbog čega nas buržoazija i zatvara na robiju.“⁵⁹

Didu je na robiji posećivala Ela Almuli, nastavnica francuskog jezika i komunistkinja iz Beograda, devojka sa kojom će se venčati po izlasku sa robije. Ela je bila kćerka Sofije Almuli, potpredsednice Jevrejskog ženskog društva i prijateljice Jelene de Majo. „Moja sestra Ela ga je posećivala na robiji i stalno su se dopisivali. Sećam se da je originalni Dida pisma obično potpisivao sa *Dix Doigts*, što je igra reči, a ispod toga bi nacrtao brčiće.“⁶⁰ Najviše podataka o dvogodišnjoj robiji Dide de Majo u Sremskoj Mitrovici nalazimo u „Razgovoru sa Didom Demajom“, koji je 1959. zabeležio publicista Sava Kržavac, za potrebe dvotomne publikacije o komunističkoj martiriji u zatvorima Kraljevine Jugoslavije (*Robija, I-II*, Beograd 1968), koju će Kržavac sa Ljubišom Ristovićem objaviti u narednoj deceniji. (Podaci Dide de Majo nisu uvršteni u ovu publikaciju).

U razgovoru sa Kržavcem, Dida govori o načinima na koji su zatvorenici komunicirali sa članovima KPJ na slobodi (pisanje tzv. nevidljivim mastilom, izrada kofera sa duplim dnom, pravljenje lažnih dopisnika), koje je osmišljavao upravo on. „Kad dođeš u robijašnicu kofer ostaviš u upravi. I on je stajao gore u mladićkoj zgradji na tavanu. Mi smo imali [duple] ključeve tih prostorija. I mi smo tamo upadali, ‘dizali’ te koferе i donosili u sobe. U sobama smo pravili sa raznim gumenim češljevima one ‘škotske’ hartije kojima su koferi postavljeni. Koferi imaju unutra uvek neku šaru.

⁵⁹Antun Kolendić, nekadašnji mitrovački zatvorenik, parafrazira Petka Miletića, videti: A. Kolendić, *Ko je bio Petko Miletić*, *Duga*, 404, Beograd, 19.8.1989, str. 92. O sukobu dve frakcije među zatvorenim komunistima u kaznionici, viditi: Slobodan Nešović, *Moša Pijade i njegovo vreme*, Beograd, 1968.

⁶⁰Jaša Almuli, pismo autoru, London, 26.1.2005.

(...) I onda pravili smo takve hartije i to za svaki kofer drugu, da se ne bi primetilo da koferi imaju istovetne hartije. Kada od uprave primiš kofer da staviš svoje civilne stvari, i šta ja znam, kad izlaziš, onda se unutra [u duplo dno] stavi [pisani] materijal koji treba poneti napolje.⁶¹ Takođe, zatvorenici su u kaznionicu uspeli da unesu radioaparat u delovima; naravno, skala radioaparata bila je fiksirana na frekvenciji Radio Moskve. Dida je u kaznionici nastavio sa izdavanjem rukopisne edicije „Okovani boljševik“. Svaki zatvorenik komunista imao je dužnost da tokom dana prepiše određenu dužinu teksta za potrebe raznih ilegalnih kurseva. Sav pisani materijal skrivan je u podu kaznioničkih soba (da je ilegalni materijal kojim slučajem pronađen u nekoj od soba kaznionice, kažnjenici iz te sobe bi dobili po nekoliko godina dodatne robije). „Bilo je drugova koji nisu voleli da pišu i oni su govorili: 'Slušaj, daj da umesto tebe operem sobu, a ti meni to da napišeš.' Oni su voleli više da operu sobu nego da sednu i pišu. Za nekoga je to bilo teško. Sav taj materijal morao je da se prepiše, da bi ga kasnije umnožavali, jer smo došli do želatina, mastila. itd. To je bilo kasnije, dok smo, kako se to kaže mogli da 'uvezemo'. U prvo vreme sve se to radilo rukom. (Sava Kržavac: 'Crvene makaze', jel' se tako zvao list za humor [koji si izrađivao]?) Da. Novine su se tako zvale radi toga što obično neko na sastancima počne da davi, pa ga tupi, pa ga tupi, a mi mu onda sugerišemo da skrati – otuda naziv 'Crvene makaze'. (...) Za skrivanje materijala bilo je vazda skrovišta. Skrovištima je rukovodio Aca Milošević, inače parketarski radnik iz Beograda. On je, dakle, bio parketar i on je prvi počeo da pravi te rupe u podu. To je bio jedan način. A drugi je bio u daskama ispod prozora, gde smo, takođe, pravili rupe.“⁶²

Dida je bio član „tehnike“ mitrovačkog kaznioničkog komiteta KPJ. Članovi „tehnike“ su radili na šifrovanju pisama koja su tajno upućivana iz kaznionice, kao i na dešifrovanju ilegalno pristiglih pisama. Ovaj rad je obavljan u umivaonicama u nekoj od soba kaznione (naime, svaka soba je imala prostoriju koja je simulirala kupatilo; ta prostorija bila je odvojena zidom od ostatka zatvoreničke sobe, tako da su saradnici „tehnike“ u slučaju iznenadnog upada stražara imali dovoljno vremena da sakriju kompromitujući materijal).

Slovenački komunista Milan Apih je u mitrovačkom zatvoru važio za prvorazrednog organizatora razonode. Tzv. „priredbe“ organizovane su po

⁶¹AJ, MG-2240, str. 6.

⁶²Isto, str. 10-11. Nije sačuvan nijedan primerak ilegalnog humorističkog rukopisnog časopisa *Crvene makaze*, koji je uređivao i izrađivao Dida de Majo.

Apbihovim zamislima najčešće nedeljom u vreme robijaških „šetnji“. „Imali smo jedno vreme 'cirkus'", ističe Dida de Majo. „Cirkusom" je rukovodio Milan Apih. On je bio genije za te stvari, mada kad mu vidiš lice, izgledalo je sasvim neduhovito, mrtvo. Ali on je bio neverovatan za te stvari. On je obično svirao, bio je i konferensije. Obuče se u klovna i odjedanput u sred robijašnice pojavi se kao pravi klovni; neku čarapu smo mu stavili, pa smo mu onda stavili neki cvet uz ono odelo belo robijaško, pa mu 'udarili' zelene tufne, i kad su ga videli stražari – oni da padnu u fras. (...) Nas je bilo oko četiristo komunista u zatvoru. To su bili ljudi svih mogućih profesija, svih mogućih znanja, i nije bilo tih stvari koje nismo mogli da napravimo. Na primer, mi smo od kuhinjskih noževa napravili rende, pa smo napravili čitav orkestar, pa smo napravili harmonijum, pa smo napravili bubanj. Kad se drugovi slože, nema te stvari koja ne može da se napravi.“⁶³

Zahvaljujući sačuvanom tekstu *Razgovora sa Didom Demajom*, koji je zabeležio Sava Kržavac, znamo za jednu inscenaciju Dide de Majo i Milana Apicha u improvizovanom „pozorištu“ mitrovačke robijašnice. „Za vreme rata u Abisiniji bila je jedna ovakva tačka na toj priređbi. Bila je napravljena bina od klupa... Tada je uprava dozvoljavala da se zatvorenici bave pozorišnim stvarima. (...) Odjedanput pojavi se jedna grupa 'Abisina-ca' namazana sasvim crno, sa crvenim usnama. Imali su svi crvene leptir mašne, bele robijaške pantalone i bele košulje. I napravili smo im žirade. I sada pita ih Apih: 'Odakle ste stigli?' 'Eto, mi smo Abisinci.' Tada je prisustvovala [predstavlja] i uprava ili neko iz uprave. I ovaj nastavi: 'Mi smo Abisinci i tamo su nas bombardovali.' Ovaj ih pita: 'Šta ste po profesiji?' Oni kažu: 'Mi smo muzičari, ali uništili su nam sve instrumente.' Apih odgovori: 'Ništa, nabavićemo svima vama instrumente. Šta znate da svirate?' (Među 'Abisincima' bio je tada i [Otokar] Keršovani. I sada da imamo sliku Keršovanija ofarbanog sasvim u crno, to bi bilo jedinstveno...). Apih kaže: 'Zovite mi nekog iz tehničkog aparata. Nabavite im instrumente.' Stražari nisu znali šta to znači. I onda dođe jedan iz 'tehničkog aparata' sa malim koferčetom, i stavi ga pred publiku. A na tom koferčetu smo napravili sve moguće etikete hotela iz inostranstva. Sad ovaj [iz 'tehničkog aparata'] pita: 'Šta vam treba i u šta svirate?' Jedan odgovori: 'Ja sviram trubu.' Onda onaj izvadi trubu, veliku trubu, a malo koferče. Oni robijaši [iz publike] gledaju. I onda ih onaj dalje pita šta sviraju. Jedan odgovori – mandolinu. Onda onaj izvuče [mandolinu iz koferčeta], a ljudi se čude kako to izvlači. Taj kofer je u stvari bio napravljen ovako. Imao je tri strane

⁶³Isto, str. 12-13.

[umesto četiri]. Ovde je poklopac, ovde je bio prazan... Kada smo ga postavili na pod bine, uklonili smo klupu i umesto nje stavili jednu pokretnu dasku, a jedan drug se podvukao [ispod bine] i on im je dodavao [instrumente]. To je za ljude bilo zapanjujuće. Onda se ispostavilo da imamo više instrumenata nego što imamo svirača. Ovaj ih opet pita: 'Šta hoćete? Hoćete li jednog svirača?' Oni odgovore: 'Trebalo bi, jer sada nema ko da svira.' Ovaj kaže kako će 'tehnika' to da nabavi. Zavuče ruku u koferče i izvadi Vilhara. On je bio mali rastom. Onda uzme kofer i izade napolje, a onaj ispod bine prethodno gurne dasku. I niko nije znao kako smo to izveli. Tamo na robiji je bilo ljudi koji godinama nisu videli nijednu predstavu i u opšte nisu znali za takve trikove."⁶⁴

Milan Apih je u kaznionici tajno fotografisao kažnjenike ilegalno unešenim fotoaparatom. Fotografisanje je obavljano najčešće za vreme tzv. zatvoreničke šetnje, u krugu kaznionice, ili u ćelijama, van domašaja stražara. Fotografije su potom izrađivane u umivaonici.

Prisustvo Dide de Majo zabeleženo je na dve sačuvane grupne fotografije iz mitrovačke kaznionice, koje su publikovane nekoliko puta, međutim, njegov lik, iz nama nepoznatih razloga, nije do sada bio identifikovan na valjan način. Na jednoj od njih (koju prilažemo u tekstu) zamenjen je sa zagrebačkim komunistom Marijanom Stilinovićem, dok na drugoj sačuvanoj grupnoj fotografiji iz mitrovačke robijašnice, najčešće nije ni identifikovan (sem u jednoj publikaciji Jevrejskog istorijskog muzeja), verovatno zbog prisustva njegovog imenjaka Davida-Dače de Majo (1908-1942), obućara i komuniste iz Beograda. Zanimljivo je da na ovoj drugoj fotografiji među mitrovačkim zatvorenicima možemo videti još jednog beogradskog komunistu koji je pripadao familiji De Majo; reč je o Neftaliju-Nidži de Majo (1905-1941), činovniku iz Beograda, koji će kao i Dača de Majo poginuti kao partizan u borbi protiv nacističkog okupatora, početkom ustanka.⁶⁵

U razgovoru sa Savom Kržavcem, Dida na lep način (*prefinjena osećajnost* Dide de Majo koju je pominjao Moni de Buli) evocira uspomenu na dvojicu mitrovačkih robijaša komunista, osuđenih na dvadesetogodišnju robiju. Reč je o Spasoju Stejiću, nesuđenom atentatoru na kralja Alexandra Karađorđevića 1921, i o Lajošu Čakiju (Lajos Csaki), jednom o osuđenika na Vidovdanskom procesu 1921, na kome je osuđen kao navodni

⁶⁴Isto, str. 13-14. Napominjemo da „Razgovor sa Didom Demajom“ nije autorizovan i da je zabeležen uz obilje stenografskih grešaka. Čini se, takođe, da su pojedini delovi razgovora ispušteni iz teksta.

⁶⁵Fotografije se čuvaju u Arhivu Jugoslavije, u Fondu Moša Pijade (AJ, 513-42-1-7).

Zatvor u Sremskoj Mitrovici, 1936. S leva na desno: Dida de Majo, Otokar Franko, Vladimir Sečka, Milan Apih, Moša Pijade. Fotografija se čuva u Arhivu Jugoslavije u Beogradu. Dida je na ovoj fotografiji, koja je publikovana nekoliko puta, uvek greškom identifikovan kao Marijan Stilinović.

Stejićev pomagač. „Stejić me je impresionirao jer je imao noge dole tanke kao trkački konj. To je sve od okova. On je sedam godina nosio okove. Sa Stejićem je bilo dosta teško uspostaviti kontakt. Ja sam dosta proveo u samici, jer neko ko duže vremena provede u samici tiho govori. Izgubio si kontakt i ne razgovaraš sa ljudima. Navikao si da budeš sam. Stejić je navikao da živi svojim sopstvenim životom i bio je vrlo kratko vreme sa nama [u zajedničkim prostorijama] i nije mogao da se privikne. Kada je imao nešto sa sobom da razgovara, on onda često legne u krevet i ispod čebeta nešto priča. Posle, kad je otisao, onda je s vremenom na vreme, slao neke bukete cveća od hartije. To je stalno pravio i molio stražare da nam donesu.⁶⁶ (...) Čaki je bio malog rasta. Sed. Beo. Kao što deca zamišljaju boga. Otprilike, tako je izgledao Čaki. Imao je bele brkove. Suv. Mali. Imao je oči stare, tako sed izgledao je za nas kao bog i imao je neke svetlo plave

⁶⁶Jednu takvu ružu od hartije, koju je načinio Spasoje Stejić, Oskar Davič je 1936. doneo sa robije i poklonio Marku Ristiću. Napominjemo da je Spasoje Stejić bio jedan od onih mitrovačkih zatvorenika koji su u početkom leta 1941. kroz prokopani tunel pobegli na slobodu, i na taj način izbegli smrt. Međutim, smrt ga nije mimošla na Sutjesci, dve godine kasnije.

oči kao dva nezaboravka. U svetlom licu svetleće plave oči, jako fine, plamene. I vidiš iznad svega, ne vezan ni za šta, ništa to ne može da slomije. Bio je tada već šlogiran. Mi smo ga povili. Bio je dugo na robiji. Desna ruka mu je visila. Govorio je loše srpski. Bio je Mađar. Kaže: 'Ja star čovek. Moja desna ruka ne može, ali leva pušku može da drži.' Dobar je bio Čaki. I Čaki je završio, otprilike ovako: za vreme kupanja, tako smo čuli, on tada nije bio sa nama, on se kupao u kadi. Da li se on okliznuo, da li su ga [stražari] gurnuli, tek Čaki se udavio u kadi..."⁶⁷

Mitrovačka robija je uticala na definitivno opredelenje Dide de Majo za komunistički pokret, što će presudno odrediti njegov potonji život.

5.

"Tada je naišla Mira Šoten i Dida joj nije odoleo."

Dida de Majo je izašao sa dvogodišnje robije, aprila 1937. Nekoliko meseci po izlasku na slobodu venčao se sa Elom Almuli. Ela je bila saradnica protofeminističkog časopisa „Žena danas“, koji je tada izlazio pod uredništvom Olge Timotijević. Dida je sredinom 1937. načinio nov logotip časopisa, i po podacima Pavla Popovića, izradio nekoliko naslovnih strana časopisa „Žena danas“. Elina mlađa sestra, Rašela (Šeka) Almuli, bila je velika ljubav Đorđa Jovanovića. U to vreme Dida je „zamenik sekretara poluilegalnog Kulturno-prosvetnog odbora Beograda, čiji je sekretar bio Đorđe Jovanović Jarac.“ Dida u tom periodu „radi sa Radojicom Živanovićem Noem na inscenaciji pozorišnog dela Irwina Shawa 'Sahranite mrtve' koje je tada izvođeno u Radničkom domu.“⁶⁸

Nastavlja saradnju sa ilegalnom komunističkom organizacijom u Beogradu. Blizak je sa članovima partijske celije koju je organizovao književnik Đorđe Jovanović Jarac (članovi celije bili su slikar Đorđe Andrejević-Kun, književnik Jovan Popović, vajar Vladeta Piperski i slikar Mirko Kujačić). Vladimir Živančević se seća da je Dida de Majo u to vreme poklonio jednu sliku Đorđu Jovanoviću. „Zvala se 'Mesečina' i odisala je nekakvom kosmičkom mistikom i tišinom. Umesto mesečevih zraka preko platna su bile razapete žute strune neke stare violine. Majstorski izvedeno. Jedna njegova slika sa sličnom tematikom, nešto manjeg formata, nalazila se u posedu Dušana Matića.“ (Ističemo da se ovim slikama zagubio svaki trag). Takođe, Živančević pominje: „Dida je odlično poznavao, u ono

⁶⁷J, MG-2240, str. 24-25.

⁶⁸Pavle Popović Crni, Izjava, 25.9.1964.

vreme za nas nedostupnu, špansku poeziju. I danas čuvam knjigu koju mi je poklonio – zbirku Fray Louis de Leona.”⁶⁹

Dida je odlazio i u Smiljanicevu 15, u kuću književnika Ljubiše Jocića, pesnika i izrazitog individualca koji je 1929. odbio saradnju sa beogradskim epigonskim nadrealističkim serklom, odn. sa „beogradskom bretonovsko-papskom filijalom”, kako je govorio Jocić. „U kući Ljubiše Jocića je uvek bilo veoma živo, dolazili su i odlazili pisci, pesnici, izdavači i kritičari, slikari i muzičari, boemi i profesori, nezadovoljnici i srećnici. Od komunista su u tom društvu bili Branko Šotra, Đorđe Jovanović Jarac, Milovan Đilas sa Mitrom Mitrović, Radovan Zogović, Julka Mešterović, Dida de Majo i drugi. Đilas i Mitra su jedno vreme stanovali u Jocićevoj kući.”⁷⁰ Živančević napominje da je Đorđe Jovanović dolazio u sukob sa Đilasom oko pitanja nadrealizma i socijalne literature, i navodi da se Đilas po tom pitanju sukobio i sa Didom de Majo, Ljubišom Jocićem i Dragutinom Gutom Kostićem (višestruko hapšenim komunistom, advokatom i pesnikom, i takođe, nepriznatim nadrealistom, zapravo nadrealistom pre programskog okupljanja beogradskih nadrealista). O Đilasovom sukobu sa Didom de Majo nemamo konkretnih podataka. Verujemo da Didi de Majo nije impnovao Đilasov barbarogenij (Đilasa je Tito 1938, kao dvadeset sedmogodišnjaka, kooptirao u Politbiro KPJ), niti Đilasovo autoritarno ponašanje prema partijskim drugovima (privid Đilasovog autoriteta objašnjavan je „mitrovačkom reputacijom”; napominjemo da su Dida de Majo i Milovan Đilas početkom 1936, nekoliko meseci bili jednovremeno na robiji, gde je De Majo mogao pobliže upoznati ovog mladića). Ponešto o sukobu Đilasa sa Oskarom Davičom svedočio je sam Davičo. Đilas je ovog pjesnika marta 1939. javno nazvao „trockističkim prirepkom i policijskim plaćenikom” i na taj način iznudio „bojkot” nad Davičom od strane članova KPJ.⁷¹

⁶⁹Vladimir Živančević, *n.d.*, str. 182.

⁷⁰Vladimir Živančević, „Jedan čudan život u zemlji Srbiji”, (priredio Slobodan Kljakić), *Politika*, Beograd, 23.1.1997.

⁷¹Oskar Davičo, „Ćorci 'levorukih' revolucionara. Pismo povodom jednog pisma”, *Svijet*, Sarajevo, 3.3.1981. Takođe, videti Davičovo apokrifno „Pismo Titu i objašnjenje” (*Dalje*, II, 5-6/1983, Sarajevo 1983, str. 99-118). Davičovo „objašnjenje” ovog pisma nije apokrifno (za razliku od navodnog „pisma Titu iz 1940.”) i predstavlja dragoceno svedočanstvo. O Đilasovom predratnom autoritarnom odnosu prema aktivistima KPJ, videti: Milka Žicina, *Sve, sve, sve*, Zagreb, 2002, str. 319-320, kao i „*Pismo Zije Dizdarevića Miroslavu Krleži*” (*Sarajevske sveske*, III, 6-7/2004, Sarajevo, 2004). O Đilasovom autoritarnom odnosu prema članovima KPJ u redovima partizanskih ustanika (npr. prema Guti Kostiću), videti: Vladimir Dedijer, *Veliki buntovnik Milovan Đilas*, Beograd, 1991, str. 263-281; Vera Muškatelo, „*Pavle Popović Crni. Intervju*”, *Intervju*, Beograd, 8.6.1990, str. 44.

U drugoj polovini 1937. Komunistička partija je angažovala Didu de Majo na izradi lažnih putnih isprava za jugoslovenske dobrovoljce koji su nameravali da se priključe španskoj republikanskoj vojski (velik broj onih koji su nameravali da odu u Španiju bili su progonjeni od strane policije boraveći ilegalno u većim gradovima Jugoslavije i nisu smeli koristiti prava imena na ličnim dokumentima i putnim ispravama). On i nekolicina grafičkih radnika komunista, učestvovali su u falsifikovanju preko stotinu pasoša; rad na krivotvorenu putnih isprava ovakvog obima predstavlja jedinstven primer u istoriji KPJ. Ovo je redak period Didinog života o kome je on sam ostavio nešto više pojedinosti.

„Prvo smo pristupili vodenju pasoša od nekompromitovanih simpatizera, na kojima su menjane fotografije. Prikupljeni su istekli pasoši na kojima smo sami obnavljali vize, koje smo crtali, pa prenosili preko smese ili gravirali na drvetu, ali sve je to bio dug i veoma komplikovan proces. Baš negde u to doba je izašao iz zatvora drug Čeda Kapor, grafički radnik. Mi smo se odmah po njegovom izlasku povezali. (...) Kao grafički radnik, poznavao je niz drugova iz grafičke struke i imao razgranatu mrežu simpatizera i znanaca u gotovo svim grafičkim preduzećima i ustanovama. On me je povezao sa drugom [Borom] Pockovom, Srbom Andrejevićem, Mocom Ziraimovom i drugima. Sa Čedom i Pockom smo tada proanalizirali čitavu situaciju i mogućnosti na koji način da dođemo do pasoša i potrebnih pečata. Pristupili smo preko raznih kanala ispitivanju procesa proizvodnje pasoša u državnoj štampariji i kontroli te proizvodnje, jer je bilo neobično važno da se ne primeti nestanak veće količine putnih isprava, što bi moglo da dovede do izvesnih promena u načinu obeležavanja pasoša i time doveđe u opasnost bezbednost drugova koji su se njima koristili. Proverom smo utvrdili da se proveravanje, brojanje i numerisanje putnih isprava vrši tek po njihovom završetku, tj. kada su one definitivno povezane, dok se nije vršila kontrola u vraku, tj. u fazama samog procesa proizvodnje. Prema tome, naš prvi deo plana bio je napravljen. Trebalo je ‘dizati’ iz štamparije unutarnje štampane listove pasoša, štancovane korice za pasoše, platno za povez, celofan za perforaciju na naslovnoj strani pasoša, konac kojim su pasoši bili prošiveni. Prema tome, sav materijal bio je istovetan kao na originalnim pasošima. Uporedo sa tim poslom smo izvršili proveru numeracije putnih isprava i utvrdili brojeve namenjene pojedinim srezovima. Zatim smo pristupili nabavci otiska pečata i potpisa pojedinih srezova. Drug Pockov, kao slovoslagač, pristupio je organizovanju nabavki potrebnih slova – koja su se morala ‘dizati’ iz velikog broja beogradskih štamparija – i slaganju samih pečata, dok je drug Čedo Kapor organizovao izradu

potrebnog kalupa za izliv gumenih otisaka. Takozvane suve pečate nam je radio nešto graver drug Radovanović, a nešto ja sam. Neke potrebne klišće nam je napravio brat druga Andrejevića Kuna, Andra, koji je tad imao svoju cinkografiju. Mi smo tada na taj način uspeli da napravimo oko 150 pasoša, od kojih oko 60 latinicom, i sve potrebne pečate [za pasoše]. Sa tih 60 [latiničnih] komada i potrebnim pečatima smo snabdeli hrvatsku [komunističku] organizaciju. Usled hitnosti posla, nije se naravno mogla održati potrebna konspiracija. Morali smo da se sastajemo gotovo svakodnevno. Dobar deo drugova, koji su radili na tom poslu su se poznavali međusobno, a neki i stanovali zajedno. Ja sam odmah u samom početku obavestio predstavnika Partije o nemogućnosti održavanja potrebne konspiracije i dobio od njega saglasnost, da će svi drugovi koji su radili na tom poslu dobiti saglasnost da odu za Španiju, što je još više stimulisalo njihovo zalaganje. U prvo vreme smo radili u zajedničkom stanu druga Čede Kapora, koji je u jednoj sobi, koja se nalazila u Radničkoj ulici, stanovaо sa još četiri-pet drugova. U toj sobi je bilo tako malo mesta da ako bi hteli da zasednu oko stola da rade ili obeduju, morali su uglavljenim čekrcima na plafonu da podignu krevete, a ako su hteli da legnu, to bi isto učinili sa stolom i klupama. Kad je stan u jednom trenutku postao malo nesiguran, onda smo privremeno, na dan-dva, bili prebacili materijal kod drugarice Nune [Drage Stanišić], slavne tetke Đorda Jovanovića Jarca, koji se tada nalazio u zatvoru Suda za zaštitu države. Odande smo jedan deo materijala bili, takođe privremeno, sklonili kod druga Glede, firmopisca, koji je imao radionicu sa stanom na tavanu jedne zgrade pokraj Četvrte muške gimnazije. Tamo smo se zadržali vrlo malo, jer sam ja u međuvremenu bio našao dobro, nekompromitovano sklonište u ateljeu skulptora druga Piperskog, koji se nalazio u onoj staroj zgradi do Dositejeve škole u Jevremovoj ulici, a u kojoj su tada stanovali umetnici (reč je o zgradici u kojoj se danas nalazi Pozorišni muzej, *prim. aut.*). Tamo smo bili napravili jedno zgodno sklonište ispod samog krova, a kome smo pristupali preko lođe ateljea. Neki rezervni materijal je bio uzidan pogodno u nekim statuama.⁷²

⁷²Dida De Majo, *Bez naziva*, Beograd, 11.3.1955. Ovaj dosad neobjavljeni tekst (tri kucane strane) sačuvala je Vesna Demajo, i to je jedan od svega nekoliko sačuvanih kraćih tekstova, čiji je autor njen otac. Nepoznati su razlozi nastanka ovog teksta. Moguće je da je Čedo Kapor zamolio svog dobrog prijatelja da opiše period ilegalnog rada u „partijskoj tehnici“, jer Čeda Kapor je u to vreme pisao članak o ovom radu, namenjen zborniku *Jugosloveni u Španiji* (Sarajevo, 1959). Zanimljivo je da je Dida istog dana kada je napisao ova sećanja (11.3.1955), takođe napisao dva pisma (koja su sačuvana), jedno namenjeno upravo Čedi Kaporu, i drugo namenjeno Parižaninu po imenu Nando de Gègévizky, čija nam ličnost ostaje nepoznata.

„Materijale i sve tragove prve ilegalne partijske tehnike za izradu pečata i pasoša sklonili smo na sigurna mjesta. Nešto je pohranjeno na mansardi škole 'Vojislav Ilić', gdje su imali svoja ateljea Đorđe Andrejević Kun i Mirko Kujačić. Mogla je, nesumljivo, iskrasnuti potreba za novim pečatima i novim ispravama. Dida de Majo predao je dalje pasoše, koji su bili namenjeni partijskim organizacijama u Beogradu i Valjevu. Na mene je pao izbor da zajedno sa Pockovom odnesem pasoše odredene za Zagreb i Hrvatsku.“⁷³ (Deo materijala iz ove ilegalne radionice, jedinstvene u istoriji KPJ, čuva se u Vojnom muzeju u Beogradu).

Nakon okončanja izrade lažnih pasoša, krajem 1937. u stanu Sofije Almuli održan je sastanak desetak beogradskih komunista. Sastanak je kamufliran insceniranim svadbom Dide de Majo i Ele Almuli. „Između ostalih na venčanom ručku su prisustvovali, profesor Boža Kovačević, književnik Đorđe Jovanović Jarac, publicista Veselin Masleša, Mirko Dorović, Srba Andrejević, Ina Kušić, Nikola Todorović, Čedo Kapor, Boro Pockov i ja [Rade Kušić]. Tu je, takođe, bio i istaknuti revolucionar Mesud Mujkić. Na dnevnom redu je bilo pitanje odlaska u Španiju. (...) Međutim, na tom sastanku je odlučeno da iz Beograda u Španiju ide grupa mladih grafičkih radnika, Čedo Kapor, Bora Pockov, Maksim Milić i Srba Andrejević, a ostali kasnije.“⁷⁴

Brak sa Elom Almuli nije dugo trajao. Dida i Ela su se razdvojili ubrzo nakon venčanja. Jaša Almuli navodi da je njegova sestra Ela zbog toga patila. („Dida je bio izuzetno lep čovek. Imao je plave oči i crnu talasastu kosu. To je dopunjavao velikim ukusom, odnosno elegancijom u oblačenju.“) „Tada je naišla Mira Šoten i Dida joj nije odoleo.“⁷⁵ Bio je to početak velike ljubavi. Mlada studentkinja anglistike zaljubila se u lepog i neobičnog muškarca. Mira Šoten je bila, kako navodi Jaša Almuli, „Jevrejka

⁷³Čedo Kapor, *Jedan partijski zadatak, Jugosloveni u Španiji*, Sarajevo, 1959, str. 123.

⁷⁴Rade Kušić, „Beogradska omladina i borba u Španiji“, *Španija (1936-1939)*, I-V, Beograd, 1971, str. V/287-289.

⁷⁵Jaša Almuli, pismo autoru, London 26.1.2005. Napomena: Ela Almuli potom odlazi u Valjevo gde radi kao nastavnica francuskog jezika i gde će biti ranjena od strane žandarmerije u antirežimskim demonstracijama. Porodica Almuli je jedna od tek nekoliko beogradskih jevrejskih porodica koja je neokrnjena preživela holokaust. Ela je 1941. u italijanskom logoru Feramonti, gde je u internaciji boravilo nekoliko stotina jugoslovenskih Jevreja (kojima je internacija, zapravo, spasila živote), upoznala Zagrepčanina Alberta Flajšmana, za koga će se kasnije udati. Ela Almuli Flajšman (rođ. 1912), umrla je 1972.

izuzetne i pomaоo egzotiчne lepote", misleći na njenu izrazito lepu mediteransku fizionomiju i zagasit ten, tipičan za levantiske žene (iako je Mira bila aškenaskog porekla). Rođena je 1916. u Slavonskom Brodu, odakle je njena porodica, početkom dvadesetih godina, doselila u Beograd. Mira je bila kćerka imućnih roditelja; njen otac, trgovac Bruno Šoten, bio je član predsedništva beogradske aškenaske Jevrejske veroispovedne opštine.

Lažnim putnim ispravama namenjenim jugoslovenskim dobrovoljcima u Internacionalnim brigadama, uspelo se koristiti svega nekoliko osoba: Čedo Kapor, Bora Pockov i Mesud Mujkić.⁷⁶ Čitava organizacija prebacivanja jugoslovenskih dobrovoljaca zaustavljena je nakon što je Ljudevit Trilnik, bivši zagrebački komunist, policiji odao pojedinosti o organizaciji. O Trilniku znamo da je nakon povratka sa studija iz Praga bio uhapšen i nakon mučenja pristao da radi za policiju, uz bogatu novčanu nadoknadu. Vojka de Majo napominje da je ovaj policijski provokator „bio poreklom iz Subotice, Jevrejin po narodnosti. Trilnik je bio na robiji u Mitrovici i tamo su ga zvali Bebica. Na Trilnika je pala sumnja da je policijski dostavljač zbog toga što je živeo na visokoj nozi. Moj brat mi je rekao da Trilnik ima luksuzan stan i da je video u njegovim ormanima dvadeset pari odela!“⁷⁷ Policija je od Trilnika početkom 1938. dobila podatke o Didinim aktivnostima. „Kada je policija ponovo došla da ga traži, Dida je iskočio iz svoje garsonjere u Kosovskoj ulici 32 kroz mali ovalni prozor na ulicu, dok su policajci lupali na vrata.“⁷⁸ Vest da je Dida zbrinut na sigurnom, trebala je do porodice De Majo dospeti na posredan način, preko Bože Rafajlovića, učenika Prve beogradske gimnazije. Naime, Božina baka po majci, Regina, koja je živela u kući Božinih roditelja, bila je Didina tetka, odnosno sestra Didinog oca Solomona. „Ja sam tada bio gimnazijalac i sećam se da sam od moje profesorke botanike Zagorke Vujaklije tada dobio 'zadatak' da prenesem mojoj majci samo to da je Dida zdrav i da je sve u redu.“⁷⁹ Boža Rafajlović se priseća da je Dida za njega bio „porodični mit“ i da je tada pitao baku „ko je, zapravo, taj čovek“. Baka Regina je odmah nula rukom i kazala da je Dida „crna ovca u familiji, jedna budala koja radi

⁷⁶ „Mujkić je pre toga (tj. pre ilegalnog povratka u Jugoslaviju 1937, prim. aut.) boravio u Sovjetskom Savezu. On mi se poverio da iz Sovjetskog Saveza šalju pojedine ljudе u Španiju i da su ti ljudи u stvari osuđeni da u Španiji poginu. I za sebe je rekao da je vrlo verovatno da će poginuti u Španiji, što se i desilo. Nije mu se išlo, ali je ipak otišao.“, IAB, MG-25, Razgovor sa Vojkom Demajo

⁷⁷ IAB, MG-25, str. 19.

⁷⁸ Jaša Almuli, *Život i stradanje naših Jevreja*, Politika, Beograd, 14.5.1989.

⁷⁹ Jaša Almuli, *Živi i mrtvi. Razgovori sa Jevrejima*, Beograd, 2002, str. 413-414.

svašta...⁸⁰ U porodici se o Didi zaista govorilo kao o crnoj ovci, tj. boemu i komunisti, pri čemu se očigledno mislilo na njegovu robiju, razvod braka i nesposobnost da nade „ozbiljan posao“ kao njegova starija braća.

Dida de Majo je nakon pokušaja policije da ga uhapsi, prešao u ilegalnost. „Bio sam prvo nekoliko meseci u valjevskom okrugu. Pošto sam i tamo bio hapšen i pobegao ispred žandara, došao sam ilegalno u Beograd. U Beogradu sam od predstavnika Partije dobio nalog da emigriram i ispitam mogućnost prebacivanja morskim putem za Francusku, Španiju, kao i korišćenje morskih puteva za partijske svrhe. Preko Splita, gde sam ilegalno boravio, prebacio sam se ilegalno za Alžir, a odande za Francusku.“⁸¹ Jovan Ševaljević se seća da mu je Dida pričao kako se „pre nego što je emigrirao krio u nekim selima. Zatim, bio je jednom u Vršcu; odseо je u nekom pansionu koji je držala jedna starija žena, ali ga je policija nanjušila. Vlasnica pansiona mu je kazala: ‘Savetujem vam da se sklonite. Tražili su vas neki ljudi koji su hapsili Žarka Zrenjanina.’“⁸²

Prilikom pokušaja hapšenja Dide de Majo, policija je isledivala i zastrašivala njegovu sestruru. „Policija me je tri dana držala u kućnom privtoru. Odmah uspostavljam vezu s bratom, skrivam ga po Beogradu i unutrašnjosti, držim vezu između njega i partije i najzad ga preko Splita prebacujemo za Francusku. U velikom strahu da nam je policija na tragu, da će nešto odati, zatim stalna i dosadna zapitkivanja majke i braće što je sa bratom i gde je [on], večito prebacivanje da će zbog mene svi nastradati, da su bratu [Samuilu], advokatu, zbog mene zatvorena vrata u Upravi grada Beograda i Ministarstvu unutrašnjih poslova i da će mu uskoro zatvoriti vrata i na sudu, dovode me do takvog stanja da me lekari šalju u sanatorijum u Vršac, odakle bežim posle deset dana. Iscrpljena i fizički i psihički, pod fiks-idejom da me stalno prati policija, izjavljujem drugovima [aktivistima KPJ] da ne mogu više da radim, da sam se nahvatala straha i da me izvesno vreme ostave da dodem sebi.“⁸³

Ilegalnim odlaskom iz domovine, započinje nov period u životu Dide de Majo – sedam godina emigracije u Francuskoj, od toga pet godina pod nacističkom okupacijom. U Beogradu ostaju njegova majka i dvojica starije braće, koje više nikad neće videti, kao i njegova velika ljubav, Mira Šoten, kojoj je obećao da će se vratiti (oni jedno o drugom tokom rata neće čuti ni

⁸⁰Razgovor Bože Rafajlovića sa autorom, Beograd, 8.1.2005.

⁸¹Dida DeMajo, Kratka biografija, 8.1.1959.

⁸²Razgovor Jovana Ševaljevića sa autorom, Beograd, 22.6.2005.

⁸³AS, CK SKS, PD, OK Savski Venac, Vojka de Majo, Biografija

jednu vest; prema porodičnom predanju, Mira je 1938, ili naredne godine, posetila Didu u Parizu). Rat je uništio ne samo živote njegovih najmilijih, već i materijalne dokaze o umetničkom radu Dide de Majo u Beogradu, pre odlaska u Francusku, 1938. Nijedna njegova slika iz perioda koji prethodi drugom boravku u Francuskoj nije sačuvana; verujemo da je njegov pariski prtljag prilikom povratka u Beograd 1932. brojao i radove iz prvog pariškog perioda (1925-1932), koji su zajedno sa njegovim predratnim beogradskim likovnim radovima uništeni tokom okupacije Beograda. Takođe, rat je uništio i većinu Didinih pisama porodici u Beogradu (znamo samo za dva sačuvana pisma, tj. razglednice iz Francuske, upućene Vojkinoj kćerki), kao i sva pisma Miri Šoten.

6.

*„Šaljemo vam ga od strane Politbiroa CK KPJ,
ali je veoma sumnjiv.“*

Dida de Majo je emigrirao u Francusku prema sugestiji rukovodstva KPJ, sa zadatkom da se javi Lovri Kuharu, slovenačkom književniku i članu Centralnog komiteta KPJ u emigraciji, koji je koristio pseudonim Prežihov Voranc, u Komitetu za pomoć republikanskoj Španiji u Parizu, iako je, kako za sebe Dida de Majo navodi u *Kratkoj biografiji*, krajem 1937. isključen iz članstva KPJ, i sem toga, iako je, prema svedočenju Pavla Popovića Crnog, jedan od članova Politbiroa CK KPJ uputio u Pariz negativnu karakteristiku Dide de Majo.

„Kad je Dida stigao u Pariz, posebnim kanalima iz Beograda je za njim otpošlata sledeća karakteristika: 'Šaljemo vam ga od strane Politbiroa CK KPJ, ali je veoma sumnjiv. Ima veze sa policijom'. Takvu karakteristiku poslao je za Demajom, Milovan Đilas. On je na isti način postupio i u slučaju Čede Kruševca, novinara 'Politike' koji je takođe pristigao u Pariz, da bi kao i Demajo, obavljaо zadatke po nalogu Mustafe Golubića. Zanimljivo je da karakteristiku koju je Đilas poslao za Demajom, nije našla na ozbiljan odjek, pogotovo ne u Komitetu. Ubrzo po dolasku Dide Demajo u Pariz, tamo je pristigao i novinar 'Politike' Vuk Dragović (takođe beogradski prijatelj Mustafe Golubića, *prim. aut.*). On se odmah sastao sa Prežihovom Vorancem i Didom Demajo, i u razgovoru sa njima saznao kakvu je karakteristiku poslao Đilas. Ni Voranc, ni [Boris] Kidrič takvoj oceni nisu pridali važnost jer su znali i od ranije kakvi su Didini kvaliteti (Kidrič i De Majo su se poznavali iz mitrovačke robijašnice, *prim. aut.*), njegova odanost i nezamenljivost u izradi falsifikovanih putnih isprava,

koje ni jedna granična policija nije mogla da otkrije. Posebno su se u to uverili u Parizu.”⁸⁴

Dida de Majo je svakako bio najveštiji falsifikator putnih isprava u ceklokunom tehničkom aparatu KPJ; takvu veštinu jedino je posedovao malo poznati Hivzija Čatović iz Peći, ali on je krivotvorio daleko manji broj pasoša; napominjemo da su se njihovi životni putevi ukrstili na robiji u Mitrovici i verovatno su učili jedan od drugog (sem toga, obojica su bili „petkovci”; Čatović je krivotvorio, između ostalog, i pasoš kojim je Petko Miletić, početkom 1938, preko Turske, dospeo u Sovjetski Savez, gde je likvidiran).

U drugoj polovini tridesetih u Parizu je živilo preko dve stotine hiljada stranaca. Odnos francuskih vlasti prema strancima, u odnosu na ostale evropske zemlje, bio je prilično liberalan. Svako od stranaca je mogao boraviti dva meseca u Parizu bez obaveze da za boravak traži odobrenje policije. Ovo je pogodovalo brojnim revolucionarima koji su u Francuskoj boravilo ilegalno, napose jugoslovenskim komunistima. Postojala je uhodana procedura: komunisti koji su ilegalno boravili u Parizu obično su svaka dva meseca menjali mesto boravka, i prema mogućnostima – pasoš.

U Parizu je u vreme Didinog dolaska bio u jeku sukob među predstavnicima KPJ u emigraciji. Bio je to odraz, nastavak, ali i novi tok ranih sukoba unutar jugoslovenske komunističke emigracije u Moskvi, kao i odjek sukoba kaznioničkog komiteta KPJ u Mitrovici sa rukovodstvom partije. U glavnom gradu Francuske zaostrava se sukob među jugoslovenskim komunistima na više relacija. Najpre između Ive Marića i Labuda Kusovca sa jedne strane i Rodoljuba Čolakovića, Sretena Žujovića, Lovre Kuhara (Prežihova Voranca) i Josipa Broza Tita sa druge strane. Iz ovog sukoba će Tito izaći kao pobednik. Nejasno je još uvek pod kojim je oklonostima Tito krajem 1938. u Moskvi zadobio poverenje nekolicine najkrupnijih funkcionera Kominterne. (Takođe, nejasno je zašto je početkom 1938. u Sovjetskom Savezu, odmah nakon dolaska iz Jugoslavije, uhapšen Petko Miletić, najozbiljniji kandidat za mesto generalnog sekretara KPJ). Izvesno je da Tito, kao jedan od rukovodilaca krnjeg Politbiroa KPJ, nije učinio ništa da zaštitи bilo koga od pripadnika jugoslovenske komunističke emigracije u Moskvi, koji su tada bili hapšeni i potom likvidirani u vremenu terora nad unutarpartijskom opozicijom.

Jedan od kandidata za mesto generalnog sekretara KPJ, Blagoje Parović, ubijen je u Španiji, jula 1937, pod nerazjašnjениm okolnostima.

⁸⁴Slobodan Kljakić, „Kako je likvidiran Mustafa Golubić“, [podaci Pavla Popovića Crnog], *Politika*, Beograd, 3.3.1993.

Pavle Popović Crni navodi da je Dida de Majo uz Prežihova Voranca i Borisa Kidriča, kao saradnik Komiteta za pomoć republikanskoj Španiji znao mnogo o delatnosti Titovih saradnika u Španiji. Josip Broz Tito je tokom 1938. uspeo da u Parizu izoluje Ivu Marića, starog dalmatinskog komunistu i dotadašnjeg člana Centralnog komiteta KPJ i njegovog prijatelja i odanog saradnika, beogradskog pravnika i starog crnogorskog komunista, Labuda Kusovca, takođe člana KPJ od osnivanja partije. Kusovac je do sukoba sa Titom obavljao dužnost sekretara jugoslovenske sekcije Komiteta za pomoć republikanskoj Španiji. Komitet je legalno organizovala i njime rukovodila Komunistička partija Francuske. Sovjetska obaveštajna služba nadzirala je rad Komiteta, i takođe, uz pomoć aktivističke mreže KPF, organizovala je ilegalno prebacivanje dobrovoljaca interbrigadista, preko španske granice. Jugoslovenska sekcija Komiteta za pomoć republikanskoj Španiji osnovana je februara 1937. Nakon što je samozvano rukovodstvo KPJ u Parizu sredinom 1938. opozvalo Labuda Kusovca sa dužnosti sekretara Komiteta (Potom je Kuhar-Voranc, prema svedočenju Ive Marića, francuskoj policiji odao adresu Kusovca i Marića, koji su zatim proterani u Španiju). Titov kandidat za novog sekretara Komiteta bio je Karlo Mrazović. Međutim, ovu kandidaturu nije prihvatile Komunistička partija Francuske. Novi sekretar jugoslovenske sekcije Komiteta postaće Dida de Majo, koji će kratko vreme obavljati ovu dužnost (pretpostavljamo, uz saglasnost KP Francuske). Marić i Kusovac su, nakon što je Tito došao na čelo CK KPJ, i njihovog nelegalnog isključenja iz partije (oktobra 1938), održavali kontakt samo sa Mustafom Golubićem, koji je tokom tridesetih u više dužih navrata boravio u Parizu. Zapravo, upravo su Ivo Marić, Labud Kusovac i njegova supruga Krista Kusovac, preporučili Golubiću kao obaveštajne saradnike, jugoslovenskog studenta u Parizu Radivoja Uvalića (koji je potom u Golubićevu obaveštajnu mrežu uključio i svog školskog druga iz Beograda, Čedu Kruševca) i slikara (i dugogodišnjeg prijatelja Dide de Majo) Mirka Kujačića, koji takođe od 1938. boravi u Parizu.⁸⁵

Dida de Majo se u ovom unutarpartijskom sukobu držao po strani (još pre njegovog dolaska u Francusku, „frakcija“ Marić-Kusovac je bila izolovana i dezavuisana). Zapravo, aktivno je u Parizu sarađivao sa novom

⁸⁵AJ, MG-2231/7, Milka Petrović, Razgovor sa drugom Ivom Marićem, Split, 27.11.1963, str. 19-22. O odnosu partijske nomenklature prema Čedi Kruševcu (ubijen oktobra 1941. u partizanima) i prema Radivoju Uvaliću (koji je preživeo planiranu likvidaciju u partizanima): AJ, CK SKJ, 1944/583, Izjava Radivoja Uvalića CK KPS, Majdanpek, 15.10.1944.

političkom garniturom KPJ, iza koje je stajao Tito (Prežihov Voranc, Boris Kidrič i drugi), i sudeći prema svedočenju Pavla Popovića Crnog, tajno i bez znanja novog partijskog rukovodstva, imao je saradnju i sa Mustafom Golubićem (izrada falsifikovanih pasoša koje je od njega Golubić dobavljao preko svog saradnika Čede Kruševca). „Pošto je bilo malo kasno da produžim za Španiju, zadržan sam radi izvrsnog poznavanja francuskog jezika, na radu u Parizu. Radio sam prvo kao sekretar jugoslovenskog Komiteta za pomoć republikanskoj Španiji, zatim u našoj novinarskoj komisiji (sa Kočom Popovićem), a potom pod rukovodstvom Kidriča, radim kao šef tehničkog aparata za izradu lažnih isprava, za povratak drugova u zemlju 1939-40.“⁸⁶ (Reč je o ilegalnom povratku u Jugoslaviju, interbrigadista koji su bežali iz francuskih logora za internaciju španskih boraca).

Prema podacima Pavla Popovića Crnog, Dida uporedo sa radom u jugoslovenskoj sekciji Komiteta za pomoć republikanskoj Španiji, „radi istovremeno na likovnoj agitaciji na kulturnim priredbama u korist naših španskih boraca, na kojima učestvuje i niz istaknutih francuskih kulturnih radnika. Pored toga, likovno sarađuje u časopisu narodnofrontovske orijentacije, 'Volontaires', radi neke propagandno-dekorativne panoe za narodnofrontovsku izdavačku kuću diskova 'Chant du Monde'. Grafički je opremio oko 60 ilegalnih pasoša za 60 ilegalnih imena drugova [interbrigadista] ne samo naših, već i drugova iz Grčke, Bugarske i Rumunije. Radio je na tom poslu, u bukvalnom smislu, danonoćno i svi su drugovi sa ilegalnim pasošima, izrađenim rukom Dide de Majo, stigli neotkriveni na razne tačke naše i susednih zemalja gde ih je partija uputila. Umetnička ruka slikara-grafičara Dide de Majo tako je uradila ilegalne pasoše da su svi toliki borci prešli sve najopasnije prepreke fašističkih i kvislinških policija kako bi se posle mogli staviti na čelo organizovane borbe za slobodu svojih naroda. Takav nesebičan i neumoran rad Dide de Majo sačuvao je tolike živote španskih boraca. Kolika je veličina ljudskog u umetniku Didi de Majo, govori i činjenica da je poslednji ilegalni pasoš, grafički perfektno opremljen, koji je izradio za sebe, po želji drugova u Parizu, ustupio Tomi Brejcu, koji je potom doputovao u našu zemlju. To je bio poslednji čas, jer [usled nacističke okupacije] više nisu postojale mogućnosti za prelaz preko granice. Dida de Majo je tada bio blokran u Francuskoj.“⁸⁷

Tzv. „tehnički aparat“ KPJ u Parizu se jedno vreme nalazio u stanu holandskog fizičara Roberta Valena (Robert Wallen), čija je supruga

⁸⁶Dida DeMajo, Kratka biografija, 8.1.1959.

⁸⁷Pavle Popović Crni, Izjava, 25.9.1964.

Milena bila jugoslovenskog porekla. U tom stanu je nekoliko puta odseо i Tito, prilikom svojih učestalih ilegalnih poseta Parizu. Supružnici Valen bili su bliski sa Borisom i Zdenkom Kidrić, i sa fizičarem Pavlom Savićem i njegovom suprugom Brankom, koji su takođe radili u tehničkom aparatu KPJ u Parizu.⁸⁸

Boris Kidrić nije ostavio nikakve memoarske beleške o radu „tehničkog aparata“ KPJ u Parizu, dok je Pavle Savić u svojim krvnjim uspomenama koje je kazivao Vladimиру Dedijeru prećutao presudno učešće Dide de Majo u izradi falsifikovanih pasoša za tehnički aparat KPJ u francuskoj emigraciji. Navešćemo nekoliko Dedijerovih rečenica: „Pavle Savić je pomogao u pripremanju 69 falsifikovanih pasoša, kojima su se poslužili mnogi naši revolucionari i revolucionari drugih zemalja, kako bi nesmetano mogli da napuste Francusku. Pored ostalog, Pavle Savić je, kako se seća, pripremio i jedan lažni kanadski pasoš kojim se poslužio i drug Tito. O tehničici koju je koristio za izradu ovih pasoša Pavle Savić nije želeo da govori: ‘Možda se sličnom tehnikom služe revolucionari danas, pa zašto da provaljujemo ovu tehniku vladajućim krugovima’, rekao je on obrazlažući svoje odbijanje.“⁸⁹ Verujemo da bi Pavle Savić vrlo rado progovorio o tehničici izrade ilegalnih pasoša da je o tome imao ozbiljnijih saznanja, ovako, on je prigrabio zasluge jednog drugog čoveka. (Sem toga, Vladimir Dedijer je morao znati ko je bio Dida de Majo i kakvim znanjima je raspolagao. Istočemo, prema Izjavi Pavla Popovića, da je Dida izradio jednu naslovnu stranu predratnog časopisa „Sedam dana“, koji je kao vlasnik uređivao upravo Dedijer). Ovo nije jedini primer Savićeve neiskrenosti.⁹⁰

⁸⁸Lazar Udovički, *Španija moje mladosti*, Beograd, 1997, str. 277, (podaci Anke Matić, koje citira autor).

⁸⁹Pavle Savić, *Nauka i društvo*, Beograd, 1978, str. 222 (ur. Milica Mužijević i Vladimir Dedijer)

⁹⁰Njegovo sećanje se, sem o Didu de Majo, ogrešilo o još jednog potonjem stavnovnika „Petrove rupe“ na Golom otoku. Reč je o Miši Brašiću, predratnom novinaru režimskog beogradskog „Vremena“ i sovjetskom obaveštajcu (van beogradske obaveštajne mreže Mustafe Golubića), kome je sovjetski ambasador u Beogradu, Lebedev, u proleće 1941. uručio radio stanicu sa šifrom „Pavlodar“. Ova radio stanica će se krajem 1941. naći u posedu Vrhovnog štaba partizanske vojske, gde je Pavle Savić obavljao posao šifranta i telegrafiste. Pale Savić je, prema Brašićevom svedočenju njegove zasluge, takođe pripisao sebi; AJ, MG-2957, Miša Brašić, Istina o „Džinu“ i sovjetskoj emisiono-prijemnoj radio stanci „Pavlodar“; takođe videti Brašićeve obimno pismo Dedijeru koje je ovaj publikovao u trećem tomu knjige *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita* (Beograd, 1984). Saradnju i poznanstvo Dide de Majo i Pavla Savića, u Parizu, potvrđuje i Izjava Pavla Savića (Beograd, 5.11.1964, dokument u posedu Vesne Demajo). Kako napominje Savić, tehnički aparat KPJ u Francuskoj, prestao je sa radom decembra 1939.

Čini se da je Dida de Majo tokom dvogodišnjeg boravka u Parizu nastojao da bude što manje upadljiv. Znamo da je odlazio u pariski stan svog prijatelja, nekadašnjeg pripadnika serkla *Le Grand Jeu*, Osječanina Zdenka Rajha, koji je sa suprugom, holandskom novinarkom Tili Viser, živeo u Ulici Verne. (Luksuzni stan je, zapravo, bio vlasništvo Tili Viser, prebogate naslednice. U ovom, kao i u prethodnom njihovom stanu na Montparnasu, u kome je održano nekoliko sednica krnjeg Politbiroa CK KPJ, Rajh je sem partijske blagajne čuvao i Meštrovićev skulptoralni portret Lenjina). Zdenko Rajh je sredinom tridesetih bio aktivан u francuskim organizacijama koje su brinule za prava političkih osuđenika, „Komitet za amnestiju“, „Jugoslovenski patronat“, i vrlo je izvesno da je upravo Rajh 1935. alarmirao deo francuske intelektualne javnosti povodom hapšenja Dide de Majo. O boravku Dide de Majo u Rajhovom stanu ostavio je jednu kratku belešku Rodoljub Čolaković, koji je tada (druga polovina 1938), kao nekadašnji saradnik Milana Gorkića, odlukom Kominterne bio opozvan sa svih partijskih dužnosti. Kako navodi Čolaković, Dida je bio „nasrtljiv“ u nastojanju da dozna zbog čega je rukovodstvo Komunističke internacionale odlučilo da izoluje Gorkićeve pariske saradnike, odnosno zbog čega je Čolaković bio „na ledu“. „Sjećam se kako je Dido Demajo, koji se poslije izdržane robije odnekud obreo u Parizu i sreo me kod Zdenka Rajha, uporno nastojao da dozna 'šta se to događa u Parizu'. Odgovorio sam mu da čita novine pa će doznati.“⁹¹ Čolaković je, svakako, morao znati, kako se to Dida de Majo „odnekud obreo u Parizu“, ali je to prečutao u svojim memoarima. Zdenko Rajh (1905-1990), nije objavio nikakve memoarske beleške o saradnji sa aktivistima KPJ, u Parizu tokom tridesetih.

Zadatak „tehničkog aparata“ KPJ u Parizu bio je da pribavi ili izradi što veći broj ilegalnih putnih isprava. Tako su svi dokumenti dobrotvornjaca koji su odlazili u Španiju bili predati saradnicima ovog aparata, tako da su se njihovim prepravljenim putnim ispravama koristili saradnici sovjetske obaveštajne službe na zadanima po Evropi, kao i funkcioneri KPJ u emigraciji. „Prilikom svog ilegalnog odlaska iz Pariza, negde početkom 1940, drug Lovro Kuhar Lujo (Prežihov Voranc) predao mi je dva ili tri kufera raznovrsnog materijala. U jednom od tih kufera su bila sva dokumenta naših Španaca (pasoši, lična dokumenta, itd.). Kufer sa tim dokumentima sam ostavio u podrumu radnje antikvara Pardoa. Postoji sva verovatnoća da je kufer sa tim dokumentima još tamo, jer je bio smešten u jednom ud-

⁹¹ Rodoljub Čolaković, *Kazivanja o jednom pokoljenju*, I-III, Sarajevo, 1972, str. III/522.

blijenju u podrumu, koji se nalazi ispod same njegove radnje, a koji nema nikakvog drugog prilaza, sem direktno iz njegove radnje, preko jednog dela parketa koji se podizao, a koji je uvek bio pokriven tepisima, tako da je samo sklonište bilo nepristupačno s druge strane, a on se njime nije koristio. Kofer je bio smešten u jednom udubljenju i pokriven zemljom i prašinom. Ja sam o tome 1945. izvestio generala Ilića, ali mi nije poznato šta je on po tome preuzeo. Druga dva kofera, koja su sadržala dokumentaciju naše knjižare u Parizu i neka druga dokumenta o našoj emigraciji, bio sam ostavio u ateljeu slikara Mayoa, sa kojim može Pardo da vas poveže, jer nemam njegovu adresu.”⁹² Sudeći prema poslednjoj rečenici Dida de Majo je imao pristup izgubljenoj dokumentaciji pariskog punkta KPJ i to je, uz saznanja koja je imao kao sekretar jugoslovenske sekcije Komite-ta za pomoć republikanskoj Španiji, potvrda tvrdnji Pavla Popovića da je „Dida bio vrlo obavešten svedok o zbivanjima u tom vremenu, [unutar KPJ] kako u Parizu, tako i u Španiji“.

Po završetku krivotvorena pasoša, nakon nemačke okupacije Pariza, Dida je „radio na štampanju prvih brojeva ilegalnog ‘Humanite-a’ (glasilo Komunističke partije Francuske, *prim. aut.*) i još nekim ilegalnim crtežima i publikacijama.“⁹³ Nakon objave rata, septembra 1939, u Francuskoj je zabranjena Komunistička partija, i mnogobrojni stranci – članovi komunističkih partija (među njima mnogi jugoslovenski komunisti), bili su hapšeni ili proterivani van Francuske. Znamo da je Dida poslednji krivotvoreni pasoš, koga je sam načinio, ustupio Tomi Brejc i da je to jedan od razloga zašto je ostao u Francuskoj. Sem toga, on se nije mogao bezbedno vratiti u zemlju u kojoj mu je pretilo hapšenje. Isto tako, bilo je

⁹²Dida De Majo, pismo Čedi Kaporu, Beograd, 11.3.1955. Napomene: „Kofere“ koje pominje Dida de Majo, marta 1939. su predstavnici KPJ (Prežihov Voranc, Tomo Brejc) primili od predstavnika KPF (o tome je načinjen zapisnik, kopija ovog dokumenta čuva se u Arhivu Jugoslavije – AJ, Šp, I-a/3). „Naša knjižara u Parizu“ je knjižara „Horizont“ koja se nalazila na Sen-Žermenu. Knjižara, koju je legalno otvorio Živojin Pavlović, imala je dve prostorije: u prvoj je prodavana razna marksistička literatura, a u drugoj, manjoj, zvanoj „Arkadija“, bio je smešten ilegalni pariski punkt KPJ. U ovoj prostoriji se nalazio i portret Lajoša Čakija, koji je izradio Moša Pijade u mitrovačkoj robijašnici. Knjižarom je nakon sukoba Živojina Pavlovića sa Titom i njegovim saradnicima i odlaska Pavlovića u Jugoslaviju, rukovodio Kuhar-Voranc. „General Ilić“ je Splitčanin Ljubo Ilić, tridesetih godina student arhitekture u Parizu, potom oficir (pukovnik) španske republičanske vojske, i početkom četrdesetih jedan od organizatora francuskog pokreta otpora; general Ilić je sredinom četrdesetih bio šef jugoslovenske vojne misije u Parizu, u kojoj je od oktobra 1944. do maja 1945. sarađivao i Dida de Majo.

⁹³Dida DeMajo, Kratka biografija, 8.1.1959.

vrlo rizično putovati do Jugoslavije, preko zemalja u kojima su gospodari li nacisti. Nakon ulaska Francuske u rat sa Nemačkom, tj. nakon pooštrenog režima prema komunistima, Dida de Majo u Parizu prelazi u „dublju“ ilegalu. Posle nastupanja Nemaca i okupacije severne Francuske, Dida se povlači u centralni deo Francuske, pod kontrolom višjevskih vlasti, gde će u regionu Koreze (Corrèze) provesti veći deo rata kao aktivni učesnik francuskog pokreta otpora, zapravo kao oficir makija („maquis“), koje je organizovala Komunistička partija Francuske.

7.

„Kako mi neki kažu, Mira je tada rekla da će se, ako se ponovo pojaviti Dida, njena velika ljubav, ona njemu vratiti.“

Tokom čitavog rata Dida de Majo neće čuti ni jednu vest o porodici u Beogradu. Kako napominje na početku „Kratke biografije“, trideset i šest članova njegove porodice ubijeno je za vreme nacističke okupacije.

Iz jednog sačuvanog Didinog pisma devetogodišnjoj sestričini Vesni, kćerki njegove sestre Vojke (upućenog iz Briva, istorijskog datuma, 27. marta 1941), saznajemo da je Dida bio u neposrednom kontaktu sa porodicom, nakon emigriranja iz Jugoslavije. Ovo nežno pismo govori po nešto o Didi kao omiljenom ujaku. „U Beogradu puč, bombardovanje na pomolu, a Dida piše jedno nežno pismo devojčici. Jedan strašan raskorak između porodičnog i društvenog života.“⁹⁴ Kratko pismo na poleđini razglednice glasi: „Draga moja ljubimice, tvoja karta me je ogromno obrađovala i ona je zauzela mesto pored tvoje slike na mom stolu za rad. Ja sam dobro, ukoliko to mogu da budem daleko od vas. Mira mi redovno piše o tebi, kako rasteš i kako si dobra. Piši mi češće jer me to veoma radije i pošalji mi fotografije da vidim kako si napredovala. Babu i mamu poljubi s moje strane, a tebe ogromno voli tvoj Dida.“ Iz pisma saznajemo da je Dida bio u redovnoj prepisci sa Mirom Šotom. Na žalost njihova komunikacija nam ostaje nepoznata, jer su sva pisma uništena tokom rata, kao i čitava porodična dokumentacija Didine majke i njegove braće.

⁹⁴Kazivanje Vojkana Maslačka, sina Vesne Petković i unuka Vojke de Majo, zabeleženo u dokumentarnom serijalu „Dokument“, emitovanom na TV Studio B, aprila 2002. (režija: Radmila Perućica). Snimak ovog pisma prikazan je u emisiji. Vojkan Maslačak romantizuje ličnost Dide de Majo, brata njegove bake. Tako za njega kaže da je navodno bio „španski borac“, „anarhist“, i da je navodno istraživao prošlost porodice De Majo u dubrovačkom arhivu.

Nemačka okupaciona Operativna grupa policije bezbednosti, na redbom od 16. aprila 1941. počela je da sprovodi registraciju i obeležavanje svih beogradskih Jevreja, kao i popis njihove nepokretne imovine. Registracija je, pod pretnjom smrću onima koji se ne odazovu, sprovedena do početka jula. Nakon registrovanja, obeležavanja Jevreja i pljačke njihove imovine, oni su brojnim naredbama potpuno diskriminisani, isključeni iz javnog i privrednog života, a nametnuta im je i obaveza teškog fizičkog rada.⁹⁵ Ova registracija nije mimošla ni porodicu Dide de Majo. Prema podacima iz registarskog spiska (jun 1941), Didina majka Jelena živila je u Ulici kneza Pavla 7 (prethodno Ulica kneza Milete 7; donedavno Ulica 29. novembra 7), dakle, u kući pok. Šemaje de Majo, gde su živeli i Šemajina supruga Sarina i njeno dvoje dece Vera i Moša (na spisku nema njenog najmlađeg deteta).⁹⁶ Najstariji sin Jelene de Majo, Samuilo, živeo je sa suprugom Ženi, u Molerovoju 53 (u spisku nisu navedena imena njihovo troje dece); mlađi sin, Moša, živeo je u Dobračinoj 22.⁹⁷ (U spisku nisu navedeni podaci o Mošinoj porodici; znamo da je Moša bio oženjen Mirjam Baruh, kćerkom poznatog beogradskog menjača, Marka Baruha, i da su imali kćerku).

Nemačke okupacione vlasti su opštite sa beogradskim Jevrejima preko Predstavništva jevrejske zajednice, koje su formirali umesto zabranjenih jevrejskih ustanova. Sekretar Predstavništva bio je brat Dide de Majo, advokat Samuilo de Majo, raniji potpredsednik Jevrejske verske opštine (kratko vreme od 18. marta 1942. do smrti, odn. do početka maja iste godine, on je, tada kao logoraš na Sajmištu, vršio dužnost predsednika Predstavništva).⁹⁸

⁹⁵ Milan Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941-1944*, Beograd, 1992, str. 22-25.

⁹⁶ Sarina de Majo potiče iz poznate sefardske porodice Ozer, iz Turn Severina u Rumuniji (moguće iz porodice poznatog turnseverinskog trgovca Jozefa Ozera, koji je u drugoj polovini devetnaestog veka imao razgranat posao u Beogradu). Kako saznajemo iz jednog dokumenta iz IAB (Prijave građana; prijava Šemaje de Majo sa porodicom od 15.3.1924), Sarina je rođena 1894. i bila je 17 godina mlađa od supruga Šemaje. Ovo nije jedini primer rodbinskih veza beogradske porodice De Majo sa porodicama turnseverinskih Sefarda. Naime, Šemajina sestra (Didina tetka, sestra njegovog oca Solomona), Regina de Majo, krajem devetnaestog veka bila je privremeno udata u Turn Severin, za izvesnog trgovca iz porodice Faro.

⁹⁷ Jovanka Veselinović, *Spisak Jevreja i supružnika Jevreja koji su prema naredbi vojnog zapovednika u Srbiji od 30. maja 1941. podneli Opštini grada Beograda prijave o imovini*, Jevrejski istorijski muzej-Zbornik, 6, Beograd 1992, str. 373-406.

⁹⁸ ilan Koljanin, n.d., str. 22-23.

U Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu, čuva se koncept pisma pisanog septembra 1941, koje sažeto govori o izuzetno teškom položaju jevrejske zajednice u Beogradu, prvih meseci okupacije. Ženi Lebl navodi da je dokument „sastavio neko iz Predstavnštva jevrejske zajednice“. Prema njenom saznanju „advokat David Alkalaj je po jednoj kratkoj rukom pisanoj napomeni prepoznao rukopis Samuila-Mileta Demaja, te je ubeđen da je on autor izveštaja“. Pomenuti izveštaj glasi: „Predstavništvo jevrejske zajednice u Beogradu u ovim tako izuzetnim prilikama bori se sa velikim materijalnim teškoćama, jer je oduzeta sva imovina jevrejskih građana, svih jevrejskih dobrotvornih društava, Saveza jevrejskih veroispovednih opština. Privredna delatnost Jevreja koji danas žive u Beogradu gotovo je isključena. Trgovine Jevreja su uzapćene, delatnost zanatlija svedena je na najmanju meru. Jevreji činovnici otpušteni su [iz službe], delatnost slobodnih profesija svedena je na nulu. Kapitali Jevreja po bankama blokirani su; nepokretna imanja Jevreja postala su mrtva, jer im je zabranjeno da naplaćuju kirije. Radnici su ostali bez posla. Pojmljivo je da takvo stanje stvara veliki broj sirotinje, pa na PJZ leži veliki teret. Broj Jevreja koji su upućeni na dobrotvorne kuhinje raste iz dana u dan. Broj Jevreja koji nisu u stanju da plaćaju kirije veliki je, te se vodi briga da se provizornom opravkom jevrejskih [bombardovanjem] porušenih kuća, stvore stanovi za novu vrstu sirotinje. Jevreji u Beogradu podneli su već dva nameta Nemcima, i to: jedan od oko 6 miliona dinara koji je već predat nemačkim vlastima, i još jedan od oko 5 miliona; namet od milion dinara Beogradskoj opštini, i četvrti namet bio je u tome što su beogradski Jevreji podneli u četvoromesečnom besplatnom prinudnom radu.“⁹⁹

Prva grupa jevrejskih odraslih muškaraca iz Beograda, streljana je 27. jula 1941. Prvi logor za beogradske Jevreje, Topovske šupe, formiran je oko 20. avgusta 1941, nadomak beogradске Autokomande. Ubrzo potom počela su masovna hapšenja. U četiri velike racije (poslednja i najveća je bila 18. oktobra 1941) pohapšeni su svi jevrejski muškarci stariji od 14 godina. „Topovske šupe su predstavljale ljudski rezervoar iz kojega su izvođeni na streljanje u bilo koje doba dana i noći, kad god je okupatoru zatrebala kvota talaca za ubijanje – po ustaljenom ključu – za jednog ubijenog Nemca 100, a za jednog ranjenog 50 talaca. Iz logora Topovske šupe Jevreje taoce odvodili su na streljane u Jajince, Jabuku i na druga gubilišta. Grupe koje su svakodnevno izvođene na gubilište brojale su po 150 do

⁹⁹ Ženi Lebl, n.d., str. 307-308.

400 ljudi.¹⁰⁰ Izvestan broj jevrejskih muškaraca (stotinjak pojedinaca) Nemci nisu streljali zajedno sa većinom zatvorenika pomenutog logora (leto-jesen 1941, stratište pokraj banatskog sela Jabuka, gde je streljano nekoliko hiljada beogradskih i banatskih Jevreja), već su ih premestili u logor na Beogradskom sajmištu, na levoj obali Save, koji je bio predviđen za jevrejske žene i njihovu decu, gde su prisilno učestvovali u pripremi Sajmišta za logor. Verovatno je i Moša de Majo, drugi Didin brat, stradao pre raspuštanja ovog logora, dakle pre decembra 1941. Interniranje jevrejskih žena i njihove dece u logor na Sajmištu otpočelo je 8. decembra 1941.

Prema kazivanju Vojkana Maslačka, unuka Vojke de Majo, njegova baka je bila dovoljno pribrana i oprezna da odbije da ona i njena kćerka nose žutu traku. Vojka je, takođe, odbila da se evidentira kod okupacionih vlasti, što verujemo nije prošlo bez otpora njene majke i starijeg brata, zbog pretnje smrću onima koji se ne odazovu prisilnoj i ultimativnoj registraciji. Ova opreznost je Vojki i njenom detetu spasila život. One su se najpre skrivale u Beogradu, promenivši boravište, da bi potom, kada im se ukazala prva prilika, novembra 1941, prebegle u unutrašnjost Srbije, u Prokuplje, gde je živeo njen bivši muž, i gde su preživele tri teške i gladne ratne godine.

Početkom 1942. u logor na Sajmištu je internirano nekoliko hiljada Jevrejki i njihove dece, iz Beograda i drugih gradova u Srbiji, nakon što su njihovi muškarci bili streljani do konca 1941. Strašna hladnoća, zarazne bolesti, stalna ponižavanja i maltretiranja od strane nemačkih stražara, ali pre svega užasna glad, upamćeni su prema svedočenju malobrojnih preživelih zatočenica, kao najveće poštasti ovog logora, od kojih su umirali i stradali logoraši. Marta 1942, nacističke okupacione vlasti su prema sugestiji iz samog nacističkog vrha u Berlinu, donele odluku o fizičkom uništenju preostalih Jevreja u Srbiji. Iz Berlina je, sredinom marta, upućen specijalni kamion „dušegupka“ sa posadom obučenom za likvidacije. Zadatak posade bio je da likvidira najpre bolesnike u Jevrejskoj bolnici na Dorćolu, a potom i sve zatočenike logora na Sajmištu. „Od 19. do 22. marta 1942. dva puta na dan, pred ulaz u bolnicu dolazio je veliki tamnosivi kamion. Vozilo je prilazilo zgradi unazad, a nemački policajci i stražari su direktno sa ulaza u bolnicu, uz viku i tuču, uterivali ili jednostavno ubacivali Jevreje u kamion. Kada bi se u vozilu našlo 80 do 85 osoba, stražari bi zatvorili vrata i kamion bi krenuo. Ubrzo posle udaljavanja od bolnice,

¹⁰⁰ *Isto*, str. 314.

kamion se zaustavljao, a jedan od vozača povezao bi izduvnu cev motora sa otvorom na dnu šasije u koju bi odmah, po stavljanju motora u pogon, počeo da ulazi otrovni izduvni gas, gušeći hermetički zatvorene žrtve. Kamion je odlazio put Jajinaca, deset kilometara od centra Beograda.¹⁰¹ Žrtve su zakopavane na stratištu u Jajincima. Nakon likvidacije bolesnika iz Jevrejske bolnice na Dorćolu, nacisti su početkom aprila započeli na isti način likvidaciju zatočenika iz logora na Sajmištu. Poslednji transport smrti iz logora na Sajmištu, početkom maja 1942, činili su članovi tzv. jevrejske „samouprave“ logora i njihove porodice, među njima i Samuilo de Majo, njegova supruga, kao i njihovo troje male dece. (Na ovaj način stradali su i Jelena de Majo, njena snaha Mirjam, Mošina supruga, sa kćerkom, kao i Sarina de Majo i njeno dvoje mlađe dece).

Debora Ostojić, jedna od nekoliko žena koje su preživele logor na Sajmištu, svedočeći o svom boravku logoru, ostavila je nekoliko rečenica o Samuili de Majo: „Imali smo [u logoru] i malu kancelariju u kojoj je radio Mile Demajo, takođe logoraš. Pošto sam bila udata za Srbina rekli su mi da se sa njim posavetujem o mogućnosti da budem puštena. Kad je čuo da mi je muž na Banjici, rekao mi je da to nigde ne prijavljujem, da ćutim i čekam. Gospodin Demajo je bio veoma cenjen i na mene je ostavio izuzetno dobar utisak. Bio je pametan i plemenit čovek. Na žalost, i on je završio kao i ostali u tom logoru.“¹⁰²

U zaostavštini Vojke de Majo, sačuvana je mirnodopska porodična fotografija, nastala septembra 1940, koja opominje na jedno zlokobno predskazanje. Na fotografiji vidimo Samuila de Majo, njegovu suprugu Ženiku (rođ. Medina) i njihovo troje male dece, sinove Solomona i Isaka, kćerku Jelenu, kao i njihovu sestričinu Vesnu Petković, kćerku Vojke de Majo. U pozadini vidimo zgradu na kojoj su jasno istaknuti simboli „Trećeg Rajha“. Fotografija je nastala na Beogradskom sajmištu, ispred nemačkog paviljona. Samuilo de Majo se fotografisao sa porodicom na mestu na kome će kroz godinu dana nastati nacistički logor, u kome će biti zatočeni, na mestu gde će porodica biti potrpana u „dušegupku“, u poslednjem transportu ove pokretne gasne komore.

Navešćemo nekoliko svedočanstava o tome kako su Vojka de Majo i njena kćerka preživele rat. Najpre navodimo Vojkin zapis. „Rat 1941. i kapitulacija zatiču me nepovezanu s drugovima [aktivistima KPJ]. Kao Jevrejka,

¹⁰¹ Milan Koljanin, *n.d.*, str. 120-121.

¹⁰² *Mi smo preživeli. Jevreji o holokaustu*, I, (ur. Aleksandar Gaon), Beograd, 2001, str. 318.

Beogradsko sajmište, ispred nemačkog paviljona, septembar 1940. S leva na desno: Solomon de Majo, Vesna Petković, Jelena de Majo, Samuilo de Majo, Isak de Majo, Ženika de Majo.

sklanjam se odmah iz svoga stana, stanujem čas kod jednog, čas kod drugog [poznanika]. Od drugova sam povezana samo sa porodicom Oljača i Olgom Jovanović koji stanuju u istom kraju u kome i ja. Viđam ponekad i druge drugove, ali nešto zbog stida što poslednjih godinu dana nisam bila aktivna, nešto iz tvrdoglavosti, a nešto i iz kukavičluka, ne prilazim sa otvorenou izraženom željom da im pomognem. Oktobra 1941. Vuja Oljača odlazi s jednom grupom na Kosmaj, a meni saopštava da mi drugovi savetuju da po svaku cenu odem iz Beograda. Novembra 1941. odlazim sa kćerkom u Prokuplje. Moj bivši muž Vasilije Petković odlazi sa dr Vojom Stojanovićem na Pasjaču [u partizanski odred], i kada se odande vratio saopštio mi je da su drugovi poručili da ostanem u Prokuplju, jer sa detetom ne mogu gore. Marta 1942. dolazi kod mene Milica Šuvaković iz Pasjačkog odreda. Krijem je u mojoj sobi oko nedelju dana, zatim je prebacujem u drugi stan. (...) Istog meseca, javlja mi tašta mog bivšeg muža, da će pokupiti sve Jevreje, da sam i ja sa detetom na spisku i da treba da bežim. Bez [partijske] veze, bez novca, bez ikakvih isprava, sa detetom, varoš sa sviju strana blokirana, ne znam kuda ću i svekrva me vodi kod sebe u stan i skriva me sa detetom. Posle mesec

dana vraćam se u svoju sobu. Nemam više nikakvu vezu, a uplašena ne trudim se dovoljno da je ponovo uspostavim. Oslobođenje 1. septembra 1944. dočekala sam u Prokuplju.”¹⁰³

O tri teške ratne godine koje su Vojka i njena kćerka provele u Prokuplju sačuvana su još dva kratka svedočanstava u dokumentaciji koju obuhvata Vojkin partijski dosije. Najpre navodimo svedočenje Nade Džuverović, iz Prokuplja: „Vojka je sa detetom živila vrlo bedno, dete je bilo vrlo slabo – skljono škrofulozi, i neishranjeno. Vojka je šila za seljake, i to na ruke, jer nije imala mašinu, plela je za građanke i tako se izdržavala. Od proleća do jeseni išla je sa devojčicom na reku i kupila drva koja je na sebi nosila u varoš. Ulica u kojoj je stanovala pazila ju je i krila kao Jevrejku. Žene su pričale da šije i plete za šumu, ali kolika je ta pomoć bila i preko koga je tekla – ne znam. U Prokuplju je živeo i njen bivši muž Vasa Petković, advokat – sudeći po njihovom načinu života, izgleda da ih je slabo pomagao.”¹⁰⁴ Navodimo i deo izjave Vere Đurišić, takođe iz Prokuplja: „Vojka je živila u jednoj sobi, i izdržavala se pletenjem džempera i čarapa za namirnice. Živila je prilično teško i nikud nije izlazila. Kod nje je dolazila drugarica Dušana Kopač, koja je u to vreme važila kao dobar aktivista i koja mi je docnije pričala da je Vojka dobra žena i da se raduje uspesima partizana. Kada sam kazala drugarici Kopač da Vojku obuhvatim radom, ona mi je odgovorila da se Vojka ne može primiti nikakvog posla jer se mnogo boji. Smatrala je da je kompromitovana i imala je stalno osećaj da je neko progoni, tako da je jednom od straha da je ne uhapse pokušala da se obesi, samo su je na vreme spasili.”¹⁰⁵

U Beogradu je pre rata živilo nešto više od jedanaest hiljada Jevreja, rat je preživilo manje od dve hiljade. Većina preživelih sačuvali su život van Beograda. Reč je najčešće o porodicama ili o delovima porodica čiji su

¹⁰³AS, CK SKS, PD, OK Savski Venac, Vojka de Majo, Biografija

Napomena: Olga Jovanović (rođ. 1911), činovnica iz Beograda, uhapšena je početkom 1942; u logoru Banjica bila je zatočena do 14. maja 1943, kada je streljana na Jajincima. Vukosava-Vuja Oljača (rođ. 1916), činovnica iz Beograda, streljana je 6. novembra 1941. na Ravnoj Gori od strane četnika, zajedno sa trideset troje boraca Kosmajskog odreda. Milica Šuvaković, studentkinja iz Zemuna, uhapšena je u proleće 1942. u Prokuplju, da bi potom bila sprovedena u logor Bubanj pokraj Niša, gde je rodila sina Želimira (Žilnika) i gde je streljana 15. decembra 1942. (Žene Srbije u NOB, Beograd, 1975, str. 117, 199, 720). Ove podatke navodimo kao ilustraciju koliko je antifašistima bilo teško preživeti u okupiranoj Srbiji.

¹⁰⁴Isto, Nada Džuverović, Izjava, Beograd, 14.10.1947.

¹⁰⁵Isto, Vera Đurišić, Izjava, Beograd, 20.10.1947.

mlađi članovi predosećajući predstojeće uništenje, početkom okupacije odlazili van grada, ponekad bez saglasnosti roditelja, najčešće na udaljenu italijansku okupacionu teritoriju ili u unutrašnjost Srbije. U samom gradu rat je skrivajući se preživeo vrlo mali broj Jevreja. Jedna od njih bila je i Mira Šoten, buduća supruga Dide de Majo.

Mira Šoten je preživela rat i stradanje zahvaljujući hrabrosti jedne mlade žene, Zagorke Kišević, i ljubavi i hrabrosti jednog muškarca, Alekse Kurtovića. Ovo je bio primer građanske hrabrosti u okupiranom Beogradu. O tome je pisao Jaša Almuli 1989. u dragocenom feljtonu u „Politici“. (Godinu dana pre toga umrla je Mira de Majo, rođena Šoten. Ona na žalost nije ostavila nikakvu pisanu belešku o svom životu). „Mira Šoten je sigurno imala lepo detinjstvo i mladost. U školi je mnogo drugarica. Otac predstavnik jedne strane firme, stan u Knez Mihailovoj ulici (zapravo, u Brankovoj 21, *prim. aut.*). I zatim je nemačka okupacija donela obavezu nošenja žute trake, ograničenje kretanja, izbacivanje iz stana i seljenje na tadašnju periferiju, iznad Čerma, kod Cvetka, i na kraju najgore – odvođenje njenog oca i brata u logor za Jevreje, Topovske šupe, i odvođenje dede i babe u Jevrejsku bolnicu (Mirina majka je umrla nekoliko godina pred rat, *prim. aut.*) Ostale su same, Mira i njena snaha Erna, koja je bila u devetom mesecu trudnoće. I onda su početkom decembra Nemci pozvali i jevrejske žene da napuste svoje stanove i da sa decom dođu na svoja zborna mesta. Putevi snahe i zaove su se tada razdvojili, ali im je obema pomogla Mirina najbolja školska drugarica Zagorka Kišević. Erni, koja je pred porođaj odbijala pomisao da ide u logor, Zagorka je pomogla da odbrani sebe i svoj porod.¹⁰⁶ A Miri da se spase smrti idućeg proleća u logoru na Sajmištu. Kada je stigao poziv da se dođe na zborni mesto sa ključevima stana u rukama, Mira Šoten je počela da obilazi prijatelje i drugarice i da se opraprošta. Tako je bila kod koleginice sa studija Vide Marković i drugih, ali je njena najbolja drugarica Zagorka Kišević preduzela akciju u sasvim drugom smeru. Znala je da njihov zajednički prijatelj Alekse Kurtović gaji prema Miri osećanja koja premašuju prijateljstvo, otišla je k njemu i predložila mu da Miru oženi i time je spasse odvođenja. Aleksa se saglasio sa Zagorkinom zamisli. Mira, takođe, ali je, kako mi neki kažu, ona tada rekla da će se, ako se ponovo pojavi Dida, njena ve-

¹⁰⁶Erna Šoten i njen tek rođeni sin Vladimir, veći deo rata preživeli su skrivajući se kod jedne srpske porodice u Požarevcu. Međutim, kada ih je 1944. neko odao nacistima, okupatorski vojnici su ih uhapsili i deportovali u konlogor Bergen-Belcen u Nemačkoj. Ipak, oboje su izbegli likvidaciju u logoru i posle rata su se vratili u Beograd; videti: Jaša Almuli, *Život i stradanje naših Jevreja*, Politika, Beograd, 17.5.1989.

lika ljubav, ona njemu vratiti. (...) Dozvolu za hitan brak Mire Šoten i Alekse Kurtovića, činovnika Ministarstva finansija, poreklom iz Mostara, otišao je da traži u Srpskoj patrijaršiji njegov rođak, takođe Mostarac, Voja Mandić. Otišao je kod vladike [Nektarija] Krulja i vladike Jovana Ilića i postigao dozvolu za brak, koji je hitno trebalo sklopiti. I umesto da 8. decembra 1941. pođe sa drugim ženama u logor na Sajmištu, Mira je pošla u Kraljevo, gde su živeli Aleksina majka i sestra udata za oficira. Posle izvesnog vremena prešla je kod Alekse u Beograd gde je sa njim kraj rata dočekala.¹⁰⁷

O teškim danima koje je Mira Šoten proživila tokom rata ostavila je svedočanstvo Mirina koleginica sa studija, profesorka anglistike i književnica Vida Marković (1916-2001), u jednoj od svojih memoarskih knjiga.

„Idem Bulevarom kralja Aleksandra. Izbegavam Tašmajdan. Tamo prozivaju Jevreje, svakog desetog odvajaju. (...) 'Vido!', pred mnom je Mira Šoten, bleda, mršava, čini mi se da ne može ni koraka dalje. 'Miro, kuda si pošla? Vaša kuća u Brankovoj nije porušena?'

‘Zar ne vidiš?’, Mira ukaza na žutu traku na mišici. ‘Gde mi Jevreji smemo da živimo u centru, izbacili su nas iz stana, dodelili nam nešto na vrhu Bulevara, više Cvetka. (...) Oca i brata odvode svaki dan na rad, a kako izgledaju kada se uveče vrate!’, zagrcnu se. ‘Tata se nije vratio, dugo smo ga sinoć čekali, čuješ me, nije se sinoć vratio.’¹⁰⁸

(Ubrzo nakon ovog susreta Vida je bila uhapšena, potom puštena iz zatvora na intervenciju porodičnih prijatelja, ali je izgubivši kontakt sa Mirom strahovala da je ona doživela sudbinu ostalih beogradskih Jevrejki koje su odvedene u logor na Sajmištu. Vida i Mira ponovo su se srele u Vidinom stanu nakon godinu dana).

„Do samog prozora sedi Mira Šoten, ugledala me je i neobičan, njoj svojstven smešak osvetlio je namah celo njeno lice. Da li sanjam? Mirina glava uokvirena aureolom zalazećeg sunca, lice zrači posebnim unutrašnjim sjajem i zasenjuje sabesednika.

‘Miro, jesli li to ti, Miro’. Stojimo jedna prema drugoj bez reči. Mira ponovo među nama, čudo, čudo, zar i to može da se dogodi. Na moje nemo pitanje Mira diže desnu ruku i pokaza burmu. Sedimo, čutimo, uživamo u susretu kome nismo smeple da se nadamo. Mira se sa nama pozdravila

¹⁰⁷ Jaša Almuli, *n.n.*, *Politika*, Beograd, 14.5.1989. Napominjemo da su autoru fejltona „Život i stradanje naših Jevreja“, kao izvor za kazivanje o spašavanju Mire Šoten, poslužila svedočenja Zagorke Kišević i Vide Marković. Aleksa Kurtović u momentu pisanja fejltona nije bio u životu., kao ni Mira de Majo.

¹⁰⁸Vida E. Marković, *Festina lente*, Beograd, 1991, str. 35-36.

u decembru i nestala. Mislila sam da je otišla sa drugim Jevrejkama i decom, koja mi poslednjih dana ne izlaze iz glave. Sada je tu pored mene, mogu da je dotaknem, ona je stvarna.

'Taj dobar čovek me je spasao, Vido. Da nije izbio rat verovatno bih se udala za Didu. Ovo sada je nešto sasvim drugo. Aleksa je prijatelj moga brata; otišla sam da se sa njim pozdravim i on me je zamolio da se za njega udam da bi me spasao od logora, od sigurne smrti, kako je on to kazao.' Slušam Mirin tihu, blagi glas, ona govori bez emocija, kao da se radi o nekom drugom. Kolika patnja ju je dovela do te rezignacije! Bolesna je, bolje izgleda, pre odlaska je izgledalo kao da su proradila njena pluća.

'Rekla sam Aleksi da volim Didu i da će da ga ostavim, ako se on vrati i ako preživi rat', i onda doda tiše. 'I on je na to pristao. Odveo me je u Kraljevo kod svoje majke, antidatirao datum venčanja. Tamo sam bila sve do sada. Negovale su me njegove sestre, dobar neki svet, plemenit.'

'Miro, ljudi kao što je tvoj muž vraćaju nam veru u ljude.' Na reč muž, Mira se trgla. 'Ljudi kao tvoj Aleksa', izbegavam reč muž, 'veoma su retki.' Oni svetle kao baklje u tami u kojoj smo se našli, dodajem u sebi.

'Imaš pravo, Vido, i to mi teško pada. On je zasluzio da ima pravi brak, sada sam se ja tu isprečila...' 'Nemoj sebi da prebacuješ. Gledaj da ozdraviš, čuvaj se. Šta je sa tvojom snajom? Kada sam je poslednji put videla, bila je u drugom stanju.' 'Ona je pod tuđim imenom negde u Srbiji. Imala je smelosti. Ja nisam ništa mogla, razbolela sam se, klonula i pošla da se javim, s drugima.' 'Šta je sa onim ženama i decom, Miro, da li se nešto zna?' Pre nego što sam izgovorila ovo nepomišljeno pitanje osetila sam da sam pogrešila. Mira se ispravila, unezvereno me je pogledala. Iz njenih širom otvorenih očiju izbio je očaj.

Kako da je umirim, da odvratim njene misli od onoga što je muči i врача u bolest. Treba da se oslobodi osećanja krivice što se ona spasla, a drugi stradali. Na Mirinim plavičastim beonjačama ističu se ljubičaste šarenice. *Mavarska lepotica*, naša Mira mora da ima mavarske krvi, govorili smo Svetu [Brkić] i ja, gledajući je. Rođena za drukčiji život. Krhka, nežna, osećajna. U njoj se naziru dubine možda i njoj samoj nepristupačne. U njih je verovatno prodro samo njen slikar iz Pariza. Zatvorena u sebe. Na izletu u Smederevo [tridesetih, pre rata], Svetu sa Zdenkom, ja sa svojim pesnikom, Radomirom Prodanovićem, ona sa Rudijem Čajevcem. Nas četvoro se ne odvajamo, Mira sa Rudijem uvek podalje od nas, izdvojena. Voleli smo je, osećali njenu dobrotu, privlačila nas je njena posebna osećajnost. Na plesu u Britanskom klubu, u večernjoj haljini boje

slonovače, leđima okrenuta prema kaminu, njen lik odražen u ogledalu iza nje. (...) U takvom ambijentu Mirina lepota, njena crna kosa, tamnija put i neobične oči naročito su dolazili do izražaja. Rođena da bude voljena, negovana, zaštićena, okružena pažnjom u smirenoj porodici. Šta život čini od nas? Jedna njena osobina, reklo bi se u neskladu sa njenim bićem, jeste nesposobnost da se brani. Zato ju je valjda privukao njen kontrast, levičar aktivista, Rudi. On bi nam, na brodu, s vremena na vreme, dobacio poneku šalu, zadirkivajući nas nedovoljno angažovane studente. A Mira? Ona bi čutala. Smešak se ne bi skidao s njenih usana. Svojom pasivnošću, svojim mirom nadahnjivala je muškarce. Kao čuvene lepe žene iz istorije i mitova! U poslednjem času njena unutrašnja lepota odnела je pobedu. Zasenila je muškarca i on ju je spasao.”¹⁰⁹

Ovo je sve što znamo o tragediji porodica De Majo i Šoten, u kontekstu holokausta u Beogradu. Mira je izbegavala da kćerki Vesni kazuje o teškim godinama svoje mladosti.

8.

*„Ja, potpisani Andre Malro (pukovnik Berger)...
svedočim da je kapetan Dida de Majo
lično imao najviše udela u mom sopstvenom spasavanju.“*

Aktivnost Dide de Majo u francuskom pokretu otpora („la résistance“) je malo poznat period njegovog života. On je o svom učešću u pokretu otpora ostavio svega nekoliko kratkih rečenica. „Po prođoru Nemaca ka Parizu, povukao sam se u južnu zonu Francuske, gde sam od prvih dana aktivno učestvovao u pokretu otpora, u kome sam bio na raznim dužnostima. Negde 1944. došao je da me obide Vlajko Begović i prebacio me na rad u Jugoslovensko vojno predstavništvo u Francuskoj.“¹¹⁰

Iz citiranog pisma Dide de Majo sestričini Vesni (27. mart 1941), saznajemo da je Dida već od početka 1941. boravio u Brivu (Brive-la-Gaillard), u južnom delu centralne Francuske, u regionu Koreze. U ovom gradu i njegovoj okolini on će provesti veći deo rata. Činjenica da je Dida u Brivu boravio pod pravim imenom i da se njegovo ime pominje u ondašnjoj štampi nekoliko puta (najčešće kao Dani de Mayo, i uvek u kontekstu neke kolektivne izložbe umetničkih radova), svedoči da je Dida imao odlične krivotvorene dokumente i da je uspeo da kamuflira identitet u momentu kada su francuske kvislinške vlasti hapsile sve strance bez važećih

¹⁰⁹ Isto, str. 111-113.

¹¹⁰ Dida DeMajo, Kratka biografija, 8.1.1959.

dokumenata, pogotovo one za koje su posumnjali da su bliski komunizma, ili one za koje su verovali da su jevrejskog porekla.

Dida de Majo je „preko Crvenog krsta organizovao, a i sam slao pakete sa hranom svakom našem drugu za koga je saznao da se nalazi u logorima [na jugu Francuske], među njima i mnogim našim španskim borcima.“¹¹¹

Pavle Popović Crni je ostavio nekoliko podataka o prve dve godine Didinog boravka u južnoj, tada neokupiranoj Francuskoj: „Posle nastupanja Nemaca Dida de Majo se povlači u centralnu Francusku (Corrèze). Pored rada na organizovanju francuskog pokreta otpora zajedno sa Francuzima, aktivno i intenzivno radi na neokupiranoj francuskoj teritoriji u udruženju likovnih umetnika. Izlaže na nizu izložbi. U to vreme njegovog aktivnog političkog i umetničkog rada otkupljuje mu grafiku muzej u Brive-la-Gaillard. Istovremeno radi ilustracije za štampu; takođe ilustracije za neke knjige. Daje crteže za litografije, ambalaže i panoe za izložbe. Isto tako radi neke crteže za Aragona i Elsu Triole. Kao plod njegovog istovremenog umetničkog rada tokom rata, pored ilegalnog političkog i organizacionog rada, javlja se čitav niz tačno usmerenih bibliofilskih knjižica sa ispisanim tekstovima i njegovim ilustracijama.“¹¹² Znamo da je Dida ilustrovaо knjigu Marsela Travea (Marcel Travers, *Le Marchand de Réves*, Tulle 1942). Sačuvana fotografija čuvenog francuskog slikara Anrija Matisa sa posvetom Didi de Majo, svedoči o širokom krugu ličnosti u kome se Dida kretao (Matis se nakon okupacije Pariza takođe povukao u južnu, neokupiranu zonu Francuske).

Tokom letnjih meseci 1942, Dida je saradivao u časopisu *La Corrèze Républicaine*, koji je izlazio u Brivu, kao ilustrator redovne nedeljne rubrike „A travers le Pays Corrézien“. Ilustracije su rađene u tehnici linoreza, i neke od njih odaju solidnu umetničku veštinu.

Učestvovao je na nekoliko kolektivnih izložbi likovnog udruženja „Société des Beaux-Arts du Bas-Limousin“, osnovanog 1940. Pored ostalih, na izložbama ovog udruženja, izlagao je i Marcel Slodki (1892-1943), umetnik jevrejskog porekla, rođen u Lođu, jedan od zaboravljenih DADA statista iz ciriškog „Cabaret Voltair“, koji će stradati u logoru Aušvic. Zanimljivo je da je Slodki samo nekoliko meseci pred smrt izlagao na trećem salonu „du Bas-Limousin“ (Briv, 9-23.1.1943). Didina kćerka Vesna je sačuvala katalog

¹¹¹Dimitrije Stanisavljević, Izjava, Beograd, 3.8.1964. (Dokument u posedu Vesne Demajo).

¹¹²Pavle Popović Crni, Izjava, 25.9.1964.

ove izložbe, kao deo očevog **ratnog francuskog** prtljaga. Na naslovnoj strani kataloga reprodukovan je linorez Dide de Majo (Dadi de Mayo, kako se navodi u napomeni na zadnjoj korici kataloga), kao jedini likovni rad osamdeset dvoje učesnika izložbe koji je reprodukovan u katalogu.

Komunistička partija Francuske, za razliku od francuskih buržoaskih partija, zalagala se za aktivnu oružanu borbu protiv nemačkog okupatora. U tu svrhu je od svojih članova i simpatizera, kao i od drugih građana koji su prihvatili takvu konцепцију otpora, obrazovala posebne borbene odrede, FTPF (Franc tireurs et partisans français = Slobodni streinci i partizani Francuske). Odredima FTPF priključili su se mnogobrojni stranci koji su živeli u Francuskoj. Oni su organizovani u posebne jedinice sa zasebnom komandom, u koordinaciji sa francuskim odredima i KPF. Ovi odredi nazivani su FTPF-MOI (od „Main d’Oeure Immigrée“). Pretpostavljamo da je Dida de Majo, kao antifašista i komunista sa odličnim vezama sa organizacijom KPF, nakon nemačke okupacije južnog dela Francuske, počevši od 1943, aktivno učestvovao u FTPF-MOI. (Sudeći prema pomijanoj dokumentaciji iz francuske štampe, početkom 1943. prestaje njegova javna delatnost).

Početkom okupacije Dida je uspeo da dobije potvrdu višijevskih vlasti da „nije Jevrejin“. Avgusta 1942. prvi Jevreji deportovani su iz višijevskog dela Francuske, pod upravom kvislinških francuskih vlasti, u nacističke logore smrti. Nemci su u jesen iste godine okupirali i južni deo Francuske. Verujemo da Dida tada ponovo prelazi u „dublju“ ilegalu i da se povezuje sa formacijama pokreta otpora u u regionu Koreze.

Dimitrije Stanislavljević Krka, dugogodišnji jugoslovenski komunistički emigrant u Sovjetskom Savezu i, potom, u vreme Španskog građanskog rata, borac Internacionálnih brigada, oslobođen je iz logora za internirane borce Španske republikanske armije na jugu Francuske, februara 1944, u jednoj akciji francuskih partizana. Aprila 1944. poslat je u region Koreze, gde je u okolini Briva upoznao Didu de Majo. „Čim sam došao u Korezu situacija je bila takva, da smo bez teškoća organizovali naš odred koji je služio kao privlačna snaga i ostalim nacionalnostima, naročito Špancima i Rusima, pa je iz našeg odreda formirana u Francuskoj prva partizanska brigada. Nalazeći se u Korezi, tek tada sam čuo za Didu de Maja. On se nalazio u mestu Briv i najaktivnije je radio u francuskom pokretu otpora. To je jedan naš čovek, Jevrejin, koji je pred rat emigrirao u Francusku. Perfektno je govorio francuski. Kada sam se nalazio u Beogradu 1927. upoznao sam se sa njegovom sestrom, starija je bila od

njega, i ona je bila član partije i dobar je bila drug. I kako sam za ovoga čuo dobre vesti, ja sam se sa njim odmah u Korezi povezao i dobro sam učinio. U to vreme bio je stacioniran u Brivu jedan bataljon Rusa (tzv. „vlasovci“, sovjetski zarobljenici koji su prihvatili da obuku nemačke uniforme u zamenu za slobodu, *prim. aut.*), a Dido de Majo je bio jedan od glavnih partizanskih organizatora u tom kraju i već se bio povezao sa tim Rusima. (...) Dugo vremena sam se nalazio u gradiću Perigje. On je nedaleko od grada Briva koga sam već spomenuo i u kom se nalazio onaj bataljon tzv. vlasovaca, koji je posredstvom druge Dide de Majo i uz njegovu pomoć, nešto kasnije nama u celini pristupio. Kod njih smo ostavili komandni sastav onakav kakav su imali i pri nemačkoj armiji, jer iz razgovora sa običnim ljudima došao sam do zaključka da je to ipak najcelishodnije. Prosto da bi spasili svoju glavu, eto pošli su nama i učestvovali u nekoliko operacija i pokazali veliku hrabrost. Nemci su znali slabost tih ljudi i pre nego što bi ih bacili u borbu, napijali su ih do besvesti i tako pijani oni su činili nekada i velike zločine. I radi toga nikakvo čudo nije što je svaki od njih osećao strahovitu grižu savesti i potrebu da na svaki način, ako ne spere onda makar umanji sa sebe tu ljagu, tu sramotu.”¹¹³

Kapetan Dida de Majo je učestvovao u spašavanju francuskog književnika, tada pukovnika pokreta otpora, Andrea Malroa (André Malraux), iz gestapovskog zatvora u Tuluzu. Malro aktivno učestvuje u pokretu otpora tek od marta 1944, ali za svega nekoliko meseci on će postati jedan od onih koji su najviše doprineli uspešnom organizovanju pokreta u centralnoj i južnoj Francuskoj, gde je otpor okupatoru bio najizraženiji, organizujući slabo naoružani gerilski pokret „iz makije“ u respektabilnu oružanu snagu. Od tad on sebe naziva „pukovnik Berger“, po imenu svog junaka iz *Altenburških oraha*. Malro je zarobljen krajem jula 1944. Zarobljenik je premešten u gestapovski zatvor „Saint-Michel“ u Tuluzu. Njegovi partizanski saradnici su uspeli da na nekoliko sedmica odlože streljanje svog komandanta, tako što su ucenili neprijatelja (komandant nemačkog garnizona Briv dobio je obavest da će ukoliko Berger-Malro bude streljan biti likvidirano pedesetak nemačkih zarobljenika). Kako dramatski kazuje Davičo, odred („četa Rusa“) kojim je komandovao Dida de Majo, spasao je Malroa sigurne smrti, u poslednjem trenutku (Malro je već bio „postavljen ispred desetine za streljanje“).¹¹⁴ Zatvor „Saint-Mi-

¹¹³AJ, MG-2254/9, Milka Petrović, Razgovor sa Dimitrijem Stanisavljevićem Kr-kom, Beograd, 5.8.1966, str. 369-370, 384-385.

¹¹⁴Oskar Davičo, *n.d.*, str. 367.

chael" oslobođen je 19. avgusta, ostatak Tuluza sutradan; SS divizija „Das Reich“ bila je proterana iz Briva nešto ranije, 15. avgusta 1944. Ne znamo da li je Malro „već bio postavljen ispred desetine za streljanje“, ali njemu i ostalim zatvorenicima svakako je pretila smrt. Prethodnog dana je Hoze Ester Boras, poznati katalonski anarchistički borac i antifašista, transportovan iz ovog zatvora u logor Mauthauzen, gde je potom ubijen.

Le Ministre d'Etat
chargé des Affaires Culturelles

3, rue de Valois Paris 1^e

Je soussigné, André MALRAUX, Ministre
d'Etat, compagnon de la Libération,
(colonel BERGER) certifie que le capitaine
DIDA de MAYO a assumé une responsabilité
importante dans les organisations de
Résistance F.T.P. de Corrèze, et a person-
nellement pris une part capitale à ma
propre évasion.

And Malraux

Fait à Paris le 20 Août 1964

Pismo Andrea Malroa iz 1964, kojim pisac svedoči o učešću Dide de Majo u njego-vom spašavanju iz gestapovskog zatvora.

Vesna Demajo je sačuvala koncept jednog posleratnog očevog pisma Andreu Malrou, kao i dva Malroova pisma njenoj porodici (znamo prema svedočenju Pavla Popovića Crnog da je Malro krajem pedesetih poslao još najmanje dva pisma, koje je Dida spalio). Najpre spominjemo kratko pismo koje je na molbu Mire de Majo načinio Andre Malro (Pariz, 20. avgust 1964), nepunih mesec dana nakon Didine smrti. „Ja, potpisa-

ni Andre Malro, državni ministar, član pokreta za oslobođenje (pukovnik Berger), svedočim da je kapetan Dida de Majo bio nosilac vrlo odgovornih dužnosti u organizacijama otpora F.T.P. u Korezi i da je lično imao najviše udela u mom sopstvenom spašavanju.¹¹⁵ Činjenica da je Dida de Majo „imao najviše udela“ u spašavanju Malroa ostala je malo poznata (spominju je samo Levntal 1965, Živančević 1982. i Davičo 1987). Andre Malro ne spominje Didu de Majo u *Antimemoarima* (niti kad govori o oslobođenju zatvora „Saint-Michel“). Takođe, Malroovi biografi ne spominju učešće Dide de Majo u njegovom spašavanju iz gestapovskog zatvora. Međutim, Andre Malro je kasnije, posle rata, u nekoliko navrata pokazao zanimanje za zlu sudbinu Dide de Majo i nudio je pomoći njegovoj porodici.

Sačuvani koncept pisma Dide de Majo Andreu Malrou nastao je svakako pre kraja 1957, jer je Malroov odgovor na Didino pismo datiran 8. januara 1958. Dida podseća Malroa na koji način je učestvovao u njegovom prebacivanju iz okupiranog dela Francuske u južnu, višijevosku zonu. „Tom prilikom me nisi video, jer te je sproveo brat jednog od mojih drugova iz Varea. Pri tvom dolasku u Briv, dočekao sam te na stanici. Mislio si da sam jedan od Mirejinih slugu, što je meni sasvim odgovaralo; kasnije smo se objasnili.“ Zatim kazuje o tome kako je Malro, pri jednom susretu u Tuli, pohvalio jedan njegov pejsaž, koji je video u knjižari madam Pradel (verovatno je reč o jednoj od pariskih knjižara). Dida piše da se u momentu Malroovog hapšenja nalazio u Brivu, i da ga je potom jedan prijatelj obavestio o ovom događaju, nakon čega se sklonio kod prijatelja iz porodice Rodas, za koje navodi da su „jedna čestita familija stolara i komunista iz Briva“. Potom navodi da je nakon saznanja da je Malro transportovan u Tuluz, organizovao bataljon bivših sovjetskih vojnika, pod zapovedništvom Saše Melagorova, s namerom da Malroa izbave iz zarobljeništva. Dida kazuje da je na dan pogibije Malroove supruge, pomogao njegovom tastu da prebaci Malroovu decu do Pariza (Malro je, naime, u vreme nesrećnog događaja koji je odneo njegovu suprugu, bio odsutan iz Briva). Zatim spominje da mu je žao što se posle ovog događaja više nisu videli. „Otišao sam u Pariz početkom 1945, u misiju koja je trajala pet dana. U Rue des Pyramides kazali su mi da se nalaziš na Ardenima. Žao mi je što se tada nismo videli.“¹¹⁶

¹¹⁵Andre Malro, pismo Miri de Majo, Pariz, 20.8.1964. (Dokument u posedu Vesne Demajo).

¹¹⁶Koncept pisma Dide de Majo Andreu Malrou, Beograd, 1957. (Dokument u posedu Vesne Demajo).

Malroov odgovor je bio kratak. „Sećam se vrlo dobro stanice u Brivu i malog pejzaža koji sam video kod madam Pradel.“ Potom Malro daje kratke odgovore na neka Didina pitanja o sudbini zajedničkih prijatelja, bračnog para Berl (Emmanuel i Mireille Berl), kao i sudbini dvojice Malroove mlađe polubraće, Kloda i Rolana (Claude i Roland Malraux). („Evo odgovora na pitanja: 1/ Mirej – bez promena; 2/ Berl – na radiju, sa knjigama; 3/ Klod – zarobljen u pokretu otpora kao i Rolan, i isto kao i on umro u Nemačkoj.“¹¹⁷). Emanuel Berl, pisac i kritičar, urednik predratnog pariskog časopisa „Marianne“, i njegova supruga Mirej, Malroovi dugogodišnji prijatelji, obreli su se nakon nacističke okupacije Pariza, takođe u južnom delu Francuske, i nastanili se prema granici Koreze, u relativnoj blizini imanja na kome je tokom rata živeo Malro sa porodicom. Rolan, srednji od braće Malro, predratni novinar i član KP Francuske (saradnik Aragonovog lista „Ce soir“ – poznato nam je da je Dida de Majo tokom rata imao kontakt sa Aragonom), organizator pokreta otpora u regionu Briva od sredine 1943, zarobljen je od strane Gestapoa, marta 1944. (Rolan je nastradao aprila 1945, kao nemački zarobljenik, u poznatoj tragediji broda „Cap Arcona“, u Libeku). Prepostavljamo da je Dida kao aktivan učesnik pokreta otpora u istom regionu saradivao sa Rolanom i da je uz njegovo posredovanje upoznao i njegovog polubrata Andrea. Najmlađi brat, Klod, koga je Dida, kako se vidi iz pisma, takođe poznavao, uhapšen je od strane nacističkog okupatora samo desetak dana pre Rolana (nepoznat je datum njegovog pogubljenja). Posle rata, Andre Malro, kome je u ratu nastradala i supruga Žozet, oženiće Rolanovu udovicu Madlen, o čemu obaveštava svog prijatelja Didu de Majo: („žena – moja – čiju sliku si video pored klavira, Rolanova je udovica“).¹¹⁸

Nakon oslobođenja južne Francuske, borbe protiv Nemaca pojačane su u istočnom delu zemlje, u pravcu nastupanja brigade FTPF-a „Alzas-Lotaringija“, kojom komanduje pukovnik Malro. Septembra 1944, slobodni su sva naselja u centralnoj i južnoj Francuskoj; saveznici su prethodno, krajem avgusta, umarširali u Pariz. Dida de Majo, kao „vojnik partije“ (dakle, ne samo rezistent), ostaje u regionu Koreze (oslobođenje istočne Francuske nije stvar komunističke revolucije, a brigada „Alzas-Lotaringija“ nema makijevski karakter), gde uspostavlja vezu sa obnovljenom organizacijom Komunističke partije Jugoslavije u Francuskoj.

¹¹⁷Andre Malro, pismo Didi de Majo, Pariz, 8.1.1958. (Dokument u posedu Vesne Demajo).

¹¹⁸Isto

Oktobra 1944. Dida prelazi na dužnost u Jugoslovensku vojnu misiju u Francuskoj. „Druga Dida De Maja susreo sam u Francuskoj, septembra ili oktobra 1944. godine, u mestu Brive. Štab Južne zone francuskog pokreta otpora javio nam je da u Brive-u u pokretu otpora aktivno radi jedan Jugosloven. Kad sam po zadatku naše vojne misije, u reonu Bordeaux-Brive-Tulle, sakupljaо naše borce pokreta otpora i naše zarobljenike da ih šaljemo u Jugoslaviju, uključio sam u taj posao druga De Maja i vezao ga sa našim konzulatom u Marseilles-u (drug Lazo Latinović), preko koga je organizovan transport za Napulj i Bari. Do svog povratka u zemlju, početkom 1945. godine, De Majo je na tom poslu radio aktivno.”¹¹⁹

9.

„Na kraju trećeg meseca puštaju me bez saslušanja uz komentar – tako je moralo biti.“

Dida de Majo je napustio Francusku krajem aprila 1945, u društvu Dimitrija Stanisavljevića, u konvoju britanske ratne mornarice koji je isplovio iz Marseja. „Koncem aprila 1945, jednim engleskim konvojem, sa Didom de Majo, došli smo do Barija. U Bariju, u Italiji, povezali smo se sa našom vojnom misijom. Tu smo se zadržali nekoliko dana i tu nas je zatekla i kapitulacija Nemačke. Odmah jedan ili dva dana posle kapitulacije Nemačke, opet sa jednim engleskim brodom prebačeni smo u Split. U Splitu sam bio svega par dana i odatle smo Dida de Majo i ja prebačeni avionom za Beograd.”¹²⁰

Dida de Majo i Dimitrije Stanisavljević prispeli su na zemunski aerodrom krajem maja 1945. O onome šta se potom dešavalo sa Didom, početkom devedesetih svedočio je Pavle Popović. „Milovan Đilas je bio obavešten ko od Jugoslovena dolazi iz Francuske, i uz pomoć Ozne legitimuš obojicu. Oficir islednik Ozne pušta Dimitrija Stanisavljevića Krku, a Demaja odvodi u zatvor. Smestili su ga u Glavnjaču. Kasnije kad sam se sa Didom sastao, rekao mi je: 'Prvih mesec dana bio sam veoma raspoložen misleći da narodna vlast hoće da proveri šta sam radio za vreme rata. Međutim, niko me nije saslušavao. Drugog meseca boravka u ćeliji počinjem da sumnjam da je to nečiji lični obračun. Trećeg meseca štrajkujem glađu kao protest što me ne saslušavaju. Na kraju trećeg meseca puštaju me

¹¹⁹Vlajko Begović, Izjava, Beograd, 26.8.1964. (Dokument u posedu Vesne De majo).

¹²⁰AJ-MG, 2254/9, str. 390. (Dimitrije Stanisavljević ne kazuje šta se dogodilo sa Didom de Majo nakon dolaska na zemunski aerodrom).

bez saslušanja uz komentar – tako je moralо biti. Posle toga odlazim kući kao oficir francuskog otpora.¹²¹ Pitanje (Vera Muškatelo): Čiji je to bio lični obračun i da li je Dido Demajo saznao zbog čega je 'tako moralо biti'? Odgovor (Pavle Popović Crni): Da, Dida je saznao sve i detaljno mi je pričao o tome. Mesec dana posle puštanja iz zatvora Dida se sreo, ispred [današnjeg] Jugoslovenskog dramskog pozorišta, sa Momom Markovićem, koji je tada bio ministar unutrašnjih poslova NR Srbije. Pošto su se još od pre rata poznavali, srdačno su se pozdravili, a zatim ga je Dida pitao: 'Šta bi sa mnom, Momo, i zašto?' Moma mu je odgovorio: 'Ma, pusti, Milovanova (Đilasova) posla!' Bilo mu je sve jasno, radilo se o predratnom ličnom Đilasovom obračunu, zbog koga je Dido kasnije dospeo i na Goli otok. Sa njim je [na Goli otok] poslat i Dimitrije Stanisavljević Krka, prvi delegat KPJ pri Kominterni. Naravno, obojica nevini."¹²²

U prilog tvrdnjama Pavla Popovića svedoči sledeća činjenica; na zemunskom aerodromu uhapšen je samo De Majo, dakle, ne i Stanisavljević, iako su prethodnih meseci saradnici jugoslovenske političke policije poslali nekoliko izveštaja u kojima se o Stanisavljeviću govori vrlo negativno. (Pri tome se ličnost Dide de Majo ne pominje, pogotovo ne u sličnom kontekstu, niti se vezuje za Stanisavljevića). Tako na primer, navodimo nekoliko rečenica iz poverljivog izveštaja koji je Vlajko Begović (konspir. „Stefanović“) uputio Aleksandru Rankoviću, 27. januara 1945: „Pitanje naših starih“, zatim navodi nekoliko imena, među njima i ime Dimitrija Stanisavljevića (konspir. „Furman“), „koji su se loše držali u Španiji (odn. nisu priznali promenu u rukovodstvu CK KPJ, prim. aut.) i kampu (tj. u logorima za internirce u južnoj Francuskoj, prim. aut.) i zato isključeni iz Partije. Oni su dosljedno produžili svoje držanje. Svi su pokušali da se prošvercuju u Sovjetski Savez. Mendez (Nikola Kovačević, prim. aut.) otkazuje da pođe u Jugoslaviju, Furman (Dimitrije Stanisavljević, prim. aut.) isto izbjegava odlazak u zemlju.“¹²² Dimitrije Stanisavljević je uhapšen nekoliko meseci nakon povratka u Jugoslaviju. „Pre toga, kada sam bio u Parizu, rekli su mi, i mogao sam odmah da idem u Sovjetski Savez. Međutim, ja sam stajao na stanovištu, iako sam se i onda formalno vodio

¹²¹Vera Muškatelo, *Pavle Popović Crni. Intervju, Intervju*, Beograd, 11.5.1990, str. 52.

¹²²AJ, 507-1945/22. Ovaj dokument je samo nastavak prepiske iz Španije, iz 1938: „Nikita [Nikola Kovačević], Đorđević [Svetislav Đorđević] i Furman [Dimitrije Stanisavljević] govore da je naš sadašnji familijarni savet (krnji CK KPJ, prim. aut.) poslao ovde (u Španiju, prim. aut.) najbolje sinove naše familije (tj. partie, prim. aut.) da se satru na radu, da bi ostali zdravi u životu pokvarenjac i produžili svoj nevaljali rad“, AJ, Šp-I-b/3, Božo [Božidar Maslarić] – Otu [Josipu Brozu Titu], Španija, Albasete, 5.3.1938.

kao sovjetski državljanin, da kao Jugosloven treba da što pre da dođem u zemlju. Došao sam u zemlju i šta se dogodilo? Ono što je retko ko preživljavao od starih prekaljenih revolucionara. Ja koji sam ceo svoj život posvetio partiji, pokretu radničke klase, ovde, ubrzo posle svoga dolaska (a nešto određeno mi nikad ništa nije rečeno), ne samo da sam isključen iz partije, nego sam bačen i u tamnicu; što je najgore bilo, gde sam se našao sa raznim gestapovcima, raznim četnicima i ustašama. Prošlo je bilo pet ili šest meseci, kako sam se tu našao, onda sam tek pozvan na neko saslušanje i dao sam tamo izjavu. O onome što sam samo naslućivao, jer niko mi ništa nije rekao konkretno, samo sam naslućivao za šta mogu da me sumnjiče i okrivljuju. Posle toga sam pušten.”¹²³

Mnogobrojni jugoslovenski komunisti sa dugogodišnjim revolucionarnim stažom, koji su kao emigranti u Sovjetskom Savezu preživeli staljinističke čistke, potom i rat protiv nacista, i takođe oni jugoslovenski revolucionari i interbrigadisti, koji su preživeli rat u Španiji i logore za internirce u Francuskoj, obreli su se 1944-45. u Jugoslaviji, najviše u Beogradu. Mnogi jugoslovenski povratnici iz Sovjetskog Saveza, koji nisu blagonaklono gledali na dolazak Josipa Broza Tita i njegovih saradnika na čelo KPJ, bili su po povratku u zemlju stavljeni pod nadzor jugoslovenske političke policije (Adolf Štumpf, Silvio Furlan, Dragotin Gustinčić, Mita Despotović, Ivan Korda, Ante Zorić, Branka Marković, Vidak Arsenijević). Takođe, nepoverenje novih vlasti, odn. surevnjivih pojedinaca iz vrha partijskog i policijskog aparata, osetili su i mnogi preživeli interbrigadisti (Oskar Juranić, Dimitrije Stanisljević, Milovan Ćetković, Trajko Miškovski, Nikola Kovačević, Robert Rinaldo, kasnije Milan Kalafatić, Mirko Marković, Ljuba Maksimović i Marko Spahić). Isti tretman doživeli su i pripadnici unutarpartijske opozicije, koji su rat preživeli u italijanskom zarobljeništvu (Blažo Raičević, Mirko Košir, Labud Kusovac, Ante Činoti, Ivo Marić), ili pak, oni koji su preživeli banjički logor (Ljubomir Živković, Ljuba Radovanović). Skoro sve pomenute ličnosti biće hapšene 1948-1949, i svi će zatim biti deportovani u logore namenjene pripadnicima unutarpartijske opozicije. Većina njih su, poput Dide de Majo, postali začaćenici „Petrove rupe“ (R-101), specijalnog logora na Golom otoku.

Beograd, kakvog je pamtio Dida de Majo, i pored jezivog terora predratne policije (svi agenti predratne političke policije postaće tokom okupacije saradnici Gestapoa i kao kolaboracionisti učestvovaće u zloči-

¹²³AJ, MG-2254/9, str. 391. (Dimitrije Stanisljević Krka je ponovo uhapšen septembra 1948. Potom će nekoliko godina provesti kao logoraš na Golom otoku).

nu nad vlastitim narodom) i očiglednih nepravdi tipičnih za klasno društvo, bio je „grad dobrih ljudi“. U okupiranom Beogradu nacisti su pobili blizu deset hiljada pripadnika jevrejske zajednice (jevrejska zajednica je vekovim bila „so Beograda“). Ono najbolje i najprogresivnije što je imao slobodarski Beograd, desetkovano je tokom rata (od nekadašnjih devet hiljada beogradskih studenata, rat je preživeo njih oko tri hiljade; Beograd je za vreme okupacije preživeo bombardovanja, brojne racije, javne egzekucije, streljanja talaca prema onoj strašnoj srazmeri, 100:1).

U razrušenom i izmučenom gradu nije bilo više nikoga od mnogo-brojne Didine porodice, sem sestre i njene kćeri. Mnogi njegovi prijatelji iz predratnog revolucionarnog pokreta bili su mrtvi. Veselin Masleša je nestao negde „u maglama Sutjeske“; Đorđe Jovanović je poginuo kao komesar Kosmajskog partizanskog odreda, u letu 1943; Radojica Živanović Noe je stradao na dan oslobođenja grada, 20. oktobra 1944. U Beogradu je početkom jula 1941. likvidiran jugoslovenski revolucionar i sovjetski obaveštajac, Mustafa Golubić. Mesto u nekadašnjoj Dvorskoj bašti, naspram parlementa, gde su nacisti streljali izmučenog Golubića (bio je vezan za stolicu, jer su mu noge bile polomljene), ostalo je do danas neobeleženo.

Nekoliko meseci nakon Didinog izlaska iz zatvora, Mira Šoten će se razvesti od Alekse Kurtovića, i započeće zajednički život sa muškarcem koji je bio njena ljubav. „I Mira je pošla k njemu. Kažu da je tu bilo teških časova i velikih dilema, ali na koncu ona se vratila svojoj predratnoj ljubavi.“¹²⁴

Mira Šoten i Dida de Majo venčali su se 16. januara 1946. Na sačuvanoj fotografiji, snimljenoj na dan venčanja, vidimo Didu i Miru kako u društvu Oskara Davića (koji je bio venčani kum) i Bogdana Pešića, korачaju Terazijama koje su prekrivene snežnom belinom. U pozadini primećujemo prazninu na mestu gde je stajala kuća u kojoj je Dida odrastao (kuća na Terazijama uništena je bombom iz američkog bombardera, aprila 1944). Dida se smeje dok grize cigaretu. Na Mirinom licu istovremeno uočavamo sreću i zabrinutost.

Bračni par De Majo živeo je najpre u Ulici Strahinjića Bana 29, potom u Francuskoj ulici 22. Mira je aprila 1947. rodila kćerku Vesnu.

Krajem 1945. Dida se zaposlio kao tehnički urednik u časopisu „Ošišani jež“, „čiji ga je tadašnji glavni urednik, Bogdan Pešić, izuzetno

¹²⁴Jaša Almuli, n.n., „Politika“, Beograd, 14.5.1989.

Terazije, 16. januar 1946. S leva na desno: Oskar Davičo, Dida de Majo, Mira Šotren, Bogdan Pešić. Fotografija je nastala na dan Didinog i Mirinog venčanja.

cenio i voleo. Dida nije dobio mesto u društvu koje mu je kao starom komunisti i političkom robijašu pripadalo.¹²⁵

U „Kratkoj biografiji“ Dida kazuje: „Radio sam prvo kao v.d. direktor Novinsko-izdavačkog preduzeća Saveza udruženja novinara FNRJ i bio potpredsednik Zemaljskog veća Saveza sindikata NR Srbije. Zatim, 1947/48 radio sam u Grafičkoj direkciji NR Srbije kao savetnik i v.d. direktora pogona na problematici nacionalizacije i reorganizacije grafičke industrije. Potom sam, 1948, prešao na poziv u Komitet za autosaobraćaj pri Vladi FNRJ.“¹²⁶ Napominjemo da je tadašnji ministar saobraćaja u Vladi FNRJ bio Todor Vučasinović, dok je šef Komiteta za autosaobraćaj bio Čedo Kapor; reč je, dakle, o Didinim drugovima iz predratnog revolucionarnog pokreta u Beogradu. Svakako da je Dida na njihovu intervenciju bio premešten na novu dužnost, iako su sasvim sigurno znali da njihov prijatelj nije u milosti partijске nomenklature. Vredi napomenuti da Dida

¹²⁵Jaša Almuli, pismo autoru, London, 26.1.2005.

¹²⁶Dida DeMajo, Kratka biografija, 8.1.1959.

u momentu stupanja na dužnost u Komitetu za autosobraćaj pri vlasti FNRJ nije bio član KPJ, već *bivši* član partije, što je nosilo vrlo bitnu konotaciju. Vujasinović će u vreme najintezivnijeg progona jugoslovenskih komunista-internacionalista, početkom pedesetih, pokazati ličnu hrabrost pokušavši da zaštiti inženjera Branka Putnika, koji je nakon hapšenja bio osumnjičen kao „sovjetski špijun“. Putnik je na montiranom „procesu mostograditeljima“ bio osuđen na smrt, nakon čega je upućen na Goli otok, dok je Vujasinović degradiran.¹²⁷

10.

„...deklarisao se za Staljina i proveo pet godina na Otoku“

Sredinom 1948. dolazi do razlaza i potom do sukoba između jugoslovenske i sovjetske partijske nomenklature. Vrh jugoslovenske političke i policijske nomenklature odlučio je da policija započne stihijsko hapšenje svih komunista koji nisu podržavali „novi kurs“ jugoslovenskog partijskog rukovodstva (kao i onih članova KPJ koji su osuđivali npr. operetsku raskoš „poslednjeg Habsburga“, birokratizaciju KPJ i aristokratizaciju partijskog, vojnog i policijskog vrha), iako nije postojao nikakav organizovani otpor nezadovoljnika. Potom je osmišljeno formiranje logora za unutarpartijsku opoziciju. Teško je razmotriti zašto je partijski i policijski vrh odlučio da se na tako brutalan način obračuna sa opozicijom unutar KPJ, pre svega zbog odsustva naučnog (istoriografskog) razmatranja ovog pitanja, što je svakako uzrokovan nedostupnošću izvorne arhivske građe koja se odnosi na ovaj, po mnogo čemu, ključni period istorije KPJ. Razlozi brutalnog obračuna sa neistomišljenicima ostaće još izvesno vreme u domenu konstrukcije.

Policija je započela prva hapšenja jula 1948. Dida de Majo je uhapšen krajem septembra; masovna hapšenja će uslediti naredne godine u vreme osnivanja prvih logora, a ciljana hapšenja će potrajati sve do početka 1952. „Prvo je Dida doživeo torturu u Glavnjači, gde je u samici s pacovima proveo nekoliko meseci, a onda je poslat na Goli otok.“¹²⁸ Dida u „Kratkoj biografiji“ navodi: „Septembra 1948. sam po liniji Informbiroa lišen slobode. Nisam bio osuđivan, već sam administrativno kažnjen. Bio sam se složio sa navodima Rezolucije [Informbiroa], ali nisam imao neki konkretan neprijateljski rad.“

¹²⁷O „procesu mostograditeljima“, videti: Dragoslav Mihailović, *Goli otok*, II, Beograd, 1995.

¹²⁸Slobodan Kljakić, *n.n.*, *Politika*, Beograd, 5.3.1993.

Slučajan svedok hapšenja Dide de Majo bio je Aleksandar Mišić, tadašnji službenik Ministarstva inostranih poslova, koji je o ovom događaju ostavio jedno kratko pisano svedočanstvo: „Bio sam svedok, sticajem okolnosti, hapšenja Dide de Majo. To se dogodilo septembra ili oktobra 1948. Policija mu je stavila lisice na ruke u njegovom stanu u Francuskoj ulici 22, treći međusprat. Banula je na naše opšte iznenadenje, oko 23 sata. Počeli su da viču i naredili su Didi da smesta podje sa njima. Iskusni revolucionar, naviknut na ovakve susrete s policijom još pre rata, Dida je hladnokrvno primio hapšenje. Dok je ustajao (a to sam gledao svojim očima) vešto je s ruke i prsta skinuo sat i prsten. U tren oka sakrio ih je pod jastuk fotelje. Da se taj nakit nađe pri ruci njegovoj supruzi Miri koja je bez sredstava za život, ostala sama sa jednogodišnjom kćerčicom Vesnom. Sa mnom su, tom činu, prisustvovali moja supruga Ibojka-Buba Mišić i njeni roditelji, Didini prijatelji iz predratnog revolucionarnog pokreta (poočim Ibojke Mišić, Rudolf Hok, Subotičanin mađarskog porekla, jedan od predratnih organizatora KPJ u Vojvodini, bio je Didin prijatelj sa robije u Sremskoj Mitrovici; dok je njena majka, Eržebet Hok u vreme robijanja njenog muža u Mitrovici, pomagala brojnim mitrovačkim zatvorenicima komunistima, *prim. aut.*). U stanu smo ostali dve noći i dva dana. Sa nama je ostao i jedan policajac. Bio je veoma strog. Meni nije dozvolio čak ni da se javim Ministarstvu inostranih poslova, u kojem sam tada radio, da bih opravdao odsustvo. (...) Dida mi je lično govorio da ga Milovan Đilas ne trpi još od pre rata. To je bio razlog što je po dolasku iz Pariza u Jugoslaviju 1945. sa aerodroma oteran pravo u zatvor. Ni po izlasku iz zatvora nije dobio zaposlenje koje bi odgovaralo njegovim kreativnim sposobnostima, znanju i revolucionarnom doprinosu.“¹²⁹ (Rudolf Hok je uhapšen krajem 1948, dok su sledeće godine uhapšeni njegova poćerka Ibojka i njen suprug. Rudolf Hok i Aleksandar Mišić će postati logoraši na Golom otoku, a Ibojka Mišić logorašica u ženskom logoru Ramski rit).

Mira de Majo i njena kćerka su nakon Didinog hapšenja izbačene iz stana. Ovu sudbinu su doživele skoro sve supruge „ibeovaca“.

Mira je bila prinuđena da ponovo godinama čeka Didin povratak. Navodimo nekoliko rečenica Jaše Almulija o „postojanosti ženske ljubavi i o plemenitosti koju može da pokaže muškarac“. „I Mira ga je ponovo čekala. I kada su je tada izbacili iz stana sa jednogodišnjim detetom i kada se našla u trošnoj kući na Đermu, Aleksa [Kurtović] ju je obilazio, nabavljaо

¹²⁹Aleksandar Mišić, *Hapšenje Dida Demaja*, Politika, Beograd, 15.3.1993.

prevode da bi se prehranila i donosio je lutke njenoj kćeri. Aleksa je tada bio u svome drugom, mnogo sretnijem braku.¹³⁰

Vida Marković, Mirina prijateljica sa studija, ostavila je u jednoj od svojih memoarskih knjiga, svedočenje o poseti Miri i njenoj kćerki, u njihovom novom boravištu („zemljani pod, dvorišni stanovi...“).

„Miri Šoten, mučenici Jevrejki, koleginici sa studija, vratio se proces na plućima. Izbačena je iz skromnog stana u centru, nakon što je uhapšen njen muž Dida Demajo, protivnik Staljina i staljinizma, koji je nekome zasmetao, jer se za nekog nevinog zauzeo. Mirina mala Vesna igra se u krevetu s lutkom. Mira leži, bleda, apatična, uvela. ‘Da sam zdrava optirala bih za Izrael; samo od Jointa („Joint Distribution Committe“ – humanitarna organizacija američkih Jevreja, *prim. aut.*) dobijam pomoć, pakete.’ Tišina. Osluškujem Vesnin glasić upućen lutki. ‘Znaš ko me još pomaže?’

Aleksa, Samaričanin, ko bi drugi, neka mi to Mira kaže. Neka mu bar na taj način uzvratи za nepovratni dug. ‘Aleksa me posećuje, čudan neki čovek,’ ona se zamisli. ‘Nije me zaboravio, lutku je on doneo Vesni.’ Mira govori tiho, zamara je svaka reč, bolest se razbuktala.

Čudan neki čovek. Je li to sve što ima da kaže za Aleksu? Saginjem se da bih je poljubila u čelo, obrazi su joj vlažni, iz očiju kaplju suze.¹³¹

Napominjemo da je Mira kazivala Jovanu Ševaljeviću, pominjući Aleksu: „On je bio najsvetlijia ličnost u mom životu.“

Vojka de Majo se nakon hapšenja brata, distancirala od njegove porodice. Prema rečima Didine kćerke Vesne, Vojka je tada izjavila: „Ne želim da hranim porodicu jednog ibeovca.“ Ovo je svedočanstvo o strahu koji se tih godina uvukao u jugoslovenske građane. Pretpostavljamo da Vojka, kao skorašnja članica Komunističke partije („Član partije postala sam februara 1945. – datuma se ne sećam, nisam ga zapisala, jer sam verovala da taj dan neću nikad zaboraviti.“¹³²), želeta da opravda poverenje političkih vlasti. Posleratne vlasti su joj ukazale veliko poverenje; iako nije bila učesnica partizanskog rata (što se od nje očekivalo kao od antifašistkinje i predratne simpatizerke komunističkog pokreta), postala je članica partije, najpre na birokratskoj dužnosti u Ministarstvu unutrašnjih poslova (početkom 1945, neposredno pre no što je uhapšen njen brat, maja iste godine), potom, sledeće godine, kao sudija Vrhovnog suda bila je sekretar partijske organizacije u toj ustanovi.

¹³⁰ Jaša Almuli, n.č., *Politika*, Beograd, 14.5.1989.

¹³¹ Vida E. Marković, *Između dva sveta*, Beograd, 1994, str. 114-115.

¹³² AS, CK SKS, PD, OK Savski Venac, Vojka de Majo, Biografija

Vojka je kasnije ublažila svoj oštar stav. Mira de Majo je tokom 1952, gotovo godinu dana, boravila u Sloveniji, u sanatorijumu za plućne bolesnike na Golniku, gde se lečila od tuberkuloze (posledica mladalačkog obolenja koje se razbuktalo usled prinudnog boravka u lošim stambenim uslovima). Vesna Demajo je za vreme majčinog lečenja boravila kod tetke Vojke.¹³³

(Kasnije, kada je Vojka 1958. saradnicima Istoriskog arhiva Beograda kazivala svoja sećanja na predratni revolucionarni pokret, oprezno je pomenula brata: „Dida je znao mnogo stvari. U Francuskoj je ostao za vreme rata, pa je učestvovao u francuskom pokretu otpora i vratio se u Beograd posle rata. Kad je objavljena Rezolucija Informbiroa, on se deklarisao za Staljina i proveo pet godina na Otkoku.“¹³⁴).

11.

„Imao je jako lepe plave oči, tad mu lice nisam video...“

Pokušaćemo, uz relativno mali broj podataka, da rekonstruišemo petogodišnji boravak Dide de Majo u istražnom zatvoru i logoru. Ovih pet godina svakako spadaju u njegovo najteže životno iskustvo.

O njegovom višemesečnom boravku u samici u Glavnjači i torturi kroz koju je prošao prilikom isleđivanja, ne znamo gotovo ništa (podsećamo da je ovo treći Didin boravak u ovom zatvoru). U Beogradu su u periodu od 1948. do 1952. kao zatvori za uhapšene komuniste (pretežno učesnike partizanskog rata) korišćeni i drugi zatvori u kojima su za vreme predratnog, monarchističkog režima i tokom nacističke okupacije, takođe mučeni i ubijani komunisti (zatvor Specijalne policije na Obilićevom vencu, gestapovski zatvor u Đušinoj ulici, vojni zatvor na Banjici na mestu ranijeg fašističkog logora, i zatvor na Adi Ciganliji). Prepostavljamo da je Dida početkom 1949. iz Glavnjače prebačen u etapni zatvor na Adi Ciganliji, gde je boravio više meseci, pre nego što je krajem godine transportovan sa tzv. trećom grupom zatvorenika, na Goli otok.

Tokom četrnaestomesečnog boravka u beogradskim zatvorima, njemu nije suđeno, već mu je poput većine tadašnjih kažnenika (tzv. administrativni kažnenici) kazna određena prema nahođenju policijskih islednika. Prepostavljamo da je policija teretila Didu de Majo za navodnu špijunažu (verujemo u korist Francuske i/ili Sovjetskog Saveza). Nagoveštaj ovakve policijske konstrukcije nalazimo u jednom nepotpisanom

¹³³ Razgovor Vesne Demajo sa autorom, Beograd, 15.5.2005.

¹³⁴ IAB, MG-25, str. 23.

tekstu u dnevnom listu *Borba*. U ovom pogromaškom tekstu, uz obilje neistina, navode se imena mnogih tada uhapšenih revolucionara i dugogodišnjih komunista, koji će većinom, kao i Dida, postati zatočenici „Petrove rupe“, logora na Golom otoku za odabранe „informbirovce“. „Zato je razumljivo što je među licima koja su se izjasnila za rezoluciju Informbiroa nalaze stari oportunisti, likvidatori i kukavice kao profesor Ljuba Radovanović, Blažo Raičević, Alekса Ćufka, antipartijski elementi kao Labud Kusovac, Vlado Dapčević – do Rezolucije Informbiroa dvaput isključivan iz Partije zbog frakcionaškog rada, trockizeri kao Dragutin Fodor (Teodor Balk), ljudi koji su se nekoliko puta držali izdajnički pred klasnim neprijateljem, beskičmenjaci željni udobnog života poput Radonje Golubovića, avanturisti i karijeristi, oficiri i podoficiri iz bivše jugoslovenske vojske, kao Arso Jovanović i Pero Popivoda, koji nikad nisu bili srasli sa našom Partijom, inostrani špijuni kao Dido Demajo i razni drugi tipovi.“¹³⁵

O višemesečnom boravku Dide de Majo u etapnom zatvoru na Adi Ciganliji (gde je tretman prema uhapšenicima bio podnošljiviji nego u Glavnjači), znamo ponešto, pre svega zahvaljujući svedočenju Jovana Ševaljevića. Pre njegovog svedočenja, pomenućemo deo sećanja Branka Stanojlovića. „U zatvoru na Adi Ciganliji bilo nas je u jednoj sobi šest [bivših, sada uhapšenih] oficira Udbe. Pokušali su nam „namestiti“ bekstvo sa Ade Ciganlije. Približio nam se podoficir koji je bio komandir milicije u zatvoru, navodno kao simpatizer IB-a. Iсти nam je omogućio da dođemo u kontakt sa zatvorenicima iz drugih soba. Tako smo uspostavili vezu sa Didom Demajom, Mihailom Renovčevićem, prvoborcem i budućim književnikom, i drugima. Na insistiranje Tomaša Mihajlovića i Dide Demaja formirali smo Zatvorski izvršni komitet. Kao bivšim policajcima na kraju nam je ipak sve postalo sumnjivo.“¹³⁶ Stanojlović dalje navodi da je jedan od zatvorenika koji je bio zavrbovan od policije, priznao zatvorenicima da je priprema bekstva „nameštena“. Kasnije, u logoru na ostrvu Sveti Grgur, Branko Stanojlović i Tomaš Mihajlović biće mučeni prilikom isledivanja, zbog tobožnje pripreme bekstva sa Ade Ciganlije. Verujemo da je i Dida de Majo, u logoru na Golom otoku, prolazio kroz sličnu torturu zbog „pripreme bekstva“ i organizovanja zatvoreničkog komiteta. Tomaš Mihajlović, heroj partizanskog rata, borac Prve proleterske brigade, u ratu ostao bez

¹³⁵ Anonim, *Pravo lice jednog izdajnika i špijuna, Borba*, Beograd, 21.12.1948. (Ovaj nepotpisani tekst odnosi se većim delom na ličnost Slobodana Laleta Ivanovića, ibeovskog emigranta i šuraka novinara *Borbe* Bogdana Pešića. Verujemo da je jedan od nevoljnijih autora teksta i Bogdan Pešić).

¹³⁶ Đorđe Pilčević, *Ispovest Branka Stanojlovića, Borba*, Beograd, 23.7.1990.

jedne ruke (o njegovoj hrabrosti pisao je Jovan Popović u knjizi *Istinite legende*), ubijen je batinama u logoru na Svetom Grguru.

Dida je nakon „otkrivanja“ navodnog „pokušaja bekstva“, verujemo juna 1949, prebačen iz zajedničkih prostorija na prvom spratu zatvora na Adi Ciganliji, u samicu u prizemlju zgrade zatvora. (Ovaj događaj je vrlo verovatno povezan sa štrajkom gladi, koji su maja meseca organizovali zatvorenici i zatvorenice). O njegovom boravku u samici svedočio nam je Jovan Ševaljević (njihovo neobično poznanstvo, uspostavljeno u uslovima izolacije, prerašće kasnije u dugogodišnje prijateljstvo).

„To su bile ćelije samice, u prizemlju, tzv. 'betonjerke'. Samice su bile za 'po kazni', iako su ponekad dvojica bili u istoj ćeliji. Bio sam prebačen iz jednog drugog zatvora. Sa mnom u ćeliji bio je neki Rajko, student prava. U ćeliji pokraj naše, do Rajkovog zida, bili su zatvoreni bivši oficiri Udbe, poručnik Vojnović i major Drulović. Mi zatvorenici imali smo naše zatvoreničke 'azbuke' za komunikaciju – kucanje u zid. Svako slovo je imalo svoj broj (A-1, Š-30, itd.). Služili smo se sa dva znaka – oštar i tup zvuk. Stariji robijaši su znali 'Morzea'. To je bila prilično velika komunikacija... Ova dvojica, Vojnović i Drulović, održavali su vezu sa gornjim spratom, kucanjem metlom o plafon. Ustanovio sam da na mom zidu postoji jedna rupa, doduše, vrlo mala rupa, prečnika cigarete. Od hleba se napravi kao plastelin i zid se zatim zamaže 'diditijem', koji smo dobijali protiv vaški, ili kaladontom – ko ima, da bi se prikrla rupa. Kada sam saznao da je u ćeliju do mog zida, koja je do tada bila prazna (postojalo je nepisano pravilo između mene i Rajka da komuniciramo sa susedom isključivo do svog zida, zbog čega smo se kasnije zavadili), dakle, kada sam saznao da je u susednu ćeliju stigao neki zatvorenik, ja ga pitam kucanjem, kako se zove i on mi otkuca – Dida de Majo. Kad sam to čuo, obavestim ga da postoji rupa u zidu, 'prati kucanje i pokazaću ti'. Onda on otvorи tu rupu. Tad smo mogli da razgovaramo bez kucanja. Pitam ga što su ga prebacili iz zajedničkih prostorija. 'Pa valjda da ne kvarim ostale. Ali to meni ništa ne smeta, ja volim da budem sam.' (Dida je bio sam u ćeliji). Pitam ga: 'Čime se baviš, kako skraćuješ vreme u samici?' Odgovori mi: 'Pravim neku *izložbu*, pravim neke *skulpture*' (ironično). 'Od čega praviš?', pitam. 'Od hleba, od čega bih pravio.' Potom smo od klozetske metle otpleli komad žice i proturili kroz rupu, i 'testerisali' da bi proširili rupu. Onda sam mogao da vidim: majmun svira gitaru, žirafa svira klarinet. Neke figurice su bile i obojene. Npr. jezik oboji crveno. Prosto sam se divio kako su to bile divne figure. Kaže: 'Učinili su mi uslugu, nije mi dosadno.' Noću nije gorelo svetlo. Uveče kad se smrkne, onda smo otvarali

rupu i pričali. Tada stražar nije mogao da nas proverava kroz špijunku na vratima, mada smo ponekad razgovarali i danju. Imao je jedan vrlo priјatan glas, imao je jedan diskretan humor. Imao je jako lepe plave oči, tad mu lice nisam video... Sećam se da je među nama zatvorenicima bilo priča da će Tito uskoro da propadne. Dida je samo rekao da ne misli tako.”¹³⁷

Jovan Ševaljević je nakon nekoliko sedmica po uspostavljanju kontakta sa Didom de Majo prebačen sa tzv. prvom grupom zatočenika iz raznih beogradskih zatvora u logor za administrativne kažnjenike na Golom otoku. Prvi zatvorenici su na ostrvo prispeli 14. jula 1949. Dida je ostao u zatvoru na Adi Ciganlji još nekoliko meseci. O toku njegovog daljeg boravka u ovom zatvoru nemamo podataka.

12.

*„...zatekao sam ga iza barake, kako sedi na zemlji,
malaksao do krajnjih granica,
sa nekim izrazom ravnodušnosti koji izaziva jezu.“*

Pripadnici komunističke opozicije su iz oblasnih zatvora transportovani u nekoliko logora. Najpoznatiji logori nalazili su se na Golom otoku (logor za administrativne kažnjenike, specijalni logor R-101 ili „Petrova rupa“, i kasnije logor za kažnjenice). Sem logora na ovom ostrvu, 1949-1952 oformljni su i logori u drugim delovima Jugoslavije: logor za vojne kažnjenike na susednom ostrvu Sveti Grgur, logor za žene u Ramskom ritu pokraj Velikog Gradišta, koji je potom premešten na Sveti Grgur, a zatim na Goli otok, logor za vojne kažnjenike u Staroj Gradiški, i logor u Bileći.

Najveći broj kažnjenika bio je izolovan na Golom otoku: pustom, ogoljenom, kamenitom, bezvodnom i nenastanjenom jadranskom ostrvu, dovoljno udaljenom od kopna da se svako bekstvo činilo besmislenim i nemogućim. Svim brodovima jadranske plovidbe bilo je strogo zabranjeno da se približavaju ovim ostrvima. Administrativnim kažnjenicima koji su bili zatvoreni u sabirnom zatvoru na Adi Ciganlji neposredno pred transport na Goli otok bila je saopštена vremensku kazna (napominjemo da niko od ovih kažnjenika nije odgovarao pred sudom), uz napomenu da kazna može biti produžena. Potom su kažnjenici okovani u parovima; svaki zatvorenik bio je privezan za još jednog zatvorenika kome je bio

¹³⁷Razgovor Jovana Ševaljevića sa autorom, Beograd, 22.6.2005.

okrenut leđima. Prvi transport kažnjenika na Goli otok (tzv. „prva grupa“) prispeo je, kao što smo pomenuli, 14. jula 1949, i sastojao se pretežno od kažnjenika iz beogradskih i crnogorskih zatvora. Oni su transportovani na isti način kao i svi potonji zatvorenici (ukupno šesnaest grupa kažnjenika, u muškim logorima), železnicom u stočnim vagonima od Beograda do luke Bakar, i potom trabakulom „Punat“ do ostrva. Međutim, ono što razlikuje transport prve grupe kažnjenika od svih potonjih, jeste odsustvo strašne i nerazumljive torture.

Dida de Majo je transportovan zajedno sa kažnjenicima treće grupe iz beogradskih zatvora, 17. novembra 1949. O ovom transportu svedeo je Pavle Popović Crni, dugogodišnji Didin prijatelj, koji je takođe nevin i bez ikakve krivice uhvaćen i zatvoren od strane policije, preživeo torturu u Glavnjači i potom transportovan na Goli otok: „Stotine kažnjenika, potrpanih u teretne vagone, sa topčiderske železničke stanice, krenulo je u pravcu – za nas nepoznatom. (...) Konačno, stižemo u teretnu luku Bakar. Oficiri otključavaju vrata vagona i viču da isakačemo. Vagoni su uz samu ivicu ambisa, a pri dnu brod „Punat“. Iskačemo iz vagona. Dočekuju nas milicioneri batinama i močugama i udaraju gde stignu. Zbog batina koje pljušte ne silazimo merdevinama već skačemo u utrobu broda. Bacamo se u parovima jedni iznad drugih, lomeći od težine i pada ruke, noge, ključne kosti. Prskaju i unutrašnji organi trbušne duplje. Jedan deo slomljenih i prebijenih kažnjenika milicija i officiri, sa dna broda prebacuju na palubu. Prekrivaju nas ciradama, kako nas u svanuće posada drugih brodova ne bi videla.“¹³⁸

Navodimo reči Ljubiše Pavlovića Gavrana, jednog od kažnjenika treće grupe koji je preživeo ovu torturu: „Stigosmo do palube broda. Sada treba sići niz stepenice u utrobu broda. Udbovci biju i obaraju letvama i motkama. Zastadoh samo za sekund i pogledah u unutrašnjost broda. Oborenici jadnici koji su pali prvi više se nikad nisu digli. Stotine živih pali su na njih, razvlačeći nogama njihove utrobe i creva. Letva puče po glavi. Padoh na gomilu već nepokretnog ljudskog mesa.“¹³⁹ Takođe, navodimo reči Dimitrija Radosavljevića, još jednog svedoka zločina nad kažnjenicima treće grupe prilikom transporta novembra 1949: „Iz vagona padali smo na tucanik uz prugu, vukući jedan drugog sapeti lancima i okovima.

¹³⁸Vera Muškatelo, „Pavle Popović Crni. Intervju“, *Intervju*, Beograd, 11.5.1990, str. 51.

¹³⁹Ljubiša Pavlović Gavran, *Ostrvo prognanih. Svedočenje jednog golootočanina*, Beograd, 1997, str. 55.

Bol od udaraca i povreda pri padu iz vagona nismo osećali od straha i iznenađenja. Dole, pred vagonom bilo je desetak milicionera i civila, koji su nas prihvatali dok smo se iz vagona strmoglavljivali preneraženi i preplašeni. Ovi su udarajući pesnicama, ugurali nas u nekakav špalir, stroj načinjen od oficira Udbe, islednika i sprovodnika transporta. Stroj, špalir je bio postavljen od kompozicije voza do broda „Punat“. U utrobu broda ubacivali su nas strmoglave, kao u bunar. Čim bi pali u utrobu, nekoliko grubijana razgolićenih do pojasa bi nas dočekalo i uz batine bi nas saterivali u boksove. Vikali su, derali se na nas da legnemo i ležimo potrbuške. Nismo se smeli ni pomeriti. Svi kažnjenici su ležali prestravljeni. Bili su isprebijani, iskrjavljeni udarcima. Ovi što su tukli gazlili su nemilosrdno po nama i udarali iz sve snage dok brod nije krenuo. Da se nisu umorili od batinanja, ko zna koliko bi tukli i prebijali. Paklena vrućina je bila u štivi broda. Smrdelo je na znoj ljudi, na balegu, na mokraću.¹⁴⁰

Zatvorenicima koji su prispeli na Goli otok, nakon što su isterani iz potpalubla broda, najpre su bili skinuti okovi. „Izlazimo na obalu. Na obali nam komanduju: 'Skidaj odela! Odela veži kanapom! Ceduljicu s brojem stavi u zavežljaj!' Tog novembarskog jutra 1949. prestao sam da budem čovek i postao broj III/27. Pred nama je bila dràga u koju su se iz velikog klozeta-čučavca ulivale fekalije i mokraća. Naređeno nam je da skočimo u dràgu, zatim da zaronimo i brojimo do pedeset. Ali, kako je bilo nemoguće da svi brojimo istim ritmom, više puta smo se našli ispod fekalije i mokraće. Bilo je to naše 'krštenje u reci Jordan'. Posle ovog 'kupanja' prestali smo biti ljudi.“¹⁴¹

„Zatim su nam podelili uniforme da ih obučemo, stare crvenoarmejske letnje uniforme. Umesto cipela dali su nam da obujemo neke opanke sklepane od starih automobilskih guma, da bi se po kamenjaru mogli kretati. Podalje, na kamenjaru iznad pristaništa, stajali su i sve to posmatrali islednici Udbe i milicioneri sa mašinkama. Posle oblačenja uniformi, postrojeni smo u kolonu, jedan po jedan, pa trkom uzbrdo prema logoru, prema žici. Opet su nas desetak, dvadesetak razjarenih ljudi, obučenih kao i mi u letnju uniformu, letvama i batinama saterivali u nekakav krivudavi stroj-špalir isto tako obučenih ljudi u crvenoarmejske uniforme. Bilo ih je nekoliko stotina poređanih u dva reda. Kao zveri su se okomili na nas urličući i bijući nas dok smo trčali kroz stroj. Mnogi od nas su padali, a ovi su ih tukli i podizali nagoneći ih da trče dalje. Krv je

¹⁴⁰Dimitrije Radosavljević, *Goli otok – treća istina*, Beograd, 1991, str. 35-36.

¹⁴¹Vera Muškatelo, *n.n.*, str. 51.

lila iz nosa, usta, ušiju kažnjenika. Krv je prštala pod udarcima, tako da su i ovi što tuku, svi bili krvavi. Posle smo shvatili da su to isto komunisti kažnjenici kao i mi, samo revidirci. Revidirajući, tukli su i prebijali nas, svoje novoprismepe drugove na Goli otok. Bila je to druga radna brigada, koja je 29. novembra otišla na slobodu, 'prevaspitana'.¹⁴²

„Stroj“ (kako je na Golom otoku nazivan ovaj oblik fizičkog obraćuna sa logorašima) ili „šiba“ (termin iz ratničkog vokabulara), metod kažnjavanja zatvorenika preuzet iz viševekovne zapadnoevropske miltarističke tradicije, usavršen je do monstruoznih razmara u logorima na Golom otoku. Postojalo je nekoliko oblika ove mašinerije za sakaćenje i ponižavanje logoraša; najkarakterističniji bio je „stroj za doček“. Takav špalir bio je dugačak nekoliko stotina metara, od pristaništa do logora. Prvi koji su bili raspoređeni u dvoredu, bili su okoreli batinaši, ostali koji su stajali u dvoredu i udarali one koji su pogнуте glave trčeći prolazili kroz špalir, bili su logoraši koji su to radili pod prinudom; većina njih je samo „fingirala“ udarce (u suprotnom većina kažnjenika koja je prolazila kroz špalir, bila bi smrvljena batinama). Ponekad se dešavalo da nekoliko novopristiglih logoraša izdahne, neuspevši izdržati batine.

„Taj krvavi stroj mogli su izdržati trčeći samo mlađi ljudi, ali ne svi, naročito ne stariji komunisti i oni koji su dugo bili po samicama. Ako je neko i izdržao do kraja, to su bili izuzeci, a ne pravilo. Slabiji i bolesni drugovi padali su već na početku stroja pod udarcima naročite grupe batinaša, a preko njih su gazili, gonjeni batinama, ostali kažnjenici. Koliko sam uspeo protrčati, više se ne sećam, ali dugo nisam izdržao. Onesvešćene su izbacivali iz stroja, a kad su proverili da ne simuliraju, nosili su ih pred ambulantu.“¹⁴³

Jedan od onih koji je sa onesvešćenima prenet pred logorsku ambulantu bio je i Dida de Majo. O tome nam je svedočio Jovan Ševaljević, koji je kao logoraš (dotadašnji student medicine) bio na privremenoj dužnosti bolničara u ambulanti. „Kad dolazi nova grupa kažnjenika sanitet je bio u stanju pripravnosti. Prišao mi je Dragan Raičević, sin Blaže Raičevića, i kazao da je čuo kako je na otok stigao Dida de Majo. Nisam znao kako Dida izgleda, video sam mu samo oči kroz onu rupu na zidu, u zatvoru na Adi Ciganliji. Zagledao sam među onesvešćenima ne bi li prepoznao Didu. Pitao sam jednog koji mi se učinio pri svesti, zagledavši ga u oči: 'Jesi li ti

¹⁴²Dimitrije Radosavljević, n.d., str. 38.

¹⁴³Dragoslav Mihailović, *Goli otok*, Beograd, 1990, str. 481-545. (Pismo Milana Kalafatića Josipu Brozu Titu, 1966).

Dida de Majo. Da li me se sećaš?' Kada sam dobio potvrđan odgovor, kazao sam mu: 'Pazi se, ovde su svi revidirali stav.' Nismo imali mogućnosti da duže razgovaramo. Kasnije mi je Dida pričao da nije bio onesvešćen, već da je simulirao."¹⁴⁴

Novopristigli kažnjjenici su potom raspoređeni po barakama u logoru. Ovaj logor (tzv. „Stara žica“, prema logoraškom žargonu) sastojao se od petnaestak drvenih baraka u dvoredu, i bio je okružen ogradom od dva reda bodljikave žice, osvetljen reflektorima i opkoljen bunkerima u kojima je boravila naoružana straža. Pristigli kažnjjenici bili su uplašeni i zaprepašćeni krvavom inscenacijom koji im je priredila uprava logora; nakon krvavog dočeka i prebijanja, gledali su kako nekoliko hiljada logoraša disciplinovano stoje u strojevima i iz sveg glasa skandiraju Titu, Đilasu, Rankoviću i urlaju protiv fiktivnog unutrašnjeg i stranog (sovjetskog) neprijatelja. Uveče, nakon završetka radnog dana, u svakoj od baraka logora, kapoi (tzv. „sobne starešine“) prozivkom su pozivali novopristigle logoraše da „raščiste istragu“, tj. da „revidiraju stav“, odn. da otvoreno progovore o svom „neprijateljskom radu protiv države“. Oni koji su prihvatili da revidiraju stav bili su, uz gromoglasno oduševljenje „aktivista“ (odn. onih koji su ranije revidirali stav), „primljeni u kolektiv“. Kapoi su od policijskih islednika dobijali policijska dosjea novopristiglih kažnjjenika. („Iznošenje stava je podrazmevalo: šta si mislio, radio i govorio po liniji Informbiroa; pred kim si i šta si rekao, kako su oni reagovali; ko su oni i njihovi podaci; sve se moralo reći o svemu i o svima; herojstvo i čutanje nisu priznavali nikome.“¹⁴⁵) Oni koji su negirali vlastitu „krivicu“ ili prema proceni kapoa, nisu bili dovoljno iskreni u samokritici, ponevši naziv „bande“, bili su „stavljeni pod bojkot“ i odmah proterani kroz „sobni stroj“ odn. kroz špalir u kome su stajali logoraši iz njihove barake. Svaki logoraš bio je obavezan da tuče i pljuje žrtvu koja je proterivana kroz špalir. Oni logoraši koji bi to odbili ili koji nisu bili dovoljno revnosni u batinanju (odn. oni koji su otkriveni da „fingiraju udarce“) bili su takođe izloženi linču. Bojkot je mogao trajati vremenski neograničeno, sve dok bojkotovani ne odluči da revidira stav i raščisti istragu. Upravo „revidiranje stava“ i „bojkot“ (uz nezabeležen intenzitet torture) predstavljaju najveću specifičnost logora za jugoslovensku prosovjetsku opoziciju. Naterati kažnjjenike da se međusobno isleđuju i osmisliti da oni koji imaju zaštitu logorskih vlasti (pri tom su oni instruisani i stimulisani od tih vlasti) brutalno fizički nasrću

¹⁴⁴Razgovor Jovana Ševaljevića sa autorom, Beograd, 22.6.2005.

¹⁴⁵Dimitrije Radosavljević, n.d., str. 41.

na druge kažnjenike, predstavlja jednu od najmonstruoznijih inovacija u sveukupnoj „povesti besčašća“ represivnog aparata.

Novopristiglim kažnjenicima pokazani su bojkotovani kažnjenici koji su danima pre njihovog prispeća na ostrvo, bili pod režimom bojkota. Oni su, dok se odigravalo isleđivanje novoprispelih, stajali u uglu barake, sa rukama na ledima, pognute glave nad kiblom punom fekalija. Bili su strašno iscrpljeni od dugotrajnog i napornog rada, od savkodnevnog batinanja i gladi. Drhtali su u ponižavajućem položaju nad kiblom, ali никакo se nisu smeli pomerati, jer bi odmah bili podvrgnuti batinama. Dok su ostali kažnjenici spavali, bojkotovani su uz nadzor batinaša „požarčili“ nad kiblom. Bilo im je strogo zabranjeno da međusobno komuniciraju. Često bi neko od aktivista vršio nuždu po bojkotovanim, koji su stajali pognuti nad kiblom, i na taj način sticao poverenje kapoa. (Bojkotovana je bilo dozvoljeno da samo jednom dnevno vrše nuždu nad latrinom, tako da su nuždu vršili u pantalone; „njihov trag kada su se kretali smredeo je odvratno“. Napominjemo da su svi logoraši patili od dizenterije i da se nisu kupali mesecima. Ovo je bio samo jedan od načina da uprava logora ponizi „roblje u žici“).

Prema krnjim uspomenama golotočkog logoraša Ljube Pešikana, Dida de Majo je bio jedan od onih koji su bojkotovani po prispeću u logor. „Dok je bio bojkotaš, kako sam kaže, Pešikanu je najteže padalo tzv. kiblarenje, tj. dežuranje nad kiblom (posudom za izmet), pognute glave i prekrštenih ruku. Olakšavajuću okolnost činilo je to što je počesto kaznu kiblarenja izdržavao sa ponekom poznatom ličnošću, kao što je npr. bio Dido Demajo, intelektualac i slikar. Jednom, dok su zajedno nosili kiblu, Pešikan je Demaja, svetskog čoveka, upitao: 'Da li je slično bilo u francuskim zatvorima?' Slikar se nasmejao: 'U poređenju sa ovim ovde, ono tamo je, u stvari, bio smeštaj u hotelskim sobama.' Potom je dodao: 'Koliko je meni poznato, ovakve metode je primenjivao jedino Hitler, i to jedino protiv komunista.'“¹⁴⁶

Logoraši su ustajali pre svitanja. Svi logoraši, dakle ne samo bojkotovani, već i obični članovi kolektiva (sem privilegovanih aktivista), morali su obavljati teške, najčešće besmislene fizičke radove. Ovi radovi podrazumevali su vađenje i nošenje teških komada kamena golim rukama i uz pomoć najnužnijeg alata. Postojala su osobita oruđa osmišljena za mučenje bojkotovanih metodom teškog fizičkog rada. Najstandarnije

¹⁴⁶Đorđe Pilčević, *Likvidacija sumnjivih kolonista Crnogoraca u Lovćencu, Borba*, Beograd, 8.8.1990.

takvo oruđe zvalo se „tragač“; drvena nosiljka za transport kamenja, koju su nosila dva kažnjenika, najčešće aktivista i bojkotovani kažnjenik. Ručke koje je pridržavao bojkotaš bile su znatno kraće, tako da je teret tragača pritiskao bojkotovanog kažnjenika koji je pridržavao rukunice leđima okrenut aktivistu (na jednog bojkotaša dolazilo je nekoliko aktivista koji su se smenjivali tokom rada). Aktivistima je od strane logorskih islednika sugerisano da ubitačnim tempom, bez milosti i do iznemoglosti gone bojkotovanog, uz psovke i batine. „Na tragaču su prednje ručke kraće. Sav teret pada na bojkotovanog. Šest kilometara se ide nizbrdo, a šest uzbrdo. Padaju ljudi pod teretom. Kamenje im pada preko nogu i leđa. Za one kod kojih su se prsti spljeskali od kamena, udbaši su pronašli patent. Vezana je žica za drške od tragača poput lûka. Zatim bi bedni bojkotaš žicu nabijao na vrat. Kada su ruke popuštale žica se zarivala u vrat. Svaki je imao poveću zagnojenu ranu na vratu. Kada bi neko od mučenika pokušao da poturi kapu sa glave pod žicu, bio bi tako isprebijan da je jedva sa radilišta dolazio u krug.“¹⁴⁷

Kada bi bojkotovani od iznemoglosti posustao, ili bi rezignirano odbio poslušnost, aktivisti bi ga oborili na zemlju i na leđa žrtve bi pritisli ogromnu kamenu ploču, što bi dovodilo do postepenog slamanja žrtve. Nakon nekoliko dana ovakvog rada bojkotovani je bio potpuno fizički slobmljen. Mnogi su nakon ovakvog iskustva pristali da revidiraju stav, ne bi li im bio ukinut bojkot. Međutim, pošto je uprava logora preko islednika (oficira Udbe) i kapoa tražila da revidirci učestvuju u kolektivnom linču nad ostalim robljem i da učestvuju u denuncijaciji članova kolektiva (uprava logora nije, dakle, imala nimalo poverenja u one kažnjenike koji su prividno revidirali stav), mnogi bivši bojkotaši ovo nisu mogli prihvati i ponovo bi pali pod bojkot.

U logoru na Golom otoku vladale su užasna glad, osobito nepodnošljiva žed i zarazne bolesti. Sem toga, u letnjim i zimskim mesecima, logoraši su bili izloženi surovoj klimi i vremenskim nepogodama (leti su logoraši na ovom ogoljenom ostrvu bili izloženi radu pod nepodnošljivom insolacijom, dok se zimi Goli otok nalazio na pravcu udara snažne senjske bure; ne treba napominjati da su logoraši zimi bili polugoli). Glad su podjednako osećali svi logoraši, bez razlike da li su bili pod bojkotom ili su bili obični članovi kolektiva. Obični članovi kolektiva (većina kažnjenika) mogli su, za razliku od bojkotovanih logoraša, da opšte sa drugim kažnjenicima (sem sa bojkotovanim), imali su pravo na bedni dodatak

¹⁴⁷Ljubiša Pavlović Gavran, *n.d.*, str. 65.

u hrani (u koliko je bilo „viška“ hrane) i imali su pravo na sledovanje od po dve cigarete dnevno. Većina kažnjenika iz kategorije članova kolektiva bili su, pre ili kasnije, izloženi bojkotu i najtežim oblicima torture.

Jedna od nuspojava izgladnjivanja logoraša bila je i elefantijaza nogu. Izgladnelim zatvorenicima su od transudata, usled avitaminoze, oticale noge, tako da su edemi nogu sprečavali pokretljivost bolesnih i izgladnelih logoraša.

Navećemo nekoliko kratkih kazivanja koja svedoče o boravku Dide de Majo u logoru na Golom otoku, prvih meseci posle prispeća na ostrvo.

Podstaknut jednim pomenom Dide de Majo u listu *Borba*, februara 1990, bivši golootočki logoraš, Srđan Petrović, napisao je pismo redakciji časopisa, koje je aprila iste godine objavljeno u dva nastavka pod nazivom „O liku golootočanina, slikara Dide Demajo“.

„Didu Demajo sam upoznao na Golom otoku sredinom 1950. Bio je često pod bojkotom, a u međuvremenu u nekoj vrsti polubojkota, kada se sa njim smelo razgovarati, i iskazivati mu vlastiti stav na liniji partije, što je on morao disciplinovano slušati i na neki način potvrđivati. O postupcima prema bojkotovanim je dosta pisano, mučno je i teško da se to u bilo kom vidu ponavlja. Postupak prema Demaju, ne znam ni danas da li je sadržao nešto što nije primenjeno i opisano. Za te prilike potpuno logično: on je stigao na Goli otok sa veoma visokom preporukom, izrečenom na Kongresu partije i od strane generalnog sekretara (Petrović pogrešno misli da je Dida nazvan špijunom na Petom kongresu KPJ; reč je, ipak, o već pominjanom tekstu iz „Borbe“, decembra 1948, *prim. aut.*). Sa takvom karakteristikom može se samo zamisliti kako je i koliko ljudi na njemu izoštravalo svoju budnost i dokazivalo svoju pravovernost i bezgraničnu odanost, kroz ponašanje na radu, baračnim konferencijama za otkrivanje bande, kulturno-prosvetnim priredbama sa istim i sličnim sadržajem, pojedinačnim i grupnim dostavama, posebnim tumačenjem svake reči. Bojkoti su mu verovatno zbog toga (odn. zbog intenziteta zlostavljanja, *prim. aut.*) i skidani. Demajo je sve to podnosio sa nekim dubokim mirom. Vreme provedeno sa njim je bilo oslobođenje od te stvarnosti. Dan kasnije, pošto mu je skinut jedan od bojkota, zatekao sam ga iza barake – mesto za polubojkovane, nepopravljive – kako sedi na zemlji, ledima oslonjen na kameni usek, malaksao do krajnijih granica, imao sam utisak da jedva i sedi, usporenog govora, sa nekim izrazom ravnodušnosti koji izaziva jezu. Noge su mu bile otečene do krajnijih granica, takve otoke nisam video ni

kasnije u svojoj lekarskoj praksi po zabitima Srbije, Alžira i Angole; koža je bila zategnuta, sjajna, istanjena, beskrvna, čini se da će pući. U pravom smislu elefantijaza (pojava slonovskih dimenzija kod čoveka), ono što sam kasnije nalazio samo u udžbenicima iz prošlog veka kod prikazivanja gube. Javljao se lekaru i dobio – poštedu od fizičkog rada (lekar-kažnjenik nije imao pravo da bez dozvole logorskih vlasti dodeli bilo kakvu poštedu bojkotovanom kažnjeniku, *prim. aut.*). Rekli su mu da su to edemi gladi, koji su inače u raznim stepenima izraženosti, bili masovna pojавa. Pitao sam ga zbog čega je sada bio pod bojkotom, šta su mu bar kazali za razlog. I evo te priče koja treba da bude zabeležena zbog svojih posledica po njega. Za knjigu literarnog stvaralaštva kažnjenika naređeno mu je bilo da za prvu stranu napravi okvir od narodnih šara u kome će biti zastupljeni elementi stvaralaštva svih naših naroda. Slikarski materijal mu je bio obezbeđen (koji je morao svakog dana da predaje po spisku!). Od nekoliko skica koje mu se nisu dopale (ličile su na ornamentiku nadgrobnih spomenika; 'da ovo radim za svoj spomenik bilo bi mi bar nešto jasno', reče) napravio je jednu zadovoljavajuću verziju sa zaobljenim vrhovima uglova na četiri strane ornamenata i predao, naravno, sobnom starešini. Neko je, međutim, u tim zaobljenim vrhovima uglova prepoznao – Staljinove brkove! Tumačenje je 'pod hitno', da ne kažem panično, preneto 'tamo gde treba' sa svim prinadležnostima takve jedne otežavajuće okolnosti, čime je možda neko dotakao svoju umetničku suptilnost u političkim analizama ornamenata. *Možda je čak rekonstruisao i ceo Staljinov nadrealistički portret?* (istakao M.R.). Te kaligrafski pisane knjige sa pričama, pesmama i drugim prilozima, odabranim po posebnom antologiskom metodu, posvećivane su komandantima logora, islednicima, sa izrazima duboke zahvalnosti na samopožrtvovanju koje su iskazali na izvlačenju nas izdajnika iz blata izdaje naroda, partije, mudrog rukovodstva, itd. To je bilo nezamislivo u tim uslovima! Zar da se na primercima za drugove islednike nađu Staljinovi brkovi! Toliko je Dido saznao kao razlog bojkota. Otišao sam do bolnice da preko kolega sa fakulteta pokušam da Didu barem smestim u krevet. Bilo je nemoguće. Ali mi to nije išlo na 'tekući račun' banditiranja. Tom prilikom se postavilo i ozbiljno pitanje da li treba, ako ikad izađem sa Golog otoka, da nastavim studije medicine. Napomenuću još nešto: pelagra, koja je na Golom otoku bila samo dominantna grupna pojавa uz mnoge druge znake nedostatka vitamina, nedovoljne ishrane i drugih poremećaja, karakteriše se i promenama u psihičkoj oblasti. Ne jedan takav bolesnik je kao teški bandit stigao pod bojkot. Lekari su ih spašavali – kada bi do njih stizali, i – koliko su mogli. (...) Tokom tih susreta i u

takvom ambijentu Demajo mi je pričao o svojim pariskim danima kada je u tehničkom aparatu KPJ izradivao pasoše za naše španske dobrovoljce, kako su oni to zaista dobro radili, jer nijedan njihov pasoš nije 'provaljen', iako su nalazili među kupljenim pasošima i one označene. Pričao mi je o svojim predratnim danima u Beogradu, svojoj familiji koja je poreklom iz Španije, o ljudima koje sam znao samo iz literature ili štampe, kako su se snalazili posle rata u Beogradu. Nije tu bilo ni jedne ružne reči, ni jedne kritičke opaske na račun tih ljudi, čak na situacije kada je borba za mesto u hijerarhiji novog društva bila oštra, često i više od toga. Bio je pun divljenja za neke meni nepoznate ljude, nepoznate heroje, i izazivao uvek u meni jedno pitanje: da li bi se i oni našli, da su živi, na Golom otoku? Nije Demajo bio čovek koji je [komunističkom] pokretu prišao radi ostvarenja vlastite 'svetle budućnosti'. Verovatno tako nešto u sebi nikad nije nosio. Takav je bio doživljaj tih trenutaka sa Demajom".¹⁴⁸

Pomen imaginarnih *Staljinovih brkova*, ili kako je Srđan Petrović u gorkoj šali dobro primetio imaginarnog „Staljinovog nadrealističkog portreta”, kojeg je domislila policijska uobrazilija, budi asocijaciju na skasku o Staljinovom portretu koji je u rodnom galicijskom Drohobiču, nakon sovjetske okupacije 1939, naslikao nesrećni Bruno Šulc. (Lokalna novoustoličena enkavedeovska filijala nije bila zadovoljna ovim likovnim ostvarenjem, jer je Šulcov *Staljin* bio naslikan „naglašeno nacionalnim ukrajinskim bojama”). Međutim, zastrašujući ambijent logora na Golom otoku ne može se nikako porediti sa ambijentom galicijskog grada s kraja tridesetih – lagersku atmosferu u Drohobič uneće tek nemački nacistički okupator.

U razgovoru sa književnikom i hroničarem goloootčkog logora, Dragoslavom Mihailovićem, bivši logoraš Milet Sajić spomenuo je i uspomenu na Didu de Majo: „Dido Demajo je gotovo sve vreme na Golom otoku proveo pod bojkotom. Imao je ogromnu potrebu da puši, a kao bojkotovan nije dobijao cigare. Ja sam izmislio da pušim i neko vreme sam dobijao cigare. I onda bih mu to kradomice doturio. Ali dugo vremena nismo mogli da porazgovaramo... Ja u stvari nisam ni znao ko je taj čovek. On je isao polako – noge one ogromne, nadute – vukao se. Uvek je pogledom negde daleko bludio. Nije bio tu, gde smo mi. Onda je neko vreme – videlo se da je slikar – radio je za zidne novine. Nešto je malo radio, nešto je slikao, ali ga je gotovo neprekidno pratio režim bojkotovanoga. I onda, pošto sam video da slika, a i ovako mi se činilo da je najverovatnije neki

¹⁴⁸Srđan Petrović, *O liku goloootčanina, slikara Dide Demaja*, Borba, Beograd, 2-3.4.1990.

intelektualac, počeo bih u njegovoј blizini da zviždim. Razume se, to bi bio Šubert, to bi bio Šuman, Čajkovski, Glinka, neke lepe melodije. (Mileta Sajić je posle rata bio student na praškoj Muzičkoj akademiji, *prim. aut.*) Na to bi mi se on čuteći približavao. I sad je on mene tražio. Ne zbog onih cigareta, hoću li moći nekako da mu ih doturim, jer je bilo opasno da se u njegovim rukama vidi cigara. Za njega je cigara značila više nego hleb, ali dolazio je zbog onog zviždanja. Ćutao je blaženo, negde zagledan... Mislim da mu se tada rodila devojčica; njemu i Marku Vranješeviću.¹⁴⁹ Mislim da je tako bilo... I valjda mu je to moje fućanje nekih lepih melodija pomagalo da se u tom svom, inače spasonosnom, udaljavanju iz stvarnosti Golog otoka, u mislima, lakše vine u svet onih koje je želeo i koje je voleo.¹⁵⁰

Prema dostupnim podacima i svedočenjima savremenika, Dida je u predahu između dva bojkota „nešto crtao i slikao“; naravno, prema zahtevu logorskih vlasti. Jovan Ševaljević se priseća da je Didi neposredno po prispeću na ostrvo, bilo naređeno da načini portrete Josipa Broza Tita i Aleksandra Rankovića. „Dida je tek bio pristigao na Goli otok. Dragan Raičević me je zamolio da dođem videti šta je Dida naslikao. Dođem, i vidim da je Dida naslikao Tita i Rankovića na zidu barake. Naslikao ih je – kao dva razbojnika! Kažem mu: 'Što si ih tako naslikao!? Nastradaćeš.' On mi kaže: 'Pa, ja sam im rekao da to ne mogu dobro da uradim, jer nemam boje...' Nakon nekoliko dana uklonili su te portrete.“¹⁵¹

Svaka baraka u logoru je imala zidne novine, koje su takođe bile deo instrumentarija za „prevaspitavanje“ logoraša. Kada nije bio pod bojkotom, Dida de Majo je prema sugestiji islednika i kapoa, crtao za zidne novine. Sačuvan je jedan ovakav crtež; reč je o jednom „kaišu“ kratkog stripa *Banditski prorok*, koji je Dida nacrtao u prvoj polovini 1950, po sugestiji „aktiviste“ Dragomira Ćeramilca, o čemu svedoči sam crtež („ideja: Ćeramilac Dragomir“).

Ovaj crtež je sa Golog otoka krišom izneo logoraš Ljubiša Pavlović Gavran. Treba napomenuti da su logoraši po puštanju na slobodu bili detaljno pretresani. Sačuvani crtež predstavlja retko svedočanstvo o speci-

¹⁴⁹Biografija pesnika Marka Vranješevića (1902-1974) je najtragičnija povest u celokupnoj istoriji srpske književnosti. Međutim, on nije poneo (ne)slavni epitet „ukletog pesnika“ (aluzija na napis Radomira Kostantinovića o „jedinom ukletom pesniku srpske književnosti“, Dušanu Srezojeviću /1890-1916/). Pesnik Vranješević je u logoru zakoračio u akutnu psihozu koje se nikad nije oslobođio. Videti Vranješevićev posthumno objavljen autobiografski roman: *Senka Golog otoka* (Beograd, 2005).

¹⁵⁰Dragoslav Mihailović, *Goli otok*, I-III, Beograd, 1995, str. III/236-237.

¹⁵¹Razgovor Jovana Ševaljevića sa autorom, Beograd, 2.6.2005.

fičnom metodu mučenja i ponižavanja kažnjenika u golootočkom logoru, konkretno: svedočanstvo o davljenju u kibli logoraša Pavlovića. „Za vreme bojkota strpaše me navratke u kiblu punu fekalija. Kao težak tuberkulozni bolesnik, sa smanjenim plućnim kapacitetom, morao sam da udišem, da gutam fekalije zajedno sa mokraćom. Bačen pored kible povraćam iz sebe sav smrad koji sam progutao. Krv ponovo lipti iz pluća. Prsla su ponovo od naprezanja. (...) Jednog dana Dragomir Čeramilac naređuje Didi Demajo, svakako po direktivi Udbe, da nacrta moju karikaturu za zidne novine. Taj pošteni Dido Demajo, taj stari komunista, koga sam cenio isto koliko i Milana Kalafatića, šapće mi u prolazu: 'Moram, Gavrane...' (...) Taj dokument sa zidnih novina, pisan i crtan na komadu papirnog džaka od cementa, uspeo sam da prenesem sa Golog otoka. Uzeo sam celofan iz kutije cigareta i uporno ga čuvao. Crtež sam ukrao noću za vreme bojkota i sakrio ga pod jedan kamen uz samu baraku, obloživši ga onim celofanom. (...) Kada sam obavešten o odlasku kući, brzo se pripremim, i crtež koji sam skinuo sa zidnih novina i mesecima ga brižljivo čuvaо pod onom kamennom pločom, stavljam u celofan od kutije cigareta i zavlačim ga silom u guzno crevo.“¹⁵²

Dida de Majo je ostavljaо specifičan utisak kao revolucionar i intelektualac, osobito na mlađe logoraše. Neki od njih su ga pamtili čitav život, iako ga nikad više nisu videli po puštanju iz logora. Tako je Dida postao jedan od junaka romana sa golootočkom tematikom, koji je napisao Rade Panić, jedan od bivših logoraša. (Rade Panić je jedan od onih golootočana

¹⁵²Ljubiša Pavlović Gavran, n.d., str. 84-85, 92. Ovaj kratki strip je prvi put objavljen 22.2.1990, u listu *Borba*, uz pismo Ljubiše Pavlovića Gavrana redakciji lista. Kasnije je preštampан još dva puta; 2.4.1990. u istom listu, kao ilustracija uz pomenuto pismo Srđana Petrovića, u kome autor kazuje o ličnosti Dide de Majo, i potom u časopisu *Intervju*, 25.5.1990, kao ilustracija uz intervju sa Pavlom Popovićem Crnim. Navešćemo sećanje Ljubiše Pavlovića Gavrana o stradanju književnika Pavla Popovića Crnog, prijatelja Dide de Majo i autora najdragocenijeg napisa o životu ove ličnosti (Izjava o umetničkom stažu slikara Dide de Majo). Napominjemo da Pavle Popović Crni nije smogao snage da piše ili govori o svim mukama koje je preživeo u logoru. „Jedno jutro ustaje književnik Pavle Popović Crni i plače. Pitamo: 'Šta je, čika Pajo?' Odgovara: 'Ništa, ništa deco moja, sanjao sam noćas moju kćer Sonju. Ona od hleba i ja joj pojedoh nogu. Ah, kako je to grozno.' Neko ga od cinkaroša brzo otkuca isledniku. Islednik dojuri u žicu, kao bez duše. Traži sobnog starešinu i izdaje mu naredenje da Popovića bojkotuju zbog ove harange. Uveče bojkotovaše Pavla Popovića i narediše mu da čuva kiblu.“ Ovde ćemo se zaustaviti i napomenućemo da su batinaši danima vršili nuždu nad bojkotovanim Popovićem. Navešćemo samo završnu rečenicu Ljubiše Pavlovića u opisu mučenja Pavla Popovića: „Tako je na Golom otoku bilo zabranjeno i sanjati.“ (Ljubiša Pavlović Gavran, n.d., str. 72)

Kratki strip „Banditski prorok”, koji je Dida de Majo bio primoran da nacrta u logoru na Golom otoku 1950, svedoči o mučenju logoraša Ljubiše Pavlovića Gavrana. Strip je nacrtan na papiru od cementne vreće. Priloženi crtež predstavlja rekonstrukciju oštećenog originala i publikovan je u listu Borba, 22.2.1990.

koji su posle logora završili studije medicine i potom, kada im se ukazala prilika, posao lekara obavljali u afričkim, kao i Srđan Petrović, ili ređe, u zapadnoevropskim zemljama, kao Jovan Ševaljević). Navodimo pojedine delove romana koji se odnose na Didu de Majo (jednog od retkih junaka romana kome nije izmenjeno ime; napominjemo da naratorovo, odn. Panicevo ime u tekstu glasi: Vladimir).

„Demajo. Ubaciš ga u osvijetljen krug sa takvom snagom da se okrenuo i nezgrapno pao; mršav, smeđ čovjek, svetačkih očiju, iz tima razbijajuća kamena. ‘Pogledajte ga!', uzviknu sobni, ‘Želim da ga pokažem novodošlima. Upravo smo mu razbili organizaciju koju je osnovao ovdje. Ovaj bandit će ostaviti kosti na otoku.’ Demajo nije južnoslovensko ime. Njegovo ponašanje ne liči na tipičan seljački teatar Južnih Slovena, mislio je Vladimir. To strpljenje odaje vjekove treninga, mora da je Jevrejin. ‘Reci kolektivu kako si jugoslovensku komunističku partiju prodao francuskoj policiji! ’Ta molim vas, druže sobni.’ Demajo okrenu na šalu, ‘Nisu hteli da je kupe.’ ‘Daj ga ovamo, daj ga meni!’, urlao je Pelagrić krčeći put prema Demaju. ‘Zašto vi toliko vičete, druže Pelagrić? To ne čini vaše argumente uverljivijim.’, pitao je Demajo mirno čekajući pomahnitalog Pelagrića. (...)

S teškoćom je Vladimir povezivao ozbiljna upozorenja sa utučenim mršavkom, koji je gotovo netremice posmatrao svoje kaljače, sa presamicenim kaljavim obojcima. Pitao se da li precenjuju Demaja. Prisjećajući se

raznih prilika, shvatio je da Demajo oponira logorskim vlastima, na svoj smiren, neupadljiv način, učтив, dostojanstven. (...)

Sobni uzdahnu i okrenu se ka Vladimиру: 'Sprema se veliki kulturni projekat. Radni naziv je *Opereta*. Jedan od kandidata za scenografiju je Demajo. Bandit je još uvjek pod bojkotom, ali drug islijednik misli da bi to možda bio način da mu se približimo, kroz njegovu vlastitu umjetnost. Slušaj, Vladimire, zanima nas Demajo. Mislim da si ti pravi ključ za njega. U posljednje vrijeme se zatvorio kao školjka. Nemoj previše da ga goniš – taj ne bi preživio pravi bojkot.' Sutradan, za vrijeme odmora, između dva zvuka šine, Demajo je sjedio ispred stijene i mrvio zemlju kao da pretura brojnicu. Vladimir reče tiho: 'Dogodine u Jerusalimu.' Demajo zaustavi brojnicu. Stišao je svoju malu mršavu šaku i zdrobio grumen. Upita napregnuto: 'Jesi li ti Jevrejin?' 'Ne.' 'Jeli ti otac Jevrejin?' 'Nije.' 'Imaš li neke rođake među Jevrejima?' 'Na žalost, nemam', reče Vladimir sa naglašenim osjećajem gubitka. Demajo poče da se smije suzdržanim, gorkim osmijehom: 'Sada mogu mirno da umrem kao srećan čovek. Nikad nisam video da nejevrejin žali što nije Jevrejin.'¹⁵³

Vladimir Janković se kao devetnaestogodišnjak obreo u logoru na Golom otoku. „U to vreme, u senci improvizovane logorske pozorišne bine, upoznao sam Didu de Maja. Bio je izuzetna i originalna ličnost. Radio je jedno vreme kao scenograf pozorišta i u tom trenutku skicirao na lessonitu motiv 'Lede sa labudom'. Oslovljavao me je sa 'Gospodine', i to na 'Vi'. Ja sam se užasavao od te njegove etikecije, jer sam bio robijaški dronjak, a pre toga brigadir i skojevac, sa nejasnom socijalnom i intelektualnom preokupacijom.“¹⁵⁴

Krajem leta 1950, logoraši su primetili da je nekoliko desetina logoraša, mahom sredovečnih ljudi sa dugogodišnjim revolucionarnim i partijskim stažom, negde nestalo; nije ih više bilo u „Staroj žici“. Među onima koji su nestali bio je i Dida de Majo.

Jovan Ševaljević se seća svog poslednjeg susreta sa Didom, u logoru. „Bio sam pod nekim crnim bojkotom. Bio sam strašno bolestan. Ipak, dozvolili su mi, posredstvom lekara, da dan preležim u bolnici. Bila je nedelja popodne, jedino vreme kada su logoraši slobodni od rada. Kazali su

¹⁵³Rade Panić, *Titovi Havaji*, Beograd, 1997, str. 70-121. Autor je zamislio da Dida de Majo, jedan od junaka romana, govori o svom tobožnjem boravku u Moskvi, u centrali Kominterne. To je, naravno, samo romaneskna fikcija; Dida de Majo nikad nije boravio u Sovjetskom Savezu.

¹⁵⁴Razgovor Vladimira Jankovića sa autorom, Beograd, 20.12.2006.

mi da je neko došao da me vidi. Izađem iz barake i vidim Didu. Kažem mu: 'Dido, slušaj, ne možemo da razgovaramo. Ja sam pod bojkotom.' 'Ma ajde, boga ti, i onako smo svi najebali', bio je njegov odgovor. Zatim je izvadio kutiju punu cigareta i kazao mi da sve to zadržim. Kutija cigareta je na Golog otoku bila neverovatna stvar, nešto nezamislivo; ne znam kako je to nabavio. Kažem mu da neću da uzmem, da sam bojkotovan, da ne smem, i da svejedno ne bih uzeo. Dida mi je odgovorio: 'Slušaj, nemoj ti mene da učiš komunističkom ponašanju. Ja sam stariji komunista od tebe, i nemoj da me učiš kako komunista treba da se ponaša prema svom drugu.'¹⁵⁵

Dopisujemo nastavak sećanja Srđana Petrovića. „Ne mnogo vremena posle ovog bojkota Demaja, kada sam ga jednom potražio na uobičajenom mestu – nije ga bilo. Pitao sam za njega i – odmah pozvan kod sobnog starešine, na jedan po mogućim posledicama veoma neugodan razgovor. Osetio sam tada, a uskoro se to i potvrdilo, da mi je to stiglo na 'tekući račun' za bojkot. Tada sam upozoren da se za 'moje dobro' više ne interesujem za njega. Naravno nije trebao dva puta da mi kaže. To je moglo da ima sledeće značenje: ili je umro, što je veoma verovatno prema stanju u kome se nalazio, ili je stavljen 'pod istragu' u logorskom Centru, što u krajnjoj liniji ima isto značenje, ili je prebačen na 'radilište 101', odnosno u 'Petrovu rupu'. (...) Više ga nisam video. Mnogo godina kasnije, saznao sam iz štampe (povodom pisanja oko izdanja romana *Tren 2*, Antonija Isakovića) da je Dido Demajo izašao živ sa Golog otoka. Na žalost, vremena za susret sa njim i posebnu ličnu zahvalnost, nije bilo. Tada već nije bio među živima.“¹⁵⁶

13.

„Iz skupnog utiska izbijala je slika nekih nenormalno izmršavelih, bedno obučenih, okoštalih i izmučenih prikaza, upalih beživotnih očiju.“

Nekolicina logoraša iz barake br. 13, među njima i Dida de Majo, krajem leta 1950, odvedeno je u gluvo doba noći, dok su ostali logoraši spavalici, ili prividno spavalici, u izdvojeni logor za posebno odabrane logoraše, koji je prema visinskoj koti na kojoj se nalazio službeno nazivan „Radilište 101“ (R-101), dok su ga njegovi sužnji nazvali „Petrova rupa“, ili „Manastir“. Zatvorenike je u novom logoru, po mračnoj scenografiji, u

¹⁵⁵Razgovor Jovana Ševaljevića sa autorom, Beograd, 2.6.2005.

¹⁵⁶Srđan Petrović, *O liku golootočanina, slikara Dide Demaja*, Borba, Beograd, 2-3.4.1990.

jednoj slabo osvetljenoj jami, dočekala nova neizvesnost; mislili su da ih vode na streljanje.

Sem Dide, iz barake br. 13, uz nekolicinu drugih logoraša, pretežno dugogodišnjih komunista, u logor „Petrova rupa“ bio je sproveden i Milan Kalafatić. U spomenutom pismu Josipu Brozu Titu, Milan Kalafatić je ostavio opis dolaska nekolicine logoraša iz „Stare žice“ u logor „Petrova rupa“. „Uskoro se pojavio i zloglasni oficir Udbe, Raštegorac, sa grupom milicionera i poveo nas u nepoznatom pravcu. Bilo je kasno u noći. Milicioneri su bili raspoređeni tako da je svaki kažnjenik u koloni bio između dva milicionera. Milicioner iza mene stalno me je udarao kundakom u krsta i gonio da produžim korak, a čim bi tako učinio, milicioner ispred mene udario bi me kundakom u prsa i naređivao da usporim korak. Tako su nekolicinu nas vodili po oštem goloootčkom kamenju. Staze nije bilo, stalno smo se spoticali i padali u maraku pod udarcima kundaka. Na kraju smo se našli pred dubokom rupom okruženom zidom, na kojem je stajao milicioner s mitraljezom. U rupi je vladala mrtva tišina, pomislio sam da će nas tu streljati, ali Raštegorac odjednom viknu: 'Dočekajte goste!' Pod udarcima sam poleteo glavačke u rupu i našao se među ovde zatočenim starim komunistima. Kako je Udba do našeg dolaska ubacila ovde i grupu teških batinaša, aktivista iz žice, oni su nas dočekali takvom tučom da smo svi bili krvavi. Tako sam stigao u ovaj specijalni logor na Golom otoku, koji se držao u strogoj tajnosti. Tu sam našao tebi dobro poznate stare komuniste. Mesto je više ličilo na zatvor nego na logor, a zvalo se prosto objekat, ili radilište 101. Mi smo ga zvali 'Petrova rupa', jer se profesor Petar Komnenić, predsednik Narodne skupštine Crne Gore, prvi spustio u tu rupu. Bila je to duboka jama, koju su, navodno, iskopali Talijani, tražeći na Golom otoku boksit. U prečniku jama je imala više od osam metara, tako da u nju nije mogla stati standardna baraka. Zato je tu bila od dasaka sklepana nastamba bez patosa, u kojoj je bila velika vлага. Pored daščare je bila sagrađena mala kuhinja, u kojoj su aktivisti batinaši vodili istrage. Oko cele rupe je bio visok kameni zid i drvena stražarnica za milicionera, okrenuta prema jami. (...) U ovoj rupi nije se mogao zavesti stroj dok su u njoj bili samo stari komunisti. Zato je uprava logora na Golom otoku postepeno među njih ubacivala isprobane batinaše, koji su stvorili paklene uslove.“¹⁵⁷

„Cilj osnivanja ovako izolovanog i tajanstvenog logora bio je da se 'teška banda' stavi u posebno nepovoljne uslove, te da se 'pritisne' naj-

¹⁵⁷Dragoslav Mihailović, Goli otok, Beograd, 1990, str. I/506-507.

težim mjerama prevaspitavanja u odnosu na one kažnjenike iz glavnog logora. Jednostavno rečeno, trebalo je 'tešku bandu' podvgnuti posebnom režimu zlostave i prinude i to na mjestu tako surove lokacije, usamljenom i tajanstvenom.¹⁵⁸ „Teška banda“ je u logorskom žargonu podrazumevala one zatvorenike koji nisu bili spremni da „raščiste istragu“ i „revidiraju stav“. Takve je trebalo izolovati od ostalih kažnjenika, jer su svojim dostojanstvenim držanjem davali primer ostalim logorašima.

Svaka ličnost od stotinjak zatočenika ovog logora predstavlja jednu neobičnu i izuzetnu biografiju. Među zatočenicima u „Petrovoj rupi“ bilo je nekoliko učesnika Oktobarske revolucije, zatim znatan broj dobrovoljaca interbrigadista u španskoj republikanskoj vojsci, kao i velik broj pojedinaca sa dugogodišnjim revolucionarnim stažom od kojih su mnogi bili dugogodišnji zatvorenici u robijašnicama Kraljevine Jugoslavije, ili su tokom rata preživeli fašističke logore, kao i velik broj učesnika partizanske borbe.

Prvih nekoliko sedmica u jami nije bilo težih oblika torture, tj. brutalnog prebijanja, jer uprava logora još nije izvršila selekciju batinaša i ubica iz žice, koji su tek kasnije sišli u jamu gde su boravili sa zadatkom da nadziru i tuku ostale kažnjenike. Sem toga, prvi sobni starešina u rupi nije bio nalik sobnim starešinama iz „Velike žice“. On bi se zadovoljavao „političkim“ prevaspitavanjem prvih zatočenika „Petrove rupe“ (dakako, uveče, nakon napornog radnog dana). Potonji sobni starešina uveo je, po nalogu uprave logora, torturu koja je prema nekim zatvorenicima bila brutalnija od one u žici. Batinaši su bili stimulisani zasebnim kazanom i obećanjima o skorašnjem puštanju iz logora. Logoraši su svaki dan izlazili iz rupe i obavljali rad u kamenoj pustinji, daleko od očiju logoraša iz žice. Njih su, sem batinaša iz redova logoraša dodatno nadzirali i naoružani milicioneri. Upravo je prisustvo milicionera sprečavalo logoraše iz rupe da pruže otpor malobrojnim batinašima (naravno, pored iscrpljenosti od batina i gladi, iznemoglosti od bolesti i teškog rada, i psihote straha koja je paralisala zatočenike). Za razliku od milicionera koji su nadzirali kažnjenike u žici, naoružani milicioneri koji su nadzirali kažnjenike iz rupe, učestvovali su u batinanju kažnjenika.

Tortura u rupi naročito je primenjivana nad mlađim, odvažnim i fizički manje oronulim kažnjenicima, pretežno nekadašnjim visokom oficirima jugoslovenske armije, zapravo herojima nedavnog partizanskog rata. O dolasku grupe oficira iz logora u Staroj Gradiški u logor „Petrova

¹⁵⁸Milinko Stojanović, *Po Golom otoku i čitavom svijetu*, Beograd, 2005, str. 204-205.

rupa" na Golom otoku, ostavio je svedočanstvo Milivoje Stevanović. Nakon prebijanja u potpalublju broda koji ih je transportovao na otok, logoraši iz Stare Gradiške su noću, uz batine, sprovedeni od pristaništa do logora u jami. „Unutar logora, kad smo se smandrljali niz strmo uzano stepenište, usled intenzivnog batinanja, pretečih povika, podmuklih udaraca i povreda, većina nas je bila ošamućena i manje svesna. Ispred i unutar barake, bilo je isto teskobno i slabije vidljivo, tako da smo te pozne večeri jedva mogli razaznati gde smo se obreli i kakvo je to naše neobično novo boravište. Zbog ošamućenosti i nedovoljne osvetljenosti slabo su se razaznavali likovi pre nas nastanjenih sapatnika. Ipak je iz skupnog utiska izbjala slika nekih nenormalno izmršavelih, bedno obučenih, okoštalih i izmučenih prikaza, upalih beživotnih očiju, koje su apatično registrovale nove životne pojave. (...) Po kratkom postupku doglavnici sobnog kazali bi – 'ti ovde, ti do onog gore i zbijte se što više, da bi bilo mesta za novaj-lije' – prokrčili smo sebi mesto na ležajima od dasaka, dugim s kraja na kraj barake. Bilo je prohladno, svi smo mi novodošavši bili bez ikakvih pokrivača, a kraj mene je blizak i saosetljiv čovek nastojao da mi napravi mesta, ustupi deo svog pokrivača i prijateljstva, i istovremeno mi iskaže svoju drugarsku podršku i ohrabrenje. Čovek je bio ispačen, neprirodno izmršaveo i tvrdih kostiju pri dodiru, jedva sposoban da i samog sebe zatrepte na neugodnom ležaju od dasaka, ali se od srca brinuo da se stisne i sa mnom podeli ono čime je raspolagao. U znak saosećanja čak me je i zagrljio.“¹⁵⁹ Ovaj primer ljudskosti koji je prema Stevanoviću iskazao logoraš Ante Činoti (biolog i nekadašnji upravnik splitskog Oceanografskog instituta) pokazuje da uprava logora nije bila u stanju da u ovoj izolovanoj jami, uništi ljudsku i komunističku solidarnost među zatočenicima.

Sve vreme boravka u rupi, ovi bivši oficiri, kao i drugi logoraši, bili su konstantno zlostavljeni; bojkot im je sporadično ublažavan „tek toliko da ne bi umrli“. Nakon dnevne torture na tzv. radilištu, u kamenjaru, kažnjenici koji su bili pod bojkotom, uveče su u rupi „proterivani kroz stroj“. Postojale su dve vrste takvih strojeva: „redovni večernji stroj“ pred spavanje i „noćni stroj“, organizovan iznenadno, nakon buđenja kažnjenika, u gluvo doba noći. „Noćni stroj je sobni starješina organizovao iznenada, u dubokoj noći s povikom: 'Ustajte svi! Provlačenje bande kroz stroj.', obično jednog kažnjenika, a ponekad i više njih. (...) To su bili strašni prizori koje su pamtili svi nekadašnji zatočenici 'Petrove rupe'. Ovi noćni strojevi izazivali su posebno uzbuđenje, i ne samo onima koji su progonjeni kroz

¹⁵⁹Milivoje Stevanović, *U Titovim fabrikama „izdajnika“*, Beograd, 1991, str. 134-135.

te strojeve, već i ostalima nije više san dolazio i tako su budni ostajali do zore.”¹⁶⁰

Sačuvano je nekoliko kratkih svedočanstava o boravku Dide de Majo u „Petrovoj rupi“. Najpre navodimo sećanje Radivoja Vukićevića: „Slikar Dido Demajo hrabro podnosi torturu, ali otekle mu ruke i noge. Otok na nogama se preliva preko članaka, do stopala. Dode mu ideja da naslika portret Josipa Broza Tita. Nađe sliku iz novina, a boje napravi od cigle i trave. Naslika portret. Po ocjeni aktivista to je bila podvala. Banda ne smije ni da pogleda Titov portret, a kamoli da ga skrnavi.“¹⁶¹

Ovaj dragoceni podatak („dode mu ideja da naslika portret Josipa Broza Tita“), mnogo je jeziviji kuriozum od pominjane skaske o Staljinovom portretu koji je naslikao Bruno Šulc. (Navodimo reči Radivoja Vukićevića: „Ova jama briše sva sjećanja, čovjeku se čini da izvan nje i kamenoloma više ništa ne postoji, niti je ikada postojalo.“)

Prema svedočenju Vlade Dapčevića, jednog od zatočenika „Petrove rupe“, Didu u rupi „nisu gonili, crtao je uglavnom“. Ovo svakako znači da u vreme kada je oštrica torture nakon 1951 bila usmerena na pridošle vojne kažnjene, odn. mlade oficire, stariji kažnjeniци (među njima i Dida) usled iscrpljenosti i bolesti, bili su donekle pošteđeni teških oblika zlostavljanja. „Nije glad kad gladuješ pet ili deset dana. Glad je kad gladuješ mjesecima, kad organizam počne sam sebe da jede. Mi ni o čemu drugom nismo pričali nego o jelu. Dvjesti grama hljeba smo dnevno dobijali. Nekoliko puta mi je hljeb dao Dido Demajo. Da preživim. I ne samo meni. Njega nisu gonili. Crtao je, uglavnom. Prije rata je bio poznat slikar. Sjećam se, jednom mi pride i reče: 'Nemoj se, Vlado, na mene naljutiti. Naterali su me da nacrtam tvoju karikaturu.' Nacrtao je Napoleona sa mojim likom – u ritama!“¹⁶² (Davanje bojkotovanima svog dela sledovanja hrane, bilo strogo zabranjeno; ovakva vrsta solidarnosti, ukoliko bi bila otkrivena, kažnjavana je nemilosrdnim batinanjem onoga ko je ustupio hranu drugom kažnjenuku).

Milan Kalafatić u pismu Josipu Brozu Titu o logorima na Golom otoku, na dva mesta pominje Didu de Majo, kao osobu koja je poznata Titu. „Batinaši su primali i delili ono malo hrane koju smo dobijali. Najrevniji su dobijali i specijalni dodatak hrane i udeblijali se. Zato smo mi, bojkotovani, izgledali kao aveti, od sistematskog gladovanja. Batinaši su, već prema za-

¹⁶⁰Milinko Stojanović, n.d., str. 129-130.

¹⁶¹Politikin Svet, Beograd, 21.3.1990.

¹⁶²Slavko Čuruvija, Ibeovac. Ja, Vlado Dapčević, Beograd, 1990, str. 163.

slugama, dobijali i nekoliko cigareta nedeljno, a nama ostalima je pušenje bilo zabranjeno. Jednom je jedna cigareta pala u ruke Didi Demaju, a on ju je dao meni, jer je znao da sam strastven pušač. Čim sam povukao prvi dim, bio sam uhvaćen i počela je istraga odakle mi cigareta. Uveče sam u prisustvu svih kažnjenika golim kolenima morao kleknuti na oštari kameni tukanik, a na glavu su mi stavili veliki drveni panj i rekli da će tako ostati dok ne kažem ko mi je dao cigaretu. Znao sam da me žele kompromitovati i zato sam rešio da izdržim i ovo mučenje. To ih je razbesnelo do te mere da su me počeli žestoko šamarati. Šamaranje je bila svakodnevna pojava. (...) Aktivisti batinaši su u ovoj rupi uveli novu vrstu mučenja, koje se zvalo 'krug'. U malo dvorište u rupi u kome se bilo teško okrenuti, pozvali su sve kažnjenike i počeli pevati neku od goloootičkih pesama u tvoju slavu i u slavu ostalih članova CK KPJ, pri čemu su žrtvu bacili u krug i tukli je sa svih strana. Ove strašne prizore dolazila je da posmatra sa vrha zida grupa oficira Udbe, na čelu sa generalom Jovom Kapičićem, Vojom Biljanovićem i Brankom Damjanovićem, koji je bio pomoćnik upravnika sva tri logora na Golom otoku. Tada je u krug bačen Dido Demajo, a oficiri sa zida su pažljivo posmatrali mučenje. Izgleda da su bili zadovoljni, jer su se smejali što su od nekih ljudi uspeli da naprave dželate.”¹⁶³

O ovom batinanju Dide de Majo posvedočio je i Vlado Dapčević. „Jednom prilikom, tukli su me u stroju sve dok nisam izgubio svijest. A neki i poslije toga. Onako onesviještenog bacili su me na đubrište. Te sam se ujutro osvijestio. Pored Andrije Bubnja, brata Viktora Bubnja. (I njega su to veče izmrcvarili i tu bacili. E, kakav je to majstor bio, mašinista). Prvi mi je to jutro prišao Demajo. Reče: 'Ne žalim ja tebe toliko, Vlado. Više žalim ove koji te tako divljački tuku.' Stvarno su bili za žaljenje. Ovi [oficiri Udbe] iz uprave logora su često sve to gledali i u tome uživali. Kada su Demaja jednom propuštali kroz stroj (pravili smo neke samice pod zemljom, on nije mogao da odoli pa je rekao: 'Gledaj kakvi se zatvori prave u socijalističkoj Jugoslaviji, pod zemljom, u kamenu!', i neko ga je prijavio); cio prizor su, odozgo, bez ikakve griže savjesti, posmatrali novi upravnik, Vladimir Rolović i Vojo Biljanović. Umalo tada nisu ubili Demaja.”¹⁶⁴

¹⁶³Dragoslav Mihailović, n.d., str. I/509-510.

¹⁶⁴Slavko Ćuruvija, n.d., str. 165. Razgovori koje je novinar Slavko Ćuruvija vodio sa Vladom Dapčevićem najpre su objavljeni februara 1990, u listu *Borba*, potom, nekoliko meseci kasnije, objavljeni su u formi knjige. U pismu redakciji lista *Borba*, Vlado Dapčević je jednom rečenicom dopunio opis scene mučenja Dide de Majo: „Dok su tako tukli Didu Demaja, gore iznad nas, stajali su: upravnik logora B. Damjanović, V. Biljanović i V. Rolović. Smijali su se! Biju čovjeka, a oni se smiju.” (*Borba*, Beograd, 16.3.1990)

Posetu logorima na ostrvu, u pratnji oficira Udbe, upriličio je Aleksandar Ranković, 15. avgusta 1951. Nekoliko dana pred dolazak Rankovića, logoraši iz „Petrove rupe“ bili su premešteni u tzv. „Malu žicu“, logor koji takođe službeno nazivan „Radilište 101“ kao i napušteni logor u sada već zatrpanoj rupi. Ranković i njegovi pratioci obišli su sva tri logora, uvek uz inscenirano „oduševljenje“ logoraša (ova bedna inscenacija najmanje je uspela u „Maloj žici“; preseljenici iz „Petrove rupe“ uglavnom su čuteći posmatrali goste). „U pratnji Svetislava Stefanovića Ćeće, na Goli otok stigao je Aleksandar Ranković, avgusta 1951. Svi kažnjenici bili su postrojeni ispred svojih baraka. Ispred jedne stajao je i Dida Demajo, slikar, predratni robijaš u Sremskoj Mitrovici, u vreme kada je i Svetislav Stefanović Ćeća bio mitrovački robijaš. Dida je imao karakteristične brkove po kojima ga je Ćeća u trenutku prepoznao. 'Jesi li to ti, Dido?' 'Ja sam, Ćeća', odgovorio je Dida. 'Kako si?', upitao ga je Stefanović. Dida nije ništa odgovorio, već je samo rukom pokazao na svoje otečene noge.“¹⁶⁵ Svetislav Stefanović i Dida de Majo, proveli su dve godine zajedničkog robijaškog života u istoj sobi mitrovačke kaznionice (1935-1937). Avgusta 1951, jedan od njih dvojice bio je zamenik državnog ministra unutrašnjih poslova, dok je drugi bio bolesni i izgladneli logoraš.

Režim u „Maloj žici“ prema preseljenim logorašima iz „Petrove rupe“, bio je privremeno nešto podošljiviji. Mlađi logoraši, naročito bivši oficiri, i dalje su mučeni neizdrživim fizičkim radom. Zanimljivo je svedočenje Dragoljuba Jovanovića o nešto izmenjenim prilikama u „Maloj žici“: „Mogli smo malo češće sedeti i pričati udvoje, utroje. Ali i dalje niko nije rado širio poznanstva. Tako je meni većina ljudi iz rupe ostala potpuno nepoznata.“¹⁶⁶ Bojkotovani logoraši, dakle, i dalje nisu imali pravo na običan meduljudski kontakt sa ostalim kažnjenicima. Sem toga, kažnjenici su se odnosili suzdržano jedni prema drugima, strahujući od „cinkarenja“. Sve ovo je bio rezultat dijaboličnog režima koji je nametnula uprava logora.

Marta 1953, grupa od tridesetak mlađih kažnjenika iz rupe, premeštena je u logor Bileća. U logoru „Mala žica“ ostalo je još nekoliko desetina starijih logoraša. Većina ih je puštena novembra 1953. Do marta 1954, u logoru „Mala žica“ ostalo je još osam kažnjenika, koji su potom premešteni u logor na ostrvu Sveti Grgur, odakle su pušteni na slobodu, krajem godine. Dida je pušten na slobodu aprila 1953. Ovo puštanje je

¹⁶⁵Vera Muškatelo, *Pavle Popović Crni. Intervju, Intervju*, Beograd, 25.5.1990., str. 44.

¹⁶⁶Dragoljub Jovanović, *Muzej živih ljudi*, I-II, Beograd, 1990., str. 1/450.

bilo inokosno, i nisu nam poznati razlozi zašto je on pušten sam. Prema kazivanju Jovana Ševaljevića, Dida de Majo je pretpostavljao da je neko iz državnog vrha, (verovatno Moša Pijade) intervenisao da se on pusti na slobodu. Prema svedočenju Pavla Popovića Crnog, u Didinu korist intervenisao je neko od njegovih francuskih saboraca, verovatno Malro.

Logoraši koji su su puštani na slobodu, bili su upozorenici od oficira Udbe da „na kopnu“ nikome ne smeju kazivati o svom logorskom iskuštu, u suprotnom, usledilo bi ponovno hapšenje.

14.

„Bio sam u stvari na jednom velikom putovanju“

Vesna Demajo se seća pričanja roditelja kako je njen otac, kada se vratio iz logora, upitao kćerku: „Jel' znaš ko sam ja?“. Vesna, šestogodišnja devojčica koja nije upamtila oca u momentu hapšenja, bez dvoumljenja je odgovorila: „Znam, ti si čika Moni Adanja.“ Solomon Adanja, Didin prijatelj, nije zaboravio njegovu porodicu, dok je Dida bio u logoru. U sobi Mire de Majo u Ulici vojvode Radomira, pojavio se nasmejani sredovečni muškarac „koji je izgubio kosu, pa je izgledao kao Solomon Adanja.“¹⁶⁷

Dida je ubrzo po dolasku u Beograd posetio Oskara Daviča. Njih dvojica delili su mnogo zajedničkih uspomena na mladost. Dida je Daviča, kao studenta romanistike, uveo u zanimljivo kosmopolitsko društvo boemskog Monparnasa, zatim, obojica su jednovremeno robijali kao politički kažnenici u Kaznenom zavodu Sremska Mitrovica (obojica, a naročito Daviča, bili su ponosni na dane provedene u mitrovačkoj kaznionici), sem toga, obojica potiču iz istog beogradskog sefardskog okruženja, koje je uništeno u nepovrat.

Slučajan svedok ovog susreta bio je Davičov prijatelj, mladi književnik Antonije Isaković, koji je zahvaljujući ovom susretu načinio jedan odličan literarni portret Dide de Majo, svedočeći o „dva sveta“, o provaliji između onih koji se vraćaju iz logora i onih koji su ostali na slobodi. „Ljudi koji su bili na Golom otoku nisu hteli ništa da pričaju. Bili su vrlo čutljivi, a ja među njima nisam imao intimnijih poznanika. Prvi takav susret – to sam u knjizi na jedan način opisao – imao sam jedne večeri kod Oskara Daviča. Bili smo intimni prijatelji. Oskar je stanovao u Doktora Kestera ulici... Pili smo kafu, bilo je neko letnje vreme, oko pet-šest sati posle podne. I u Oskarovu kuću ušao je jedan čovek, sa devojčicom. Pitao je da li sme da

¹⁶⁷Razgovor Vesne Demajo sa autorom, Beograd, 2.11.2004.

uđe. Oskar mu kaže: 'Što da ne, gde si Dido?' To je bio Dido Demajo. Ja tog čoveka prvi put vidim. Ali odmah shvatim da se oni znaju odavno i da su otprilike vršnjaci. On je sa devojčicom svojom, malom, tršavom... Kada ga Oskar pita: 'Gde si ovoliko vreme?' On samo kaže: 'Bio sam tamo...' Ne kaže ni on da je bio na Golom otoku. Oskar ga opet pita: 'Kako je bilo, jeste li diskutovali, jesu li bile debate?' To sam na neki način opisao u knjizi. Dido se nasmeja: 'To je sve iskustvo, dosta je to trajalo... Bio sam u stvari na jednom velikom putovanju.' Neće pred kćerkom. Ona je devojčica, poveća, šest godina. I ništa u suštini Dido nama ne govori. Vidimo: čovek je ispoščen, osunčan, bronzan, sav je u nekim borama, spečen, puši neprekidno, jedva sede, popismo kafu. Vodimo neki razgovor, mutan, ja računam zbog deteta... A njemu je dete kao neki alibi. Na kraju kaže: 'Oskare, došao sam da mi pomogneš, da nađem neki posao oko knjiga.' Posle se zaposlio u 'BIGZ-u', opremio je i moju *Paprat i vatru*... Kad je otišao, pitam Oskara: 'Ko je taj čovek?' Oskar odgovori: 'Stari komunista... Bio je u Parizu, pa u pokretu otpora, Malro njega prima u svako doba.' Dido Demajo nikad nije htio ništa da kaže o Golom otoku. Ali svejedno, susret s njim bio je jedan ubod u mojoj svesti. Zakoprcalo se u meni.¹⁶⁸

U prethodnom citatu, Antonije Isaković pominje izvesnu „knjigu“. Reč je o Isakovićevom romanu, *Tren 2*. Isakovićeva knjiga je u momentu razgovora sa novinarem Krivokapićem (oktobar 1981), tri godine čekala na pozitivnu recenziju u izdavačkoj kući „Prosveta“. Razlog zakasnelog izlaska knjige (roman je štampan naredne godine) bila je osjetljivost teme (iako je Isaković „stilizovao“, odn. ublažio golotočku stvarnost). U jugoslovenskoj književnosti do tada nije obradivana tema logora za „ibarovce“. Dida de Majo je romanopiscu poslužio kao prototip „starog komuniste“, bivšeg logoraša, zapravo prototip srpskog revolucionarnog komuniste koji je „zaglavio na otoku“. Ličnost Dide de Majo egzistira u romanu pod imenom „Toma“ (Davičo se pominje pod imenom „Avram Mitrinović“). Iako je junak Isakovićevog romana, takođe slikar, on nema mnogo zajedničkog sa stvarnim Didom. U romanu je ponovo najautentičniji Isakovićev opis prvog susreta sa Didom, koji je kazan sa nešto više detalja u odnosu na kazivanje iz razgovora sa Krivokapićem, i koji upotpunjuje autorov portret Dide de Majo.

„Neki Toma, na njega prvo najdem kod svog ratnog druga Avrama Mitrinovića. Onda je Avram bio odgovoran za glavnu novinu beogradsku. Sedeli smo u prizemnoj kući, Birčaninova ulica, ne znam koja je godina

¹⁶⁸Antonije Isaković, *Govori i razgovori*, Gornji Milanovac, 1990, str. 104-105.

bila, lipu smo osećali, nikakvo kucanje nismo čuli, odjednom u sobu kao da je skliznuo čovek sa detetom, ne starijem od pet godina. Nema šta, odmah se video: otac i kćerka. Iste kudrave kose, i crne oči, kupinice. Muškarac neobično preplanuo od sunca, usnica mu više modra, kao izujedana, prekrivena skvrčenim grumuljicama, širokim pegama, a pantalone se pri svakom pogledu vrte oko kukova. Podsećao je na radnika dignutog s puta gde se do malopre lomio šoder. I on i dete bili su u platnenoj obući.

"Tomo!", viknu moj drug Avram Mitrinović. Čovek se ukopao na sred sobe, čvrsto je držao detinju ruku, osmehivao se stisnutih usana, onda je lagano upitao: 'Smem li da sednem?' 'Kako da ne, zašto da ne...' Ti znaš odakle dolazim?' Nije odmah pogodio moj ratni drug Avram Mitrinović. Lice mu se u trenu iskrivilo, prolazio napad stomačne kiseline, i rekao je: 'Da, dobro, to se desilo.' 'Juče sam stigao', rekao je Toma. I moj ratni drug se setio, znoj mu izbio po vratu i čelu. 'A, juče. Čitao sam u novinama vaše izjave. Dobre su. Kolektivne.' Toma se više uspravi. (...)

'Smem li da sednem?', ponovi Toma. 'Hoćeš li nešto da popiješ?' 'Mogu kafu', zverao je uokolo i, ne znam kada je zapalio, već je stiskao pikavac u uglu usana. 'Mogu li da sednem?' Moj drug Avram se ljutnu: 'Sedi, i ne pitaj više takve stvari.' 'Naučio sam.' 'Oduči se.' 'Mogu li?' 'Sve se može. Reci, kako je tamo bilo?' 'Pada kiša, a trava ne raste', gledao je u svoju kćer. Mirovali smo trenutak-dva, kao drvene figure na ploči pripremljena za igru. I Toma reče: 'Bio sam na naknadno darovanom odsustvu. Trajalo je nešto duže, nego što sam mislio. I moja mala porasla, s njom mogu sada da razgovaram.'

Posmatrao sam njegove ruke, nokti mali – crni dugmići usekli se u meso. Zubi se ne vide, usta su stalno stegnuta, ulegla. U kutu usana brzo dogoreva cigara; ne puši je, isisava je, pa mi se čini da mu je na nepcima crno glavče pijavice. Neupitan, kaže: 'Moraću da namestim vilicu.' Moj drug Avram Mitrinović poče da trlja ruke; vrteo se, škripala je njegova koža, pun plod, samo što ne prsne, kliktao je: 'Vodili ste debate. Sigurno su bile duge. Mogu da zamislim: žestoke, i zanimljive. Vaša ubeđenja čvsta, konzervativna. Boljevizujete do kraja. A mi nismo Andre Žid. Oblik smo svoje revolucije, započinje samouprava. Ne znam da li su Rusi to ikad pokušali. Ostali su na tome da radnička klasa uči školu komunizma.' 'Čim je škola, izvršen je raspored: ko u đake, ko u učitelje', rekao sam. 'A kod nas je započelo. Polako, sve znam, može i da se obnevedi. Ali ne treba sad crno gledati. Ne zaboravite: mi smo u trenu kada opet govorimo celom svetu. Slažem se, opreznost, da se balkanski ne pogubimo.' (...)

Moj ratni drug Avram opet je trljaо ruke, zapalio lulu i upitao: 'Pa, Tomo, ispričaj, kako je bilo?' 'Sve je ljudsko iskustvo. I potrebno.' Ispio je gutljaj kafe, u kutu usana žižak: milovao je kćerku po glavi. 'Nije te poznala.' 'Imala je samo dve godine.' 'Svuda s njom?' 'Svuda.' Opušak je do-gorevao, objasnio je razlog svoje posete: želi da se zaposli, razume se u opremu knjige, moli da ga Avram Mitrinović preporuči nekoj izdavačkoj kući; kod nas su knjige kao cigle. 'U pravu si, učiniću sve da te prime', brzo reče moј drug Avram. 'Hvala', odgovori Toma. 'Mogli bismo da popijemo nešto žestoko. To je povratak, iznova se počinje.' I moј ratni drug izvuče iz ormana bocu kosovske lozovače i tri čašice. U sobi je počelo da tamni, sunce je zalazilo. 'Zade.', reče Toma. I reč 'zade' izgovorio je s bolom kao da zauvek zalazi. (...)

Toma naglo ode od nas. Prosto je skliznuo. Bućnuo nekud iz kuće. A moј drug Avram Mitrinović zabacio je ruke na leđa, prišao prozoru i zaledao se u mrak. Pitao sam ga o Tomi, nije se odmicao od prozora. Najzad je procedio: 'Drugi put.'¹⁶⁹

Davičo je zaista pomogao Didi da dobije stalno zaposlenje. Napominjemo da ogroman broj goloootčana mesecima, ili češće, godinama nakon povratka iz logora, nije mogao dobiti zaposlenje; naprsto poslodavci su ih odbijali iz straha od tajne policije. Kako navodi Davičo u pomenutoj memoarskoj knjizi, u zamišljenom razgovoru sa svojim starim pariskim prijateljem i učesnikom francuskog pokreta otpora, Alenom le Rajom, on i Dida de Majo otišli su „našem prijatelju sa robije, predsedniku vlade moje republike“. Ovo je očigledna aluzija na Mošu Pijade. Davičo je u romanest-knom razgovoru upitao sagovornika, bivšeg oficira FTPF-a, da li mu je „došlo do uha ime Dide de Majo“. Sagovornik je odgovorio potvrđno. Davičo je potom kazao: „Bili smo na istoj robiji. A 1948. izgleda da je rekao ili uradio nešto u prilog Staljinu.“ Kada ga je sagovornik upitao da li još veruje u tako nešto, Davičo je odgovorio: „Ne više. Dida sad ima dobar posao, viđamo se povremeno.“¹⁷⁰

Davičo je nakon 1953, kao književnik modernista, povodom poeme *Čovekov čovek*, imao negativna iskustva sa domaćim književnim bi-

¹⁶⁹Antonije Isaković, *Tren 2*, Beograd, 1982, str. 8-13. Podsećamo da je Isakovićeva knjiga bila svojedobno jedna od najčitanijih knjiga na srpskohrvatskom govornom području. Još dok je čekao na dozvolu za štampu, roman je u nekoliko prekucanih primerača pročitao velik broj čitalaca. Knjigu zbog toga i nije bilo jednostavno zabraniti.

¹⁷⁰Oskar Davičo, *Po zanimanju samoubica. Romansirana autobiografija*, Sarajevo, 1988, str. 368.

rokratama, pobornicima podrealističkog žanra, što je verovatno ublažilo njegov stav prema onima koji su „nadzirani i kažnjavani“. „Istina 1954. i 1955. нико nije htio da mi objavi ni stranice, ni retka. Još se dešavalo da mi časopisi i zatraže priloge, pa mi ih onda posle nekoliko meseci vrati ili ni to: ućute. Bio sam prinuđen da prodajem stvari: pisaću mašinu, blaupunkt radio. Pred kraj te epitimije i košulje. Dobio sam i danonoćnu pratnju ‘organa gonjenja’“¹⁷¹ Istimemo da Davičovu potonju snishodljivost prema ličnostima iz vrha vlasti, kao i literarnu apoteozu policiji (poema napisana 1964: *Za borce 13. maja*) donekle objašnjavaju ova negativna iskustva iz sredine pedesetih. (Ponešto o Davičovom prijateljstvu prema Didi, biće kazano krajem ovog teksta).

Ovim započinje civilni život Dide de Majo; poslednjih desetak godina njegovog života. Njegova porodica preselila se ubrzo po njegovom dolasku u Dojransku 14, gde su živeli nekoliko godina u iznajmljenom stanu. Dida je radio najpre kao tehnički urednik časopisa *Jurnal* (luk-suzno opremljen časopis za jugoslovensku ekonomsku propagandu u inostranstvu; treba napomenuti da je Dida pre hapšenja sarađivao u tehničkoj opremi mesečnika *Jugoslavija*, koji je izlazio na srpskohrvatskom i nekoliko evropskih jezika, i koji je kao najluksuzniji posleratni jugoslovenski časopis služio za ekonomsku i političku propagandu FNRJ u inostranstvu). Nakon osnivanja „Beogradskog grafičkog zavoda“ obavljao je dužnost tehničkog urednika u štampariji Beogradskog grafičkog zavoda. (Zavod je osnovan 1955, na inicijativu Moše Pijade, predsednika jugoslovenske skupštine).

Dida je, ipak, nastavio živeti u zemlji i gradu gde je rođen, iako je nakon dva posleratna hapšenja mogao očekivati i treće. On i njegova supruga nisu imali nikakvu imovinu koja bi ih opredelila za ostanak, njihova rodbina bila je pobijena tokom rata, ali nije bilo grobova pobijenih koji bi ih vezivali za ostanak. Međutim, on je ipak ostao u Beogradu. Mnogi jugoslovenski Jevreji koji su preživeli holokaust, posle rata su odselili u Izrael. Dida je pripadao onoj generaciji beogradskih Jevreja koja je prihvatile komunizam i proleterski internacionalizam (većina od stotinjak mlađih beogradskih komunista jevrejskog porekla, izginula je tokom rata u borbi protiv fašizma) i kao komunist bio je indiferentan prema vlastitom nacionalnom i konfesionalnom identitetu (istrajan primer jugoslovenskog Jevrejina antisioniste i komuniste, bio je Oskar Davičo).

¹⁷¹Milko Valent, *Intervju sa Oskarom Davičom*, Oko, Zagreb, 2-16.8.1984.

Dida je petnaest godina života proveo u Francuskoj. U toj zemlji je imao brojna poznanstva, još iz mladosti. Verujemo da se naročito mogao osloniti na saborce iz pokreta otpora. Prema podacima Pavla Popovića Crnog, Andre Malro je želeo da omogući Didi da se sa porodicom preseli u Francusku. Međutim, on je to odbio. „To je period kada je De Gol postao predsednik Francuske Republike (1. januara 1959), a Andre Malro njegov ministar za kulturu. U to vreme francuska javnost od svog dopisnika iz Jugoslavije (a ovaj iz 'dobro obaveštenih krugova') saznaće o logoru na Svetom Grguru, u kojem se kažnjenici više ne batinaju niti zlostavljuju (reč je o zatvoru za nekoliko stotina bivših 'ibeovaca', koji je postojao od 1958. do 1962, *prim. aut.*). Malro ohrabren tim saznanjem, po poverljivoj osobi iz Pariza, šalje pismo Didi. Dida je pismo dobio na ruke i odmah me je pozvao: 'Pavle, dodi, trebaš mi za neku lektiru.' U pismu Malro ga poziva da se sa porodicom preseli u Pariz i da ni za šta ne brine, jer će mu on sve srediti pošto je njegov veliki dužnik. Čuvši sadržinu pisma, upitao sam: 'Dido, šta ćeš da uradiš?' Odgovorio mi je: 'Napisaću mu da ne mogu da napustim zemlju, jer ne želim da o meni govore kao o emigrantu. Da ne mogu da ostavim svoje patnike i da im moram pomagati.' Zatim je pocepao pismo uz komentar: 'Neću da kompromitujem Malroa, ako bi mi Udba našla pismo.' U pismu koje je usledilo nakon pola godine, Andre Malro izražava svoje žaljenje zbog takve Didine odluke i obaveštava ga da su De Gol i on odlučili da do kraja života neće stupiti na tlo prijateljske i bratske Jugoslavije zbog zverstava koja su činjena na Golom otoku. I ovo pismo je Dida pocepao, ali se ovoga puta zaplakao.”¹⁷²

Dida je, dakle, pariskim iluzionistima, svojim francuskim prijateljima, stvaraocima iz sveta filma, slikarstva i književnosti, onima koji su ga cenili i bili spremni da mu izadu u susret, pretpostavljaо jugoslovenske (golootočke) revolucionarne iluzioniste, „svoje patnike”, ljude uništenih života, uništenih idealja. Želeo je da ostatak života provede uz ljude sa kojima je delio najtragičnije životno iskustvo. „Dida nikad nije imao ideju da bi ponovo otišao da živi u inostranstvu. Imao je, dakako, kritičan stav prema našoj stvarnosti, ali naš ekonomski standard nije mu smetao. Bez obzira što je cenio zapadnu kulturu, nikad nije govorio sa simpatijama o Zapadu.”¹⁷³

Boža Rafajlović, krajem pedesetih dopisnik TANJUG-a iz Pariza, svedočio nam je da je nakon inauguracije vlade Četvrte Republike, kao

¹⁷² Vera Muškatelo, „Pavle Popović Crni. *Intervju*”, *Intervju*, Beograd, 25.5.1990, str. 42.

¹⁷³ Razgovor Jovana Ševaljevića sa autorom, Beograd, 2.7.2005.

jugoslovenski novinar, zbog Malroovog blagonaklonog stava prema Jugoslovenima, imao svojevrsnu privilegiju da intervjuje poznatog francuskog književnika i odnedavno ministra kulture. Boža Rafajlović ga je „odmah i najpre pitao kada General misli posetiti Jugoslaviju“, aludirajući na eventualnu posetu predsednika De Gola. „Malro mi je kategorički odgovorio da General nikada neće posetiti Jugoslaviju, jer je jugoslovenski režim hapsio ljudi poput Dide de Majo. Zatim me je pitao da li znam ko je Dida de Majo. Odgovorio sam mu da mi je poznato. Nakon intervjuja, nekoliko dana sam razmišljao da li da tekst razgovora sa Malroom pošaljem u sedište agencije u Beograd. Odlučio sam da ipak ne pošaljem.“¹⁷⁴ (Boža Rafajlović misli na poverljive agencijske „Crvene strane“, izveštaje iz inostranih dopisništava koji su bili namenjeni pojedincima iz jugoslovenskog političkog vrha). Boža Rafajlović nam je kazivao da je njega i njegovu suprugu u Parizu, sredinom pedesetih, posetila Vojka de Majo. Boža, koji je od 1947. živeo u inostranstvu, kao dopisnik jugoslovenske državne novinske agencije, i saradnik pri jugoslovenskim diplomatskim misijama, doznao je nešto o hapšenju Dide de Majo, ali u momentu posete Didine sestre nije znao da li je njen brat pušten na slobodu. „Nisam Vojku pitao za Didu; bilo mi je neprijatno. Ona bi to mogla shvatiti kao provokaciju, jer je znala da sam bio Titov pratičac u nekim diplomatskim misijama. Ona mi takođe nije spominjala Didu. Kazala je samo na rastanku: ‘Bato (tako je glasio moj porodični nadimak; naime, Vojka je pre rata bila priateljica moje majke), čuvaj se, malo nas je iz porodice ostalo.’ Ni danas ne znam tačno šta je tad mislila.“ (Boža Rafajlović je jedini član svoje jevrejske porodice koji je preživeo rat).

Andre Malro nikad nije posetio Jugoslaviju, mada je nekoliko puta pozivan od strane jugoslovenskih državnih zvaničnika i brojnih neoficijelnih pojedinaca, i iako je njegova neostvarena želja bila da vidi ovdašnje „likovne prostore“ (srednjevekovno freskoslikarstvo). „Njegova putovanja predstavljala su problem. Izgledalo mu je nemoguće da ide u Jugoslaviju isključivo u svojstvu književnika i da u njoj bude gost svog zagrebačkog ili beogradskog izdavača. ‘Ako tamo idem samo radi onoga što me zanima, postoji opasnost da se loše shvati moje izbegavanje susreta. A suviše sam vremena izgubio u protokolarnim posetama.’ Kada sam primetio da

¹⁷⁴Razgovor Bože Rafajlovića sa autorom, Beograd, 8.1.2005. Boža Rafajlović je u razgovoru sa autorom demantovao mistifikacije o primarnom razlogu De Golovog odbijanja da poseti Jugoslaviju, navodno rezultiranom srdžbom zbog smrtne presude nad generalom Mihailovićem.

Lamartin, prolazeći kroz Srbiju prilikom svog povratka sa Istoka, nije prihvatio poziv kneza Miloša, mada je posle napisao nadahnute stranice o Srbiji i njenoj borbi za oslobođenje, Malro je, sa iznenadujućom brzinom, odgovorio: 'Lamartin je prošao kroz Srbiju kao pesnik, ministar je postao mnogo kasnije. A ja sam bio ministar deset godina.' Podsetio me je da neke obaveze vezane za ministarsku funkciju ne prestaju sa njom...¹⁷⁵

U sačuvanom konceptu Didinog pisma Malrou, s kraja 1957, čitamo Didino pitanje francuskom prijatelju: „Zašto nikad ne posetiš Jugoslaviju? Jako bih voleo da te sretнем. Ova zemlja je lepa i zanimljiva.“

Dida nakon izlaska iz logora nije napuštao Jugoslaviju. Alen le Raj, Davičov pariski prijatelj i aktivista udruženja veterana francuskog pokreta otpora, posvedočio je Daviču da mu je Malro sugerisao „da povedemo specijalno računa o Didi de Majo (...) i zamolio da ga zvanično pozovemo na neki godišnji sastanak verkorskih boraca. Učinio sam to, poslao sam mu poziv i dobio njegov odgovor: 'Želim vam uspeha u radu i hvala na pozivu.'¹⁷⁶

Dida je na slobodi nastavio da održava kontakt sa bivšim goloootčkim logorašima. U Beogradu je tada živilo nekoliko hiljada bivših logoraša (mnogi od njih, koji su živeli van glavnog grada, po dolasku na slobodu napuštali su ranija mesta prebivanja i doseljavali u Beograd, gde su bili manje izolovani i gde je policijski nadzor nad bivšim „iboevcima“ bio nešto manje intenzivan). Sem sa Pavlom Popovićem Crnim i Jovanom Ševaljevićem, Dida je održavao kontakt i sa drugim bivšim logorašima. Vesna Demajo se seća da su u dom njenih roditelja dolazili Milan Kalafatić, Dimitrije Staničavljević Krka (obojicu je upoznao kao učesnike francuskog pokreta otpora), Mileta Sajić, kao i zagrebački pesnik Ante Zemljari. Navešćemo nekoliko rečenica Milete Sajića, bivšeg logoraša, koje govore o prvom susretu sa Didom, nakon puštanja iz logora: „Dido Demajo je, onoliko koliko znam, bio jedan izuzetno fin čovek. Kad sam posle Golog otoka došao kući, on je, čini mi se, s obzirom na svoj retki talenat, slikao minijature, odnosno crtao nešto što je prepostavljalo krajnju pedantnost, preciznost linije. I razume se, ja sam sa radošću otišao da vidim tog čoveka. Da se ta usta najzad otvore više nego kad smo, postavši prijatelji, mogli ograničeno da pričamo. Ono

¹⁷⁵Ovaj izvod iz sećanja Živorada Stojkovića na susrete sa Malroom tokom sedamdesetih, objavljen je u knjizi Mihaila Pavlovića, *Dva videnja francuske književnosti XX veka*, Sremski Karlovci, 1994, str. 158. (tekst pod naslovom *Andre Malro i Jugosloveni*). Na žalost, autor teksta o „Malrou i Jugoslovenima“ nije imao saznanja o Malroovom odnosu sa Didom de Majo.

¹⁷⁶Oskar Davičo, n.d., str. 367-368.

što je bilo, to je: 'Kako si, kako živiš?' I odmah mi je ponudio za ono vreme dosta veliku sumu novca, prema nekom ljudskom osećanju i savesti da mi, mnogi od nas, ne radimo, da nemamo nikakvog novca. Bez obzira koliko je taj novac bio potreban i njemu, dao je neku veću sumu. I pozvao me je da češće dolazim da mi da novaca. Ja sam to drugi put izbegao. Družili smo se, ali novac sam pokušao da izbegnem govoreći da nešto malo novca mogu da zaradim, i na tome sam mu se zahvalio."¹⁷⁷

Milan Kalafatić je 1958. zajedno sa petnaestak bivših logoraša, mahom nekadašnjih oficira, ilegalno emigrirao u Albaniju, i potom u Sovjetski Savez. Dimitrije Stanisavljević Krka, nekadašnji profesionalni revolucionar (kazano bez ironije), imao je tešku starost. Teško zlostavljan i ponižavan u logoru, na slobodi je nastavio život pun poniženja. „Meni se dogodilo ono najteže što može jednog revolucionara da zadesi. Kada je ostvareno ono za šta sam se ceo život borio, čemu sam ceo svoj život posvetio, prema meni se odnosilo, pa i sada se još u mnogome odnosi, kao prema zakletom neprijatelju i kontrarevolucionaru. Tek sam nedavno dobio odgovarajući stan, dok sam godinama bio izigran, jer kako nisam ponovo vraćen u partiju, nemam nikakvih prava u boračkoj organizaciji. Penziju imam takođe mizernu, tek toliko da mogu nekako da životaram, zbog čega ne mogu da podmirim najosnovnije, naročito kulturne potrebe.“¹⁷⁸ (Navodimo primer Dimitrija Stanisavljevića kao ilustraciju tipične sudbine bivšeg „ibecovca“, nakon logora. Slučaj Dide de Majo je, odmah napominjemo, donekle atipičan).

Vesna Demajo pamti da u domu njenih roditelja nikad nije bilo govora o Golom otoku. Nikad od oca nije čula nijedan detalj o životu u logoru. Takođe, on o tome nije govorio ni svojoj suprugi. (Isto tako, Vesna se seća da otac nikad nije pominjao svoje roditelje, niti braću). Jovan Ševaljević pominje da sa Didom nije imao običaj da razgovara o logoru. „Nismo se vraćali na tu temu, bio je to deo goloootičkog bon-tona, ali ne zato što nismo žeeli... Svako od nas bivših logoraša bio je kontrolisan od strane policije, većina bivših logoraša su sporadično pozivani na informativne razgovore u policiju, i bilo je zato poželjno da jedni o drugima što manje znamo.“

Didina porodica, nakon njegovog povratka iz logora, nije oskudevala. On je kao tehnički i umetnički urednik u nekoliko izdavačkih kuća, iako skromno zaradujući, uspevao da materijalno obezbedi porodicu.

¹⁷⁷Dragoslav Mihailović, *Goli otok*, II-III, Beograd, 1995, str. III/237-238.

¹⁷⁸AJ, MG-2254/9, Milka Petrović, *Razgovor sa Dimitrijem Stanisavljevićem*, Beograd, 5.8.1966, str. 392.

(Porodica se krajem pedesetih preselila u Požešku ulicu, u stan u novosagrađenoj zgradi). Dida je oktobra 1955. učestvovao na prvoj izložbi Udruženja primenjenih umetnika Srbije, sa jednom ili nekoliko ilustracija¹⁷⁹. Nakon zapošljavanja u BGZ-u, bavio se tehničkom i umetničkom opremom knjiga (celokupni tehnički i umetnički dizajn izdanja, ponekad umetnička oprema korica ili naslovne strane), najpre u štampariji BGZ-a, a potom, kao cenjen stručnjak, odn. jedan od pionira grafičkog dizajna u Beogradu, obavljao je isti posao u nekoliko beogradskih izdavačkih ustanova i muzeja. Navećemo neke knjige, od nekoliko desetina nama poznatih izdanja (mada ih je bilo na stotine), koje je tehnički i umetnički opremio Dida de Majo, u periodu od 1955. do 1964, i na taj način doprineo uzdizanju kvaliteta tehničke i umetničke opremljenosti ovdašnje knjige: *Umetnička obrada metala* (izdanje Muzeja primenjenih umetnosti u Beogradu, 1956); Dobrica Čosić, *Sedam dana u Budimpešti* (1957); *Tito u Indiji* (1957); Karl Marks, *Kapital* (1958); *Yugoslav Ballet* (1959); Edvard Kardelj, *Socijalizam i rat* (1960), Radoš Novaković, *Istorija filma* (1962); Dušan Nedeljković, *Etika Sutjeske* (1962); *Prva Proleterska* (1963); *Album Crne Gore u NOB-u* (1964); Oskar Davičo, *Za borce 13. maja* (1964). Posebno treba izdvojiti likovnu opremu monografije *NOB u delima likovnih umetnika Jugoslavije* (1958), koja predstavlja vrhunski domet likovnog dizajna u jugoslovenskom izdavaštvu, ne samo tog doba. Kurioziteta radi, Dida de Majo se поминje i kao autor logotipa izdavačkog preduzeća „Nolit“.

Koliko nam je poznato, Dida u posleratnom periodu gotovo da nije slikao. Iako znamo da je intenzivno crtao, sačuvan je vrlo mali broj njegovih crteža. Iz tog vremena znamo samo za nekoliko likovnih radova. Slika na dasci *Republika*, jedna multikolorna alegorija, rađena početkom šezdesetih za Beogradski grafički zavod, koja kao da apostrofira istoimeni mozaik Mila Milunovića u foajeu Jugoslovenskog dramskog pozorišta (napominjemo da je ova Didina slika nestala, odn. otuđena, iz ustanove u kojoj je radio)¹⁸⁰.

U sačuvanom konceptu Didinog pisma Malrou, s kraja 1957, Dida kazuje ponešto o nemogućnosti da se posveti slikanju. „Nemam više vre-

¹⁷⁹Pavle Vasić, *Povodom prve izložbe Udruženja primenjenih umetnika Srbije, Politika*, Beograd, 30.10.1955.

¹⁸⁰Ova nestala slika, reprodukovana je prvi put u časopisu Beogradskog grafičkog zavoda (*Jedinstvo*, Beograd, 25.11.1962.) i potom, u istom časopisu, nakon smrti Dide de Majo (*Jedinstvo*, Beograd, 1.9.1964). U časopisu se pogrešno navodi da je ovaj rad – „freska“.

mena za slikanje pošto mnogo radim kao umetnički direktor u jednoj od naših najvećih štamparija, u kojoj radi 1400 radnika.“ Potom kazuje da ga nije napustila potreba i želja sa slikarstvom. „Slikaću kada me bace u penziju. Slikanje me još kopka.“¹⁸¹

Jovan Ševaljević nam je kazivao o ličnosti Dide de Majo, kao i o specifičnom utisku koji je ostavljala njegova pojava. „Dida je imao nešto specifično u pojavi, u habitusu. Bio je vrlo skladan, skladno građen. On fizički nije bio jak, međutim, nikako nije ostavljao utisak astenije. U izrazu lica imao je nešto izuzetno priyatno. Oči su dominirale. U ponašanju je prevladivao jedan mir. Jedna stalnost u psihičkom statusu. Njegovi otmeni pokreti bili su izraz njegovog psihičkog stanja. Uvek je govorio jednim mirnim glasom. To nije bio mrtav glas. Čitav njegov afektivitet bio je pretvoren u osećanje. Plemenitost koja dominira, kao najviši oblik duhovne otmenosti. Jedna autentična finoća duha i vrlo visok stepen intelektualnog afektiviteta... Njegovo osnovno raspoloženje bilo je duhovito. Umeo je izuzetno duhovito da se izrazi. Jedan diskretan humor. Inteligencija koja vrca, koja iskri... Bio je uvek vrlo skladno obučen, iako jednostavno. Svaka stvar kod njega je bila minuciozno usklađena. Dida se oblačio na izgled vrlo non-šalantno, nikad nije nosio šešir, uvek je nosio kačket. Imao je, dakle, svoj poseban stil u oblačenju, skroman, neupadljiv, ali pritom garderoba mu je uvek bila vrlo pažljivo odabrana. Uopšte, bio je izrazito skroman u ponašanju, nikad o sebi nije govorio kao o nekoj veličini... Samo sam ga jednom video izuzetno elegantno odevenog. Tada je u ime bivše 'Jugoštampe', odnosno 'Beogradskog grafičkog zavoda', kao dobar znalač nemačkog jezika, pregovarao sa nekim Nemcima o otkupu nekih štamparskih mašina. Ova epizoda ilustruje njegov simisao za crni humor i ironiju. U toku razgovora Nemci su mu kazali: 'Gospodine, vi ste nas dobro preznojili.' Znojiti se na nemačkom kaže *schwitzten*. On im je odgovorio: 'Nije to ništa, gospodo. Vi ste nas *auschwitzten*.' Nemci su se upadljivo nelagodno pogledali.“¹⁸²

Navećemo kazivanje Ljiljane Ševaljević, koja je kao sestra Didinog druga iz logora, uživala Didinu naklonost. „Dida je imao običaj da u razgovoru napravi obrt koji je bio šokantan. Naročito ako primeti da je osoba sa kojom razgovara, normirana, butimirano učtiva. Kao da skida neku zavesu sa biste. Imao je potrebu da skloni taj pokrov da bi se videlo pravo lice sagovornika. S druge strane, ako bi naišao na autentičnu ličnost – to je cenio. Bio

¹⁸¹Koncept pisma Dide de Majo Andreu Malrou, Beograd, 1957. (Dokument u posedu Vesne Demajo).

¹⁸²Razgovor Jovana Ševaljevića sa autorom, Beograd, 2.7.2005.

je užasno radoznao za ljude. Čak i za najobičnije ljude, one koje mi socijalno izdresirani ne primećujemo, koje stavljamo u kategoriju nevidljivih. Imao je interes za takve ljude. U stanju je bio da opservira i da razgovara. Voleo je da razgovara, ali pošto je bio vrlo selektivan – mogao je da bude doživljen na razne načine... Dida nije video sebe na margini, iako nije bio konformist. U suštini tako se i ponašao. Tim svojim držanjem poništavao je ciljne efekte Golog otoka. Cilj političke vlasti bio je da se ti ljudi osete suvišni – bačeni na sprud, i da tu imputiranu bezvrednost prisvoje kao svoje drugo ja.”¹⁸³

Dida de Majo je bio svojevrsni *cigarette-dandy*. Vesna Demajo pamti oca kao duvandžiju: „Tata je mnogo pušio, uvek je imao cigaretu u kraju usana, umeo je da premešta cigaretu iz jednog u drugi ugao usana“. Jovan Ševaljević kazuje kako je Dida voleo da puši „Dravu“, najgoru vrstu jugoslovenskog duvana (koji je deljen na Golom otoku, kao jedina vrsta duvana), jer ga je taj duvan podsećao na „crni“ francuski duvan (*caporal*), na „Gauloises“. Zatvorenik puši na način na koji drugi piju, da bi zaboravio. Puši da bi nadomestio ljubav, slobodu. Cigareta je u logoru bila spasonosna droga, anestetik; pušenje duvana je bila spasonosna narkoza, nešto što je predstavljalo simulakrum života na slobodi. Logorske vlasti su smisljeno umilostivile da logoraši dobijaju samo nekoliko cigareta nedeljno, što je još više pojačavalo potrebu za duvanom.

Dida je uživao naklonost prijatelja i poznanika, ne samo iz sveta golootočke koterije. Prema sećanju Vesne Demajo, njenog oca su, između ostalih, posećivali: Eduard Stepančić, slikar i jedan od pionira slovenačke avangarde, koji je tada živeo u Beogradu i koga je Dida upoznao u Parizu krajem dvadesetih, gde su jednovremeno boravili; zatim scenograf i slikar Dušan Ristić; Zuko Džumhur, takođe scenograf i slikar; potom profesor Hemijskog fakulteta i nekadašnji nadrealistički epigon Petar Popović; sem njih, lekar i saradnik Jevrejskog istorijskog muzeja, Zdenko Levntal, kao i lekar i profesor VMA Solomon Adanja.

Na žalost, nemamo gotovo nikakvih podataka o prijateljstvu Dide de Majo sa Dušanom Ristićem (1913-1995). Njih dvojica delili su brojne umetničke sklonosti (pozorišna scenografija, likovna oprema knjiga, primjenjeni dizajn). Ristiću je, svakako, imponovao sugradanin koji je još sredinom dvadesetih dizajnirao kostime za pariske pozornice. Iako generacijski i vokacijski bliski, imali su potpuno različite životne puteve. Ristić nije bio komunista, niti je imao zlosrećnu sudbinu; rat je proveo u okupiranom Beogradu, gde je bio saradnik Narodnog pozorišta, dok u vreme Didinog

¹⁸³Razgovor Ljiljane Ševaljević sa autorom, Beograd, 10.3.2006.

robijanja na Golom otoku, Ristić boravi na studijskim putovanjima u Zapadnoj Evropi. Sem toga, Dida je umetnički zenit dosegao u ranoj mladosti, za razliku od ambicioznijeg i vrednijeg Dušana Ristića, koji je umetnički vrhunac beležio u zrelim godinama. Smatramo da je Ristić, kao večiti usamljenik, u Didi de Majo prepoznao intelektualno i estetski blisku osobu; Dida je poznavao brojne protagoniste pariske avangarde dvadesetih koji su imponovali Ristiću, avangardna estetika (osobito estetika nadrealizma) bila je vrlo inspirativna ovom Didinom prijatelju. Ristić i Stepančić bavili su se, poput Dide de Majo, likovnim dizajnom knjiga.

Navećemo jedno kazivanje Jovana Ševaljevića. „Nas dvojica smo se jednom sreli slučajno u gradu. Kaže mi: 'Hajde, ideš sa mnom na jedno mesto.' Došli smo do jedne zgrade na Varoš kapiji, kod hotela 'Palas'. Uveo me je u zgradu, potom u jedan stan. Stan je bio velik, salonskog tipa, izuzetno namešten. U njemu je bilo nekoliko ljudi, od meni poznatih samo Solomon Adanja. U stanu su prisutni govorili isključivo francuski, jer je domaćica salona, koja je okupila sve te ljude, bila Francuskinja. Očigledno da se Dida dobro poznavao sa tim ljudima, još od ranije. Naravna stvar, nisam mu postavljao pitanja ko su ti ljudi, tako da to nikad nisam saznao. (Dida je imao simpatije prema Adanji, ali nisu bili intimni). Imao sam utisak da je to produžetak nekih druženja iz prve mladosti. Ostali smo u tom društvu negde do ponoći.“¹⁸⁴

Oskar Davičo je 1964. napisao poemu *Za borce 13. maja*, povodom jubileja dvadesetogodišnjice osnivanja Uprave državne bezbednosti, jugoslovenske tajne policije. Ova poema, jedina u srpskoj književnosti napisana u slavu policije, izvedena je početkom maja kao recital u beogradskom Narodnom pozorištu, pred šefovima te ustanove.

Zanimljivo je da je ovu knjižicu stihova tehnički i umetnički opremio Dida de Majo. Ljiljana Ševaljević se seća kako joj je Dida pokazao Davičovu knjižicu, napomenuvši kako je on uradio opremu izdanja. „Pitala sam ga: 'Zašto si to prihvatio?', aludirajući na Davičovu kameleonsku prirodu. Dida se smeje. Nije ništa rekao... Možda mu je bio potreban novac. Ono što je zarađivao, nije bilo dovoljno. Činjenica je da se nije naročito potudio u opremanju Davičovih stihova, koji su takođe bili loši. Prema svecu i tropar.“¹⁸⁵

Davičo se dve decenije trudio da zadobije naklonost šefa tajne policije, što mu je, kako se čini, polazilo za rukom. Teško je jedan ovakav bi-

¹⁸⁴Razgovor Jovana Ševaljevića sa autorom, Beograd, 20.8.2005.

¹⁸⁵Razgovor Ljiljane Ševaljević sa autorom, Beograd, 10.3.2006.

zarni afinitet opravdati samo kukavičlukom (odričemo navodnu Davičovu „amoralnost”, kako to navode njegovi mrzitelji, kao uzrok ovakvom afinitetu). Radovan Popović, istoričar književnosti, sabrao je nekoliko Davičovih posveta Aleksandru Rankoviću, ispisanih na knjigama koje je pesnik poklonio šefu policije. Posvete su uvek bolećivo snishodljive. Navešćemo deo jedne posvete od 28.11.1959, ispisane na stranici Davičove pesničke zbirke *Višnja za zidom* (u kojoj čitamo i one divne stihove o mitrovačkoj robiji, koja je bila zajednička Daviču, Rankoviću i Didi de Majo). „Leki, koji je toliko ogromno učinio da zidovi u koje su zazidivani ljudi Revolucije, napretka i slobode, prestanu to da budu.”¹⁸⁶ Davičo nije imao nameru da ova posveta zvuči ironično.

Dida de Majo je sarađujući sa Dušanom Ristićem učestvovao u izradi scenografije ovog Davičovog recitala, u Narodnom pozorištu. O ovom događaju svedočio nam je reditelj predstave, Boda Marković. „Na moj tavan, gde sam tada stanovao, jednog dana nagrnuli su svi tadašnji šefovi Udbe (sem Rankovića) i pitali me da li pristajem da režiram tu predstavu. Odgovorio sam da hoću, ali isključivo pod uslovom da se niko ne meša koga će užeti za saradnike. Pristali su. (...) Za saradnike sam namerno odabrao tada prokažene: Dušana Ristića, genijalnog scenografa, koji je svaki dan od policije ili od raznih lokalnih siledžija dobijao batine zato što je bio peder; zatim kao autora muzike, Vokiju Kostića, koji je krajem četadesetih odležao par godina na robiji kao član neke ilegalne rojalističke omladinske organizacije; i Didu de Majo, nekadašnjeg logoraša na Golom otoku, koji je zajedno sa Ristićem radio na osmišljavanju scenografije za predstavu. (...) Dida je bio presrećan. Doživeo je ovo učešće kao svojevrsnu rehabilitaciju. Nakon ove predstave, i ostala dvojica su mirnije živeli; Ristića više niko nije tukao, a Kostić je postao šarža u saveznom udruženju kompozitora, gde je bila lova. (...) Davičo je obožavao Didu (*obožavao*, kazano izuzetno naglašeno, *prim. aut.*). Dušan Matić ga je isto mnogo voleo. Dida je Daviču poklonio gomilu nekakvih crteža. Dida je, takođe, meni poklonio tri nekakve sveske, ručne umetničke izrade, jedno konceptualno delo, koje je on, dakle, sam načinio, i koje sam ja negde zagubio. Po mojoj oceni, Dida je bio naš prvi konceptualist.”¹⁸⁷

¹⁸⁶ Radovan Popović, *Posvete srpskih pisaca*, Beograd, 2004, str. 55. Ili npr. ova Davičova posveta Rankoviću, od 17.10.1956, ispisana u knjizi *Beton i svici*, potpisana Davičovim mitrovačkim nadimkom („Moške“): „Druže Leko, ovo pišem nakon našeg lanjskog susreta na Brionima kada sam, zahvaljujući Tebi, razgovarao sa drugom Titom. Nemaš pojma koliko mi je to značilo.“ (*Isto*, str. 54).

¹⁸⁷ Razgovor Bode Markovića sa autorom, Beograd, 12.8.2005.

Dida de Majo je živeo svega dva meseca po okončanju saradnje na pomenutoj predstavi. Umro je 24. jula 1964, u Beogradu. O ovoj smrti nije izvestila jugoslovenska štampa (ako izuzmememo čitulju Udruženja primenjenih umetnika Srbije, štampanu u „Politici“, i jedan kratki i površni primenjeno-nekrološki tekst štampan u časopisu „Jedinstvo“, koji je bio glasnik radnika BGZ-a; nije, dakle, bilo niti jednog ozbiljnog nekrološkog teksta u beogradskim novinama koji bi podsetio na život ovog Beograđanina – Levntalov tekst štampan u „Jevrejskom almanahu“, časopisu koji je izlazio jednom u dve godine, objavljen je naredne godine). Smrt je nastupila usled izliva krvi u mozak, što je bila posledica visokog krvnog pritiska. „Iako je znao da je težak bolesnik, nije se čuval i nije smanjivao intenzitet rada.“¹⁸⁸

„Umro je skroman i nemametljiv, uvek nesposoban da eksploratiše svoje umetničke vrline i političke zasluge, materijalno ne ozbedivši sebe i svoju porodicu. Sahranjen je i suviše tiho.“¹⁸⁹ Sahranjen je u grobnici strica Šemaje de Majo (u istoj grobnici biće 1988. sahranjena i njegova supruga Mira).

Godinu dana nakon Didine smrti, na adresu njegove porodice u Beogradu stiglo je pismo Monija de Bulija, iz Pariza. Potresen zakasnelom vešću o iznenadnoj smrti voljenog prijatelja, on je napisao: „Draga Mira i draga Vesna. Nikad neće biti prekasno da vam iskažem tugu i prazninu koje Dida ostavlja u meni. Do mog poslednjeg daha, dok se i moja premorena mašina ne sroza. Istine radi, treba da znate: nikakva pismena vest iz Beograda, niti nekrološki članak u novinama, niko i ništa me nije obavestio u normalnom roku!!! Nekoliko nedelja docnije, sasvim slučajno, sretjem Danila Jejčića (Danilo Jejčić, Didin drug sa mitrovačke robije, *prim. aut.*), na ulici, pri izlazu Polete iz klinike gde je bila operisana. (Poleta je tad bila teško bolesna, sad je potpuno izlečena.) Odemo u kafanu. Danilo (kome smo ispričali naše muke) odjednom bez uvoda, izusti jezivu vest. Dida je umro. Kada? Kako? 23. jula. Od kaplje u srcu. Kao varoš u zemljotresu, cela naša zajednička prošlost srušila mi se na glavu. Zaplakao sam kao izgubljeno dete. Uplašen, utučen, ostao sam tako nedeljama, lutajući među ruševinama. Niko nije mogao da nasluti moju unutrašnju razorenost. Sad sam više-manje u stanju da se orijentiram. Godinama smo se gubili iz vida. Korespondencija retka. Dozlaboga zaposleni, i Dida i ja. Ipak nas je bratstvo u mladosti nekako tajno, nerazdvojno vezivalo u sve daljem i podsvesnjem sećanju. Daleko u prostoru, udaljen u vremenu, Dida

¹⁸⁸Zdenko Levntal, n.d., *Jevrejski almanah za 1963-1964*, Beograd, 1965, str. 166.

¹⁸⁹Isto

je bio i ostaće stalno prisustvo, jedan od intimnih likova moje sopstvene subbine. Draga Mira i draga Vesna, od sveg srca sam uz vas, i Polete zajedno sa mnom.”¹⁹⁰

Ovo pismo kao da podrazumeva moto preuzet iz pesme Žaka Prevera (Jacques Prévert): *Svi naši prijatelji su mrtvi* (Preverova istoimena pesma, nastala koncem kratkog pesnikovog života, krajem devetsto četrdesetih, posvećena uspomeni na Rože Žilber Lekonta, Rene Domala i Henrika Kramera, nekadašnjim Preverovim prijateljima, ali i prijateljima Monija de Bulija i Dide de Majo, koji nisu preživeli Drugi svetski rat). Podsetili smo da je Moni de Buli na jedan divan način evocirao uspomenu na Didu de Majo u memoarskom tekstu *Zlatne bube* (Beograd 1968). Osećajni Moni de Buli odsustvovao je decenijama iz Beograda zbog užasne subbine koja je zadesila njegovu porodicu za vreme nacističke okupacije i genocida nad našim Jevrejima. U Beogradu više nije živeo niko ko je nosio njegovo prezime. Ipak, objavlјivanje knjige *Zlatne bube* u njegovom rodnom gradu (sabrani pesnički tekstovi i jedan memoarski pasaž), bila je iznenadna prilika (koja se nije mogla odbiti) da setni svaštar poseti Beograd. Međutim, Moni je umro u jednom pariskom taksiju, „od kaplje u srcu“, od iste boljke od koje je bolovao i njegov prijatelj, par nedelja pre no što je knjiga štampana.

Ličnost Dide de Majo je nakon smrти gotovo potpuno prečutana. Sem „nekrološke biografije“ Zdenka Levntala; krnje, ali predragocene reminiscencije Monija de Bulija o „neuporedivoj ličnosti“ Dide de Majo; jednog kratkog, ali divnog prisećanja Vladimira Živančevića („Ne mogu, a da opet ne spomenem skromnog, uzdržanog i gospodstvenog Didu de Majo, koji je u sebi nosio snagu otpora i hrabru postojanost revolucionara.“); i romanesknog prisustva Dide de Majo u „suicidnoj autobiografiji“ Oskara Daviča, kao i kratkog pomena u knjizi Jaše Romana, niko više nije pisao o njemu. Najviše začuđuje prečutkivanje njegovog umetničkog rada. Pomen o Didi de Majo nedostajao je na izložbama „Andre Lot i njegovi jugoslovenski učenici“ (Beograd 1974), „Jugoslovenska grafika 1900-1950“ (Beograd 1978), i osobito na izložbi „Umetnici Jevreji u Beogradu“ (Beograd 1990). Takođe, on se ne spominje ni u radovima istoričara moderne jugoslovenske umetnosti (npr. nije uvršten u *Likovnu enciklopediju Jugoslavije*, Zagreb 1987).

Grupa Didinih prijatelja i poznanika iz Udruženja likovnih umetnika primenjenih umetnosti Srbije i Udruženja likovnih umetnika Srbi-

¹⁹⁰Moni de Buli, pismo Miri i Vesni de Majo, Pariz, 5.10.1965. (Dokument u posedu Vesne Demajo)

je (Dobrilo Nikolić, Mihajlo Petrov, Peđa Milosavljević, Ivan Tabaković, Ivan Petković, Miodrag Protić) je 1972. pokrenula inicijativu o osnivanju fonda „Dida Demajo“. Od sredstava ovog zamišljenog i nikad osnovanog fonda, podnosioci zahteva zamislili su da se dodeljuje godišnja nagrada autorima iz oblasti primjenjenih umetnosti. Navećemo nekoliko rečenica obrazloženja predloga: „Između nas i njega je grafika sunca vere u čoveka i ljudsko u njemu. Dida Demajo je toj veri dao svoju arhitekturu. Iz boje tkiva njegovog obraza zračile su kurzivom sve one decenije koje će zakucati na vrata istorije. Vazduh njegove prisutnosti kroz punih 40 godina umetničke aktivnosti imao je snagu novog sveta koji se rađa. Licem u lice bio je okrenut Lenjinovim idejama. Građen je bio od praskozorja za sve tanane niti primjenjenih umetnosti. Umetnost je bila za njega oblik dostojanstva postojanja, svet svitaca, nakovanj slobode i staze razvigorja. Njegove maštovite oči ostavile su za sobom veličanstvene parkove bri-ljantno opremljenih knjiga najnaprednijih pisaca i revolucionara, koje je dovodio na randevu sa evropskom kulturom i davao joj raskoš snage pionира naše savremene grafičke umetnosti. Bio je srastao za progresivnu i revolucionarnu misao neprekidno 40 godina, u našoj zemlji i Francuskoj, kao monumentum najtananjeg duha. Kroz svoju grafiku i grafička rešenja u primjenenoj umetnosti uvek je budio vreme, doziva ga. Širokogrud, krvno je bio vezan za sve patnje i bolove sveta. (...) U nesagledivom nizu aktivnosti Dida Demajo je nesebično rasipao sebe u slapovima nemerljive ljubavi za svet bez straha, za čoveka i slobodu. Neraskidivo je bio vezan u njemu umetnik, borac i drug. Svoju zemlju zadužio je velikim dugom. Umro je u pedeset i osmoj godini života, u punoj stvaralačkoj snazi.“¹⁹¹

Izuzetna biografija Dide de Majo ostaje zauvek zamagljena – zatureni životopis koji asocira na Brehtove stihove iz *Čitanke za stanovnike gradova*:

*Ma šta rekao, nemoj to dvaput reći
Nađeš li kod drugog svoju misao, odreci je se
Ko nije stavio svoj potpis, ko nije ostavio fotografiju
Ko nije prisutan, ko ništa nije izustio
Kako da ga uhvate!
Zaturi trag!*

¹⁹¹Dokument u posedu Vesne Demajo. Pretpostavljamo da je autor ovog teksta Pavle Popović Crni, tim pre jer neke od ovih rečenica korespondiraju sa epitafom na Dindinom grobu, koji je načinio Pavle Popović: *za svet bez straha sebe dao / grafiku svoju suncem spleo / pokret otpora zaorao / vrtovi knjiga vek mu ceo.*

Podsećamo da Dida o svom životu gotovo da nije ostavio nikakvog traga.

Bibliografija

Arhivski izvori

Arhiv Jugoslavije, Beograd:

fond Memoarska grada

fond Ministarstvo unutrašnjih poslova Kraljevine Jugoslavije

fond Sud za zaštitu države

fond CK SKJ

fond Moša Pijade

Istorijski arhiv Beograda, Novi Beograd:

fond Memoarska grada

fond Koča Popović

Arhiv Srbije, Železnik:

fond CK SKS

Jevrejski istorijski muzej, Beograd

Porodična arhiva Vesne Demajo, Beograd

Porodična arhiva Vojkana Maslačka, Beograd

Arhiv TV Studio B, Beograd

Literatura

Aleksić Branko, *Beogradski nadrealisti u Parizu*, (feljton), *Politika*, Beograd, jul 1984.

Alkalaj Aron, *Život i običaji u nekadašnjoj jevrejskoj mahali*, *Jevrejski almanah za 1961-62*, Beograd, 1963.

Almuli Jaša, *Život i stradanje naših Jevreja*, (feljton), *Politika*, Beograd, april-maj 1989.

Almuli Jaša, *Živi i mrtvi. Razgovori sa Jevrejima*, Beograd, 2002.

Anonim, *Pravo lice jednog izdajnika i špijuna*, *Borba*, Beograd, 21.12.1948,

Čolaković Rodoljub, *Kazivanja o jednom pokoljenju*, III, Sarajevo, 1972.

Ćuruvija Slavko, *Ibeovac. Ja, Vlado Dapčević*, Beograd, 1990.

Davičo Oskar, *Ćorci 'levorukih' revolucionara. Pismo povodom jednog pisma, Svijet*, Sarajevo, 3.3.1981.

Davičo Oskar, *Pismo Titu i objašnjenje, Dalje*, II, 5-6/1983, Sarajevo, 1983.

- Davičo Oskar, *Po zanimanju samoubica. Romansirana autobiografija*, Sarajevo, 1987.
- Davičo Oskar, *Za borce 13. maja*, Beograd, 1964.
- De Buli Moni, *Zlatne bube*, Beograd, 1968.
- De Majo Jelena, *Kulturni razvitak jevrejske žene u Srbiji, Jevrejsko žensko društvo u Beogradu, 1874-1924, na dan pedesetogodišnjice od osnivanja*, Beograd, 1924.
- De Majo Samuilo, *Sećanja na Jaliju, Jevrejski narodni kalendar za 1938-39*, Beograd, 1938.
- Dedijer Vladimir, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, III, Beograd, 1984.
- Dedijer Vladimir, *Veliki buntovnik Milovan Đilas*, Beograd, 1991.
- Đurić-Zamolo Divna, *Stara jevrejska četvrt i Jevrejska ulica u Beogradu, Jevrejski almanah za 1965-67*, Beograd, 1968.
- Gavrilović Slobodan, *Živojin Pavlović. Između dogme i kritike. Biografija*, Beograd, 2001.
- Isaković Antonije, *Tren 2*, Beograd, 1982.
- Isaković Antonije, *Govori i razgovori*, Gornji Milanovac, 1990.
- Jovanović Dragoljub, *Muzej živih ljudi*, I, Beograd, 1990.
- Kapor Čedo, *Jedan partijski zadatak, Jugosloveni u Španiji* (ur. Čedo Kapor), Sarajevo, 1959.
- Kljakić Slobodan, *Kako je likvidiran Mustafa Golubić*, (feljton), *Politika*, Beograd, februar-mart 1993.
- Kolendić Anton, *Ko je bio Petko Miletić*, (feljton), *Duga*, Beograd, avgust-oktobar 1989.
- Koljanin Milan, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941-1944*, Beograd, 1992.
- Kržavac Sava, Ristović Ljubiša, *Robija*, I-II, Beograd, 1968.
- Kušić Rade, *Beogradska omladina i borba u Španiji, Španija 1936-1939*, V, Beograd, 1971.
- Lebl Ženi, *Do „konačnog rešenja“. Jevreji u Beogradu 1521-1942*, Beograd, 2001.
- Levntal Zdenko, *Dida Demajo (1906-1964)*, *Jevrejski almanah za 1963-64*, Beograd, 1965.
- Marković E. Vida, *Festina lente*, Beograd, 1991.
- Marković E. Vida, *Između dva sveta*, Beograd, 1994.
- Matić Dušan, *Prošlost dugo traje*, Kragujevac, 1977.
- Mi smo preživeli. Jevreji o holokaustu*, I, (ur. Aleksandar Gaon), Beograd, 2001.

- Mihailović Dragoslav, *Goli otok*, Beograd, 1990.
- Mihailović Dragoslav, *Goli otok*, II-III, Beograd, 1995.
- Mišić Aleksandar, *Pismo redakciji 'Politike'*, *Politika*, Beograd, 15.3.1993.
- Muškatelo Vesna, „Intervju sa Pavlom Popovićem Crnim”, (feljton), *Intervju*, Beograd, maj-avgust 1990.
- Nešović Slobodan, *Moša Pijade i njegovo vreme*, Beograd, 1968.
- Panić Rade, *Titovi Havaji*, Beograd, 1997.
- Pavlović Ljubiša Gavran, *Ostrvo prognanih. Svedočenje jednog golootočanina*, Beograd, 1996.
- Pavlović Ljubiša Gavran, *Pismo redakciji 'Borbe'*, *Borba*, Beograd, 22.2.1990.
- Mihajlo Pavlović, *Dva viđenja francuske književnosti XX veka*, Sremski Karlovci, 1994.
- Petrović Srđan, *Pismo redakciji 'Borbe'*, *Borba*, Beograd, 2-3.4.1990.
- Pijade Bukić, Šemaja Demajo, *Godišnjak Beneveloncije i Potpore*, Sarajevo-Belgrad, 1933.
- Pilčević Đorđe, *Ispovest Branka Stanojlovića*, *Borba*, Beograd, 22-27.5.1990.
- Radosavljević Dimitrije, *Goli otok – treća istina*, Beograd, 1991.
- Roman Jasa, *Jevreji Jugoslavije, 1941-1945. Žrtve genocida i učesnici Narodno-oslobodilačkog rata*, Beograd, 1980.
- Savić Pavle, *Nauka i društvo*, (ur. Milice Mužijević i Vladimir Dedijer), Belgrad, 1978.
- Stevanović Milivoje, *U Titovim fabrikama „izdajnika“*, Beograd, 1991.
- Stevanović Milutin, *Potpun adresar javnih ustanova, trgovackih radnji i preduzeća u Beogradu*, Beograd, 1932.
- Stojanović Milinko, *Po Golom otoku i čitavom svijetu*, Beograd, 2005.
- Suvorin Aleksej, *Ceo Beograd. Adresno informaciona knjiga*, Beograd, 1922.
- Udovički Lazar, *Španija moje mladosti*, Beograd, 1997.
- Valent Milko, *Intervju sa Oskarom Davičom*, *Oko*, Zagreb, 2-16.8.1984.
- V.P. [Vasić Pavle], *Povodom prve izložbe Udruženja primenjenih umetnika Srbije*, *Politika*, Beograd, 30.10.1955.
- Veselinović Jovanka, *Spisak Jevreja i supružnika Jevreja koji su prema naredbi vojnog zapovednika u Srbiji od 30. maja 1941. podneli Opštini grada Beograda prijave o imovini*, Jevrejski istorijski muzej-Zbornik, 6, Beograd, 1992.
- Vujasinović Todor, *Mučne godine*, Sarajevo, 1965.
- Žene Srbije u NOB, (ur. R. Vujačić, S. Đaković, V. Janković-Radović, S. Kovačević, D. Milosavljević, M. Perišić, O. Timotijević, B. Cvetić), Beograd, 1975.
- Židovi na tlu Jugoslavije, Katalog izložbe, Zagreb, 1988.

Živančević Vladimir, *Od vidinskog poljančeta do Helikona u 'Moskvi', Beograd u sećanjima 1930-1941*, (ur. Andrej M itrović), Beograd, 1982.

Živančević Vladimir, *Jedan čudan život u zemlji Srbiji*, (feljton), Politika, Beograd, januar-februar 1997.

Milan Radanović

DIDA DE MAJO (1906-1964) BIOGRAPHY

SUMMARY

David-Dida de Majo was born in Belgrade in a family of Sephardic Jews. His childhood was marked by being for several years away from his family, after the outbreak of the WWI, which happened while Dida and his sister were in Vienna. The two of them spent the period from July 1914 to January 1917 in Vienna and in several Austria-Hungary internation camps for Serbian inmates.

After his education in the city of his birth, in 1925 Dida is in Vienna again, acquiring drawing and graphical skills in the atelier of professor Požedajev. In the Josefstadt Theater in Vienna he worked on the costumes and scenography for the performance of the „Midsummer's Night Dream”, by the director Max Reinchart. At the end of 1925, he left for Paris, where he stayed until 1932. Upon arrival to Paris, in this cosmopolitan environment, Dida worked with many artists in the area of applied arts, theatre and film. First, he was an associate in the theatre *Moulin Rouge*, and then he received further education at the private academy of a famous painter and teacher Andre Lhote. He also cooperated with young and still unknown directors Alberto Cavalcanti, Luis Bunuel, and Jean Renoir, as associate developing scenographies for their films. He designed posters for two films by Cavalcanti in 1927 („Yvette” and „Le Petite Lillie”). In cooperation with the founders of surrealism Moni de Balie, Jean Cariva, Claude Serne and Artur Adamov he initiated the ephemeral art magazine „Discontinuité”. At the end of the 1920s, together with Moni de Balie, he joined the group of avant-gard artists gathered around the magazine „Le Grand Jeu”, edited by poets Roge Gilbert Lecont and Rene Domal.

Upon his return to Belgrade in 1932, Dida developed a friendship with the members of the Belgrade circle of surrealism. In 1934, he became a member of the illegal Communist Party of Yugoslavia and earlier art ideals became forever secondary to his revolutionary ideals. He was arrested the following year. After ten days of tortures in the Special Police hospital, he attempted suicide. He was sentenced to two years imprisonment, which he served in the prison in Sremska Mitrovica. After having served his prison sentence, in 1937 he cooperated as a graphic associate in making 150 forged travel documents for Yugoslav volunteers going to Spain. After this activity was discovered by the police in mid 1938, he was forced to immigrate illegally to France.

After his arrival to Paris, Dida for a while had the duty of secretary of the Yugoslav section of the Committee for Republican Spain. After Paris was occupied, he left for the southern, unoccupied part of France and it was in Briv, in the region of Coresa, that he spent the greatest part of the war, with no news of his numerous family in Belgrade, who did not survive the Holocaust. In Briv, in early 1940s, he exhibited at several collective exhibitions. He became friends with Louis Aragon, Elza Triole and Henri Matisse. After the Nazi occupation of southern France, he was among the organizers of the Resistance movement (FTP-F-MOI) in the region of Coresa. In August 1944, Captain Dida de Majo, was among the organizers in the operation to save the writer Andre Malraux from the Gestapo prison in Toulouse. In mid 1945, Dida returned to the liberated Yugoslavia.

Due to his pre-war conflicts with individuals from the party hierarchy, Dida was marginalized after his return to Belgrade. At the beginning of 1946 he married Mira Šoten from Belgrade. He was arrested in September 1948, allegedly for supporting the „Informbiro Resolution“. After a year spent in Belgrade prisons, he was transferred to the camp intended for the members of the communist opposition in the Adriatic island Goli otok, where he was tortured and humiliated. Dida spent four years in the camp on Goli otok, first in the camp „Stara žica“, and then in a special camp „Petrova rupa“. The memories of Goli otok inmates speak of Dida de Majo as an example of great humanity.

After his return from the camp, he was employed in the newly established publishing house, the Belgrade Graphical Institute. Over a period of some ten years, Dida de Majo was a graphic designer of over one hundred books and a great number of technical and scientific magazines. At the end of the 1950s, he refused the offer by the then French Minister of Culture, Andre Malraux, to move with his family to France. He died in Belgrade in 1964. After his death, he was completely forgotten.

Most of the paintings by Dida de Majo have been lost or destroyed with time, and it is therefore very difficult to get an insight into his painting work.

Mirjam Rajner

ADOLF VAJLER
POKUŠAJ REKONSTRUKCIJE BIOGRAFIJE JEDNOG
JEVREJSKOG UMETNIKA

Apstrakt: Adolf Vajler (Bosanski Novi, April 11, 1895 – Zagreb, January 3, 1969) predstavljen je prvenstveno kao jevrejski umetnik koji koristeći teme i ikonografiju istočno-evropskog jevrejskog slikarstva posvećenog pogromima s kraja 19. i početka 20. veka, stvara umetnost vezanu za iskustvo holokausta. Njegovo ratno umetničko delo javlja se ne samo kao izraz antifašističkih težnji, već i kao nastavak teme stradanja Jevreja.

Ključne reči: cionizam, pogromi, *Gideon, Ost und West*, rabin Palota, holokast, Jasenovac, partizani.

Ime Adolfa Vajlera (Weiler, Weiller) (Bosanski Novi, 11. 4. 1895 – Zagreb, 3. 1.1969.) se ponovno pojavilo, nakon dvadeset i sedam godina od njegove smrti, u skromnom katalogu izložbe “*Dimenzije jednog vremena, Židovi -likovni umjetnici u antifašističkoj borbi i žrtve holokausta*,” kojeg je pripremila Dolores Ivanuša, tada kustos Hrvatskog povijesnog muzeja (bivšeg Muzeja revolucije naroda Hrvatske) u Zagrebu.¹ Izložba je bila postavljena u Galeriji Židovske općine Zagreb, od 12. do 26. 5. 1996. i naknadno upotpunila program obeležavanja pedesete godišnjice pobede

¹Dolores Ivanuša, *Dimenzije jednog vremena, Židovi -likovni umjetnici u antifašističkoj borbi i žrtve holokausta*, katalog izložbe, Galerija Židovske općine Zagreb, Maj 12 – 26, 1996.

Slika 1. Adolf Vajler; Autoportret, Minhen, 1923, ulje na platnu, privatna kolekcija, Beograd

„antifašističke koalicije, odnosno poraza nacizma, fašizma i ustaštva“ kojeg je Židovska općina Zagreb sprovela 1995. godine.²

Značajnost i važnost teksta referata i kasnije kataloga Ivanuše, *Dimenzije jednog vremena*, je u tome što predstavljaju, između ostalog, i Adolfa Vajlera (sl. 1) kao člana grupe *jevrejskih* umetnika vezanih za teme ratnog stradanja, a ne isključivo kao „antifašistu“ i borca, kako se povremeno pojavljivao na grupnim izložbama u periodu socijalističke Jugoslavije.³ Istovremeno taj sažet prikaz njegove delatnosti je ukazao na potrebu za detaljnijim istraživanjem – kako Vajlerove biografije tako i njegovog umetničkog opusa jer je već iz osnovnih podataka postalo jasno da se njegovo delo može potpunije razumeti jedino ako se stavi u širi kontekst

²Glavni delovi tog programa su bili simpozij pod naslovom "Od antisemitizma do holokausta" i rasprava "Kontroverze oko antifašizma." Zbornik *Antisemitizam, holokaust, antifašizam*, čiji je odgovorni urednik bio Ognjen Kraus a u redakciji su bili Ivo Goldštajn, Snješka Knežević, Vlasta Kovač, Narcisa Lengel Krizman, Iva Prpić i Žarko Puhovski, izdala je Židovska općina Zagreb, 1996. i uključuje referate sa simpozija, priloge raspravi kao i dodatne materijale. Tekst referata Dolores Ivanuše, "Židovi – likovni umjetnici u antifašističkoj borbi i žrtve holokausta" je bio prvo štampan u tom zborniku kao članak (*ibid.*, str. 156-183) da bi zatim poslužio kao baza za izložbu i popratni katalog.

³Vidi *Likovna umjetnost u NOB-i Hrvatske*, katalog izložbe, Umjetnički paviljon u Zagrebu i Muzej revolucije naroda Hrvatske, 21.6. – 29. 9. 1974. kat. br. 226 – 237.

Slika 2. Adolf Vajler,
Rabin, 1922-23

kako moderne evropske jevrejske umetnosti, tako i umetnosti u vezi sa periodom holokausta.

Moderna jevrejska umetnost je započela svoj razvoj u drugoj polovini 19. veka, prvenstveno u Nemačkoj. Kao rezultat s jedne strane prosvjetiteljstva, kako nemačkog tako i jevrejskog (hebr. *Haskala*), a sa druge emancipacije, došlo je u Frankfurtu na Majni do pojave prvog jevrejskog umetnika – Morica Openhajma (Moritz Oppenheim, 1800-1882).⁴ Činjenica da ga danas nazivamo *jevrejskim* umetnikom nije zasnovana isključivo na njegovom jevrejskom poreklu, već prvenstveno zahvaljujući izboru tema koje obrađuje u svojim radovima. Openhajm ih je velikim delom posvetio upravo jevrejskoj tematici i poruci koja ta dela prenose – kako jevrejskoj tako i ne-jevrejskoj publici. O čemu se radi?

Uključivanje Jevreja u sekularne vidove života u nemačkim zemljama, od volontiranja u vojsci do politike i ekonomije, rezultiralo je u drugoj polovini 19. veka naglašenom asimilacijom koja se, između ostalog, odlikovala sve većim udaljavanjem od jevrejskog načina života, religije i

⁴Moritz Oppenheim, *The First Jewish Painter*, katalog izložbe, The Israel Museum, Jersualem, jesen 1983; Georg Heuberger, Anton Marek (izdavači), *Moritz Daniel Oppenheim: die Entdeckung des juedischen Selbstbewusstseins in der Kunst*, Köln 1999.

Slika 3. Leopold Pilichovsky,
Za Talmudom, razglednica,
oko 1902

običaja. Istovremeno, uz stvaranje snažnog, ujedinjenog Nemačkog Carstva, prvenstveno pod kancelarom Otom fon Bizmarkom, koje je bilo popraćeno pojavama izraženog nacionalizma – rasni anti-semitizam počinje da se pojavljuje kao „druga strana medalje.“ Podstaknut tim procesima i pojivama, Openhajm, u periodu od 1866. do 1880. kreira seriju slika posvećenih „Scenama iz života jevrejske tradicionalne porodice.“ Slike su bile istovremeno reprodukovane u crno-beloj tehnici i uz popratne tekstove koje je napisao frankfurtski liberalno nastrojen rabin, dr Lepold Štajn (Leopold Stein, 1810-1882), publikovane u vidu albuma. Album je bio podeljen u tri dela – na scene u vezi sa slavljem Sabata (subote) i jevrejskih praznika; scene u vezi sa životnim ciklusom Jevrejina (obrezanje, prvo donošenje deteta u sinagogu, učenje u hederu, bar mitzva, venčanje i

dr.); i nekoliko scena u vezi sa životom Jevreja "izvan geta", odnosno njihov doprinos nemačkom društvu. Slike i tekst albuma su imali dvostruku namjeru: s jedne strane su oslikavali jevrejski tradicionalni život (i tu se Openhajm oslonio na sećanja iz vlastitog detinjstva i odrastanje u getu, pre emancipacije); s druge strane prezentovali su taj tradicionalni život na idiličan, privlačan i suvremen način. Time su Openhajm i Štajn prenosili poruku asimiliranim Jevrejima – prikazujući im vrednosti jevrejske tradicije i načine njenog uključivanja u moderne tokove života; ali i Nemcima čije su predrasude i netrpeljivost prema Jevrejima pokušavali umanjiti prikazujući Jevreje kao kulturne, moderne i obrazovane građane koji žive u harmoniji s društvom u kojem žive i čiji se religiozni običaji ne razlikuju isuviše od hrišćanskih. Scena iz albuma koja prikazuje proslavu

Slika 4. Adolf
Vajler, Sefardski
Jevrejin, 1923-24.

Slika 5. Adolf Vajler,
Prosjak, 1923-24.

praznika *Sukot* može da posluži kao primer takvog stava⁵: jevrejska porodica proslavlja praznik na tradicionalan način, sedeći u *suki* koju su podigli, nastavljajući tako običaj predaka, no *suka* je otvorena i ne-jevrejska deca, koja se vraćaju iz škole (jer njima nije praznik) mogu slobodno da vire unutra. Oni time simbolično pozivaju ne-jevrejskog posmatrača slike da gleda zajedno sa njima i uveri se da je obred koji se obavlja unutar *suke* civilizovan i da se jevrejska porodica po svom izgledu ne razlikuje toliko od ne-jevrejske porodice. Openhajm je čak uspostavio sličnost između lika oca koji sedi za stolom u *suki*, blagosilja vino držeći *kiddush* pehar u ruci dok je pokrivena *halla* na tanjiru pred njim, sa likom Hrista. Tome doprinosi i aura svetla koja okružuje oca porodice a dopire sa svetiljke, tzv. *Judensterna* – svetiljke korištene u jevrejskim kućama za *Šabat* i praznike od srednjeg veka. Konačno, građanski karakter porodice naglašen je pri-

⁵Vidi katalog izložbe, Moritz Oppenheim, *The First Jewish Painter*, str. 23.

sutnošću služavke, koja donoseći vrelu supu na poslužavniku, ukazuje na udoban ekonomski status ovih Jevreja.

Već u toku Openhajmovog života album je postao izuzetno popularan a scene iz njega su počele između ostalog da se pojavljuju i kao reprodukcije na razglednicama i prazničnim čestitkama koje su Jevreji slali jedni drugima. Na taj način one su stizale u udaljene krajeve Evrope dajući primer mladim, budućim jevrejskim slikarima: jevrejska tradicija, praznici i porodični život postali su legitimna tema u novonastajućoj jevrejskoj nacionalnoj umetnosti. Takva umetnost je naročito postala značajna početkom 20. veka, kada je – tada mladi istoričar umetnosti i budući čuvani pisac i filozof – Martin Buber, u okviru cionističkog pokreta kojem

Slika 6. Samuel Hiršenbergs, Pored "Zida plača 1907-08.

Slika 7. Leopold Pilichovksi, *Umorni, Ost und Vest*, 1902

je pripadao, podsticao njen razvoj.⁶ Za vreme V. cionističkog kongresa u Bazelu, decembra 1901., on je organizovao prvu izložbu jevrejske moderne umetnosti. Istovremeno, kao jedan od urednika jevrejsko-nemačkog časopisa *Ost und West* (Istok i Zapad), koji je izlazio u Berlinu od 1901. do 1920., Buber je promovisao jevrejske umetnike i umetnost, posvećujući im pažnju u tekstovima, kritikama i reprodukcijama, publikovanim skoro u svakom broju. No, za razliku od Openhajmovog idelaističkog stava, početak dvadesetog veka je u umetnosti jevrejskih slikara, naročito onih iz centralne i istočne Evrope, bio označen znatno kritičkijim stavom. Siromaštvo, rezultati pogroma u carskoj Rusiji, emigracija i izbeglice postaju česta tema koja ukazuje na nerešeno pitanje "jevrejskog problema." Za primer može poslužiti slika poljsko-jevrejskog umetnika Samuela Hiršenberga "Egzil" iz 1904. godine,⁷ kojom je reagovao na krvavi pogrom u Kišinjevu. Taj pogrom, koji se odigrao godinu dana pre Hiršenbergove slike, zahvaljujući fotografijama masakriranih i ubijenih žrtava publikovanim u zapadnoevropskoj jevrejskoj štampi, je izazvao zaprepaštenje i potaknuo

⁶Gilia Gerda Schmidt, *The Art and Artists of the 5th Zionist Congress, 1901*, New York 2003.

⁷Vidi *Ost und West*, vol. 4, 1904, cols. 553-62; B. Samuel, *Samuel Hirszenberg*, ibid., cols. 665-74.

Slika 8. Adolf Vajler, Planinske kuće, fotografija, 1925.

cionistički nastrojene krugove ka daljem podsticanju emigracije u tadašnju otomansku Palestinu. Hiršenbergova slika "Egzil," naknadno prozvana "Dijaspora" (*Galut*), prikazuje čitavu proteranu jevrejsku zajednicu koja uključuje religiozne Jevreje, jedan od njih nosi *Toru*, mlađe prosvećene i sekularne Jevreje, prepoznatljive po modernijoj odeći, žene i decu. Oni se kreću u dugoj koloni, u pustoši snegom prekrivenog, nedefinisanog prostora. Ni jedan detalj na slici ne ukazuje odakle su došli i kamo idu, i upravo taj bezvremenski, nedefinisani prostor uzvišuje njihovo lutanje na razinu večnog. Ipak, smer njihovog kretanja na slici – zdesna nalevo, ukoliko se shvati kao geografski smer kretanja, ukazuje na migraciju sa Istoka Evrope na Zapad, aludirajući na stvarne emigracije Jevreja i iseljavanja iz carske Rusije u zemlje zapadne Evrope i Amerike.

Adolfa Vajlera kao slikara susrećemo po prvi puta 1922., kada se njegovo ime pominje među mladim jevrejskim umetnicima koji učestvuju na izložbi održanoj u Židovskoj bogoštovnoj općini u Zagrebu, od 13. do 16.

Slika 9. Adolf Vajler, *Planinske kuće*, 1925.

avgusta te godine. Izložba je popratila jevrejski omladinski slet i bila prikazana u zagrebačkom jevrejskom listu *Židov*.⁸ Vera Štajn, pisac sažetog prikaza izložbe, pominje Vajlera kao autora nekolicine ulja, malih forma-ta, koji kao glavni motiv imaju istočnoevropske tipove Jevreja (*Ostjuden*) koje je prikazao sa naglaskom na karakteristične pokrete ruku i izraze lica. Nažalost ti se radovi nisu sačuvali niti su bili reprodukovani u tekstu prikaza izložbe, tako da je taj kratak opis jedini izvor informacije o Vajlerovim najranijim radovima. Ipak pominjanje upravo istočnoevropskih Jevreja, kao teme koja ga je tada interesovala, interesantno je i ukazuje na Vajlerovo poznavanje takve slikarske tematike koja je bila rasprostarnjena u centralnoj (Austrija, Madžarska) i istočnoj Evropi (Galicija, Poljska, Rusija). Moguće je da je dve godine kasnije publikovana crno-bela reproducija rada, upravo primer tih ranih radova izloženih u Zagrebu, 1922 (sl. 4).⁹ Vajlerov "Rabin," poznat isključivo iz navedene publikacije, ukazuje na njegovo poznavanje radova takvih jevrejskih umetnika kao što su Lazar Krestin (Kovno, 1868 – Beč, 1938) ili Leopold Pilichovski (Pila, Poljska 1869 – London, 1933), čije slike oslikavaju istočnoevropski jevrejski ambijent vezan za učenje *Tore* i molitvu (sl. 3). Njihovi radovi su često

⁸Vera Štein, *Umjetnička izložba na omladinskom sletu, Židov*, br. 36-37, Zagreb (1922), 12-13.

⁹Erich Artur, *Slikar Adolf Weiler, Gideon*, Zagreb, br. 6 (1924-25) 115-117, table I-V.

Slika 10. Adolf Vajler, *Porodica drvosječe, fotografija, 1925*

bili reprodukovani na razglednicama štampanim u Beču i Berlinu, i tako poznati širokoj jevrejskoj publici, pa verovatno i samom Vajleru.¹⁰

Vajler je paralelno studirao na Šumarskom fakultetu u Zagrebu i Likovnoj akademiji. Najznačajniji deo njegove umetničke naobrazbe je dobio pod instrukcijom poznatog hrvatskog slikara Tomislava Krizmana (1882-1955), predstavnika secesije, bečkog đaka i profesora akademije. Nakon sticanja diplome šumarskog inženjera, 1921. godine, Vajler provodi godinu dana u Beču, učeći kod profesora Rusla, a nakon izložbe na zagrebačkom sletu, odlazi u Minhen gde uči u privatnoj školi profesora Hajnriha Knira, da bi proveo neko vreme i u Berlinu, pre konačnog povratka u Zagreb, verovatno 1924.godine.¹¹ U tom periodu on ponovno

¹⁰U kolekciji porodice Vajler se sačuvala umetnička razglednica štampana povodom XI. cionističkog kongresa u Beču, održanog od 2.do 9. septembra 1913. Moguće je da je i sam Adolf Vajler sakupljao i posedovao slične štampane reprodukcije.

¹¹Artur, *Slikar Adolf Weiler*, 115. Profesor Hajnrih Knir (Heinrich Knirr, 1862-1944) je bio bečki dak koji je 1888. otvorio privatnu školu crtanja i slikanja u Minhenu

Slika 11. Adolf Vajler, Čovek sa psom i magarcem (?), oko 1925-26 (?)

izlaže u okviru omladinskog sleta, ovoga puta četvrtog po redu, održanog u Beogradu, od 5. do 8. avgusta 1923. Bila je to, kao i u Zagrebu, grupna izložba mladih jevrejskih umetnika Jugoslavije, i Vajler učestvuje ovoga puta izlažući ulja na platnu, crteže ugljenom, kredom i akvareлом. Među temama su pejsaži iz okoline Minhen, kopije francuskog slikara i karikaturiste Onora Domijea ("Don Kihot" i "Drama"), te naslovi kao "Sin geta," "Slijepac" i "Španjolski Jevrejin." Naredne 1924. godine on ponovno izlaže, ovaj puta na grupnoj izložbi jevrejskih umetnika u Bjelovaru, gde se pojavljuje čak sa pedeset radova, od čega oko osam većih kompozicija.¹²

Na toj izložbi izgleda da je Vajler prikazao radove iz svojih različitih faza: rane zagrebačke, bečke, minhenske, berlinske i poslednje zagrebačke u kojoj je sažeо dotadašnja iskustva. Bjelovarska izložba je utoliko

kroz koju su prošli mnogi mlađi slikari pre nastavka školovanja na minhenskoj Akademiji. Među najpoznatijim učenicima Knirove škole bio je Paul Kle, koji ju je pohadao od 1898 do 1901. Pojavom nacizma i dolaskom Hitlera na vlast, Knir postaje Hitlerov oficijelni slikar i slika u toku rata nekoliko portreta Firera (Albert Speer, *Inside the Third Reich*, Toronto, 1970, 528).

¹² Artur, *Slikar Adolf Weiler*, 115

značajnija jer nakon nje Vajler, prinuđen profesijom šumskog inženjera koja ga odvodi u udaljene krajeve Korduna i Like, prestaje da se pojavljuje na izložbama. Ipak, uz pomoć Arturovog članka možemo donekle da rekonstruišemo Vajlerov rani opus. Prvi radovi, stvoreni pre odlaska u Beč a u periodu njegovog učenja sa Krizmanom posvećeni su temi Bosne. Iako odrastao u Zagrebu u kojeg dolazi kao četverogodišnji dečak iz rodnog Bosanskog Novog sa majkom udovicom, petero braće i jednom sestrom, Vajler često provodi praznike u Prijedoru, kod majčine sestre, zagrebačke Jevrejke rođene Nojfeld a udate Mevorah. Moguće je da je ta sefardska strana porodice, između ostalog, navela autora članka da vidi Vajlera kao "instinkt[ivno] povezan[jim] s orijentom" koji prožima portrete lokalnih

Slika 12. Adolf Vajler,
Portret majke, 1935.

Slika 13. Halina Olomucki, Iz varšavskog geta, 1941-1943

tipova i pejsaža.¹³ Iako se nažalost ništa nije sačuvalo od tih ranih Vajlerovih bosanskih motiva moguće je pretpostaviti da su bili rađeni pod uticajem njegovog tadašnjeg učitelja Krizmana, koji se i sam u nekoliko navrata inspirisao "orientalnim" motivima ("Skopje," 1913; "Mostar," 1917). Sledeća Vajlerova faza usledila je nakon boravka u Beču. Mada trenutno vrlo malo znamo o umetničkoj nastavi i uticajima koje je tamo asimilovao, Artur nas obaveštava o Vajlerovoj fasciniranosti istočnoevropskim Jevrejima koji već od kraja 19. veka pristižu u austrougarsku prestonicu kao emigranti i dodaju joj egzotičan kolorit.

Svaki si ga dan mogao vidjeti, gdje ide u "Judengasse" (Židovsku ulicu), a "skicenbuh" mu je u ruci. Tu, među trgovcima, kramarima i staretinarna nailazi na modele za svoje male sličice. Gdjekad zađe u koji šul, pa studira istočne Židove pri molitvi, učenju i razgovoru. Poslije je dobio od bečke Bogostovne općine dopuštenje, da pohađa njen Starački dom.

¹³Ibid.

Slika 14. Leo Has, *Transport na istok, Terezijenstat, oko 1942*

Tu bi proboravio po čitave dane promatrajući starce i njihove polaznike, slušajući njihovo pričanje, upuštajući se s njima u razgovor, promatrajući i studirajući njihove kretnje i izražaj lica.¹⁴

Ipak, taj interes prema istočnoevropskim Jevrejima koji su u svojoj četvrti, u modernom Beču, zadržali ortodoknski način života i atmosferu *štetla*, nije bio isključivo 'antropološki' – kako sugerira Artur tvrdeći da je "taj svijet bio za Weillera toliko nov."¹⁵ Artur, autor teksta, kao i Vajler su pripadali u vreme slikarevih izložbi jugoslovenskoj, cionistički orjen-tisanoj jevrejskoj mladeži koja je za ideal imala novog, sekularno obrazovanog, ne-religioznog Jevrejina. Oni su time pripadali svetu upravo suprotnom Vajlerovim modelima.¹⁶ No, moguće je da je Vajler ipak osećao

¹⁴Ibid., 115-116.

¹⁵Ibid.

¹⁶Mirjam, sestra Adolfa Vajlera, je bila jedan od vodećih ličnosti cionističkog pokreta u Zagrebu. U toku boravaka u Prijedoru (vidi gore str. 496), kod rođaka, članova porodice Mevorah, Mirjam se zainteresovala za Cionizam. Podstrek joj je najverovatnije dao Salomon Mevorah, koji je zajedno sa Gustavom Zajdemanom, prisustvovao 1913. XI cionističkom kongresu u Beču. Mevorah je bio jedan od osnivača Poalei Cion pokreta u jugoslovenskim zemljama a Zajdeman je u Prijedoru imao knjižaru u kojoj je Mirjam upoznala brojne knjige jevrejskog i cionističkog sadržaja, dok je hebrejski naučila u Banja

Slika 15. Područje Moslavine i Jasenovca

privrženost prema tim predstavnicima 'starog sveta', jer su ga podsećali na majčine priče o njegovom pradedi, Aharonu Paloti, ortodoksnom rabinu koji je došao iz Mađarske u Zagreb, da bi tamo služio kao rabin od 1809. do 1843. godine. Sve do 1840. zagrebačka jevrejska zajednica je bila ortodoksna i kada je došlo do raskola i uvođenja neološkog pokreta, ortodoksnii članovi oko Palote su se odvojili i osnovali zasebnu opštinu. I slikarev deda po majci, Avraham Cvi-Hirš Segal Nojfeld (Avraham Cvi-

Luci, od Pinhasa Kelera koj je vršio službu rabina za tamošnju malu askenašku zajednicu. 1915. Mirjam je osnovala u Zagrebu prvu žensku cionističku organizaciju – Bnot Cion. To je bila jedina aktivna jevrejska organizacija u toku I svetskog rata u gradu i prihvatala je jevrejske vojnike u vreme praznika. Među njima su bili i ruski i poljski Jevreji – ratni zarobljenici, koji su donosili jevrejske nacionalne i cionističke ideje u Zagreb. U toku i nakon rata Mirjam je bila izuzetno aktivna i, između ostalog, uključena u rad Keren Kayemet, izdavanja lista Židov (započeto 1917), organizovanja 1. jugoslovenskog cionističkog kongresa u Zagrebu (1919), osnivanja Saveza jevrejske omladine Jugoslavije (1919) i publikovanja lista Ha'aviv – novina za jevrejsku decu. Konačno, nakon perioda učenja o Montesori školama u Beču, osnovala je u Zagrebu jevrejsko dečje zabavište (1922) u kojem je uz savremene metode rada sa decom uvela i učenje hebrejskog jezika. Zabavište je postalo njena glavna aktivnost i uspešno ga je vodila sve do dolaska ustaša na vlast kada je prilikom pokušaja deportacije 1942. izvršila samoubistvo [J(akir) E(ventov), Doda Mirjam, Biltén, Tel Aviv, 15/9/1967, 17-21].

Slika 16. Adolf Vajler, Lik Jevrejina, iz notesa za skiciranje, 1941-44?

Slika 17. Adolf Vajler, Zbeg, iz notesa za skiciranje, 1941-44?

Slika 18. Adolf Vajler,
Jevreji diskutuju sedeći
oko stola, 1944-45.

Hirsch Segal Neufeld, 1809-1869), koji je došao u Zagreb iz Burgenlanda i oženio Palotinu čerku Amaliju, je pripadao istoj ortodoksnoj zajednici i Vajler je verovatno sa interesom i ponosom slušao majčine priče o njemu. Hirš Nojfeld je naime bio šamaš *Hevre Kadiše* i rukotvorac rezanih ukrasa od papira sa jevrejskim tekstovima i motivima. Takvi ukrasi od papira su vid narodne jevrejske umetnosti koja je naročito bila rasprostranjena među religioznim Jevrejima koji su takve ukrase koristili da bi označili istočni zid u kućama i sinagogama (*mizrah*), prema kojem su se okretali u molitvi, sećajući se Jerusalima. Taj Hirš Nojfeld je 1854. dizajnirao korice knjige zagrebačke *Hevre Kadiše* i ukrasio ih kaligrafski ispisanim religioznim tekstovima u vezi sa prolaznošću i smrću.¹⁷

¹⁷Po sećanjima Cvi Rotema u J(akir) E(ventov), *Doda Mirjam, Bilten*, Tel Aviv, 15/9/1967, 20. Knjiga *Hevre Kadiše* je izgleda bila izuzetno lepa i vredna, jer je još 1939. pominje Đuro Švarc u *Povijest Zagrebačke židovske općine od osnutka do 50tih g. 19 vijeka*. Knjiga se čuva u Jevrejskoj opštini u Zagrebu i bila je izložena na izlbi *Židovi na tlu Jugoslavije*, u Zagrebu od 14. IV do 12. VI 1988. godine (katalog izložbe, str. 263,11/1). Vidi i Vajlerova nepublikovana sećanja o porodici zabeležena 19. 8. 1959. (Istorijski arhiv HOJ-a na ime Jakira Evenetova, A-106).

Izborom upravoistočnoevropskih religioznih Jevreja za motive svojih slika, Vajler je s jedne strane nastavljao dakle porodičnu tradiciju – sećanja na religiozan način života pradede rabina i umetničku naderenost dede rukotvorca. No, istovremeno, kao sekularan Jevrejin blizak cionističkim krugovima, Vajler je najverovatnije bio upoznat sa potrebom za modernom jevrejskom nacionalnom umetnošću koju je propagirao cionistički pokret i koja je već od početka 20. veka počela da se pojavljuje reprodukovana u cionističkim jevrejskim časopisima, kao *Ost und West*. Upravo likovi starih napačenih Jevreja dijaspore, kao što smo ranije vidi li, trebali su poslužiti novoj ideologiji kao podstrek za promenu i traženja teritorijalnih rešenja koja bi oslobodila “izabrani narod” večitog lutanja, prisilnih iseljavanja i nepripadanja.

Slika 19. *Blagoslov*,
1944-45.

Slika 20. Adolf Vajler,
U isćekivanju transporta,
1944-45?

Vajlerov boravak u Minhenu i Berlinu, koji je sledio bečki period učenja, samo je dalje proširio njegov "jevrejski" repertoar. U Minhenu, kao što je to bio slučaj i sa mnogim drugim jevrejskim slikarima u drugoj polovini 19. veka, Vajler je "otkrio" Rembranta.¹⁸ Istovremeno ga je, Arthur nas izveštava, privukao Onore Domje čija mu ekspresivnost pomaže pri beleženju "pokretljivosti" i "grotesknog" prisutnih u njegovim bečkim modelima istočnoevropskih Jevreja. Uz inovacije na području jevrejske ikonografije, Vajler je u Minhenu modernizirao i svoj slikarski stil – auto-

¹⁸Rembrant je, zahvaljujući svojim brojnim portretima amsterdamskih Jevreja pored čije četvrti je živeo i koji su mu često sluzili kao modeli, zadobio posebno mesto medju jevrejskim slikarima u 19. veku. činjenica da su mnogi od njih studirali upravo na umetničkoj akademiji u Minhenu (napr. Maurici Gotlib, Samuel Hiršenberg, Leonid Pasternak i dr.), gde u Pinakoteci postoji velika kolekcija Rembrantovih slika, omogucila im je detaljno upoznavanje sa delom velikog masjtor. Oni su u tim slikama videli uzor – naročito zahvaljujući humanom portretiranju Jevreja, koji su do tada često bili prikazivani u evropskoj umetnosti na negativan način.

Slika 21. Adolf Vajler, *Lik Jevrejina*, iz notesa za skiciranje, 1941-44?

portret (sl. 1) slikan u tom periodu otkriva Sezanovo lomljenje površine i zelene senke (lice, pozadina). U Berlinu Vajlera zanimaju crteži i slike nemačkog umetnika Adolfa fon Mencela (1815-1905) i nemačkog jevrejskog umetnika Maksa Libermana (1847-1935): dok mu prvi pomaže da produbi psihološke studije svojih portreta i ekspresivnost, drugi, tada čuveni nemački impresionista, verovatno, kako sugeriše Artur, utiče na pojavu svetla u Vajlerovim slikama.¹⁹

Od radova koji su bili izloženi na beogradskoj (1923) i bjelovarskoj izložbi (1924), a poznati su nam zahvaljujući reprodukcijama publikovanim u *Gideonu*,²⁰ izdvojićemo "Sefardskog Jevrejina" i "Prosjaka" (sl. 4-5). Iako je naslov prvog rada – studije u akvarelu – moguće objasniti Vajlero-

¹⁹Ibid., p. 116. Osim minhenskog autoportreta (sl. 1) radovi iz ovog perioda su poznati isključivo sa crno-belih reprodukcija.

²⁰*Gideon*, br. 6, god. VI, 15. IV, 1925, table I-V. Uz ova dva rada, reprodukovani su i "Minhenski tip" (portret muškarca), "Studija" (portret muškarca) i "Rabbi" (sl. 2).

Slika 22. Leonid Pasternak, *On može da čeka (ili Kamo?)*, 1891

vim čestim boravcima u Bosni, lik njegovog starog Jevrejina pre podseća na stare jemeničanske Jevreje u Jerusalimu pored Zida plača, kako ih je portretisao Samuel Hiršenberg (sl. 6), nego na lokalnog Sefarda. Hiršenberg je 1907. iselio iz rodne Poljske u Palestinu i predavao umetnost na novoosnovanoj jerusalimskoj umetničkoj školi "Becalel" koja je za cilj imala obnovu jevrejske umetnosti. Uzimajući za modele orijentalne tipove – jemeničanske Jevreje, Beduine i Arape, jevrejski umetnici koji su u Jerusalim počeli pristizati početkom XX veka, uglavnom iz istočne Evrope, pokušali su stvoriti novi autentični lik za svoje biblijske scene koji će se razlikovati od hrišćanske ikonografije. Vajlerov "Sefardski Jevrejin", kao i Hiršenbergovi likovi orijentalnih Jevreja, može da se na taj način razume i kao rezultat cionističke ideologije koja je upravo na Orijentu tražila rešenje tegoba života u Dijaspori. Istovremeno, njegov "Prosjak" (sl. 5) kao

Slika 23. Maks Fabijan,
Ahasver (Jevrejin latalica),
1902.

da upravo predstavlja te tegobe i moguće ga je uporediti sa nizom slika umornih i napačenih Jevreja koje se javljaju kao reprodukcije u časopisu *Ost und Vest* ili na razglednicama (sl. 7).

U periodu 1925-26. godine Vajler se posvećuje svojem drugom zvanju – šumarstvu: živi i radi u području Velike Kapele, planinskog predela koji povezuje Gorski Kotar sa Velebitom, gde priprema magistarsku tezu istražujući tipove zemlje, šuma i naselja. Iz tog perioda sačuvao se izuzetno zanimljiv album njegovih fotografija, crteža i akvarela kojim je sistematski prikazao široka prostranstva krša, uticaj klime i tla na drveće, šume i njihovo iskorištavanje i konačno tipove naselja u tom kraju toliko udaljenom

O. A. L.

Slika 25. Vajler, Bez oca, 1944-45.

O. A. L.

Slika 24. Vajler,
Sva imovina,
1944-65?

Slika 26.. Abel Pan, iz al-
buma "Krčag suza," detalj
crteža Poludila, 1916.

od umetničkih škola, studija i galerija među kojima se do tada kretao.²¹ Taj preokret deluje neočekivano i nažalost, dok god se ne pronađu detaljnije informacije o Vajlerovoј biografiji, razlozi će nam ostati nepoznati. Činjenice da je bio sin samohrane majke i da su ga školovala i izdržavala starija, već zaposlena braća, verovatno su uticale na Vajlerovu potrebu da se i sam odvoji od roditeljske kuće i počne samostalno zarađivati. No i taj album je moguće videti kao umetničko delo: kako zbog fotografija, tako i crteža koji ih prate (sl. 8-10). Moguće je da je u tom periodu nastalo i veliko platno, danas u privatnoj kolekciji, na kojem je prikazan čovek sa korpom, psom i

²¹Album pod naslovom "Prilog slobodno obrađenoj tezi: Velika Kapela, s oso-
bitim obzirom na područje kr. šum. Uprave: Novi Jasenak," izradio Ing. Adolf Weiller, u
Zagrebu , 4. decembra 1926, je Vajler poklonio 1958. g. Planinarskom muzeju Hrvatske u
Samoboru (danas Gradski muzej Samobor).

Slika 27. Adolf Vajler,
Dete iz zbega, 1944-45.

magarcem na seoskom putu, iznad prostrane ravnice išarane poljima i lancem planina u pozadini (sl. 11).

Tridesete godine nam trenutno ostaju skoro sasvim nepoznate. Iz tog perioda je jedino sačuvan „Portret majke”, ulje na platnu slikano u Zagrebu, 1935. godine (sl. 12). Iako izgleda da Vajler nije učestvovao u tom periodu na izložbama, pa tako nedostaju reprodukcije mogućih radova, njihovi opisi i imena, portret majke ukazuje na promenu u stilu koji postaje ekspresivniji i subjektivniji. Neproporcionalno velika majčina ruka koja pasivno visi u prvom planu izgleda da aludira na činjenicu da je majka, tada u 77. godini, bila već od 1926. delimično paralisana.²²

²²Vajlerova nepublikovana sećanja o porodici zabeležena 19. 8. 1959. (Istorijski arhiv HOJ-a na ime Jakira Evenetova, A-106).

Slika 28. Adolf Vajler,
Tifusar, 1944-1965?

Ime Vajlera kao slikara se javlja ponovno tek pedesetih godina kada se u novoj, socijalističkoj Jugoslaviji vezuje za ratnu umetnost: crteže nastale u toku II svetskog rata i reminiscencije na zatvor, streljanje, transporte i partizane koje crta i slika u ranim posleratnim godinama. Taj opus je, u poređenju sa predhodnim periodima, izuzetno bogat.²³ Na prvoj samostalnoj izložbi od 30. maja do 22. juna 1959. godine, u Gradskom muzeju u Samoboru, gde živi od 1947., Vajler je izložio pedeset radova podeljenih u tri grupe: četiri rana rada, među kojima minhenski autoportret, portret majke (sl. 1 i 12), predeo u starom Minhenu i minhenski portret (oba iz 1923.); osamnaest radova koje je Vajler po prvi puta izložio kao "Ciklus stradanja" nastalih u periodu od 1942. do 1949. koji će biti

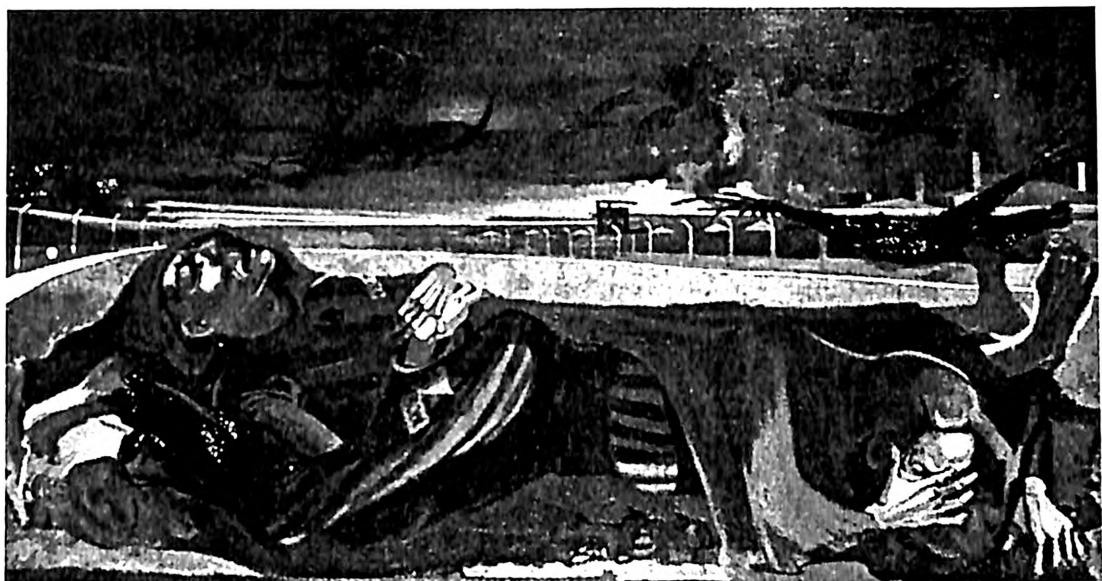
²³Približno 200 Vajlerovih radova – crteža i akvarela – se danas čuva u Historijskom muzeju Hrvatske (nekad Muzeju narodne revolucije) gde ih je Vajler u danima posleratne oskudice donosio na prodaju.

Slika 29. Lazar Krestin, Učenje Talmuda, 1912

Slika 30. Lazar Krestin, Ju-
tarnja molitva, 1904

Slika 31. Hans Grundig, Žrtvama fašizma, 1946-49.

dalje detaljnije predstavljeni; tzv. Samoborski ciklus, sa trinaest ulja sličanih od 1950. do 1959. posvećenih gradskim i seoskim motivima, kao i lokalnim žanr-scenama; i dvanaest crteža urađenih akvareлом i tušem kao ilustracije za dečju slikovnicu Vajlerove žene – spisateljice Eve Tićak-Vajler – “Svečanost u ružinom grmu.”²⁴

Radovi predstavljeni u “Ciklusu stradanja” ponovno ukazuju na Vajlera kao jevrejskog umetnika – no ovaj puta ne kao slikara jevrejskih tipova, već kao slikara Holokausta. Umetnost nastala u periodu Holokausta postala je predmet izučavanja već ranih 1980-tih godina.²⁵ U lokalnim muzejima – često istorijskim i vojnim – širom Evrope pronađen je niz radova, pretežno crteža, stvorenih u skrovištima izbeglica, getima, sabirnim, pa i koncentracionim logorima (sl. 13-14). Do tada smatrani vrstom istorijskog doku-

²⁴Izložba je bila popraćena brošurom sa spiskom izloženih dela i kratkom biografijom slikara (Jevrejski istorijski muzej, Beograd, reg. br. 3590).

²⁵Vidi: Jannet Blatter and Sybil Milton, *Art of the Holocaust*. New York, 1981; Miriam Novitch, Lucy Dawidowicz, and Tom L Freudenheim. *Spiritual Resistance: Art From the Concentration Camps, 1940-1945*. Philadelphia, 1981. U ranim 90-tim počelo je i istraživanje uticaja Holokausta na modernu umetnost stvaranu u posleratnom periodu (vidi: Ziva Amishai-Maisels, *Depiction and Interpretation, The Influence of the Holocaust on the Visual Arts*. Oxford, 1993).

Slika 32. Zinovi Tolkačev,
Priprema za 'akciju', 1945

menta, ti radovi su počeli bivati tretirani kao umetnost koja prvenstveno govori o snazi duha i stvaralaštva i u najtežim uslovima. Istovremeno, takva umetnost daje uvid u situacije koje na svojstven način nadopunjaju naše znanje o načinu života i sudbini žrtava, kao i odnosu između žrtve i počinilaca zločina.

Vajlerova ratna biografija nije još sasvim tačno utvrđena. Ivanuša, bazirajući se pored ostalog na podacima iz zahteva za penziju kojeg je Vajler podnio 1953. godine,²⁶ navodi da je slikar 1941. živeo i radio kao šumar u Popovači, u Moslavini. Dolaskom ustaša na vlast bio je kao Jevrejin otpušten sa posla, ali ostaje na području Popovače i povezuje se sa

²⁶Ivanuša, *Din.enzij: jednog vremena*, str. 10, napomena 33.

Slika 33. Adolf Vajler, *Posle streljanja*, 1945-59.

pokretom otpora. Godine 1943. je uhapšen i odveden u zatvor u Kutinu, odakle već nakon deset dana uspeva da pobegne i priključi se partizanima sa kojima ostaje do konca rata, u području Moslavine i Bilogore.²⁷ No, izgleda da postoji i druga verzija Vajlerove biografije vezane za period rata, po kojoj je slikar bio i u logoru. U tekstu publiciranom povodom smrti Adolfa Vajlera 1969. godine, u beogradskom *Jevrejskom pregledu*, stoji:

...progoni za vrijeme fasističke okupacije brzo su ga [Vajlera] doveli u zatvor i logor [podcrtao autor], pa je čak bio vođen i na streljanje koga se samo čudom spasio.²⁸

²⁷Ibid., str. 11.

²⁸Dr. S. D., *Ing. Adolf Vajler, Jevrejski pregled*, god. XX, Beograd, januar-februar, 1969, br. 1-2, str. 12-14.

Slika 34. Adolf Vajler,
Transport, 1950.

Sličan sadržaj nalazimo i u nepublikovanom rukopisu posmrtnog govora, kojeg je pri sahrani Vajlera 7. januara 1969., održao njegov priatelj lekar, samoborski Jevrejin, dr Adalbert Georgijević.²⁹ Nakon isticanja Vajlera kao vrsnog šumara koji je planirao i dizajnirao brojne parkove i zelene površine u Samoboru, Georgijević se opravičava od njega i kao od slikara. O umetničkim radovima u vezi sa stradanjima u periodu holokausta on kaže:

²⁹Rukopis govora se čuva u Gradskom muzeju u Samoboru. Prezime Georgijević je prisvojeno za vreme II sv. rata, u partizanima. Pre rata porodica se prezivala Špiler.

...u Samoboru je dovršen u zatvoru i logoru [podcrtao autor] te zatim u ratnim zbivanjima koncipirani ciklus od dvadesetak velikih platna označenih „Ciklus stradanja.“ – To su potresne scene koje nam predočuju beskrajna stradanja, muke, smrti i iskušenja i nadanja pripadnika izabranog naroda, koji kao da je osuđen da kroz svu historiju preuzima sudbinu Joba i njegove muke, – iskušenja i muke samog slikara Weilera na putu od logora do streljanja, [podcrtao autor] zatim bijega pred streljanjem te epopeju partizanskog rata, – a zatim kroz njega te nam slike govore o strašnoj patnji čovječanstva sa velikim upitnikom ispred svega toga – zbog čega sve to?

Taj ciklus bi trebalo permanentno izlagati kao opomenu, kao poziv na ispitivanje savjesti i poruku čitavom čovječanstvu za zблиženjem, međusobnom razumjevanju, poštovanju i bratskoj ljubavi između svih ljudi.

To je poruka ljubavi i osuda mržnje!³⁰

Trenutno, u pomanjkanju detaljnije dokumentacije o Vajlerovoj ratnoj sudbini, još nije sigurno o kojem se logoru radi. Budući da se mesta koja se pominju u publikovanoj verziji slikareve biografije – Popovača i Kutina – nalaze u blizini Jasenovca (karta, sl. 15), moguće je da je upravo to logor koji se pominje u *Jevrejskom pregledu* i tekstu posmrtnog govora dr Georgijevića. Melita Švob navodi da su pre rata u Kutini prema popisu stanovništva, živela 132 Jevrejina, a prema broju članova Jevrejske opštine i njihovih obitelji – 200.³¹ Nažalost, vrlo je malo poznato o njihovim sudbinama u toku rata, ali iz popisa stradalih koji uključuje petero imena vidi se da je od 1941. do 1942. četvoro njih stradalo u Jasenovcu. Jedini član Vajlerove porodice koji je preziveo rat i Jasenovac, Zlatko Vajler, sin slikarevog brata Sandora, piše u svojim sećanjima:

U razdoblju 1942-43, u logor je bila dovedena i moja celokupna bliža i dalja porodica. Brat mi je zaklan u "Zvonari" kod Cividinija, a ostali (više od 20 mojih rođaka) pobijeni su na razne načine.³²

Veličina tragedije koja je zadesila porodicu Vajler, kao i isticanje borbe i otpora, a ne bola preživelih, koji je bio karakterističan za rane pedesete godine kako u Evropi tako i u Izraelu, a naročito u socijalističkoj Jugoslaviji u kojoj se izgrađivalo novo društvo bazirano na idealima ko-

³⁰Ibid.

³¹Melita Švob, *Židovi u Hrvatskoj – židovske zajednice*, knjiga II, Zagreb: K.D. Miroslav Salom Freibereger i Židovska općina Zagreb, 2004, str. 339-341.

³²Sećanja Zlatka Vajlera, Sećanja Jevreja na logor Jasenovac, Beograd: Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1985 (c. 1972), str. 323.

munizma, bratstvu i jedinstvu, verovatno je uticalo na slikarevo stavljanje naglaska na zatvor i učešće u NOB-u, a ne na mogući boravak u logoru i bekstvo iz njega.³³

No, ako se prouči njegov umetnički opus stvoren u toku i neposredno posle rata, može da se zaključi da je Vajler u mnogim radovima želeo da zabeleži stradanje žrtava, često se koncentrišući upravo na likove Jevreja deportiranih za Jasenovac.

Iz ratnih godina sačuvana su dva notesa, danas u Hrvatskom povijesnom muzeju u Zagrebu, u kojima je Vajler skicirao kako likove Jevreja i deportacija, tako i likove partizana i scene vezane za zbegove ukazujući na opštu ljudsku tragediju tog vremena (sl. 16-17).³⁴ Uz te radove postoji i grupa crteža datiranih 1944-45 koji među scenama nazvanim "Iz zbega" uključuju i dva rada sa tipično jevrejskom tematikom, nacrtana na poleđini crteža: grupa muškaraca koji sede okolo stola sa glavama pokrivenim šeširima ili *kipom* prikazanih kako gestikulišu rukama dok diskutuju (sl. 18); i stari Jevrejin sa bradom i glavom prekrivenom *kipom* čija je ruka položena na glavu malog dečaka pred njim, kojeg blagosilja, dok sveće gore na stolu pored kojega sedi (sl. 19). Taj drugi crtež je izgleda naknadno prekrižen velikim X-om kao pogrešan. Uz te crteže mogu da se grupišu još dva rada nastala u toku ratnih godina. Portret Jevrejina iz jednog od notesa za skiciranje³⁵ koji donekle liči na čoveka na čelu stola sa *kipom* i visokim čelom, pa čak i na starog Jevrejina koji blagosilja dečaka (sl. 18-19). Napokon, jedan od crteža serije „Iz zbega“ nazvan „Dvoje iz zbega“ iz 1944-45, prikazuje starijeg muškarca u kaputu i sa šeširom, sličnom likovima Jevreja sa šeširima uz stol, koji je prikazan ovde kako ide pogrbljen uz mlađi ženski lik.³⁶ Uz ove radove bi se mogao pridodati i nedatirani crtež ugljenom i olovkom nazvan "U isčekivanju transporta"³⁷ (sl. 20), koji

³³Moguće je da su tu imali ulogu i dodatni razlozi: napr. učešće u NOB-u je donosilo različite povlastice dok ih boravak u logoru nije donosio; kao i osećaj krivnje tipičan kod preživelih logoraša u odnosu na članove porodice i prijatelje koji su stradali. Bežanje iz logora je bilo često praćeno teškim odmazdama nad onima koji su ostali što je verovatno uticalo na dodatni osećaj krivice. O odmazdama nakon bežanja u Jasenovcu vidi Nataša Mataušić, *Jasenovac, 1941.-1945., logor smrti i radni logor*, Jasenovac – Zagreb, 2003., str.78-79.

³⁴Hrvatski povijesni muzej, Inv. Br.: HPM MRNH C 2318 i 2319.

³⁵Vidi reprodukciju u katalogu Ivanaša, *Dimenzije jednog vremena*.

³⁶Hrvatski povijesni muzej, Hrvatski povijesni muzej, Likovna zbirka XX stoljeća, C-inv. br. 2252.

³⁷Crtež je urađen na listu papira koji sudeći po oštećenem gornjem rubu izgleda da je otognut iz bloka, slično kao i listovi sa crtežima iz serije "Iz zbijega."

Slika 35. Adolf Vajler,
Logoraš, 1950.

na vidljiv način identificuje grupu ljudi i dece kao Jevreje putem šestokrake zvezde prišivene na grudi žene sa maramom, i ucrtane na traci oko rukava muškarca koji sedi pognut.

Međutim, ono što je zanimljivo u tim crtežima je činjenica da iako bi oni, sudeći prema godinama u kojima su nastali i slikarevoj biografiji, trebali biti „ratni dokumenti” viđenog, u stvari dobrim delom ponavljaju ikonografiju istočno-evropskog jevrejskog slikarstva sa početka XX veka, koju je, kao što smo videli, Vajler još upoznao kao student u Beču, Minhe-nu i Berlinu. Tako recimo, jedan od likova Jevreja iz notesa za skiciranje (sl. 21) vrlo podseća na studiju ruskog jevrejskog slikara Leonida Paster-naka (sl. 22) koji svojim radom reaguje na izgon Jevreja iz Moskve 1891. godine.³⁸ Isti motiv se nastavlja i u kasnijim Vajlerovim radovima, kao u

³⁸Vidi Mirjam Rajner, *Russian Jewish Art, 1863-1912*, magistarski rad odbranjen na Hebrejskom Univerzitetu u Jerusalimu, 1990., 175. Naslov “Kamo?” je slici dao Haim Nahman Bialik 1923. godine sa željom, da u duhu cionističkog pokreta kojem je pripadao, naglasi problem “jevrejskog pitanja” i potrebu za njegovim rešenjem.

još neprecizno datiranom crtežu "Odmor," 1944-65, urađenom crnom i smeđom kredom.³⁹ Sličan dijalog se može naći i ako se uporedi rad Maksa Fabijana, koji koristeći tradicionalno ime za Jevrejina latalicu – Ahasver, komentira o izgonu istočnoevropskih Jevreja na početku XX veka (sl. 23), sa Vajlerovim crtežima "Sva imovina," 1944-65 i "Bez oca," 1944-45 (sl. 24-25). Konačno, izgleda da je album Abela Pana, ruskog jevrejskog umetnika,⁴⁰ stvoren u toku I svetskog rata kao potresno svedočanstvo pogroma i izgona ruskih Jevreja iz naselja u kojima su živeli, pružio Vajleru dodatni izvor inspiracije i uzora (sl. 26-27). Na taj način, koristeći ikonografiju i motive koji su opisivali egzil Jevreja i pogrome sa kraja 19. i početka 20. veka u istočnoj Evropi, Vajler je prenoseći ih u drugo vreme i kraj, stvorio nastavak umetnosti posvećene temi jevrejskog stradanja. No, koristeći neutralne naslove, nedefinišući prikazane likove isključivo kao Jevreje, on je predstavio njihovu patnju kao univerzalnu. Tako se može razumeti i ponovno korištenje lika "Prosjaka" (sl. 5) vezanog za Vajlerov rani ciklus istočnoevropskih Jevreja koje je slikao u Beču, za lik "Tifusara" (sl. 28) koji se javlja kao žrtva II svetskog rata. Ipak u nekoliko primera izgleda da je želja za očuvanjem specifično jevrejskog identiteta prevladala i tako, kao što smo videli, upravo među radovima stvorenim u vreme rata (sl. 18-19) nailazimo na scene inspirisane slikama Lazara Krestina, ruskog Jevrejina školovanog u Beču i Berlinu, koji je svoj opus posvetio tradicionalnom načinu života istočnoevropskih Jevreja, koji je već početkom XX veka nestajao (sl. 29-30). Ta paralela je svakako imala sličnu poruku: nestajanje jevrejskog sveta kojem je Vajler pripadao u predratnim godinama i želja slikara za dokumentacijom i njenim očuvanjem preko crteža i slike.

U toku ranih posleratnih godina, u Samoboru u kojem živi od 1947., Vajler stvara brojna **datirana?** dela – crteže i slike rađene uljem na platnu – koji često na ekspresivan način predočuju streljanja i vešanja, kolone prognanih, vagone pune deportovanih ljudi i logoraše. Opus je izuzetno bogat i svrstava Vajlera u red umetnika koji su odmah po svršetku II svetskog rata i holokausta počeli da reaguju na užase koje često reči

³⁹Hrvatski povjesni muzej, Likovna zbirka XX stoljeća, C-inv. br.2299.

⁴⁰Abel Pan (Aba Pfeferman, 1883-1963) je poznat kao jedan od prvih učitelja jerusalimske akademije umetnosti Beçalel. Nakon perioda učenja u Vitebsku, Odesi i Parizu, dolazi u Jerusalim gde provodi period između 1913-14. Za vreme Prvog svetskog rata radi ponovno u Parizu i Americi, da bi se trajno naselio u tadašnju Palestinu, 1920. g. (Yigal Zalmona, *The Art of Abel Pan, from Montparnasse to the Bible*, The Israel Museum, Jerusalem, 2004).

nisu mogle da opišu (sl. 31-32).⁴¹ Ti Vajlerovi radovi, kao npr. crtež "Posle streljanja" ili ulje "Transport" (sl. 33-34) reaguju ne samo na njegova vlastita iskustva već i prva saznanja o razmeru uništenja ljudskih života koje je holokaust doneo čitavoj Evropi – brojevi žrtava, opisi preživelih, fotografije i suđenja zločincima koristili su umetnici kao bazu za radeve posvećene tom teškom periodu u istoriji čovečanstva. Poslednji rad kojeg ćemo ovde predstaviti, uljanu sliku "Logoraš" (sl. 35) predstavlja preživelog logoraša koji podseća na likove Jevreja prikazanih na ratnim crtežima. On nastavlja da živi među ljudima, u društvu koje ga okružuje noseći u sebi isksutvo i sećanja koja će ga zauvek pratiti i koja definišu njegov identitet – na što nam ukazuje i sam naslov tog rada.

Ovim člankom smo pokušali oživeti lik jednog zaboravljenog slikara i predstaviti ga ne samo kao pojedinca već i kao učesnika u širim kretanjima moderne umetnosti s kraja XIX i prve polovine XX veka, koja uzima za temu stradanje Jevreja na tlu Europe. Dodatno istraživanje i novi materijali omogućiće, nadamo se, dobijanje još potpunije slike o životu i radu Adolfa Vajlera.

Mirjam Rajner

ADOLF VAJLER. AN ATTEMPT TO RECONSTRUCT A JEWISH ARTIST'S BIOGRAPHY

SUMMARY

The name of Adolf Vajler (Adolph Weiller, Bosanski Novi, April 11, 1895 – Zagreb, January 3, 1969), an almost forgotten artist, reappeared in 1996, in the exhibition *Dimensions of a period, Jewish Artists in the Anti-Fascist Struggle and as Holocaust Victims*, mounted at the Jewish Community in Zagreb. He was shown there for the first time mainly as a Jewish artist and not only as an anti-Fascist fighter, as he appeared occasionally at the group exhibitions of such art until now. This new approach pointed towards the need to re-examine Vajler's entire artistic opus since it became clear that his art could be better understood only if placed in a broader context of both, the modern European Jewish art and the Holocaust related art.

Thus, Vajler's early biography pointed towards his intensive involvement with the emerging Jewish artistic scene in the Kingdom of Yugoslavia, during the early 1920s. As a student of the well-known Croatian artist Tomislav Krizman, Vajler continued his studies in Vienna, Munich and Berlin acquainting himself with both

⁴¹Vidi: Ziva Amishai-Maisels, *Depiction and Interpretation, The Influence of the Holocaust on the Visual Arts*. Oxford, 1993.

general art movements and development of specifically Jewish themes in modern art. The analysis of his earliest works, known today mainly through the descriptions and reproductions in Yugoslav Youth's Zionist journals (*Gideon*) and local Jewish newspapers (*Židov*), pointed towards Vajler's knowledge of Eastern-European Jewish art depicting the hardships of the Jewish life in Diaspora. Such themes were especially developed by the early Zionists who hoped to by depicting Jewish suffering raise the need for its solution. Himself descending from the family of the first Orthodox rabbi in Zagreb, Aharon Palota, and close to Zionist circles, Vajler absorbed and exhibited such art.

After a break in his artistic career due to his additional occupation as a forest engineer, Vajler started to intensively draw again during the World War II and the Holocaust. His biography during these difficult times is not yet entirely known – it seems to include imprisonment in a jail in Kutina, camp (possibly Jasenovac), escape from it, and joining the partisans in Moslavina. His entire artistic opus including over 200 drawings and number of oil paintings, created during the War years and the 1950s, kept today in the Croatian History Museum, Jewish Community in Zagreb and private collections, is dedicated to these experiences. These works, depicting both Jewish victims and life in partisans belong to the wealth of artistic work created in Europe during the Holocaust and its aftermath, helping us to better understand these difficult times. Simultaneously, by using the iconography of the late 19th and early 20th centuries Jewish art depicting suffering of the Eastern European Jews during the times of pogroms and expulsions, he acquired at the early stages of his career, in order to express the horrors of the Holocaust, Vajler provided continuity to his art and elevated this suffering to the universal level. By occasionally referring to specifically Jewish subjects related to Jewish religious and ethnic identity, he hoped to preserve in his art a world that vanished in front of his eyes.

Dušan Mihalek

NOVOSAĐANIN U VRTLOGU ISTORIJE (POVODOM 90. ROĐENDANA CVI LOKERA)

Apstrakt: Ovde je prikazana biografija nekadašnjeg stanovnika Kraljevine Jugoslavije, cionističkog aktiviste, iseljenika u Palestinu 1939. godine, kasnije izraelskog diplomata i aktivnog člana *Hitah-dut olej exJugoslavija* (= Udruženje Jevreja iz exJugoslavije).

Ključne reči: Novi Sad, Vojvodina, Jugoslavija, cionizam, Drugi svetski rat, Izrael, diplomatija.

Danas, kada postoji država Izrael i kada avioni iz celog sveta sleću na aerodrom u Tel-Avivu svakih pet minuta, teško je zamisliti kroz kakve je sve peripetije prošao Cvi Loker da bi 1939. godine konačno ostvario svoj san i došao u Erec Izrael.

Na taj korak pripremao se od rane mladosti, još dok je bio gimnazijalac u Novom Sadu. Zbog toga je odmah nakon mature otišao u Zagreb, gde se u "hahšari" pripremao za budući život u Palestinu. Međutim, do certifikata britanske vlade za useljenje Jevreja na mandatno područje Palestine gotovo nikako se nije moglo doći. Godine 1933/5 jedna grupa mlađih cionista iz Jugoslavije, članova organizacije "Ha-šomer ha-cair", uspela je da dobije certifikate i učestvuje u podizanju kibuca Šar Ha-amakim. Tokom 1935/1940, dve manje grupe naselile su se u kibucima Gat i Afikim (potonja iz pokreta "Tehelet Lavan"). Docnije to gotovo nikom nije pošlo za rukom. Omladinci iz zagrebačke hahšare razišli su se svojim putevima, nošeni porodičnim i drugim obavezama, a Cvi Loker je, nakon odsluženja vojnog roka, nastavio karijeru profesionalnog sekretara Saveta cionista Ju-

goslavije za Vojvodinu i novinara novosadskog nedeljnika "Jevrejske novine – Juedische Zeitung.."

Odlazak u vojsku na odsluženje vojnog roka u jesen 1935. g. takođe je bio jedan od koraka ka iseljenju u Palestinu – *priča Loker*. Tako sam mogao da dobijem jugoslovenski pasoš, a u vojnoj intendanturi naučio sam stvari koje su mi kasnije pomogle, tokom Drugog svetskog rata.

Delatnost sekretara cionističke organizacije, kao i posao novinara jevrejskog lista, takođe su me pripremali za odlazak u Erec Izrael. To nije bio lak posao, jer se doticao srži mentaliteta. Vojvodanski Jevreji bili su "mađarski Jevreji", skloni asimilaciji u mađarsku državu (u kojoj su živeli do kraja Prvog svetskog rata). Smatrali su sebe Mađarima jevrejske vere, a mi smo pokušavali da im objasnimo etničku, nacionalnu komponentu, kao i neophodnost čuvanja i razvijanja sopstvene baštine i kulture.

Bilo je par slučajeva iseljenja u Palestinu, ali je to bilo samo sporadično. Čak i kad su nacisti preuzezeli vlast u Nemačkoj i počeli da šire svoju ideologiju, Jevreji u Jugoslaviji (kao uostalom i u Češkoj ili Poljskoj) smatrali su da „do nas to neće doći“. Sa istorijskog stanovišta, moglo bi se kritikovati tadašnje jevrejsko rukovodstvo koje uopšte nije ništa preduzelo da bi spremilo ljude na vanrednu situaciju, niti na pomisao bekstva. Jevreji su sasvim dobro živeli u Kraljevini Jugoslaviji. Bilo je i siromašnih Jevreja, o kojima se retko govorи – ali nije bilo gladovanja; interna socijalna skrb je to sprečila. Bilo je strahovanja – mi smo o tome pisali u jevrejskim novinama – ali to nije imalo odjeka. Ortodoksne zajednice iz Potisja (Ada, Mol, Bačko Petrovo Selo, Senta) i Iloka u Sremu bile su zatvorene za cionističke ideje, mada smo uspeli da infiltriramo neke svoje ideje i celije i u tu sredinu.

Taj posao (sekretara i novinara) mi je omogućio i poznanstvo sa Rahel (radila je kao daktilografskinja i tehnički sekretar) – koja je postala moja životna saputnica, i to je do danas.

Nas dvoje smo rešili da se preselimo u Palestinu, ne zbog nekog antisemitizma, ne zbog premudrog predosećanja nadolazeće kataklizme – nego iz cionističkih ubeđenja.

Prvo sam u avgustu 1939. turistički otišao u Palestinu da „ispitam teren“. Putovao sam po zemlji, ispitivao mogućnosti zaposlenja... Rešio sam da ne idem u kibuc, nego da započnem gradsku karijeru. Početak Drugog svetskog rata zatekao me je u Tel-Avivu. Usled prekida komunikacija, nije bilo moguće slati certifikate Jevrejima iz Poljske – i tako sam (na tuđu nesreću, a na svoju sreću) uspeo da dobijem studentski certifikat, a

preko organizacije WIZO (Ženska cionistička organizacija) i certifikat za moju Rahel. Pošto su Englezi otežavali i usporavali mogućnost dobijanja certifikata, morao sam da platim školarinu za Univerzitet (na osnovu koje sam dobio certifikat) za dve godine unapred. U Erec Izraelu sam već zatekao Udruženje Jevreja iz Jugoslavije. Osnovali su ga došljaci iz Zagreba, Osijeka, Bitolja, Sarajeva – koji su živeli po gradovima (dakle ne u kibucima) i ušli u Palestinu bilo ilegalno (ušli kao turisti – pa ostali), bilo putem tzv. kapitalističkog cerifikata (za koji je bilo potrebno posedovati najmanje hiljadu ondašnjih funti sterlinga – prilično bogatstvo).

U povratku, sačekao sam u Grčkoj desetak dana, bez novaca, očekujući odgovor od tate kako stoji stvar sa mobilizacijom u Jugoslaviji. Iscrple su mi se sve zalihe novca, tako da sam bukvalno gladovao, hraneći se hlebom i najjeftinijim sirom iz mlekare. U Atini je pri Jevrejskoj opštini postojala fondacija za pomoć izbeglicama (uglavnom Jevrejima koji su uspevali da pobegnu iz Nemačke). Zamolio sam ih za pozajmicu i dobio 200 drahmi.

Vratio sam se sa Rahel u Novi Sad da bismo se oprostili od roditelja i rođaka, spakovali stvari – i 24. decembra 1939. krenuli put Palestine, vozom Orient-ekspres od Beograda do Atine. U Atini sam vratio onih 200 drahmi, što je naišlo na opšte zaprepašćenje – bio sam, izgleda, jedini koji je vratio pozajmicu. Iz Pireja smo putovali brodom, poslednjim linijskim brodom Konstanca – Pirej– Tel Aviv (koji zbog rata nikad više nije isplorio). Put do Palestine trajao je četiri dana.

Rahel se smestila u Petah-Tikvi, gde je učila Žensku poljoprivredni školu, a ja sam odjurio u Jerusalim, na Univerzitet. Bio je već kraj decembra, trebalo je dobijati potpise za prvi semestar – a ja sam tek stigao... Iznajmio sam sobicu na četvrtom spratu u ulici Jafo i tadašnjom devetkom putovao na Har Ha-cofim, na fakultet.

Pre toga, u Beogradu sam dve godine studirao prava. Međutim, na Hebrejskom univerzitetu nije bilo studija prava. Na večernjim kursevima Britiš Kaunsila se doduše izučavalo anglo-saksonsko pravo, ali ono se potpuno razlikovalo od onog što sam učio u Beogradu. Uostalom, judaika (nauka o Jevrejima) i francuska književnost mnogo su me više interesovali.

U Jerusalimu je u to doba boravila Pnina Šenfeld-Jakobi – moja učiteljica hebrejskog iz Novog Sada. Ona je još 1925. ili 1926. otišla u Palestinu, ali smo održavali vezu i veoma mi je pomogla u prvo vreme..

Uz studije, par meseci sam radio u britanskom Crvenom krstu kao daktilograf i prevodilac poruka – koje su se jedino mogle slati preko međunarodnog Crvenog krsta u okupiranu Evropu – na jezicima kojima sam ja vladao. Kada su mladi kralj i izbeglička vlada Kraljevine Jugoslavije u leto 1941. stigli u Jerusalim, emitovali su jedan radio-program na PBC (Palestine Broadcasting Corporation) na kom sam takođe radio neko vreme, dok je vlada bila u Palestini (posle su prešli u London).

Bila je velika nestaćica papira, pa sam od poznanika i u parkovima skupljao novine, peglao ih i prodavao špecerajskim radnjama. Jedan jedini put je moj tata preko poznanika uspeo da mi pošalje 200 funti sterlinga – što je bio veliki novac (moj mesečni budžet je bio svega 5-6 funti).

U tim prvim ratnim mesecima nije se moglo ni slutiti do kakvih će katastrofalnih razmara doći nacistička ideja o „definitivnom rešenju jevrejskog pitanja“. Palestina se nalazila pod britanskim mandatarima koji su vodili proarapsku politiku. Određeni jevrejski krugovi borili su se protiv Britanaca za nezavisnost – a odjednom se ispostavilo da su upravo Britanci saveznici u borbi protiv nacista. Istina, među Jevrejima je postojala i probritanska struja, koja je smatrala da treba stvoriti mogućnost dominiona, da jevrejska zajednica Palestine treba da se uklopi u Britansku zajednicu naroda. Vođe jevrejskog naselja Palestine vodile su političku borbu i u tome imale saveznike u samoj Engleskoj (laburiste), pa su čak i među konzervativcima imali svoje pristaše (npr. Čerčil je bio procionistički naklonjen). Oružanu borbu protiv Engleza propagirali su revisionistički orijentisani jevrejski krugovi i Grupa Štern, ali su oni bili u manjini. No ipak, s obzirom na brutalnost i neosmišljenost britanske politike, imali su dosta odjeka u građanstvu i uspeha u izvođenju napada na britanske vojниke i instalacije.

„Jevrejska agencija,“ (danas bolje poznata kao "Sohnut,") imala je svoju komisiju za spasavanje žrtava nacizma, ali sredstva su bila ograničena, a stvarne mogućnosti efektivne akcije ograničene... I dan-danas traju diskusije da li se i kako moglo možda učiniti bolje...

Postojao je još jedan način putovanja u Palestinu – vozom preko Bugarske, Turske, Sirije i Libana, sve do iza Bejruta, a odatle taksijem do granice. Istina, pod pritiskom Britanije, Turska je pravila velike smetnje i nije izdavala vize čak ni onima koji su imali britanski certifikat. Na taj način 1940. godine stigla je moja svastika Mira, a takođe i prijatelji Vel-tmanovi iz Novog Sada. Oni su mi doneli vest da je moj tata preminuo.

Roditelji su čudom preživeli novosadsku raciju. Zbog finansijskih problema, tata je prodao kuću u Temerinskoj ulici i iznajmio stan u ulici Laze Telečkog, pored Katoličke porte. U toj ulici nije bilo Jevreja i tako su Hortijevi zločinci zaobišli naš stan. Ali mama mi je docnije pričala da je čula pucnjeve i vapaje iz okolnih ulica (Miletićeve, Grčkoškolske i sa Trifkovićevog trga).

Tatina iznenadna prirodna smrt spasla je mamu, koja je prešla kod sestre u Peštu. Uspela je da preživi (preko „grupe Kastner“ i logora Bergen-Belzen) – i posle rata došla kod nas u Izrael. Gotovo cela Rahelina porodica je stradala, verovatno u Jasenovcu.

Godine mojih studija na Har Ha-cofim bile su prve godine ratnih previranja i teške godine za život u jevrejskom naselju Palestine. Pošto je vlast bila u rukama Engleza – trebalo je da dobro naučim engleski, a isto tako i hebrejski, a studirao sam francuski iz ličnog afiniteta.

Većina profesora na Hebrejskom univerzitetu bili su *Jekes* (kako se u Izraelu, podrugljivo, nazivaju Jevreji useljeni iz nemačkog jezičkog područja).

No, profesor francuskog jezika bio je rumunski Jevrejin, dr Avraham Halevi Daf u čijoj klasi sam proveo dve godine studija. Istovremeno, studirao sam jevrejsku istoriju, iz koje sam kasnije magistrirao.

U doba studija, uz koje sam morao i da radim da bih se izdržavao, nisam imao vremena za ozbiljnije naučne tekstove, osim redovnih seminarskih i diplomskih radova.

Na studentski pokret takođe se odražavala politička diferenciranost jevrejske zajednice u Palestini – od krajnje levice do krajnje desnice, a na posebnom mestu bila je grupa ortodoksnih religioznih studenata. Kao kuriozitet navodim i grupu „hebrejskih komunista“ koji su (kao i Ha-šomer ha-cair) prihvatali marksizam, ali su ipak totalnom „internacionalizmu“ prepostavlјali svoje jevrejske korene. Među njima je bio i moj kasniji profesor istorije Šmuel Etinger. Zanimljivo je da je u španski građanski rat otišla i jedna dobrovoljačka grupa, uglavnom komunista, iz Palestine, koju je sačinjavalo 60-tak Jevreja i nekoliko Arapa...

U aprilu 1941. doslo je do napada Nemačke i Sila osovine na Jugoslaviju. Sve te vesti retko su stizale do nas, bile su cenzurisane, ponekad su bile netačne – a uvek su stizale kasno. Sa jedne strane to je bilo i dobro – jer da smo sve znali, naše duševno stanje bilo bi mnogo teže i otežalo bi nam normalno funkcionisanje...

Kralj je sa vladom iz Beograda prvo izbegao u Kairo, a onda su stigli u Jerusalim – kako je već gore navedeno – gde su bili u hotelu King Dejvid, dok ih nisu prenestili u manastir Tanturu. Nas, jugoslovenskih Jevreja, je u to vreme u Palestini bilo veoma malo. Meni lično je to koristilo – jer sam dobio nameštenje radio-reportera.

U Kairu su ostavili vojnu komandu u koju sam se i ja kasnije uključio. Od ostataka Jugoslovenske vojske, vojnika i uglavnog oficira, vojnih ataše koji su bili na položajima u Evropi i na Bliskom istoku, stvorena je u jesen 1941. Jugoslovenska vojska u izbeglištvu.

Rahel i ja smo se venčali u septembru 1941. u Jerusalimu.

Kad je objavljeno je da se stvara ta vojna komanda i ja sam se prijavio. Pored Haife je osnovan logor „Prvog bataljona kraljevske garde“. Tu nas je bilo osmorica rezervnih oficira koji smo već živeli u Palestini. Pridružila nam se jedna grupa iz Egipta (njih 12-tak; sinovi službenika Suezkog kanala, uglavnom Dalmatinci). Komandant je bio Milan Prosen, Slovenac, vojni ataše iz Londona. Svi smo se javili dobrovoljno, da učestvujemo u opštoj borbi protiv Hitlera i Musolinija. Vojsku su sačinjavali uglavnom tršćanski i istarski Slovenci (dakle pripadnici Italijanske vojske) koje su Englezi oslobođili iz zarobljeništva i uputili u naš bataljon, u okviru borbe za prevlast na Bliskom istoku.

Iz okoline Haife prebacili su nas u logor Agamii kraj Aleksandrije, a onda smo napredovali sa Britanskom VIII armijom kroz Zapadnu pustiju. Naša jedinica je bila pomoćna intendantska služba, koja je prenosila municiju i sav ostali materijal iz Aleksandrije prema frontu. To je bilo doista komplikovano. Prvo smo materijal prebacivali vozom, a potom pretovarivali u kamione. Jednom sam prilikom tog prebacivanja prvi put doživeo bombardovanje nemačkih „meseršmitima“ (poginula su dva Engleza). Naučili smo da po zvuku razlikujemo nemačke avione („meseršmiteme“ i „štuke“), a od talijanskih „savoja“ se uopšte nismo sklanjali. Oni su svoje bombe izručivali u more i time „svršili posao“ (tako se bar pričalo).

U to prvo vreme u Kairu se okupila saveznička centrala u kojoj je osim Britanaca i Južnoafrikanaca bilo i Poljaka, Čeha, Grka. Pešadiju smo predstavljali mi iz Jugoslavije, a postojale su i manje jedinice mornarice i vazduhoplovstva.

Englezima je bilo potrebno dve-tri godine da shvate pravu situaciju u pogledu dešavanja na teritoriji Jugoslavije i da preduzmu prave poteze. Shvatili su da kraljevska vlada praktično nema uticaja na terenu. Krajem 1942. ili početkom 1943. stigla je u Kairo delegacija Titovih partizana, na

čelu sa kapetanom Matom Jakšićem. On je bio u partizanskoj uniformi, a uz njega je bio jedan koji nije bio u uniformi – to je bio predstavnik „Proleterskih brigada“. I bila je jedna sekretarica, slučajno Jevrejka iz Sarajeva, koja se kasnije udala za Jakšića koji je postao jugoslovenski diplomat. Ta delegacija *Titove vojske* tražila je od Engleza da dobiju pomoć ili bar deo *Jugoslovenske vojske u izbeglištvu*. I dobili su! Ja sam se u to vreme već nalazio u bazi El Aris, na Sinaju.

Bilo je glasanje. Stigla je naredba: ko hoće – neka glasa za Dražu Mihajlovića, a ko hoće – neka glasa za Tita. Naši „fantje“, slovenački vojnici, želeći da se što pre vrate kući, glasali su za Tita. Docnije sam saznao da su oni zaista ubačeni u borbe oko Trsta (njih nekoliko stotina) i da su mnogi poginuli. Svaka od jedinica poput naše imala je svog engleskog oficira za vezu. Ja sam, kao najbolji znalač engleskog među nama, otišao kod našeg kapetana Greja i rekao mu, u ime nas *Palestinaca i Egipćana* – da bismo mi, koji smo hteli da učestvujemo u toj borbi na savezničkoj strani, ipak radije da ostanemo u svojim kućama, tj. u Palestini i Egiptu. Plebiscit je tako organizovan da smo mi u stvari „sedeli u loži“ gledajući kako se odivijalo glasanje. Među oficirima bila je i nekolicina četnika, ranjenika koji su evakuisani preko Italije – njih su poslali, koliko pamtim, u Južnu Afriku. Nas su raspodelili po raznim jedinicama, a one koji su glasali za Tita hitno su, preko Barija i Visa, poslali na jugoslovenski front.

Rahel je za to vreme bila kod dobrih prijatelja u Palestini. U letu 1944. ja sam demobilisan. Tražio sam zaposlenje – i tako smo Rahel i ja proveli tri godine u Kairu, u britanskom Ministarstvu za informacije, odeljenje za Srednji istok. Tu smo pisali i uređivali jedan ilustrovani časopis na srpskom ili hrvatskom jeziku (*Svet cirilicom ili Svijet latinicom* – s druge strane „srpski ili hrvatski“). Mi smo to i pisali, daktilografisali, sproveli kroz štampariju – dakle obavljali kompletan posao. Izdavan je povremeno, na 24-32 strane. Sadržaj je bio o ratnim novostima, a preko Italije se to legalno ili ilegalno ubacivalo u Jugoslaviju. Bilo je namenjeno jugoslovenskom narodu.

Tokom te dve-tri godine svakog godišnjeg odmora kao pravi patrioti putovali smo kući, u Palestinu – tako da nismo uspeli da vidimo ni najvažnije egipatske antičke spomenike...

Bio je to jedan neobično interesantan boravak, susret s egipatskim Arapima, sa jednom drugom kulturom... U centru Kaira stacionirana je međunarodna zajednica sastavljena od Engleza, Francuza, Čeha, Poljaka (njihova vojska je bila relativno najveća od tih emigrantskih jedinica). Po-

sle rata došlo je do buđenja egipatskog nacionalnog pokreta – i stranci su ili otišli, ili su bili izbačeni.

Mało smo naučili i arapski jezik – a i to je donekle bilo povezano sa Jugoslavijom. Naime, tamo se nalazila jedna grupa Bosanaca, koji su poslati na kairski religiozni univerzitet Al Azhar u nameri da se vrate u Jugoslaviju kao nastavnici šerijatskih škola. Ti mladići su nam bili učitelji arapskog. Oni su tokom studija postali arapski nacionalisti i nisu se vratili u Jugoslaviju. Jedan naivčina se vratio u Sarajevo – i uskoro je stigao u Zenicu, u zatvor kao „mladi musliman“. Kasnije se rehabilitovao, pa sam ga čak i viđao u trgovačkim krugovima. Interesantno je da je jedan od tih mladića, Avdić, postao imam u Carigradu. Nisu hteli da se vrate u *Titov komunizam*.

15. V 1947. Rahel i ja vratili smo se u Palestinu.

Godinu dana nakon toga osnovana je država Izrael.

Početak Drugog svetskog rata zatekao je Cvi Lokera i njegovu suprugu Rahel u Palestini, i to je uticalo na njihovu sudbinu. Nakon službe u radio-emisijama kraljevske vlade u izbeglištvu i učestvovanja u intendantskoj službi na afričkom frontu, Loker je posle rata boravio u Kairu gde je sa suprugom uređivao časopis "Svet", na srpskom i hrvatskom jeziku. Vratil su se u Palestinu maja 1947. godine, odnosno godinu dana pre osnivanja države Izrael.

Sećanja Cvi Loker na te uzbudljive dane, zabeležili smo u sledećem takstu.

Povratak u Jerusalim omogućio mi je da nastavim studije na Hebrejskom univerzitetu. Istovremeno, radio sam i u Političkom odeljenju Jevrejske agencije (Sohnuta). Pomogao mi je jedan daljnji rođak iz Milana, koji mi je poklonio „lambretu“, zahvaljujući kojoj sam uspevao da prisustvujem predavanjima i da stignem na posao. Arapski terorizam ni u to doba nije mirovao. Pokušali su da dignu u vazduh ceo Sohnut i u tome delimično uspeli. Ja sam tom prilikom bio ranjen. Šofer Američke ambasade u Jerusalimu, Arapin, dolazio je kolima svakodnevno u Sohnut, donosio poštu i poruke. Jednog dana, ne sećam se tačnog datuma, na jesen 1947. ili u proleće 1948., ostavio je auto napunjen eksplozivom. Srećom po mene, nije mogao da se parkira pred glavnim ulazom, nego malo dalje, kraj ureda *Keren ha-yesod*, i tu je najviše ljudi stradalo. Ja sam lakše ranjen samo od prozorskog stakla, popucalog na prvom spratu. Civilna policija

me je odmah odnela u bolnicu "Bikur holim,,. Rahel je videla dim i pometnu, tražila me, ali mobilnog telefona još nije bilo...

Istorijsko glasanje u Ujedinjenim nacijama 29. novembra 1947. napregnuto smo slušali u Sohnutu. Budućnost Izraela visila je o koncu – i nakon glasanja svi smo izašli na ulice i od radosti igrali horu. To je bio naj-dramatičniji momenat – možda dramatičniji od proglašenja države. Pre proglašenja postojao je već plan podele. Većina mojih prijatelja iz pokreta Ha-šomer ha-cair bili su levičari, članovi krajnje levo orijentisane stranke Mapam, koja se zalagala za binacionalnu državu. Ja sam dobio zadatak od odeljenja Sohnuta da na zasedanju „Komisije Anskop“ (United Nations Special Commision for Palestine) u avgustu-septembru 1947. lobiram unutar čehoslovačke i jugoslovenske delegacije. Jugoslovensku delegaciju predvodili su Vladimir Simić iz Beograda i dr Jože Brilej iz Ljubljane. Pronašao sam jedinog pravog Slovenca u Palestini koji je oženio Jevrejku i živeo u Kfar-Šemarjahuu i doveo ga u Jerusalim da Brileju na njegovom maternjem jeziku razjasni izraelsku poziciju...Većina, 11 članova komisije, na čelu sa Švedaninom, sudjom Sangstremom, bila je za podelu teritorije na jevrejsku i arapsku državu, a Indija, Čehoslovačka i Jugoslavija glasale su za drugo rešenje.

U toku studija na Hebrejskom univerzitetu napisao sam (kod profesora Bajnarta) seminarski rad o dolasku Jevreja na Balkan, koji je nekoliko godina kasnije objavljen na engleskom jeziku u zborniku *The Western Sephardim*. To je bilo uglavnom na osnovu srpsko-hrvatskih izvora. Hebrejski jezik učio sam još u Novom Sadu i Zagrebu, već tamo sam čitao novine na hebrejskom. Međutim, moj prvi rad – o delatnosti Mozes-Moše Hesa – napisao sam na „mom“ hebrejskom, koji nije odgovarao standardima savremenog hebrejskog jezika u Izraelu. Prijatelji su mi pomogli da korigujem tekst sa kolokvijalnog na književni, a posle mi je u učenju jezika mnogo pomogao Sindikat. Bio je jedan večernji kurs Sindikata privatnih nameštениka, tri puta nedeljno po dva sata uveče – i tamo sam naučio kako se pravilno piše.

Kod profesora Dinura pisao sam takođe seminarski rad o trgovini, tekstilu i bankarstvu u srednjem veku.

Diplomirao sam prvo francuski jezik i književnost, ali je za mene na prvom mestu bila jevrejska istorija. Nažalost, naučnim radom sam mogao da se bavim samo u slobodnom vremenu – a njega gotovo da nije bilo. Plata je bila mala, živeli smo veoma skromno, nekoliko godina uopšte ni-

smo imali mogućnosti da uzmemo odsustvo... Bila je borba za život – ali je bilo lepo i interesantno!

Čim je proglašena država Izrael, izbio je rat s okolnim arapskim zemljama. Ja sam noću išao na stražu, na položaje nedaleko od stacionirane iračke armije. Zasipala nas je i artiljerija Arapske legije pod komandom engleskog generala Glaba (zvali su ga Glab-paša), dok smo mi u opsednutom Jerusalimu imali samo minobacače...

Rahel je takođe imala ulogu da u jednom sektoru kvarta Rehavija nadzire podelu vode i hrane, koji su nedostajali. Mnogo sam omršavio u tom periodu. Od hrane je bilo samo ribe – a ja ribu ne mogu da jedem...

U maju 1948, tokom tzv. drugog prekida vatre, ured se preselio u Tel-Aviv. Kada je proglašena država Izrael, odeljenje je preraslo u ministarstvo za inostrane poslove i nalazilo se u kvartu Kirija (bivše naselje templara), ulica Gimel 17. Moše Šaret, prvi ministar inostranih poslova, dočekivao ih je u gotovo praznom Ministarstvu. Mada je za vreme britanskog mandata to bila „paralelna vlada“, prerastanje komisija Sohnuta u vladu nove države Izrael bilo je pionirski korak – i Cvi Loker je bio jedan od tih pionira (danas, nažalost, jedan od retkih preživelih).

Stan u Tel-Avivu nismo mogli da nađemo, pa sam na posao svakodnevno putovao iz Holona. U Holonu je rođen i naš sin Elad. Kćerka Tamar rođena je još pre našeg odlaska za Kairo.

U početku sam radio u Odeljenju za međunarodne organizacije, koje je kasnije preimenovano u Odeljenje za Ujedinjene nacije. Uspostavljaо sam veze sa svim međunarodnim organizacijama (*Poštanska unija, Unija za komunikacije itd.*) To su bile čitave procedure. Trebalo je dostaviti razne podatke, preuzeti obaveze, platiti članarine itd.

Tih prvih godina, Izrael je, kao mlada država Jevreja, naročito posle Holokausta, bio lepo primljen u tim međunarodnim krugovima. Arapski uticaj tada nije bio toliko jak. Problemi su nastali kasnije, u Ujedinjenim nacijama, gde su naši godinama loše prolazili.

Jedan od prvih zadataka proistekao je iz ratnog stanja – uspostavljanje veza s Crvenim krstom. Predstavnici međunarodnog Crvenog krsta delovali su u to vreme na oslobođanju i razmeni ratnih zarobljenika. Na primer, učestvovao sam u Roš Pini u razmeni trojice Izraelaca za oko 200 libanskih ratnih zarobljenika – pregovarao sam s predstvincima Crvenog krsta, kao i u razmeni veće grupe iz Jordana.

Verovatno zbog tih veza s Crvenim krstom, u Ženevi sam 1949. godine predvodio, *de facto*, delegaciju Izraela na Internacionalnoj konferen-

ciji Crvenog krsta. Šef delegacije je bio g. Moric Fišer, ambasador Izraela u Parizu, a ja sam četiri meseca sedeо u Ženevi na toj konferenciji (od aprila do avgusta). Radio sam vrlo intenzivno, takoreći bez bilo čije pomoći. Noću sam u hotelu čitao dokumente i izveštaje, danju sedeо na zasedanjima komisije, išao na ručkove i večere s delegatima koje sam pokušavao pridobiti za našu stvar... Predstavnici međunarodnog Crvenog krsta na čelu s predsednikom dr Polom Rigerom, po verskoj liniji, podstaknuti Vatikanom i Irskom, intenzivno su uticali da katoličke zemlje ne priznaju naš Magen David Adom (izraelski pandan Crvenom krstu, Crvena Davidova zvezda). Interesantno je – i za našu današnju situaciju uopšte – da smo bezmalo postigli priznanje. U ranijoj konvenciji iz 1929. godine priznata su su samo dva izuzetka: za arapske zemlje Crveni polumesec, a za Persiju Crveni lav. Međunarodna organizacija nije dopuštala dalje izuzetke – pa ni za naš Magen David Adom. Bio je to preterani formalizam – iskjlučivo zbog tog zaštitnog znaka – i administracija Crvenog krsta se ogorčeno borila protiv nas. Na glasanju smo izgubili zbog samo jednog glasa (21 glas protiv nas i 20 za nas; 9 delegacija iz raznih razloga nije glasalo) – i nikad više se neće pružiti takva prilika. Magen David Adom ni danas nije redovni član te međunarodne organizacije.

Tada je donesena četvrta Konvencija za zaštitu civilnog stanovništva. Mi smo je prihvatili sa rezervom. Jedan od razloga je upravo to što nismo dobili pomenuto priznanje, za ambulanse itd.

Kada sam se vratio, napisao sam jedan novinarski prikaz koji je objavljen u listu *Davar*. Zbog toga sam dobio neku vrstu usmenog ukora – jer kao službenik Ministarstva ne bih smeо da pišem. I šta sam onda radio? – Pisao sam članke i političke komentare pod pseudonimom...

Radio sam u konzularnom odeljenju, pa u odeljenju za Istočnu Afriku. Međutim, plata je bila mala. Od novinarskog posla nisam ništa zarađivao – bilo je malo para, a objavljivao sam tekstove besplatno. Da bih kako-tako popravio ekonomsku situaciju, učestvovao sam na mnogim predavanjima u okolini Tel-Aviva kao politički komentator.

Od decembra 1948. godine i zatim, u nekoliko grupa, tokom 1949. uselio se u Izrael veliki broj Jevreja iz Jugoslavije (preko 7 hiljada). Na tom polju saradivao sam vrlo aktivno. Predsednik Udruženja Jevreja useljenika iz Jugoslavije (koje je postojalo još od 1935) bio je Cvi Rotem, dugogodišnji dopisnik beogradske Politike iz Izraela. Ja sam bio njegov tajnik. U ulici Lilienblum u Tel-Avivu imali smo malu kancelariju odakle smo pomagali novim useljenicima, uz pomoć Sohnuta i Sindikata. Nekoliko puta

sam lično na ledima, iz magacina u ulici Ha-alija, vukao madrace za nove doseljenike. Prevodili smo im i pomagali na svaki način da se snađu u prvim danima u Izraelu. Srećom, tadašnja jugoslovenska vlada dozvolila je iseljenicima da ponesu kakvu-takvu imovinu, tako da su u Izrael dolazili sa tzv. liftovima (kontejnerima), s nameštajem, čak i klavirima, za razliku od, recimo, rumunskih Jevreja koji su smeli da ponesu prtljag težak samo 40 kilograma.

Moja mama je došla još 1945. godine, dok smo mi bili u Kairu. Iz Bergen-Belzena su ih prebacili na oporavak u Švajcarsku, a odatle je došla u Palestinu. Kad smo se vratili iz Kaira, živila je sa nama.

Početak diplomatske karijere

Prvo diplomatsko nameštenje dobio sam 1951. godine u izraelskom poslanstvu u Bukureštu. Glavni zadatak je bio organizovati iseljenje rumunskih Jevreja u Izrael – pregovarati i napraviti sporazume s rumunskom vladom. Predstavnici rumunskih cionističkih organizacija pomagali su nam u brdima papira-dokumenata za rumunsku i našu birokratiju. Imali smo i dva lekara.

Za taj kratak period boravka u Bukureštu karakteristično je da sam bio jedan od retkih i poslednjih diplomata koji su imali prilike da se upoznaju s Anom Pauker, pre nego što je ona bila odstranjena iz rumunske politike. Izvrsno je znala francuski, bila je oštromerna i inteligentna žena, zapravo, drugi čovek rumunske vrhuške, posle Georgiju Deža.

Za mene je službovanje u Rumuniji bilo korisno i interesantno iskustvo, jer sam upoznao režim jedne zemlje koja je bila pod sovjetskom dominacijom. Jedno je čitati knjige, a drugo sticati neposredno iskustvo, kao što je npr. kad ujutro dođeš u kancelariju i saznaš da ti je službenik preko noći uhapšen (to se desilo nekoliko puta).

U aprilu 1952. premešten sam u Beograd, gde sam ostao do 1957. godine.

Bio sam prvi sekretar Poslanstva Izraela u Beogradu, u Zmaj Jovinoj 34 (gde je danas Soroševa organizacija). Ta zgrada je u vlasništvu Jevrejske opštine. Dobili smo stan – ni manje ni više – u kući generala Dušana Simovića (vođe puča 27. III 1941)! Njegov sin Bora je radio u jugoslovenskoj diplomatskoj službi i on nam je izdao taj stan. Simovićevi su imali manji stan, u istoj kući.

Iz Beograda (gde je pre rata studirao pravo) Cvi Loker je otišao 1939. Promene su posle Drugog svetskog rata bile ogromne. Narod, jezik i običaji ostali su isti. Međutim, 1939. Beograd je bio prestonica Kraljevine Jugoslavije, a sada je vladao Titov režim. Neposredno posle rata kompletan jugoslovenska privreda okrenula se Sovjetskom Savezu. Međutim, nakon konflikta Tito-Staljin 1948, te veze su raskinute i Jugoslavija se našla u nezgodnom položaju.

Pošto sam došao iz Rumunije, bolje sam mogao da razumem Titovu politiku. On je spasao Jugoslaviju od sovjetskog najrigoroznijeg komunizma. Nije čudo što je bio popularan.

U neku ruku mi je bilo teško. Očekivalo se od mene više nego što sam mogao da dam. Kolege iz drugih zemalja molile su me da im objasnim ponešto – jer znam jezik te zemlje. Međutim, u politici ima uvek nekih potajnih, podzemnih struha – i mnoge stvari nisam ni sam razumeo.

U obnovi zemlje mnogo su pomogli Amerikanci i UNRA. Po jevrejskoj liniji pomagao je JOINT. Ekonomска situacija bila je vidljivo bolja nego u Rumuniji. U Rumuniji *apsolutno ničega nije bilo* – a u Jugoslaviji je *mnogo toga falilo*. Mi diplomate putovali smo povremeno u Trst ili u Beč da se snabdemo namirnicama koje se nisu mogle dobiti na lokalnom tržištu. Narod je, ipak, živeo bolje nego za vreme nemačke okupacije, a bilo je i dosta strane pomoći. Kraj ambasada SAD, Engleske, Kanade, postojale su specijalne misije za razne projekte – nije Jugoslavija samo sama sebe podigla! Još jedna razlika je bila u odnosu na sovjetski režim: ljudi koji su žeeli, mogli su da izadu iz zemlje – i izlazili su, u Francusku i druge zemlje, što je iz Bukureštu bilo nezamislivo.

Izraelsko poslanstvo prihvaćeno je u Beogradu veoma dobro – sve do 1967. godine. Kada sam 1960. nekoliko meseci bio otpravnik poslova Ambasade u Beogradu (prilikom smene dva ambasadora) dogodila se jedna od mnogih Naserovih poseta Beogradu. Šef protokola me je nazvao i rekao: „Vi ste, naravno, pozvani na prijem, ali Vi verovatno nećete doći“... Naravno da nisam otišao!

Nekoliko puta sam sa izraelskim delegacijama bio priman kod Tita. Obično sam prevodio..

Sećam se prve velike afere – afere Đilas. Radio-stanice su prvi put prenosile sednicu Centralnog komiteta komunističke partije. Sećam se da su Aleš Bebler i Moša Pijade napadali Milovana Đilasa – a niko ga nije branio.

Bio je tamo tada još jedan odvažan čovek, Mihajlov, koji je čak uspeo i da publikuje neke tekstove protiv ondašnje politike. To je fantastično da je nešto takvo uopšte bilo moguće i da je taj čovek ostao živ...

Poslanici Izraela su bili prvo sudija dr Ezra Joram, a kasnije Arije Levavi. Arije Levavi je jednom putovao na Bled, tokom leta, kada je Tito s vladom boravio na Brdu kraj Kranja. Levavi je od Ben-Guriona dobio zadatku da ide u misiju kod maršala Tita da bi mu predložio intervenciju kod Nasera. Međutim, kao što znamo, Tito to nije prihvatio. Nije odmah odbio, ali do tog posredovanja nije došlo.

U vreme mog prvog boravka u izraelskom poslanstvu dogodio se i Sinajski rat 1956. Jugoslavija je tom prilikom bila uzdržana, uz jednu nijansu proarapske politike. Jugoslavija je poslala svoj vojni kontingent u okviru međunarodnih snaga na Sinaju, ali u to doba nije bilo nekih teškoća ili razmimoilaženja u politici s Izraelom. Uostalom, takav je bio i stav velesila: istovremeno su održavali veze i s Arapima i s Izraelom.

Izraelsko poslanstvo je napravilo trgovinski ugovor, zatim, bilo je naših umetnika koji su gostovali u Jugoslaviji (pijanisti Pnina Zalcman i Frank Peleg). Glavni izvoz Jugoslavije u Izrael bilo je drvo za pravljenje gajbica za pomorandže, a glavni uvoz iz Izraela su bile pomorandže, banane i hemijski proizvodi.

Putovao sam i u Novi Sad, na groblje, gde su sahranjeni moj otac i rano preminula sestra, i da posetim prijatelje. Nažalost, skoro svi moji prijatelji-Jevreji izginuli su tokom rata. Službeno sam prisustvovao osvećivanju spomeniku koji je podignut na Jevrejskom groblju. Sličnim ceremonijama prisustvovao sam i u drugim gradovima (Sarajevo, Zagreb).

U Beogradu sam se družio s mojim gimnazijskim drugom Stanišlavom Stankom Bajićem, koji je postao profesor istorije pozorišta na fakultetu u Beogradu, kao i sa Brankom Bekićem iz Zemuna. Saradivao sam intenzivno i sa Savezom jevrejskih opština, naročito sa predsednicima Albijem Vajsom i Lavoslavom Lacijem Kadelburgom.

Kada je osnovan Jevrejski muzej u Beogradu, ja sam postao veliki pobornik njegovog rada. Prvo ga je vodila dr Nada Nedomački koja je postavila temelje (posle je prešla u Pariz), a od tada ga do dan-danas veoma uspešno vodi Milica Mihailović. Među inicijatorima za otvaranje muzeja je bio i moj dobar drug, profesor Zdenko Levental, koji je bio predsednik Kulturne komisije u Savezu jevrejskih opština Jugoslavije. To je bila odlična ustanova s kojom i danas održavam veze.

Pošto smo se Rahel i ja veoma interesovali za slikarstvo, skloplili smo blisko prijateljstvo sa slikarom Markom Čelebonovićem (imam i jednu njegovu sliku ovde u Jerusalimu) i s drugim slikarima. Sretali smo se sa Markom Ristićem, Gustavom Vlahovom. Imali smo i bogat kulturni život. Išli smo u pozorište, operu. Uživali smo u interpretacijama basa Miroslava Čangalovića, dirigenta Oskara Danona i dobrih glumaca u Narodnom i Jugoslovenskom dramskom pozorištu (a prilikom kasnijeg boravka i u Ateljeu 212).

Ovim završavamo ciklus tekstova-uspomena povodom 90. rođenданa Cvi Loker. Odlazio sam u njegov dom u Jerusalimu tokom dva prolećna meseca ove godine, snimao njegova sećanja, zatim to "skidao," s trake, prerađivao, pa s Lokerom dopunjavao i ispravljao... Imao sam veliko zadovoljstvo da se bliže upoznam s interesantnim intelektualcem, brilljantnim istoričarem, predanim diplomatom i pre svega prijatnjim čovekom kroz čiji se život prelomila čitava istorija jugoslovenskog Jevrejstva XX veka. U ovom završnom nastavku Loker se priseća svojih diplomatskih službovanja i naučno-istoričarske delatnosti.

Moj odlazak na diplomatsku službu u Rumuniju i Jugoslaviju dogodio se neposredno nakon dolaska velikog talasa novih useljenika – Jevreja s područja Jugoslavije koji su došli da žive u Izraelu. Tada sam im pomagao u prvim koracima u "Obećanoj zemlji... Vrativši se 1957. u Izrael, zatekao sam ih kao već situirane građane. Stvorili su kooperative, zaposlili se... Neki su morali da promene profesiju, advokati i sudije su morali da nanovo uče pravo – ovoga puta anglosaksono... Naravno, u svakoj emigraciji i promeni sredine ima i poteškoća, ali se za ovu grupu od preko sedam hiljada Jevreja iz Jugoslavije može reći da je bila uspešna. Rad Udruženja Jevreja iz bivše Jugoslavije (u daljem tekstu: Udruženje) odvijao se poput sličnih organizacija. Uglavnom su se novi doseljenici delili na one koji smatraju da identifikacija može biti samo jedna, tj. da treba izgraditi svoj izraelski identitet odbacivši sve iz prošlosti – i na one koji smatraju da treba ostvariti sintezu prošlog i novog života. Ja sam pristalica ovog drugog mišljenja. Ti si državljanin ovde, ali zavičajni kraj, baštinu i jezik koje si doneo sa sobom – ne treba izgubiti. U Americi npr. (to nije nikakav zakon, ali znam iz svedočenja mnogih poznanika) imigracija znači odgurnuti i baciti u zaborav sve što je ranije bilo. Ovde se, hvala Bogu, to uopšte ne radi, niti je to potrebno. Ali je činjenica da se mnogi ljudi nisu uključili u rad Udruženja, brišući svoje jugoslovenske korene i baveći se svojim poslovima. Ipak, Udruženje je

uspelo da se održi najviše zahvaljući grupi od deset-dvadeset ljudi koji su sve ovo vreme bili angažovani na tome radu.

U to vreme ja sam još istraživao i skupljaо istorijski materijal saradjuјući s Jakom Eventovom (čije ime danas nosi naš Arhiv). On je na hebrejskom objavio Istoriju jugoslovenskih Jevreja do kraja XIX stoljeća. Ja sam već za tu knjigu pisao prilog o Jevrejima u Vojvodini i kasnije sam bio urednik drugog toma, gde se govorilo o Hrvatskoj i o Bosni i Hercegovini u XX veku. Uradio sam još dve brošure: "Vojvodinu," (sa saradnicima) i drugu o omladinskim jevrejskim pokretima u Kraljevini Jugoslaviji.

Eventov je osnovao Istorijsko-muzealni pododbor Udruženja, a njegov stan je malo-pomalo postao pravi arhiv dokumenata o jugoslovenskom Jevrejstvu. Izučavao sam i prošlost Jevreja u Španiji i Portugaliji, na Iberijskom poluostrvu – pa se tako i moja diplomatska služba završila na Haitima, gde sam temeljno proučavao istoriju Jevreja Karipskog ostrvila. Istraživši kasnije i arhive u Amsterdamu i Londonu, objavio sam 1987. knjigu dokumenata o naseljavanju Jevreja na Karibe.

U međuvremenu sam se opet vratio jugoslovenskoj temi, jer su me iz Udruženja uputili u "Jad vašem," (Memorijalni kompleks i muzej holokausta u Jerusalimu) da sarađujem na pisanju "Pinkas ha-kehilot," (Zbornik o jevrejskim zajednicama). Tamo sam tokom šest godina, uz pomoć 18 saradnika, uredio i izdao 1988. "Pinkas kehilot Jugoslavija," koji je zaista jedan pravi leksikon jugoslovenskog Jevrejstva, u kom je predstavljeno kakav je bio život jugoslovenskih Jevreja do rata, do istrebljenja, do katastrofe. To je preveo moj stari, sada pokojni, drug, istaknuti književnik, prevodilac i judaista Eugen Moše Verber. Možda će jednog dana neko doći do pameti – a što je još važnije do para, pa da tamo objavi taj prevod, da bi to bilo dostupno i na srpskohrvats-kom jeziku.

Učestvovao sam i u radu niza naučnih simpozijuma – u Jerusalimu, u Solunu na Univerzitetu Aristo, u Engleskoj (London i Kew), u Dubrovniku, u Beogradu pre dve godine na komemoraciji Tragedije Kladovo-Šabac. Na svim tim skupovima imao sam kraće ili duže referate koji su većinom i objavljeni.

Po povratku iz Beograda 1957. i zatim iz Rima gde sam službovao 1958, bio sam zaposlen u Ministarstvu inostranih poslova gde sam obavljao razne (ne baš naročito interesantne) dužnosti. Jedno vreme sam bio u konzularnom odeljenju i radio na problemima Istočne Afrike (Kenija, Uganda, Tanzanija, Rodezija), tako da sam se specijalizovao u tzv. Afričkoj sekciji. Usput sam mojim motociklom odlazio na seminare i završavao

studije. Kao što sam već napomenuo, 1960. sam takođe proveo nekoliko meseci u beogradskoj ambasadi, kao otpovjednik poslova.

Nakon završetka studija 1962. postavljen sam za savetnika i generalnog konzula izraelske ambasade u Parizu, gde smo proveli pet veoma intenzivnih i interesantnih godina tokom kojih sam dobro upoznao francusko Jevrejstvo. Ja sam od detinjstva znao francuski jezik, i to mi se "osvetilo", jer su me uglavnom slali na službu u frankofonske zemlje (mada vladam podjednako i drugim jezicima).

Francuzi su tradicionalno imali svoju proarapsku politiku i odnosi sa Izraelom su bili specifični, ali je doba kad sam ja bio u Parizu bilo dobra relativno dobrih odnosa. Ja sam se malo bavio politikom. Moj zadatak bio je regulisanje pravnog pitanja nasledstva nekih jevrejskih donacija, koje su francuski Jevreji zaveštali Izraelu, i oko toga je bilo dosta posla sa javnim beležnicima i advokatima. Osim toga, moja glavna funkcija bila je veza s jevrejskim organizacijama. Jevreji se i inače mnogo organizuju i taj broj njihovih organizacija bio je velik, tako da sam bio veoma zauzet. Skoro svako veće prisustvovali smo raznim priredbama i prijemima. Konzulat u Marseju pokrivaо je južnu Francusku, a u moј domen je spadala čitava centralna i severna Francuska uključujući Alzas i Lotaringiju, tako da sam putovao i u Strazbur, Mec, i Nansi konzularnim poslovima i obilazeći jevrejske organizacije. Jedna moja lepa i prijatna dužnost bila je da primim i pratim Šmuела Josefa (Šaja) Agnona, koji je nakon uručenja Nobelove nagrade za književnost iz Stokholma doputovao u Francusku. Prvo je imao prijem u jevrejskoj zajednici Strazbura, a docnije na Sorboni u Parizu.

Francuski Jevreji su silno stradali za vreme rata – uništeno ih je oko 60 posto. Nakon osnivanja države Izrael veliki broj francuskih Jevreja je došao u svoju "Obećanu zemlju". No, mora se priznati da Izrael nije mogao da konkuriše Francuskoj u prihvatanju Jevreja iz bivših francuskih kolonija – Alžira, Tunisa i Maroka. U visoko razvijenoj Francuskoj oni su dobili dobro zaposlenje, zajmove, raznu pomoć i veoma lepo su primljeni, tako da se tek deo opredelio za iseljenje u Izrael.

U to doba počeo je jedan vrlo interesantan proces u francuskom Jevrejstvu koje su – sa malim izuzetkom sefardskih Jevreja iz Bordoa, sa jugozapada Francuske – uglavnom vodili Jevreji iz Alzasa i lotarinškog porekla. Međutim, taj val Jevreja koji su dolazili iz severne Afrike postepeno je preuzimao primat u mnogim opština, a oni preovlađuju i u Savezu jevrejskih opština. Oni su konzervativniji, tradicionalniji, religiozniji, lju-

bomornije čuvaju svoje Jevrejstvo nego drugi koji su skloni asimilaciji. Taj val afričkih Jevreja, koji je počeo u vreme mog službovanja, postao je vrlo važan činilac francuskog društva.

Moj magistarski rad obrađivao je temu Jevreja Iberijskog poluostrva. U Francuskoj sam imao priliku da radim u izvrsnom arhivu *Alliance israélite universelle* – jedne od prvih svetskih jevrejskih organizacija koja je osnovana 1860. u Parizu. Njihova biblioteka i arhiva su zbilja fantastične, sa starim rukopisima. Tamo sam odlazio kad god sam imao vremena (a nije ga puno bilo!). Tamo sam dosta naučio i o istoriji francuskog Jevrejstva, koja je važan činilac evropske i svetske istorije Jevreja. Imao sam čast da se upoznam sa Rene Kasenom, predsednikom *Alliance israélite universelle* koja je imala svoju mrežu vaspitnih pedagoških ustanova u Severnoj Africi i na Balkanu (u Jugoslaviji su delovali samo u Bitolju, pre rata). Rene Kasen je dobio Nobelovu nagradu za mir kao pravnik, kao jedan od tvoraca Deklaracije o pravima čoveka.

Sin Elad nije došao s nama u Francusku (on je morao da odsluži vojsku u Izraelu), a kćerka Tamar je učila i diplomirala na Sorboni francuski jezik i književnost.

Nekoliko puta sam bio na prijemima kod generala De Gola. Službene susrete imao sam sa šefom konzularne službe De Šambrunom, koji je bio iz francuske plemićke porodice i vanredan poznavalac francuske književnosti i umetnosti.

Pariz je, naravno, umetnička prestonica sveta, naročito u ono vreme, tako da smo uživali u velikim izložbama Pikasa i drugih slikara, pozorištima i muzejima – mada je za to ostalo premalo vremena. Beogradski slikar jevrejskog porekla Marko Čelebonović je imao svoj atelje u Parizu, bili smo tamo i postali lični prijatelji. On je stalno putovao između Pariza (gde je bio i savetnik u jugoslovenskoj ambasadi) i Beograda (gde je bio predsednik Udruženja likovnih umetnika). Zavoleli smo i njegovog brata Aleksu koji je bio umetnički kritičar i koji bi isto bio odličan slikar da se tome posvetio (umro je mlad). Rahel i ja smo posećivali francuske jevrejske umetnike. Bili smo i kod Šagala, upoznali se s vajarima Josipom Zadkinom i Hanom Orlov...

Kasnije sam se povezao i s Pjerom Mendes-Fransom, bivšim premijerom Francuske. On je poreklom iz Bordoa, iz jugozapadne Francuske, gde je postojala drevna sefardska jevrejska kolonija, iz koje su pojedinci otišli u San-Domenik (danас Haiti). Među njima su bili i neki njegovi pre-

ci, pa sam s njim tim povodom godinama vodio prepisku. (koju sam ovih dana ustupio Centralnom Arhivu za istoriju jevrejskog naroda).

Neposredno posle povratka iz Francuske, u novembru 1967. predao sam akreditive predsedniku Malgaške Republike u prestonici Tananarivi, na Madagaskaru. Tamo smo proveli tri godine, a ujedno sam bio i predstavnik Izraela na Mauricijusu, koji je tek 1968. godine dobio nezavisnost. Mauricijus je izuzetno lepa zemlja – ostrvo sa lepim obalama i plažama, a osim toga je i pošumljeno. Osim šećerne trske imaju i pravih tropskih šuma. Tamo je 1300 Jevreja iz Haife proterala Engleska mandatna uprava i dan-danas postoji jevrejsko groblje sa oko 120 grobova na kome smo nekoliko puta držali komemoracije.

Ni na Madagaskaru, a ni na Mauricijusu uopšte nije bilo Jevreja, ali je na Mauricijusu delovala jedna vrlo aktivna grupa prijatelja Izraela (uglavnom bivši radnici i studenti koji su u Izraelu radili u okviru tehničke pomoći).

Šestodnevni rat doživeli smo uz masovno oduševljenje u Parizu, a sa Madagaskara smo intenzivno pratili euforiju i ostale posledice preko radija i novina. Siranan, predsednik Madagaskara je dolazio u posete Izraelu i odnosi su bili veoma dobri. Posle Šestodnevnog rata, cela Afrička unija prekinula je odnose s Izraelom. Na sreću, to je već palo u ideo mom „nasledniku“. Jedna slaba uteha: Madagaskar je bio među poslednjim koji su prekinuli diplomatske odnose sa Izraelom...

U to doba i Jugoslavija je prekinula diplomatske odnose sa Izraelem. Poslednji ambasador u Izraelu bio je Vojimir M. Šobajić, koji je napisao knjigu o Izraelu, objavljenu u Skoplju. Mi „Jugoslovenski Jevreji“, patili smo zbog tog prekida diplomatskih odnosa, ali su se kulturne i ekonomiske veze i pored toga nastavile. Titova Jugoslavija je vodila izrazito proarapsku i antiizraelsku politiku, posebno u Ujedinjenim nacijama, i to je trajalo prilično dugo. Naše skromno Udruženje je imalo u svemu tome svoju malu ulogu, da deluje poput nekakvog društva izraelsko-jugoslovenskog prijateljstva.

Od poznatih izraelskih ličnosti tokom karijere upoznao sam se s Moše Šaretom, još prvih dana mog službovanja u ministarstvu. Bio je fin, kulturni čovek, perfekcionista, savršeno je savladao engleski i arapski. Interesantna, a donekle i tragična ličnost. U poznatom sukobu s Ben-Gurionom (koji je vodio jaču nacionalističku liniju), izgubio je zbog svoje umerenosti i nedovoljne harizmatičnosti. Ali kao čovek i kao intelektualac bio je vrlo interesantna i simpatična ličnost. Bip je poznat po svome

insistiranju na dobrom stilskom i gramatičkom poznavanju hebrejskog jezika i izražavanju na njemu. Sretao sam se s Moše Dajanom, zamenjivao sekretara Golde Meir. Kada je došao na vladu Begin, bio sam malo povućen – jer sam pripadao opozicionoj, levoj partiji. No, u diplomatskoj službi predstavljao sam Izrael u celini, bez obzira na političke promene.

Od jugoslovenskih Jevreja u Izraelu dvojica su dostigla najviša vojna priznanja, tj. postali su načelnici generalštaba izraelske vojske. Prvi je bio Haim Bar-Lev, koji je odrastao u Zagrebu (kao Braslavski), a drugi David Elazar-Dado, poreklom iz Sarajeva. Često smo se sastajali, a Udruženje se često obraćalo za pomoć, naročito Bar-Levu, koji je kasnije bio ambasador Izraela u Moskvi. Bar-Lev je uvek imao veze sa starim zavičajem i bio je dobro informisan o događajima u Jugoslaviji. Organizacija jugoslovenskih Jevreja iz SAD izgradila je i u spomen na Davida Elazara-Dadu nazvala njegovim imenom jednu sportsku dvoranu u Izraelu. Na političkom polju bili smo vrlo skromni i izgleda da među Jevrejima iz Jugoslavije nije bilo političkih ambicija. Prvi političar od nas postao je Josef Tomi Lapid, rođeni Novosađanin, koji predvodi opozicionu partiju Šinui. Naših ljudi ima među profesorima univerziteta u Tel-Avivu i Jerusalimu. Cvi Rotem je (više nego Lapid) bio istaknuti novinar (uređivao je list "Davar,"), a svetski poznatu novinarsku karijeru ostvario je i Franja Ofner (takođe iz Novog Sada). Dosedjenik iz Novog Sada Viktor Stark bio je počasni konzul Jugoslavije u Izraelu. On je predstavljao "Jadransku plovidbu," i radio u oblasti uvoza – izvoza. U Novom Sadu je, u mладости, bio vođa nacionalističko-revizionističkog jevrejskog omladinskog pokreta "Betar," (zajedno sa Ofnerom) i uređivao list "Malhut Israel," (Kraljevstvo Izraela).

Imamo još jednog generala, dr Ruvena Eldara, koji je rođen u Osićeku i odrastao u Novom Sadu. On je bio šef sanitetske službe Izraelske vojske i danas je penzionisani profesor i svetski poznat stručnjak koji radi u misijama međunarodnih organizacija. Poznavao sam vrlo dobro njegove roditelje, koji su bili vodeći cionistički prvaci u Novom Sadu – Ljerka i Miroslav Lederer.

Po povratku sa Madagaskara 1970. naimenovan sam za šefa kancelarije predsednika Izraela – u poslednjih godinu i po predsednikovanja Zalmana Šazara i na početku mandata profesora Efraima Kacira. Kacir je bio naučni radnik, na mesto predsednika zemlje nije došao iz politike – i imao je pravi "naučni," pristup svojim predsedničkim obavezama. Tražio je od mene pred svaki sastanak da napišem referat o osobi s kojom će se susresti sutradan, a on je dolazio pola sata pre sastanka, pročitao to

- i tako bio informisan o predstojećem susretu. Dužnost šefa kancelarije predsednika je vrlo raznolik, interesantan i odgovoran posao. Glavno je bilo organizovati razne sastanke i pripremiti saopštenja. To je i fizički pričinio težak posao, jer sam pored redovnog radnog vremena skoro svake večeri morao da prisustvujem raznim sastancima i prijemima, da "nadziravam..".

U Jerusalimu je Cvi Loker doživeo i Jom-kipurski rat 1972. Njihovog sina Elada mobilisali su kao rezervnog oficira i s izraelskom armijom stigao je na drugu stranu Sueckog kanala, do pred Kairo.

Te dane proveli smo u strepnji. Bio je praznik Jom-kipur, kada je zabranjen svaki saobraćaj, a odjednom su se u našem kvartu u Jerusalimu pojavili autobusi da skupljaju rezerviste i šalju ih na front. Posle se pokazalo da je u periodu pred taj rat napravljen niz grešaka koje su mogle da dovedu do gubitka izraelske države. Kao što je poznato, Izrael MORA da pobedi u SVAKOM ratu, jer je to pitanje opstanka.

Šef generalštaba bio je u tom periodu naš bivši zemljak, general David Elazar Dado. On je veoma odvažno govorio i vodio narod. Haim Hercog (koji je docnije postao šesti predsednik Izraela) bio je vrlo objektivni informator koji je svake večeri davao pregled događaja na jedan vrlo sadržajan i precizan način. Predsednik Izraela, kao što je poznato, nema izvršnu funkciju, ali je od predstavnika vlade i generalštaba bio obavestavan o svim događajima. Ja sam sa predsednikom Kacirom bio u podzemnom skloništu Vrhovne komande, a nakon probroja izraelske armije preko Sueckog kanala zajedno smo tamo leteli avionom.

Godine 1975. imenovan sam za ambasadora u maloj, veoma zanimljivoj i tada jadnoj zemlji Haiti. To ostrvo otkrio je Kolumbo i nazvao ga Hispanjola (Mala Španija). Danas su na njemu dve oštro razdeljene države – frankofonska Haiti i hispanofonska Dominikanska Republika. Na Haitima se susreću tri civilizacije: američka, afrička (jer su preci tih ljudi bili dovedeni iz Afrike kao robovi) i evropsko-francuska. Zvanični jezik je francuski, a lokalni govorni jezik je kreolski – bazični francuski s dodacima afričkih i ponekad indijanskih reči.

Francuzi su se, kao što je poznato, suprotstavljali britanskoj kolonizaciji Amerike. Upravo sa Haitija, iz Sen-Dominga, poslali su misiju u Savanu, u Džordžiju, da se bore protiv Britanaca. Posle su Amerikanci, iz izvesnih svojih interesa, okupirali Haiti i vladali tamo nekih 12 godina. Američki uticaj je tamo veoma jak – i zbog bliskosti, i zbog američke eko-

nomske snage, a osim toga su tu direktno intervenisali (kao i u Nikaragvi i Dominikanskoj Republici koja je na drugom delu tog ostrva).

Tokom pet godina boravka na Haitiju proučavao sam Jevrejstvo Kariba. Tokom jednog dopusta obišli smo čitavu oblast – od ostrva Kurasao, koje je prekoputa Venecuele, pa na dole do ostrva Trinidad. Usput smo obišli mnoga karipska mesta. U nekoliko navrata bio sam nakratko u Njujorku i jednom u Vašingtonu. Posvetio sam sve slobodno vreme istraživanjima. Već tada sam počeo da pišem o naseljavanju Jevreja (prvenstveno španskih i portugalskih) u ovom prostoru: Jamajka, Haiti, Barbados...

Jedan od mojih prvih seminarskih radova bio je o sefardskim Jevrejima u Jugoslaviji. Kasnije sam nastavio da proučavam Sefarde Evrope: u jugozapadnoj Francuskoj, do Nemačke i Danske – i pratio njihove migracije. Svaka jevrejska zajednica, koja normalno funkcioniše, ima svoju organizaciju "Cedaka„, za pomoć siromašnim članovima zajednice. Našao sam, na primer, jedan dokument iz hamburške Cedake. Oni su imali veliki broj "klijenata„, pa su trojici platili čitav taj ogroman prekomorski put do Kariba, da bi ih se oslobođili, tj. da bi im omogućili dostačniji život. To je jedan od raznih povoda koji su doveli neke Jevreje u taj prostor. Doseđavanje je počelo u drugoj polovini XVII i tokom XVIII veka. Osnivači jevrejskih karipskih zajednica bili su uglavnom španski i portugalski Jevreji, a tek kasnije počeli su da se naseljavaju i Aškenazi, uglavnom iz Holandije i severne Nemačke. Ti su Jevreji stvarno doprineli razvitku tih zemalja, naročito u međunarodnoj trgovini.

Interesantno je to da se smatralo da su neki Jevreji učestvovali i u trgovini robljem. Oni nisu mogli da se bave tim poslom, jer je za njega trebalo imati tzv. asiento, dozvolu, koju su dobijali samo hrišćani – francuski, engleski i holandski. Jevreji su trgovali kafom i čokoladom u raznim zajednicama, od kojih je najrazvijenija bila na malom i lepom ostrvu Kurasao, koje je i danas ostalo pod holandskom vlašću. Odatle su se jevrejske trgovačke veze proširile i na ostala ostrva arhipelaga (Jamajka, Barbados, Sant Eustasijus i dr).

Jevreji su ispočetka pokušali da budu kao i "beli kolonisti„, vlasnici farmi (i bilo ih je nekoliko), ali je za to bio potreban početni kapital koji nisu imali. Zbog toga je većina Jevreja ovde stvorila srednji stalež. Bilo je mnogo zanatlija, trgovaca, a veoma malo farmera. Zanimljivo je da je na reci Surinam, gde je sada država Surinam, stvoreno nekoliko farmi s hebrejskim imenima: Mahanim, Moledet itd. To su sve osnovali portugalski Jevreji (Mendes, Karaso, Alfandari i dr), i to postoji na raznim drevnim

mapama (mada je mnogo toga u međuvremenu propalo). Na jednom mestu, u džungli, takođe kraj reke Surinam, nalazi se jedan lokalitet koji se zvao Juden Savana (Jevrejska Livada). Još uvek ima ostataka od toga. Oni su posekli džunglu, napravili jedan krug (kao indijanski logor), pa su izgradili naselje i sinagogu u centru naselja. Pošto u džungli sve to vrlo brzo iščezava pod rastinjem, teško smo se tamo probili uz pomoć "mačeta,. To je jedan fantastičan spomenik jevrejske prisutnosti na tim prostorima. Stariji grobovi imaju natpise na hebrejskom, kasnije se prelazi na portugalski i holandski. Sve je to sada prekriveno džunglom, tako da je poseta tom mestu zaista fantastičan doživljaj. Bio je to i izvanredan poduhvat u jevrejskoj istoriji, koji su prvo opisali nemački Jevreji – imigranti u SAD, koji su stvorili Jevrejsko-Američko istorijsko društvo pri Brandeis Univerzitetu u Masačusecu. Njihovi ljudi su prvo istraživali tu oblast i dobro obradili sve što se tiče engleske literature. Međutim, oni nisu poznavali, ili im nisu bili dostupni francuski arhivi. To sam ja kasnije uradio, čim sam se penzionisao. Išli smo u Amsterdam, London i, naravno, više puta, u francuski *Archives nationales*. Tako sam uspeo da pronađem i objavim podatke o San Domen, Santa Domingu, koji je danas jedna od najsirošnjih zemalja, a u svoje vreme je bila jedna od najuspešnijih i najbogatijih francuskih kolonija.

Docnije, kada je SAD postala ekonomска sila, većina tih Jevreja s Kariba prešla je u SAD, naročito kroz posredničke, trgovačke i slične poslove. Danas su karipske jevrejske zajednice male i oslabljene, ali još postoje u nekim mestima.

Jerusalimska organizacija *Misgav Jerušalaim*, koja se bavi proučavanjem istočnih, sefardskih Jevreja, pozvala me je da tamо održim jedno predavanje. Kada su saznali da posedujem te materijale, oni su me oharabili i dali mi stipendiju. Zahvaljujući tome, sastavio sam knjigu dokumentata na portugalskom, španskom, holandskom, francuskom i engleskom jeziku. Hteo sam da radim i dalje, ali nisam imao ni sredstva, ni podršku. Nisam imao materijalne mogućnosti da nastavim istraživanja po raznim arhivama, pa sam se vratio na jugoslovensku temu, u vezi sa Jad Vašemom.

Naučne članke, osim u Izraelu i bivšoj Jugoslaviji, objavljivao sam u SAD, Engleskoj i Francuskoj.

Cvi Loker je penzionisan u oktobru 1980. godine. Sređivao je prikupljenu arhivsku građu, uglavnom u Nacionalnoj biblioteci u Jerusalimu.

U periodu 1982-1988. radio je u Memorijalnom kompleksu Jad Vašem na pripremi i izdanju Zbornika o jevrejskim zajednicama Jugoslavije.

Postoje mnogobrojne novine, brošure i knjige koje su Jevreji u Jugoslaviji objavili u međuratnom periodu. Mi smo se koncentrisali upravo na to – da zabeležimo i objasnimo kakav je bio život jugoslovenskog Jevrejstva pre uništenja u holokaustu, a tek potom i holokaust sam. Popisali smo i proučavali sve ustanove u tih 120 organizovanih jevrejskih opština Jugoslavije, koje smo zatim opisali po alfabetском redu. Obradivao sam temu vojvođanskih Jevreja – odrednice o Subotici, Novom Sadu, Somboru, Kuli itd. Sve je obrađeno – i one male ortodoksne opštine Potisja (od Mola i Baćkog Petrovog Sela, pa dole do Titela; Novog Kneževca, Starog i Novog Bečeja itd). Sve je to dosta lepo sređeno. Navedeni su prvo demografski podaci, zatim statistički, onda istorijski razvoj, razne ustanove u pojedinim mestima, istaknute ličnosti itd.

Naravno, tom prilikom otkrivene su i nove stvari, a i u dotadašnjim istraživanjima pronađeno je mnogo "rupa". Imamo dobar kontakt sa Jevrejskim istorijskim muzejom u Beogradu, izmenjujemo informacije i dopune, a osim toga dobijamo razne informacije iz zaostavština itd. Mnogi ljudi misle da će večno živeti i ne razmišljaju da je smrt logičan biološki kraj života – pa ne vode računa o istorijskim dokumentima. Čak i kada ih daju u arhivu – čuvaju original, a nama daju prepis, umesto obrnuto...

U tom radu smo se, naravno, u velikoj meri, služili i Arhivom Eventov. Nakon smrti Etelke i Jakira Eventov, preneli smo taj arhiv iz njihovog stana u Haifi u Centralni Arhiv za istoriju jevrejskog naroda. Tamo jednom nedeljno moja Rahel i ja dežuramo, zajedno s Itom Lador, našom bibliotekarkom – eto već dvadesetpet godina, volonterski... Sad je samo pitanje (kolikogod da ja želim da živim što duže) – ko će to sve raditi jednoga dana kada nas ne bude... U svakom slučaju, materijal je obezbeđen, nalazi se u odgovarajućim uslovima, u stručnoj organizaciji. Pitanje je samo do kje će biti funkcionalan kao što je danas, jer mi primamo goste i odgovaramo na razne upite, održavamo veze s pojedinim naučnim ustanovama. Za sada je to sve još dosta aktivno. U planu je da se sve to kompjuterizuje, ali mi još uvek radimo staromodno, s kartotekom, i s olovkom i perom u ruci... Sabran je zaista impozantan materijal o jugoslovenskom Jevrejstvu koji će pomoći svim budućim istraživanjima. Na primer, sada pripremaju jednu izložbu o Jevrejima Jugoslavije u telavivskom Muzeju dijaspore – a naš arhiv služi za takve i slične poduhvate. Pored beogradskog Jevrejskog

muzeja i Muzeja Holokausta – ovo je jedan od najvećih i najznačajnijih arhiva na svetu o prošlosti Jevreja bivše Jugoslavije.

Nije nedostajalo javnog rada! Učinio sam šta sam mogao – a drugi će nastaviti!

Značajan je i rad Cvi Lokera u okviru Udruženja useljenika iz bivše Jugoslavije u Izraelu. Predsedništvo istorijske komisije ovog Udruženja preuzeo je od dr Branka Grosmana. Zajedno su radili na prenosu Arhiva Eventov iz Haife u Jerusalim. U znak zahvalnosti za Lokerove zasluge, Udruženje je za njegov 80. rođendan organizovalo podizanje spomen-šume u Ben Šemenu, između Jerusalima i Tel-Aviva.

Mnogo sam pisao za naš Bilten (glasilo Jevreja iz bivše Jugoslavije u Izraelu), sarađujući s njegovim urednicima, pokojnim Hansom Bramerom, Gezom Geršonom Apfelom i drugima. U poslednje vreme više pišem za zagrebački "Novi Omanut", koji vodi veoma uspešno Branko Polić.

Zanimljivo je da danas, kada su Jevreji desetkovani nakon holokausta, postoji veliki interes za proučavanje Jevrejstva. Pre Drugog svetskog rata, kada su jevrejske zajednice bile pune i moćne – posmatrane su kao neka periferan društveni činilac koji nije pobudio naročit interes.

Za sve ovo vreme (prošlo je već 66 godina od kako sam se iz Novog Sada preselio u Izrael) održavao sam veze sa starim zavičajem. Vrlo rado sam odlazio u posete, iz privatnih razloga, konzularnim poslom, nešto malo sam radio i u Arhivu Srbije. Moja svastika, pokojna Vera Radovanović, poživela je 92 godine i često smo je posećivali. Godine 2002. Istoriski muzej me je pozvao povodom 60-godišnjice tragedije Kladovo – Šabac. Vrlo rado bih, kad bih imao mogućnosti, išao i sada, sa svojih 90 godina. Ja sam jako zavoleo Beograd, još kao student, kad sam dolazio na ispite i seminare, pa zatim tokom pet i po godina u diplomatskoj službi. Volem i njegovu okolinu, i srpske kulturne ustanove – uvek bih rado opet išao u posetu! To važi i za lepi Zagreb, predivnu Sloveniju i Dubrovnik.

Dušan Mihalek

**A CITIZEN OF NOVI SAD IN THE TURMOIL OF HISTORY
- NINETY YEARS OF CVI LOKER -**

S U M M A R Y

Cvi Loker, a diplomat and historian, was born in Novi Sad in 1915. He was an active Zionist and a professional secretary of the Council of Zionists of Yugoslavia for the region of Vojvodina, and also a journalist and editor of *Judische Zeitung*. After two years of law studies in Belgrade, he has been living in Israel since 1939. He continued his studies in Israel (the French language and literature) and received a M.A. degree in Jewish history. During WWII he joined the ranks of the Royal Yugoslav Army in refuge and fought together with the British army in Africa. After the end of the war, until 1947, he worked as a journalist in Cairo and edited the magazine the World within the British Ministry for Information, Department of the Middle East.

After his return to Jerusalem, he worked for the Jewish Agency, and since the establishment of the state of Israel, for the Ministry of Foreign Affairs in Tel Aviv. As a diplomat, he served in Geneva, Bucharest, Belgrade, Paris, in Madagascar and Mauritius, and in 1970 he was appointed chief of cabinet of the president of Israel – during the last year and a half of presidency of Zalman Shazar and at the beginning of the mandate of professor Efraim Kacir. He ended his diplomatic career as Israeli Ambassador to Haiti.

He worked tirelessly at the Yad Vashem memorial, in the Association of Immigrants from Yugoslavia, where he established the History Committee, and in the Eventov archives, which he is still in charge of. As a historian, he also studied the history of Sephardic Jews, the history of Yugoslav (especially Vojvodina) Jews, and has published a significant book on the history of Jews in the Caribbean.

Danka Višekruna

POGREBNI OBIČAJI MOSTARSKIH JEVREJA

Apstrakt: Ovaj prilog opisuje pogrebne običaje u Mostaru (Bosna i Hercegovina), za koje iznosi realnu tvrdnju da su u vreme socijalističkog društvenog uređenja, u tom gradu bili skoro zaboravljeni.

Ključne reči: Mostar, pogrebni običaji.

Prikupljajući podatke o starim pogrebnim običajima Mostaraca, kao etnolog Muzeja Hercegovine, zabeležila sam običaje Jevreja. Kazivač je bila gospođa Šarlota (Papo) Danon. Ona je rođena u Mostaru 28. 12. 1910. godine i jedina je među malobrojnim mostarskim Jevrejima, preostalim posle fašističkih pogroma tokom Drugog svetskog rata, znala da priča o tim običajima. Naime, po profesiji babica, Šarlota, zvana Lalika, opremala je pokojnike na način primenjivan kod mostarskih Jevreja do 1942. godine, kada je s ostalim Jevrejima deportovana u logor na ostrvo Rab. Nakon kapitulacije Italije, Šarlota je otišla u partizane gde je bila bolničarka. Posle rata radila je kao babica. U novom, ateističkom društvu ono malo preživelih Jevreja, koji su se vratili u Mostar i nastavili da tu žive, sahranjivani su kao ateisti.(Ateističke sahrane postale su obeležje novog doba i masovno su praktikovane kod većine Mostaraca, bez obzira na nacionalnu,tj. versku pripadnost.)

Sa Lalikom, kako su gospodju Šarlottu mahom oslovljavali, upoznala sam se kod gospođe Ravijojle, Rave, Kolak, penzionisanog kustosa Odeljenja za književnost Muzeja Hercegovine. Rava, kod koje sam stanovaла, često je tu svoju komšinicu pozivala na kafu. Tako smo Lalika i ja tokom 1983. godine, obavile nekoliko razgovora o pogrebnim običajima Jevreja. (Uobičajeno, beležila sam sve šta i kako je kazivač govorio.).

Gospođa Danon je pričala sećanja iz svoje (davne) prakse. I upravo činjenicu da opisani običaji nisu primenjivani više od 40 godina, treba imati na umu.

Početak perioda „apstinencije“ od običaja (1942–1945) bio je najstrašniji za narod čiji su to običaji: toliko se užasa dogadalo svakom pojedincu da ih mnogi nisu ni preživeli. Zato, kroz to „iskustvo“ prelomilo se ili prosejalo sve što se do tada i od tada doživilo.

Šarlota Danon je u periodu od 1934. do 1941. godine, opremila šest upokojenih mostarskih Jevrejki; počev od svoje svekrve, koja je tome i naučila. (Žena isključivo oprema osobe svoga pola.) Po njenom kazivanju u Mostaru nije bilo razlike u opremanju Sefardkinja i Aškenaskinja. Možda stoga što i pre Drugog svetskog rata mostarski Jevreji nisu bili mnogo-brojni. Njihova zajednica, po Lalikinoj proceni, brojala je trideset, četrdeset familija, većinom Sefarda. Ali, bez obzira da li Sefardi ili Aškenazi, pretežno su se bavili trgovinom i zanatstvom. Međusobno su se ordovali, sklapali brakove, kako i mestu, tako i van njega. S inovernima su negovali dobre komšijske odnose.

Opis običaja

Kupanje mrtvaca u mrtvačkom kultu Jevreja ima početno, veoma važno mesto.

Kupa se čim izdahne. Osim petkom ili subotom. Tako, ako neko umre uoči subote, tj. u petak, ne kupa se tog dana, ali ni sledećeg, već onog (dana) kada se sahranjuje, tj. u nedelju. Posledično, nije se ni kupalo (sa-hranjivalo) u subotu, već narednog dana, i to pre podne. Ostalim danima umrli se kupao sutra dan. (Subotom se ništa ne radi!). U stvari, mogao se kupati u subotu, ali naveče(!), kada prođe šabat (nastupa posle akšama).

Samo, tada je već novi dan – nedelja. Dan (24 časa) se računao od zalaska (do zalaska) sunca, a ne od ponoći do ponoći. (Tako su računali vreme i pravoslavni, katolici i muslimani: kada se strogo posti onda se po danu ništa ne jede već tek uveče, kada „izađu zvezde/Mesec“.)

Mrtvac prije kupanja, leži na odru – podu, kauču ili stolu, ispruženih ruku (i prstiju) pored tjela. Pokriven je samo čaršavom, običnim, velikim, bjelim. Pored njega gori jedna zapaljena svjeća.

Kupa se u istoj sobi u kojoj leži na odru, samo na dvema štokrlama (stolicama) preko kojih su stavljene daske. Kupa se nag, a ne ispod šaršava, te se vidi golo tjelo koje se trlja krpom ili spužvom. Za kupanje se pripremi topla voda, platno (krpa) ili spužva, zemljana čupica... Obično je posuda zemljana čupica kojom se voda preljeva preko ruku. Zato se kaže da ne treba

preko ruku ništa sipati, objašnjava Lalika! (Smer, pravac, pravila primenjivana u kultu mrtvih suprotna su onima za žive. Kod svih naroda je tako.)

Tjelo se trlja krpom koja se safunja. Voda se cjedi i razljeva po podu, pa se nakon kupanja pokupi, a čupica krehne o zemlju – razbije se! Radi toga što je i život nestao i ona (čupica) treba da nestane. Kao što je čupica uklonjena iz najbliže okoline, pokojnikovih ukućana, tako je i safun kojim je pran poklanjan siromahu.

Istoj osobi Jevreji poklone i konac kojim je šivena odjeća – oprema mrtvaca. I platno što ostane. (Lalika čupicu nije razbijala. To je bilo nekad, kaže!).

Žena koja kupa i šije, ne dobije ništa od porodice umrlog: To je dobro djelo što ona čini!

U slučaju da ima menstruaciju – ne pristupa mrtvom tjelu. Umjesto nje obave to neke druge dvije, tri, žene: jedna poljeva, druga trlja.

Za ukopnu odjeću (uzme je, kupi, dobavi ko bilo, nije određeno), potreban je čitav top platna 20–22 m, bjelog, prostog – šifona. Platno, sa rastezajima (rukama raširenim) neko, ko bilo, otprilike, izmjeri. Ne mjeri se platno po čovjeku. Od platne se naprave dva čaršafa, povoji, košulja, gaće, kapa, jastuče. Čaršafi su dugi po 3 m, i više, ako je pokojnik dugačak. U jedan se zavije kao mumija, pa se obamota u povoje. Drugi čaršaf se stavi unutra, dole i gore – čime se pokrije tjelo, ali tako da ivice čaršafa ne prelaze ivice sanduka. Povoji su dugi 3–4 m, široki 10–12 cm. U stvari, ima samo jedan povoј!

Košulja je kao vreća, samo spreda prorezana u obliku slova Tada se preko glave može navući. Znači, nije krojena. Ima dva ravna šava, sa strane, obične ravne rukave i nema kragnu. Šije se, hefta, bez uzlova. (Kada se šije za ukopa, ne meću se uzlovi – da se lakše raspara roba, da se raspade prije.) Gaće su obične. (Nogavice i trokut u gaća.) Nogavice i rukavi su po 20–30 cm duži nego što treba, jer se podviju. Kapa se sašije kao vreća, samo se nataknje na glavu. Sve je isto za ženu i muškarca.

Za vreme opremanja umrlog (kupanja, šivenja mrtvačkih haljina, oblačenja) treba moliti Boga. Ali Lelika to nije činila. Nije znala.

Da bi se ubrzalo raspadanje materije/materijala, odjeće u kojoj je ukopan i tjela – da se tjelo ucrva (ono stoji nasuprot uzvišenom duhu!), razbije se jaje. Jaje se krehne o nešto, pored glave mrtvaca. Ženama se stavi na kosu, a muškarcima, pre nego na glavu, stavi se na malo konoplje da se na njoj zadrži. (Jaje se prilepi za kosu, za teme.)

Jaje, opšti simbol ovozemaljskog života se simbolički razbija–poništava; mrtvac se upućuje u večnost.

Umrlo su oči uglavnom otvorene i zato mu spuste kapke pa stave, odgore, zemlju, svetu, iz Jerusalima. Poklope se oči svetom zamljom. Ako je nema, uzme se ove druge (zemlje). Postupak se tumači time što su oči uvek gladne pa nek pokojnik ide punih očiju na drugi svet.

Potom se zamota u čaršafi i obmota povojima. Ne stavlja se nikakav nakit: Kakav je došao takav ide.

Dok je na odru, u kući, nije važno kako je okrenut. Ali u grobu okrenut je pogledom na istok.

Tokom noći sede pored mrtvaca. I, ko zna moli Boga, ko ne zna čuti. Muškarci sede kod žena – izmešano društvo. Za to vreme posluže se kafom, cigarama, rakijom. Svako pre posluženja kafe izgovori, na hebrejskom, pokoj mu duše.

Jevreji su pokopavani u sanduku od istog materijala i oblika kao mostarski hrišćani, tj. rišćani (pravoslavni) i kršćani (rimokatolici). Naručivan je kod istih tišljera, pravljen je od običnog drveta i farban – crno. Ničim drugim nije ukrašavan osim simbolom vjere – Solomonovim slovom.

Žalost

Poštovanje umrlog i žalost za njim izražavani su paljenjem kandila, cepanjem odeće, molitvama...

Kandilo se pali čim se mrtvac odnese iz kuće, i ono gori četrdeset dana nakon smrti.

Ožalošćenim ukućanima rabin (sveštenik) razdere, rascepi odeću, na prsluku ili haljini, na grudima, s lijeve strane: zareže makazama i rukom povuče haljinu. To je znak žalosti, koji se nosi četrdeset dana. Taj deo se ne ušiva, ostaje onako, za stalno.

Moli se osam prvih dana od smrti, ujutro i navečer, većinom samo jedanput i to navečer. Za molitvu je potrebno najmanje deset ljudi, odraslih muškaraca koji znaju da mole. To je Minjan. (Minjan znači deset ljudi.) Oni zajedno sa rabinom mole. Isto i za ženu i za muškarca. Osim njih i rabina na molitvi je i prvi rod umrlog: braća, sestre, otac, mati, žena i djeca. Muškarci drže molitvu stojeći. Dok molitva traje, žene sede i čute. U stvari, one mole u sebi. One sjede na jastucima, madracima, postavljenim na podu. Tako, sve vrijeme od osam dana, svi ukućani sjede na podu i kad jedu (obeduju)! Ne

sjedi se na stolicama, niti na otomanima. Za to vrijeme ništa se na noge ne obuva; u čarapama se hoda po kući. Ako iz nekih razloga hodaju u cipelama, onda u obe cipele stave malo luga (pepeļa) drvenoga. Zamotaju ga u dvije krpice.

Nakon sedam dana, sve se rasturi, digne se ono na čemu se sjedelo. Jer, osmi dan se ide na groblje. Grob se ogradi da se zemlja ne rastura. Kada se vrate s groba, počaste se s lokumisom da se može reći molitva za pokoj duše. Lokumis je sličan patišpanju: s uljem, brašnom, jajima, šećerom pri-premljen. Lokumis se pravi okrugao. Svima se daju – ženama i muškarcima. (Mostarci, nejvreji, prave kolače zvane lokumovi.)

Spomenici su to vreme naručivani u Mostaru, od klesara, inovjernih. Kaže da su stariji spomenici bili kao stećci – veliko kamenje.

Napomene. Da bi se opisani običaji bolje shvatili, treba pročitati literaturu o pogrebnim običajima kod Jevreja iz drugih sredina i naročito šta religijska pravila o tome nalažu. Na primer:

Avram Pinto: *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1987, str. 165.

Eugen Veber: *Uvod u jevrejsku veru*, Beograd, 1993., str. 105–113.

Pavle Šosberger: *Osnovni pojmovi jevrejskih običaja i religija*, Novi Sad, 1996., str. 36–37.

Vojislava Radovanović, Milica Mihailović: *Životni ciklus – običaji kod Jevreja*, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Jevrejski istorijski muzej, Beograd, 1998., str. 57–68.

Danka Višekruna

BURIAL RITUALS OF JEWS IN MOSTAR

SUMMARY

This paper is a modest contribution to the knowledge of burial rituals among the Jews. The rituals described were practiced among the Mostar Jews during the last decade preceding the World War Two. The limitation to this period resulted from the testimony of one person who knew these customs, Šarlota, born Papo, married Danon. Namely, she was the person who treated the dead (terms the deceased and others were used less frequently in everyday speaking, and the paper literally presents the testimony of Mrs. Danon). The ritual of treating the dead among the Jews has certain things in common with the Christian and Muslim practices. Thus, for instance, by (physical) washing the body is relieved of earthly „remains“ (bodily

sins), while the breaking of a vessel (among the Jews it is the vessel used to spill water on the dead while washing) is the sacrifice, or the gift, as an awareness and a confirmation of the end of earthly existence. The giving away of the possessions of the deceased to those in need is a symbol of religious solidarity. Some mourning rituals are also shared by the different faiths: the expression of pain and the marking of those within the community who are mourning. A candle is lit for the deceased, and ashes are an integral part of the rite. The ashes are „spread” over the living, and among the Jews specifically the ashes are put inside shoes. An oil candle lamp („the holy light”) is lit for 40 days. This presentation of details practiced by the old community of Jews in Mostar shows also certain similarities in burial rituals shared by Jews, Christians and Muslims. This contributes to learning more about the different customs. From the end of the World War Two until the disintegration of the Second Yugoslavia (1991), the Mostar Jews were buried like other atheists. *The old rituals were no longer used after this war* (WWT), states Lalika. Thus, for instance, the dead are not washed, but are only wiped by a wet cloth. This note regarding the burial rituals among Mostar Jews, as copied from a notebook twenty years after being recorded, is a memory of Mostar Jews and of Mostar such as no longer exists. The war resulting from the disintegration of the Second Yugoslavia has caused the collapse of the social structure that existed at that time, a structure built upon the ruins of the World War Two. The most recent war, like the preceding ones, apart from lives lost, also resulted in many inhabitants of Mostar (including Jews) expelled and resettled, and it resulted in major divisions and tensions among the different confessions; divisions and tensions so strong that the collapsed system, by contrast, seems to have been, by any measure, ideal!

Dušan I. Sindik

IN MEMORIAM
AKADEMIK SLAVKO GAVRILOVIĆ
1924-2008

Nedavno, 15. septembra 2008., u Novom Sadu je preminuo dr Slavko Gavrilović, redovni profesor Filozofskog fakulteta Univerziteta u Novom Sadu, redovni član Srpske akademije nauka i umetnosti., naučni savetnik i predsednik Naučnog veća Istoriskog instituta SANU u Beogradu.

Roden 1. februara 1924. g. u Sremskim Lazama kod Vinkovaca, školovao se u rodnom mestu, Vinkovcima i Sremskim Karlovcima. Školanje je prekinuo 1942. godine kada se uključio u narodnooslobodilački pokret a od 1943. učesnik borbi u partizanskim jedinicama u Slavoniji. U Jugoslovenskoj armiji bio je do 1946, kada je posle demobilizacije maturirao u Novom Sadu. Iste godine upisao se na Filozofski fakultet u Beogradu, gde je diplomirao na grupi za istoriju 1951. Još kao student predavao je u Srednjoj fiskulturnoj školi u Zemunu, a posle diplomiranja premešten je u učiteljsku školu u Prizrenu. Pohađao je tečaj arhivistike u Dubrovniku, radio kao kustos Vojvođanskog muzeja a prilikom osnivanja Filozofskog fakulteta u Novom Sadu izabran je za asistenta, pa je otada tekla njegova univerzitetska karijera do sticanja zvanja redovnog profesora i penzionisanja. Stalno je saradivao u Istoriskom institutu Vojvodine, za čije se osnivanje aktivno zalagao.

Akademik Slavko Gavrilović je bio neumoran arhivski istraživač i kao takav je objavio više knjiga arhivske građe o istoriji Vojvodine i Srema posebno. Bibliografija njegovih knjiga, članaka i prikaza, iznosi preko 600 naslova. U svojim radovima nikada nije propuštao da objavi i istakne podatke o Jevrejima u Vojvodini. Ovom prilikom iz njegovog velikog opusa izdvajamo nekoliko naslova koji se direktno i u celini odnose na prošlost Jevreja u Vojvodini.

1. *Ispisi za istoriju Jevreja u Zemunu i Slavonsko-sremskoj vojnoj granici (XVIII-XIX veka)*, Istraživanja, br. 6, Novi Sad 1978, 467-506.
 2. *Ispisi za istoriju Jevreja u Zemunu i Slavonsko-sremskoj vojnoj granici (XVIII-XIX veka)*, Istraživanja, br. 7, Novi Sad 1979, 467-506.
 3. *Jevreji u Slavonskoj vojnoj granici prve polovine XIX veka*, Istoriski časopis XXXVIII (1991) 275-280.
 4. *O Jevrejima u Ugarskoj XVIII i XIX veka*, Jevrejski almanah, Beograd 2000, 123-136.
 5. Za jevrejsku zajednicu naročito je značajna njegova knjiga *Jevreji u Sremu u XVIII i početkom XIX veka*. Posebna izdanja SANU, DXCI, Odeljenje istorijskih nauka 14, Beograd 1989, VII+121.
- Pero akademika Slavka Gavrilovića je stalo, ali njegov lik i delo ostaju u trajnoj uspomeni. Slava mu i hvala!

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

94(=411.16)

**ZBORNIK / Jevrejski istorijski muzej : studije,
arhivska i memoarska građa ; glavni i odgovorni urednik
Dušan I. Sindik = Jewish Studies / Jewish Historical
Museum : Studies, Archival and Memorial Materials ;
editor in chief Dušan I. Sindik. 1971, br. 1 - . - Beograd
(Kralja Petra 71a) : Savez jevrejskih opština Srbije, 1977 -
(Beograd : Lion). - 24 cm**

ISSN 0353-0612 = Zbornik - Jevrejski istorijski muzej
COBISS.SR-ID 16347906

